Միսաք Գօչունեան

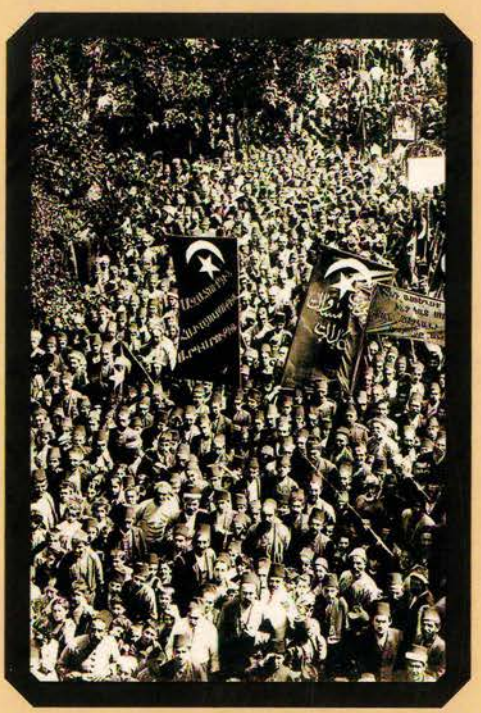

Օրուան Մտածումներ

(1908-1913)

*

Միսաք Գօչունեան, 16 Սեպտեմբեր 1863-ին ծնած է Հալեպ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Կիւրինի ազգային, յետոյ Այնթապի «Կիլիկեան» գիշերօթիկ դպրոցներէն՝ վերջինէն վկայուելով 1877-ին: Դասընկերներուն հետ, փարի մը հրատարակած է «Բիւրակն» անուն դպրոցական ձեռագիր թերթ մը: Վաղ նետուած է առեւտրական ասպարէզ՝ անցնելով Կեսարիա, ուրկէ Պոլիս (1881), ապա Եոզղատ, կրկին Հալեպ, Քիլիս եւ Այնթապ, իսկ 1886-ի Հոկտեմբերին վերջնականապէս հաստատուած է Պոլիս, ուր միջոց մը, Գումգաբուի մէջ, բացած է վարժարան մը՝ «Հեթումեան» անունով: Պաշտօնավարած է նաեւ «Թոփալեան» վաճառատունը: 1891-ին, երբ «Մանզումէի էֆքեար»ի արտօնատէր Կարապետ Փանոսեան կաթուածահար կը դառնայ, թերթին խմբագրական եւ այլ հոգերը կը յանձնուին Միսաք Գօչունեանին, որ 500 մը հազիւ վաճառուող թերթին սպառումը կը բարձրացնէ 3500-ի: Էրէյլիի մէջ փարի մը վարիչ-հաշուակալի պաշտօն կը վարէ Ռնճեանի հիմնած հանքածուխի ընկերութեան մէջ: Ապա կը վերադառնայ Պոլիս, ուր 1894-ին կը մտնէ «Մասիս»ի խմբագրատունը, որպէս վարիչ-պաշտօնեայ: 1887-էն սկսած է կանոնաւորաբար թղթակցիլ «Նոր Դար»ին՝ «Անուշաւան» ծածկանունով:

9(56)
Ք-26

ՔԱՍԻՄ
(ՄԻՍԱԿ ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ)

ՕՐՈՒԱՆ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

(1908 - 1913)

4999

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ, ԹԻ 1

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ - 2014

Աշխատասիրութեամբ՝

ՍԵՒԱՆ ՏԷՅՐՄԵՆՃԵԱՆԻ

Կողքի լուսանկարը՝
Հայեր կը տօնեն սահմանադրութեան վերահաստատումը,
Մարզուան, 1908 թ.:

ՄԻՍԱՔ ԳՕՉՈՒՆԵԱՆ

(1863-1913)

ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՈՐԱԳԻՐ

«Ատանայի աղէտը (...) պէտք է դաս մը ըլլայ մեզի (...):
Երբ աղէտը տեղի ունեցաւ, ջլաճգուխիւնը պատեց մեզ՝
«կարելի չէ բան մը ընել, կործանումի վերջին փուլն է»:
Այս եղաւ հայ հանրային կարծիքին դատաստանը:
Եւ երբ կէս-պաշտօնական ու պաշտօնական
անարդարութիւններուն իրազեկ եղանք,
այդ կարծիքը աւելի եւս զօրացաւ մեր ամէնուն մէջ:
Սեւ տեսիլքներ ունեցանք, հաւաքական անձնասպանութեան
նման բաներ մտքէ անցուցինք, գաղթականութեան, զայրոյթի
դերադոյն արտայայտութիւն մը եւ դեռ չեմ գիտեր ինչ.
բոլոր այն բաները, որոնք գործնական չէին եւ
սակայն որոնց վրայ մտածելը կրնար ներելի նկատուիլ,
որովհետեւ այդ սեւ տեսիլքները մարդկային էին»:

(«կարելիականութիւնը», 71-72)

Արտօնելի թող ըլլայ երկար ընաբան մը զետեղել այստեղ իբրեւ ելակէտ՝ Միսաք Գօչունեանի (1863-1913) այլազան նիւթերով լեցուն հրապարակագրական յօդուածներու այս ժողովածոյին մուտքին: Թերեւս անհրաժեշտ իսկ չըլլայ մէջբերել այս հատուածը վեր առնելու, շարժելու, քանի բաւական վեր զետեղուած է արդէն ու կը շարժի: Ուշադիր ընթերցում մը կրնայ անոր տարածած շուքերը տեսնել հատորին այլեւայլ գրութեանց մէջ, բայց մանաւանդ հատորէն դուրսի ժամանակին՝ ներկային հասած, երբեմն երկարած ու երբեմն ալ կարճալիք: Հոս, այս հանգրուանին, բառերը իրմէ փոխ առնելով պիտի ըսեմ միայն՝ «կարելի չէ բան մը ընել»:

Բայց, կարելի ու հարկ է, օրինակ, առաջին հերթին քաջալերուիլ՝ ի տես «ժամանակ» օրաթերթի հիմնադիրին յօդուածներու խնամոտ այս մէկտեղման: Հայ մամլոյ էջերը լեցուն են առանձին հեղինակներու սփռուած գրու-

թիւններով, ու նման ամէն հատորացում հայրենացման իմաստ մը կու տայ տուեալ հեղինակին ձգած ժառանգին, ինչ ալ ըլլայ անոր արժէքը: Ժողովում մը ինքնին իմաստաւորում մըն է, եւ այդ իսկ է հոս զգացուած քաջալերանքին առիթը:

Այս հատորով, Գօչունեանի Նոյեմբեր 1908-Յունուար 1913 թուականներուն «Ժամանակ»ի մէջ հրատարակած ակնարկներն ու հրապարակային արտայայտութիւնները այժմ համախմբուած են:

Հրապարակագիրի մը համար միաժամանակ մասնագիտութիւն ու մարտահրաւէր է՝ օրուան դէպքերուն հանդէպ ուշադիր ու զգայուն կեցուածք մը ունենալ: Վտանգը կայ անշուշտ, որ մասնագիտութիւն ու մարտահրաւէր զիրար խաչաձեւեն, զիրար չէզոքացնեն, նոյնիսկ կարգ մը պարագաներու՝ երկուքն ալ չնչուին ու պարապ թուղթին դիմաց, - որ օրաթերթի հրատարակողի մը առջեւ բացուած անյագ կոկորդ մըն է, - ան երբեմն հարկադրուած ու ակամայ, ինքն իր պաշտօնին ու պարտքին, ներքին ու արտաքին, հակառակ կանգնելու վիճակներ ապրի: Ընէ այն, ինչ որ պիտի չընէր, ու չընէ այն, ինչ որ պիտի ընէր եթէ ... ժամանակ ունենար: Ժամանակը, գլխաւոր թելադրիչն ու ուղեցոյցը, որ օրաթերթի մը էջերը լեցնողն է:

Հրապարակագիրը ներսի հարցերը հրապարակ բերելու կոչում մը ունի: Ո՞ւր կը գծէ ան սահմանը ներսին եւ դուրսին, ներազգայինին ու հրապարակ(ել)ի ազգայինին, արգիլեալ-չբսուելիքին ու անպայման բսուելիքին: Ցետոյ, հրապարակ գալէ եառ այդ հարցերը՝ ո՞ւր կը հասնին: Շրջանառութեան մէջ կը մտնեն ու կը կազմեն ընթերցողին կարծիքը: Նպատակը այդ ըլլալու է:

Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն ու յատկապէս Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ապրուող հայկական կեանքի պատկերը ահաւասիկ՝ Օսմանեան սահմանադրութեան տարիներուն. ներքին ճակատ՝ եկեղեցական, քաղաքական-կուսակցական, մշակութային, կրթական, տնտեսական-առեւտրական, կալուածական կեանք ու հարց,

Պոլիս-գաւառ կապին վերաբերող երեւոյթներ. արտաքին ճակատ՝ դրացի ազգերու (յոյն, հրեայ) մասին նշումներ, պետական շրջանակներու հետ կապ, եւրոպական պետութեանց կեցուածք՝ յատկապէս սահմանադրական շրջանի ալեկոծով մթնոլորտին մէջ: Պաշտօնական այս պատկերը ունի իր անպաշտօն, ներքին երեսները.- Հայը՝ հայուն թշնամի, մատնութիւն ու վասակութիւն (31-32), աւելորդ յապաղումներ («փտած խնդիրներ լուծելու ժամավաճառ կ'ըլլանք», 48), հակառակութիւն ու վէճ («Համիտին այնչափ մեծ ճիգերով չկրցած փճացուցած հայ ազգը, շատ չանցած ինքզինք պիտի փճացնէ, իր կարասը պայթեցնող բարկ քացախի նման», 145. «Հայը սահմանադրութիւնը կը հասկնայ կռիւ, պայքար, կիրք ու անձնականութիւն», 226), ծայրայեղ բծախնդրութիւն՝ երեսփոխանցուի ընտրութեան մէջ («Հաւկիթին մէջ մազ փնտռողներ», 295-299) եւ այլն: Պատկերին պաշտօնական ու արտաքին երեսները՝ պետական խտրականութիւնը, ստեղծուած կասկածալի մթնոլորտը, հին ու «տիրող ռեժիմ»ները, գաւառի թնճուկը, եւ այլն. եւ այս բոլորը՝ ժամանակագրական ընթացքով ու նրբութեանց ելեւէջներով կը գրտնենք այստեղ, ինչ որ մեզի կարելիութիւնը կու տայ հետեւելու դէպի առաջ ու դէպի ետ կատարուած զարգացումներուն:

Գօչունեան ինքնաքննադատութիւն ունի պետական վարչութեան մէջ հայերու մասնակցութեան վերաբերեալ. այդ պաշտօնները զբաղեցնողները հետագային պետական բարձր պաշտօններու կրնան հասնիլ, կը յուսայ ան, թէեւ, միւս կողմէ, կան արդէն շատ պատրաստ թեկնածուներ՝ առանց պաշտօնի (321-325): Հարկ կը տեսնէ որ սահմանադրութեան շրջանին աւելնայ քրիստոնեայ կառավարական պաշտօնեաներու թիւը (324): Կ'ակնկալէ որ թուրք պետական պաշտօնեաներ թարգմանութեան դիւանին միջոցաւ հայերէն մամուլ կարդան եւ հայութեան թելադրանքներէն ու սպասումներէն տեղեակ ըլլան (366-370):

Համիտեան չրջանի արգելքները (մամուլ, եկեղեցի, առուտուր՝ հակակշռի ու հսկողութեան տակ) կը յիշեցուին, որովհետեւ անոնք աստ ու անդ ներկայութիւն են դեռ: Հսկողութենէն անդին, ամէն հայկական ձեռնարկ «յեղափոխութեան» առընչելու ախտ ու գերզգուշութիւն կար: «(...)երկրակործանները (...) խեղճ արուեստագէտներուն ձեռքերը կը կտրէին, աչքերը կը կուրցնէին եւ, զընտաններուն խորերը նետելով, անոնց ողբ ու կոծովը կը զուարճանային» (57): Կամ՝ «բռնապետութիւնը ամէն վայրկեան կանգնած էր ամէնուն գլխուն եւ աչէն ձախ չարժելու հրաման չէր տար մինչեւ որ մեծ բաժին մը չստանար անոր չահէն ու հարստութենէնէ (98):

Գօչունեան կը խորհրդածէ, կը քննարկէ, կը թեւլադրէ, կ՛առաջարկէ, կը չատաբանէ: Ազատ ըլլալ՝ տէր ըլլալ է անձին, ինչքին, իրաւունքին: Ազատութիւնը յանկարծ կը յայտնուի, անպատրաստ ու անվարժ գտնելով զայն ընդունելու կոչուածները: Ուղղութիւն ճշդելու մէջ արդ ազատութիւն ունիս: Նախապէս ան վերէն կու գար, հիմա՝ քուկդ է: Ու հիմա դուն ես արարքիդ պատասխանատուն: Ազատութեան արտայայտութիւններէն է նաեւ առեւտրական ու անկէ անդին՝ ազգային տնտեսական անկախութիւնը, «հայկական պանքա»ի մը հիմնումով (42), որուն մասնակի գործունէութեան մասին արդէն կը գրէ Յունուար 1912-ին (275-276): Ոչ միայն Պոլսոյ, այլ համաթըրքահայ դրամատուն մը, որով նաեւ Անատոլուն կապի ու կախման մէջ պիտի ըլլայ տնտեսապէս (43-44): Շոգենաւային հայկական ընկերութեան մը կազմութիւնն ալ անկարելի չի թուիր իրեն (188-192):

Այսպէս, սահմանադրութեան բերելիք «Ազատութենէն» ազգին ակնկալիքները կը բացատրէ: Սահմանադրութեան հանդէպ հասունցած յոյսը: Սահմանադրութենէն եւս ալ՝ «բարակին նայիլ»ներ ու խիստ քննական մօտեցում ալ չարդարացնելով հանդերձ: Սահմանադրութեամբ նաեւ կը հասկնայ եկեղեցական ու քաղաքական կեանքի բաժանում մը, որ շատ արդիական է, մանաւանդ իր օրերուն ըսուած (150-153):

Սահմանադրութենէն միայն ակնկալիք չունի, այլ անոր գիւն ալ գիտէ. «մինչ ազատութիւնը նուա՞զ փուշ ունի, նուա՞զ աշխատութեան ու ճիգի կը կարօտի զայն պահպանելը» (34): Զինուորագրումը յաճախ կը քաջալերէ («իբր օսմանեան հայրենիքի զաւակ, մենք ալ մասնակցինք մեր երկրին պաշտպանութեան գործին», 58): Սպայութիւնն ալ բաց պէտք է ըլլայ հայուն ու այլ ազգերուն առջեւ: Ամբողջական հաւասարութեան մը պատկերացումն է որ կ՛ուրուագծէ:

Գօչունեան ազատութեան արուեստը կը փնտռէ ու կը գծէ միաժամանակ, իր տեսիլքին ու ակնկալութեան՝ մէկ կողմէ, միւս կողմէ ալ իրականութեան ու քաղաքական պայմաններուն տուեալներէն մեկնած: Կարելի՞ է. կարելի չէ՞: Մէյ մը այս ու մէյ մը այն կողմ կը նայի: Այս է հաւանաբար հրապարակագիրի մը առաւելութիւնը, որ իր անձնական թերթը ունենալուն, քայլ կը պահէ առօրեային հետ, նիւթ առ նիւթ, կէտ առ կէտ կը յառաջանայ: Գիտենք սակայն, որ այս առաւելութիւնը չուտով կրնայ անպատեհութեան վերածուիլ, երբ հրապարակագիր-խմբագիրը գլուխը չի վերցներ թերթէն ու հայեացքը առօրեային չ՛ուղղեր, մնալով թուղթին հարկատու, ոչ թէ հարցերուն: Քասիմի փոփոխուող նիւթերն ու անոնց զարգացումները կը վկայեն հարցերուն եւ ոչ միայն թուղթին նայելու իր ճիգին մասին:

Հին վարչակարգը նորին մէջ կը վերայայտնուի: Հինին եւ նորին միջեւ տարբերութեանց վերացումը հետզհետէ, այս քանի մը տարիներու գրութեանց երկայնքին կը նշմարուի: Օրինակներ ունի. - երբ Շապին Քարահիսարի կեղեքիչ երեսփոխանը կը տեսնէ թէ հայոց կողմէ իր դէմ եղած գանգատները տեղ չեն հասնիր՝ աւելի պիտի կեղեքէ (46): Տակաւին կան նրբութիւնները դիտողութեան, գան-

գատին ու բողոքին միջեւ: Այս կացութեան մէջ պատիժը պէտք է գործէ, համոզուած է Քասիմ:

Երբ «արիւնով, կիղով, զգացումով ու սրտով բռնապետականներ կը գրաւեն թուրք ազատականներու յատկացուած աթոռները» (47), կը տեսնէ բացայայտօրէն, որ սխալ մարդոց կողմէ աթոռներու գրաւում տեղի կ'ունենայ, սահմանադրութեան իսկ օրօք: Կը նշէ սահմանադրութեան բերած պատժական բարիքը, կարգ մը նախկին բռնապետականներու աքսորը Պոլսէն (62-64), աւելին, «սահմանադրութիւնը, եթէ լիուլի չպսակեց ամէն ակընկալութիւն, գոնէ աս երկու տարուան շրջանին մէջ քակեց կաշկանդուած հայերուն ձեռքերն ու ոտքերը» (173), առուտուրի եւ առեւտրականներու ազատութիւն բերաւ (175-176): Ան կը յիշեցնէ միաժամանակ, որ մայրաքաղաքին մէջ սահմանադրութեան ունեցած ազդեցութիւնը գաւառ չի հասնիր. հոն կախաղանի ու աքսորի լեզուն միայն հասկնալի է: Ոչ միայն պատիժ չեն կրեր կեղեքիչ «պէյերը, աղաները ու ժողովուրդին մէջ որոմ սերմանողները», այլ «առանձնաշնորհեալի դիրքն ալ կը վայելեն կարծես» (63): Դրութիւն մը, որ ոճիրն ու ոճրագործը կը քաջալերէ: Պէտք է «(...) ձեռք անցուած աւազակը առաջին անգամ տարուի ու կախուի անմիջապէս: Վայրագ նկարագիրով սնանողներու համար մինչեւ որ ասանկ իրական չօշափելի եւ սարսռազդեցիկ արդարութիւն մը չըլլայ՝ ո՛չ անդորրութիւն կը տիրէ եւ ոչ կառավարութեան ազդեցութիւնը կը մնայ» (Դեկտ. 1911, 261): Աւելի յստակ՝ «Բայց երբ աւազակները ձերբակալելու պաշտօն ստանձնողը ունելիին ծայրովը բռնէ գործը եւ մանաւանդ ոճրագործը ձերբակալուելէ օր մը ետք ազատ արձակուի, այն ատեն ո՞վ կը համարձակի աւազակ ձերբակալել» (նոյն, 265): Բռնապետական շրջանին խոստումներ միայն շռայլուեցան ու սահմանադրական շրջանը գոնէ եթէ յարգէ այդ խոստումները՝ նպատակը իրագործուած կ'ըլլայ: Ըլլալիքը նորութիւն իսկ չէ, այլ հին որոշումին իբրեւ (հին կամ նոր) որոշում կիրարկումը. «մեր չարսանճաքցի

ազգակիցները նոր շնորհ մը չեն հայցեր սահմանադրական կառավարութենէն, բռնապետական շրջանին տրուած որոշումին գործադրութիւնը կը պահանջեն» (Նոյ. 1910, 169):

Ատանայի ջարդէն ետք վստահութիւնը խախտած է (64), «հայկական արիւններու բողոք»ը (68) մէջտեղն է, հաւասար՝ սահմանադրակա՛ն օսմանցիութիւն մը միակ փրկարար կացութիւնը կրնայ ստեղծել, կը խորհի Գօչունեան. պէտք է «օսմանցի բառը հին ռեժիմի խաբուսիկ նշանակութենէն տարբեր առում մը ունենայ» (69):

Սակայն երբ ազատականներն իսկ ազատականի պէս չեն գործեր (Գօչունեան կը մէջբերէ Սիւլէյման Սուտիի խօսքը. «կարծեմ թէ նախորդ ռեժիմի մէջ եղածին պէս, սուտ զրոյցները իբր ճշմարտութիւն կ'ընտրուին», 121), սահմանադրութիւնը սահմանադրականի պէս չի բանիր՝ ի՞նչ ընել այն ատեն: Այս հարցումին դէմ պայքար մըն է որ Քասիմ յօդուածէ յօդուած կ'անցընէ: Ինքզինք եւ ընթերցողը համոզելէ («կը տեսնենք, որ օրէ օր մօտեցանք եւ դեռ պիտի մօտենանք ճշմարտութեան եւ արդարութեան» (72), «ժողովուրդ մը պէտք է իր հաւասարակշռութիւնը պահէ ամէնէն եղեռնական պարագաներուն մէջ իսկ». կը գրէ 5 Օգոստոս 1909-ին, Ատանայի ջարդէն չորս ամիս ետք, 73) մինչեւ ինքզինք եւ ուրիշը աճապարանքի պատճառաւ քննադատել («Ի՞նչ եղաւ կը կարծէք կոր, ազատութիւն Հոգւոյն սրբոյ չնո՞րհն էր որ վայրկենաբար ողողեց ամբողջ սրտերը ու երէկուան թուրք բռնապետականները ջերմ սահմանադրականներու փոխելով մեր երկիրն ալ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներո՞ւն վերածեց», 13 Օգոստոս 1909, 144)՝ բաց ճամբայ կը թողու: Բնորոշ է այս իմաստով «Կարելիականութիւնը» խորագրուած իր յօդուածը:

Հինէն դէպի նոր վարչակարգ փոփոխութիւնները կամաց-կամաց անզգալի կը դառնան, այնքան որ 1910 Նոյեմբերին կը գրէ. «Պատրիարքը դարձեալ ամենակենսական խնդրոյ մը համար դիմած էր պալատ, ուր թէեւ

առաջնակարգ ընդունելութիւններով մեծարած էին զինքը ու խոստումներով բեռնաւորած, սակայն ամիս մը անցած էր եւ իրերը ո՛ւր որ էին, դարձեալ մնացած էին հոն» (166): Կէս տարի ետք, դրական քայլ մը յառաջ երթալով, կը մեկնէ ներքին գործոց նախարարին մէկ յայտարարութիւնը (1911 Մարտին)՝ «միացում եւ ոչ ճուլում», հետեւեալ կերպով. «ճիշդ ու ճիշդ ժամանակին արտայայտուած խորհրդանշան մըն է, որ անգամ մըն ալ կը պարտադրէ ամբողջ օսմանցիները իրենց ազգութիւնը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւնն ու ինքնութիւնը պահելով այնչափ ամրապէս փարիլ իրենց միութիւնով կերտուած օսմանցիութեան չէնքին, որուն մէկ ամենափոքր խիճն իսկ չկարենան խախտել արտաքին փոթորիկները ու որոտաճայթ չանթերը» (187): Նոյն ամիս, Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղագծի կառուցման ծրագրերուն ի լուր՝ խանդավառութիւնը անսահման է. «Նոր, նոր, նոր, ամէն բան նոր պիտի ըլլայ մեր շուրջ» (194):

Նոյն տարուան Մայիսի յոդուածին մէջ գոյները կը մթագնին, արեան հոտերը կը բարկանան, երեսփոխան Վարդգէս «մէկիկ մէկիկ պարզեց այն ամէն հակասահմանադրական խոչտանգումները, սպաննութիւնները, թալանները, գրաւումներն ու առեւանգումները, որոնց մէկուկէս տարիէ ի վեր արձագանգը կ՛ըլլայ հայ մամուլը՝ կրկնելով լալկան յանկերգները գաւառներէ պատրիարքարան հասած եւ անկէ ալ թերթերու մէջ արձանագրուած: Դիմում, բողոք, գանգատ թէ՛ հարստահարեալներէն եւ թէ պատրիարքարանէն՝ ոչինչ դրական ազդեցութիւն չէին կրնար ունենալ այս խժդժութիւններուն վրայ, որոնց գոյութիւնը նոյն նիստին մէջ հրապարակաւ խոստովանեցաւ ներքին գործոց նախարարը՝ Հայերու սպաննութեան դէպքերը մկրտելով նոր բառով մը. մասնակի դէպքեր» (213): Քասիմ կ՛աւելցնէ, թէ նման խժդժութեանց լուծումը կարելի կ՛ըլլայ «միմիայն երկու վայրկեան ժամանակին արտայայտուած խորհրդանշան մըն է, որ անգամ մըն ալ կը պարտադրէ ամբողջ օսմանցիները իրենց ազգութիւնը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւնն ու ինքնութիւնը պահելով այնչափ ամրապէս փարիլ իրենց միութիւնով կերտուած օսմանցիութեան չէնքին, որուն մէկ ամենափոքր խիճն իսկ չկարենան խախտել արտաքին փոթորիկները ու որոտաճայթ չանթերը» (187): Նոյն ամիս, Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղագծի կառուցման ծրագրերուն ի լուր՝ խանդավառութիւնը անսահման է. «Նոր, նոր, նոր, ամէն բան նոր պիտի ըլլայ մեր շուրջ» (194):

Նոյն տարուան Մայիսի յոդուածին մէջ գոյները կը մթագնին, արեան հոտերը կը բարկանան, երեսփոխան Վարդգէս «մէկիկ մէկիկ պարզեց այն ամէն հակասահմանադրական խոչտանգումները, սպաննութիւնները, թալանները, գրաւումներն ու առեւանգումները, որոնց մէկուկէս տարիէ ի վեր արձագանգը կ՛ըլլայ հայ մամուլը՝ կրկնելով լալկան յանկերգները գաւառներէ պատրիարքարան հասած եւ անկէ ալ թերթերու մէջ արձանագրուած: Դիմում, բողոք, գանգատ թէ՛ հարստահարեալներէն եւ թէ պատրիարքարանէն՝ ոչինչ դրական ազդեցութիւն չէին կրնար ունենալ այս խժդժութիւններուն վրայ, որոնց գոյութիւնը նոյն նիստին մէկ հրապարակաւ խոստովանեցաւ ներքին գործոց նախարարը՝ Հայերու սպաննութեան դէպքերը մկրտելով նոր բառով մը. մասնակի դէպքեր» (213): Քասիմ կ՛աւելցնէ, թէ նման խժդժութեանց լուծումը կարելի կ՛ըլլայ «միմիայն երկու վայրկեան ժամանակին արտայայտուած խորհրդանշան մըն է, որ անգամ մըն ալ կը պարտադրէ ամբողջ օսմանցիները իրենց ազգութիւնը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւնն ու ինքնութիւնը պահելով այնչափ ամրապէս փարիլ իրենց միութիւնով կերտուած օսմանցիութեան չէնքին, որուն մէկ ամենափոքր խիճն իսկ չկարենան խախտել արտաքին փոթորիկները ու որոտաճայթ չանթերը» (187): Նոյն ամիս, Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղագծի կառուցման ծրագրերուն ի լուր՝ խանդավառութիւնը անսահման է. «Նոր, նոր, նոր, ամէն բան նոր պիտի ըլլայ մեր շուրջ» (194):

Նոյն տարուան Մայիսի յոդուածին մէջ գոյները կը մթագնին, արեան հոտերը կը բարկանան, երեսփոխան Վարդգէս «մէկիկ մէկիկ պարզեց այն ամէն հակասահմանադրական խոչտանգումները, սպաննութիւնները, թալանները, գրաւումներն ու առեւանգումները, որոնց մէկուկէս տարիէ ի վեր արձագանգը կ՛ըլլայ հայ մամուլը՝ կրկնելով լալկան յանկերգները գաւառներէ պատրիարքարան հասած եւ անկէ ալ թերթերու մէջ արձանագրուած: Դիմում, բողոք, գանգատ թէ՛ հարստահարեալներէն եւ թէ պատրիարքարանէն՝ ոչինչ դրական ազդեցութիւն չէին կրնար ունենալ այս խժդժութիւններուն վրայ, որոնց գոյութիւնը նոյն նիստին մէկ հրապարակաւ խոստովանեցաւ ներքին գործոց նախարարը՝ Հայերու սպաննութեան դէպքերը մկրտելով նոր բառով մը. մասնակի դէպքեր» (213): Քասիմ կ՛աւելցնէ, թէ նման խժդժութեանց լուծումը կարելի կ՛ըլլայ «միմիայն երկու վայրկեան ժամանակին արտայայտուած խորհրդանշան մըն է, որ անգամ մըն ալ կը պարտադրէ ամբողջ օսմանցիները իրենց ազգութիւնը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւնն ու ինքնութիւնը պահելով այնչափ ամրապէս փարիլ իրենց միութիւնով կերտուած օսմանցիութեան չէնքին, որուն մէկ ամենափոքր խիճն իսկ չկարենան խախտել արտաքին փոթորիկները ու որոտաճայթ չանթերը» (187): Նոյն ամիս, Պոլիս-Պաղտատ երկաթուղագծի կառուցման ծրագրերուն ի լուր՝ խանդավառութիւնը անսահման է. «Նոր, նոր, նոր, ամէն բան նոր պիտի ըլլայ մեր շուրջ» (194):

Նոյն տարուան Մայիսի յոդուածին մէջ գոյները կը մթագնին, արեան հոտերը կը բարկանան, երեսփոխան Վարդգէս «մէկիկ մէկիկ պարզեց այն ամէն հակասահմանադրական խոչտանգումները, սպաննութիւնները, թալանները, գրաւումներն ու առեւանգումները, որոնց մէկուկէս տարիէ ի վեր արձագանգը կ՛ըլլայ հայ մամուլը՝ կրկնելով լալկան յանկերգները գաւառներէ պատրիարքարան հասած եւ անկէ ալ թերթերու մէջ արձանագրուած: Դիմում, բողոք, գանգատ թէ՛ հարստահարեալներէն եւ թէ պատրիարքարանէն՝ ոչինչ դրական ազդեցութիւն չէին կրնար ունենալ այս խժդժութիւններուն վրայ, որոնց գոյութիւնը նոյն նիստին մէկ հրապարակաւ խոստովանեցաւ ներքին գործոց նախարարը՝ Հայերու սպաննութեան դէպքերը մկրտելով նոր բառով մը. մասնակի դէպքեր» (213): Քասիմ կ՛աւելցնէ, թէ նման խժդժութեանց լուծումը կարելի կ՛ըլլայ «միմիայն երկու վայրկեան ժամանակին

Նոր վարչակարգին մէջ հինը աւելի ու աւելի կը յստականայ: 1911 Մայիսին կը գրէ. «այս նոր ռեժիմին մէջ ալ արտեր կը գրաւուին, աղջիկներ կ՛առեւանգուին, իրաւունքները ոտնակոխ կ՛ըլլան» (218) եւ բողոքելու իրաւունքն ալ կ՛առնուի գաւառացիէն, առաջուան պէս (219) ու յուսահատութիւնը բնական արդիւնքն է կացութեան (223):

Նոյն տարուան Սեպտեմբերին գրուած աւելի յստակ բանաձեւում մը ունինք. «սահմանադրութեան համար մոխիրի վրայ նստող հայ ազգը սրտի անբացատրելի ցաւով կը տեսնէ, որ ամէն քաղաքացիի չնորհուած կեանքի ու պատիւի ազատութիւնն անգամ կը զլացուի իրեն՝ գաւառներու մէջ, ուր առաջին անգամ դէմն ելլողը եթէ ուզէ կրնայ ջարդել, սպաննել, թալանել, ու առեւանգել հայու վերաբերող ամէն բան՝ անվախ, աներկիւղ որեւէ պատիժի հեռանկարէն» (234):

Արտաքին աշխարհէն՝ կեղծաւոր մօտեցումը եւրոպական տէրութեանց չի վրիպիր իր ուշադրութենէն, որոնք ատենին «Հայկական ամէն ջարդի վրայ կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափէին եւ ջարդէն անմիջապէս յետոյ Համիտի դիմելով իրենց բաժինը կը մուրային հայկական արիւնէն» (237): «Ո՞ւր է, դուք ճիերը, կատուները, կենդանիները կը պաշտպանէք, ինչո՞ւ անմեղ մարդոց կեանքին վրայ այսչափ արհամարհանօք կը նայիք» (406):

Դէպքերուն ընթացքը յուսադրիչ չէ, նոյնիսկ հինը կը փնտռուի՝ նորին ձախողութեանց դիմաց, ինչ որ բնական փնտռտուք մըն է տապալող վարչակարգէ մը ետք. «(...) ցաւալի է ըսել, որ երիտասարդ ուժերուն այս չորս տարուան վարչութիւնը ո՛չ թէ երկրին բարենորոգմանը սկզբնաշրջանն եղաւ, այլ այնչափ դառն ու անտեղի դըժբախտութեանց դուռ բացաւ, որ այսօր, չորս տարի ետք, իթթիհատական դահլիճին ամենաջերմ կուսակիցները եւ նոյնիսկ իթթիհատականներէ շատեր ալ սկսան փնտռել հին մարդոց վարչութիւնը» (Ծուլիս, 1912, 330):

Կանխատեսութիւնները յստակ են. «Ասոնց ամէնէն

բացայայտ կերպով կ'երեւի, թէ այս անգամ եւս Իթթիհատին պիտի զոհուինք» (Սեպտեմբեր, 1912, 356): Տիգրանակերտի մէջ անուանի Քազազեան էֆենտիի սպանութիւնը անհետեւանք կը մնայ (357): Հոտառութիւն մը՝ «Հայերը ջարդելու սիսթեմաթիք ճեռնարկ մը սկսուած է, ինչ որ կը սպառնայ ճիշդ Ատանայի մէջ եղածին նման ահռելի կոտորած մը» (նոյն, 359): Կը փարի «օսմանեան սահմանադրական կառավարութեան», զայն համարելով իբրեւ «բնական պաշտպան»ը (նոյն) այս վտանգին դիմաց, եթէ կառավարութեան կամքը չարժի:

Քիչ մը անդին, Քասիմ մէջբերելով «Թանին» թերթէն յօդուածի մը մէկ հատուածը, այնքան հաւանութիւն ցոյց կու տայ ըսուածին որ կ'արժէ իր մէջբերածը մէջբերելով այստեղ լռել, առանց որեւէ միջամտութեան. «Մենք բոլոր աշխարհի եւ մանաւանդ մեր հայ հայրենակիցներուն կը ծանուցանենք, թէ արդի կառավարութիւնը իր բոլոր թերութիւններուն վրայ կ'աւելցնէ նաեւ զրպարտիչի ու պառակտողի դերն ալ եւ այս քսութեանց երեսէն թափուած ու, Աստուած չընէ, թափուելիք արիւններուն միակ դրդապատճառն ու պատասխանատուն ինքը՝ կառավարութիւնն է» (Սեպտեմբեր, 1912, 373): Շեղագիրը հեղինակային է, մեր կողմէ անոր չեղացած կարեւորութիւնը ընդգծելն իսկ աւելորդ է:

«Ուրիշ ճար չկայ, նոր գինին հին տիկերու մէջ չի կրնար լեցուիլ» (Դեկտ., 1912, 415), բայց լեցուեցաւ, որովհետեւ նոր չէր: Եւ տիկերն ալ միայն վնասուեցան հնանոր գինիէն:

1913 Յունուարին կ'արձագանգէ Վանի քաղաքապետ՝ Պետրոս էֆենտի Քափամաճեանի սպանութեան դէպքին (447-451): Այս առիթ կը յիշատակէ նախադէպեր, ու կանխազգացումներ կը սրին մէջը: Տիգրանակերտցի Քազազեանի ու վանեցի Քափամաճեանի սպանութիւնները իրեն մտածել կու տան, որ «արդեօք մասնաւոր մարմին մը գոյութիւն ունի՞, վեց նահանգներու հայ երեւելիները յաջորդաբար անհետացնելու համար հը-

բապարակէն» (449): Մտածման օղակը նեղնալով յստակացում կը բերէ հետզհետէ, կը մտածէ հայկական նահանգներէն գլուխներու վերացման մասին, մարմնին մասին մտածելու դեռ չհասած: «Ամէն պարագայի, շատ փափուկ կէտի մը վրայ կը դտնուինք եւ հեռատես, զգոյշ ու արդարակորով կուսակալներ պէտք են մեզի երկրին գոյութիւնն ու անդորրութիւնը ապահովելու համար» (450): Երկրին, այսինքն՝ մարդուն, ազգի՛ դ գոյութիւնը:

Աւելի քան հարիւր տարուան հեռաւորութենէ եկող միտք ու խօսք, զրոս առնելով ներկային մէջ ալ զետեղելու կը մղուինք երբեմն, յաճախ առանց մեկնութեան դիմելու, որ երկրորդական կը թուի, որովհետեւ Գօչունեան ինք կը պարզաբանէ իր ժամանակը: Հին վարչակարգին անազատութեան յաջորդող նորին մէջ ապրուելիք ազատութիւնը այլակեղտուած վիճակ մը ունի եւ կը զարգանայ, ինչպէս վերի բազմաթիւ մէջբերումները կոչուած են ցոյց տալու, դէպի ապազատութիւն. ազատութեան ոչ թէ հակառակը, այլ անոր զեղծումը:

Գաւառը

Հարկ է մանրամասն քննութեամբ ստուգել, թէ ի՞նչ առիթներով գաւառը իր մտածումներուն առարկան կը դառնայ: Ցաճախ առիթներու չսպասող մեծ ներկայութիւն է ան իր գրչին տակ: Մայրաքաղաքին հետ կապը ու գաւառին մէջ գտնուող ուժականութիւնը միայն զինուորցու ունենալու կամ տնտեսական առաւելութիւններու նպատակով չէ, այլ նաեւ ու մանաւանդ հոն հոսած ու հոսելիք արեան, կեղեքումներուն, ճնշման ու անարդարութեան առկայութեան պատճառով. «...կը կարծեն, թէ կեանքը դառն պիտի ըլլայ հոն, իրենց ծննդավայրին մէջ: Հարիւր յորդոր, յօդուած, խրատ չեն կրնար սրբագրել հասարակ ժողովուրդին գաղափարը, մինչեւ որ անիկա անձամբ չտեսնէ, թէ արդարութիւնն է որ կը տիրապետէ եւ օրէնքը հաւասարապէս կ'իշխէ ամէնուն ալ վրայ» (61-62): Գաւառէն դէպի արեւմտեան երկիրներ կատարուող

4999

արտագաղթի հոսանքներուն («ոեւէ հայ չի լքեր իր տունը, եթէ իր կեանքը, ինչքը ու պատիւը ապահոված նկատէ», 61) ու անոնց դէմ առնուելիք քայլերուն մասին չ'ըսեր կը լեցնէ ան (օրինակներ՝ 136, 291-294):

Սահմանադրութեան բերելիք ազատութիւնը մանաւանդ գաւառացիին, երկրագործին, անպաշտպանին ու հասարակ խաւին վրայ եղած ճնշումն ու «անասնական կեանք»ը (136) տանելի պիտի դարձնէր, զիրենք ազատագրելով «Անատոլուի բռնապետներ»ուն (138) քմահաճոյքէն:

Հայկական նահանգներու կուսակալները միայն հրամանագրով չէ , այլ «անձնական կորով» (350) խառնելով իրենց գործունէութեան, կրնան ոճիրները զսպել: Խիստ պատիժներու, տուգանքի եւ կախաղանի դրութիւնը կըրնայ զսպիչ դեր կատարել. «Ոճրագործը, արիւն թափողը արիւնէն միայն կը վախնայ» (353)՝ կը հաստատէ, մատնացոյց ընելով այս իմաստով Եգիպտոսի յաջող օրինակը (351-355):

Գաւառէն հոգեւոր առաջնորդներ կը տեղեկագրեն, թէ ինչպէս կառավարական պաշտօնեաներ քիւրտերու կամ այլ աւազակներու հետ կը համագործակցին ոճրագործութեան մէջ (361-365): «Այս երկրին կեանքը պետական պաշտօնեաներէն կախում ունի» (361):

Գաւառի մէջ բարենորոգութեան լուրջ ծրագիր կ'առաջարկէ՝ կախաղանի գործադրութեամբ, ամբողջ բնակչութեան բաշխուած զէնքերով, իսլամ-քրիստոնեայ խառն պաշտօնէութեամբ եւ տեղական ուժերով կազմուած ոստիկանութեամբ (428-433): Ցաւակ է որ մայրաքաղաքէն մեկնող բարեկարգիչ յանձնախումբերու գործունէութենէն շատ աւելի զօրեղ հիմերու վրայ՝ տեղւոյն վրայ կատարուելիք աշխատանքին վրայ չեշտը կը դնէ:

Քասիմ հրապարակագիրը

Քասիմի հրապարակագրութիւնը երբեմն կը վերածուի խրատականի, թելադրողականի («հրապարակաւ դիտել

տանք իրեն» (87), կամ՝ «թէ՛ հրապարակաւ եւ թէ բերանացի երբ այս թելադրութիւնները կ'ընէինք», 137), բարոյախօսականի: Այս վտանգը միշտ ալ կայ անշուշտ: Սակայն հեղինակը համոզուած է, թէ ինք հրապարակային դեր մը ունի կատարելիք. ուղի հարթող մը (աւելի՝ շարժուն) եւ ուղեցոյց մը (աւելի՝ աւարտուն) հարկաւ կը տարբերին իրարմէ ու գիրը կը մնայ հարթողի դերին մէջ: Ուղի հարթելուն մէջ հարթողական մօտեցումն ալ տեղ ունի. «գրիչի մը ծայրը բաւական կ'ըլլայ այսօր զայն հիմնայատակ տապալելու» (85): Ընթերցողին կողմնորոշում չնորհելու չանք կը թափէ, հաւատալով համախոհներու գոյութեան. «հաւատքը ունիմ, որ խորհողներու ստուար մեծամասնութիւն մը ինծի պէս կը մտածէ հիմա այս մասին» (103) եւ «իբրեւ թարգմանը ձեր ըսելիքներուն» (254) կ'արտայայտուի:

Բարձրաձայն մտածելով ու սահմանադրական ազատութենէն օգտուելով դասեր կը բաշխէ, «պէտք է»ներ շարելով, աչ ու ձախ՝ Ազգային երեսփոխանական ժողովին (49, 53, 401-403 եւն.), Ազգային պատրիարքարանին, պատրիարքին (51, 87), կառավարական ու ազգային մարմիններուն, հոգեւորական եւ աշխարհական անձնաւորութեանց, սակայն բոլոր այս իրմէ մեկնած պատգամաբանութեանց մէջ ինքզինք հեռու չի պահեր իրականութենէն: Որոշ առաւելութիւն մը՝ անկախ թերթի մը անկախ մտածողի իր հանգամանքը մասամբ դրօշի կը վերածէ («Մեզի պէս առանց որեւէ կուսակցութեան պատկանելու, չէզոք կերպով իրերը դիտել» (145), «որչափ որ չէզոքի ակնոցով կը տեսնենք» (97), «անկողմնակալ բարձրութիւն» ունեցող կը համարէ ինքզինք (339)), սակայն արձակած նետերուն ուղղութեամբ ալ կը մեկնի, հեռու չի մնար անոնցմէ: Գիտակից է, որ անարդարութեանց դիմաց իր յոդուածն ալ անզօր է (61-62):

Բառերուն առօրեայ համը, թրքախառն համեմուածքն ու սրութիւնը կը կարդանք իր քով. «անօթի ազգայինճի» (43), «էվեթ էֆենտիմճի» (47), «թուլամորթ մայրաքաղա-

քացի» (56), «խել մը պորտաբոյծ եկեղեցականներ» (89), «քաղաքականճի» (335) եւ այլն. այս գոյականներն ու ածականները, որոնցմէ ոմանք ցարդ կը գործածուին, կը պատմեն ժամանակի խօսակցական երանգներէն:

Հարկ է ուշադիր հետեւիլ «եղեռն», «աղէտ», «ջարդ», «գաղթ», «զուլում», «տարագրութիւն» աղիտաբանական եզրերու գործածութեան եղանակին ու շրջագրծին, անոնց եզակի-յոգնակի ձեւերուն առկայութեան: Հայկական դառն ճակատագրի գոյները մասնաւորող այս եզրերը յատուկ ուշադրութեան արժանի են: Մէջբերուող ժողովրդական ասացուածքներն ու առածներն ալ օրուան ու փորձառութեան մէկ այլ հարստութիւնը կը կազմեն:

Ցաճախ ժողովուրդին բերնէն կ'առնէ իր գրածները («մեղի պատմուածներ»ը (45), «երիտասարդ մը ներկայացաւ երէկ խմբագրատուն», 140) կամ իր ապրած փորձառութիւնն իսկ նիւթ կը դարձնէ, օրինակ՝ Պատերազմական ատեանին կողմէ իր հարցաքննութիւնը, որ գրաքննական նկարագիր մը ունի (74-78): Եկեղեցական-կրօնական հարցերու մասին բացէ ի բաց հանգամանաւոր կարծիք կը յայտնէ, օրինակ՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան պարագաներու մասին (79-83), Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան, կաթողիկոսին ու միաբանութեան մասին (88-94), սրճարանի մը մէջ տեղի ունեցած հայկական երկու հակառակորդ կուսակցութեանց պատկանող անդամներու վէճին ու բզքտուքին մասին (140-145), Օրմանեան պատրիարքի քաղաքական կեցուածքին մասին (249-253). երբեմն կը տարուի հայագովութեամբ՝ գովազդի դեր կատարելով, օրինակ՝ Պալքանեան պատերազմի նախօրէին, հայ զինուորին քաջութիւնը գովաբանելով (397-400, 436):

Կ'ուզէ արձագանգը հանդիսանալ ժողովուրդին ձայնին: Այդ ձայնին ունկնդիր ալ է միաժամանակ, ժողովրդային պարզ նիւթերու արծարծումը կատարելով. օրինակ՝ խոհարարութեան ազգային արհեստ ըլլալը կը շեշտէ ու խոհարարներու եւ այլ արհեստներու նուազումով կը մտահոգուի (148). «քանի՞ նպարավաճառ ունինք, քանի՞

մսավաճառ, երբ ամէնէն աւելի աղէկ ուտող հռչակուած ենք» (149): Տուներէն ներս մտնելով, աղջիկ տալու կամ չտալու, որո՞ւ տալու եւ որո՞ւ չտալու հարցը կ'արծարծէ (207-212). կենցաղային նիւթեր, ընտանեկան պատուի ու դաստիարակութեան վերաբերող երեւոյթներ (229-232), ամուսնական հարցեր (286-290), հայ եւ թուրք բանուորներու միջեւ կայացած ու պատահմամբ լսած իր մէկ զրոյցը (305-307) կը նկարագրէ, նկատի առնելով յատկապէս այս բոլոր նիւթերուն այժմէականութիւնը: Մեր գրականութեան մէջ յատկապէս երգիծանքին միջոցաւ ծանօթ են ասոնք եւ այս տեսակի հրապարակագրութիւնը շատ քիչ ուշադրութեան արժանացած է:

Ձիշդ հոս կարելի է միջամտել ու այսօրուան հրապարակագրութեան հարց տալ, թէ ինչո՞ւ ան յաճախ փողոց չ'իջնէր, յատկապէս Սփիւռքի տարածքին, ու «ազգային»ը գրեթէ միայն քաղաքական ու գաղափարական մակարդակի վրայ կը տեսնէ, առանց ընկերային կեանքոտ մանրամասնութիւններ չօշափելու: Հարցումը այստեղ կը վերաբերի անշուշտ տպագրեալ մամուլին եւ ոչ համացանցային աժան ու խայտաբղէտ տարբերակներու:

Ցանուն հայութեան գրիչ կը շարժէ Գօչունեան. «Հայ ազգը զգուած է» (47), «Ասանկ վրան բաց անիրաւութիւններու աչք գոցելու վիճակին մէջ չէ այլեւս ժողովուրդը» (82), «Ազգի՞ն թէ խղճին ձայնը» (84), «կը շահագործեն ազգին անունը» (84), «Ազգային սահմանադրութենէն առաջ, երկար շրջան մը ազգը խաղալիք եղած էր օրուան ազդեցիկներուն, ամիրաներուն, «իշխան»ներուն եւ մէկ խօսքով «մենծ աղաներուն» ձեռքը» (128), «ազգը կը տուժէր» (128), «Պոլսոյ ժողովուրդը կարծրւածին չափ դիւրախաբ չէ» (146), «ազգին չահը» (280) եւ այլն:

Թէեւ ինք կ'այպանէ ուրիշները, թէ ժողովուրդին անունով կը խօսին, բայց նոյն ծուղակը ինքն ալ կ'իյնայ, -որովհետեւ իբրեւ հրապարակագիր ուրիշ ելք չունի, ծուղակը կը դառնայ իր ելքը, - երբ ինք յաճախ ժողովուրդին

անունով կը խօսի. «Ժողովուրդը չի կրնար անտարբեր մընալ այս դէպքերուն առթիւ» (93)՝ կը գրէ Մայր աթոռէն սպասուող ու չհասնող տեղեկութեանց առընչութեամբ կամ տեղեկատուութեանց փոխանցման անկանոն վիճակին դիմաց: Անշուշտ ինք տեղեկանքը ժողովուրդին փոխանցելու հաշիւն է որ կ՛ընէ, սակայն միաժամանակ անոր անունն է որ բերան կ՛առնէ, անոր հետաքրքրութեան թարգմանը կարգելով ինքզինք, «հայ հանրային կարծիք»ին (71) արձագանգ ըլլալով: Քասիմի մտքերը երբեմն այնքան յստակ են, որ խուլին, կոյրին ու համրին հասկացողութեան ալ հաշիւը կարելի է ընել:

Ծայրայեղութի՞ւն պէտք է նկատել հետեւեալ տողերը.- «Եթէ պատրիարքարանի վրայ հաւատք ունենայինք» (109), «այդ ժողովը (Ազգային երեսփոխանական - Ի. Ջ.) շատ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ՛ըլլայ ազգին գետնին տակը անցնելով աներեւութանալու, քան գետնին վրայ մնալով ամօթէն կարմրելու (...)» (104), «Մայր աթոռի միաբանութեան կատղած գազաններ»ը (179): Պատկերներ՝ որոնք թելադրութիւն են, իրականութիւն ըլլալէ առաջ:

Հայ եկեղեցւոյ դերին մասին իր դրական երկու միտքերով, թերեւս իր ամենավերջին յօդուածէն քաղուած (Ցունուար, 1913), կը փակենք այս ենթամասը. «եկեղեցին մինակ աղօթավայրը չէ հայուն, այլ անիկա բիւրեղացումը, մարմնացումը, խորհրդանիշը եղած է հայ ազգին ամբողջութեան» (458): Հայուն «միակ ազգակն ու ապաստանարանը Հայ եկեղեցին եղած է» (460):

***

«Սպասնութիւններն ու թալանը կը շարունակուին.
օգնութիւն փութացուցէք:
Բաղէշի առաջնորդ
ՍՈՒՐԷՆ ՎՐԴ.
23 Նոյեմբեր»

«Ցօդուածին վերնագիրը գրած էինք եւ, դեռ առա-

ջին տողը չսկսած, Բաղէշի առաջնորդ տ. Սուրէն վարդապետի վերի հեռագիրը ստացանք, որով խեղճ վարդապետը յուսահատ ու շուարած օգնութիւն կ՛ուզէր Պոլիսէն: Ջարդերն ու թալանները կը շարունակուին, կ՛աղաղակէ սրտառուչ կոչով մը, եւ առաջնորդին այս աղիողորմ հառաչանքը մեր սրտերը կը մորմոքէ, երբ յօդուած մը գրելու կը ձեռնարկենք բացատրելու համար, թէ հայ ազգը քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանի:

«Ըսէ՛ք, սիրելի հայ ընթերցողնե՛ր, անկեղծօրէն արտայայտուեցէ՛ք. իրերու այս կացութեան մէջ դուք ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանիք» (254):

Գօչունեան նստած է իր գրասեղանին եռեւ, վերնագրած է յօդուած մը, կը ծրագրէ գրել «Հայ ազգը քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանի» նիւթին մասին (թատրոն ըլլալիք պատկեր մը): Եւ ինչպէս վերը կը կարդանք, յանկարծ, յօդուածին խորագրին արձանագրութենէն ետք ու բուն յօդուածին գրութեան սկսելէն առաջ կը ստանայ սոյն հեռագիրը: Ինք՝ ո՛ւր, հեռագիրը՝ ո՛ւր: Բաղէշի ու Պոլսոյ հեռաւորութիւնը չէ հարցը, այլ արծարծուող նիւթերուն խորքի աշխարհագրութիւնը: Եւ տեղի կ՛ունենայ հետեւեալը.- Հեռագիրը միջամուխ կ՛ըլլայ իր գրութեան մարմնին ու նիւթին, անոր ուղղութիւն տալով: Ուղղող միջամտութեան մը կը վերածուի: Արնոտ հեռագիրը կը դառնայ թթխմորը գրութեան: Հեռագիրը դէպի խորքի գրութիւն կը ցատկէ: Հեռագրով կը յառաջանայ գրութիւնը ու Գօչունեան կը փորձէ կեանքն ու գիրը իրարու ազուցել, բնականաբար նաեւ ազդուելով անկէ («մեր սրտերը կը մորմոքէ»): Կը պահէ յօդուածին վերնագիրը, սակայն հեռագիրը անմիջապէս խորքի գիրի կը վերածէ: Նաեւ առանձին կը զգայ ինքզինք ու անմիջապէս կ՛ուղղուի ընթերցողին («ըսէ՛ք»): Այստեղ հրապարակագիր-հեռագիր-խորագիր/յօդուած-ընթերցող կապը շատ ուժական պատկեր մը կ՛ուրուագծէ: Հրապարակագիրը հոս ան է, որ ոչ միայն պատգամներ կը յղէ դէպի իր ընթերցող

հասարակութիւնը, այլ անոնցմով (պատգամով եւ ընթերցողով) կը մղուի, հեռագիր-խորագիր կը ստանայ, իբրեւ իրեն վերադարձած պատգամ, զայն իր նիւթին կը շաղէ, իր նիւթը անոր ուղղութեամբ կը շարժի, իր ու գրութեան միջեւ բացուած տարածք մը կը լեցնէ ու այսպէս, կողմերուն միջեւ տեղի ունեցող ու դեռ տեղի ունենալիք յարաբերութիւնը կը ճշդուի: Գրիչը վար դնելու պէս բան մը, հրաժարիլ մը գրութենէն, անոր այլակերպման ուղղուելով, որովհետեւ գրութենէն աւելի զօրեղ միջամտութիւն մը տեղի կ՚ունենայ: Գրութեան կատարուած այս թափանցումով անոր հզօրացումը կը կայանայ: Այնպէս որ ինքն իր առանձնութենէն մեկնելով պէտք է ընթերցողին դառնայ, ինքն իր նիւթէն դուրս նետուի: Ուրիշ ելք չունի: Այս բոլորով հանդերձ, ոչինչ, բայց ոչի՛նչ փոխած կ՚ըլլայ հեռագրին մէջ փոխանցուած կեանքի դառնութենէն: Ինք այդ դառնութիւնը կը փոխանցէ իր յօդուածին, որ ընթերցողին մտքին ու կեանքին փոխակերպումն ունի իբրեւ նպատակ: Գրութեան փոխակերպումը կեանքին փոխակերպումէն առաջ է:

Իր օրինակին հետեւելով, ես ալ հիմա ընթերցողին պէտք է ուղղուիմ, ես ալ շարժիչ բնաբան մը դրած այս յառաջաբանող էջերուն իբրեւ խորագիր:

ԻՇԽԱՆ ՋԻՖԹՃԵԱՆ

Յունուար, 2014

Քասիմի երգիծանկարը՝ Արամ Անտոնեանի գրչով:
(«Ամէնուն տարեցոյցը», 1909 թ., էջ 273)

ՕՐՈՒԱՆ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

(1908 - 1913)

ԹԷ ԻՆՉ ՀԱՀԵՑԱՆՔ ԱԶԱՏՈՒԹԵՆԷՆ

Ամէն անգամ որ հին՝ բռնապետական ռեժիմին անիրաւութիւններէն դրուագի մը հանդիպինք, իսկոյն կը տարուինք հարցնելու, թէ ի՞նչ չահեցանք ազատութենէն:

Եթէ մեզ չրջապատող ուրիշ ազգեր այդ հարցումը ուղղեն, գոնէ մենք իրաւունք չունինք անոնց ձայնակցելու, քանի որ բռնապետական վարչութեան ամբողջ խստութիւնները, հարստահարութիւններն ու չարաշահանջ խուժդուժութիւնները միմիայն մեզի ուղղուած էին եւ չկար հայ մը, որ իր անձը, պատիւը, հարստութիւնն ու նոյնիսկ գոյութիւնը ապահով նկատէր: Վախը պատած էր ամէնքս ալ ու ոչ ոք կրնար վստահ ըլլալ, թէ առտուն գործի երթալէն ետք իրիկուան պիտի կրնա՞ր արձակ-համարձակ ընտանիքին քով վերադառնալ: Ցաճախ տխրատեսիլ խաֆիէ մը կը տնկուէր հայուն գործատեղիին առջեւ ու սպառնական չեչտով մը կամ օճային խաբեպատիր լեզուով մը Ոստիկանութեան դուռը կ'առաջնորդէր զայն: Ձամբան ոստիկանին ընկերակցութեամբ գացող հայը մորթուելու համար սպանդանոց տարուած ոչխարի մը դանդաղութեամբ, գունատ ու սրտաբեկ, դողդոջ քայլերով քալելէ աւելի մարմինը կը քաշկռտէր՝ առանց գիտնալու, թէ աքսո՞ր պիտի ղրկեն զինքը, թէ ղընտան պիտի նետեն: Թըշուառը հեռուէն տեսնող ազգակիցներ, վախնալով որ իրենք ալ անոր դժբախտութեանը վիճակակից կը դառնան, սրտի դառն մորմոքումով չտեսնելու կը զարնէին զայն ու, եթէ մտերիմներ ալ ըլլային, չէին համարձակեր բարեւ մը տալու զոհին:

Մեր «Կրակին մէջէն»ը կարդացողները լիուլի պատկերացած կը տեսնեն այս կեանքին ամէն դրուագները, որոնք միմիայն հայուն համար ստեղծուած, հայութեան

համար հեղինակուած էին, ինչ որ կարծես ո՛չ միայն Հայուն անկումին ու փճացումին կը ծառայէր, այլեւ մեր դրացի ազգերուն խրոխտանքին, բարգաւաճումին ու կոկոզավիզ բարձրացումին:

Ի՞նչ, միմիայն այս ստորնութեան ջնջումն ու Հայուն արդի բարձրապանծ գլուխը բաւական չե՞ն երախտագիտութեամբ ողջունելու ազատութիւնն ու խունկ ու մոմ ծխելու անոր առջեւ:

15 տարիէ ի վեր պատրիարքարանը ուրիշ գործ չունէր պաշտօնատուներուն հետ. ամէն օր ապարդիւն դիմում բանտարկեալներու ազատութեան ու ճամբորդներու ազատ երթեւեկութեան համար: Եւ հիմա երբ ոչ իսկ մէկ հայ կայ բանտը քաղաքական յանցանքով, երբ ամէն մարդ ուզած կողմը կրնայ ճամբորդել արձակ-համարձակ, երբ հազարաւոր անձինք կրնան հաւաքուիլ, լսարաններ կազմել, ճառեր խօսիլ, «Մեծն Ներսէս» եւ «Արշակ Բ» ներկայացնել, ըսէ՛ք, կ՛աղաչեմ, իրաւունք ունի՞նք հրեային ու յոյնին հետ գանգատելու, թէ ի՞նչ չահեցանք ազատութենէն:

Մեզ չրջապատող ազգերը իրաւունք ունին գանգատելու, անոնք չատ բան կորսնցուցին այս ազատութենէն ու հաւասարութենէն. մեր վաճառականները իրենց տեղէն դուրս չէին կրնար ելլել, մինչդեռ թուրքերը, յոյներն ու հրեաները արձակ-համարձակ աշխարհի չրջանը ընելով ամէն քաղաք կրնային երթալ ու իրենց վաճառականութիւնը բարգաւաճ կացութեան մը բարձրացնել: Թուրք ժողովուրդը լուռ պօյքոթ մը հրապարակած էր Հայուն դէմ, հայու խանութ չէր մտներ, հայուն հետ առուտուր չէր ըներ, երկրին թշնամի կը նկատէր հայը եւ անոր դրամ վաստկցնելով կը կարծէր պոմպայի ու քոմիթէի գործին սատարած ըլլալ: Բռնապետական ռեժիմին հայեցակէտը այս էր եւ ո՛չ միայն թուրքերը, այլեւ չատ մը հայեր իսկ կը զգուշանային հայուն հետ մտերմանալէ: Եւ մեզի դէմ ուղղուած այս անխիղճ հալածանքէն մեր դրացի ազգաբնակութիւններն էին որ կը չահէին լիուլի:

Ի՛նչ պատուական յաճախորդներ կը կորսնցնէին հայ խանութպաններն ու արհեստաւորները: Ազատասէր ու բարեսիրտ թուրքեր երբ առանձին տեղ մը հանդիպէին իրենց վաղեմի հայ հայթայթիչներուն ու մտերիմներուն, սրտաբուխ անկեղծութեամբ կը խոստովանէին, թէ իրենք պատրաստ են չարունակելու նախկին առեւտուրը, բայց հանրային կարծիքը անգամ մը հայերու դէմ դարձած է ու կը վախնան մոլեռանդներու քմայքին նչաւակ ըլլալէ:

Ի՞նչ էր պատճառը, որ վերջին 15 տարուան չրջանին այնչափ ստուարացաւ թիւը մատնիչներուն ու վաւակներուն մեր մէջ: Կը կարծէք, որ մատնութիւնը բնածին մէկ մոլութիւնը ըլլայ հայուն. ընդհակառակը՝ վեհանձն, ազնիւ ու մեղուի նման աչխատութեան մղուած ազգ մը չէր կրնար ատանկ գծուծ նկարագիր կրել իր մէջ: Եւ սակայն ճնշումն ու բռնութիւնը խիստ էին եւ ամէնէն հաստատուն նկարագիր ունեցողներն անգամ չէին կրնար տոկալ միջնադարեան բարբարոսութիւններուն ու տանջանքներուն, զորս կը յղանային ու կը գործադրէին Նազըմներ, Հիւանիւներ, Մեհմետ Ալիներ, Շեֆիքներ ու Նեճիպ Մելհամէներ:

Արհաւիրք, ահուսարսափ ու սպառնալիք իրենց տեւական տիրապետութեամբ այն աստիճան պլրկած էին մեր մեծերն ու պզտիկները որ նոյնիսկ յարգուած անուններ ու եկեղեցական բարձր պաշտօններու վրայ գտնուած անձինք պահ մը կասկածի ենթարկուեցան իբր ազգին հակառակ գործողներ ու տէրութեան ծախուածներ:

Իրաւ է որ չորս միլիոնանոց ազգի մը մէջ կրնային գտնուիլ մէկ քանի ստորին արարածներ, որոնք իբր արհեստ կը գործադրէին խաֆիէութիւնը ու անոր չնորհիւ մէկ օրէն միւսը աստիճան, նչան ու հարստութիւն կը դիզէին: Ասոնք վատ են ու յաւէտ վատ պիտի մնան, ինչ մորթով որ ծածկուին: Ասոնցմէ դուրս սակայն, պատահական մատնութիւններու համար ամբաստանուածները բացարձակապէս տիրող ռեժիմին զոհերն էին,

որոնցմէ շատեր վախի կամ սպառնալիքի արհաւիրքին տակ խոստովանութիւն մը ընել ստիպուելէ ետք, իրենց օձիքը ձեռք տալով կամայ-ակամայ ինկած էին վասակութեան գուբը: Ինչո՞ւ հեռուները կ'երթաք. հայ կիներուն բարոյականն ալ նոյն վտանգին տակ չէ՞ր միթէ: Թաղին ոստիկանը կամ քոմիսերը երբ տեսքոտ կին մը տեսնէր, կը հետապնդէր զայն, բնակութիւնը կը հասկնար եւ մէկ քանի օր ետք, ամենաոչինչ պատրուակով մը, էրիկը ձերբակալելով կը նետէր բանտ. ետքն ալ մարդուն տունը կ'երթար ու մտերմութիւն ցուցնելով կը խոստանար ազատել բանտարկեալը. ասկէ յարաբերութիւն մը կը սկսէր ու կը վերջանար կնոջ ակամայ անկումովը: Հետեւաբար, ո՛չ միայն հայուն անձը, դրամը, գոյքը, պատիւը, այլ եւ բարոյականն ալ լմննալու վրայ էր, եթէ ազատութիւնը չհասնէր: Եւ մենք ասոնց ամէնուն մէկ հարուածով տապալելը տեսնելէ ետք, փոխանակ ազատութեան ու սահմանադրութեան ամրապէս փարելու, ուրիշներուն կը ձայնակցինք, երբ կ'ըսեն, թէ ի՞նչ շահեցանք այս ազատութենէն:

***

Ո՛չ բարեկամք, ո՛չ. շատ բան շահեցանք ազատութենէն: Մեր կեանքը, պատիւը, բարոյականը, ազգութիւնն ու գոյութիւնը վերստացանք ու նոր վերածնութեան մը ենթարկուեցանք Յուլիս 11-ին: Բայց ի՞նչ օգուտ ունի վերածնութիւնը, երբ մենք անոր արժէքն ու յարգը չգիտնանք: Ազատութեան հռչակումը հայը հանեց ժողովուրդներու խոնարհ դասակարգէն եւ զայն իր 600 տարի առաջուան անկախ փառքին՝ ԱԶԳ ըլլալու պատիւին բարձրացուց. աւա՛ղ որ սակայն ռեժիմին փոփոխութիւնովը մեր բարքերը մէկ օրէն միւսը չկրցան փոխուիլ, եւ մենք հիմա իսկ ճիշդ այնպէս կը մտածենք, այնպէս կը գործենք, այնպէս կը տրամաբանենք, երբ նկուն էինք, ընկճուած էինք, մարդկութեան սահմաններէն դուրս վտարուած էինք:

Ցաճախ կը գանգատինք, թէ կառավարութեան պաշտօնեաները հին ռեժիմի մարդիկ են եւ սանկ չարաշահութիւն կ'ընեն, նանկ ապօրինութիւն կը գործեն: Շա՛տ

լաւ, ըսելիք չկայ, բայց անգամ մը մենք մեզի նայինք, մե՞նք ինչ ենք. հին ռեժիմէն քայլ մը ասդին եկա՞ծ ենք մեր ամբողջ արարքներուն մէջ. դարձեալ ատելութիւն, նախանձ, զիրար անուանարկել, իրարու առաջդիմութեան արգելք յարուցանել եւ ահա այսչափ: Մեզմէ ո՞վ, ո՞ր ազատամիտ մարդը սահմանադրական այս շրջանին իր վրայէն թօթափեց հին մարդը ու նոր զգացումներով նետուեցաւ հրապարակ: Եթէ հին օրէնքի ըսի-ըսաւներուն, ու զիրար վարկաբեկող գրութեանց տեղ տանք, հաւատացէ՛ք որ ամէն կողմէ խմբագրատունս ղրկուած անձնականութիւն բուրող թուղթերով կրնանք «ժամանակ»-ին պէս երկու թերթ լեցնել ամէն օր: Մեղք չէ՞, եղբա՛յր, մեղք չէ՞ այն թափուած արիւններուն, մեղքը չէ՞ ազգին փրկութեանը ու անոր ազատագրութեանը սիրոյն նահատակուող ու այլեւայլ ձեւերով զոհուող մեր երկու ՀԱՐԻՒՐ ՀԱԶԱՐ հայ եղբայրներուն: Ի՞նչ պիտի ըսեն անոնց հոգիները, երբ մեր այսօրուան կացութիւնը տեսնեն: «Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն», կը պոռայինք: Ահաւասիկ Հայաստանը ինքնին եկաւ մեր մօտ, ազատագրուեցանք գերութեան լուծէն ու մեզի տրուեցաւ սահմանադրական իրաւունք մը որ մեր ճակատագիրը մեր ձեռքով վարենք: Ըսէ՛ք, կ'աղաչեմ, ի՞նչպէս ըմբռնեցինք այս սահմանադրութիւնը: Մեր Ազգային սահմանադրութիւնը ակնարկել չեմ ուզեր, անիկա մեր ներքին գործն է, ինչպէս որ ըլլայ կը կառավարուի: Խնդիրը օսմանեան սահմանադրութեան վրայ է: Ի՞նչ վերաբերում ունեցանք անոր հանդէպ, ո՞ր-չափ ջանադիր եղանք կարելի եղածին չափ շատ թուով երեսփոխան ունենալու անոր մէջ: Ընդհակառակը, անձնական հաշիւները, բծախնդրութիւնները հրապարակ ելան իսկոյն եւ սկսանք հաւկիթին մէջ մազ փնտռել. երեսփոխանական ամէն հայ թեկնածուի ամբողջ անցեալն ու ներկան քննութեան խիստ բովէ մը անցուցինք, երկինքէն իջած հրեշտակի մը առաւելութիւնները փնտռեցինք անոնց վրայ՝ առանց ուշադրութեան առնելու մեզ շրջապատող ուրիշ ազգերուն երեսփոխանները, որոնք մերիններուն մէկ-տասներորդ արժանիքն իսկ չունին ու անճայն-

անաղմուկ ընտրուելով կու գան կը ստուարացնեն իրենց ձայնն ու թիւը:

Ու մտածել որ այս ազատութեան համար ամէնէն չատ զոհուողը, իր գոյութիւնը վտանգի ենթարկողը, աշխարհը իր զաւակներուն արիւնով ողողողը հայ ազգն էր: Եթէ Պոլսոյ մէջ դեռ չկրցանք համաձայնութեան մը յանգիլ, գաւառներու մէջ ա՛լ աւելի չեչտուեցաւ մեր անկարողութիւնն ու անգործնական ոգին: Տեղ-տեղ հայ թեկնածուներ իրարու դէմ ելան եւ սկսան զիրար չէզոքացնող ծայրայեղութիւններու դիմել, ուրիշ տեղ ալ բողոքականի, կաթոլիկի միջնադարեան խտիրներ հանեցին եւ հետեւանքը այն եղաւ, որ այսօր երկու չաբաթ միայն կայ երեսփոխանական ժողովին բացման եւ մենք դեռ ուրիշ երեսփոխան չունինք կատարելապէս ընտրուած:

Ի՞նչ կը կարծէք. միթէ ազատութիւնը նուա՞զ փուչ ունի, նուա՞զ աշխատութեան ու ճիգի կը կարօտի զայն պահպանելը: Մենք հիմա կը նմանինք մարդու մը, որ անակնկալ կերպով մեծ գանձ մը գտած է եւ զայն չկրնալով շահագործել, ձեռքէ փախցնելու վտանգին մէջ կը գտնուի: Զրկանքը, անհաւասարութիւնը, պայքարը առաջ ոստիկանութեան ձեռքով տեղի կ'ունենար բրտօրէն ու կոշտութեամբ, հիմա ասոնց ամէնը պիտի փոխադրուին երեսփոխանական խորհրդարանին մէջ, ուր նուազ ձայն ունեցողներ պիտի զոհուին առաւելագոյն քուէ ունեցողներու քմահաճոյքին: Եւ ցաւալին ո՞րն է գիտէք. գանգատելու իրաւունքն ալ չպիտի ունենանք, ո՛րչափ ալ մեծ ըլլայ եղած զրկանքը: Հետեւաբար, մինչեւ որ չմոռնանք ժողովուրդի պէս անճուկ եւ սահմանափակ մտածելը, ու մինչեւ որ չվարժուինք ազդ ըլլալու մեծ գաղափարին, միշտ պիտի մնանք ուրիշին տիրապետութեան տակ, որչափ ալ ազատութիւն հռչակուի երկրին մէջ, որչափ ալ սահմանադրութիւնը լայն բանայ իր դուռները հանրութեան առջեւ:

8-21 Նոյեմբեր 1908

ԱՋԱՏ ԱՊՐԵԼՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Հանդիպա՞ծ էք վանդակի մէջ պահուած թռչունի մը. խեղճը ո՛չ թռիչք ունի, ո՛չ ալ ճախրանք: Թեւերը կարծես զարդի համար միայն ստեղծուած են ու փետուրներն ալ անոր ցեղը ընորոշելու: Այերի կեանքը, օդային վերասըլացումը, վերի հորիզոնները իրեն համար չեն բացարձակապէս, որ տարիներէ ի վեր կաշկանդուած տոտիկներովը հազիւ կրնայ քանի մը քայլ տատանիլ աղէն ձախ: Անիկա թռչուն չէ այլեւս իրականութեան մէջ. այլասերած, ընկճըւած, բնատուր ճիրքերը կորնցուցած քայլամոլար մը, ամէն վայրկեան անխուսափելի զոհ մը՝ գլխուն վերեւ ակնդէտ սպասող կատուին ճիրաններուն: Գթացէ՛ք անոր վրայ, բարի՛ մարդիկ, թռչիլ սորվեցուցէք խեղճ թռչունին, քաջալերեցէ՛ք զայն, պաշտպանեցէ՛ք մէկ քանի օր կատուին յարձակումներէն, մինչեւ որ աստիճանական մարզումներով թեւերը չարժել, թռիչքի կեանքը սերտել եւ իր ցեղակիցներուն նման օդին մէջ սլանալով ամէն վտանգ արհամարհել յաջողի ու ազատ ապրելու արուեստին ընտելանայ:

Անբան, անարժէք թռչունին վրայ մի՛ սահմանափակէք սակայն ձեր այս հոգածութիւնը, ո՛վ բարի հայեր, հայրենասէր հոգինե՛ր: Ձեր եղբայրներուն ամէնէն տկարները հազարաւոր թռչուններէ գերազանց են. անոնց իւրաքանչիւրին սորվեցուցէք նոր կեանքին մէջ առաջդիմելու գաղտնիքը, ազատ ապրելու արուեստը: Մինչեւ հիմա վանդակի կեանքն էր, զոր կը քաշկռտէինք. թռչուններ էինք թեւէ թռիչէ զուրկ, տղաներ էինք տրամաբանելու, խորհելու, դատելու անկարող: Խնամակալներ ունէինք մեր գլխուն վերեւ, մեր տուներուն մէջ, մեր եկեղեցիներուն գաւիթը, մեր վաճառանոցներուն անարը, եւ մեր գրիչնե-

րուն առընթեր: Անոնք էին որ կ'ուղղէին մեր քայլերը: «Իրիկունը ժամը երկուքին պառկէ», «առտուն ժամը երեքին դուրս ել», կ'ըսէին, մենք ալ այնպէս կ'ընէինք: Եկեղեցի յաճախելէ կ'արգիլէին մեզ, մենք ալ կը համակերպէինք: Մեր ծախելիք ապրանքներուն քանակն ու որակը իրենք կ'ընտրէին ու մենք ալ գլուխ կը խոնարհեցնէինք: Մեր առեւտրական եւ նոյնիսկ ընտանեկան նամակները իրենք կը թելադրէին ու մենք ալ նոյն ոճով կը թղթակցէինք: Մեր յօդուածները, բանաստեղծութիւնները, տեսութիւնները, վէպերը, պատմութիւնները ու նոյնիսկ օրուան իրողութիւնները նոյն այն խնամակալներն էին որ կը խմբագրէին, կը դարբնէին, կը խեղաթիւրէին եւ մենք, գիտնալով հանդերձ անոնց ամէնուն ի՛նչ չունչով գրուած ըլլալը, կը կարդայինք: Մէկ խօսքով, տէրը չէինք մեր անձին, մեր դատաստանին ու մեր կեանքին:

Այսչափ խստապահանջ խնամակալութեան մը կապանքներէն երբ յանկարծ ղթայազերծեցանք, բնական էր որ վանդակէն արձակուած թռչունին անզօրութեանն ու անհաչիւ ոստոստումներուն երթարկուէինք, ու անոր անվարժութեան վտանգներն ունենայինք մեր շուրջ:

Առաջին քայլերը սակայն չափանիշ չէին կրնար նկատուիլ ազատ կեանքին մէջ մեր հետեւելիք ուղղութեան. ծայրայեղ խստութենէ մը նոյնքան ծայրայեղ ազատութեան փոխանցուող ամէն ազգի համար շատ բնական էր անվարժութեան շրջանի մը մէջ տարուբերուիլը: Հիմա անցաւ ա՛լ ամէն բան, եռուզեռը գտաւ իր հանդարտութիւնը, ամէն մարդ ասկէ ետք պէտք է ինքն իրեն համար գծէ ուղղութիւն մը ու ասպարէզին մէջ առաջդիմելու նպատակակէտին միայն յառէ աչքը: Զքմեղացում չկայ այլեւս. իւրաքանչիւր անհատ ուղղակի պատասխանատուն է իր շարժումներուն, արարքներուն ու մտածումներուն: Ո՛չ ոստիկանապետ կայ անհատական ձեռնարկներն արգիլող, ոչ ալ բռնապետութիւն կայ ժողովուրդը առաջդիմելու ձգտումներէն չեղեցնող:

Ո՞վ չի փառաբաններ ասանկ անկաշկանդ կեանք մը, եւ սակայն միւս կողմէ ո՞վ է որ պիտի կրնայ արդիւնաւորապէս շահագործել ազատ ապրելու արուեստը:

Ա՛խ, եղբայրնե՛ր, եթէ առաջ մէկ կը մտածէինք, մէկ կը հաշուէինք, հիմա պէտք է տասը մտածենք, տասը հաշուենք, որովհետեւ եթէ ձախողուինք, եթէ մեր դրամագլուխը, վարկը, զբաղումը, ընտանեկան հանգիստն ու մարմնի առողջութիւնը կորսնցնենք, մե՛նք ենք ուղղակի պատասխանատուն չարիքին:

Ազատութեան հռչակումէն ի վեր շատ ճառեր, բանաստեղծութիւններ, քերթուածներ, ատենախօսութիւններ, երգեր լսեցինք ու կարդացինք, շատ ցոյցերու, խրախճանքներու, ծափերու ականատես եղանք, եւ սակայն այս չորս ամսուան ժամանակամիջոցին մէջ բախտը չունեցանք ողջունելու ազատութեան սիսթեմով հիմնուած նոր գործ մը, առուտուրի, դրամ շահելու նոր եղանակ մը, որ դրականապէս ցոյց տար, թէ մենք գործի մէջ ալ դիտենք օգտակարապէս կիրարկել ազատութիւնը:

Ամէն ժամանակէ աւելի հիմա այս ազատութեան մէջ է որ դրամի պէտք ունինք. առաջ ստրուկներ էինք, տունէն ներս քաշուած ողորմելիներ, հիմա սակայն իբրեւ մարդ պիտի ապրինք, ճամբորդութիւնները պիտի ընենք, թատրոն պիտի երթանք, գիրք, լրագիր, հանդէս պիտի կարդանք, պիտի զբօսնունք, պարկեշտ հաճոյքներով մեր ցորեկուան յոգնութիւնները պիտի փոխարինենք, մաքուր պիտի հագնինք, մաքուր պիտի ուտենք եւ մաքուր պիտի ապրինք. ու ամէնէն աւելի թշուառութեան մէջ տուայտող մեր հեռաբընակ ու մերձաբնակ եղբայրներուն նպաստ պիտի հասցընենք: Ու ասոնց ամէնքը դրամով միայն կրնան իրագործուիլ: Մի՛ կարծէք, որ կաշառք տալէ, ոստիկաններուն հարկ վճարելէ ազատելով մեր ծախսերը նուազեցան, ընդհակառակը՝ կրկնապատիկը ծախսելու հարկադրուած ենք, պայմանով որ առաջ երբ արիւն-արցունքով կը ծախսէինք, հիմա վեհանձնաբար ու քաղցր հաճոյքով պիտի վայելենք:

Այս պատճառներով ստիպուած ենք հիմա ա՛լ աւելի շրջահայեաց ըլլալու եւ ա՛լ աւելի մղուելու գործի ասպարէզին խորը: Եթէ ազատութիւնը մեր բարօրութեան, երջանկութեան ու իբրեւ մարդ ապրելուն պիտի չծառայէ՝ ի՞նչ արժէք ունի ուրեմն ան. հետեւաբար ամէն բանէ առաջ անհրաժեշտ է, որ ազատ ապրելու արուեստը սորվինք որ չհայթաքինք մեր դեռավարժի քայլերուն մէջ եւ ասպարէզը չձգենք մեր ուրիչ մրցակիցներուն:

Դժուար գործ չէ սակայն ազատ ապրելու արուեստին վարժուիլը. ամէն մարդ եթէ անգամ մը մտածէ, թէ ինք միակ պատասխանատուն է իր կեանքին եւ թէ զերծ է ոեւէ խնամակալէ՝ այն ատեն լուծուած կ'ըլլայ գաղտնիքը:

Ազատութիւնը սակայն չյաջողեցաւ իր այս փրկարար ոգին ժողովրդեան ամէն դասակարգերուն պատուաստել եւ այս պատճառով է որ տեղ-տեղ թիւրիմացութիւններ, անհասկացողութիւններ ծայր կու տան, եւ գործի, առաջդիմութեան յատկացուած թանկագին ժամանակներ ունայն վէճերու եւ ըսի-ըսաւներու կը զոհուին: Այս շաբթու Ատափազարէն ստացանք թեր ու դէմ գրուած նամակներ. խնդիրը գործաւորի եւ գործատիրոջ շուրջ կը դառնայ, ինչ որ թէեւ մէկ կողմէն իբր շարժում, արթնութիւն գնահատելի է, սակայն միւս կողմէ ալ, երբ չափազանցութեան տարուի, կրնայ անախորժ հետեւանքներ ունենալ, որուն եւ ոչ մէկ ուղիղ խորհող կը ցանկայ: Անուրանալի է, որ նախնի բռնապետութեան օրով գործի տէրերն ու փաթրոնները պարզ ստրուկներ կը նկատէին իրենց պաշտօնեաներն ու, լուռ համակերպութիւնը չարաչար գործածելով, կը շահագործէին հազարաւորներու քրտինքը: Այս ծայրայեղութիւնները չէին կրնար տեւական ըլլալ եւ ուրախութեամբ կը տեսնենք, որ ազատութիւնը մէկ հարուածով ընդոտնեց ատ կամայական բռնապետութիւնը ու գործաւորներն ալ բերաւ բարձրացուց իրենց արժանաւոր դիրքին մարդկային ընկերութեան մէջ:

Ատափազարի մէջ սակայն կ'երեւայ, թէ չափաւորու-

թիւնը ընթացիկ ապրանք չէ եւ հիմա ալ երբ գործաւորները իրենց գոհացումը դատան, գործատէրերն են որ զըրկուած կը հռչակեն զիրենք եւ կը գանգատին, թէ նոր ոգիով վերածնած գործաւորներ ազատութիւնը պատըրուակ բռնելով, կ'ըմբոստանան փաթրոններուն դէմ, խնամք չեն տանիր իրենց գործառնութիւններուն մէջ, քիչ աշխատելով շատ շահիլ կ'ուզեն եւն. եւն.:

Մեզի համար շատ կանուխ չէ՞ սակայն գործարանատիրոջ ու գործաւորի պայքարը: Ամէնէն կարճ մտածողն անգամ գիտէ, որ այս երկու դասակարգին շահերը համընթաց կ'երթան եւ երբ մէկը կը տուժէ, միւսն ալ ուշ կամ կանուխ անոր բախտակից կ'ըլլայ:

Ատափազարի կեանքը Եւրոպայի ու Ամերիկայի հրապարակին հետ բաղդատել ուղիղ չ'ըլլար. հոն աշխարհի ամէն անկիւնէն հաւաքուած անճինք են գործաւոր դասակարգը կազմողը, մինչդեռ մեր քաղաքներու մէջ գործարանատէր ու գործաւոր յաճախ ծանօթներ, դրացիներ ու մերթ ալ ազգականներ են իրարու, եւ մէկուն եղած զըրկանքը, վնասը ուշ կամ կանուխ իր հակազդեցութիւնը կը ներգործէ միւսին ալ վրայ:

Անգամ մըն ալ չվերարծարծելու համար արդէն իսկ բաւական ծեծուած այս խնդիրը, զանց կ'ընենք մանրամասնութեանց մէջ մտնել եւ մեր Ատափազարի ընթերցողներուն ու ընթերցուհիներուն կը յանձնարարենք, որ փոխանակ անհաճոյ վէճերով իրարու վնասելու, փոխադարձաբար իրարու առաջդիմութեան սատարեն ու դրականապէս ցոյց տան, թէ իրենք ամէն քաղաքի բնակչութենէն աւելի գիտեն ազատ ապրելու արուեստը:

15-28 Նոյեմբեր 1908

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՆՔԱ

Մեր գործի մարդիկը ի՞նչ չուտ մոռցան անցած տարւան դրամական աղէտը, որ քիչ մնաց պիտի տապալէր ամբողջ հայ վաճառականութիւնը ու մեր անունը ի սպառ պիտի ջնջէր առեւտրական աւազանէն: Ի՛նչ մեծահարուստ եւ ունեւոր հայ տուներ արատաւորուեցան, քանի-քանի՛ պատուաւոր անուններ կասկածի ենթարկուեցան եւ ի՛նչ ֆիրմաներ իրենց կէս դարէ ի վեր վայելած հմայքը կորսնցուցին: Հալածանքը այն աստիճանի հասաւ որ Պոլսոյ ամէնէն աւելի վստահութիւն գրաւող վաճառականներն ու սեղանաւորներն անգամ պահ մը դադրեցան գործելէ՝ վախնալով, որ պզտիկ անակնկալով մը իրենք ալ վիճակակից կը դառնան միւս այն հարիւրաւորներուն, որոնք հարիւր հազարներով դրամագլուխի տէր կը կարծուէին երէկ եւ այսօր ոչ ոք 50 ոսկի կը վստահէր իրենց:

Ի՞նչ էր խրոխտանքը սունկի պէս բուսած գերման եւ աւստրիական պանքաներուն, որոնք տարի մը առաջ դեռ վաճառատունէ վաճառատուն, դռնէ դուռ եւ խանութէ խանութ պտտելով ձեռք-ոտք կը պագնէին զեղչելի մուրհակ մը ձեռք անցընելու համար ու ետքն ալ, իրենց իսկական գոյնը դուրս տալով, ամէնէն պատուաւոր հայէն իսկ կը պահանջէին, որ վայրկենաբար վճարէ պարտքը ու դոցէ հաշիւը:

Ի՞նչ չուտ մոռցաք ասոնց ամէնքը, ո՛վ հայ առեւտրականներ: Ցիշեցէք այն վայրկեանները, երբ «Վինըը պանք»ի եւ «Օրիանթ պանք»ի կէս-գերման կէս-լեհ պաշտօնեաները իշխանական անբարտաւանութեամբ մուտ կը գործէին ձեր գործատեղիներէն ներս ու զգայուն մարդը ոճրագործութեան մղող անպատկառութեամբ կը բացագանչէին, թէ ձեր ստորագրութիւնները արժէք չունին եւ թէ սանթիմ մը իսկ չէին կրնար քրետի ընել հայ անունը կրող առեւտրական մարդուն:

Ո՛հ, այսչափ անյիշաչարութիւնը անզգայութեան կը մօտենայ, ինչ որ եթէ ընկերական խնդիրներու մէջ առաքինութիւն սեպուի իսկ, առեւտրական գործերու մէջ փճացում, ոչնչացում կը նշանակէ բացարձակապէս, եւ մեր նախնիին, որ քաղաքական կեանքը կորսնցնելէ ետք, դոնէ առեւտրական կեանքին ամուր փարած ու անով անուն հանած են աշխարհիս ամէն կողմը, պիտի չներեն որ միջնադարեան բռնութիւններուն մէջ իսկ այնչափ յաջողապէս առաջ բերած իրենց ասպարէզը մեր անզգայութիւնովը փճացնենք ու մեր յաջորդները զրկենք ապրուստի շատ ճոխ միջոցէ մը, որուն տիրանալու համար այնչափ խոշոր ճիգեր կ'ընեն մեր դրացի ազգաբնակութիւնները ու օտար գաղթականութիւնները:

Հիմա որ քիչ-շատ վերաստացանք մեր ինքնութիւնը ու առեւտրական հրապարակը խաղաղեցաւ, այլեւս անհրաժեշտ է որ անդրադառնանք տխուր անցեալին ու, անոր փորձառութենէն օգտուելով, միջոցներ խորհինք, որպէսզի անգամ մըն ալ չկրկնուին անկումի առաջնորդող աղէտները: Ցորչափ առեւտուրը կայ, շատ բնական է որ այլեւայլ պատճառներով դրամական տագնապը մերթ ընդ մերթ ցուցնէ իր գլուխը. խոհեմութիւնը, գործնական մարդ ըլլալու պայմանը սակայն այս կարգի ճգնաժամերէն զերծ մնալու համար նախապատրաստուիլն է: Վարակիչ հիւանդութեան համար ի՞նչ նախազգուշական միջոցներու որ կը դիմենք, նոյնը ընելու ենք նաեւ առեւտրական ժանտախտին ալ համար, որմէ վարակուած առեւտրական տունը ազգի մը փճացումին սպառնալու չափ վտանգաւոր կրնայ ըլլալ:

Այս տագնապի շրջաններուն, երբ մուրհակները փրոթեսթօ կ'ըլլային, քամպիօները ետ կը դառնային, սնանկութիւնները իրարու կը յաջորդէին եւ 10 ոսկին անգամ արժէք մը ունենալ սկսած էր, մեր վաճառականներն ու սեղանաւորները յաճախ կը կրկնէին «Ներսէսեան պանքա»ին անունը ու կը հաւաստէին, որ եթէ հայ դրամագլուխներով հաստատուած հայկական պանքա մը ըլլար, աղէտը այսչափ մեծ ծաւալ պիտի չառնէր, ու վտանգը կարելի

պիտի ըլլար սահմանափակել մէկ քանի կէս-հիւանդ վաճառատուներու վրայ միայն: Այն օրերուն ամէնէն բաղձալի երազն էր հայկական պանքայի մը գոյութիւնը, երբ ազգային վարկը վտանգուելու վրայ էր բառին իսկական առումովը եւ երբ հելլենական պանքաները սկսած էին ուղղակի պաշտպանել յոյն տուները: Անկէ ի վեր սակայն, ամէն օգտաշատ ծրագրի նման, հայկական պանքային ձայնն ալ մարեցաւ ու մեր առեւտրականները սկսան կրկին ենթարկուիլ գերմանական, աւստրիական, հելլենական եւ վերջապէս օտար դրամատուներու քմահաճոյքին:

Սահմանադրութեան առջի օրերուն, երբ ամէն մարդ օրուան նորոյթին հետեւելով ազատութեան հերոս դարձած էր, հայկական պանքային ձայնը կրկին լսելի եղաւ մեր ջոջ շրջանակներէն եւ սակայն խանձարուրին մէջ մնացած վաճառականական քլիւպին հետ ան ալ գնաց թաղուեցաւ մոռացութեան դիրկը՝ անշուշտ յարութիւն առնելու համար այն օրը, երբ աւելի հիմնական խաղ մը խաղան մեր գլխուն օտար դրամատուներն ու ջախջախիչ հարուածով մը տապալեն հայ վաճառականութիւնը՝ իրենց ցեղակիցները անցընելու համար մեր գործին գլուխը:

Զափազանցութիւն մի՛ նկատէք այս յոռետես տողերը, ո՛չ ալ անգործնական մտքի արտադրութիւն համարեցէք: Տնտեսական պայքարը ճիշդ ասկէ ետք է որ ծայր պիտի տայ սահմանադրական ազատ Թուրքիոյ մէջ, եւ վա՛յ այն ազգին, որ դեռ հին դրութիւնով կը կարծէ իր դիրքը պահել. զօրաւորները, կարողները, մտացիները, ուշիմները պիտի գրաւեն ամէն ասպարէզ, որոնց առջեւ աստիճանաբար տեղի պիտի տան միջնադարեան գլուխով դատող անհոգ անհեռատես ողորմելիները:

Ինչո՞ւ չունենանք հայկական պանքա մը, ի՞նչ բան կ՛արգիլէ մեզ ասանկ տոկուն հաստատութիւն մը հիմնելէ: Հին ռեժիմին մէջ կը վախնայինք, որ կառավարութիւնը չի թոյլատրեր հայոց հաւաքական մէկ ձեռնարկը՝ կարծելով, որ անոնք յեղափոխութեան համար դրամ կը մթերեն: Հիմա

անանկ բան չմնաց: Ինչո՞ւ ուրեմն չլեցնենք ազգին այս մեծ պէտքը, որ միեւնոյն ժամանակ շահաւէտ ալ գործ մըն է:

Ազգին մէջ ունինք, փառք Աստուծոյ, մէկէ աւելի ելմտագէտ փորձառուներ, որոնք տարիներէ ի վեր դրամատուն կը վարեն եւ խորաթափանց են գործին գաղտնիքներուն: Ինչո՞ւ ուրեմն չօգտուինք այս ուժերէն: Անպատճառ պայման չէ որ մէկ կամ երկու անձինք դնեն դրամագլուխը: Գործելու այն եղանակը հին ուխտին կը պատկանի եւ բոլոր քաղաքակիրթ ազգեր հանրային մասնակցութեամբ է որ այնչափ առաջացուցած են իրենց դրամական, ճարտարարուեստական ու նաւագնացութեան ձեռնարկները: Մենք ալ գոնէ առաջին անգամ ըլլալով հայկական պանքա մը հաստատենք՝ բաժնեգինի վրայ հիմնուած դրամագլուխով, որուն շահակից ըլլայ ամէն հայ որ քիչ-շատ դրամ խնայած է ու շահագործելու եղանակը չի գիտեր եւ կամ ազգային դրամատան առաջդիմելուն նախանձախընդրութիւն կը զգայ իբր հայ անհատ: Միլիոնաւոր ոսկիներու պէտք չկայ պանքա մը հիմնելու համար. գործի մարդերէ կազմուած վարչութիւն մը շատ համեստ գումարով մը իսկ կրնայ զարգացնել դրամատունը եւ նախանձելի վարկ շահեցնել անոր:

Բացի անհատական դրամներէն, հանրային դրամներ ալ ունի ազգը ամէն տեղ, որոնք աս կամ ան դրամատան մէջ պահուած են յաճախ եւ կամ անօթի ազգայինճիներու կոկորդը ինկած: Հայկական պանքան պատճառ պիտի ըլլայ որ այս ամէն ցրուած ուժերը մէկ տեղ հաւաքուին ու ո՛չ միայն մեր վաճառականութիւնը զարգացնեն, այլեւս ազգային դրամներն ալ գերծ պահեն ամէն չարաշահութենէ: Հաւատացէք որ հայկական պանքան ամէնէն աւելի գործառնութիւն ունեցողը պիտի ըլլայ եւ գուցէ ուրիշ նմանօրինակ հաստատութիւններէ հարիւրին երկու-երեք աւելի շահաբաժին վճարէ բաժնետէրերուն:

Անատոլուի ամէն կողմն ալ հայ վաճառականներ, գործարանատէրեր ու դրամատէրեր են ասպարէզին վրայ

գործողները. ասոնք, բնականաբար, հիմնուելիք հայկական դրամատան մեծ սաւտարները պիտի ըլլան, որ փոխադարձաբար իր թեւերուն տակ պիտի առնէ զանոնք ու պիտի ուղղէ անոնց քայլերը՝ միշտ հօր մը զգուշաւորութեամբ, որ չսայթաքին: Վերջապէս անհուն են ասանկ հաստատութեան մը բարիքները, որոնցմէ զրկուիլ, պարզապէս, ամենաանհրաժեշտ պէտք մը անտեսել եւ անտարբերութեամբ ուրիշին լուծին տակ մտնել պիտի ըլլայ:

Քաջայոյս ենք, որ մեր առեւտրականները աւագ կարեւորութիւն կ'ընծայեն այս խիստ կենսական խնդրոյն ու մէկ քանի ամիս վերջ կ'ողջունենք հայկական պանքան, հակառակ պարագային, երբ հորիզոնը ամպոտի, ամէնէն առաջ իրենք պիտի ըլլան ողբացողը ու միեւնոյն ատեն տուժողը լայնօրէն:

22 Նոյեմբեր-5 Դեկտեմբեր 1908

ՄԵՋԲԵՒԷՆ ՓԱԽՍԻՆՔ, ԿԱՐԿՈՒՏԻ ԲՌՆՈՒԵՑԱՆՔ

Հազիւ բռնապետութեան մագիլներէն ազատած, հազիւ բանտը, չղթան, անուրը թօթափած, ազատութեան արշալոյսը դեռ չըմբռչնած՝ կ'երեւայ, թէ յանկարծ պիտի գտնուինք բռնապետականներու վոհմակի մը առջեւ, որոնք, երեսփոխանութեան մաքրագործող իւղովը չնաքակուած, առօք-փառօք պիտի բազմին մեպուսանին մէջ եւ ինչ որ վայրագ ձեւերով կը կատարէին երբեմն, հիմա օրինաւորութեան քօղին տակ պիտի չարունակեն ա՛լ աւելի խստութեամբ:

Շապին Քարահիսարի մեպուսին ի՛նչ խմորէ չինուած ըլլալը մանրամասնօրէն նկարագրած էինք մեր երէկուան թուով. այսօր ալ բաւական թիւով անձինք դիմեցին խմբագրութեանս ու վաւերական փաստերով հաստատեցին, թէ Տիգրանակերտի մեպուս Փիրինճճի Զատէն ալ քար հանել կու տայ Շապին Քարահիսարինին: Իսկ ուրիշ ազգային մըն ալ ցաւով ու զայրոյթով պատմեց, թէ օսմանեան խորհրդարանի անդամներուն մէջ տեսած էր մէկը, որ անցած տարի մատնելով Թադէոս էֆ. Պեկեանը, թէ «ֆեզահալթը լիսանիեետէ պուլունտու», երկար ատեն բանտ պառկեցնելու դատապարտել պիտի տար զայն:

Եւ դեռ ասոնք միմիայն մեզի պատմուածներն են. անդին ի՛նչ երեսփոխաններ կան, ո՛վ գիտէ, որ գաւառներու մէջ իրենց ունեցած ազդեցութեամբը բռնի քուէ կորզած ու հոս եկած են ազգին գլխուն փորձանք դառնալու:

Անատոլուէն երեսփոխան ընտրուած այս բռնապետականներուն հատուածը ո՛չ այնչափ ուրիշ ազգութիւններուն պիտի վնասէ, ո՛րչափ տարիներէ ի վեր ասոնց անգթութեան տակ հեծող հայերուն, որոնք բերան ալ

պիտի չունենան դանգատելու, քանի որ աղայի, պեկի, էշրաֆի հետ չէ իրենց գործը այլեւս ու օսմանեան խորհըրդարանին երեսփոխանն է որ կը հրամայէ:

Ազատութիւնը, սահմանադրութիւնը պահ մը յոյս ներշնչեցին գիւղացիին ու քաղաքացիին, թէ հին ռեժիմը պիտի ջնջուի, երբեմնի կուռքերը պիտի տապալին, հարուածողները, հարստահարողները կորաքամակ պիտի մնան եւ երկրին ծառայելու կամք ու կոչում ունեցող ուղղամիտ ու արդարադատ քաղաքացիները միայն պիտի ստանձնեն վարչութիւնը: Արդ, երբ խեղճ ժողովուրդը տեսնէ, որ դարձեալ հին անսիրտ կեղեքողներն ու արիւն ծծողներն են, որ կը տիրապետեն իրենց վրայ, դարձեալ անոնց դատաստանովն ու հրամանովն է, որ կը տնօրինուին հանրային գործերը, ի՞նչ զաղափար պիտի գոյացնեն այս տեսակ ազատութեան մը վրայ, ի՞նչ հաւատք պիտի տածեն օսմանեան խորհրդարանին հանդէպ:

Երեւակայեցէ՛ք Շապին Քարահիսարի վիճակը: Հայոց առաջնորդը պաշտօնապէս բողոքեց Մուսթաֆայի երեսփոխանութեան դէմ: Հոս ո՛չ ոք մտիկ ըրաւ: Մարդը որ սրտադողով մտած էր խորհրդարանէն ներս, հիմա տեսաւ, որ հալած եղի պէս կլլեցին իր երեսփոխանութիւնը եւ նոյնիսկ հայոց առաջնորդին բողոքն ալ կարեւորութիւն չունեցաւ, ո՛չ ալ Զօհրապի նման յարգուած երեսփոխանի մը ընդդիմախօսութիւնը կրցաւ զինքը ժողովասրահէն դուրս վտարել: Ըսէ՛ք, իրաւունք չունի՞ հիմա Մուսթաֆա առաջանէն աւելի կեղեքելու, խոշտանգելու, հարուածելու եւ ջախջախելու իրեն դէմ բողոքող հայերն ու իրենց առաջնորդը:

Ի՞նչ երեսփոխանութիւն է աս: Տիյարպեքիրի երեսփոխանին պատմութիւնն ալ կարդացէ՛ք: Անանկ չինծու կամ ըսի-ըսաւ չէ, զուտ իրողութիւն է, վաւերական պաշտօնագրերով հաստատուած, որուն նկատմամբ ո՛չ միայն պետական ամբողջ պաշտօնատուներուն, այլ եւ օտար դեսպանատանց ալ գանգատ ուղղուած է եւ այս տեսակ մէկն է որ օսմանեան խորհրդարանին մէջ բազմելով Տիյարպեքիրի

ձայնը պիտի ներկայացնէ, ուր ստուար թիւով ալ հայեր կը բնակին: Այսչափ մեծ հեգնութիւն մը երբեք չէ նետուած որեւէ խորհրդարանի ճակտին:

Շեֆիք Էլ Մուէյետը վտարուեցաւ երեսփոխանութենէ զուտ անձնական կամ անհատական ամբաստանութեան մը վրայ. արդ, երբ ազգ մը ամբողջ կ՛ամբաստանէ այս մարդիկը, երբ հազարաւոր գանգատներ, բողոքներ իրարու վրայ կը տեղան, ի՞նչպէս կ՛ըլլայ որ անոնց եւ ո՛չ մէկուն կարեւորութիւն կ՛ընծայուի եւ արիւնով, ջիղով, զգացումով ու սրտով բռնապետականներ կը գրաւեն թուրդ ազատականներու յատկացուած աթոռները:

Եւ սակայն ըսէք, թէ ո՞վ գանգատեցաւ, ո՞վ բողոքեց ատոնց դէմ: Զօհրապ միայն փորձեց ուժգին ձայն բարձրացնել եւ անոր միակ ձայնն ալ խեղդուեցաւ մեծամասնութեան աղմուկին մէջ: Բայց մեր միւս հայ երեսփոխանները ի՞նչ կ՛ընէին, ի՞նչ ընելու համար ընտրած էին զիրենք հայերը. չէի՞ն կրնար իրենք ալ մասնակցիլ Զօհրապի բողոքներուն ու, Սեբաստիոյ հայոց առաջնորդին գանգատը երկրորդելով, խորհրդարանէն դուրս վտարել այդ հին ռեժիմին թափթփուքը՝ հայակեր Մուսթաֆան:

Օսմանեան խորհրդարանին հայ երեսփոխանները գոնէ օրինակ առնելու էին Շեֆիք Էլ Մուէյետի եւ Եուսուֆ Շեհվանի արտաքսումը պահանջողներու կորովէն ու հաստատակամութենէն, իրենց պահանջը ա՛լ աւելի հիմնական, ա՛լ աւելի զօրաւոր փաստերու վրայ կեդրոնացած էր. ինչո՞ւ լուռ համակերպութիւն ձեւացուցին եւ միակ գանգատող հայ մեպուսն ալ պզտիկ ձգեցին: Անանկ ծափերով, ովասիաններով ընտրուիլը բաւական չէ, ազգի մը ճշմարիտ ներկայացուցիչը հռչակուելու համար պէտք է հոգիով մարմնով փարիլ պաշտօնին ու, ամէն նկատում ոտքի տակ առնելով, իր ներկայացուցած ազգին ու քաղաքին շահերը պաշտպանել: Հայ ազգը զզուած է համակերպողներէ, կոտրտուողներէ, պեխերը ոլորողներէ ու էվեթ էֆենտիմճիներէ: Արդէն 30 տարիէ ի վեր այնչափ

չատցան այս կարգի թիփերը որ ա՛լ զզուեցանք անոնցմէ: Հիմա, այս վերածնութեան դարուն, մաքառողներու, ճշմարտութեան համար պայքարողներու եւ երեսփոխանութեան անունը արդարացնողներու պէտք ունինք:

Ընտրութիւններու պահուն եթէ չկրցանք բան մը ընել, եթէ բռնի մեծամասնութիւն չահեցան այս հին ռեժիմի ջոջերը, եթէ «հայերը պիտի ջարդենք» ըսելով ահաբեկեցին ընտրողները ու ամբողջ քուէները իրենց վրայ կեդրոնացուցին, հիմա դէթ վաւերացումին պահուն կրնայինք արթուն գտնուիլ ու խորհրդարանէն դուրս վտարել տալ այս պատուհասները:

Այս տողերը երբ կը գրուէին, Ազգային երեսփոխանական ժողովը նիստ գումարած էր իրեն օրակարգ ունենալով Օրմանեանի հաշուետուութիւնը, երուսաղէմի խնդիրը եւլն. եւլն.: Վա՛յ քեզ քաղաք որ թագաւորդ մանուկ է: Բռնապետականներէ, հայակերներէ ու հարստահարողներէ մեծամասնութիւն մը կը բազմի երկրին գերագոյն մէկ ժողովին մէջ, որ ամբողջ վարչութեան ղեկը ձեռք պիտի առնէ եւ մենք, փոխանակ այսչափ կենսական հարցի մը նուիրելու մեր ամբողջ ճիգն ու գործունէութիւնը, փտած խնդիրներ լուծելու ժամավաճառ կ'ըլլանք: Օրմանեանի հաշիւը կայ ու կայ: Երուսաղէմի խնդիրն ալ տեղէն չի փախչիր: Բուն էականը, կենսականը նայինք: Կառավարութիւնը վերակազմուելու վրայ է: Եթէ քիչ մը դանդաղինք, տատամսինք, ամէն մարդ իր աթոռը պիտի գրաւէ եւ բռնապետականները, որոնց դէմ կը գանգատինք, ըստ օրինի օրէնսդիրներ դառնալով գուցէ իրենց ստուար մեծամասնութեան չնորհիւ յաջողին այնպիսի անհեթեթ օրէնքներ քուէարկել, որոշումներ տալ, որուն հետեւանքը ըլլայ հայութեան ընկճումը, չախչախումն ու նուաստացումը:

Լաւատեսներ գուցէ մտածեն, թէ անանկ բան չի կրնար ըլլալ այս ազատութեան դարուն մէջ, քանի որ մեծ թուով ժէօն-թիւրքեր կան երեսփոխանութեան մէջ, բայց միթէ խոհեմութի՞ւն է ուրիշին բարեմասնութեան վստահելով

անհոգ նստիլը: Անատոլուի որջացածներուն հիմակուան համեստութիւնը, պարկեշտութիւնն ու փափկութիւնը մի՛ նայիք, անոնք վախ ունին որ իրենց անցեալ կեանքը կը քննուի խորհրդարանին մէջ ու դուրս կը վտարուին, անգամ մը թող անցնին մէկ քանի ամիսներ, այն ատեն պիտի տեսնէք որ գառնուկին մորթին տակ ծածկուած փափկակեզուները մէկ մէկ կատաղի վագր դարձած դուրս պիտի տան իրենց թոյնը ու պիտի ուզեն տիրապետել հին ռեժիմով:

Իրաւ է որ, սրբազան պատրիարքը այս առթիւ դիմում ըրած է նախարարապետին եւ անհրաժեշտ դիտողութիւններ ներկայացուցած մեպուսներէ ոմանց նկատմամբ, սակայն նախարարութիւնը ի՞նչ կրնայ ընել խորհրդարանին, որ բոլորովին անկախ է ու նախարարութենէն ալ դերադաս: Ազգային երեսփոխանական ժողովը պէտք է ինք արտակարգ ցոյց մը կազմակերպէ այս առթիւ ու դրականապէս հաստատէ, թէ ամբողջ հայ ազգը կը գանգատի բռնապետականներու մեպուսութեան դէմ: Պարապ վիճաբանութիւններով, անիմաստ բանախօսութիւններով ժամավաճառ ըլլալու ատենը չէ: Եթէ չենք ուզեր, որ անձրեւէն փախչելով կարկուտի բունուինք, այսօր իսկ պէտք է բողոքող պատգամաւորութիւն մը ղրկենք օսմանեան խորհրդարանը ու պահանջենք, որ ինչպէս Շեֆիք Էլ Մուէյետ ու Եուսուֆ Շեթվան, նոյնպէս ալ Մալաթիոյ, Տիյարպեքիրի, Խարբերդի եւ ուրիշ վայրերու բռնապետական մեպուսները դուրս վտարուին խորհրդարանէն:

Եթէ մեր այս արդար բողոքը լսելի չըլլայ օսմանեան խորհրդարանին կողմէ, այն ատեն մեր մեպուսներն ալ գործ չունին հոն, քանի որ ազգը զանոնք ընտրած չէ բռնապետականներու մեպուսութիւնը նուիրագործելու եւ անոնց առջեւ ծունկ չոքելու համար:

15-26 Դեկտեմբեր 1908

ԻՆՉ ԶԻՐՔԵՐՈՎ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԸ ՊԷՏՔ ՈՒՆԻՆՔ

Ալեքսան Էֆենտի Թոփալեան ասկէ երկու ամիս առաջ յայտարարութիւն մը ըրաւ Երեսփոխանական ժողովին մէջ: Իրապէս մտածուած ու անկեղծ յայտարարութիւն մը եւ ահա ամէն կողմէ ձայներ, գանգատներ, բողոքներ բարձրացան եւ քիչ մնաց որ «ազգադաւ է, մատնիչ է, դաւաճան է», պոռային մարդուն երեսին: Ի՞նչ էր սակայն Թոփալեան Էֆենտիի ըսածը. «Իզմիրլեան հայրիկը պատրիարք պահենք եւ Դուրեան սրբազանը կաթողիկոս ընտրենք»:

Հայրենեաց սիրով վառուած վեհ սրտեր, որ այն ատեն աւելի առատ էին, անմիջապէս լռեցուցին Թոփալեանի ձայնը: Նոյնիսկ կաթողիկոսական պատուիրակութենէ ալ հրաժարեցուցին զայն. ասանկ մտածող մարդ մը ի՞նչպէս կրնար թրքահայ ներկայացուցիչը ըլլալ: Եւ հիմա որ Իզմիրլեան հայրիկ ընտրուեցաւ ու վաւերացուեցաւ, իրականութիւնը ցոյց տուաւ, թէ ո՛րչափ անհաչիւ ձեռնարկ մըն էր Իզմիրլեան սրբազանի պէս մէկը ներկայ պարագաներուն մէջ Պոլիսէն հեռացնելը, երբ նորին սրբազնութիւնը դեռ նոր ձեռք առած էր պատրիարքութեան ղեկը եւ երբ խաթարուած առողջութիւնն ալ չէր կրնար դիմագրաւել Կովկասի սաստկաշունչ կլիմային:

Իրաւ է որ նորընտիր հայրապետը, հաւատարիմ մնալով իր ուխտին, կ'երթայ ամէն ուր որ կ'ուզէ զինքը ազգը, սակայն երբ Պոլսոյ մեղմ կլիմային տակ կրնար օգտակարապէս աշխատիլ իբր պատրիարք, ի՞նչու առողջական վիճակին բնաւ չյարմարող տեղ մը ղրկել զինքը, ուր գուցէ ստիպուած ըլլայ հիւանդկախ կեանք մը վարել, ինչպէս կը յայտարարեն դարմանող բժիշկները:

Այս փափուկ պարագաներուն վրայ մտածող չկար սակայն ընտրութեան պահուն եւ Թոփալեանի առաջարկին գտած ընդունելութիւնը բաւական ազդու դաս մըն էր միւս երեսփոխաններուն որ իրենք ալ լռութիւն պահեն: Այս ցայտուն օրինակը բաւական չէր կարծես, հիմա ալ երբ տեղապահի եւ պատրիարքի ընտրութեան պարագաները կը ներկայանան, դարձեալ նոր ազգասէրներ հրապարակ կը նետեն անունները այնպիսի եկեղեցականներու, որոնք ամէնէն առաջ իրենք կը զգան, թէ պատրիարքութիւնը իրենց գործը չէ եւ թէ ուրիշ պաշտօններու մէջ ա՛լ աւելի օգտակար կրնան ըլլալ ազգին:

Եղիշէ եպսկ. Դուրեան. աղէ՛կ, ո՞վ չի յարգեր զայն, ո՞վ չի գնահատեր անոր արժանիքը իբրեւ հմուտ եկեղեցական, միեւնոյն ժամանակ սակայն ո՞վ չի կրնար հեռատեսել, որ եթէ պատրիարք ընտրուի շատ կարճատեւ պաշտօնավարութիւն մը պիտի ունենայ ու մինչեւ ցարդ վայելած համբաւն ալ պիտի կորսնցնէ:

Դուրեան սրբազանի անբաւականութիւնը գիտցողներ կ'առարկեն, թէ պատրիարքը ինքնագլուխ գործող մը չէ այլեւս եւ սահմանադրական վարչութիւնն է որ ամէն գործ պիտի տնօրինէ, հետեւաբար բաւական է որ լեզուագէտ, հմուտ ու պարկեշտ եկեղեցական մը ունենանք մեզի գլուխ. վարչական կարողութիւններ անհրաժեշտ չեն:

Ասիկա մտածելու յոռի եղանակ մըն է, որ մարդամեքենայի աստիճանին կ'իջեցնէ ընտրելին. այս պայմաններուն տակ սակայն ո՞ր եկեղեցականը կը յօժարի պատրիարք ընտրուիլ ու կամակատար գործիք դառնալ մէկ քանի անձանց ձեռք: Ո՞ւր տեսնուած է որ վարչապետը վարչական կարողութենէ զուրկ մէկն ըլլայ ու ապաւինի ժողովականներու արժանիքին: Մեր արդի վիճակին մէջ մանաւանդ ուժեղ կամքի տէր անվկանդ պատրիարքի մը պէտք ունինք զօրաւոր կորովով օժտուած, որ կարող ըլլայ դիմագրաւել շատ մը ինքնակոչ գործիչներու, որոնք ամէն ատենէ աւելի հիմա կը վխտան

պատրիարքարանի չուրջ եւ իրական պատրիարքութիւն վարել կը յաւակնին՝ ազգին բոլոր գործերը իրենց քմահաճոյքին համեմատ տնօրինելով:

Զէ՛, բարեկամներ, չէ՛, անանկ առաջին անգամ պոռացողին առջեւ տեղի տուող, պատրիարքական իշխանութեան դէմ հեստողներուն դլուխ խոնարհեցնող եկեղեցականով չի կրնար կառավարուիլ մեր ազգը: Ժողովականները ո՛րչափ ալ աջակից ըլլան, պատրիարքն է գործադիր իշխանութիւնը, ա՛ն է որ պիտի վարէ, տնօրինէ ամէն գործերն ու յարաբերութիւնները: Ժողովականները կրնան հրաժարիլ, իրենց պաշտօնին անփոյթ գտնուիլ կամ որեւէ պատճառով չի յաճախել ժողովասրահ: Պատրիարքը կայ ու կը մնայ իր աթոռին վրայ եւ ինքն է ուղղակի պատասխանատուն: Հետեւաբար մենք պէտք է փնտռենք եկեղեցական մը, որ փոխանակ ուրիշներէ վարուելու, ինք վարէ ուրիշները եւ պատրիարքական իշխանութիւնը պատկառելի ընծայել գիտնայ: Սահմանադրութիւնը երբ մէկ կողմէ իրաւունքը գիտնալ կը սորվեցնէ ժողովուրդին, միւս կողմէ պարտքը ճանչնալն ալ կը պահանջէ խստիւ, դըժբախտաբար սակայն մեր ժողովուրդը պարտքը բոլորովին անտեսելով իրաւունքին վրայ միայն ծանրանալ սկսած է եւ շատեր եթէ ասպարէզ գտնեն, պատրիարքութեան իրաւունքներուն ալ ոտնձգութիւն ընելու տրամադրութիւն կը յայտնեն, ինչ որ միշտ պէտքը զգալի կը դարձնէ մաքառող պատրիարքի մը:

Ատեն մը, երբ բռնապետութիւնը մէկ մէկ պատրուակով ասպարէզէն կը հեռացնէր կարող եկեղեցականները, կը դանդատէինք, թէ Օրմանեան յատկապէս կ'արատաւորէ պատրիարքական ընտրելիները, որպէսզի ինք մինակ փայլի հրապարակին վրայ ու ամէն մարդ, եկեղեցական չգտնելով, խոստովանի, թէ միակ պատրիարքը Օրմանեանն է: Հիմա ալ երբ բռնապետութիւնը տապալեցաւ, իր հետ անդարձ կերպով կործանելով նաեւ Օրմանեանը, կրկին եկեղեցականի սովն է որ կը տիրէ եւ հազիւ մէկերկու եպիսկոպոսներու անունները կը յեղյեղուին, այնպէս

որ, այս մէկ-երկու եպիսկոպոսներն ալ եթէ չըլլային, պիտի ստիպուէինք թափուր պահել աթոռը:

Ի՛նչ ցաւալի կացութիւն է աս, ինչո՞ւ լքումի, անգործութեան դատապարտել խումբ մը եկեղեցականներ, որոնք եթէ սա կամ նա կերպով ամբաստանուած չըլլային ազգային իշխանութեան առջեւ, արժանաւորապէս պիտի կրնային բարձրանալ պատրիարքական գահը: Ինչո՞ւ ազգը զրկել անոնց կարողութենէն եւ, առ ի չգոյէ լաւագոյնին, մէկ-երկու եկեղեցականով միայն սահմանափակուիլ: Հին բռնապետական օրերուն մէջ չենք, փառք Աստուծոյ, Ազգային ժողով ունինք՝ 140 անդամներով: Այսչափ բազմութեան մէջ արդարութեան ձայնը չի կրնար խեղդուիլ, բնականաբար: Եթէ կը փափաքինք արդար ընթացք մը բռնել, եթէ կ'ուզենք արժանաւոր ընտրութիւն մը կատարել, պէտք է անմիջապէս պատուոյ ատեան մը կազմենք ու, ամէն ուրիշ խնդիր մէկ կողմ ձգելով, իսկոյն դատենք ամբաստանութեան տակ գտնուող բոլոր եկեղեցականներն ալ: Կարելի է զրպարտութիւններ կամ թիւրիմացութիւններ են անոնց վերագրուածները: Այն ատեն ինչո՞ւ զրկուինք իրենցմէ եւ ինչո՞ւ զրկանք ընենք իրենց: Իսկ եթէ պատուոյ ատեանը վճռէ անոնց յանցապարտութիւնը՝ մերկացնենք անոնց եկեղեցական պատմը ու ի սպառ լքենք զանոնք, ուրիշներուն ալ ազդու դաս մը ըլլալու համար:

Ինչո՞ւ ծաղրել Բերայի քարոզիչը՝ պատրիարքական թեկնածութիւն տածելուն համար: Ի՞նչ պատճառ կայ, որ Համայեակ եպիսկոպոս կամ ուրիշ ոեւէ եպիսկոպոս չցանկայ այդ բարձր պաշտօնին: Ինչո՞ւ անտեսել Պրուսայի առաջնորդը. ան ալ ուսեալ եպիսկոպոս մը չէ՞ միթէ: Ինչո՞ւ կախակայել Կեսարիոյ առաջնորդը միմիայն անոր համար, որ ժամանակաւ, ո՛վ գիտէ ինչ հաշիւով, չէ յօժարած նահատակ Ժիրայրը թաղել ազգային գերեզմանատան մէջ: Ինչո՞ւ կիսամեռ վիճակի մը ենթարկել Գէորգ եպիսկոպոսը եւլն. եւլն.: Արդարութիւնը եւ ազգին շահը կը պահանջեն, որ առանց ժամանակ կորսնցնելու իսկոյն

պատուոյ ատեան կազմէ Ազգային ժողովը եւ տայ իր վճիռը ամբաստանութեան տակ գտնուողներուն նկատմամբ, որոնք կա՛մ կը վերստանան իրենց վարկն ու պատիւը եւ կամ եթէ ճշմարտապէս յանցաւոր են կը կրեն արդար պատիժին ու հանրութեան լուտանքը: Անկէ ետք միայն կրնանք հանդարտ խղճով պատրիարքական ընտրեւիներու ցանկ պատրաստել:

Ասանկ նեղ պարագայի մը մէջ, ուր եպիսկոպոս չէ մնացած մէջտեղը, ի՞նչ պատճառ կայ որ անոնց մէկ մասն ալ իբր կենդանի մեռեալ պահենք:

10-23 Յունուար 1909

ՋԻՆՈՒՈՐ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՆՔ, ԹԷ ՈՉ

Իրականութիւնը եկաւ դրան մօտեցաւ. զինուորական տարեմուտին հազիւ մէկ-երկու ամիս մնացած է: Թուրք մայրերու սրտերը կը տրոփեն. անոնք գիտեն արդէն, թէ չափահասութեան տարիքը թեւակոխող ամէն պատանի 19 տարեկան ըլլալուն պէս պարտաւորուած է տեղւոյն զինուորական ատեանին ներկայանալ ու հոն քննութեան ենթարկուիլ: Եթէ ընտանիքը ապրեցնող հայր կամ զինուորագրութենէ զերծ եղբայր ունի եւ մարմնական թերութիւններէ զերծ է, անխուսափելի կերպով քաֆլանմիչ կ'ըլլայ, այսինքն զինուորցու արձանագրուելով տունը կը ղրկուի մինչեւ յաջորդ տարուան աշունը, ուր 20 տարեկան կը մտնայ ու կրկին զինուորական ատեանին ներկայանալով վիճակ կը քաշէ. եթէ ճերմակ ելլայ բախտը՝ այն տարին կ'ազատի զինուորագրութենէ, իսկ եթէ սեւ քաշէ՝ իսկոյն զինուոր կ'արձանագրուի եւ զինուորական տեփօի չրջակայքը սպասող մայրն ու մօտաւոր ազգականուհիները կը սկսին լուռ ողբ ու կոծերու եւ սրտաշարժ հեծկլտուքներու:

Այս կեանքը մեզի համար դեռ նորութիւն է բացարձակապէս, բայց ինչ ալ որ ըլլայ, պատուաւոր ասպարէզ մըն է, ուրկէ եւ ոչ մէկ անհատ կրնայ խուսափիլ: Աշխարհի ամէնէն քաղաքակիրթ ազգերէն մինչեւ կիսավայրենիները մասնաւոր պարտականութիւն մը նկատած են զինուորութիւնը եւ եւրոպական ընկերութիւններու մէջ ազնուականի զաւակներ իրենց ընտանիքին բարձրութենէն աւելի, զինուորական ասպարէզին մէջ իրենց ցոյց տուած քաջասրտութեամբը, անձնուիրութեամբը ու թըշնամիին դէմ տարած յաղթանակներով կը պարծին: Ֆրանսայի մէջ տեսնուած են պատանիներ, որ մարմնական թերութեան պատճառով բանակին մէջ չընդունուելնուն

պատճառաւ անձնասպան եղած են, անձնական նախատինք նկատելով այս զրկանքը:

Հայը զինուոր կրնա՞յ ըլլալ, կամ կ՛ուզէ՞ ըլլալ:

Եթէ թուլամորթ մայրաքաղաքացիներու հարցուի, շատ բնական է որ միահամուռ մերժուի ասանկ առաջարկ մը, որովհետեւ, մեղկ ու թոյլ կենցաղավարութիւնը կեցած տեղ, ո՞վ պիտի յօժարի զինուորական չարքաշ կեանքին մղուիլ ու, պարահանդէսները, թատրոնները, երեկոյթները ձգելով, պահականոցներուն մէջ փակուիլ օրն ի բուն՝ իւրաքանչիւր քայլափոխի նորանոր հրամաններ ստանալով ու տասնապետի, յիսնապետի եւ մեծ ու պզտիկ հրամանատարներու գլուխ ծռելով: Այս անտեղութիւններէն զատ վառօդի, զնդակի, սուրի եւ հուրի հետ խաղալու վտանգն ալ կայ, որ ո՛չ նուազ սոսկում կրնայ պատճառել փափկակեացներու: Վերջին օրերս մանաւանդ ա՛լ աւելի չեշտուեցաւ քաղաքացիներու անճարակութիւնը, որոնք իրենց նորստաց հրազէնները փոխանակ վտանգի մը վերապահելու, սկսան ալ ու ճախ գնդակ արձակել եւ իրենց ընտանեկան պարագաներն ու զիրենք սպաննել:

Բարեբախտաբար Պոլսոյ եւ մէկ քանի մեծ քաղաքներու մէջ խճողուած փափկասուններէն կարելի չէ դատել Հայուն սիրտը եւ գաւառական քաղաքներու, աւաններու եւ գիւղերու մէջ ունինք յաղթանդամ, ջլապինդ ու արիասիրտ երիտասարդներ, որոնք ամէն վտանգի կը դիմագրաւեն անվեհեր, զինուորէ մը աւելի ճարպիկութեամբ հրազէն կը գործածեն, ձի կը նստին, հեծելազօրքերու նախանձը չարժելու աստիճան կոկիկութեամբ եւ բնականէն զինուոր ծնած են ամէն կատարելութիւններով եւ ասպարէզին պակասն է որ կը ջլատէ իրենց կարողութիւնը, ուժն ու առաջդիմութիւնը: Շատեր արդէն իսկ զինուորի չարքաշ կեանքն է որ կը վարեն ամրան տաքին ու ձմրան ցուրտին, բաց դաշտին մէջ ու սարին կողը, ստիպուած ըլլալով մէկ կողմէն երկրագործական աշխատութիւններով պարապիլ ու միւս կողմէ ալ իրենց վրայ

յարձակող աւազակներուն հետ զէնքով կռուիլ, թալանի չտալու համար անոր ամէնէն վտիտ օրապահիկն ու փոքրիկներուն հաց հայթայթող մէկ քանի տավարները: Զէնքի կեանքը այնչափ ընտանի եւ սիրելի եղած է մեր գաւառաբնակ եղբայրներուն որ Անատոլուի գրեթէ բոլոր մեծ քաղաքներուն մէջ բազմաթիւ զինագործներ սկսան հրացաններ, վեցհարուածեաններ կերտել՝ «Մավզեր»ի, «Մարթինի»ի եւ ուրիշ ընտիր գործարաններու հաւասար կատարելութեամբ, զորս գրաւող բռնապետականներն անգամ հիասքանչ կը մնային ու իբր նմոյշ Պոլիս կը ղրկէին հաստկնալու համար, թէ ինքնավարութեան ոգին ո՛րչափ արմատացած է հայոց մէջ եւ թէ անոնք ո՛րչափ ընդունակութիւն ունին զարգացումի զենիթը հասնելով բռնապետութիւնը չախչախելու, եթէ կանուխէն չչլատուին: Ազգադաւութեան մոլուցքէն կուրցած երկրակործանները, փոխանակ հայրենիքին մէջ ծլած-ծաղկած այս թանկագին ուժերը ա՛լ աւելի քաջալերելու եւ անոնց հաւաքական աչակցութեամբ ճարտարարուեստն ու երկրին պաշտպանութիւնը ապահովելու, խեղճ արուեստագէտներուն ձեռքերը կը կտրէին, աչքերը կը կուրցնէին եւ, զընտանիներուն խորերը նետելով, անոնց ողբ ու կոծովը կը զուարճանային:

Այսչափ զինուորական ձիրքերով ու կատարելութիւններով օժտուած ազգ մը ի՞նչպէս կրնայ զինուոր չըլլալ, ի՞նչպէս կրնայ երակներուն մէջ եռեւեփող արիւնը զսպել: Մնաց որ, զինուորութիւնը ասպարէզ մըն է, նախանձելի ասպարէզ մը, ուրկէ զրկուած էինք ցարդ եւ մեր մէջէն այդ արիական ասպարէզին մէջ փայլելու ընդունակ հազարաւորներ, իրենց կոչումին ու ընդունակութեան բոլորովին հակասող գործերու մղուելով, հոն անօգուտ, անպիտան տարրեր կը դառնային: Առուտուրի, արհեստի, գործի կեանքին մէջ ի՞նչ օգտակարութիւն կրնայ ցոյց տալ երիտասարդ մը, որուն ամբողջ խտէլը հուր, սուր, մաքառում, պայքար ու յաղթանակ է: Անանկ մէկը, որ մահը կ՛արհամարհէ, մահուան վրայ կը խնդայ, սիրտը

կ'ուզի պատերազմիկներու յաղթանակը լսելով ու քաջամարտիկներու սուրին չաչիւնէն ամբողջ մարմնովը թունդ կ'ելլայ, բերէք վաճառատան մը բեռնակիր ըրէք եւ կամ հասարակ խանութպան մը, ի՞նչ սրտով, ի՞նչ զգացումով փարի գործին:

Հետեւաբար, զինուորագրութիւնը ընդունելով, նոր ասպարէզ մը բացած պիտի ըլլանք մեր երիտասարդներուն առջեւ, ուր պիտի արժեցնեն չատեր իրենց բնական կոչումն ու ներքին իղձը: Այս տեսակէտով՝ եթէ կառավարութիւնը մեզի զլանայ իսկ զինուոր ըլլալու պատիւը, պէտք է մենք պահանջենք զայն ու, իբր օսմանեան հայրենիքի զաւակ, մենք ալ մասնակցինք մեր երկրին պաշտպանութեան գործին: Եւ սակայն երբ հասարակ զինուոր ըլլալու կը հրաւիրուինք, պէտք չէ՞ որ սպայ ըլլալու ասպարէզն ալ միեւնոյն ժամանակ բաց ըլլայ մեր առջեւ ու երբ հարիւրապետ Ահմետ էֆենտին Յակոբին, Կիրակոսին ու Թորոսին հրամանատար կարգուի, հաւասարութեան նոյն սկզբունքով հազարապետ Տիգրան էֆենտին ալ միեւնոյն ուժով հրամայէ Մեհմետին, Մուսթաֆային ու Ալիին:

Զինուորական վարժարան ընդունուելու համար բազմաթիւ հայ երիտասարդներ դիմեցին այս տարի, բայց ամէնքն ալ մերժուեցան գրեթէ եւ հազիւ մէկ քանի բախտաւորներ կրցան մուտք գործել իտատիէ վարժարանը: Առաջին խանդավառ դիմումին տրուած այս մերժողական պատասխանները խիստ յոռի տպաւորութիւն ըրին ազգին վրայ եւ երբ հիմա զինուորագրութեան խօսք կ'ըլլայ, ամէնքն ալ կ'առարկեն, թէ երբ սպայ ըլլալու ասպարէզը կը գոցուի մեր երեսին, մինչ զօրանոցը աւելլու, սոխ-սխտոր ստկելու եւ ապուր կրելու համա՞ր զինուոր առնել կ'ուզեն մեզմէ: Կառավարութիւնը եթէ անկեղծ, անվեհեր հայրենասէրներ ու քաջարի զինուորներ կ'ուզէ, թո՛ղ մեր երիտասարդներուն դիմէ միեւնոյն ատեն սակայն թող գիտնայ յարգել անոնց արժանապատուութիւնը:

24 Յունուար-5 Փետրուար 1909

ԻՆՉՈՒ ԿՐ ԳԱՂԹԵՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐԷՆ

Մեր պաշտօնակիցը «Սապահ» իր առջի օրուան թուով կ'արտատպէ Սեբաստիայէն թերթիս ղրկուած այն լուրը, թէ տեղւոյն հայերուն մէջ արտասահման գաղթելու հոսանք մը սկսած է գոյանալ, որ հետզհետէ կ'արձարծուի եւ ամէն օր 20-էն 60 հոգի իրենց ընտանիքը լքելով դէպի Ամերիկա կը գաղթեն:

«Սապահ» խորապէս կը վշտանայ այս տխուր իրողութեան առջեւ ու կ'ըսէ. «Ազատութեան շրջանը այլեւս հայրենիքի զաւակներուն օտար երկիր գաղթելու դարը չէ: Ընդհակառակը, բռնապետութեան սեւ օրերուն, զրկանքներէն արտասահման գաղթել ստիպուած օսմանցիներ պէտք է հիմա վերադառնան ու ծառայեն իրենց հայրենիքին: Հարաւային ու Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ 3.000-է աւելի իսլամ, 120.000-է աւելի սուրիացի քրիստոնեայ ու 70.000 հայ գաղթականներ կան: Անոնք այլ եւ այլ արհեստներ ի գործ կը դնեն Ամերիկայի մէջ եւ իրենց վերադարձը մեր երկրին համար մեծապէս արդիւնաւոր կրնայ ըլլալ: Մենք երբ ասոնց վերադարձին կը սպասէինք, բուն իսկ հայրենիքին մէջ գտնուողներուն գաղթելու պատրաստութիւնը տեսնելով խորապէս կը վշտանանք: Անցած տարի հունձքերը աննպաստ էին, որուն յաջորդեց ինչ ինչ տեղեր յետաշրջականներու չարժումը եւ ասոնց հետեւանքով երկրին այլ եւ այլ կողմերը թէեւ անկարգութիւններ պատահեցան, սակայն ասոնք կարճ ժամանակի մէջ անհետանալիք դէպքեր են եւ անդորրութիւնը հետզհետէ կը վերահաստատուի ամէն կողմ: Հետեւաբար, պէտք չէ որեւէ մէկը ասանկ առժամանակեայ դժուարութիւններու հանդէպ տուները, արտը, այդին ձգելով հեռաւոր երկիրներ գաղթելու ձեռնարկէ: Մամուլի եւ ժողովուրդի վրայ ազ-

դէցուքիւն ունեցող անձինք պէտք է ձեռք ձեռքի տուած առաջքը առնեն գաղթականութեան այս վնասակար հոսանքին, ինչ որ սխալ հասկցողութենէ մը ծագում առած է»:

Շնորհակալութեամբ առաջ կը բերենք մեր պաշտօնակիցին տողերը, բայց չենք կարծեր, որ լրագրական յօդուածներով եւ ազդեցիկ անձանց յորդորներով ժողովուրդը ետ կենայ գաղթելու միտումէն: Ամէնէն տրամաբանականը հարցնելն է, թէ ինչո՞ւ կը գաղթէ ժողովուրդը: Պապենական օճախը լքել, ծնած մեծցած միջավայրը թողուլ ու հեռաւոր անծանօթ երկիր մը բախտ փնտռելու երթալ եթէ ոչ յիմարութիւն, գէթ անոր հաւասարող հոգեկան վիճակ մըն է: Հետեւաբար մարդ այսչափ ծանր լուծի մը տակ մտնելու համար պէտք է ամէնէն ծանր ու ստիպողական պատճառ մը ունենայ, որ գաղթականութեան միջոցով հաւաքական անձնասպանութեան մը դիմէ: Ի՞նչ պիտի ընէ Անատոլուի խորերէն Ամերիկա կամ Եւրոպա գաղթող մէկը: Նախ՝ երթալիք տեղին լեզուն չի գիտեր, երկրորդ՝ դրամ չունի, երրորդ՝ հոն ինչով զբաղիլը անորոշ է, չորրորդ՝ նոր միջավայրը վարքի, բարքի ու սովորութիւններու տեսակէտով բոլորովին կը հակասէ իր զգացումներուն եւ հաճոյքներուն: Բայց հակառակ այս ամէն դժուարութիւններուն, «Օսմանիչեր լոյտ»ի ալ կը գրեն, թէ Հալեպի նահանգին մէջ ալ գաղթականութեան հոսանքը սկսած է ծայր տալ, ուրկէ ոչ միայն հայերը կը գաղթեն, այլեւ ամէն ազգէ ու կրօնքէ ընտանիքներ հետզհետէ կը լքեն իրենց բոյնը ու կը հեռանան օտար աշխարհ:

Հալեպի նման բարեբեր նահանգ մը բնաւ բաղդատութեան չի կրնար դրուիլ Սեբաստիոյ կամ Անատոլուի ուրիշ քաղաքներուն հետ: Վաճառականութիւնը, երկրագործութիւնը, ճարտարարուեստը համեմատաբար խիստ ծաղկած են սուրիական այդ մասին մէջ, ուր ժողովուրդը ո՛չ միայն ապրուստէ չի նեղուիր, այլեւ ըստ բաւականին բարեկեցիկ կեանք կը վարէ, մեծ մասամբ քիչ աշխատութեամբ մը իր քաղաքին մէջ հայթայթելով ապրուստը: Արդ, երբ ասանկ տեղէ մըն ալ գաղթելու տենչը կը

տեսնուի ժողովուրդին մէջ, հարկ կ'ըլլայ զիրենք գաղթելու մղող պատճառները վերլուծել եւ ըստ այնմ չարիքին առաջքը առնել:

Եւրոպական այլ եւ այլ քաղաքներու, Իտալիոյ, Գերմանիոյ եւ նոյնիսկ Յունաստանի նման սակաւաթիւ բնակիչ ունեցող երկիրներու ժողովուրդներ պարբերաբար կը գաղթեն այլեւայլ տրամադրելի տեղեր: Բայց անոնք երկրէն տնտեսական պատճառներով եւ հողին սակաւութեան հետեւանքով ստիպուած են երթալ ապրուստ գտնել այնպիսի տեղերու մէջ, ուր բնակչութիւնը քիչ է եւ տարածութիւնը՝ շատ: Եւրոպական գաղթականները արտասահման առաջնորդելու եւ զանոնք հոն տեղաւորելու պաշտօնով կազմուած գործակալութիւններ կան, որոնք կը դիւրացնեն ապրուստի համար գաղթողներուն գործը: Մինչդեռ մեր երկրէն գաղթողները բախտին ալիքներուն պիտի յանձնեն զիրենք ու պիտի երթան կառչին բախտին առաջին հանգրուանին, ուր գիրենք ձգէ հովը:

Երկրին ապագան մտածողներուն համար խիստ կենսական է այս գաղթականութեան հարցը, որ դեռ մեծ համեմատութիւններ չառած պէտք է սահմանափակուի իր սաղմնային վիճակին մէջ: Որովհետեւ անգամ մը որ հարիւր մարդ գաղթեց, ուրիշ հարիւրներ ալ առանց պատճառի ու գիտակցութեան կը հետեւին անոնց ու այսպէս յաջորդաբար, մինչեւ որ քաղաքներ պարպուին ու գիւղեր ամայանան: Հայ ժողովուրդին գաղթելուն մասնաւորելով մեր խօսքը, գիտակցաբար կրնանք ըսել, թէ ոեւէ հայ չի լքեր իր հայրենի տունը, եթէ իր կեանքը, ինչքը ու պատիւը ապահովուած նկատէ: Հանրային կարծիքը, ժողովրդական զգացումները ենթադրուածէն շատ փափուկ են: Ամենաթեթեւ զանցառութիւն մը, դատական անիրաւութիւն մը, յանցաւորի մը ընծայուած պաշտպանութիւնը խորապէս կը յուսահատեցնեն ամէնէն լաւատեսներն անգամ, որոնք պզտիկ իրողութիւններէ մեծ հետեւութիւններ հանելով կը կարծեն, թէ այլեւս կեանքը դառն պիտի ըլլայ հոն, իրենց

ծննդավայրին մէջ: Հարիւր յորդոր, յօդուած, խրատ չեն կրնար սրբագրել հասարակ ժողովուրդին գաղափարը, մինչեւ որ անիկա անձամբ չտեսնէ, թէ արդարութիւնն է որ կը տիրապետէ եւ օրէնքը հաւասարապէս կ'իշխէ ամէնուն ալ վրայ:

Պոլիսէն այսօր ոչ ոք կ'ուզէ գաղթել, նոյնիսկ ապրուստէ նեղուողներն ալ աղէկ-գէշ կը պարտկուին եւ կը սպասեն լաւագոյն օրերու, որովհետեւ աչքով կը տեսնեն Պատերազմական ատեանին արդար գործունէութիւնը եւ անաչառ դատաստանը, որ մէկ օրուան մէջ հեռաւոր տեղեր աքսորեց 60-է աւելի նախկին բռնապետականներ՝ պէյեր, փաշաներ, եւն., եւն.՝ առանց նկատողութեան առնելու անոնց հարստութիւնը, փափկակեցութիւնը, նախկին դիրքը ու ընտանեկան պարագաներուն միջամտութիւնը: Այս աքսորուած մեծամեծներուն մէջ ի հարկէ կային խնամիութեան ու ազգականութեան կապերով Պոլսոյ մէջ շատ ազդեցիկ անձանց հետ միացածներ ալ, բայց Պատերազմական ատեանը, ասոնց եւ ոչ մէկը նկատողութեան առնելով, միմիայն արդարութեան ձայնին անսաց ու ի սպառ հեռացուց այն ամէնքը, որոնք կրնային նոր չարիքներ նիւթել սահմանադրական Թուրքիոյ:

Հակառակ մայրաքաղաքիս մէջ տեղի ունեցած այս արմատական բարենորոգումներուն, գաւառներու մէջ արդարութիւնը նոյն չափով չի գործադրուիր գուցէ, ուրկէ ազդուելով է անշուշտ որ ժողովուրդը կը յուսահատի ու իր բախտը ուրիշ երկիրներու մէջ փնտռելու անձնասպանութեանը կը դիմէ: Մինչդեռ Պոլիսէն աւելի, գաւառներուն մէջ անհրաժեշտ էր, որ բռնապետականները ամենախիստ պատիժի մը ենթարկուէին, որովհետեւ երբ մայրաքաղաքի ռեաքսիոներները անուղղակի կերպով գործելու հաւանականութիւնը ունէին, գաւառական պէյերն ու իրենց երեւելիի հանգամանք տուող յետաշրջականները ուղղակի ժողովուրդին վրայ կը ճնշեն եւ զանոնք յուսահատութեան կը մատնեն ամէն կերպով:

Մայրաքաղաքիս մէջ ի գործ դրուած արդարութիւնը եթէ նոյն չափով գաւառական ամէն քաղաքներու մէջ ալ տարածուի եւ ժողովուրդին գլխուն փորձանք բացող պէյերը, աղաները ու խուժանը դրդող ռեաքսիոներականները կախաղանով ու աքսորով քաւեն իրենց օրինազանցութիւնները, այն ատեն երկիրը կը խաղաղի, կառավարութեան գործը հարիւրին հարիւր կը դիւրանայ ու ոչ ոք միտքէն կ'անցընէ երկրէն դուրս գաղթել: Արդեօք երկրին ապագային չափ թանկագի՞ն են գաւառական քաղաքներու մէջ որջացած յայտնի բռնապետականները, որոնք, հակառակ ամէն կողմէ արտայայտուած դանգատներուն, իրենց արժանի պատիժը չկրելէ զատ, առանձնաշնորհեալի դիրքն ալ կը վայելեն կարծես: Պաշտօնատարներ կան, արիւասիրտ կուսակալներ, միւթեսարըֆներ ու քայմաքամներ, ինչպէս նաեւ զինուորական պաշտօնատարներ, որոնք իրենց թեւերը ժողովուրդին վրայ հովանի ըրած, սանձ անցուցած են բռնապետականներուն բերանը ու չեն թոյլատրեր, որ անոնք իրենց մթերուած ժահրը դուրս ժայթքեն: Ասոնց համար յաճախ չնորհակալութեան նամակներ կը ստանանք, նոյնիսկ անշուք գիւղախումբերու միւտիրներ կան, որոնք ազատութիւնը գիտեն պաշտպանել իրենց կեանքին գինովը, եւ սակայն որչա՜փ կը դժուարանայ ասոնց պաշտօնը, երբ իրենց սովորական պարտականութիւններէն դուրս ստիպուած ըլլան նաեւ մաքառելու բռնապետական հին աղաներու, պէյերու եւ արմատացած չարիքներու դէմ:

Ներքին գործոց նախարարը յայտարարած էր սրբազան պատրիարք Հօր, թէ գաւառներու համար ծրագիր մը պատրաստած է, որուն գործադրութիւնը մեծապէս պիտի սատարէ գաւառներու անդորրութեան պահպանումին: Մենք պիտի փափաքէինք, որ այդ օրէնքին առաջին յօդուածը ըլլար գաւառական ամէն քաղաքէ անխտիր աքսորել այն ամէն պէյերը, աղաները ու ժողովուրդին մէջ որոմ սերմանողները, որչափ ալ ազդեցիկ ըլլան անոնք, որչափ ալ

խնամիական կապերով միացած՝ տեղական այլեւայլ ընտանիքներու հետ: Կառավարութիւնը իր ահարկու զօրութիւնը պէտք է կատարեալ արդարութեամբ ու անաչառութեամբ ցոյց տայ ամէնէն զօրաւոր կարծուածներուն վրայ, զանոնք ենթարկելով ամենախիստ պատիժներու: Ասիկա ո՛չ միայն կատարեալ վստահութիւն պիտի ներշնչէ ժողովուրդին խաղաղասէր դասակարգին, այլեւ ազդու դաս մը պիտի ըլլայ երկրին անդորրութիւնը վրդովելու հակում ունեցող խուժանին:

Երեւակայեցէք քաղաք մը, որուն ժողովուրդը մեծ ու պզտիկ դիտեն, թէ այս ինչ անձը տուներ քանդած, օճախներ մարած, մարդասպանութիւններ ըրած ու ամէն տեսակէտով դատապարտելի անցեալ մը ունեցած է բռնապետութեան շրջանին. եւ հիմա միեւնոյն անձը, սահմանադրական Թուրքիոյ օրով ալ, արձակ-համարձակ կը յոխորտայ ամէնուն վրայ՝ առանց որեւէ պատիժի արհաւիրքը զգալու, միմիայն իր դոյնը փոխելով ու ազատասէրի հովեր մը տալով իրեն: Իրաւունք չէ՞ք տար ուրեմն երբ այն քաղաքին խաղաղասէր մասը յուսահատութեամբ կը դիտէ օրէ-ան կացութիւնը եւ խռովարարներն ալ կը քաջալերուին իրենց ոճիրներուն մէջ:

Մեր կարծիքով, գաղթականութիւնը կասեցնելու, ժողովուրդը իր երկրին հետ կապելու միակ եւ միակ դարմանը, ինչպէս Պոլսոյ մէջ եղաւ, գաւառներու մէջ ալ բռնապետականներու անխտիր պատժուիլն ու ոչնչացուիլն է: «Օսմանիշեր լոյտ» Յունիս 14 թուով Հալեպէն ստացած իր նամակին մէջ կ'ըսէ.

«Ապրիլի Ջարդերէն ի վեր վստահութիւնը վերահաստատուած չէ տակաւին: Առեւտուր չկայ: Հեռաւոր տեղերու գնորդները չեն համարձակիր գալ: Կ'երեւայ, թէ դժուարին ժամեր պիտի անցուին: Ոչ թէ միայն հայերը, այլ բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդը պատրաստութիւն կը տեսնէ գաղթելու: Արդէն Ապրիլէն ի վեր ամէն օր բազմաթիւ ընտանիքներ Եգիպտոս կ'երթան, Ամերիկա

կ'երթան: Միայն ապրուստէ զրկուածները չեն, այլ ընդհակառակը բարեկեցիկ դասու պատկանողներն ալ կը գաղթեն: Ի զուր իրենց կ'ըսուի եւ կը կրկնուի, թէ Երիտասարդ Թուրքերու յաղթանակը նոր դարագլուխի սկզբնաւորութիւնն է, թէ սոսկալի անցեալը պիտի չկրկնուի այլեւս: Կարելի է լաւագոյն ժամանակներ գան, կը պատասխանեն անոնք, բայց ատիկա իսլամներուն համար է, իսկ քրիստոնեաները նախապատիւ պիտի համարեն օտար երկիրներու մէջ անօթութենէ մեռնիլ, քան թէ իրենց ծննդավայրին մէջ մնալ: Մահու պատիժները մեծ տպաւորութիւն մը չգործեցին, վասնզի չի կարծուիր, թէ նոյն խստութիւնը ցոյց պիտի տրուի Մարաշի, Անթաքիոյ, Քեսապի եւն. ոճրագործներուն հանդէպ: Հետեւապէս, վստահութեան պակասն է որ ծնունդ կու տայ գաղթականութեան, որ շատ ցաւալի է, վասնզի օգտակար ու աշխատաւոր բազուկներ են որ կը լքանեն երկիրը»:

Իբրեւ անկեղծ հայրենասէր, իբրեւ երկրին շահուն հոգածու, ջերմ ուշադրութեանը կը յանձնենք այս տողերը պատկանեալ իշխանութեան եւ կը խնդրենք, որ Պոլսոյ մէջ կատարուած արդարութիւնը գաւառներու մէջ ալ տարածուի, որոնք ամէնէն աւելի պէտք ունին երկաթեայ բազուկի մը:

13-26 Յունիս 1909

ՊԷՏՔ Է ՈՐ ՊԱՊԻԿԵԱՆ ԷՖԵՆՏԻ ԽՕՍԻ

Երեսփոխան բառը հասկանալի ըլլալու համար հայերէնի մէջ որակականի մը պէտք ունի՝ օսմանեան զարմանահրաշ ազատագրութեան աւետումէն ի վեր: Երեսփոխան կայ, երեսփոխան ալ կայ. ազգայի՞ն երեսփոխան, թէ օսմանեան երեսփոխան, ի փառս Աստուծո՞յ երեսփոխան, թէ մամոնայով վճարուած երեսփոխան, որոշելու է:

Պապիկեան էֆենտի օսմանեան երեսփոխանութեան սակաւաթիւ հայ անդամներուն մէջ ա՛յն հազուագիւտ անհատականութիւններէն է, որոնք թուրքը եւ Թուրքիան իրապէս կը ճանչնան: Կարծեմ ասիկա անհրաժեշտ պայման մը պէտք էր ըլլար հայ երեսփոխաններու ընտրութեան մէջ՝ որպէսզի մեր ներկայացուցիչներուն ջանքերէն կարենայինք կարելիութեան առաւելագոյն աստիճանովը օգտուիլ: Երեսփոխանութիւնը կեանքի մը պսակումը կամ յարատեւ ջանքերու վարձատրութիւնը համարեցինք: Ասկէ կը հետեւի, որ մերիններուն մէջ ալ օսմանեան երեսփոխանութեան լռակեաց կուսակցութեանը պատկանող ըստուար թիւ մը կայ. այն լռակեաց կուսակցութիւնը, որ Սուլթան Ահմետի ժողովրդային պալատին մէջ ամէնէն կարեւոր եւ անվրէպ կերպով հաստատամիտ տարրն է:

Սակայն Պապիկեան էֆենտի երեսփոխանութեան չատախօս մասին ալ չի պատկանիր, եւ ասիկա միայն կը բաւէ ապացուցանելու, թէ Թուրքն ու Թուրքիան ճանչցող մէկն է: Աչխարհիս ամէն կողմը գրեթէ շատ խօսողները չեն որ շատ գործ -եւ օգտակար գործ- կ՛արտադրեն: Արեւելեան միջավայրերու մէջ մանաւանդ պէտք չէ հրապարակի վրայ շռայլել խօսքը, որպէսզի անոր արժէքը չպակսի: Պապիկեան էֆենտի, որ գիտակից է ճշմարտութեան, մինչեւ

հիմա շատ քիչ պաշար ընծայեց խօսքերու ա՛յն ապարդիւն կուտակումին, որոնցմէ կը բաղկանայ օսմանեան երեսփոխանութեան ատենագրութեան մեծագոյն մասը:

Ամբողջ այն ժամանակամիջոցին մէջ որ Պապիկեան էֆենտի կ՛ունկնդրէր միայն, մեզմէ շատեր արտայայտեցին այն գերազանցապէս տիրացուական տրամադրութիւնը, որ մեր սովորական վերաբերումն է ամբոխավարութիւն չսիրողներուն դէմ: Պապիկեա՞ն էֆենտի՝ ոեւէ մէկը, հա՞յ մը՝ կասկածելի:

Այսպէս տրամաբանողները իրենց գաղափարը կը փաստաբանէին մանաւանդ սա պարագայով, թէ Պապիկեան էֆենտի օսմանեան երեսփոխանութեան մէջ ընդդիմադիր տարրին չէր պատկաներ: Մեր մէջ ազգային աւանդութեան պէս բան մը եղած է միշտ ընդդիմադիրները սիրել եւ ընդդիմադիր կուսակցութիւններուն յարիլ: Ասիկա ժըխտական քաղաքականութեան ընոյթը ունի՝ միշտ հակառակիլ: Կատսթընը պաշտեցինք ու Սալըզպըրին ծաղրեցինք, սակայն եթէ անկողմնակալ կերպով քննենք անցեալը, պիտի տեսնենք որ ամէնէն ճշմարիտ -եւ անուշտ մեզի համար ամէնէն օգտակար- խօսքերը Սալըզպըրի ըսած է:

Այսպէս, Պապիկեան էֆենտին չկրցանք ճանչնալ մինչեւ այն ատեն որ պարագաները ստիպեցին մեզ, զօրեղապէս ստիպեցին, որ վերջապէս ճանչնանք անաչառ մարդը, ուղղամիտ օսմանցին եւ ազնիւ, գերազանցապէս ազնիւ հայը: Հիմա կը խոնարհինք իր խոհականութեանը եւ ուղղամտութեանը առջեւ ու աղէկ բան մը կ՛ընենք, որովհետեւ անկեղծ մարդը պէտք է միշտ սխալը ճանչնայ:

Պապիկեան էֆենտիի նկարագիրը յայտնութիւն մը եղաւ ո՛չ միայն մեզի, այլ անուշտ թուրքերուն համար ալ. անոնք ալ կարծեր էին, որ այս վաղեմի փաստաբանը, այս պետական նախորդ պաշտօնեան հին, ծալլապատիկ հայ պետականներու սերունդին կը պատկանի. Պապիկեա՞ն էֆենտի՝ ուզածնիս կ՛ընենք, արդէն մեզմէ չէ՞ մխթէ:

Ու հիմա կը հասկնան, որ ուզածնին չպիտի կարենան

ընել: Պապիկեան էֆենտի մարդ մըն է, մարդ բառին ազնըւագոյն իմաստովը. գնաց աղետալի իրականութիւնը տեսաւ, արիւնաթաթաւ իրականութիւնը տեսաւ, ու մամուլին յայտարարեց արդէն իր դոյացուցած համոզումը:

Սակայն, ո՛վ անպատում փոփոխութիւն, հիմա թուրք երեսփոխաններն են որ Պապիկեան էֆենտիի խօսիլը չեն ուզեր, այն Պապիկեան էֆենտին, զոր իրենցմէ կը համարէին -որովհետեւ կը յուսային իր անձնականութենէն հրաժարեցնել զինքը- եւ որ հիմա իբր օսմանցիութեան մարմնացած եւ անկաշառ խղճմտանքը կը ներկայանայ: Խղճմտա՞նքը. անիկա գործ չունի հոն, ուր արդարութեան նուիրականութիւնը կրօնային ու ազգայնական նկատումներ կը նկրտին կաշկանդել: Մենք օսմանեան երեսփոխանութիւն մը ունենալ կը կարծենք. երեսփոխանութիւն մը, որուն համար ճշմարիտը փակեղ կամ փաթթոց չունի, չպիտի ուզենք հակառակին հաւտալ եւ կը խնդրենք օսմանցիութեան անունով ընտրուած երեսփոխաններէն, այն 270 անձերէն, որոնց ամէնքն ալ մեր երեսփոխաններն ալ են, որ չբռնադատեն զմեզ հակառակը մտածելու:

Զօրեղապէս կը բողոքենք հետեւաբար այն ջանքերուն, այն ճնշումին դէմ, որ գործադրուեցաւ օսմանեան երեսփոխանութեան այս երկուշաբթիի նիստին մէջ՝ Պապիկեան էֆենտիի խօսելուն տեղի չտալու համար:

Եւ ուղղամիտ երեսփոխանէն կը սպասենք հիմա - միայն օսմանցիութեան անունով կը սպասենք- որովհետեւ հայկական արիւններու բողոքէն աւելի, օսմանեան համերաշխութիւնը կը պահանջէ ատիկա, որ խօսելու քաղաքացիական արիւթիւնը ունենայ:

Պապիկեան էֆենտի պէտք է խօսի, ու պէտք է դիտցընէ իր պաշտօնակիցներուն, թէ ինչպէս տեղի ունեցած է կիլիկեան նախճիրը, պէտք է ըսէ, թէ ի՞նչ կը մտածէ զինուորական ատեաններուն գործունէութեան վրայ, պէտք է բացորոշ կերպով յայտարարէ, թէ Ատանայի արդի

կուսակալը կարելի՞ է ճշմարտութիւնը երեւան հանելու եւ անդորրութիւնը վերահաստատելու համար յարմարագոյն անձնաւորութիւնը համարիլ: Պէտք է ամէն տեսածը, ամէն գիտցածը, ամէն խորհածը յայտնէ առանց վերապահումի:

Ու օսմանեան երեսփոխանները, ոչ-հայ ստուար մեծամասնութիւնը, պէտք է որ ինքը պահանջէ ասիկա, եթէ կը փափաքի որ օսմանցի բառը հին ռեժիմի խաբուսիկ նշանակութենէն տարբեր առումմը ունենայ:

Եթէ ճշմարտութեան ճակատագիրը ծածկուիլ ու խեղդուիլ պիտի ըլլայ, մեզի համար տարբերութիւն մը չկայ, որ ասիկա կատարուի Աւլիէ եւ Մեզահիպի նախարարութեան պաշտօնատեղին, ինչպէս կ'ըլլար համիտեան բռնապետութեան ատենը, կամ անոր քովիկը նոր Երեսփոխանական ժողովին մէջ:

Հակառակ ինչ ինչ յուսախաբութիւններու՝ կը մերժենք հաւատալ դեռ որ ասանկ բան մը կարելի ըլլայ:

Ու առաջին քայլը կը սպասենք Պապիկեան էֆենտիէ: Թող անիկա իր պարտքը կատարէ, որպէսզի հասկնանք, թէ ուրիշներ ալ գիտեն իրենց պարտքը կատարել:

16-29 Յուլիս 1909

ԿԱՐԵԼԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Պապիկեան էֆենտիի մահուան գոյժը տարածուեցաւ կիրակի իրիկուն, ամէն մարդ հարցուց.

-Արդեօք թունաւորուեցա՞ւ:

Արեւելեան երկիրներու մէջ արքունական սուրճը -որ գիտէ երբեմն կառավարական ալ ըլլալ- վիպային հնարք մը չէ. մինչեւ մօտ ատեններ ասանկ բաներ տեղի ունեցած են եւ արեւելքցիի վառվռուն երեւակայութիւնն ալ, որ եղեռնական կացութիւններ հնարելու շատ տրամադիր է, կ'օգնէ այս կարգի թելադրութիւններու տարածուելուն, սակայն իրականութիւնը իրականութիւն է վերջապէս, եւ երբ վարչային դրութիւնը կը ներէ ճշմարտութեան վերահասու ըլլալ, ո՛չ ոք իրաւունք ունի ենթադրութիւններով միայն շատանալու:

***

Ֆրանսական առածը՝ «Ճշմարտանմանը միշտ ճշմարիտ չէ», հոս մանաւանդ կրնայ յարմարօրէն կիրարկուիլ:

Երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարք վախճանեցաւ, հանրային կարծիքը ուզեց զայն թունաւորուած համարիլ. այն ատեն քննութիւն կատարող բժիշկներուն մէջ կային անճնաւորութիւններ, որոնց անճնական պատիւը եւ արժանապատուութիւնը ամէն կասկածէ վեր էին, սակայն երկրին վարչային դրութիւնը կը ներէր, որ կասկածի ստուեր մը քօղարկէ ճշմարտութիւնը: Մինչեւ այսօր Ներսէս պատրիարքին մահը խնդրոյ նիւթ է բոլոր անոնց համար, որ խնդրոյ նիւթի առարկաներ յաւերժացնել կը սիրեն:

Արեւելքցին լոյսը քիչ մը մութին մէջ կը փնտռէ:

Ասիկա մեր տկար կողմերէն մէկն է եւ, երբ նոր կեանքով մը ապրելու կը սկսինք, ամէնէն առաջ բուժելու ենք ենթադրութիւններու եւ չստուգուած հաւանականութիւններու վրայ հիմնուած համոզումներու հիւանդութիւնը: Ամէն քաղաքացի պարտք ունի հանրային ապահովութեան վերաբերող խնդրոյ մը մէջ ճշմարտութեան քօղարկուած չմնալը պահանջելու. ո՛չ միայն պահանջելու, այլեւ ճշմարտութեան քօղարկուած չմնալուն անձնապէս աշխատելու:

Մեր պաշտօնական կամ անպաշտօն անճնաւորութիւնները կրնային անդամ մը կցել այն բժշկական մարմնոյն, որ կատարեց դիապնոութիւնը: Անոնք որ այս քաղաքացիական պարտաւորութիւնը կատարեցին, հիմա գլխովին համոզուած են ճշմարտութեան, սակայն այս քննութեան մասնակցելու պէտք չնկատողներուն մէջ պիտի դտնուին թերեւս մարդիկ որ չարունակեն իրենց քթին տակէն մռլտալ:

-Բժիշկները ասանկ ըսին ամմա, բան մը կայ:

Պարագաները կամաց-կամաց մեզի վարժեցնելու են հեռանալ կանխակալ համոզումներէ, եւ դարերէ ի վեր ընկճուած ազգի բնազդական յոռետեսութենէն, որ մեզի ամէն գործի մէջ վստահում եւ ջլատութիւն կ'ազդէ:

Խորհրդարանէն մինչեւ Ալիշան մեր տոհմիկ գրականութեան ողբասացութիւնը քիչ մը տեղի տալու է գործնական ոգիի եւ գործունէութեան մէջ լաւատեսութեան:

Ատանայի աղէտը, որուն կցուած պիտի մնայ յաւէտ ողբացեալ Պապիկեանի անունը, իբր արդար սրտի մը անկաշկանդ բողոքը, պէտք է դաս մը ըլլայ մեզի այս տեսակէտով: Երբ աղէտը տեղի ունեցաւ, ջլաճգութիւնը պատեց մեզ՝ «կարելի չէ բան մը ընել, կործանումի վերջին փուլն է»: Այս եղաւ հայ հանրային կարծիքին դատաստանը: Եւ երբ կէս-պաշտօնական ու պաշտօնական անարդարութիւններուն իրազեկ եղանք, այդ կարծիքը աւելի եւս զօրացաւ մեր ամէնուն մէջ: Սեւ տեսիլքներ ունեցանք,

հաւաքական անճնասպանութեան նման բաներ մտքէ անցուցինք, գաղթականութեան, զայրոյթի գերագոյն արտայայտութիւն մը եւ դեռ չեմ գիտեր ինչ. բոլոր այն բաները, որոնք գործնական չէին եւ սակայն որոնց վրայ մտածելը կրնար ներելի նկատուիլ, որովհետեւ այդ սեւ տեսիլքները մարդկային էին:

Եւ սակայն, անոնք որ պատասխանատու դիրքեր կը գրաւէին, տեղապահն ու վարչութիւնը նախ ու պատրիարքը, որ յաջորդեց տեղապահին, առանց յուսահատելու, առանց տկարանալու, եւ միանգամայն առանց մեզի դէմ անարդարութեան ճգտումները չեչտելու ընութիւն ունեցող դիրք մը առնելու, գիտցան հետապնդել ճշմարտութեան արտայայտութիւնը եւ արդարութեան գործադրութիւնը: Եւ ահա կը տեսնենք, որ եթէ նոյնիսկ ճշմարտութիւնը, որ օտար մամուլին մէջ արդէն կատարելապէս պարզուեցաւ, չկարենայ միեւնոյն չափով ապացուցուիլ պաշտօնական շրջանակի մէջ, եթէ նոյնիսկ արդարութեան կատարեալ գործադրութիւնը անկարելի ըլլայ, եղեռնին եւ աղէտին անհունութեանը պատճառով (եւ դրեթէ վստահ ենք, որ այս վերապահումներով միայն պիտի կարենանք հետեւանքի մը յանգիլ) եւ սակայն կը տեսնենք, որ օրէ օր մօտեցանք եւ դեռ պիտի մօտենանք ճշմարտութեան եւ արդարութեան, որովհետեւ ողբի եւ յուսահատութեան տեղ գործնական ոգի մը արտայայտեցին մեր պաշտօնական շրջանակները, որովհետեւ ո՛չ միայն լացինք, այլ լացինք ու քալեցինք:

Ֆրանսական ընկերվարական կուսակցութիւնը ճիւղ մը ունի, որուն կարելիական (փոսիպիլիսթ) անունը կու տան: Կարելիականները կը հաւատան, թէ ընկերվարական ծրագիրը կարելի է իրագործել օրինական միջոցներով: Կուսակցութեան այս ստորաբաժանումը շատ համակրութիւն չի վայելեր ծայրայեղ տարրին կողմէ, որ այս կարգի ընկերվարականները գաղափարական արուեստասէրներ կամ բամպակէ ընկերվարականներ կ'անուանէ: Սակայն օրինական միջոցներու կուսակից ընկերվարա-

կանները օգտուելով ազատական ռեժիմի պարգեւած դիւրութիւններէն, յաջողած են շատ մը յառաջդիմութիւններ իրագործել այլ եւ այլ միջավայրերու մէջ՝ Միացեալ Նահանգներու, Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ մանաւանդ, եւ նոյնիսկ Ֆրանսայի մէջ:

Մենք, փոքրամասնութիւն մը օսմանեան երկրին մէջ, պէտք է որ ազատութեան եւ արդարութեան դատին կարելականները ըլլանք՝ առանց բան մը զոհելու մեր ազգային արժանապատուութենէն, առանց բան մը յապաւելու մեր գոյութիւնը ապահովող միջոցներէն, պէտք է միշտ հաւատքով աշխատինք արդարութեան օրինական միջոցներով իրագործումին համար: Պէտք չէ յուսահատինք նոյնիսկ երբ դժկամակութեան կը բախինք: Արդարութեան յաղթանակին մասին մեր հաւատքը կրնայ մեր փրկութիւնը ըլլալ, ինչպէս ըլլալու վրայ է հիմա Ատանայի գործին մէջ:

Կեանքը գիտութիւն մըն է. ազգերու կեանքն ալ, անհատներու կեանքին պէս, յուսահատելէ կամ զայրանալէ առաջ, շատ մը բաներ կայ միշտ ընելու: Ժողովուրդ մը պէտք է իր հաւասարակշռութիւնը պահէ ամէնէն եղեռնական պարագաներուն մէջ իսկ. եթէ կարելիական քաղաքականութիւնը յուսացուած արդիւնքը չտայ, նորէն շահ կայ լրջախոհութեամբ գործելու մէջ, որովհետեւ կատարուած ամէն բան անով միայն հաստատ կռուանի կրնայ կոթնիլ:

25 Յուլիս-5 Օգոստոս 1909

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԸ ԵՒ «ԺԱՄԱՆԱԿ». ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կիրակի առտու այցելութիւնը ընդունեցինք մեր թաղին ոստիկաններէն մէկուն, որ վերջին աստիճան փափկանկատ ու քաղաքավար ձեւերով հասկցուց, թէ Պատերազմական ատեանը այն օրուան ժամը 5-ին հրաւիրած է մեզ դատուելու համար: Աւելորդ է նկարագրել այս անակնկալ յայտարարութեան ցնցող տպաւորութիւնը՝ մանաւանդ ընտանեկան շրջանակի մէջ, երբ մեծ ու պզտիկ հազիւ բոլորուած էինք սեղանին չուրջ ու դեռ առաջին պատառները չառած: Տխուր քօղ մը վայրկեանաբար պատեց ամբողջ տունը, եւ մայրս, որ ակնդէտ կիրակի առտուներուն կը սպասէր ընտանիքին ամբողջութիւնը գլուխը հաւաքած ճաշելու համար, անբացատրելի սրտաբեկութեան մը մատնուեցաւ. միւս կողմէ քաջալերելով զիս, թէ պարկեշտ մարդիկ դատարանէն վախնալու պատճառ չունին, թէեւ զինուորական անաչառ ատեան մը ըլլայ ան:

Վերջապէս ճաշ, սեղան, ամէն ինչ մոռցած, ուղղուեցանք դէպի Պատերազմական պաշտօնատուն ու սանդուխներէն բարձրանալով ժամանեցինք երկրորդ յարկին վրայ ընդարձակ յարկաբաժին մը, որ յատկացուած էր Պատերազմական ատեանի առաջին ճիւղին: Հինգ վայրկեան եղաւ արդէն իսկ դատարանն ենք, ընդարձակ ու օդասուն սրահ մը, ուր համակ զինուորականներէ բաղկացած դատաւորներ ու քարտուղարներ պատկառազդեցիկ լրջութեամբ մը նստած, իրենց զբաղումներով կը պարապին: Նախագահը՝ Ֆերիտ պէյ, զինուորականի լուրջ բայց ոչ խիստ դէմքով կը հրամայէ որ նստիմ:

Դատարանին կազմութիւնը չինիչ տպաւորութիւն մը ըրաւ վրաս ու թէեւ առանց գիտնալու, թէ ի՛նչ բանով

ամբաստանուած եմ, համոզում գոյացուցի, թէ անիրաւ վճիռ չի կրնար տրուիլ ասանկ դատարանէ մը:

Նախագահը սովորական բանաձեւերէ ետք «Ժամանակ»ի Ցունիս 15 թիւէն քանի մը հատուածներու թարգմանութիւնը կարդաց, որոնք արտատպուած էին Աթէնքի լրագիրներէն, ու կը պարունակէին ցնորական խելապատակէ ծագում առած յայտարարութիւններ:

-Ասոնց ստուգութիւնը կրնա՞ք երաշխաւորել, հարցուց նախագահը:

-Անոնց ստուգութիւնը հաստատելու նպատակով չէ որ արտատպած ենք Աթէնքի լրագիրին այդ լուրերը, մեր նպատակը եղած է ժողովուրդին հասկցնել, թէ հելլենական թերթեր ո՛րչափ խճողուած են տղայական յերիւրանքներով ու երեւակայական ցնդաբանութիւններով, որովհետեւ Պոլսոյ մէջ բնակող ամէն մարդ գիտէ արդէն, թէ հելլեն թերթին գրածներուն եւ ո՛չ մէկը իրականութիւն է Պոլսոյ համար, եւ ասկէ կրնան հետեւցնել նաեւ անոնց բովանդակութեան միւս մասերուն ալ արժէքը:

-Շատ լաւ, քանի որ այդ նպատակով արտատպած էք, ինչո՞ւ երկտող դիտողութիւնով մը չլուսաբանեցիք ձեր միտքը:

-Հիմա, երբ Ազատութեան բանակին սպայակոյտէն կազմուած դատարանի մը առջեւ կը դատուիմ, ըսել է ազատ ռեժիմ մըն է որ կը տիրապետէ մեր երկրին մէջ, եւ ասանկ ազատութեան շրջանի մը մէջ բնականաբար մամուլն ալ ազատ կը զգայ ինքզինքը սանսիւռի բռնապետական կապերէն, որ ա՛յնչափ կապեց կաշկանդեց գրիչներն ու միտքերը: Մեր խմբագիրները անցած տարուան վախը չունին հիմա, երբ իւրաքանչիւր տողի ստիպուած էին մտածել, թէ արդեօք գրաքննութեան հակառակ բան մը կա՞յ իրենց գրածներուն մէջ. ընդհակառակը՝ բացարձակապէս ազատ կը զգան զիրենք հիմա ու եւրոպական թերթերու պէս ամէն բան կը գրեն անվախ, անկաշկանդ, բաւական է որ գրուածները վնասակար հանգամանք մը

չունենան օսմանեան ազգութիւնը կազմող տարրերուն համերաշխութեան ու եղբայրակցութեան տեսակէտով, եւ արդէն կարելի չէ երեւակայել խմբագիր մը որ օսմանցիներու միջեւ որոմ ցանելու վատութիւնը յանձն առնէ: Գալով այս կարգի լուրերու, զանոնք արտատպելէ ետք յաճախ մեր դիտողութիւններն ալ կ'աւելցնենք տակը, բայց որովհետեւ մէկէ աւելի կ'ըլլան երբեմն անոնք, ասանկ պարագաներու մէջ ալ շաբաթը մէկ-երկու խմբագրական կը գրենք ու ջախջախիչ կերպով կը պատասխաննենք զրպարտութիւններ եւ զառանցանքներ յերիւրող օտար թերթերուն:

-Իրաւունք ունիք, պատասխանեց նախագահը, բայց ես չեմ կարծեր, որ խմբագրականով գրուած պատասխան մը այնչափ արդիւնաւոր ըլլայ, որչափ լուրին տակ անմիջապէս գրուած դիտողութիւն մը, լրագրի ընթերցողները շատ մը դասակարգերու կը բաժնուին, ոմանք խմբագրական կը կարդան, ոմանք վէպը, ուրիշներ ներքին լուրերը, մաս մըն ալ կայ որ հեռագիրները միայն կը կարդայ, ինչպէս նաեւ դասակարգ մըն ալ՝ որ լոկ պորսային վրայ աչք մը յառելով միայն կը բաւականանայ, ստուար խումբ մըն ալ օրուան դէպքերու եւ ոճիրի ու արկածի ընթերցող է, հետեւաբար թերթին միւս մասերուն մէջ գրուածներուն ազդեցութիւնը չէզոքացնելու ուղղակի չեն ծառայեր խմբագրականները, զորս գուցէ բնաւ չի կարդար լուրերու ընթերցողը: Ուշադրութեան արժանի կարեւոր պարագայ մըն ալ կայ, ինչպէս ընթերցողներուն ճաշակը, նոյնպէս ալ անոնց մտքին ու ընդունակութեան մակարդակը խիստ կը զանազանին իրարմէ, զարգացած դասակարգին վրայ մեծ ազդեցութիւն չեն ըներ թերթերուն լուրերը ո՛րչափ ալ յուզիչ ու գրգռիչ ըլլան անոնք, որովհետեւ իրենց մտային կարողութեան չնորհիւ կրնան դատել ու տրամաբանել. եթէ այս դասակարգին համար է որ կը խմբագրուին թերթերը, թող ուզածնին գրեն, անդին սակայն հասարակ դասակարգը կայ, ընթերցողներուն մեծամասնութիւնը կազմող ժողովուրդը, որ

մամուլէն միայն կ'առաջնորդուի եւ իբր անյեղլի ճշմարտութիւն կ'ընդունէ տպագրուած թուղթը. այս դասակարգին հոգեկան ու մտային վիճակը պէտք է նկատողութեան առնէ խմբագիրը ու անոր համեմատ չարժէ գրիչը, անզգուշութեամբ գրուած պարբերութիւն մը, գրիչէ սպրդած սխալ լուր մը կրնայ բազմաթիւ մտքեր վրդովել պարապ տեղը, ու ծանր յուզումներու առիթ դառնալ. մենք կը յարգենք մամուլի ազատութիւնը, միանակ կը փափաքինք որ մտքերու չինութեան նպաստէ ան եւ ոչ թէ չփոթութեան ու գայթակղութեան:

-Տէ՛ր նախագահ, ըսի, ներեցէք որ խոնարհ հիացումովս ընդմիջեմ մամուլի դերին նկատմամբ ձեր արտայայտած այսչափ գիտակից, եփուն ու գործնական տեսութիւնը, խմբագրական պաշտօնիս բերումով շատ մը հարցաքննութիւններու ենթարկուած եմ եւ ոչ մէկ դատաւոր կրցած է այսչափ խոր հմտութիւն ցոյց տալ իր դատած իրին նկատմամբ, այս դատավարութիւնը եթէ աննպաստ հետեւանք մըն ալ ունենայ ինձ համար, դարձեալ գոհ պիտի մնամ, համոզուած ըլլալով որ իր պաշտօնին գիտակից դատարանի մը վճիռովն է որ կը դատապարտուիմ:

Նախագահը քառորդի մը չափ արտօնեց զիս դատասրբահէն մեկնելու, ուրկէ ետք կրկին ներս կանչելով՝

-Ատեանս համոզում գոյացուց ձեր անկեղծութեան, ըսաւ, եւ դատական հետապնդումի հարկ չտեսաւ, պայմանով որ ուշադրութեան առնէք այս նրբութիւնները ու անոր համեմատ հրահանգ տաք ձեր թարգմանիչներուն, ասկէ զատ, մամուլին պարտականութեանը վրայ գրեցէք ա՛յնպիսի յօդուած մը, որ ձեր միւս պաշտօնակիցներն ալ արտատպեն ու նոյն ընթացքով չարունակեն իրենց խմբագրութիւնը:

-Այս դատավարութիւնը գրել եւ ձեր քիչ առաջ արտասանած հմտալից տեսութիւնները կրկնել ամէնէն կարեւոր յօդուածէն աւելի ազդեցիկ պիտի ըլլայ, ըսի, հե-

տեւաբար ձեր արտօնութեամբ պիտի գրեմ դատավարութեան մանրամասնութիւնները:

Ժամ մը անցած էր տունէն մեկնելէս: Երբ վերադարձայ, տեսայ որ մայրս իրեններով աղօթքի կեցած, դեռ կը ծնրադրէր, անմիջապէս ձեռքը համբուրեցի, որ աչքերը սրբելով՝

-Մեր աղօթքը փրկեց քեզ, զաւակս, հեկեկաց:

Եւ սեղան նստելով չարունակեցինք ընդհատուած ճաշը:

29 Յուլիս-11 Օգոստոս 1909

ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ «ԱՂՂՔՏԱՆ» ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Դաշնակցականները ամէն անգամ որ բարկանան թրքահայերուն դէմ «Համիտաբարոյ» ածականը կու տան անոնց. այսինքն «Համիտին բարքերէն վարակուած էք», ըսել կ'ուզեն, եւ այս որակումը մերթ ընդ մերթ իրողութեան կը մօտենայ, որովհետեւ Համիտը թէեւ գնաց, բայց կ'երեւայ, թէ ցանած որոմներէն մաս մը դեռ չէ կրցած արմատախիլ ըլլալ: Տէրահռչակ բռնապետը իր վայրագ արբանեակները չկրնալով յագեցնել ոսկիով, արծաթով, պատուանշանով ու աստիճանի բարձրացումով, ամէն օր նոր-նոր վարձատրութեան եղանակներ կը յօրինէր, որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր աչքքտան քոմիսերի, աչքքտան պինպաշըի եւն.ի աստիճանը: Աչքքտան բառի իմաստը սա է, թէ թէեւ առայժմ ասանկ քոմիսերի մը կամ պինպաշըի մը բնաւ պէտք չկայ, բայց ենթակային ծառայութիւնը վարձատրելու համար տրուած է այս աստիճանը իրեն, որպէսզի ապագային երբ այս պաշտօններէն մէկը բաց մնայ, ինք անցնի հոն: Եւ այս աչքքտանները ա՛յնչափ չատցան որ գրեթէ բանակին ու ոստիկանութեան մէջ տեղ չմնաց անոնց: Բարեբախտաբար թենսիքաթը եկաւ եւ աչքքտան, քափալըտան, բացէն ու գոցէն այս կարգի որչափ պաշտօն ու պաշտօնեայ կար ամէնքն ալ աւլեց, սրբեց, քշեց տարաւ:

Խառն ժողովի վերջին որոշումներուն մէջ կարդալով խել մը վարդապետներու եպիսկոպոսական վկայական տրուիլը, մանաւանդ նախկին Երկաթեայ պատրիարքին եւ այժմու աղամանդեայ հայրապետին իրեն ծառայողները որեւէ պատրուակով եպիսկոպոս ձեռնադրելու բուռն տենչն ու մարմաջը, չատեր կը հարցնեն մեզ, թէ արդեօք աչքքտան եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը համիտեան բարքերէն

վարակում մը չէ՞, բռնապետութեան յատուկ զեղծում մը չէ՞:

Ոչափ որ դիտենք, եպիսկոպոսութիւնը վարձատրութիւն մը չէ, այլ վիճակի մը անհրաժեշտ պիտոյքը հոգալու, անոր հոգեւոր գործերը մատակարարելու համար, տնտեսի մը, վարիչի մը անուանումն է եւ այս պատճառաւ է որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս անպատճառ եւ անպատճառ վիճակի մը մէջ կը պաշտօնավարէ երկար տարիներ, կը ճանչնայ իր հօտը ամբողջութեամբ եւ կը ճանչցուի անոնցմէ, ընտանիքի հօր մը նման իր հովուութեան յանձնուած վիճակին ամբողջ բարոյական ու նիւթական կեանքը լիուլի ուսումնասիրած կ'ըլլայ եւ ասոնց ամէնէն հեռքն է որ վիճակայինք կը խնդրեն անոր եպիսկոպոսացումը: Եկեղեցւոյ պետն ալ վարդապետը եպիսկոպոս ձեռնադրելով պսակած կ'ըլլայ զայն իր վիճակին հետ: Արդ, մեր նորընծայ եպիսկոպոսացուները, որ ո՛չ վիճակ ունին եւ ոչ ալ հօտ, որո՞ւ խնդրանքով եպիսկոպոս պիտի ձեռնադրուին, որո՞ւ խնդրանքով պիտի կոչուին այդ բարձր աստիճանին եւ մանաւանդ որո՞ւ հետ պիտի պսակուին:

Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան արարողութիւնները ամբողջ վերի հիմին վրայ կազմուած են, հոն յանուն վիճակին կը խօսի խարտաւիլակը, յանուն վիճակին կը խնդրէ, կը հայցէ, վերջապէս ձեռնադրութեան ամբողջ առանցքը վիճակին շուրջ կը դառնայ. արդ, հիմա այս մէկ քանի աչքբտան եպիսկոպոսներուն ձեռնադրութիւնը յաջողցնելու համար ամբողջ ձեռնադրութեան կարգը փոխե՞նք, պատռե՞նք Գրիգոր Լուսաւորիչի սահմանած օրէնքը, եղծանե՞նք Պարթեւներու, Շնորհալիներու կանոնները ու ծէսերը եւ վերջապէս մեղանչե՞նք տրամաբանութեան ալ դէմ, երբ տարրական դատողութիւնն ալ կը պահանջէ, որ եպիսկոպոս մը վիճակի մը վրայ ձեռնադրուի: Վիճակ ըսելով անանկ երէկ մէկ, այսօր երկու, տարի մը, երկու տարի քաղաք մը կենալ ու եպիսկոպոս ձեռնադրուելուն պէս Պոլիս փախչիլը պէտք չէ հասկնալ: Վիճակաւորը անբաժան կերպով կապուած կ'ըլլայ իր աթոռին հետ ու մինչեւ որ խիստ ծանր պատճառ մը,

անդարմանելի արդելք մը չըլլայ չի հեռանար անկէ, նման երկու պսակուածներուն, որոնք անբաժանելի են մինչեւ ցմահ եւ ամէնէն ծանր պարագայ մը միայն կրնայ բաժնել զիրենք իրարմէ:

Եթէ արտաքին ազդեցութիւն մը ըլլար գործին մէջ ու ոեւէ մէկը բռնանար որ այս վարդապետները անպատճառ եպիսկոպոս պիտի ձեռնադրէք, կաթողիկոս, պատրիարք, կրօնական ժողով, ամէնքը մէկ-մէկ հռետոր, ճարտասան կը դառնային ու հազարաւոր օրինակներ բերելով նախընթաց դրութիւններէն ու եկեղեցւոյ օրէնքներէն, մերժելով կը մերժէին ատանկ հակաեկեղեցական արարքի մը գործադիրը ըլլալը:

-Աւելի լաւ է որ զոհուիմ ազգիս ու եկեղեցիիս սիրոյն համար, քան թէ անոր չէնքերէն քար մը խախտեմ, կը պոռար մէկը:

-Կրնաք մեզի սպառնալ, կրնաք մեզի մեռցնել, բայց չէք կրնար կրօնքին մէկ տառին դպչիլ, որովհետեւ Քրիստոսի վրայ հիմնուած է ան ու յաւէտ անմեռ պիտի մնայ, կը բացագանչէր միւսը:

-Ամէն բանի համբերեցինք, եկեղեցիէն ներս ոտնձգութեան չենք հանդուրժեր, պիտի աղաղակէր երրորդ մը, ա՛լ աւելի բարձրացնելով ձայնը ու ժողովուրդին ցուցնելով, թէ ինք վարդապետներուն մէջ մէկ հատ է ազգասիրութեան տեսակէտով:

Հիմա այս վերջին պարագային սակայն, երբ ձեռնադրող ու ձեռնադրուող, ընտրող ու ընտրուող իրենց ներքին նուրբ հաշիւները, խնամիական կապերն ու նեպոտական նկատումները ունին, իրարու ախպարիկ եղած՝ անձայն-անշշուկ կը վարձատրուին ու կը փոխարինուին՝ առանց հաշիւի առնելու ձայնը ժողովուրդին, որուն չնորհիւ միայն կրնայ եպիսկոպոս մը օծում ստանալ:

Արդեօք կրնա՞ն բացատրութիւն մը տալ հանրութեան, թէ ի՞նչ հիմի վրայ եղած է այս եպիսկոպոսական թալանը եւ անոր կազմակերպիչները ի՞նչ բան նկատո-

ղութեան առած են իրենց այս որոշումը տալու պահուն: Իրենք ի՛նչ չքմեղացում ալ որ գտնեն, ժողովուրդը կարդալով եպիսկոպոսցուներու անունները, սա եղրակացութեան եկած է, թէ երեք դասակարգի վարդապետներ արժանացած են վարձատրութեան:

1. Անոնք, որ գիտցած են հայրապետական քմահաճոյքին ծառայել ստրուկաբար:

2. Անոնք, որ պոռալ, բողոքել, ձայն բարձրացնել գիտեն եւ իրենց կանչուըռտուքներով կրնան ժողովուրդին միտքը պղտորել:

3. Անոնք, որ ազգակցական կապեր կամ պաշտպաններ ունին ազգային գործերու գլուխը գտնուողներուն մէջ:

Ճշմարտութիւնը ա՛յս է, եթէ ոչ ի՞նչպէս կարելի է արդարացնել տասնեակներով վաստակաւոր ու բարւոք ծառայութիւն մատուցանող վարդապետներուն բոլորովին բարձի թողի ըլլալը եւ եպիսկոպոսական աստիճանին բնաւ համապատասխան կացութիւն չունեցողներուն առջեւ քաշուիլը:

Ասանկ վրան բաց անիրաւութիւններու աչք գոցելու վիճակին մէջ չէ այլեւս ժողովուրդը, հերի՛ք որչափ տառապեցաւ համիտեան հրամանակատար պատրիարքներու ձեռքէն, հերի՛ք որչափ խաղալիկ դարձաւ վարչութեան գլուխը գտնուողներուն քմահաճոյքին, հիմա խօսելու ու գրելու այս ազատութեան, սահմանադրական շրջանին ո՛չ ոք կրնայ հպատակիլ վարդապետն ասացի վարդապետութեան: Ժամանակ մը Համիտի պատուանշաններն ու էջմիածնի լանջախաչերը շլացուցին, չփացուցին մեր վարդապետները, հիմա ալ եպիսկոպոսական չաթալթագով պիտի չփացնեն զանոնք:

Անունի խօսք չենք ըներ, անձնականութեան չտանելու համար, սկզբունքի տեսակէտէն կը դատենք խնդիրը եւ ամբողջ ժողովուրդին հետ կը գոչենք, թէ ազգը իր այսչափ տառապանքներուն մէջ պէտք չունի լիւքսի եւ սնապարծութեան: Անատոլուի ժողովուրդը վարդապետ

առաջնորդով ալ շատ աղէկ կը կառավարուի, անիկա այսօր ցամաք հացին վրայ կը մտածէ եւ դժբախտաբար յաճախ ցայն ալ չի գտներ. կարդացէք թերթիս այսօրուան թիւով հրատարակուած Զէյթունի նամակը, այդ տարաբախտ քաղաքին մէջ հինգ հոգի անօթութենէ մեռած են եւ տասնհինգ հոգի ալ մահամերձ վիճակի մէջ կը գտնուին. կարդացէք ամենօրեայ գաւառական թղթակցութիւնները, ամէն կողմ սղութիւն, անօթութիւն, տառապանք, անգործութիւն, հացին օխան 60 փարա 2 ղրուշի կը ծախուի այնպիսի տեղեր, ուր օրական 3 ղրուշ իսկ չի կրնար շահիլ աշխատաւոր մը, եւ ասանկ ժողովուրդի մը կարծես ա՛լ ամէն բանը լմնցաւ, եպիսկոպոս առաջնորդն էր պակաս. թող որ ընտրելիներուն մեծագոյն մասը ո՛չ առաջնորդ է եւ ոչ ալ առաջնորդ ըլլալու միտք ունի: Զաթալթագը գլուխը անցընելէ ետք խենթ ըլլալու է մարդ որ պղտական հեշտ կեանքը ձգելով երթայ գաւառի անհրապոյր անկիւնները ճգնի:

Ազգային իշխանութիւնը կրցածին չափ թող վարձատրէ իր մարդիկը, ժողովուրդը բնաւ եպիսկոպոսական պատիւ պիտի չընծայէ անոնց ու պիտի ճանչնայ զանոնք շատ շատ քորեպիսկոպոսներ, որոնք ժամանակով անվիճակ անհօտ կը ճգնէին վանքերու անկիւնները եւ կամ, համիտեան բարքերու հետեւելով, պիտի որակէ զանոնք աչքըտան եպիսկոպոս, միշտ նկատելով որ եպիսկոպոսը իր վիճակայիններուն քուէովը միայն կրնայ ընտրուիլ եւ իր վիճակին հետ պսակուած պէտք է ըլլայ մինչեւ ցմահ: Զարմանալի է որ մեր լեզուաբան պատրիարքը ի՞նչպէս չէ անդրադարձած եպիսկոպոս բառին ստուգաբանութեանը, որ միշտ մեր վերեւ չեչտած նշանակութիւնը ունի:

27 Փետրուար-12 Մարտ 1910

ԱԶԳԻՆ, ԹԷ ԽՂՃԻՆ ՁԱՅՆԸ

Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր նոր երեւոյթի մը հանդիսատես կ'ըլլանք ազգային շրջանակներու մէջ:

Այն բոլոր եկեղեցականներն ու աշխարհականները, որոնք ժողովրդականութիւն չահիլ կ'ուզեն կա՛մ իւղոտ պատառներ ձեռք ձգելու եւ կամ իրենց դիրքը չխախտելու համար, նեղը մնալնուն պէս ազգին ձայնին հպատակելու պարտականութիւն ունեցողին մէջ կը բերեն, որպէսզի մի գուցէ քննադատութեան ենթակայ ըլլան իրենց վերոյիշեալ արարքներուն տեսակէտով:

Կը հասկցուի ուրեմն դիւրաւ, թէ այս երանելի մարդիկը ազգին ձայնը գործիք կ'ընեն իրենց՝ քաջ գիտնալով որ ամէնէն բանուկ ու դիմացկուն ապրանքն է ան հիմա, որ կրնայ պարտկել իր մէջ իրենց բոլոր երեւելի եւ աներեւոյթ նպատակները, ընտիր ջնարակով մը ծեփելով զանոնք:

Ամենայն հայոց արդի հայրապետը եղաւ գլխաւորաբար այս վարդապետութիւնը պանծացնող մեր մէջ, եւ առիթ տուող որ իրմէ ետք եկողներն ալ որդեգրեն զայն՝ պատրաստ գետին մը գտնելով իրենց առջեւ:

Այսպէս, «Ազգին ձայնը ո՛ւր որ կանչէ գիս, հոն կ'երթամ»ի ողորմելի խօսքը, որ իր մէջ կը պարունակէ խօսողին ինքնութենէ զուրկ նկարագիրն ու հոգին, զերծ բարոյական անկախ արժանիքէ եւ ինքնագիտակցութենէ, սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր եղաւ ոսկեղինիկ բացատրութիւն մը եւ ընթացիկ ապրանք մը մեր ազգային շրջանակներուն մէջ, մեծապէս բարձրացնող խօսողին արժանիքը յաչս ազգին, մինչդեռ եթէ քիչ մը խորը մտածենք պիտի տեսնենք բացայայտ կերպով, թէ այդպէս խօսողները առանց այլեւայլի կը շահագործեն ազգին անունը,

որ այսպէս, անգիտակցաբար, իբր թանկագին գործիք մը կը ծառայէ այդպիսիներուն:

-Իրա՛ւ, ես անարժան եմ այն պաշտօնին, որուն կը կոչէ զիս ազգը, բայց սիրով կ'ընդունիմ, որովհետեւ իմ պարտականութիւնս է հպատակիլ ազգին ձայնին:

Կը տեսնէ՞ք մեր ժամանակներուն այս երեւելի ազգասէրը: Գիտէ, կը զգայ, թէ ինք անարժան մըն է, բայց սիրով կ'ընդունի, որովհետեւ պէտք է եղեր հպատակիլ ազգին ձայնին: Ըսել է, եթէ ազգը «գնա՛, ծովը ինկի՛ր», ըսէ իրեն, որպէսզի ապացոյցը տայ իր ազգասիրութեան, մեր երեւելի ազգասէրը պիտի երթայ ծովը նետուելու. չէ՞... Իր գործին չեկող պաշտօն մը, օրինակի համար Սղերդի առաջնորդութիւնը առաջարկէ՛ իրեն սակայն, տե՛ս այն ատեն ազգին ձայնին ականջ կը կախէ՞, տեղէն կը շարժի՞ մեթէ: Բայց 50 ոսկի ամսականով քննիչ ղրկէ որեւէ տեղ եւ կամ փայլուն դիրքի մը բարձրացուր, ո՛հ, այն ատեն ազգին ձայնին ի՛նչպէս չհպատակի... Փորձը դժուար չէ. ազգին ձայնին համակերպողներուն անհրապոյր առաջարկ մը ըրէք եւ դուրս կ'ելնեն:

Բայց ո՞վ ըսաւ իրեն, թէ ազգայինի մը համար նուիրական պարտականութիւն է հպատակիլ ազգին ձայնին, պահ մը ընդունելով նոյնիսկ, որ ազգին այդ ձայնը շատ բանաւոր եւ օրինաւոր լարերու վրայ է դարբնուած: Ո՞վ ըսաւ իրեն, թէ բարոյական արժանիք մը կը յատկանշէ հլու, կամակատար գործիք հանդիսանալ ազգին, երբ զուրկ է ինքնին, հաւատարմաբար եւ արժանաւորաբար անոր ծառայելու տեսակէտով անհրաժեշտ յատկութիւններէն: Ինք որի՞ կը կլլեցնէ այդ վարդապետութիւնը, որ շատ խախուտ հիմերու վրայ կը հանգչի եւ գրիչի մը ծայրը բաւական կ'ըլլայ այսօր զայն հիմնայատակ տապալելու:

Ազգին ձայնէն աւելի նուիրական չէ՞ արդեօք խղճին ձայնը, անհամեմատ աւելի արժէքաւոր առաջինէն՝ տրուած ըլլալով իր բացարձակապէս մաքուր եւ անխարդախ հանգամանքը, զերծ բոլորովին ամէն նկատումէ եւ շահագործումի առիթ հանդիսանալու հանգամանքէ:

Զէ՞ մի որ ազգին ձայնը շատ անգամ կը սխալի, մանաւանդ որ ինքնին հակամէտ է արդէն սխալելու, անոր համար որ ուրիշի մը անձին դատաստանին վրայ հիմնուած է, մինչ խղճին ձայնը անսխալ է բոլորովին, անոր համար որ մարդ միա՛կ ինքը կրնայ իր անձին դատաստանը ընել ամէնէն աւելի հաւատարմութեամբ եւ ամէնէն աւելի հարազատութեամբ:

Ի՛նչ խաբէութիւն է որ ատենէ մը ի վեր կը դարբնուի մեր մէջ, եւ մենք տխմար հանդիսատեսները կ՛ըլլանք անոր, շատ անգամ ծափահարելով ալ անոր հեղինակները:

Եկեղեցական մը կամ աշխարհական մը այսօր պաշտօնի մը կը կոչուի մեր ազգային շրջանակին մէջ: Կրնայ ըլլալ որ ընտրութիւնը բարեդէպ եղած ըլլայ եւ ազգին ձայնը արձակուած արժանաւորին վրայ. այս այսպէս ըլլալով, արժանաւորը -որովհետեւ արժանաւորներն ալ շատ անգամ անարժաններուն պէս այդ վարդապետութեան կը հետեւին- ի՞նչ բանէ թելադրուած պարտաւորը կը զգայ ինքզինքը անհրաժեշտաբար այդ բացատրութիւնը գործածելու, ի դէպս եւ յանդէպս: Որպէսզի ազգին աչքը մտնէ, չէ՞, որպէսզի ժողովրդականութիւն շահի, չէ՞:

Ժողովրդականութիւն շահելու ո՛րքան սխալ եղանակ սակայն, չըսելու համար՝ ծիծաղելի: Եթէ այսքանը բաւ ըլլար միայն ժողովրդականութիւն, համբաւ շահելու, այսօր ո՛րքան ժողովրդական դէմքեր պիտի համրուէին մեր մէջ, մինչդեռ գիտենք թէ որքան ցանցառ է անոնց թիւը:

Ըսել է թէ, արդարեւ շատ ողորմելի միջոց մըն է ասիկա ժողովրդականութիւն շահելու եւ պարզապէս ծիծաղելի կը հանդիսանան անոնք, որ այդ միջոցը զէնք կ՛ընեն իրենց:

Անկեղծ ցաւով մը կը տեսնենք, որ թրքահայոց արդի պատուական պարտիարքն ալ ազգին ձայնը պատուար կը դնէ իր առջեւ ամէն անգամ որ խնդիրը կը կայանայ... պատասխանատուութենէ խուսափելու մէջ:

Դուրեան սրբազան ազգին ձայնին անսալով պատրիարքութիւնը ընդունեց: Ոչինչ ունինք ըսելիք:

Գիտենք, թէ ա՛յն ատեն երբ «Ազգին ձայնը զիս պատրիարքութեան կը կոչէ, պէտք է հպատակիմ անոր» ըսաւ, աւելի կենցաղագիտութիւն մը ընել ուզեց ազգին ներկայացուցիչներուն առջեւ: Բայց պիտի ներէ անշուշտ նորին սրբազնութիւնը, երբ հրապարակաւ դիտել տանք իրեն, թէ նոյն այդ բացատրութիւնը բնա՛ւ երբեք պատուաբեր ու նպաստաւոր չեղաւ իրեն, երբ գործածեց իր համբաւաւոր հրաժարականէն ետք, իր վերադարձի պարագային, ուր, նկատի առնելով խնդրոյն բոլոր իրադարձութիւնները, շատ աւելի թանկագին ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար հետեւելով իր խղճին ձայնին, քան ազգին:

Համոզուած ենք մինչեւ այսօր, թէ Դուրեան սրբազանի խիղճը երբե՛ք չէր թոյլատրեր իրեն իր աթոռը վերադառնալը տրուած պայմաններով, բայց մեղք որ իր խղճին ձայնը տեղի տուաւ վերջ ի վերջոյ ազգին ձայնին՝ չկրնալով մնալ այն զմայլելի բարձրութեան վրայ, որուն վրայ կը հիանային մարդկութեան բոլոր ակնարկները:

Մենք մոռցեր էինք սակայն ասոնք եւ չէինք ուզեր պրպտել, երբ անցեալ օր դարձեալ թերթերուն մէջ մեր աչքին առջեւ ներկայացաւ պատրիարք սրբազանին առ իր փոխանորդն ուղղեալ «Ազգին ձայնին պէ՛տք է հպատակիս» խօսքը, -անոր Ռոտոսթոյի առաջնորդ ընտրուելուն առթիւ- որ շատ դէշ հնչեց մեր ականջներուն:

Եւ մտածեցինք, թէ Դուրեան սրբազան ի՛նչ թանկագին դաս մը տուած պիտի ըլլար իր փոխանորդին, որ իր ազգականն ալ է, երբ այդ խօսքին տեղ սա՛ խօսքը ըսէր անոր.

-Ազգին ձայնը կը կանչէ քեզի Ռոտոսթոյի առաջնորդութեան, բայց նայէ՛, քննէ՛ որ խղճիդ ձայնն ալ կը կանչէ՞ քեզի հոն: Այսինքն թէ՝ մէջդ կարողութիւն կը զգա՞ս այդ պաշտօնը յաջողութեամբ կատարելու, թէ ոչ, որովհետեւ, հակառակ պարագային, չհաւատացած պիտի ըլլաս ազգին ձայնը եւ դիտցիր, որ ատիկա մեծագոյն մեղքն է, զոր կրնայ անհատ մը գործել իր ազգին:

2-15 Մարտ 1910

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

Անցած տարի այս ատեն, երբ Հայրապետական ընտրութիւնը կատարուած ու վաւերացուած էր, Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք եւ ազգէն սիրուած տ. Մատթէոս արքեպսկ. Իզմիրլեանի անձին վրայ մեծ խանդավառութիւն կար ազգին մէջ այն յոյսով, թէ տասնեակ տարիներէ ի վեր երեսի վրայ մնացած Հայոց ընդհանուր Հայրապետութեան աթոռը վերջապէս պիտի հասնէր ըղձացուած բարձրութեան մը: Ընտրութենէն առաջ գրաքննութիւնը հաւասարապէս կը տիրէր թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ Թուրքիոյ մէջ, եւ այս պատճառով թրքահայ ժողովուրդը շատ քիչ բան գիտէր Մայր աթոռի չրջափակէն ներս անցած-դարձածին նկատմամբ: Իրենց դիրքին ու զբաղումին պատճառով էջմիածնայ հետ հաղորդակցութեան մէջ գտնուողներ սակայն գիտէին, որ երկպառակութիւնը երկար տարիներէ ի վեր բոյն դրած էր միաբանութեան մէջ, ուր ո՛չ մեծ մնացած էր եւ ոչ ալ պզտիկ եւ վանքը իր ճեմարանով, ս. Սինոդով, միաբանութիւնով ու իր ամբողջ չրջապատով դարձած էր քաոս մը, զոր անիշխանութեան անունով կ՚որակէին:

Արդէն Գէորգ կաթողիկոսի օրէն սկսեալ էջմիածինը տեւական պայքարի մը ասպարէզը դարձած էր: Միաբանութիւնը գժտուած էր պոլսեցի կաթողիկոսին հետ՝ առարկելով, թէ անիկա կարեւորութիւն չ՚ընծայեր իրենց եւ գործիք դարձած է զինքը չրջապատող մտերիմներուն եւ գլխաւորաբար Վահրամ արքեպիսկոպոսի, որ այն ատեն անձնական քարտուղարն էր կաթողիկոսին: Ատելութիւնը այն աստիճանին հասած էր միաբանութեան մէջ, որ Գէորգ կաթողիկոսի մահուընէ ետք, Մանկունի սրբազան իր միաբանակիցներէն օձիքը ազատելու համար՝ անբացատ-

րելի դժուարութիւններու բախեցաւ եւ հազիւ յաջողեցաւ մեծ խուճապով խոյս տալ վանքէն: Մակար կաթողիկոսի ընտրութեան պարագաները չատ թարմ են դեռ մտքերու մէջ:

Մելքիսեդե՞կ, թէ Մակար: Ու տարիներ տեւեցին հայրապետական գահին շուրջ յարուցուած այս կռիւները, աղմուկներն ու պայքարները: Էջմիածնի միաբանութիւնը եւ կղերականութիւնը Մակարին նախապատուութիւն կուտար յուսալով, որ կրնայ զայն գործիք ընել իր ձեռքը: Ժողովուրդը իր քուէն Մելքիսեդեկի վրայ կեդրոնացուցած էր՝ հաւատք ունենալով, որ Իզմիրի նախկին առաջնորդին պէս զարգացած եկեղեցական մը հարուածը պիտի տար կղերական դիկտատորութեան եւ վանքը պիտի մաքրէր խել մը պորտաբոյծ եկեղեցականներէն՝ ջախջախելով անոնց ազդեցութիւնը ու նոր միտքերու առջեւ բանալով ասպարէզը: Այս իսկ պատճառով կռիւը մեծ էր ժողովուրդին ու միաբանութեան միջեւ, որ վերջապէս յաղթեց եւ եթէ քուէարկութեան պահուն չարաչար պարտուեցաւ իսկ, կառավարական վաւերացումին առթիւ սակայն յաջողեցաւ իր ընտրելին առաջ քշել եւ այսպէս Մակար եպիսկոպոսը հռչակուեցաւ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց:

Թերթեր չատ բաներ գրեցին այն ատեն: Ցարին երկու քանտիտա կը ներկայացուէր իբր կաթողիկոսցու. ըսին թէ Մակարի անունը ոսկեզօծ գիրերով գրոշմուած էր ցարին ներկայացուելիք թուղթին մէջ, իսկ Մելքիսեդեկինը մանր տառերով, որով ցարին զգացնել կ՚ուզուէր, թէ Մակարն է արժանաւոր ընտրելին: Վերջապէս Մակարի չրջանն ալ անցաւ եւ Գէորգ կաթողիկոսի խստապահանջ, զայրացկոտ ու սեգ բնաւորութենէն դժգոհացող էջմիածնայ միաբանութիւնը Մակարի նման համակերպող ու ճայն չհանող պետի մը օրով սկսաւ ա՛լ աւելի երես առնել ու չարունակել իր զեղծումներն ու քմահաճ ապրելակերպը:

Խրիմեան Հայրիկ բարի, առաքինի, սիրուած ու յարգուած հայրապետ մը, բայց աւա՛ղ էջմիածնայ միաբանութեան պէս ինքնագլուխ ապրելու վարժուած դասակարգի մը խօսք հասկցնելու չափ ո՛չ կորով ունէր, եւ ոչ ալ

եռանդ: Մանաւանդ որ ան ալ ճակատագրականօրէն ազդեցութեանը տակը ինկած էր Խորէն Էֆենտիին եւ իր մէկ քարտուղար վարդապետին, որոնք ամէն բան կը տնօրինէին կը կարգադրէին՝ առանց միաբանութեան կամքն ու օրէնքը նկատողութեան առնելու. եւ կամ եթէ այս դատաստանը ճիշդ չէ, մեզ այսպէս կը հաւատացնէին մերթ ընդ մերթ էջմիածնէն դուրս սպրդած լուրեր ու թղթակցութիւններ:

Առաջները վանքին խեղճութիւնը այնչափ զգալի չէր ըլլար, քանի որ հակառակ քարոյական անկումին, ըստ բաւականին նիւթական բարւոք վիճակ մը ունէր եւ կը կառավարէր ճեմարան մը, որուն շրջանաւարտներէն ոմանք համալսարանական ուսում ալ կրնային ստանալ արտասահմանի մէջ: Մակարէն եռք եւ Խրիմեան Հայրիկի օրով նիւթապէս ալ ինկաւ վանքը եւ խեղճութիւնը հասաւ այն աստիճանին, որ վերջապէս հարկ եղաւ գոցել ճեմարանը ու վանքին մտաւորականութեան միակ լոյսը մարել, իսկ 2-3 տարիէ ի վեր տիրող խեղճութիւնը նկարագրել անկարելի էր գրեթէ: Իզմիրլեան կաթողիկոսին ընտրութիւնը անոր համար ամէն կողմէ կը ջատագովուէր, որ հեղինակաւոր, անաչառ ու երկաթեայ կամքով օժտուած անձ մըն էր, որ պիտի կրնար սանձ դնել ամէնուն եւ ժրաջան աշխատութեամբ մը աստիճանաբար վանքը բարձրացնել իր նախկին նախանձելի վիճակին եւ զայն հասցնել ճչմարտապէս ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գահը ըսուելու արժանի կացութեան մը: Պատգամաւորութիւններ, հանդէսներ, ընդունելութիւնները, որոնք մատուցուեցան նորընտիր հայրապետին Պոլիսէն մինչեւ էջմիածին, հետզհետէ կը զօրացնէին այս հաւատքը եւ ամէն մարդ կ'ըսէր, թէ ազգին ամէն դասակարգէն սիրուած հայրապետի մը ընտրութիւնը արդարեւ հրաշքներ պիտի գործէ: Հիմա սակայն, երբ խանդավառութիւնները, ճառերը եւ պաշտօնական ձեւակերպութիւնները վերջացան ու վանքը իր սովորական վիճակին անդրադարձաւ, հիմակ ալ աւա՛ղ ո՛րեւէ բարեփոխութիւն չի տեսնուիր վանքին բարոյական կացութեան մէջ: Մի-

ջանկեալ կերպով ըսենք, թէ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր այնպէս ճակատագրուած է, որ թրքահայերը բնաւ ստոյգ տեղեկութիւն չունենան Մայր աթոռի վիճակին վրայ: Բռնապետութեան շրջանին ամէն մարդ իր գլուխէն կը վախնար, որովհետեւ կովկասեան երկիրներու հետ յարաբերութիւն հաստատելը պարզապէս ոստիկանութեան ճեռք զէնք տալու եւ գլխուն փորձանք բանալու միակ միջոցն էր: Այս պատճառով շատ դանդաղ, շատ վերապահ եւ շատ զգուշաւոր միայն կը կատարուէին փոխադարձ յարաբերութիւնները: Հիմա սակայն, երբ այդ արգելքները գոնէ Թուրքիոյ համար գոյութիւն չունին, դարձեալ միեւնոյն մեռելային լռութիւնն է որ կը տիրէ եւ ոչ ոք ստոյգ տեղեկութիւն մը ունի, թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ ս. Էջմիածնայ վանքին մէջ:

Թղթակից ճարել անկարելի է. մեր մասին խօսելով, չյաջողեցանք այդ բանին մէջ: Մեր միւս պաշտօնակիցներն ալ սակայն մենէ բաղդաւոր չեղան այդ մասին եւ հայրապետական ուղեւորութիւններու նկարագրութիւններէն եռք ա՛լ ոչինչ տեսնուեցաւ պոլսական թերթերու մէջ, ամէն հայու սրտին ա՛յնքան մօտիկ ս. Էջմիածնայ աթոռին նկատմամբ: Ս. հայրապետին կողմէ ալ ո՛րեւէ ուղղակի զեկոյց մը կամ լուր մը չկայ աս մասին: Ինչ որ գիտենք, Երուսաղէմայ խնդրին առթիւ իր Փափազեան էֆենտիի եւ ուրիշներու ղրկած մէկ քանի քաջալերական կոնդակներն են եւ Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ տ. Եղիշէ վարդապետ Զիլինկիրեանի եպիսկոպոս ձեռնադրութիւը: Ասկէ ուրիշ նշանակելի դէպք մը չենք գիտեր:

Հակառակ Էջմիածնի մասին տիրող այս անստոյգ կացութեան, կովկասեան թերթերուն մերթ ընդ մերթ տուած մութ ու հատակոտոր տեսութիւններէն զգալի կ'ըլլայ, թէ ծանր բաներ կ'անցնին Էջմիածնայ վանքին մէջ ու Իզմիրլեան հայրապետին կացութիւնը հետզհետէ կը դժուարանայ: Միաբաններէն զարգացած մասը, նոյնիսկ անզարգացած մասն ալ, հետզհետէ կը քաշուին վանքէն: Վարդապետ-

ներչն մէկ մասը կարեւորութիւն տալ չ'ուզեր Հայրապետին՝ մինչեւ իսկ տարրական քաղաքավարութեան դէմ ալ մեղանչելով եւն. եւն.:

Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթը, որ քանի մը խմբագրականներով զբաղած է կաթողիկոսական խնդրով, թուելէ ետք Իզմիրլեան Հայրապետին չուրջ յարուցած աղմուկները, կ'ըսէ.

«Լրագրական արշաւանքը Էջմիածնի դէմ սկսուեց անմիջապէս այն ժամանակից, երբ ներկայ վեհափառ կաթողիկոսը իր ձեռքն առաւ գործերի կառավարութիւնը:

«Այդպէս ալ սպասելի էր, այդպէս ալ պիտի լինէր: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ եթէ 1908 թուի յուլիսի 11-ին տեղի չունենար թիւրքական յեղափոխութիւնը, եթէ մինչեւ նոյն տարւոյ հոկտեմբերի վերջերը չարունակուէր Համիտի ռեժիմը, այսօր կաթողիկոսական գահի վրայ նստած կը լինէր մի ուրիշ հոգեւորական, որի համար այնքան ուժեղ պրոպագանդ էին մղում այն բոլոր մարդիկ, որոնք Էջմիածնի կործանման մասին են ճառում:

«Եթէ չլինէր, կրկնում ենք, թիւրքահայերի այդ շարժումը, այսօր ամենայն հաւանականութեամբ, մենք կ'ունենայինք Օրմանեան կաթողիկոս:

«Ներկայ լրագրական արշաւանքը, ուրեմն, վաղուց սպասելի էր: Դրա անմիջական նպատակն է նախեւառաջ վարկաբեկ անել մի կաթողիկոսի, որ, յամենայնդէպս, Օրմանեան չէ: Սկզբում այդ արշաւանքը դեռ մեղմ էր, անառարկայ, աւելի ջղաձգութիւնների էր նման, քան լուրջ, հիմնաւորուած յարձակումների: Գանգատում էին, ակնարկները էին անում, փորձում էին նոյնիսկ վախցնել:

«Հետզհետէ տեղի ունեցան մի քանի դէպքեր, որոնք դարձան մի մի աստիճան՝ վայնասունները աւելի եւ աւելի բարձր շեշտերի հասցնելու համար: Ամէնից առաջ այն, որ միաբանական ժողովը մի քանի վարդապետների պաշտօն չտուեց վանքում: Ցետոյ մի վարդապետ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Ցետոյ մի վարդապետ առաջնորդ չնշանակուեց: Ցետոյ մի ուրիշ վարդապետ, «գիտնականներից», գտաւ

յանկարծ որ ինքը կեղծիք է կատարում՝ մնալով իրբեւ վարդապետ եւ կատարելով կառավարական ծէսեր եւ հանեց վերարկուն եւ հեռացաւ վանքից: Վերջին, ամենաթունդ հարուածն այն էր, որ կաթողիկոսը հեռացրեց իր դիւանապետին: Մանաւանդ այս մի դէպքը լցրեց ամէն համբերութեան բաժակ եւ դոռոցը սկսեց աշ ու ձախ տարածել, թէ ազգի տունը քանդուեց:

«Տեսնենք սակայն, թէ որքան «սարսափներ» կան այս դէպքերի մէջ, տեսնենք որքան հայ ժողովուրդը պիտի անհանգստանայ այդ «սարսափների» առջեւ»:

Այս եւ այս կարգի ուրիշ հրատարակութիւններէ սրտի ցաւով կը տեսնենք, որ պոլսեցի կաթողիկոսներու համար ճակատագրական եղած պայքարը սկսած է Էջմիածնի մէջ, բայց արդեօք Հայուն սրտին այնչափ մօտիկ հայրապետական աթոռին չուրջ անցած-դարձածները ատանկ պատահաբար ու անորոշ հրատարակութիւններո՞վ միայն պիտի լսենք: Ժողովուրդը չի կրնար անտարբեր մնալ այս դէպքերուն առթիւ: Քանի որ ստոյգ ու վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին եւ քանի որ Էջմիածնի իբր թէ օրկանը, «Արարատ», բոլորովին լուռ կը մնայ այս կենսական խնդիրներուն նկատմամբ, պէտք է որ Հայրապետական դիւանը ստոյգ եւ լիակատար տեղեկութիւն մը հաղորդէ մեզ: Մենք չենք կարծեր, որ Օրմանեանի եւ Իզմիրլեանի պայքար ըլլայ Էջմիածնի միաբաններէ մէկ մասին մղածը. եթէ Օրմանեան ալ ընտրուած ըլլար, էնթրիկանները միեւնոյն ընթացքը պիտի բռնէին՝ անոր դէմ ալ ուրիշ առարկութիւններ յարուցանելով:

Որչափ որ կ'ենթադրենք, վեհափառ կաթողիկոսին ծայրայեղ շրջահայեցութիւնն ալ պզտիկ պատճառ մը չէ եղած իբր տկարութիւն մեկնուելու իր դէմ ընդվզողները քաջալերելու: Հակառակ իր հռչակուած երկաթեայ կամքին, հայրապետը շատ դժուար կ'արտասանէր վճռական կարծիք մը կամ ուղղակի միտքին արտայայտութիւնը: Նոյնիսկ այնչափ զգուշաւոր էր, որ «իր նախորդներուն՝ Գէորգ եւ Մկրտիչ կաթողիկոսներուն նման մտերիմներէ

չըլլապատուած է» ըսել չտալու համար ո՛չ իսկ Պոլիսէն մէկը կ՛ուզէր իր հետ տանիլ: Գիշեր մը պատրիարքարանի մէջ նստած էինք: Հայրապետին մորթի բորբոքումը ծայր աստիճանին հասած էր, որ ստիպած էր ղինքը խիստ պահեցողութեան մը: Մեկնումի օրերը մօտ էին: Էջմիածնայ կեանքին վրայ դարձաւ խօսակցութիւնը եւ հայրապետը յայտարարեց, թէ ոչ իսկ կ՛ուզէ հետը տանիլ Պոլիսէն: Մենք առարկեցինք իր այս որոշումին դէմ եւ հիւանդութեան պարագան յիշեցնելով ըսինք, թէ գոնէ բոլորովին անծանօթ միջավայրի մը մէջ անձնական խնդիրներու մասին առանձին չմնալու համար Մեսրոպ վրդ. Նշանեանը եւ կամ ուրիշ յարմար եկեղեցական մը պէտք է որ հետը տանի, եւ նորին վեհափառութիւն այս թելադրութեան վրայ էր որ հրաւիրեց իրեն ուղեկցելու Մեսրոպ վարդապետը:

Ուրիշ պարագայ մը:

Հայրապետը երկու ուսանող տարած էր այստեղէն Էջմիածնի մէջ դաստիարակուելու համար, եւ այս երկուքն ալ չկրցաւ կամ չուզեց հոն տեղաւորել՝ ըսել չտալու համար գուցէ, թէ հայրապետը իր մարդիկներովը կը լեցնէ վանքը եւ ետ ղրկեց զանոնք, որ հիմա Պոլիս կը գտնուին: Միթէ հայրապետը եթէ ուզէր չէ՞ր կրնար երկու տղայ պարտկել: Արդ, այսչափ զգուշաւոր ու չըլահայեաց կաթողիկոսի մը համար ալ երբ Էջմիածնի միաբանութիւնը առիթ գտնէ դժգոհելու, գանգատելու, պիտի ըսենք, թէ գանգատի առարկան ո՛չ թէ կաթողիկոսն է, այլ՝ կաթողիկոսութիւնը անոնց համար, որոնք կը փափաքին անիշխանութեան մէջ տեսնել վանքը ու միահեծան տիրապետել անոր մէջ:

20 Մարտ-2 Ապրիլ 1910

ՄԵԾ ՊԱՀՔԻ ՔԱՐՈԶ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

ԲԱՐԿԱՆԱՅՔ ԵՒ ՄԻ՛ ՄԵՂԱՆՉԷՔ

Մեծ աշխարհակալը՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացի, որուն երբ հերոս պատուանունը տանք չէք բարկանար կարծեմ, քանի որ աշխարհի մեծագոյն մասին տիրեց, օր մը կիրքի եալ ու սկսաւ անպատշաճ բառեր արտասանել. քառորդ մը ետք սակայն զղջալով իր անունին անվայել ընթացքի մը մէջ գտնուելուն

-Աւա՛ղ, բացագանչեց, ամբողջ աշխարհի յաղթեցի, բայց կիրքերուս չկրցայ յաղթել:

Այս բացագանչութիւնը դուք ալ կ՛ընէ՞ք արդեօք աչ ու ձախ լուտանքներ, նախատինքներ, սպառնալիքներ տեղացնելէ ետք, կ՛ըսէ՞ք արդեօք դուք ձեզի թէ «Համիտեան բռնակալութիւնը տապալեցինք, պարսկական յետադիմութիւնը ջախջախեցինք, ռուսական ցարիզմին յաղթահարեցինք, բայց աւա՛ղ այսչափ քաջագործութիւններէ ետք մեր կիրքերուն չկրցինք սանձ դնել: Եթէ այս պարագան դուք չէք զգար, մենք հեռուէն դատողներս ցաւով կը տեսնենք, որ ձեզմէ եւ ոչ մէկը պաղարիւնով կը դատէ եւ մեծէն մինչեւ պզտիկ ձեզի ուղղութիւն ընտրած էք, բռընկիլ, բորբոքիլ, նախատել, սպառնալ եւ ընել այն ամէն բաները, որոնք կիրքի ելլող մարդիկ կ՛ընեն: Մէկ քանի տարուան փորձը պայծառօրէն ցոյց տուաւ, որ գործելու այդ եղանակը ընթացիկ չէ այլեւս օսմանեան երկրին մէջ, ուր Դաշնակցութեան պէս յեղափոխական տարածուած կազմակերպութիւն մը չի կրնար լայն ասպարէզ գտնել անձնական ատելութիւնները յագեցնելով, անոր-ասոր մուր քսելով, հապճեպ դատաստաններ ընելով եւ վերջապէս կիրքի ղեկավարութեան տակ գործելով:

Կ՛ըսէք, թէ Դաշնակցութիւնը օրինական պայմաններով կազմակերպուած քաղաքական լուրջ կուսակցու-

թիւն մըն է, որուն սկզբունքը եղած է բռնապետութիւնը ջնջել, ժողովուրդին կեանքը դիւրաւտար ընել եւ նոր լոյս սփռել Հայերու մէջ: Ասանկ կազմակերպութիւն մը նախախնամական չնորհ մըն էր հայ ազգին համար, թըրքահայուն համար մանաւանդ՝ որ ա՛լ զգուած, յափրացած տարիներէ ի վեր կրած համիտեան լուծէն, տեսնելով որ իր մէջէն իսկ ստեղծուած է բռնապետութիւնը հիմնայատակ ջնջող եւ օսմանեան երկրին ազատագրութեան սատարող ուժ մը, ջերմիւ փարեցաւ անոր ու պատուոյ տեղը ընծայեց Դաշնակցութեան: Ամէն հայու դուռ բաց էր Դաշնակցութեան առջեւ ու ամէն բեմէ դաշնակցական գործիչներուն ձայներն էին որ կը լսուէին, մինչեւ իսկ այն թերթերը ու դրողները, զորս վարկաբեկելու համար նոր բառեր ստեղծելու հարկին մէջ էք այժմ, ամբողջ սրտով մարմնով ձեզի նուիրուած, ձեր արարքներուն ջատագովը, ձեր գաղափարներուն արձարծողներն էին: Ժողով, ժողովական, պատրիարքարան, թաղական ամէն բան տրամադրուած էր Դաշնակցութեան ու բնաւ յեղափոխականութեան հետ գործ չունեցողներն անգամ սանկ կէս մը դաշնակցական ըլլալը պատիւ կը սեպէին իրենց:

Ի՞նչ անցաւ դարձաւ սակայն անկէ ետք, որ տրամադրութիւնները աստիճանաբար փոխուեցան ու դաշնակցական ընկերները կղզիացած դիրքի մը մէջ գտնուեցան: Ընկերաբանական ու հոգեբանական խիստ կարեւոր ու փափուկ հարց մըն է այս, զոր անհրաժեշտ է լուրջ քննութեան ենթարկել: Արդեօք Դաշնակցութիւնը այն ատեն դրա՞մ կը վճարէր թերթերուն ու հիմա այդ վճարումը դադրեցո՞ւց: Արդեօք ասկէ տարի մը առաջ Դաշնակցութիւնը զօրաւո՞ր էր ու հիմա տկարացա՞ւ: Արդեօք Դաշնակցութեան դերը բոլորովին վերջացա՞ւ: Ո՛չ, ո՛չ, ասոնց եւ ոչ մէկն է տրամադրութիւններուն փոխուելուն պատճառը. անկողմնակալ դիտողը կը տեսնայ, որ նիւթական եւ ոչ մէկ պատճառ կայ մէջտեղ: Բուն խնդիրը բարոյականի հարց է, այսինքն գործը ղեկավարելու հարցը, որ ամենաէական է: Դաշնակցական գործիչները կրնան նոր հայհոյութիւններով

ու լուտանքներով պատասխանել ցաւած սրտով յայտնուած այս դիտողութիւններուն, բայց զանոնք չեն կրնար բառնալ կամ սրբագրել, մինչեւ որ ղեկավարութեան եղանակը չփոխեն:

Կազմակերպութիւնը իր այս գործելակերպով կրնայ ամենամեծ ուժերու դէմ կռուած ըլլալ, կրնայ անխոնջ ջանքերով յեղաշրջել այս կամ այն երկրին բռնապետութիւնը՝ օժանդակելով սահմանադրական կարգերու հաստատման, ասոնց ամէնքը կրնայ ընել, բայց որչափ որ չէզոքի ակնոցով կը տեսնենք, պիտի չկրնայ իր արժանաւոր տեղը գրաւել սրտերու, զգացումներու եւ տրամադրութիւններու վրայ, մինչեւ որ կիրքէ չազատի, մինչեւ որ գրիչին կամ բերնին եկածը դուրս տալէ չդադրի եւ մինչեւ որ պաղարիւնով մտածելն ու դատելը իրեն ուղեցոյց մը չընտրէ: Կազմակերպութիւն մը, որ նուիրական ու սուրբ պաշտօն մը ստանձնած է, որ զգացումները վսեմացնելու, սրտերը ազնուացնելու եւ ազգը իտէալ բարձրութեան մը հասցնելու կոչումը ունի, ի՞նչպէս կը ներէ իրեն ամենաանխոստովանելի բառերով ու ձեւերով աս ու ան անպատուելու, սեւացնելու եւ նախատելու, եւ այս ամէնքը տեսնողներէ ու լսողներէ ի՞նչպէս կը պահանջէ որ համակրին իրեն:

Մեր երեք կուսակցութիւնները իրենց միանալէն ի վեր սկսած են հակայեղափոխականներ տեսնել ամէն կողմ ու այնպէս ցուցնել, թէ այս կամ այն անձը հակայեղափոխական է ու կը մաքառի յեղափոխութեան դէմ: Վայրկեան մը պաղարիւնով մտածող մարդը արդեօք կրնա՞յ երեւակայել, թէ կը գտնուի հայ մը իսկ որ հակայեղափոխական ըլլայ եւ Համիտի կամ անոր նման բռնաւորի մը վերադարձին ցանկայ: Խելքի, միտքի, դատողութեան մո՞տ բան է մեթէ ասիկա. տարիներ ու տարիներ ազատութեան կարօտով տոչորուող, ճնշուած, հարստահարուած, կապուած, կաշկանդուած ժողովուրդ մը ի՞նչպէս կրնայ ազատութեան լայնարձակ կեանքին մէջ համիտեան դժոխքին ցանկալ: Հարուստները, մենծ-աղաները ինչո՞ւ ցանկան

այդ բանին, միթէ ազատութիւնը նուա՞զ բարիք եղաւ անոնց, անոնք նուա՞զ կը տառապէին միթէ. ամբողջ հայ վաճառական, սեղանաւոր դասակարգը ձեռքը կապած նստած էր, ո՛չ կրնար քաղաք մը երթալ, ո՛չ կրնար ազատ գործ ընել, ո՛չ իսկ նամակ ու հեռագիր գրել. բռնապետութիւնը ամէն վայրկեան կանգնած էր ամէնուն ալ գլխուն եւ աջէն ձախ չարժելու հրաման չէր տար մինչեւ որ մեծ բաժին մը չստանար անոր չահէն ու հարստութենէն: Շատ աղէկ, այսչափ տառապող դասակարգ մը ինչո՞ւ հակայեղափոխական ըլլայ, երբ համոզում գոյացնէ, թէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն պաշտօնն է իրենց կարգին պաշտպան հանդիսանալ օսմանեան սահմանադրութեան եւ մշտական սպառնալիք մը ըլլալ յետաշրջականներու, ռէաքսիոնէրներու եւ հակայեղափոխականներու գլխուն:

Մեր կուսակցական բարեկամները ասանկ նրբութիւններու վրայ մտածելու ժամանակ չունին. բաւական է որ կիրքի ելլան, ալ ո՛չ չափ կը ճանչնան, ո՛չ սահման, բարկութիւնը ինչ որ թելադրէ իրենց, անիկա դուրս կը ժայթքեն: Եւ դառնալով մեր քարոզին ընաբանին, ըսենք անմիջապէս թէ... եթէ մեր գործիչները ս. Գիրք կարդալու բարի սովորութիւնը ունենային, կիրքի ելլելնուն պէս պիտի յիշէին Դաւիթի սա տողերը. «ԲԱՐԿԱՆԱՑԻՔ ԵՒ ՄԻ՛ ՄԵՂԱՆՁԷՔ», բարկացէ՛ք, կիրքի ելէք, որովհետեւ մարդկային կազմուածքը ընդունակ է կիրքի ելլելու, բայց մի՛ մեղանչէք: Այս սկզբունքը պէտք է յենարանը ըլլայ ժողովուրդին ամէն խաւերուն մէջ ընդհանրանալու միտում ունեցող կազմակերպութեան մը վարիչներուն: Երիտասարդներ, օժանդակ ուժեր շատ բնական է, որ քիչ մը տաքարիւն ու դիւրաբորբոք ըլլան, անոնց ոչ ոք շատ կը տեսնէ ծայրայեղութիւնները, բայց երբ ամբողջ գործը ղեկավարելու ծանր պատասխանատուութիւնը ստանձնողներ ա՛լ աւելի խել խօլ, ա՛լ աւելի ծայրայեղ ու դիւրագրգիռ ըլլան, ի՞նչպէս պիտի կրնան ուղիղ դատողութիւնով ու լրջօրէն վարել գործը:

Ձեզոքներուս համար երկուքէն մէկն է. կա՛մ այն է, որ լուրջ ձեռնարկներ չեն քաղաքական կուսակցութիւնները եւ կամ այն է, որ մեր միջավայրին համար ընտրուած գործիչները ձեռնհասութիւն չունին այդչափ կարեւոր հաստատութիւն մը վարելու: Երեւակայեցէք գործ մը, որ աշխարհի ամէն կողմը, ուր որ հայ կայ, արմատ ձգած է ու միւս կողմէ շատ հասարակ, շատ սովորական վիճաբանութիւն մը ունեցէք մայրաքաղաքիս գործիչներէ ո՛րուն հետ որ ըլլայ, եւ կամ կազմակերպութեան ընթացքին եւ գործիչներուն դէմ ո՛րեւէ դիտողութիւն ըրէք. ա՛լ անկէ ետքը մտիկ ըրէք, թէ ի՞նչ էք դուք եւ ո՛րչափ յետադիմական, անարդ ու շահախնդիր:

Բացառութիւն չկայ, ո՛րուն որ ընդդիմախօսել փորձես, ականջներդ դոցելով կը հեռանաս: Եւ այս մարդիկը դեռ հակառակորդ կը փնտռեն իրենց եւ իրենց պատկանած կուսակցութեան՝ ոչ իսկ անգամ մըն ալ անդրադառնալով, թէ արդեօք իրենց վարուելակերպը չէ՞ իրենց թշնամին ու հակառակորդը: Հապա սպառնալիքնե՛րը. միամիտները չեն մտածեր, որ համիտեան արհաւիրքին տակ ապրող ժողովուրդ մը այլեւս ո՛րեւէ սպառնալիքէ կը վախնա՞յ եւ տասնապատիկ չափով չի՞ կրնար փոխարինել, եթէ գործը այդ աստիճաններուն հասնի:

Բայց նախ սա հաշիւի առնենք. ո՞վ է Պօղոսեանը եւ ո՞վ է Ապողոսեանը. միթէ արտաքին ամէն խնդիր լուծեցինք եւ հիմա ներքնապէս զիրար բզքտելո՞ւ եկաւ կարգը. միթէ հայուն ճակատագիրը միշտ կռուիլ, մաքառիլ, հալածել եւ հալածուի՞լ է: Ուրիշ ազգեր ալ կան մեր շուրջ, միթէ անոնց մէջ չե՞ն պատահիր ներքին անհամաձայնութիւններ, վէճեր: Բայց ո՞վ կը լսէ: Մենք գոնէ զիրար հասկնալու առաւելութիւն ալ չունինք. բայց հասկնալու համար նախ պէտք է լսել եւ պաղարիւնով դատել եւ այդ պաղարիւնը մի՛ փնտռէք մեր գործիչներուն վրայ:

Աւետարանի վրայ նստած ըլլալու տարաձայնութիւն մը կար ամբողջ ժողովուրդին բերանը, մեր երէկուան թիւով պատշաճապէս եւ ուրախութեամբ հերքեցինք՝

վստահելով դաշնակցական ընկերներու հաւաստիացումին, բայց որովհետեւ անկարելի է որ Դաշնակցութեան օրկանին մէջ առանց լուտանքի, հայհոյանքի, զրպարտութեան խնդիր մը վերջանայ, երէկ «Ազատամարտ» ըստ իր բարի սովորութեան տուած է բերնին դոռալով, որոտալով եւ այնպէս ցուցնելով, թէ մենք թերթ ծախելու չահամոլութեամբ գրեր ենք այդ լուրը: Աստուած շատ քաշել չտայ, ի՞նչ ըսել: Աս ո՞րչափ չեն կրցած հասկնալ ժողովուրդը. միթէ առանկ լուր մը ժողովուրդին համակրութե՞ան կ'արժանանայ, թէ հակակրութեան: Բայց մենք չարունակելով անտարբեր մնալ այդ կարգի անպատշաճ գրութիւններու առջեւ եւ պահելով «Ժամանակ»ի չէզոքութեան սկզբունքը, ստորեւ կը հրատարակենք բացատրական նամակ մը, զոր այս առտու ստացանք, եւ որ պէտք եղած լուսաբանութիւնը կու տայ այս խնդրոյն մասին: Արդեօք այս նամակը հրատարակելնուս համար «Ժամանակ»ը սովորականէն նուա՞զ պիտի ծախուի այսօր:

Ամէն պարագայի մէջ մեր դաշնակցական բարեկամներուն կը յանձնարարենք քիչ մը չափաւորութիւն եւ քիչ մըն ալ պաղարիւնութիւն: Հայ ժողովուրդը երբեք հակայեղափոխական եղած չէ եւ չի կրնար ալ ըլլալ, ցորչափ մեր յեղափոխական քաղաքական կուսակցութիւնները իրենց նպատակ ունենան սահմանադրութեան ամրապնդման ու ժողովուրդին մտաւոր զարգացման աշխատիլ, իսկ եթէ կազմակերպութիւնները կրօնքի ու բարոյականի սուրբ զգացումները արմատախիլ ընելով անոր տեղ եղբայր եղբօր դէմ զինելու, ազգին բարոյական կեանքը խաթարելու ելլեն, այն ատեն ամէնէն մեծ հակայեղափոխականները իրենք կ'ըլլան, քանի որ յեղափոխութիւնը ազգի մը կեանքը բարեշրջելու նուիրական պաշտօնը ունի եւ ո՛չ յոռեշրջելու:

Հաւասիկ նամակը.

«Տէր Խմբագրապետ

Ազգօգուտ «Ժամանակ» լրագրոյ

Կ. Պոլիս

Այսօրուան ձեր թերթին մէջ կարդացուեցաւ «Ս. Աւետարանը իբր նստարան» լուրը:

Ես, իբր քրիստոնեայ եւ հաւատով մարդ, չեմ կարող լուռ մնալ այսքան անպատկառ սուտի մը, եւ կարող եմ վկաներով եւ երդումով հաստատել բուն իրողութիւնը: Իսկ իմ ի՛նչ կարգի հաւատացեալ եւ եկեղեցասէր լինելս ամբողջ թաղեցին եւ ժամկոչները կրնան վկայել ի հարկին:

Հաւասիկ իրողութիւնը, զոր կը խնդրեմ բարեհաճեցէք նոյնութեամբ հրատարակել ձեր պատուական օրաթերթին մէջ:

Ալեմ-Տաղիի քահանային տղան, ժամագործ ի Սկիւտար, կիրակնօրեայ ատենախօսութեան պահուն կը գըտնըւէր ճիշդ քովս, դասին մէջ, նոյն պահուն Պերպերեան վարժարանի սաներէն մին, զոր կը ճանչնամ եւ կրնամ ցոյց տալ երբ պէտք ըլլայ, կռթնած կը կենար սեղանին քով ինչպէս սովոր են:

Ճիշեալ ժամագործը դառնալով տղուն ըսաւ.

-Հոդ մի՛ կենար, Աւետարան կայ:

Իսկ տղան պատասխանեց.

-Ես ո՛րեւէ անարգանք չեմ ըներ, հոս Աւետարան եւն. չ'ըլլար, իսկ եթէ մեղք մը կայ, Աստուած ինձմէ հարցնէ:

Ժամագործ պարոնը չկրնալով ուրիշ ո՛րեւէ առարկութիւն յարուցանել, մեկնեցաւ եւ դուրսը, խորհրդարանին մէջ, ուր նստած էր, կը կրկնէր ամօթալիօրէն փոխելով ճշմարտութիւնը, ուր բանավէճ մըն ալ եղաւ եւն.:

Պէտք կը զգամ աւելցնել, տէ՛ր խմբագրապետ, որ յիշեալ պարոնը դուրսը ատենապետին կողմը կը բռնէր եկեղեցին ժողովուրդին չբացուելու համար:

Մնամ խորին յարգանօք

Ց. ՅՈՎԱԿԻՄ ՋԻՒԼԻՒՖԵԱՆ

Սկիւտար, Նոր թաղ

26 Մարտ 1910»

27 Մարտ-9 Ապրիլ 1910

ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆ, ԹԷ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՅԻՒՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒ

Եթէ չեմ սխալիր, ազգային գործադիր իշխանութիւնը պատրաստուած է Ազգային սահմանադրութեան յիսնամեակը տօնելու մեծ հանդիսաւորութեամբ եւ ազգովին:

Ես այնպէս կը կարծեմ, որ տօները իրենց ուրոյն նշանակութիւնները պէտք է ունենան եւ այս հիման վրայ, Ազգային սահմանադրութեան յիսնամեակը տօնելու պատրաստուողները անշուշտ միայն տօնելու եւ ցնծալու նպատակով չէ որ այդ հանդիսութիւնը կ'ուզեն սարքել, այլ ցոյց տալու համար, որ ազգը ո՛րքան սերտիւ կապուած է իր սահմանադրութեան եւ ո՛րքան փափաքող իր սահմանադրական կարգերուն անվթար պահպանումին: Այլապէս շատ յիմար բան մը եղած պիտի ըլլար «այսօր սահմանադրութեան յիսնամեակն է» ըսելով ճառախօսել, ծափահարել, տօնել եւ ցնծալ եւ կամ... քանի մը հատ աւելի ճնկել:

Ընդունելէ վերջ անգամ մը այս տեսակէտը, խնդիր է հիմա քննել թէ ազգը ո՞ր աստիճան պարծանքով պիտի կրնայ տօնել յիսնամեակը իր Ազգային սահմանադրութեան, որուն այսօրուան ճղակտոր վիճակը, գոնէ ըստ իս հեռի է դժբախտաբար տօնելի ըլլալէ եւ մանաւանդ ա՛զգովին տօնելի ըլլալէ, ինչպէս փափաք յայտնած էր ազգային երեւելի երեսփոխաններէն Միհրդատ Էֆենտի Հայկազն:

Ընդհանուր ակնարկ մը պատմական Յուլիս 10-էն վերջ մեր Ազգային սահմանադրութեան վրայ բաւական պիտի ըլլար արդէն համոզելու մեզի, որ այդ մասին տօնելու եւ ցնծալու պատճառ մը չունենայնիս զատ, ընդհակառակը՝ ողբալու եւ լալու մէկէ աւելի պատճառներ ունինք, զորս, առանց լրջօրէն նկատի առնելու, եթէ յիմարութիւնը ունենանք անպայման տօնելու եւ ցնծալու՝ կա՛մ ինքզինքնիս խաբած պիտի ըլլանք եւ կամ առիթ տուած,

որ մեր դրացի ազգերը, որոնք, աւելորդ է ըսել, կատարելապէս տեղեակ են մեր մէջ անցած-դարձածներուն, խնդան մեր քիթին:

Եթէ այդ մէկէ աւելի պատճառներն իսկ -որոնց չատերը ցոյց տուած ենք արդէն ասկէ առաջ եւ մնացող մասնաւ երկար պիտի ըլլայ հոս մէջ բերել- գոյութիւն չունենային, նախընթաց ուրբաթ օրուան Ազգային երեսփոխանական ժողովին իրա՛ւ պատմական խաղքութիւնը, որուն չնորհիւ թոյլատրուեցաւ, որ Ազգային սահմանադրութիւնը կախաղան բարձրանայ, առանձին բաւական պիտի ըլլար թաղումը կատարելու անոր եւ հրաւիրելու ազգայինները, որ Ազգային սահմանադրութեան յիսնամեակին առթիւ փոխանակ տօնելու եւ ցնծալու, անոր մահը ողբան:

Մեր ազգային երեսփոխանները, ուրբաթ օր, անոր յուղարկաւորութենէն դարձան եւ հիմա ելեր ենք անոր յիսնամեակը տօնելու... Ի՛նչ զաւեշտ:

Ո՛ւր տեսնուեր է, որ մեռնողի մը համար տօն կատարուի եւ ցնծումի հանդէսներ սարքուին: Իմ գիտցածս ա՛յն է, որ մեռնողին յիշատակը կը յարգուի եւ յետոյ անոր հոգեհանգիստը կը կատարուի:

Ազգովին հոգեհանգիստ ընելու տեղ, ազգովին վրանիս խնդացնե՞լ պիտի տանք արդեօք, թէ ոչ՝ ինքզինքնիս պիտի խաբենք:

Այս պարագան կ'ուզեմ, որ ճշդուի լաւ մը, որովհետեւ այն հաւատքը ունիմ, որ խորհողներու ստուար մեծամասնութիւն մը ինծի պէս կը մտածէ հիմա այս մասին եւ ներելի չէ՛, որ տօնելու եւ ցնծալու ախորժակ ունեցողներ այդ տօնը ազգովին կատարած ըլլալու փառքն ալ վայելեն:

Ազգային սահմանադրութիւնը մարմնացնելու պաշտօն ունեցող գերագոյն ժողով մը -որպիսի՛ն է մեր Ազգային երեսփոխանական ժողովը-, երբ օրինաւոր նիստ գումարած ըլլալու պատրանքը կ'ունենայ, մինչ երեսփոխաններ ժողովասրահին պատուհաններէն կը դիտեն, թէ ամբոխը ի՛նչպէս կը յարձակի այս կամ այն երեսփոխանին վրայ, եւ ի՛նչ տեսակ նախատինքներով կը բռնաբարէ խօսքի եւ

գրիչի ազատութիւնը, երբ այդ ժողովը, կ'ըսեմ, ճնշումի եւ սպառնալիքի ազդեցութեան տակ, առանց իր, հետեւաբար նաեւ ազգին արժանապատուութիւնը նկատի առնելու, իր բովանդակ պատկառելիութեամբ գերագոյն ատրկութիւնը կ'ունենայ պատմական անմոռանալի եւ յաւէ՛տ յիշատակելի «վօլթ-ֆաս»ով մը հրաժարելու իր կանխագոյն մտադրութենէն, եւ տեղի տալու որ անուրանալի ճշմարտութեան մը կարգ անցնի քանի մը տասնեակ ցուցարարներու վեր ի վերոյ երկու միլիոն թրքահայերու ներկայացուցչական ժողովը սարսափեցուցած ըլլալու պարագան, ես այնպէս կը կարծեմ, որ այդ ժողովը շատ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլայ ազգին գետնին տակը անցնելով աներեւութանալու, քան գետնին վրայ մնալով ամօթէն կարմրելու եւ, չտեսնուած բան, պատրաստութիւն ալ տեսնելու իր մարմնացնել կոչուած Ազգային սահմանադրութեան... յիսնամեակը տօնելու, որպէսզի իր տեղը գայ ա՛յնպիսի ժողով մը, որ ամէն բանէ առաջ գիտնայ իր ներկայացուցած ազգին արժանապատուութիւնը պահել, արհամարհել ամէ՛ն ճնշում եւ սպառնալիք, ամէն անգամ որ ազգին ընդհանուր շահը կայ մէջտեղ, եւ ի հարկին իր անձը զոհել, ո՛չ թէ սկզբունքը:

Ազգային սահմանադրութեան մը մէջ երբ խօսելու եւ գրելու ազատութիւնը կը կապտուի, կը բռնաբարուի, երբ հրապարակագիր երեսփոխաններ կը նախատուին ու կը ծեծուին ազատօրէն յայտնած ըլլալնուն համար իրենց կարծիքը, եւ Ազգային երեսփոխանական ժողովը, կարգ մը սուփայակիր ցուցարարներէ չրջապատուիլը թոյլ տալով ինքզինքին, կամաւ չի զգար ինքզինքը ազատ՝ խօսելու եւ վճռելու, եւ սարսափահար՝ վիճաբանութեան մը փակումը կը քուէարկէ, հակառակ անոր որ ժողովը չէ կրցած լսել տակաւին հակառակ կողմին տասնէ աւելի առենախօսները, եւ վերջ ի վերջոյ, ստրկաբար, գլուխ կը ծռէ իր կամքին հակառակ վճիռ մը տալու պահանջին, չեմ գիտեր, թէ ո՞ւր կը մնայ ազատութիւնը, որ հիմնական պայմաններուն գլխաւորագոյնն է Ազգային սահմանադրութեան, որուն յիսնամեակը ելեր ենք տօնել:

Կը տեսնէք, թէ բոլորովին տարբեր տեսակէտէ մըն է, որ կ'ուղղուիմ այս միթինկային խնդրոյն մէջ եւ տրուած որոշումին իսկութիւնը չէ՛ որ կը շահագրգռէ զիս հիմա, այլ անոր ի՛նչպէս տրուած ըլլալը: Որովհետեւ իսկապէս տարօրինակ է, որ ազատ խորհրդարանի մը մէջ մեծամասնութիւն մը ո՛չ իսկ կարենայ իր բանաճեւը բերել քուէարկելու համար եւ թոյլ տրուի, որ ներկայացուած բոլոր բանաճեւերն ալ մէկ աղբիւրէ բխին:

Երուանդ էֆ. Տ. Անդրէասեան երկուշաբթի օրուան իր յօդուածով կը հասկցնէ ի մէջ այլոց, թէ Ազգային երեսփոխանական ժողովը ո՛չ ինքզինքը եւ ոչ ալ իրենները չլացնելու համար էր որ պարտաւորուեցաւ տեղի տալ վերջ ի վերջոյ եւ պատասխանատուութեան երկիւղն ալ էր որ մղեց զինքը իր կամքին հակառակ քուէ տալու: Եւ այս տեսակէտով մէջ բերելէ վերջ նաեւ հայուն չա՛տ լացած ըլլալը, էյուպի ազգ. երեսփոխանը կը հետեւցնէ, թէ Ազգային ժողովը իր այս ընթացքով ո՛չ ինք ծիծաղելի եղաւ եւ ոչ ալ իրեն համամիտ եղողները ծիծաղելի դարձուց:

Ինչպէս ընթերցողները կը զգան, ե՛ս, նոյնիսկ ա՛յդ տեսակէտով ծիծաղելի կը նկատեմ Ազգային երեսփոխանական ժողովը եւ պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս հրապարակաւ ցաւ յայտնելու անոր պէս գերագոյն ժողովի մը, որ, պարզապէս պատասխանատուութենէն խուսափելու համար, ոտքի տակ կ'առնէ ամէն օրէնք ու կանոն, կը քաջալերէ կերպով մը ազատութեան բռնաբարումը եւ չի զգար իր մէջ ուժ եւ կորով ազգին կամքը քալեցնելու:

Որովհետեւ պէտք է խորհիլ, թէ քանի մը տասնեակ ցուցարարներէ սարսափահար եւ պատասխանատուութենէն վախցող ժողով մը չէ՛ որ պիտի կրնայ ամբողջ թրքահայոց ազգային գործերը իր գերագոյն հսկողութեան եւ պատասխանատուութեան տակ առնել:

Եւ ահա ճիշդ այս մտածումներով էր որ վերը ըսի, թէ յիսնամեակի առթիւ տօնելու եւ ցնծալու տեղ Ազգային սահմանադրութեան... հոգեհանգիստը կատարենք:

31 Մարտ-13 Ապրիլ 1910

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԱՅ ԶՕՐԱՊԵՏՆԵՐԸ

Հայ զինուորը ողջունեցինք, տեսանք անոր բանակի կեանքը, հիացանք այն ջերմ վերաբերումին վրայ, զոր ցոյց տուաւ հայ երիտասարդութիւնը հայրենիքին հանդէպ իր ունեցած պարտքը կատարելու: Ո՛չ միայն մենք, այլեւ մեր միւս հայրենակից քաղաքացիներն ալ փառաբանեցին հայուն զինուորական արժանիքը, ու նոյնիսկ բանակին հրամանատարներն անգամ ուրախութեամբ տեսան ու զարմանքով յայտարարեցին, թէ հայ երիտասարդը ինքնաբոյս ընդունակութիւն մը ունի զինուորութեան. եւ երկար մարզանքներէ ետք միայն սորվելու սահմանուած կրթութիւնը մէկ քանի շաբաթուան մէջ կ'իւրացնէ: Ասոնց ամէնքը մխիթարութիւններ եղան իրենց սիրասուն զաւակները զինուորութեան ղրկելու հարկին առջեւ գտնուող ծնողքներուն համար, որոնք հիմա համոզուած են, թէ բանակին մէջ նուազ տառապողները, նուազ յոգնողները հայերը պիտի ըլլան իրենց ստացած կրթութեան, մտքի մշակութեան եւ ուշիմութեան պատճառով:

Եւ սակայն զինուորութիւնը մինակ նեֆերութենէ չի բաղկանար, անիկա ընդարձակ ասպարէզ մը, բաց դուռ մըն է ամէն քաղաքացիի համար, ուրկէ կարելի է ներս մտնել առանց որեւէ վճարումի եւ անձնական արժանիքի եւ աշխատութեան չնորհիւ բարձրանալ այնպիսի նախանձելի դիրքերու, որոնց ուրիշ ասպարէզներու մէջ տիրանալու համար անհրաժեշտ է ունենալ ահագին դրամագլուխ, ընտանեկան անուն, պաշտպանութիւն եւլն. եւլն.:

Այսօր ամէնէն չքաւոր, ամէնէն կարօտ, ամէնէն անպաշտպան հայը անգամ կրնայ միտքը դնել իր զաւակը օր մը Մահմուտ Շեվքեթ փաշայի աստիճանին հասցնելու գաղափարը, եւ ասանկ երազ մը ոչ ոք անգործնական, ոչ ոք ծիծաղելի պէտք է նկատէ, որովհետեւ զինուորական վարժարանը բաց է ամէն օսմանցիի առջեւ անխտիր, ուր պահանջուած պայմանները մարմնացնող ամէն պատանի,

թուրք, հայ, հրեայ կամ յոյն, անխտիր կ'ընդունուի: Անգամ մը դպրոց մտնելէ ետք, գործը կը մնայ աշխատելուն, տքնելուն, արուեստին հետ նոյնանալուն:

Ոչ ոք պէտք է մտքէն անցընէ, թէ կողմնակցութիւն կրնայ ըլլալ զինուորական վարժարանին մէջ, ատիկա բացարձակապէս անկարելի է, որովհետեւ զինուորական իշխանութեան ղեկը այսօր իրենց ձեռք ունեցողներ ա՛յնչափ ակռայ կճրտցուցած, այնչափ զայրացած էին Համիտի օրով նոյն հաստատութեան մէջ բոյն դրած գեղծումներուն, աչառութիւններուն ու կողմնակցութիւններուն դէմ, որ բանակին բարենորոգումին առաջին գործը ըրին իրենց իսկական արժանիքին իջեցնել այն միւշիրները, ֆերիքները, լիվաները ու սպաները, որոնք ո՛վ գիտէ որո՛ւն պաշտպանութեամբն ու հովանաւորութեամբը բարձրացած էին իրենց կարողութեան հետ խոտոր համեմատող այդ աստիճաններուն: Եւ հիմա նոյն այն մարդիկը, որ հին աւերակները չէնցնելու եւ օսմանեան բանակը իրապէս ուժովցնելու կ'աշխատին ոգի ի բուին, միթէ կարելի՞ բան է որ զինուորական վսեմ պարտականութեան հետ բնաւ չհամեմատող հին գեղծումներուն դառնան:

Նոյնիսկ հոս փակագիծի մէջ պէտք է ըսել, որ բոլոր հայ զինուորներուն վկայութեանը նայելով, բանակին մէջ ամէնէն նպաստաւորուածները ոչ-իսլամ զինուորներն են, բայց զինուորութիւնը սալոնի կեանք չէ եւ ոչ ալ հանգիստ փնտռողներու ասպարէզը, անիկա յաւէտ չարքաշութեան, անձնուիրութեան, պայքարի եւ հեւիհեւ վազվզուքի շրջան մըն է, եւ այս պատճառով գործօն զինուորութենէ կը մերժուին անոնք, որ 27 տարին լմնցուցած են եւ համեմատաբար նուազ ընդունակ չարքաշութեան ու տոկունութեան. հետեւաբար երբ ոչ-իսլամ զինուորներ նպաստաւորուածներն են կ'ըսենք, կ'ուզենք հասկցնել, թէ այնչափ հանգիստ են, որչափ հանգիստ կրնայ ըլլալ զինուոր մը:

Գալով զինուորական վարժարաններուն, հոն ա՛լ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ են ոչ-իսլամ ուսանողները, ինչպէս հաւաստեցին մէկ քանի հայ ուսանող-

ներ: Բայց եթէ պայմանները աննպաստ ալ ըլլային, դարձեալ պիտի ստիպէինք մեր պատանիներն ու երիտասարդները, որ առանց որեւէ արգելքի առջեւ ընկրկելու կուրծք տան ամէն դժուարութեան ու մտնեն զինուորական վարժարանները: Նախ որ զինուորութիւնը ապագայ խոստացող փայլուն ասպարէզ մըն է, երկրորդ՝ կրթութիւնը ձրի է եւ ուսանողը ազգին քսակէն ուտել-խմելէ, վայելչօրէն հագուելէ եւ ամէն խնամք վայելելէ զատ ամսական մըն ալ կը ստանայ մտած օրէն: Ասանկ ասպարէզ տեսնուա՞ծ բան է, մանաւանդ ծնողական պաշտպանութենէ եւ ընտանեկան ճեռնտուութենէ զուրկ պատանիներու համար, որոնք դպրոցական շրջան մը աւարտելէ ետք իսկ չեն գիտեր, թէ ի՛նչ պիտի ընեն: Մինչդեռ զինուորական վարժարանէ շրջանաւարտ ամէն ուսանող վկայականը ստանալուն պէս թոշակաւոր սպայ է, փայլուն համազգեստ ու սուր ունի եւ գործը պատրաստ է իրեն համար, ա՛լ առաջդիմելը, աստիճանի բարձրացում ճեռք բերելը, դիրքի տիրանալը կախում ունի իր աշխատութենէն, աչքբացութենէն, ուշիմութենէն եւ անճնուիրութենէն, ինչ որ ամէնէն աւելի փնտռուածն է հայրենասիրական այս ասպարէզին մէջ:

Զինուորութեան հրապուրիչ ասպարէզը սակայն իր այսչափ առաւելութիւններովը մէկտեղ, այնչափ դժուարամատչելի չէ աշխատիլ գիտցող եւ քննութեան պատրաստուելու կամք ունեցողներու համար: Իրաւ է որ անցեալ տարի բաւական թիւով յուսալից երիտասարդներ թէեւ չկրցան ընդունուիլ, սակայն այս տարի պարագաները նոյնը չեն, այն ատեն զինուորական իշխանութիւնը դեռ չէր գիտեր, թէ ոչ-իսլամներու զինուորագրութիւնը իրակա՞ն պիտի ըլլար, թէ տարիներու կը կարօտէր անոր գործադրութիւնը: Այսօր սակայն ամէն հայ զինուոր է անխտիր եւ բնականաբար օրինական պահանջները լրացնող ամէն հայ պատանի թեկնածու ըլլալու իրաւունքը կը վայելէ զինուորական վարժարանի ուսանողութեան: Կը մնայ քննութիւն տալու եւ մտնել յաջողելու խնդիրը. ասոր համար ալ պէտք է հիմակուընէ պատրաստուիլ. վերջին պահուն, մէկ-երկու

շաբաթուան մէջ, գիշեր-ցորեկ աշխատելով կարելի չէ քննութենէ անցնիլ յուսալ: Դպրոցական տարեմուտին վեց ամիս կայ դեռ, ամէն ծնող պէտք է նկատողութեան առնէ նախ սա՛ պարագան, թէ զինուորական ասպարէզին կոչում ու ընդունակութիւն ունի՞ իր զաւակը. նոյնը ընելու են նաեւ ծնողքէ ու պաշտպանէ զուրկ եղող պատանիները ու անմիջապէս պատրաստուելու են քննութեան: Մեր տղոց աշխատասիրութիւնն ու մտացիութիւնը հանրածանօթ ըլլալով՝ յուսալի է, որ վեց ամսուան անխոնջ աշխատութիւն մը բաւական պիտի ըլլայ զիրենք քննութենէ անցընելու: Արդէն քննութեան մտնել փափաքողները նոր բան մը չէ որ պիտի սորվին. քննութեան առարկաներուն ամէնքն ալ մեր դպրոցներուն մէջ աւանդուածներն են: Տղոց սորվելիքը պետական լեզուին ա՛լ աւելի վարժութիւն եւ գիտական բացատրութիւններուն թուրքերէն հոմանիշներն են:

Եթէ պատրիարքարանի վրայ հաւատք ունենայինք, պիտի առաջարկէինք, որ Ուսումնական խորհուրդը իր կողմէ լուրջ միջոցներ մտածէր զինուորական վարժարան մտնել փափաքողները հիմակուընէ քննութեան պատրաստելու համար, եւ սակայն վստահ ըլլալով, որ պաշտօնական ճեռքերով գլուխ ելլելիք գործ չէ, գործին գաղտնիքներուն տեղեակ, կարող ու ճեռնհաս անձնաւորութեանց կ'առաջարկենք, որ թաղերուն մէջ գիշերային դասընթացքներ հաստատեն զինուորական վարժարանի մուտքի քննութեան պատրաստելու համար փափաքողները: Այս դասախօսութիւնները, ըլլան թոշակաւոր կամ ձրի, իրենց բարերար արդիւնքը կ'ունենան, պայմանով որ հիմակուընէ գործի ճեռնարկուի: Փափաքողներուն դիւրութիւն մը ըլլալու համար յառաջիկայ թիւով մը պիտի հրատարակենք զինուորական վարժարանի մուտքի քննութեան առարկաները:

Եւ այն ատեն միայն պիտի կրնանք յուսալ օսմանեան բանակին հայ զօրապետներն ալ ողջունելու երջանկութիւնը:

10-23 Ապրիլ 1910

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

Ամենայն Հայոց Հայրապետին կոնդակը, որուն իսկական բնագիրը հրատարակեցինք մեր հինգշաբթի օրուան թիւով, բացայայտ կերպով կ'արդիւէ եկեղեցիներու մէջ միթինկ գումարելը՝ առանց այլ եւ այլի եւ առանց մանաւանդ դարձուածքներու: Հայրապետը կը բողոքէ այն երեսփոխանին դէմ, որ Ազգային ժողովին մէջ ըսած էր, թէ «Ս. կաթողիկոսը իր պատրիարքութեան շրջանին թոյլատրած էր միթինկներու գումարումը եկեղեցիներու մէջ»: «Ես ո՛րեւէ թոյլտուութիւն ըրած չեմ, կ'ըսէ Հայրապետը, ազատութեան առաջին օրերուն, երբ Պոլիս եկայ, 30 տարի բռնապետութեան լուծին տակ հեծող ժողովուրդը՝ յանկարծ ազատութիւնը տեսնելուն պէս բոլորովին տարբեր մարդ եղած, ուրախութենէն մոլեգնած՝ ո՛չ ըրածը գիտէր եւ ոչ ալ խօսածը եւ ասանկ պարագաներու ու հանգամանքներու մէջ էր որ սկսած էր միթինկ գումարուիլ հայ եկեղեցիներու մէջ... արդ, այս ամէնքը գիտնալով հանդերձ ի՞նչպէս կրնայ ըսել այս երեսփոխանը, թէ Հայրապետին հրամանովը բացուած են եկեղեցիներուն դռները»:

Սրբազան կաթողիկոսը, խորապէս յուզուած իրեն ասանկ արարք մը վերագրուած ըլլալուն, կ'ըսէ կոնդակին մէջ. «Բացարձակապէս կը յայտարարենք, թէ մեր պատրիարքութեան պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ բնաւ այդ կարգի հրաման մը չենք տուած, իսկ անկէ առաջ իրաւունք չունէինք հրաման արձակելու ո՛րեւէ խնդրոյ նկատմամբ: Թէեւ մենք մինչեւ հիմա պաշտօնական տեղեկութիւն մը չունինք յարուցուած խնդրոյն վրայ, բայց որովհետեւ անգամ մը խնդիրը հրապարակ ելեր է, եւ թերեւս անբաւարար լուծում մը կամ տնօրինութիւն մը ըլլայ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն համար, որուն հովանիին տակ պահուած է մեր ազգին ամբողջութիւնը քրիստոնէութեան առաջին օրէն ի վեր, իբր ամբողջ ազգին հայրապետը՝ անհրաժեշտ պէտք կը զգամ այս կոնդակով յանձնարարել Ձեր ամենապատուութեան (Դուրեան պատրիարքին), որ հարկ եղած տնօրինութիւնները ընէք արգիլելու մեր եկեղեցիներուն մէջ միթինկի ժողովներու գումարուիլը, որոնք քաղաքական բնոյթ ունին եւ քաղաքական այլ եւ այլ հոսանքներու եւ կուսակցական տեսութեանց կամ ուղղութեանց կը վերաբերին, ինչպէս որ վերը յիշուած բացառիկ հանգամանքներուն մէջ տեղի ունեցան մեր մայրաքաղաքը մտնելէն առաջ՝ սահմանադրութեան անդրանիկ օրերուն... Հայոց սուրբ եկեղեցին ո՛չ ասպարէզ է, ոչ ալ բեմ քաղաքա-կան եւ կուսակցական բանախօսութեանց եւ պայքարի...»:

Ասոնք Հայրապետին խօսքերն են բառ առ բառ, որոնք ո՛չ միայն վիճելի կէտ մը կամ բաց դուռ մը չեն ձգեր, այլեւ նախընթացներով եւ պատճառաբանութիւններով կը փաստեն, թէ ինչո՛ւ պէտք չէ եկեղեցիներուն մէջ միթինկ գումարել: Հետեւաբար միթինկի խնդիրը լուծած է ինքնին եւ կը մնայ Հայրապետական իշխանութիւնը ճանչնալու կամ չճանչնալու հարցը: Եկեղեցական իրերու մասին Մայր աթոռին հեղինակութիւնը ճանչցող ու հայ ազգին լրութեանը ցանկացող ոեւէ կղերական կամ աշխարհական չի կրնար այլեւս խնդիր յարուցանել միթինկի մասին, իսկ հակառակ տրամադրութեան մէջ գտնուողներ կրնան դեռ ծեծել ու ծեծել խնդիրը, ո՛րչափ որ կ'ուզեն:

Կոնդակին մէջ քանի մը ուշագրաւ կէտեր կան, զորս փափկանկատութեամբ զգացուցած է Հայրապետը: Միթինկի խնդիրը այսչափ տագնապալից հանգամանք մը առաւ եւ ազգին գլուխը եղող կաթողիկոսը դառնացած սրտով կ'ըսէ, թէ ինք որեւէ պաշտօնական տեղեկութիւն չունի անցած-դարձածներէն: Ա՛ս ո՛րչափ անհոգութիւն եւ ո՛րչափ յանդգնութիւն. պատրիարքարանը գաւառական առաջնորդներու ո՛չ պատասխան կու տայ, ոչ ալ նամակ

կը գրէ: Հայրապետին հետ ալ մի քանի ասա՞նկ վարուելու էր. ինչո՞ւ անմիջապէս հեռագիր չտրուէր սրբազան Հայրապետին ու մանրամասնօրէն չբացատրուէր գործին ստացած հանգամանքը: Խնայողութիւնը չէր կարծենք այս դատապարտելի զանցառութեան պատճառը, որովհետեւ եթէ աւանկ հաշիւներ ունենար պատրիարքարանը՝ երուսաղէմի հետ փոխանակուած անիմաստ ապարդիւն հեռագիրներուն ծախսը կը խնայէր. ընդհակառակն անհոգութիւնն ու անգործնականութիւնն է պատճառ, որ ոչ ոք մտքէն անցուցած է գոնէ կարծիքը ուզել կաթողիկոսին: Եւ արդէն ո՞վ էր միքիննկներու խնդրոյն այսչափ արծարծուելուն պատճառը. պատրիարքական փոխանորդ մը ունինք 30 տարեկան, որ պատրիարքութիւնը, կաթողիկոսութիւնը իր վրայ մարմնացուցած, օր մը հրաման տուաւ, որ եկեղեցիներու մէջ միքինկ չգումարուի, հետեւեալ օրը չի գիտցուիր ի՞նչ անցաւ-դարձաւ, նոր հրաման մը տուաւ, թէ ինք արգելիչ հրաման մը տուած չէ եւ միքինկները կրնան գումարուիլ եկեղեցիներու մէջ եւ այս գիրար հակասող տարտամ ու տղայական հրամանները սկզբնաքայլերը եղան աղէտ ըսուելու աստիճանին հասնող անհամաձայնութեան, որ վերջ ի վերջոյ Երեսփոխանական ժողովին առջեւ ալ ելաւ ազգին համար խիստ անպատուաբեր ու գայթակղական նիստի մը մէջ: Դուրեան պատրիարք մը ունինք, կը բաւէ: Փոխանորդ Դուրեան մըն ալ պարտկելը շատ կու գայ ազգին, որ ա՛լ չի կրնար համբերել: Ղեւոնդ վարդապետ պէտք է անմիջապէս Ռոտոսթօ մեկնի, որուն առաջնորդ ընտրուեցաւ, իր հաւանութիւնը տուաւ եւ հիմա ալ պատրիարքարանի չրջանակէն չհեռանալու համար նոր պատրուակներ կը ստեղծէ Ռոտոսթօ չերթալու:

Գալով կոնդակին. հայրապետը մէկ քանի տող ազգին ամբողջութեան խօսքը կ'ընէ շատ իրաւամբ. որովհետեւ հայ ազգը իր ամէնէն փառաւոր օրերէն մինչեւ ամէնէն լքուած օրերը աշխարհի ո՛ր կողմն ալ որ գաղթած է, չէ բաժնուած մայրենի եկեղեցիէն եւ Կալկաթայի հայոց եկե-

ղեցին ի՛նչ ծէս, արարողութիւն որ կը կատարէ, նոյնը կատարած է նաեւ միեւնոյն ժամուն Վանի եկեղեցին եւ ընդհանուր հայ եկեղեցիները: Նոյնիսկ հայրապետական աթոռը Այրարատէն Կիլիկիա փոխադրուած է, այն ատենուան հաշուով գոնէ երկու ամսուան ճամբու հեռաւորութիւն, բայց Հայ եկեղեցին միշտ պահած է իր ամբողջութիւնն ու լրութիւնը: Արդ, հայրապետը անուղղակի կերպով կը շեշտէ, թէ միմիայն Պոլսոյ եւ թրքահայոց եկեղեցիներուն համար բացառիկ օրէնք չի կրնար ընդունուիլ. եկեղեցւոյ յատուկ օրէնք մը վաւերական ըլլալու համար ո՛չ միայն թրքահայոց, այլեւ ռուսահայոց, պարսկահայոց, հնդկահայոց եւ աշխարհի ամէն կողմ ցրուած հայոց ձայնովը պէտք է հաստատուի, հակառակ պարագային բաժանում կը մտնէ եկեղեցիին մէջ եւ անգամ մը որ այդ բացառիկ հանգամանքը սկսի, ազգին քայքայումը ծայր կու տայ: Ուստի այս տեսակէտով ալ խոհեմութիւն չէ միքինկի խնդիր յարուցանելը: Արդէն կ'իմանանք, թէ կուսակցական եւ հակակուսակցական երեսփոխաններէ ոմանք մասնաւոր գումարումներ կ'ունենան մէկ քանի օրէ ի վեր խնդիրը չհրահրելու եւ ազգին այսչափ մտատանջութիւններուն մէջ նոր մտատանջութիւն մըն ալ չստեղծելու համար:

1-14 Մայիս 1910

ՆԱՄԱԿԸ ԲԱՅՈՂԸ, ԹԷ ԳՐՈՂԸ

Օսմանեան երեսփոխանական ժողովին հինգշաբթիի պատմական նիստը, որուն մանրամասնութիւնը հրատարակած էինք մեր երէկուան թիւով, անգամ մըն ալ կ'արտայայտէ սա պարագան, թէ օսմանցի ժողովուրդը ինքնին օրինապահ տարր մըն է եւ բնաւ միտքէն չ'անցըներ գրգռուիլն յարուցանել, եթէ արտաքին թելադրութեան մը կամ վերէն եղած հրամանի մը չսնսայ: Համիտեան շրջանին ջարդերը, որոնք Լանկ Թիմուրին աշխարհասաստ վայրագութիւններն ալ գերազանցեցին, բացայայտ է որ Եըլտըզէն բխած ուղղակի կամ անուղղակի հրամաններով էր որ բոլոր Անատոլուի շրջանը կ'ընէին եւ դրացնութեան նուիրականութիւնը ամէնէն աւելի գնահատող բարի իսլամները կը թելադրէին միեւնոյն թաղին մէջ միեւնոյն վարքով ու բարքով իրենց հետ կենակցած հայ հայրենակիցները սպաննելու: Հայկական խնդրի պատմութիւնը, զոր ատենէ մը ի վեր սկսած ենք մաս առ մաս հրատարակել «Ժամանակ»ի մէջ, անհերքելի տոքիւմաններով կ'ապացուցանէ այս ճշմարտութիւնը: Երկիրը աւերակոյտի վերածող չարիքներուն բարձրագոյն թելադրութենէ բխած ըլլալը եւ հայոց ջարդերուն սիսթեմաթիք կերպով ու միօրինակ հրահանգներով կատարուած ըլլալը այնչափ բացորոշ է որ նոյնիսկ իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ որչափ մարդ սպաննուելիք ըլլալը եւ ջարդերուն քանի ժամ տեւելու անհրաժեշտութիւնն ալ մասնաւորապէս չեչտուած է արձակուած հրամաններուն մէջ:

Առանայի ջարդին մէջ ալ երեւոյթը նոյն էր. ո՞վ, ո՞ր բարի իսլամը պիտի հանդուրժէր իր քրիստոնեայ դրացիին մազին դպչելու: Պոլսոյ ժողովուրդը չի կրնար մօտէն գաղափար գոյացնել թուրքի եւ հայու դրացնութեան

վրայ, որովհետեւ մայրաքաղաքիս մէջ ընդհանրապէս իսլամներն ու քրիստոնեաները զատ զատ թաղերու մէջ կը բնակին եւ իրարու հետ առիթ չունին այնչափ մօտէն շփուելու: Կիլիկիոյ ժողովուրդը սակայն յաճախ իսլամ եւ ոչ-իսլամ խառն կը բնակին թաղերու մէջ, միեւնոյն լեզուն կը խօսին, միեւնոյն ձեւով կը հագուին այր եւ կին ու քանի որ ամէնքն ալ արտ-այգի ունին, եթէ տան չեն, գոնէ այգիի, արտի, պարտէզի եւ դաշտի դրացիներ են իրարու, ուր մէկտեղ կ'երթան այգեկուքի, մէկտեղ կը քաղեն, մէկտեղ կը հնձեն, վերջապէս աղօթատեղիներն են որ կը զանազանեն ազգութիւնները իրարմէ: Առանայի դէպքէն առաջ Կիլիկիոյ ամէն մասերուն մէջ ալ հայերն ու թուրքերը իրենց փոխադարձ ուրախութեան ուրախակից եւ ցաւերուն վշտակից էին. ամէն հայ, ի՛նչ դասակարգի ալ որ պատկանէր, երբ գործի համար չրջակայ իսլամ գիւղերը երթար, մեծ հիւրասիրութիւն կը վայելէր թուրք եւ քիւրտ տանուտէրներէ, որոնք իրենց անկողիններուն ամէնէն մաքուրը, խորտիկներուն ամէնէն համադամը կը հրամցնէին անոր. իսկ եթէ աղքատ արհեստաւոր մը ըլլար հայը, գիւղապետը պաշտպան կը կանգնէր անոր, ապրանքները ծախել կու տար, փոխարէնը լիուլի կը գանձէր գիւղացիներէն եւ միշտ քիչ մը հաւկիթ, հաւ, մածուն եւն. ալ իր կողմէ տալով տուն կը վերադարձնէր մարդը: Ասոր փոխարէն ալ երբ ամէն գիւղացի քաղաք գար անպատճառ իր մէկ հայ բարեկամին տունը կը հիւրասիրուէր, յաճախ գիւղացի ընտանիքներ հարսանեկան գնումներ կատարելու համար զարմով զաւակով քաղաք կու գային, օրերով կը հիւրասիրուէին հայ բարեկամին տան մէջ ու այնպէս կը վերադառնային:

Արդ, այսչափ անքակտելի կապերով եղբայրակցած, իրարու ընտանեկան գաղտնիքներուն իսկ յաճախ թափանցած երկու տարակրօն դրացիներ ի՞նչպէս կրնային ղիրար փոշոտել երբ արտաքին գրգռութիւն մը ու վերին հրաման մը չըլլար: Ասիկա անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է ու այս իսկ տրամաբանութեամբ էր որ մեր պատրիարքա-

րանը եւ հայ մամուլն ու մտաւորականութիւնը առաջին օրէն իսկ ձայն բարձրացուցին Աւտանայի ջարդը կազմակերպողներու եւ բարեմիտ ժողովուրդը դրդռողներու դէմ միշտ պնդելով, որ ժողովրդային դասակարգը չատ քիչ պատասխանատուութիւն ունի գործուած եղեռնին մէջ, թէ բուն իսկ աղէտին դրդիչներն ու ժողովուրդը իրեն դրացիներուն դէմ հանողներն են որ պէտք է կրեն իրենց արժանի պատիժը:

Այս տխուր նախընթացներէն բացորոշ կերպով կը տեսնուի, որ մեր երկրին ամէնէն մեծ թշնամիներն ու հանրային անդորրութիւնը վրդովողները ցեղային ու կրօնական խտրութիւնները չեն բնաւ, այլ այն անսիրտ դրդիչները, որոնք ո՛վ գիտէ ինչ կանխակալ դիտումներով կը գրգռեն հանդարտ ու բարեբարոյ ժողովուրդը եւ երկրին այս ու այն կողմը խռովութիւններ յարուցանելով իրենց վէգը կը ներկեն: Աստուածմէ վախցէք պէ՛ մարդիկ, բաւական չէ՞ որչափ որ խռովուեցանք, վրդովուեցանք ու ալեկոծուեցանք 30 տարիներէ ի վեր, խաղաղ զարգացումը, տնտեսական բարգաւաճումը, հանդարտ սրտով բանի գործի նայիլը մի թէ մե՞ղք է այս ժողովուրդին համար: Վանի եւ Բաղէշի նահանգներուն մէջ երբ խռովութիւն մը ծագի, անմիջապէս քիւրտերուն վրայ կը ձգեն յանցանքը, բայց իրականութեան մէջ միթէ յանցանք ունի՞ քիւրտ ժողովուրդին հասարակ մասը, որ ան ալ հայերուն չափ զզուած, ընկճուած ու զայրացած է բռնապետներու ակամայ հպատակելէն: Վերջերս Մուշի մէջ քանի մը բռնապետ պէյերու կողմէ կազմակերպուած խռովարար ծրագիրներուն մանրամասնութիւնները բարի դրացնութեան զգացումով մեր քիւրտ հայրենակիցներն էին որ եկան իմաց տուին հայերուն ու զգուշացուցին զիրենք: Արդէն ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ: Հայ ու քիւրտ անյիշատակ դարերէ ի վեր նախանձելի մտերմութեամբ ապրած են իրարու հետ եւ այս համերաշխութեան չնորհիւ միայն կրցած են գտնել իրենց երբեմնի անդորր կեանքը. համիտեան դարը տխուր միջանկեալ մըն էր եւ հիմա երկու կողմէ ալ մեծ իղձ կայ բոլորովին

մոռնալու այդ արիւնալից մղձաւանջը. բայց երկու ազգերու հակառակութենէն օգտուելու վարժուած անսիրտ շահամոլներ զգալով, որ Հայուն ու քիւրտին համերաշխութեամբ վերջ պիտի տրուի իրենց բռնապետութեան, ամէն միջոցներու կը դիմեն ատելութեան կրակը վառ պահելու համար դրացիներու միջեւ:

Ցաւալին այն է, որ սակայն սահմանադրութեան վրայ երդում ընող, ազգերու համերաշխութեանը սկզբունքին վրայ հիմնուած երեսփոխանական ժողովի մը մէջ աթոռ ունեցող մեպուս մըն ալ իր ամօթալի նամակներով կու գայ կը խառնուի բարի քիւրտերը գրգռելու անխոստովանելի գործին, որ որչափ մեծ ոճիր մըն է իրեն, նոյնչափ մեծ պատիւ մըն է մեր քիւրտ հայրենակիցներուն, որոնք, ինչպէս իր նամակին մէջ կը գանգատի Սիւլէյման Սուտի, ո՛չ մեպուսին նամակներուն կարեւորութիւն կ'ընծայեն, ո՛չ սուտ ու սպառնական նամակ, հեռագիր կը տեղացնեն Պոլիս եւ ո՛չ ալ Ռուսիա կամ Պարսկաստան գաղթելու սպառնալիքով կառավարութեան ու ժողովուրդին առջեւ դժուարութիւն յարուցանելու կը ջիջանին:

Երկու տարիէ ի վեր մեր նորածին սահմանադրութիւնը չատ բաներ տեսաւ եւ չատ ծանր ճգնաժամեր անցուց, բայց երեսփոխանի մը, ինչպէս Պայազիտի երեսփոխան Սիւլէյման Սուտիի նամակները, մոռցնել տուին ասկէ առաջ եղածներուն ամէնքն ալ: Երեւակայել մեպուս մը, որ Վանի ու Պիթլիսի նահանգներուն մէջ ժողովրդեան ամէն դասակարգն ալ կեղեքող եւ նոյնիսկ կառավարութիւնն ալ իր սպառնալիքին ենթարկել յանդգնող Քէօռ Հիւսէյին փաչայի մը պաշտպանութիւնն ու փաստաբանութիւնը կը ստանձնէ. եւ Պոլսոյ թերթերուն մէջ իր ստորագրութեամբ անոր ի նպաստ յօդուածներ գրելով միտքերը պատրաստելէ ետք հազարաւոր դիմումներով կը յայտնի այդ բռնապետը պարսկական հողէն կրկին Վան բերել տալ, եւ այսչափով ալ չբաւականանալով, կ'ելլայ նամակներ կը գրէ Էրզրումի նահանգին մէջ գտնուած երեք քաղաքներուն, կը պախարակէ մեր քիւրտ հայրենակիցները, թէ

իրմէ ուրիշ աշխատող չկայ, թէ միւս քիւրտերը անտարբեր են եւ թէ անպատճառ պէտք է արտասահման գաղթել սպառնան եւ մեծ իրարանցում յարուցանեն: Նամակին վերջաբանը ամէնէն ուշագրաւն է. իր արբանեակներէն մէկուն կը յանձնարարէ տոկուն բան մը գնել: Ի՞նչ է արդեօք այդ գնուելիքը:

Եւ գործին ամէնէն զաւեշտական կողմը ո՛րն է, գիտէ՞ք: Պայազիտի երեսփոխանը՝ Սիւլէյման Սուտի, փոխանակ փառք տալու որ կառավարութեան թոյլտուութեամբ, առանց Պատերազմական ատեանին առջեւ քաշուելու եւ առանց իր այդ ընթացքին մէջ գտնուող ուրիշ չատերու վիճակակից ըլլալու, առօք-փառօք դեռ կը բազմի մեպուսական ժողովին մէջ, այո՛, առանց այս արտակարգ բախտաւորութենէն գոհանալու, կ'ելլայ ներքին գործոց նախարարը հարցապնդելու, թէ ի՞նչ իրաւունքով իր նամակները բացուած են եւ թէ էրզրումի կուսակալը պէտք է ծանր պատասխանատուութեան տակ իյնայ սահմանադրական չրջանին մէջ անձնական նամակ մը բացած ըլլալուն համար:

Տեսա՞ք հիմա մեպուսին տրամադրութիւնը, տեղը չէ՞ կրկնելու ժողովրդական առածը. «Քեսքին խըրսըզ մալ սահիպինի աստըրըը»: Սիւլէյման Սուտի իրաւունք կու տայ իրեն երկիրը կրկին ալեկոծ ծովու մը վերածելու բնոյթն ունեցող ասանկ գերագրգռիչ նամակներ, հրահանգներ տեղալու աղ ու ձախ, եւ հանրային անդորրութիւնը պահելու պաշտօն ունեցող պատուական կուսակալի մը կը գլանայ այդ նամակները ո՛րեւէ միջոցաւ ձեռք անցընելով խուզարկութեան առաջքը առնելու ազգասիրական պարտականութիւնը:

Պայազիտի մեպուսը միակը չէ սակայն, ունինք դեռ բաւական ստուար թիւ մը, մօտաւորապէս 30-էն աւելի երեսփոխաններ, որոնք Սիւլէյման Սուտիի այս նամակին ընթերցումէն ետք ալ դեռ էրզրումի կուսակալը պատասխանատուութեան տակ ձգելու կ'ելլեն անհատական նամակ մը ձեռք անցուցած ըլլալուն համար՝ առանց դէթ անգամ մը անդրադառնալու, թէ ազգը ո՛րչափ երախտա-

պարտ է կուսակալ ձելալ պէյի որ իր արթնամտութեամբ, արիասրտութեամբ ու վարչագէտի ամէն հանգամանքով մեծ աղէտէ մը փրկեց երկիրը:

Քննադատե՛լ, պախարակե՛լ. բերանը կը ծռի էրզրումի կուսակալին առանկ բան մը ըսողին: Անիկա հայրենասէրը մըն է, մեր ամէնէն աւելի հայրենասէրը, որ արդեամբ ցոյց տուած է, թէ ինչպէս պէտք է սիրել ազգը, հայրենիքը եւ ի՛նչպէս պէտք է կառավարել երկիրը:

Ձելալ պէյ առաջին անգամ երբ Կարնոյ պէս կարեւոր նահանգի մը կուսակալութեան կոչուեցաւ, վերապահութեամբ հարկ եղաւ վարուիլ իր ո՛չ թէ հայրենասիրական զգացումներուն, այլ վարչական կարողութեանը հանդէպ, որովհետեւ Մէտհիփի պաշտօնեայ էր եւ վարժապետները այնչափ վարչական համբաւ չեն վայելեր հանրութեան աչքին. բայց անիկա պաշտօնի գլուխ անցնելուն պէս ցոյց տուաւ, որ ինք երկրորդ Շառլ Տիւփիւի մըն է եւ իւրացուցած է ո՛չ միայն կրթական գործը, այլեւ վարչական գաղտնիքն ալ մթերած է իր մէջ: Ամէնէն առաջ ժողովուրդին վրայ մտածեց, խտիր չդրաւ անուններու մէջ, օսմանցիներ տեսաւ իր իշխանութեան տակ եւ իրեն նպատակակէտ ընտրեց ժողովուրդը կեղեքողները չախչախել եւ Քէօռ Հիւսէյին փաշային օձիքէն բռնեց, Սիւլէյման Սուտիի պաշտած մարդը օրէնքին հպատակելու հրաւիրեց եւ ասկէց էր որ սիրուեցաւ ժողովուրդէն եւ թշնամութեանը առարկայ դարձաւ բռնապետներուն: Ձելալ պէյի պէս կուսակալ մը սակայն, որ իրեն սկզբունք ընտրած էր երկրին մէջ միմիայն կառավարութեան իշխանութիւնը ճանչցընել, կարեւորութիւն չտուաւ իր շուրջ դարձուած էնթրիքներուն: Քէօռ Հիւսէյին Պարսկաստան փախաւ: Դարձեալ կարեւորութիւն չտուաւ: Սիւլէյման Սուտիի եւ ընկերներուն ջանքով բռնապետը վերադարձաւ, Ձելալ պէյ կրկին չարունակեց իր հին ուղղութիւնը: Այսօր դէպքերը ցոյց տուին, թէ ո՛րչափ հեռատես պաշտօնատար մըն է եւ այս երկիրը ո՛րչափ շատ բան կը պարտի իրեն:

Հին ռեժիմին միայն յատուկ էր այս կամ այն

պաշտօնատարին մատուցած ծառայութեանց թուումը ընել եւ կամ մտացածին արժանիքները շռայլել. սահմանադրական պաշտօնեաները հաւատարմաբար ծառայելով իրենց պարտքը կը կատարեն եւ երբ թերանան՝ այն ատեն է, որ մամուլը կը միջամտէ: Հինգշաբթիի ժողովին մէջ սակայն Սիւլէյման Սուտիի ձեռլալ պէյի պէս կուսակալի մը «ժուռնալճի» ըսելը ստիպեց մեզ այս քանի մը տողերը գրելու, որոնց գուցէ բնաւ չէր սպասեր էրզրումի կուսակալը, ինչպէս նաեւ այն նմանը չտեսնուած յանդգնութեան, որ մեպուս մը «ժուռնալճի» ըսէր իրեն պէս անաղարտ անցեալովը պարծենալու ամէն իրաւունք ունեցող անձի մը:

Ամէն պարագայի մէջ սակայն օսմանեան ազգին ներկայացուցիչ մեպուսները եթէ սահմանադրութիւնը պաշտպանելու այնչափ ճիգ ունին՝ աղէկ կ'ընեն, որ փոխանակ տառին փակչելով նամակի մը բացուիլը խնդիր ընելու, նամակին պարունակութիւնը խնդրոյ առարկայ ընեն ու մտածեն, թէ այս ոճով գրգռիչ շրջաբերականներ ղրկող մեպուս մը իրաւունք ունի՞ սահմանադրական ժողովի մը մէջ իրենց հետ նստելու եւ սահմանադրութեան անուամբ խօսելու: Կարեւորը այս պարագան է, պատերազմական ատեանները հասարակութե՞ան համար միայն ստեղծուած են արդեօք:

***

ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ՍՈՒՏԻ ՑՕԴՈՒԱԾԸ

Ահաւասիկ «Թերճիւման»ի այն յօդուածը, որուն կ'ակնարկէ Սիւլէյման Սուտի իր նամակին մէջ:

Ինչպէս յայտնի է, քանիցս յեղաշրջման ու աղէտի ենթարկուող, պատմութեան մէջ սրտայոյզ էջեր գրաւող եւ տեղական արտասովոր կարեւորութեամբ ու քաղաքական եւ աշխարհագրական դիրքին տեսակէտով Անատոլուի բանալին նկատուող էրզրումի եւ Վանի նահանգները Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի սահմանակից են, եւ բնակիչներուն մեծ մասը աշիրեթի պատկանող քիւրտեր են: Ասոնք Խալիֆայութեան հետ իրենց կապակցութեան եւ

անոր հանդէպ իրենց ցոյց տուած ճշմարիտ եւ իրական սիրոյն եւ իրենց անայլայլ կրօնասիրութեան բերումով, սահմանադրութեան հրատարակուելէն ետք, պարզ լուրի մը եւ յորդորի մը վրայ, զէնք կրելէ հրաժարեցան եւ անկեղծ սրտով համակերպեցան: Այս մեծ ցեղը դարմանումի եւ հանգստութեան պէտք ունէր, բայց դժբախտաբար ո՛չ միայն անոնց հիւանդութիւններուն էութիւնը չորոշուեցաւ եւ չխնամուեցաւ, այլ նաեւ կարգ մը բռնապետականներու գաղտնի շահերուն եւ զգուշաւոր ցասումներուն զոհուեցան անոնք եւ ապօրինի կերպով ու վարչական եղանակով տեսակ-տեսակ արարքներու ենթարկուեցան սահմանադրական վարչութենէն, որուն հնազանդած էին, անդլատուելով հայրենիքէ գաղթելու պարտաւորուեցան: Օսմանեան ուժին կարեւոր մասը կազմող սահմանապլուխներու այս պահապաններուն եւ պաշտպաններուն գաղթելուն եւ իրենց կալուածներն ու հողերը լքանելով օտար հողի վրայ ապաստանելու պարտաւորուելուն երեսէն օսմանեան ուժին տեսակէտէն առաջ գալիք նիւթական եւ բարոյական վնասները կ'արժէ որ նկատի առնուին: Կարծեմ թէ նախորդ ռեժիմի մէջ եղածին պէս, սուտ զրոյցները իբր ճշմարտութիւն կ'ընդունուին: Ասիկա մեր ազգային տիրապետութեան, քաղաքական բարեշրջումին եւ ներքին վարչութեան համար երջանկաբեր եղող այս սահմանադրական դարուն մէջ հայրենիքին կործանման միակ պատճառն է: Հայրենիքի այդ դաւաճանները մեզ շուարեցնող վիճակներ առաջ բերելու պատրաստ ըլլալով, մինչ Շերիի եւ օրէնքի նման արդարութեան կշիռներ ունինք մեր ձեռքը, ասանկ ըսի-ըսաւներով տէրութեան հիմը կազմող ուժը քանդել՝ հարկաւ ընդունելի չէ, որովհետեւ աշիրեթներուն գոյութեանը համար միմիայն արդարութիւն պէտք է, իսկ ատկէ դուրս որեւէ արարք կործանում կը պատճառէ: Հարկաւ մեծ ցաւ կը պատճառէ Հիւսէյին փաշայի եւ ուրիշներուն Պարսկաստան երթալը, ինչպէս նաեւ կարգ մը աշիրեթներուն հայրենիքէն գաղթելու պատրաստուիլը: Ամէն

մարդու կարծիքը տարբեր է: Իմ տկար կարծիքովս, ես անտարակուսելի կը նկատեմ, որ վերոյիշեալ պատճառներն ու գործերը առիթ պիտի տան որ վերջ ի վերջոյ անդորրութիւնը խանգարուի: Կը կարծեմ, թէ սահմանադրութեան հրատարակումէն մինչեւ հիմա ո՛չ մէկ գէշ արարքի մէջ չգտնուողները ծայրայեղ միջոցներով վախցընելը կառավարութեան ողջամտութեան համաձայն չէ: Փորձով տեսնուած է, որ գթութիւնը եւ մեղմութիւնը, համբերութիւնն ու զօրութիւնը անախորժ գործերու առաջքը կ'առնեն: Քանի որ մարդիկ ի բնէ հաւասար ծնած են, թէ Շերիի եւ թէ քաղաքային օրէնքով, հարկ է որ հաւասար իրաւունքներ վայելեն: Մեզի համար անշուշտ մնասակար է օսմանցի աշիրեթները ասանկ հարուածի մը ենթարկել եւ մինչեւ օտար երկիր գաղթելու հարկադրել: Ասով մէկտեղ բռնապետութեան «եատիկար»ներն ալ հետզհետէ այս կարգի գործերէն օգուտ կը քաղեն եւ պարզամիտները գրգռելու եւ անոնց միտքերը յուզելու ծառայող արարքներ ի գործ կը դնեն: Պէտք չէ մտքէ հանել, թէ այն արարքները պատճառ պիտի ըլլան, որ ցաւալի դէպքեր պատրաստուին եւ ասոր հետեւանքով հայրենիքը եւ մեր ազգան փճանայ: Կառավարութեան ողջմտութեան կը հակասէ Հիւսէյին փաշան Պարսկաստան գաղթելու պարտաւորելը եւ աշիրեթներուն ալ ճամբայ բանալը: Բնաւ տարակուսելու չէ թէ գժտութեան եւ չարիքի սերմը պիտի տարածուի: Բոլորովին անհիմն է այն ղրոյցը թէ Հիւսէյին փաշա պետութեան գանձէն մեծագումար դրամ իւրացնելու համար Պարսկաստան փախած է: Ասկէ չորս ամիս առաջ, իբր թէ Հիւսէյին փաշա իր պահանջքին փոխարէն 100.000 ղրուշի չափ Թուխթաքի գաւառակէն գանձեր եւ իւրացուցեր է ըսելով հսկողութեան ներքեւ նահանգին կեդրոնը բերուեցաւ: Եւ երբ պաշտօնական թղթակցութիւններով հաստատուեցաւ որ այս ըսուածները բոլորովին սուտ են, գործը ուրիշ ձեւի դարձուեցաւ: Հակառակը պնդողներուն կը յայտարարեմ, որ այս իւրացման ամբաստանութիւնը անհիմն է: Այս

մարդը (Հիւսէյին փաշան) զուլում տեսեր է եւ իրեն նկատմամբ արդարութիւնը գործադրուած չըլլալուն համար հեռագրով վարչապետին դիմած է: Արդարութեան դուռը պէտք է ամէնուն համար բաց ըլլայ: Բնական է, որ դատավարութենէն ետք ճշմարտութիւնը մերկապարանոց պիտի յայտնուի: Վերջապէս պէտք է սահմանադրութիւնը եւ մեր ապագան ապահովող գործերը քննենք եւ, առանց կրօնքի եւ ցեղի խտրութեան, մեր գործերը արդարութեան օրէնքին պատշաճեցնենք: Այս մասին հայրենիքի սիրոյն անհրաժեշտ կը նկատեմ ձեռնհաս իշխանութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել, որպէսզի կարեւոր եւ անհրաժեշտ միջոցները փութով ի գործ դնէ:

Պայազիտի երեսփոխան
ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ ՍՈՒՏԻ

15-28 Մայիս 1910

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԳԸ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՎԱՐՁԱՏՐԷ

Մինաս Չերազ Եւրոպա մեկնեցաւ անցած չաբթու, ուր մտադիր է հաստատուիլ վերջնականապէս: Մայրաքաղաքիս ամէն լեզուէ թերթերը հրատարակեցին այս լուրը, առանց երբեք հետաքրքրուելու, թէ երկար տարիներու ակամայ տարագրութենէ մը ետք հազիւ իր ծննդավայրը վերադարձած, հազիւ օսմանեան երկրին ազատութեան արշալոյսը ողջունած, ինչո՞ւ Եւրոպա կը վերադառնար Մինաս Չերազ, երբ այնչափ պէտք ունէր Պոլսոյ մէջ մնալու ու 30 տարի տեւող իր այնքան զրկանքովը ու տառապանքովը ուռճացուցած ու չափահասութեան հասցուցած Օսմանեան սահմանադրութեան ծառին պտուղը վայելելու եւ անոր ազատ հովանիին տակ խոնջէնքի լայն չունչ մը առնելու: Արդարեւ, հայրենիքի ապագայ գործիչներուն տեսակէտով աւազ չահեկանութիւն ունէր այս հարցը, որուն ո՛չ ոք անդրադարձաւ, ոչ իսկ անոնք որ երկրին վարչութեանղեկը ունին այսօր իրենց ձեռքը, եւ Չերազի հետ տարիներով բաժնած են իրենց հալածականի վիշտն ու չքաւորութիւնը, Եւրոպայի ամէնէն անշուք բնակարաններուն մէջ ապաստանելով, ամէնէն խնայողական ճաշարանները փնտռելով, երրորդ կարգի տոմսով ճամբորդելով եւ ընելով այն ամէնը, զորս սիրայօժար յանձն կ'առնեն գաղափարի ծառայող վեհ հոգիներ՝ արհամարհելով ամէն վայելք ու հաճոյք:

Չերազը մօտէն չճանչցողներ, անոր նիւթական կացութիւնովը չհետաքրքրուողներ այնպէս պիտի ենթադրէին, թէ այս վաղեմի գործիչը, որ եւրոպական մայրաքաղաքներուն ամէնքը պտտած, օրուան դահլիճը կազմող դիւանագէտներէ մեծագոյն մասին հետ բանակցած, հազարաւոր միլիոնկներ սարքած, մասնաւոր թերթեր հրա-

տարակած ու քաղաքական կեանքին ամբողջ ելեւէջները սերտած էր, անշուշտ խոշոր դրամագլուխ մը ունէր իր տրամադրութեան տակ, ուրկէ գումար մըն ալ խնայած էր դէշ օրերու համար եւ հիմա ամէն ամսագլխու արժեթուղթերուն քուփոնները կը կտրէր ու անոնց փոխարժէքը պանքաներէն գանձելով հանգիստ անխռով կեանք կ'անցընէր: Եւ ուրիշ կերպ կարելի չէր ենթադրել՝ դատելով Չերազի վեհանձն ու անտրտունջ ընթացքէն, որ բնաւ մէկու մը չէր բանար սիրտը եւ ոչ իսկ կը զիջանէր նիւթականի խօսքը ընել: Ազգային շրջանակի մէջ պաշտօններ կ'առաջարկէին իրեն, միշտ պատուոյ պաշտօններ, որոնք բնականաբար ձրի էին եւ այնպիսի դիրք մը կու տային զայն ստացողին, որ հարկադրուած կ'ըլլար ամսական մէկ քանի ոսկի ալ աւելի ծախսելու իբր անխուսափելի պահանջը պաշտօնին: Ո՛չ ոք, ո՛չ իսկ դրամի մարդիկ կը յօժարէին մտածել, թէ ինչպէս կը գոցէ Չերազ իր ելեւմտացոյցը: Դեռ ծիծաղելին կայ. կաթողիկոսական ընտրութեան իբր պատուիրակ էջմիածին գացած էր Չերազ մէկ քանի ջոջ հարուստներու հետ. վանքին մէջ խորտիկաչատ ընդունելութիւն մը ըրած էին պատուիրակներուն, ամէնօրեայ թանկագին դինիներով ու մեծածախս համադամներով եւ յարմար դասուած էր նուէր մը ընել վանքին: Ի՞նչ կ'ուզէիք, որ պատահէր. հարիւր հազար ոսկինոց վաճառական պատուիրակներ ա՛յնչափ միայն մասնակցած էին, ո՛րչափ առատաձեռնած էր Չերազ իր աքսորականի, հալածականի քսակէն, նոյնիսկ գտնուած էին հարուստներ, որ Չերազէն ալ նուազ չափով վճարած էին, իբր իրենց գործը գիտցող մարդիկ: Եւ Չերազ չէր դիտողութիւն ըրած, չէր դժգոհացած, որովհետեւ միշտ բարձր բռնած էր գինքը դրամէն եւ գիտէր, որ ինք պէտք էր տիրապետէր անոնց վրայ:

Բայց մինչեւ ե՞րբ պիտի կրնար տեւել այս վիճակը: Համիտեան շրջանին չքաւորութիւններու ամէնէն աննկարագրելին անցուցած էր Եւրոպայի մէջ՝ միշտ յուսալով, որ ազատութեան արդար դատին համար կը քաշէր տառապանքներուն ամէնքը եւ Համիտի տապալումին ու արդա-

րութեան յաղթանակին հետ վերջապէս ինքն ալ պիտի կրնար նպատակին հասնողներու վայելքը ըմբռշխնել: Բռնակալութիւնը տապալեցաւ, օսմանեան սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ, երեսփոխանութիւնը, ծերակոյտը կազմուեցաւ եւ Մինաս Զերազ, որ ապրնք ձեռք բերելու համար զոհած էր իր ամբողջ ներկան ու անցեալը եւ վեհանձնաբար թքած էր Համիտի եւրոպական գործակալներուն ձեռքով քանիցս իրեն առաջարկուած տասնականքսանական հազար ոսկիներուն ու ցկեանս իշխանական թոշակներուն վրայ, հիմա ազատութեան շրջանին ո՛չ իսկ իրաւունք կը ստանար սահմանադրական կառավարութեան մէջ համեստ յիշատակութիւն մը ունենալու: Տեղերը գրաւուած էին ամբողջութեամբ, բացի ափ մը ճչմարիտ սահմանադրականներէ, թէ՛ Համիտի եւ թէ սահմանադրութեան հաւատարմաբար ծառայելու գաղտնիքին քաջավարժ անձինք ողողած էին սահմանադրական շրջանակը, ուր տեղ չէր մնացած այլեւս Զերազի նման համեստ, անշահախընդիր եւ վեհանձն հոգիներու համար, որ տեսնելով որ ծննդավայրին մէջ տեղ չկայ այլեւս իրեն համար, Եւրոպա կը մեկնի, իր տառապանքի հին վայրը, անկիւն մը քաշուելու եւ անկէ դիտելու համար սահմանադրական Թուրքիան: Զենք գիտեր, թէ ազատութեան այս ռահվիրան կրկին իր «լ՛Արմենի»ովը մամուլին պիտի տա՞յ իր տպաւորութիւններն ու վարպետի աչքով դիտածները, թէ գրիչը վերջնականապէս նետած, ֆրանսական գիւղի մը անկիւնը առանձնացած պիտի ապրի, անծանօթի համեստ եւ խնայողական կեանքը:

Մինաս Զերազ ինք ի՛նչ ալ որ մտածէ, վարչական ղեկը իրենց ձեռք ունեցողներ ո՛րչափ ալ անտարբեր գրտնուին կամ իրենց շրջանակէն դուրս մարդ չտեսնելու հիւանդութեան ենթարկուած ըլլան, անուրանալի է որ հայրենիքին ու երկրին մարդու սովէ տառապած ասանկ մէկ վայրկեանին Մինաս Զերազի նման խորաթափանց, հեռատես եւ իրազեկ անձնաւորութեան մը թանկագին փորձառութենէն չօգտուիլ՝ ճչմարիտ զրկանք մըն է

երկրին համար: 30 տարին պարապը չէ անցուցած Զերազ Եւրոպայի մէջ. իր հետապնդած սկզբունքին պատճառով ստիպուած է չփուիլ եւրոպական երկիրներու դիւանագէտներուն հետ եւ այսօր կարելի է ըսել, թէ քաղաքական խնդիրներու մէջ մեծ կշիռ կրնան ունենալ իր կարծիքներն ու խորհուրդները: Ինք արդէն հմուտ հայերէն, տաճկերէն, յունարէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներու, համայնագիտարան մըն է եւ պատուաւորապէս կրնայ բազմիլ թէ՛ ծերակոյտին եւ թէ երեսփոխանութեան մէջ, փոխանակ այնչափ հմտութեան ու փորձառութեան պաշարը Եւրոպայի մէկ խորշը փճացնելու:

Եւ սակայն մենք չէր որ պիտի ծանօթացնէինք Զերազը մեր միւս հայրենակիցներուն. երեսփոխանութեան նախագահը, Օսմանեան քոմիթէին պետերն ու ազատութեան դատին համար Եւրոպայի մէջ գործողները մեզմէ շատ աղէկ գիտեն այս անկաշառ գործիչը, որուն հանդէպ իրենց ցարդ պահած վերապահ ընթացքը ո՛չ այնչափ գնահատութեան պակասի կ՛ուզենք վերագրել, ո՛րչափ տխուր մոռացումի մը: Ո՛րն ալ որ ըլլայ սակայն, անհրաժեշտ է չուտով պատուոյ տեղ մը պատրաստել իրեն ու պատուաբեր հրաւէրով մը զինքը Եւրոպայէն Պոլիս դարձնել՝ թէ՛ իր թանկագին ծառայութիւններէն օգտուելու եւ թէ դրականապէս ցոյց տալու համար, որ հայրենիքին բարօրութեան սիրոյն անձնուիրութիւն ընողները, եթէ կարճ ատենի մը համար մոռացութեան մատնուին իսկ, չուտով կը գտնեն իրենց արժանի տեղը: Եթէ Զերազի նման անձնաւորութիւն մը թէ՛ բռնապետութեան եւ թէ սահմանադրութեան շրջաններուն հաւասարապէս տառապի, այս պարագան ի՞նչ տպաւորութիւն կ՛ընէ թէ՛ մեր ընթացքը դիտող օտարներուն եւ թէ մեզի յաջորդելիք սերունդին վրայ:

22 Մայիս-4 Յունիս 1910

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՃՀՄԱՐԻՏ ՀԵՐՈՍ ՄԸ ԻՍԿԵՆՏԵՐ

Ո՞վ էր Իսկենտեր: Ապահովապէս Մակեդոնացի Իսկենտերը (Մեծն Աղեքսանդր) չէր, ո՛չ ալ Ալպանացի Իսկենտերը (նշանաւոր Իսկենտեր պէյը): Այս Իսկենտերը Հայ Իսկենտերն էր, բնիկ պէչիկթաշցի, որ ժամանակակից պատմութեան -անցեալ դարու- մէջ խիստ աչքառու եւ համայնածանօթ դէմք մը եղած է, իբրեւ վարիչ-պետ ժողովրդական այն կուսակցութեան, որ 50 տարի առաջ Ազգային սահմանադրութեան պատուանդանը պատրաստեց, որուն վրայ հիմերը դրին Օտեան, Ռուսինեան, Սուրէնեան, Աղաթոն եւ այլք: Իսկենտեր թէեւ ժամանակին հարուստներէն եւ դիրքով հաւասար ամէնէն մեծանուն ամիրաներուն, բայց միշտ ժողովուրդին կողմը բռնեց՝ գրեթէ առանձին վարելով ժողովուրդը եւ իր արդար դատը ընդդէմ հզօր պատրիարքներու եւ զօրաւորագոյն ամիրաներու, որոնց շատ դժուար կու գար ձայն ունենալու իրաւունք տալ, ազգին գործերուն մէջ, «էսնաֆ» դասակարգին եւ երբեմն նոյնիսկ երկրորդական ամիրաներու: Իսկենտեր, ի բնէ խրոխտ եւ խիզախ, համարձակախօս եւ պատրաստաբան, այն ատեն գինեվաճառներու լոնճային «ռէյիս» նախագահ էր եւ շատ ազդեցիկ եւ այնչափ «խաթըրլը» որ ըստ ռամիկ բացատրութեան «չուանէն մարդ կ'առնէր»: Ազգային սահմանադրութենէն առաջ երկար շրջան մը ազգը խաղալիք եղած էր օրուան ազդեցիկներուն, ամիրաներուն, «իշխան»ներուն եւ մէկ խօսքով «մենծ աղաներուն» ձեռքը, որոնք իրար գլել անցնիլ կ'ուզէին ազդեցութիւն բանեցնելու եւ «իմ խօսքս պիտի ըլլայ»ի յամառութեամբ: Իսկենտեր, որ թունդ ազգասէր մըն էր, տեսնելով «մենծ աղաներուն» այս ընթացքը, որմէ ազգը կը տուժէր մէկ քանի պինդ գլուխներու երեսէն, ոդի ի բուին կը մաքառէր

ժողովուրդին իրաւունքները պաշտպանելով, նոյնիսկ առ ոչինչ դրելով ժամանակին բարձրերէն եկած ճնշիչ ազդեցութիւնները՝ ինչպէս մէկ քանի ամիրաներու պաշտպան «ճիհան սերասքերի» Ռիզա փաշան եւ այլք: Զափազանցութիւն ըրած չենք ըլլար եթէ ըսենք, թէ Իսկենտեր եղած է -իր քսան տարուան անընդհատ պայքարով- «մենծ աղայութեան» ջախջախիչը, եւ ամիրաներու ազդեցութեան վանիչը, որով ասպարէզը մնացած է այն, այս անգամ ճշմարտապէս, ՄԵԾ ՄԱՐԴՈՑ՝ որոնք կառուցին սահմանադրութեան «պարտուց եւ իրաւանց դիտակցութեան» պալատը:

Ահաւասիկ թէ ի՛նչպէս կը պատմէ Իսկենտերին մեակ կենդանի մնացած քոյրը՝ Մաքրուհի Հանըմ.

-Աղբօրս ուզած օրէնքը (սահմանադրութիւնը) հաստատուած օրը քի լուր օր էր, աղբարս Պէչիկթաշը, ուրթը օր ուրթը գիշեր Զատկի օր դարճուց, Քէօյիչիին մէյտանը խաղաններ դրուեցան, աչխարք Արարատէն չալղըներ բերել տրուեցան, քէօչէքներ խաղացին, Իսկենտերին համար շարքի կանչեցին: Իր վրայ ելած էր աս չարքին. «Սարը ելլտրզ, փարլաք ելլտրզ, սանա քեվրան քըրան տերլեր ելլտրզ»: Ինչու որ աղբարս դեղին քումբալի (խարտեաշ) էր, պօյլուպոսլու ասլան կը նմանէր, ելլտրզի պէս փայլուն աչքերով:

Իսկենտեր դրօշակակիրն էր «լուսաւորեալ»ներուն եւ իր անհուն ժողովրդականութեամբ վահանն էր այն խիստ փոքրաթիւ լուսամիտ եւ իսկապէս մեծ մարդերուն, որ սահմանադրութիւնը հիմնեցին եւ որոնք սակայն միշտ ահ ու դողի մէջ էին նուճուալուներուն երկիւղով, բայց այս վերջիններն ալ կ'ակնածէին Իսկենտերէն, թէեւ ակռայ կը կրճտեցնէին անոր դէմ:

«Հերովդէս կամէր գլխատել զՅովհաննէս, բայց երկնչէր ի ժողովրդենէ»:

Օր մը սակայն Պէչիկթաշ «վարպետ ամիրային (Կարապետ Պալեան) տունը կը ճակատին Իսկենտեր եւ ջոջ ամիրաները եւ զանոնք այն օրը անանկ տոնաթմիչ կ'ընէ Իսկենտեր, որ կը չուարին կը մնան, ինչու որ ամիրաները

առաջին անգամ էր որ իրենց երեսին ասանկ բաներ ըսող մը կը տեսնային: Իսկենտեր կը մեկնի՝ ըսելով. «Պաքալըմ է՞լ մի եաման, պէյ մի եաման»:

«Քանի մը օր ետքը, ամիրաները նորէն խօսքերնին քալեցուցեր եւ պատրիարքը վար առեր էին, դիշերով խապար բերին Իսկենտերին, որ լուսաւորեալներուն (ժողովուրդին) ուզած պատրիարքը «իչխանները» վար առեր էին: Իսկենտերին աչքերը փարըլ փարըլ փայլիլ սկսան, դէմքը փոխուեցաւ եւ պոռաց «չուտ ըրէք ծօ՛, քէօհլանը (ձի) պատրաստեցէք», եւ դիշերով ելաւ գնաց: Անկէ ետք ինչե՜ր ինչեր ըրաւ, ամա՛, է՛ն վերջը ազգին խօսքը քալեցուց ու ամիրաները սմքեցուց»:

Եւ իրա՛ւ, ինչպէս կ'երեւայ ժամանակակից պատմութենէն, Իսկենտեր պայքարը գործնականօրէն սկսած է անկէ ետքը:

«Այն գիշեր Իսկենտեր ձին հեծնելով կ'երթայ օրուան «ամիրայապետին», յոյժ ազդեցիկ եւ «Սատրազամին մարդուն»՝ Ճեզայիրլի ամիրային, եւ կ'ըսէ. «Վա՛զ անցէք սա բռնած ճամբանուդ, ազգը փերիւշան կ'ընէք կոր, հախ ճանչցէք, ազգին շահը պաշտպանեցէք, եթէ հախ ճանչնալ չէք ուզեր... գլուխնիդ պաշտպանեցէք...»:

«Ճեզայիրլի ամիրան, քի փեք մենծ մարդ էր, մէկ խօսքը երկուք չէր ըլլար, ուզածը կախել կու տար, ուզածը չուանէն կ'առնէր» կը լսէր առաջին անգամ ըլլալով այսպէս համարձակախօս մէկը, եւ բոլոր ամիրաները իր տունը ժողովի կը հրաւիրէ եւ խորհրդակցելով կ'որոշեն, որ ժողովուրդը իրենց կողմը առնեն եւ «սա Իսկենտերին գլխուն ճիւն մը բերեն»: Հետեւեալ օրերը լուր կը ղրկեն էքմեքճի, սոֆճի եւ այլ մէկ քանի էսնաֆներու, որոնք սակայն ականջ չեն կախեր եւ «Իսկենտերը կ'ուզեն»... «Քանզի իբրեւ զմարգարէ ունէին զնա»:

Ամիրաներուն ազդեցութիւնը կոտրած էր եւ թէեւ քանի մը անգամ փորձեցին վերստանալ իրենց դիրքը, բայց չկրցան, որովհետեւ ժողովուրդը ա՛լ տէր մնալ կ'ուզէր իր

իրաւունքին եւ միակամ փարած էին իրարու եւ անկեղծօրէն յարած Իսկենտերի, որ փոխադարձաբար կատարեալ անկեղծութեամբ եւ անձնուիրութեամբ կը վարէր ժողովուրդին դատը, առանց որեւէ ակնկալութեան: Իսկենտեր «ճչմարիտ հերոս» մըն էր, թէեւ այս բառը գոնէ գործածութեան մէջ չէր այն ատեն: Ամիրաները, որոնք ամէն դիւրութիւն ունէին միջոցներ գործածելու օրուան նախարարներուն մօտ, չկասեցան ճնշելու համար Իսկենտերը եւ ժողովուրդը, բայց ան տեղի տուող մարդ չէր, ուստի օր մը, երբ Ապտիւլ Մեճիտ կայսրը Զէյթուն Պուրնուի պարուրհանէն գացած էր, Իսկենտեր աղերսագիր կու տայ: Քանի մը օր վերջ կառավարութիւնը խստիւ կը փնտռէ կայսեր աղերսագիր տուողը: Երբ ժողովուրդը կը լսէ, թէ Իսկենտեր կը փնտռուի, ամէն մարդ գործը կը թողու եւ խանութը կը գոցէ... Այսպէս քանի մը հազար հոգի Բ. դուռ կ'երթան ըսելով, թէ աղերսագիր տուողը ազգն է, մէկ մարդ մը չէ: Ասոր վրայ Իսկենտերի կուսակիցներէն 10-էն աւելի անձեր կը բանտարկուին եւ երբ Իսկենտերին ալ պիտի բանտարկէին հազարաւոր ժողովուրդ մէկ ձայնով կ'աղաղակէ. «Մենք մեր սիրելի թագաւորին խոնարհ ծառաներն ենք, եւ կա՛մ մեր գլուխը ձեզի, կամ Իսկենտերը՝ մեզի»: Եւ միւս բանտարկեալներն ալ կը խնդրեն, որ բանտէն արձակուին:

Ամիրաներուն՝ այդ կամակոր եւ պինդ գլուխ մեծ աղաներուն մեծ մասը տեսնելով ժողովուրդին այս յուզումն ու արդար զայրոյթը եւ Իսկենտերին դարձեալ անպարտելի մնալը, Ալթունեան Պետրոս վարդապետի մը միջոցաւ Բ. դուռ կը դիմեն եւ կը բացատրեն, թէ ասոնք (այսինքն փալթոզըղները)... խաղաղեցնելու միակ միջոցն է պարագլուխներուն... գլխատուիլը կամ գոնէ՛ աքսորուիլը... Եւ յաջողեցան աքսորել տալ Սեթեան Յովհաննէս վարդապետը (ապա եպիսկոպոս), Տիվիթեան Գրիգոր, Յակոբիկ Մանուէլեան, Յարութիւն Յովհաննէսեան, Քուչումճի Անդրէաս, Հաճի Պետրոս Պասմաճի եւ Իսկենտերը, որ «Պոլու աքսորուեցաւ եւ 9 ամիսէն եկաւ նէ, աշ-

խարհք Արարատ, մինակ հայերը չէ, հոռմըները եւ շատ մը տաճիկներ, հարկ հարսնիք ըրին, ամա նորէն ազգի գործ է, վազ չանցաւ մինչեւ որ ուզած օրէնքը (սահմանադրութիւնը ըսել կ'ուզէ) չեղաւ: Իսկենտեր Մոսկոֆի թուղթ ունէր, ամա չցուցուց՝ ըսելով, թէ՝ թող չըսեն թէ Իսկենտեր այս թուղթին կիւվենմիշ ըլ-լալուն՝ ազգի գործի կը նայի»:

Եւ իրաւ ալ Իսկենտեր անգամ մը անցած էր Ռուսիա եւ կերպով մը հպատակաթուղթ մը ձեռք ձգած:

Ցիշուած անձերը աքսորուելուն հետեւեալ օրը, ժողովուրդը 3000-է աւելի մավունաներ լեցուած, գացին պալատին առջեւ եւ աղերսագիր տուին սուլթանին, բայց ամիրաներն ալ չեն ձանձրանար եւ դարձեալ կը մաքառին, եւ Ճեզայիրլի ամիրան, սատրազամին դիմելով, ժողովուրդին հակառակ ամիրաներուն կամքին բռնի ընտրած պատրիարքը հրաժարեցնել կու տայ: Աննկուն եւ աննըւաճ Իսկենտեր, դարձեալ անցած ժողովուրդին գլուխը, կ'երթայ Մայր եկեղեցի եւ հոն հաւաքուած խուռն բազմութեան ուղղելով իր խօսքը, բարձրաձայն կը գոռայ. «Հայեր, մի՛ յուսահատիք, ամիրաները Մատթէոսը պատրիարք չեն ուզեր թէեւ, բայց մենք կ'ուզենք, Յակոբոս սրբազանն ալ կայ, կամ ան կամ աս, ուրիշ բան չենք ճանչնար, այս երկուքն են ժողովուրդին ուզածը»: Ասոր վրայ ժողովուրդը կը ձայնակցի Իսկենտերին եւ ամիրաները ճարահատ, չկրնալով դիմանալ, կը համակերպին եւ ժողովուրդին ընտրելին Յակոբոս պատրիարք կ'ըլլայ:

Ալ այս անգամ ընկճուած էր ամիրայութիւնը, որմէ քիչ ետքը հրատարակուեցաւ Ազգային սահմանադրութիւնը, չնորհիւ օսմանեան տէրութեան, երբ ժողովուրդը տէր դարձաւ իր իրաւանց, ինքն իսկ ընտրելով իր երեսփոխանական ժողովը, որ ցայսօր ազգը կը ներկայացնէ:

Իսկենտեր վախճանած է 1862-ին եւ մօրեղբայրն է ազգային երեսփոխան եւ ծանօթ գործիչ Միհրդատ Էֆենտի Հայկազնի, որ ժառանգութեան անցեալի օրէնքով տի-

բացած է իր մօրեղբօրը հերոսական ճիրքերուն եւ այսօր ժողովրդական ամէն գործի գլուխը կը գտնուի:

Ժողովրդական մեծ տօնին այս յոբելեանին առթիւ, ժողովրդական լեզուով գրուած այս յօդուածով կը զարդարենք ժողովրդական օրաթերթի՝ «Ժամանակ»ի առաջին երեսը, մաղթելով որ ազգը աւելի առաջադէմ, աւելի զարգացած ու աւելի եղբայրասէր պայմաններու մէջ բարեբաղդութիւնը ունենայ տօնելու սահմանադրութեան բազմաթիւ յոբելեանները:

29 Մայիս-11 Յունիս 1910

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

Օսմանեան սահմանադրութեան երկրորդ տարին բոլորեցինք եւ այսօր կը թեւակոխենք երրորդ տարեշրջանը: Հին ռեժիմին կը պատկանէր ասանկ հանդիսաւոր օրերու առթիւ երկար-բարակ ճոռոմաբանութիւններ ընել ու անգոյ դրուատիքներ հիւսել այս կամ այն պաշտօնատան նկատմամբ ու երկիրը երջանկութեան դրախտ մը ներկայացնել, երբ իրականութեան մէջ գեհեն մը, դժոխք մըն էր առաւելապէս: Սահմանադրութիւնը հարուածը տուաւ այդ կեղծիքներուն ու սորվեցուց մեզ ամէնէն առաջ անկեղծ ըլլալ, չափազանցութիւններէ զգուշանալ, ու ամէն բան իր իսկութեան մէջ տեսնել: Ուստի մեզի յենակէտ ունենալով այս սկզբունքը՝ յետադարձ ակնարկ մը նետենք մեր նորածին սահմանադրութեան վրայ, որ դեռեւս տղայ, բայց կը խոստանայ յաջող եւ յուսալից ապագայ մը, երբ մենք՝ օսմանցիներս, գիտնանք անոր յարգը ու մեր անձնական ուժերով ու զոհողութեամբ զայն հասցնենք իտէալ բարձրութեան մը:

Գործի մը սկսիլ զայն գլուխ հանել ըսել է. մենք ընդդէմ կեցինք սահմանադրութիւնը եւ զայն գլուխ պիտի հանենք ամէն գինով: Խորհրդարանական այս կառավարութիւնը այնչափ ծանր խոչընդոտներու հանդիպեցաւ իր երկամեայ կեանքին մէջ որ եթէ երկրին ղեկը ուխտեալ սահմանադրասէրներու ձեռք չըլլար եւ եթէ չունենայինք բանակ մը, որ իր սուրին վրայ երդում ըրած չըլլար Օսմանեան սահմանադրութիւնը անվթար պահելու, գուցէ երազներ ըլլային մեզի համար 1908-ի Յուլիս 11-ը եւ անոր յաջորդող տօնի ու խրախճանութեան օրերը: Եւ սակայն առանց սահմանադրութենէն ակնկալուած ամբողջ բարիքները վայելած ըլլալու յաւակնութեան, դէթ սա մխիթա-

րութիւնը կրնանք ունենալ, որ ԲՌՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՊԱԼԱՒ Է ՅԱՒԷՏ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԵՒԱԿԱՆ ՁԵՒՆ Է ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ: Մարտ 31-ի տխուր դէպքին անմիջական կերպով անյաջողութեան մատնուիլը, ներկայ գաղտնի քոմիթէին դեռ իր սաղմնային վիճակին մէջ իսկ չախչախուիլը եւ ուրիշ մանր-մունր յետաշրջական շարժումներու վայրկենաբար զսպուիլը իրաւունք կու տան մեզ այս քաղցր վստահութիւնը տածելու եւ լիապէս հաւատալու, թէ սահմանադրական կառավարութիւնը իր ամբողջ ուժը նուիրած է նոր ռեժիմը խոր եւ անքանդելի հիմերու վրայ զետեղելու: Այս պարագան լիուլի հասկցած են նաեւ յետաշրջական իժերը եւ անոնցմէ ոմանք եթէ մերթ ընդ մերթ տկար փորձեր կ'ընեն իրենց գլուխը ցցելու, պատճառը այն է, որ կ'ուզեն հասկնալ, թէ սահմանադրութիւնը ի՛նչ աստիճանի մէջ կը գտնուի եւ թէ արդեօք հնարաւորութիւնը կա՞յ անգամ մըն ալ հին օրերու ալան-թալանին վերադարձին: Եւ սակայն այս փորձերը փոխանակ վտանգելու ա՛լ աւելի կ'ամրապնդեն խորհրդարանական կառավարութիւնը եւ անոր ժողովրդական ուժը բացարձակ կերպով ցոյց կու տան ուխտեալ թշնամիներուն, զանոնք իրենց վերջին յոյսէն ալ զրկելով:

Եւ մենք երբ մեր ներքին կեանքին հարիւրաւոր պահանջներուն համար դիմում կ'ընենք կառավարութեան եւ կը դանգատինք, թէ սահմանադրական վարչութենէ մը ակնկալուած բարիքներուն մեծագոյն մասէն զրկուած կը մնանք, կառավարութիւնը լռելեայն կը պատասխանէ մեզ, թէ «կեցէ՛ք, սահմանադրութեան հիմը անգամ մը խորարմատ կերպով հաստատենք, անկէ ետք պիտի նուիրուինք անոր թեւերուն բարեզարդութեանը, զարգացումին ու ուռճացումին: Աւելի բացայայտ խօսելով, այս երկու տարուան չրջանին մէջ սահմանադրութեան գոյութեան հարցովն էր որ զբաղեցանք առաւելապէս, անոր ստորադասելով ամէն ինչ»:

Գոյութեան կռիւը երկար պիտի չտեւէ անշուշտ, որովհետեւ կառավարութիւնը եթէ երկրորդական նկատ-

ւած խլրտումներն ալ մէկ հարուածով ջախջախել չփութայ, այժմէն իսկ չեչտուող անարդարութիւնը, անհաւասարութիւնն ու կեղեքումը հետզհետէ մեծ համեմատութիւններ պիտի ստանան, քաջալերելով անպատիժ մնացող հարըստահարիչը եւ յուսահատութեան ենթարկելով հարստահարուող ժողովուրդը, որ պիտի կարծէ, թէ սահմանադրութիւնը միմիայն քաղաքացիին, հարուստին եւ զօրաւորին համար է եւ թէ աղքատը, ընչազուրկը եւ գիւղացին դարձեալ նոյն այն ընկճուած, հարստահարուած ու կորաքամակ ստրուկն է որ առաջ բռնապետական աղային, պեկին վիզ կը ծռէր, հիմա ալ գունափոխուած ազատական սահմանադրականներուն առջեւ պիտի խոնարհի:

Սահմանադրութեան բարիքները սակայն անհրաժեշտ էր, որ ամէնէն առաջ ժողովուրդին այս խոնարհ դասակարգը վայելէր, որովհետեւ բռնապետութեան շրջանին ալ ունեւորը, քաղաքացին եւ ազդեցիկը նուա՛զ տառապած, նուա՛զ ճնշուած, նուա՛զ փճացած էր, քան այն խեղճ թշուառ երկրագործը, գիւղացին ու անպաշտպանը, որ բռնապետական կառավարութեան անտանելի լուծին հետ հարստահարիչներու կեղեքումին ալ չկրնալով այլեւս հանդուրժել, թողած էր իր սիրական արտը, այգին, գութանը, եզը ու գլուխը առած գացած էր կորսուելու գաղթականութեան ամենակուլ հեռաւորութեան մէջ: Եւ կամ եթէ այնչափ հարստահարութիւններէն, կեղեքումներէն ու եգիպտական չարչարանքներէն ետք դարձեալ իրենց հայրենի օճախին մէջ մեռնիլ յանձնառու եղողներ կային իսկ, անոնք ալ մարդկային ամէն իրաւունք կորսնցուցած, սեւամորթ գերիներէն ալ վար, անասնական կեանք մը վարելու դատապարտուած էին: Եւ սահմանադրութիւնը անհրաժեշտ էր, որ ամէնէն առաջ իր կենսատու լոյսը ուղղէր անոնց խաւարչտին գերեզմաններուն մէջ եւ զանոնք վերակենդանացնէր իբր մարդ վերապրելու եւ աշխարհի ամէն կողմ հռչակուած ազատութիւնը, արդարութիւնը, հաւասարութիւնն ու եղբայրակցութիւնը իրապէս վայելելու համար:

Երկու տարուան սահմանադրական կեանքը

իրաւունք կու տայ մեզ յուսալու, թէ բարի կամեցողութիւնը չէ որ կը պակսի սահմանադրական կառավարութեան՝ երկրին ամէն կողմը դրախտի վերածելու եւ արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը ամէնէն մութ խաւերուն մէջ ալ գործադրելու համար. դժուարութիւններ կան, ներքին արմատացած դժուարութիւններ, որոնք միացած մոլեռանդութեան՝ անկարելի կը դարձնեն վճռական քայլ մը առնելը. այո՛, արդարացի է այս նկատումը, բայց միւս կողմէ կառավարութիւնը պէտք է գիտնայ, որ մինչեւ որ հարուստն ու աղքատը, բռնապետն ու անոր ստորադասեալը սրտանց համոզում չգոյացնեն, թէ օրէնքին առջեւ ամէն մարդ հաւասար է եւ թէ արդարութիւնը ամէնուն համար առհասարակ միօրինակ կերպով պիտի գործադրուի, եւ մինչեւ որ ամէն տեղ դրականապէս չապացուցուի այս ճշմարտութիւնը, սահմանադրութիւնը չի կրնար արմատացած նկատուիլ այս երկրին մէջ, որովհետեւ, ինչպէս բացորոշ է, կառավարական ձեւ մը անխախտ ըլլալու համար անհրաժեշտ է, որ ժողովրդեան խոնարհ դասին վրայ հիմնուած ըլլայ առաւելապէս. ժողովրդական առած մը, զոր չէինք կրնար մտքէ անցընել հին ռեժիմին օրով, հիմա պատշաճապէս կրնանք կիրարկել ժողովուրդին կարեւորութիւնը յատկանիշելու համար: «Ահալի այաքլանըրսա փատիշահը թախտան էնտիրիր» («Եթէ ժողովուրդը ոտքի ելլայ, թագաւորը աթոռէն կ'իջեցնէ»): Այս իսկ տրամաբանութիւնով կը ցանկայինք, որ մեր պաշտելի սահմանադրութիւնը իր աթոռը դրած ըլլար հասարակ ժողովրդեան սրտին ու մտքին մէջ:

Թէ՛ հրապարակով եւ թէ բերանացի երբ այս թելադրութիւնները կ'ընէինք, մեզ կը պատասխանէին, թէ կարելի չէ մէկ օրէն միւսը հիմնապէս բարեփոխել տարիներու ընթացքին մէջ եղծուած, քայքայուած ու փճացած չէնք մը, այո՛, բայց առանց հաւկիթի կոտրելու ճուածեղ չ'ուտուիր: Ալպանիոյ համար ալ կը կարծուէր, թէ անպարտելի է իր անառիկ դիրքին պատճառով եւ թէ ապստամբութիւնը մեծ ծաւալ պիտի առնէ եւն. եւն.: Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը. բա-

նակը քիչ մը ինքզինքը ցոյց տուաւ, չատ չէ, սանկ քիչ մը, եւ ահա բոլոր ապստամբապետները, շարժումին պարագլուխները ծակամուտ եղան ու հիմա կարելի է ըսել, թէ ասկէ ետք ամէնէն աւելի խլրտում հանող ալպանացիներ են որ հանդարտ պիտի կենան, որովհետեւ անոնք համոզում ցոյցուցած էին, թէ իրենց ամէն արարքը անպատիժ պիտի մնար, ու երբ տեսան թնդանօթին գոռալը ու ղիակներուն դիզուիլը, իսկոյն հպատակեցան օրէնքին առջեւ:

Անատոլուի բռնապետները չախչախելու համար բանակի ալ պէտք չկայ, ինչո՞ւ անհանգիստ ընել մեր քաջարի սպարապետը՝ Մահմուտ Շեվքեթ փաշան, ու իրեն նոյնքան քաջարի սպայակոյտն ու բանակները, պարզ ազդարարութիւն մը ուղղել, թէ բանակը ոտքի ելած է Անատոլու գալու, այնատեն ո՛չ Մուշի խնդիր կը մնայ, ո՛չ Սասունի եւ ոչ ալ Վանայ ու Զարսանճաքի: Մենք եւ բոլոր ժողովուրդը այնչափ մեծ հաւատք ունինք բանակին բարոյականին, սահմանադրութեան ու ուժին վրայ որ անոր անուամբ եղած պարզ սպառնալիք մը բաւական է դիտապաստ կործանելու ամէնէն խեռ բռնապետն անգամ ու զայն հողին հաւասարեցնելու:

Ու այսօր երբ մայրաքաղաքիս մէջ մեծահանդէս խրախճանութիւններով կը տօնուի սահմանադրութեան տարեդարձը, կը փափաքինք որ անիկա արտաքին ցոյցի տարեդարձը չըլլայ համիտեան շրջանի տարեդարձներուն պէս, միմիայն հարուստին, մայրաքաղաքացիին եւ դիրքի տէր մարդոց յատուկ, այլ ժողովուրդին ամէնէն խոնարհ դասակարգն ալ, ինչպէս նաեւ գիւղակներու եւ խրճիթներու ընչազուրկներն անգամ վայելած ըլլան սահմանադրութեան բարիքները, սրտաբուխ զգացումով տօնեն ցնծութեան այս մեծ տարեդարձը, բռնապետական հարբուտահարութիւններէն ու զուլումներէն իրենց ճշմարտապէս ազատուած ըլլալը զգալը: Վստահ ենք, որ տարիներու ընթացքին մէջ պիտի վայելենք այդ ըղձացուած երջանկութիւնը, քանի որ սահմանադրութիւնը մեզի պարգեւած է օրինակելի ու նախանձելի բանակ մը, անպարտելի սպա-

բապետ մը, որոնց ամբողջ իտէալն է սահմանադրութիւնը տառապէս գործադրել, ի՛նչ գինով ալ որ ըլլայ: Միեւնոյն ժամանակ օսմանեան ազգին համար մեծ բախտաւորութիւն մըն է իր գահուն վրայ բազմած տեսնել սուլթան Մեհեմմետին նման տառապած եւ վշտաչարչար թագաւոր մը, որ բռնապետութեան դառնութիւնները չափէն աւելի ճաշակած, իրեն նպատակակէտ ընտրած է իր մականին տակ ապրող ժողովուրդը մասնակից ընել արդարութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան սկզբունքներուն:

10-23 Յուլիս 1910

ՀԱՄԻՏԻՆ ՀԱՅԱՋԻՆՋ ԾՐԱԳԻՐԸ ՈՎ ԿԸ ՀԱՐՈՒՆԱԿԷ

Երիտասարդ մը ներկայացաւ երէկ խմբագրատունն, վառվռուն ու խօսուն, որ այրած սրտով կը բացատրէր, թէ ի՛նչպէս ծագումէ առած էր երկուշաբթի օրուան կռիւը՝ իրենց ու իրենց հակառակորդներուն միջեւ եւ թէ ի՛նչպէս գանակոծեցին զիրար, ու հուսկ ուրեմն ոստիկանատուն տարուելով 5-6 ժամ հարցաքննուեցան: Խօսակցութեան ընթացքին մէջ հասկցանք, որ ներկայացողը Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կը պատկանէր եւ իրենց հակառակորդներն ալ դաշնակցական կուսակցութեան պատկանողներ էին, եւ այս երկու հայ կուսակցութեանց անդամները անցած երկուշաբթի, Պեշիքթաշ, Եըլտըզին քիթին տակ, Ահմետ պէյի քազինոյին մէջ վէճի բռնուած էին իրարու հետ ու յետոյ աստիճանաբար գրգռուելով՝ մինչեւ զիրար բզքտելու աստիճանին հասած:

Այս տխուր դէպքը երկուշաբթի իրիկուն իսկ տարբեր աղբիւրէ մը հասած էր խմբագրատունս, բայց զանց ըրած էինք հրատարակել, նախ սրճարանի վէճի մը կուսակցական կռիւի հանգամանք տուած չըլլալու համար եւ երկրորդ, մասնաւորաբար սա նկատումով, որ Պեշիքթաշի կռիւը չար օրինակ չըլլայ ուրիշ թաղերու ալ եւ ազգային շրջանակներու մէջ տեղի ունեցող խաղբութիւնները հանրային զբօսավայրերու մէջ ալ չկրկնուին, օտարներու ծաղր ու ծանակ դարձնելով հայ ազգութիւնը: Եւ սակայն ռամկավար երիտասարդը, որ ոստիկանական երկար հարցաքննութեան մըն ալ ենթարկուած էր, շատ լաւատես չէր Ահմետ պէյի քազինոյին ապագայ անդորրութեանը մասին եւ իր խօսքերէն այնպէս կ'ենթադրուէր, որ կիրքերը հետզհետէ գրգռուելու վրայ էին եւ կռիւը փոխանակ մարուելու ա՛լ աւելի արծարծուելու բնոյթը պիտի ունենար:

Պեշիքթա՛շ եւ հայ կուսակցականներու կռիւ. ի՛նչ մեծ հակասութիւն: Անոնք որ Համիտի բռնակալութեան շրջանին գէթ անգամ մը արիւթիւնը ունեցած են կարմիր սուլթանին այդ սպանդանոցը այցելելու, իրաւամբ պիտի բացագանչեն. «Ո՛վ դարեր, ո՛վ բարքեր»: Համիտի օրով Պեշիքթաշի մէջ ո՛չ թէ կռիւ ընել, ո՛չ թէ իրարու գլուխ պատռել, այլ բարձր խօսիլն իսկ ոճիր էր ամէն հայու համար, եւ Յակոբ, Տիգրան, Կարապետ անուն կրողները Պեշիքթաշի մէջ իրենց առած իւրաքանչիւր քայլափոխին պարտաւորուած էին հաշիւ տալ հաֆիէներուն, որոնք չունէ առնել չէին տար հայուն եւ այս պատճառով մայրաքաղաքիս ամէնէն ընտիր, ամէնէն առողջապահիկ պայմաններով օժտուած այդ Պեշիքթաշը դատարկացաւ իր հայ բնակչութենէն: Ահմետ պէյի քազինօն մանաւանդ դժոխք մըն էր պարզապէս, ուր սուրճ մը խմելու համար նստող հայը պարտաւորուած էր ամէն զգուշական միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի դատապարտութիւն առթող բառ մը չփախցնէ բերնէն ու չենթարկուի Հասան փաշայի հռչակուած ապտակներուն, որոնց մէկ հատը բաւական էր ենթական վայրկենապէս Տարտարոս ղրկելու:

Հազիւ երկու տարիներ կը բաժնեն մեզ այն սեւ օրերէն, եւ Պեշիքթաշի երիտասարդութիւնը, որուն ականջին մէջ կը հնչէ դեռ Հասան փաշայի սպառնալից ձայնը, փոխանակ ուրախանալու, որ Համիտեան բռնակալութեան խեղդող, հեղձուցանող մղձաւանջը չար երազի մը պէս անցաւ անդառնալիօրէն, փոխանակ սադայէլական ռեժիմին աւերները դարմանելու եւ անկէ ճշմարտապէս առողջ երիտասարդութիւն մը գոյացնելու համար իրենց ամբողջ ուժերը մէկ նպատակի մը միացնելու, բոլորովին մոռցած անցեալին տառապանքները, խոշտանգումներն ու հարստահարութիւնները, հիմա նոր-նոր կուսակցութիւններ կազմելու եւ կարմիր գազանին ժանիքներէն հազիւ զերծանիլ յաջողած ափ մը հայերն ալ իրենք փճացնելու կը միտին:

Հարցուցէ՛ք ի՞նչ է կռիւին, հակառակութեան չարժառիթը: Ոչինչ: Քազինոյին յաճախորդներուն մէկ մասը

«Կեցցէ՛ Համակաւար կուսակցութիւնը» աղաղակեր է, միւս մասն ալ «Կեցցէ՛ դաշնակցական կուսակցութիւն» գոչեր է եւ ասկէ իրարու առեր տուեր են, յետոյ զիրար ծաղրեր են եւ գաւազանի հարուածներ փոխանակելով իրարու գլխու, մինչեւ ոստիկանատուն առաջնորդուեր են: Եթէ կուիւը պարզ քազինոյի կուիւ մը չրջանակին մէջ մնար ոչ ոք իրաւունք պիտի ունենար անոր միջամտելու, բայց քանի որ հայ կուսակցութեանց անունները կը խառնուին գործին մէջ եւ ոստիկանութիւնը իր տեղեկագիրը կը կազմէ կուիւին առանցք ցուցնելով հայ յեղափոխական կուսակցութեանց հակառակութիւնը, այն ատեն ամէն հայ իրաւունք կ'ունենայ ձայն բարձրացնելու իր անուամբ գործուած այս արարքներուն համար:

Հայը մինչեւ հիմա ճանչցուած էր իբր գործի, առուտուրի պարկեշտ մարդ, կուիւէն զգուշացող, ոճիրէ հեռացող եւ ոստիկանութեան ու դատարաններուն հետ նուազ գործ ունեցող: Նոյնիսկ սուլթան Ազիզի Լոնտոն այցելութեան պահուն երբ տեղւոյն հայ առեւտրականները բարի գալուստի գացած էին, Լոնտոնի քաղաքապետը դրուատած էր հայերը սուլթանին, թէ «Ձեր վեհափառութեան հայ հպատակները ա՛յնչափ պարկեշտ ու պատուաւոր են որ մինչեւ ցարդ անոնցմէ եւ ո՛չ մէկը գործ ունեցած է անգլիական ոստիկանութեան ու դատարաններու հետ»:

Իսկ հիմա՛, հա՞րկ է ըսել, թէ ոստիկանութիւնը իր ժամանակին կարեւոր մէկ մասը ստիպուած է յատկացնել հայոց ներքին կուիւները, երկպառակութիւնները, ծեծկռտուքներն ու մարդասպանութիւնները քննելու: Իզմիր՝ այսպէս, Պոլիս՝ այսպէս, Եգիպտոս՝ այսպէս, գաւառները՝ այսպէս, ո՞ւր պիտի երթայ ասոր վերջը: Ո՛րչափ յոռի անուն մը պիտի թողունք ոստիկանական ու դատական սթաթիսթիքներուն մէջ, երբ տարեգլխուն տեսնուի, որ պատժական դատարանները ամէնէն շատ հայերու հետ գործ ունեցած են, այն ատեն ի՞նչ թիւ պիտի նշանակուի մեր ազգային ընդհանուր նկարագրին առջեւ: 30 տարի է, եղբայրնե՛ր, ալ հերիք ո՛րչափ քաչկռտուեցանք ոստի-

կանատուներու առջեւ. ժամանակ մը բռնապետութիւնը փակչած էր մեր օճիքին ու թող չէր տար որ չորս կողմ նայէինք՝ ամէն օր մէկ-մէկ պատրուակով ոստիկանական շրջանակին մէջ ապրեցնելով մեզ, հիմա ալ երբ ինքնիշխան եղանք, կարծես կարօտցանք Համիտի օրերը ու նորնոր պատրուակներ կը ստեղծենք զիրար ոստիկանատուն առաջնորդելու: Կուսակցութիւն մը կը գանգատէր, թէ հակառակորդ կողմը իր մարդիկը ամբաստանած է ոստիկանութեան՝ իբր հակասահմանադրական եւ Մարտ 31-ի յետաշրջական շարժումներուն կուսակից, իսկ հակառակ կողմն ալ կը պնդէ, թէ իր կուսակցութեան անդամները Եգիպտոսի ոստիկանութեան մատնանիշ կ'ըլլուին իբր «անիշխանական» եւ «անհաւատ»: Ըսէ՛ք, կ'աղաչեմ, ո՞ւր պիտի երթայ ասոր վերջը, ուրիշներ ի՞նչ գաղափար պիտի կազմեն մեր վրայ: Հարկ չկայ պատասխան փնտռելու: Անոնք մեր փոխադարձաբար իրարու նկատմամբ ըրած ամբաստանութիւնները մէկ խմորի վերածելով պիտի ըսեն. «Հայերուն մէկ մասը մոլի յետաշրջական է, մէկ մասն ալ կարմիր անիշխանական եւ անհաւատ»: Եւ մենք իրաւունք պիտի չունենանք այս բացարձակ զրպարտութիւններուն դէմ բողոքելու, որովհետեւ մենք իսկ խոստովանեցանք:

Ատանայի ջարդէն անմիջապէս ետք կուսակալութեան պաշտօնը ստանձնող Պապանզատէ Մուսթաֆա Զիհնի փաշայի հարցուցած էին, թէ հայերը իրա՞ւ անջատողական գաղափարներ կը տածէին, եւ ա՞յդ պատճառէն ծագում առաւ Ատանայի ջարդը:

-Ո՛չ, պատասխանած էր կուսակալը, հայերը մոռցած էին որ Ատանայի մէջ կը բնակին եւ սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք Եւրոպա կամ Ամերիկա փոխադրուած կարծած էին զիրենք, ահաւասիկ այս էր աղէտին պատճառը:

Պապանզատէի այս վարդապետութիւնը կարելի չէ՞ նաեւ իբր աղիտալի անցեալի մը փորձառական ու արիւնալի խրատը ներկայացնել նաեւ ամբողջ Թրքահայու-

թեան: Ի՞նչ եղաւ կը կարծէք կոր, ազատութիւն Հոգւոյն սրբոյ չնո՞րհն էր որ վայրկենաբար ողողեց ամբողջ սրտերը ու երէկուան թունդ բռնապետականները ջերմ սահմանադրականներու փոխելով մեր երկիրն ալ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներո՞ւն վերածեց: Ակնարկ մը պտտցուցէք ձեր չորս կողմը եւ պիտի տեսնէք, որ թէեւ բռնապետական կառավարութեան սահմանադրական զօրեղ վարչութիւն մը յաջորդած է, թէեւ կառավարութեան սահմանադրական ձեւը ապահովուած է մեր հուժկու բանակով ու ժողովրդային կազմով, բայց ձեզ հարստահարողները, կեղեքողները, բանտարկողներն ու խոչտանգողները դարձեալ կը մնան իրենց տեղը, այն դերազանց պատճառով, որ սահմանադրական կառավարութիւնը իրաւունք չունի հաւատաքննական ատեաններ կազմելով մարդիկը դատելու եւ հին զգացումներով ու գաղափարներով սնած, մեծցած ու ապրած միլիոնաւոր անձինքը բնաջինջ ընելու: Սահմանադրական կառավարութեան պարտքը նախ արթուն հսկողութիւն է եւ յետոյ բարեշրջութեան օրէնքով միտքերը մարզել ու սահմանադրական կեանքին վարժեցնելն է հանրութիւնը: Արդ, երեւակայեցէք անգամ մը, թէ մեր այս կռիւները, պայքարները, ծեծերն ու մարդասպանութիւնները ի՛նչ զայրացուցիչ տպաւորութիւն պիտի կրնան ընել մեզ չրջապատողներուն վրայ: Արդէն մահացու արդիւնքները ծայր տալ սկսան, ֆրանսական կառավարութեան ամէնէն կարեւոր թերթը «Թան» կը գրէ, թէ «Հայերուն այս ընթացքը ընդհանուր զայրոյթ կը պատճառէ»:

Տեղական ամբողջ թերթերն ալ, թուրք, յոյն եւ թէ եւրոպական, միեւնոյն ոճով պախարակեցին մեր այս ընթացքը: Իսկ բերանացի կերպով ցաւ ու զայրոյթ յայտնող օտարները թիւ համար չունին: Մնաց որ, մենք առանձին չենք այս երկրին մէջ, կառավարութիւնը շատ հաճոյք չի զգար չարունակ կռիւ ընող, վէճ յարուցանող անհանդարտ տարրերէն, անիկա կ՛ուզէ, որ ամէն մարդ իր գործովը զբաղի եւ կառավարութիւնը ներքին մտահոգութիւն չունենայ: Զար ունակութիւնները վարակիչ ըլլալու հանգամանքը

ունին եւ ո՛չ ոքի փափաքելի է, որ քաղաքին անդորրութիւնը վրդովուի անակնկալ կռիւներով ու աղմուկներով, ո՛րչափ ալ մեր ազգային շրջանակին մէջ սահմանափակուին անոնք ու ո՛րչափ ալ ամէն մարդ համոզուած ըլլայ, թէ հայերը զիրար ոչնչացնելէ, իրարու սպառնալէ ուրիշ ոչինչ ունին ընելիք: Զմոռնանք, որ մենք նախանձորդներ, հակառակորդներ ալ ունինք այս երկրին մէջ, որոնք մեզ վարկաբեկելու համար ասկէ աղէկ պատրուակ մը չեն կրնար գտնել: Օրինակը տուաւ արդէն յոյն թերթ մը՝ «Փաթրիս», որ իր առջի օրուան թիւով կ՛ըսէր, թէ հայերը մարդ կը մեռցնեն, նոյնիսկ յոյն կը մեռցնեն եւ կառավարութիւնը չի կրնար պատժել զիրենք:

Վերջացնելէ առաջ արդէն իսկ երկարած այս յօդուածը, հարկ կը զգանք չեչտել, թէ կուսակցութիւնները տապալելու համար նոր կուսակցութիւններ ստեղծելուն մէջ չէ ազգին շահը, որովհետեւ վաղը ան կուսակցութիւնն ալ կը զօրանայ, կը բռնանայ եւ զայն տապալելու համար ալ դարձեալ հարկ կ՛ըլլայ նոր կուսակցութիւն մը ստեղծել: Մեր ազգին բուն շահը կուսակցութիւնները միացնել, երկպառակութիւնները բառնալ եւ փոխադարձ զիջողութիւններով ազգը իր առաջնորդուած այս անել խորխորատէն փրկելն է: Մեզի պէս առանց որեւէ կուսակցութեան պատկանելու, չէզոք կերպով իրերը դիտել եւ քիչ-շատ փորձառութիւն ունեցողներ դիւրաւ կրնան տեսնել, որ Համիտին այնչափ մեծ ճիգերով չկրցած փճացուցած հայ ազգը, շատ չանցած ինքզինք պիտի փճացնէ, իր կարասը պայթեցնող բարկ քացախի նման:

31 Յուլիս-13 Օգոստոս 1910

ԳՈՐԾ ԿԱՅ, ԳՈՐԾՈՂ ՉԿԱՅ

Եթէ ամրան այս օրերուն փորձուած էք պաղպաղակ մը առնելու համար Ղալաթիա Մեհմեթ Ալի փաշա խանը մտնել, ինծի հետ դուք ալ իրաւունք պիտի տաք հանգուցեալ Պօղոս վարդապետ Պոյնուէյրիեանի, որ համեստ գրքոյկ մը գրած էր «ԳՈՐԾ ԿԱՅ, ԳՈՐԾՈՂ ՉԿԱՅ» մակդիրով: Ցաճախորդները ի՛նչ դասակարգի ալ որ պատկանին, ստիպուած են 10-15 վայրկեան սպասել խանին բակը, որպէսզի ալպանացի պաղպաղակավաճառին աչկերտները բարեհաճին իրենց մօտենալ ու, յաճախորդէ զզուած մէկու մը անտարբերութեամբ, հարցնեն, թէ ի՛նչ կ'ուզեն: Ասով չի վերջանար սակայն սպասողական կեանքը. աչկերտը կը մեկնի եւ Նոյ նահապետին ագռաւին նման անգամ մըն ալ չի վերադառնար, որովհետեւ պաղպաղակի պահանջը ա՛յնչափ մեծ է որ առաջին յանձնարարութիւնը չգործադրուած տասնեակներով նոր յանձնարարութիւններ կ'ըլլան եւ ո՛վ որ ձայնը կրնայ բարձրացնել անիկա միայն կը յաջողի պաղպաղակը ձեռք անցընել: Եւ այս տեսարանը ամէն օր առտուընէ մինչեւ իրիկուն, ուր հարիւրաւոր յաճախորդներ ալ քէն ընելով կ'առնեն կը քալեն:

Ի՛նչ է սակայն այս Մեհմեթ Ալի փաշա խանի պաղպաղակավաճառին առաւելութիւնը. միթէ ուրիշ համանման արհեստակիցներ չկա՞ն, որ առտուընէ մինչեւ իրիկուն ճանճ կը փախցնեն յաճախորդի սպասելով: Պոլսոյ ժողովուրդը կարծուածին չափ դիւրախաբ չէ, ուտելեղէնի վերաբերող գործերու մէջ մանաւանդ՝ մէկ անգամ միայն կը խաբուի, երկրորդ անգամին իր փափկաճաշակութիւնը չի ներեր այլեւս ոտք կոխել հոն, ուր կեղծը բնականին տեղ քշել կը փորձեն: Ժողովուրդին այս հոգեբանութիւնը խիստ լաւ ուսումասիրած է եղեր անշուշտ ալպանացի արդի

պաղպաղակավաճառին հայրը՝ հանրածանօթ մուհալլեպիճի Ռեճեպ աղա, որ, իր մահուան անկողնին մէջ, անկողնին մօտը հաւաքելով յաջորդներն ու ժառանգորդները, կտակ ըրած է անոնց, որ իր գործին չարունակութեան մէջ բնաւ չխարդախեն խանութին մէջ սպասելիք ուտելեղէններուն նախանիւթերը: Թուրք բարեկամ մը «հելալ»ի ու «հարամ»ի տեսակէտով կը մեկնաբանէր մուհալլեպիճի ալպանացիին այս կտակը, մինչդեռ հեռատես մարդը վախնալով, որ իր յաջորդները չհաղիտութենէ մղուելով կը խարդախեն կաթը, ալիւրը եւ այլ նախանիւթերը, եւ յաճախորդները աստիճանաբար կը լքեն խանութը, յատկապէս ըրած է իր կտակը, որպէսզի ապահովէ իր հիմնած գործին տեւականութիւնը:

Եւ այսօր մարդիկը, արդար համբաւ մը չինած, առտըընէ մինչեւ իրիկուն ոսկի կը կտրեն:

Չկա՞յ արդեօք մեր մէջ ալ նախանիւթերը չխարդախելու երդում ընող եւ ուխտին վրայ հաւատարիմ մնալու չափ քաջութիւն ունեցող մէկը, որ Ղալաթիոյ մէկ խորշը խանութ մը բանայ, հոգւով-մարմնով գործի փարելով անուն-հռչակ հանէ եւ, գոնէ ալպանացիէն քէն ընող յաճախորդները սիրաշահելով, ինքն ալ դրամ շահի:

Պաղպաղակը, մուհալլեպին, կաթնապուրը, թաւուքկէօքսիւն, լիմոնաթը մեծ գաղտնիքներ չունին, շատ հասարակ բաներ են եւ զանոնք լաւ պատրաստելու միակ գաղտնիքը առաջնակարգ, ընտիր ու անխարդախ նախանիւթ գործածելուն մէջ կը կայանայ:

Մինակ պաղպաղակը չէ: Ազատութեան հռչակումէն ետք միմիայն Պոլսոյ կողմը, գործի հրապարակին մօտերը, 4-5 հատ քեպապճիի խանութ բացուեցաւ, մտէք անգամ մը անոնցմէ որեւէ մէկէն ներս, ու հաւատացէք, որ նստելու տեղ պիտի չգտնէք, այնչափ ստուար է թիւը յաճախորդներուն: Աւելորդ է ըսել, թէ իրենց գործի մարդու հանգամանքովը միշտ հայ յաճախորդներն են, որ կը կազմեն մեծամասնութիւնը: Արդ ըսէք, երբ այնչափ մարդիկ ան-

գործ կը պտտին, ինչո՞ւ չըլնեն ասանկ ձեռնարկ մը, դըժ-
ւա՞ր բան է միթէ հասարակ քեպապ պատրաստելը:

Խոհարարութիւն մը ունէինք ազգային արհեստ, այնչափ չարաչար գործածեցինք զայն որ նորահաս սե-
րունդէն ո՛չ ոք յօժարեցաւ այդ ասպարէզին հետեւիլ, հիներն ալ ծերացան, եւ ասպարէզը անցաւ քարամանցի յոյներու եւ Պրուսայէն եկած հրապարակին անծանօթ անձերու ձեռք, ի բաց առեալ հայկական մէկ-երկու փայլուն հաստատու-
թիւնները, որոնց ապագայ վարիչներն ալ չենք կարծեր, որ հայեր կարենան ըլլալ, քանի որ մեր նոր սերունդը չի ջիլանիր ճենճոտ գործերով զբաղելու, ո՛րչափ ալ շահաւէտ ըլլան անոնք, ու ո՛րչափ ալ հրամայողական ըլլայ անոնց փարելու պէտքը հրապարակին արդի աննպաստ կացու-
թեան մէջ:

Հացի ասպարէզին մէջ իտէալ փնտռելու ժամանակը չէ. բանաստեղծութիւնը, փաստաբանութիւնը, վաճառականի գրագրութիւնը եւ դեռ ուրիշ այս կարգի գործերը իրենց հրապոյրը կորսնցուցին, աշխարհ փոխուած ըլլալուն պէս հաց ճարելու միջոցներն ալ փոխուելու վրայ են. եթէ ա-
մէնքս սովորական ճամբաներէ քալենք, տափակութեանց համաժողով մը գոյացուցած պիտի ըլլանք: Պէտք է, որ մենէ մաս մըն ալ չեղի սովորական ճամբէն ու արտակարգ ասպարէզներու մէջ բախտ փնտռէ: Ուրախալի է, որ այս պարագային ալ մտաւորականութիւնը առաւ առաջին քայլը: Սահմանադրութեան հռչակուելուն պէս, պատանիներուն ու երիտասարդներուն առաջին մտածումը եղաւ Եւրոպա նետուիլ ուսում առնելու համար: Յաջողեցա՞ն: Մի՛ հարցնէք յաջողեցան կամ ոչ. պատերազմի մէջ մտնողը մանր չի հաշուեր, պատանիներէն ոմանք արդարեւ իրենց ոտքի կռուան մը գտան Եւրոպայի մէջ, ուրիշներ ալ հետապըն-
դելու վրայ են բախտը, որ իր ետեւէն ջերմեռանդութեամբ վազողներուն օր մը չէ օր մը ժպտելու բարի ունակու-
թիւնը ունի: Նոյն եռանդը տեսնուեցաւ նաեւ գաւառացի պատանիներու վրայ, որոնք մեծով-պզտիկով Պոլիս լեց-
ւեցան, հոս ինկան, հոն ինկան, ձեռք-ոտք պագին, վերջա-

պէս յաջողեցան այլ եւ այլ բարձր վարժարաններ կամ քոլեճներ մտնալ: Ի՛նչ պայմաններով ալ որ ըլլայ, գործը նպատակին հասնելու վրայ է: Դժուարութիւնները, չար-
քաշութիւնները, նեղ օրերը շուտով կը մոռցուին: Երիտա-
սարդութեան մէջ մանաւանդ վկայականի մը ստացումը ու պաշտօնի մը կոչուելու ուրախութիւնը կը փոխարինէ տա-
րիներու դառնութիւնը:

Ինչ որ է, մտաւորականութիւնը աղէկ-գէշ ճիգ մը ընելու վրայ է. անդին սակայն մեր արհեստաւոր դասա-
կարգը աչքի զարնող ճգտումի մը ցոյց տուած չունի: Ոսկե-
րիչ, կօշկակար, դերձակ, սափրիչ, ասոնք եւ ասոնց նման ճակատագրական ընտանի արհեստներ, որոնց հետեւող-
ները կարծես անլուծելի կապերով կաշկանդուած են ու իրենց համար արգիլուած է գծուած սահմանէն դուրս ելլել: Բայց ո՞ւր պիտի երթայ այս սովորամոլութեան վախճանը. ի՛նչ արհեստներ կան մայրաքաղաքին մէջ, որուն մօտենալ իսկ սրբապղծութիւն կը սեպէ հայը. քանի՞ նպարավաճառ ունինք, քանի՞ մսավաճառ, երբ ամէնէն աւելի աղէկ ուտող հռչակուած ենք: Ասոնք ասպարէզ չե՞ն միթէ: Մաքրասէր մարդը ո՛ր ասպարէզին մէջ ալ որ գտնուի, կրնայ փայլելու իր նկարագիրը ցոլացնել խանութին մէջ ալ՝ տալով անոր փայլունութիւն ու հրապոյր, ինչ որ ներկայիս մէջ ոչ նուազ առաւելութիւն մըն է յաջողելու համար: Քարամանցի նպարավաճառը, որ ի բնէ վարժուած է ոչ այնչափ մաքուր ապրելու, բնականաբար չի կրնար իր խանութին ու ապ-
րանքն ալ նոյնչափ մաքուր պահել, իսկ քաղաքացի ճաշա-
կասէր երիտասարդը եթէ ասանկ գործի մը ձեռնարկէ, շատ բնական է, որ իրեն հետ բարձրացնէ նաեւ գործին մակար-
դակը ու ստիպողական դարձնէ հանրութեան իրմէ գնում ընելը:

Խնդիրը սկզբունքով այս կարգի գործերուն ձեռնար-
կելն է, յաջողութիւնը անկէ ետք շուտով կու գայ կը գտնէ ձեռնարկուն, եթէ ուղղամտութիւն, աշխատասիրութիւն ու յարատեւութիւն անպակաս ըլլան անկէ:

7-20 Օգոստոս 1910

ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Պուլղարներու սրբազան Էկզարքին սրբազան պատրիարք հօր տուած այցելութիւնը, որուն մանրամասնութիւնը գրած էինք, այլեւայլ մեկնութեանց առիթ տուաւ տեղական մամուլին մէջ: Ոմն թերթեր գրեցին, թէ պատրիարքները պէտք տեսած են համախորհուրդ գործակցութեան մը եւ Դուբեան պատրիարք յայտարարած է սրբազան Էկզարքին, թէ պէտք եղած ատեն պիտի այցելէ յունաց սրբազան պատրիարքին՝ քրիստոնեայ տարբերուն համագործակցութեան վրայ խորհրդակցելու համար: «Սթամպուլ» արտատպելով կ'ըսէ, թէ այս լուրը մեծ յուզում յառաջ բերած է քաղաքական շրջանակներու մէջ եւ կը զարմանայ, թէ հայերէն թերթերը ինչո՞ւ լուռ կը մնան եւ բան մը չեն գրեր այսչափ կարեւոր խնդրոյ մը համար:

Ի՞նչ կ'ուզէք, որ գրեն հայերէն թերթերը: Պատրիարքներու խնդիրը մեծ անակնկալ մըն է, որուն երբեք չէին յուսար բախիլ հայերը՝ բռնապետութեան շրջանին այնչափ զոհեր տալով սահմանադրական կառավարութեան մը արշալոյսը ողջունելէ ետք: Հայերուն հաւատքը այն էր, թէ սահմանադրութեան հռչակուելովը այլեւս պիտի տիրէ հաւասարութեան ու արդարութեան սկզբունքը եւ ընդհանուր օսմանցիները առանց կրօնքի ու ազգի խտրութեան մէկ հոգի մէկ մարմին պիտի ըլլան ու օրէնքը միայն պիտի իշխէ ամէնուն վրայ հաւասարապէս:

Եւ հայերուն այս հաւատքը սին իւթոփի մը չէր. անոնք աչքի առջեւ ունենալով ուրիշ սահմանադրական երկիրներու նախանձելի կացութիւնը, 30 տարի անընդհատ զոհուած էին որպէսզի մեր երկիրն ալ հաւասարի եւրոպականներուն եւ ամէն մարդ միմիայն իր ձեռքը ունեցած առեւտրական, երկրագործական եւ կամ տնտեսական ու

մտաւորական գործը զարգացնելու հետամուտ ըլլայ, առանց ոեւէ մէկէ մը զրկանք կրելու եւ առանց այս ու այն կողմը բողոքներ, գանգատներ, աղերսագիրեր ուղղելու հարկին տակ գտնուելու: Ի՞նչ եղաւ հայոց այս հաւատքը. երկու տարուան պատմութիւնը թղթատողներ կրնան դատաստան ընել, մենք սա չափը միայն գիտենք, թէ պատրիարքարանը հիմա շատ աւելի գործ ունի կառավարութեան հետ, քան նախորդ տարիները:

Առաջին անգամ ձեռքը գրիչ բռնողը մեզի համոզելու կ'ելլայ, թէ սահմանադրական վարչութեան մը տակ այլեւս ի՞նչ հարկ պատրիարքներու գոյութեան, պէտք է պատրիարքները հրաժարին իրենց առանձնաշնորհումներէն ու, իբրեւ հոգեւոր պետեր, կրօնական խնդիրներով միայն զբաղին: Արդարեւ ի՛նչ սքանչելի տրամաբանութիւն. ո՞վ կ'ուզէ, որ երկու իշխանութիւն ունենայ ու երկուքին ալ միեւնոյն ժամանակ գլուխ ծռէ, երբ անդին արեւմտեան ժողովրդեան մէկ մասը մէկ իշխանութիւնն անգամ շատ կը տեսնէ: Ո՞վ կ'ուզէ, որ խնդիրի մը համար պատրիարքարան դիմէ, ժամերով այս ու այն պաշտօնեային քմահաճոյքին ենթակայ ըլլայ եւ, շաբաթներով երթեւեկելէ ետք, հարիւրին իննսուն ձեռնունայն ետ դառնայ, երբ իբր ազատ քաղաքացի, իբր ընտրելի եւ ընտրող իրաւունք ունի պետական որեւէ պաշտօնատան դիմելով արդարութիւն եւ օրէնքին գործադրութիւնը պահանջելու: Ասկէ զատ ո՞վ կ'ուզէ կրկնապատիկ տուրք վճարել թէ՛ պատրիարքարանի եւ թէ կառավարութեան, երբ մէկ տուրքը անգամ ծանր կու գայ ժողովուրդին: Ըսէ՛ք, կ'աղաչեմ, այս ազատ ու լուսաւորեալ դարուն մէջ ո՞վ կ'ուզէ կղերական իշխանութեան մը լուծին տակ մտնել. հայերը, մանաւանդ, այլեւս ամենաթեթեւ լուծ մը իսկ տանելու կարողութիւն չունին՝ այնչափ ճնշուած ըլլալով Համիտին լուծէն:

Եւ սակայն, հակառակ այս ամէնուն, երբ Գումգաբուի հայոց պատրիարքարանը մեղուի փեթակի պէս կը բանի խնդրարկուներու ելեւմուտովը, երբ օրական հարիւրներով հեռագիրներ, նամակներ, աղերսագիրեր կը տեղան

օսմանեան երկրին ամէն կողմերէն, երբ պատրիարքարանի քարտուղարներուն պաշտօնեաներուն թիւը փոխանակ հետզհետէ նուազելու ա՛լ աւելի կ՛ստուարանայ, ըսել է թէ պատրիարքարանը գոյութեան իրաւունք ունի դեռ սահմանադրական վարչութեան օրով ալ, ինչ որ ո՛չ թէ մեր ոչ-քրիստոնեայ հայրենակիցներուն, այլ եւ առաւելապէս մեզ՝ քրիստոնեայ օսմանցիներուս ցաւ կը պատճառէ:

Տիեզերքը կը կառավարուի ընդհանուր օրէնքներով, որոնք բացառութիւն չունին ընաւ: Բան մը, որ գոյութեան իրաւունք չունի, ինքնին կ՛անհետանայ, եւ, փոխադարձաբար, գոյութեան իրաւունք ունեցող բան մը չի կրնար անհետանալ որչափ ալ գերմարդկային ճիգեր ըլլան զայն փճացնելու: Այս անյեղլի ճշմարտութեան ամէնէն կարկառուն օրինակը հայ ազգն է. անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր չէ եղած ազգ մը, որ հայուն չափ հալածանքի, խոշտանգումի, բռնութեան ու ջարդի ենթարկուած ըլլայ եւ սակայն հակառակ այս ամէնուն, հայ ազգը իր լրութեամբը յաջողած է ապրիլ. միմիայն անոր համար որ գոյութեան իրաւունք ունի ըստ տիեզերական օրէնքի. մինչդեռ ա՛լ աւելի մեծ ազգեր, բաբելացիներ, ասորեստանցիներ, քաղդէացիներ եւ այլ ուրիշներ, անհետացած են գոյութեան իրաւունք չունենալու պատճառով:

Այսպէս, պատրիարքարաններն ալ պիտի ապրին այնչափ ատեն որ գոյութեան իրաւունք ունենան, որովհետեւ անոնք պատճառի մը արդիւնքն են եւ դարձեալ տիեզերական օրէնքին դիմելով կը տեսնենք, որ ցորչափ պատճառը գոյութիւն ունի, արդիւնքը չի կրնար անհետանալ: Պատրիարքարանները վերցնելու միակ միջոցը, ժողովուրդը պատրիարքարան դիմելու հարկին չենթարկելն է: Պատրիարքները շաբաթ մը երկու շաբաթ, ամիս մը, տարի մը կը սպասեն ու երբ տեսնեն որ ո՛չ դիմող կայ իրենց, ոչ ալ խնդրագիր տուող՝ այն ատեն կամայ-ակամայ, անձայն-անճուն պիտի ստիպուին իրենց գործունէութիւնը կեդրոնացնել միմիայն հոգեւոր ու կրօնական խնդիրներուն շուրջ:

Գալով պատրիարքներու գործակցութեան մասին Դուրեան սրբազանի եւ էկզարքին միջեւ փոխանակուած խօսակցութեան. թէեւ այդ մասին մեր նախապէս հրատարակածէն դուրս որեւէ բան հաղորդուած չէ մեզ, սակայն անակնկալ ու տարօրինակ պարագայ մը չէ ոչ-իսլամ հոգեւոր պետերուն համախորհուրդ գործակցութիւնը պատրիարքական յարաբերութեանց մասին, քանի որ այս խնդրոյն մէջ ամէնքն ալ հաւասար չափով շահակից են եւ միեւնոյն հիմերու վրայ դատ ունեցողներ շատ բնական է, որ կարծիքի փոխանակութիւն կատարեն յաճախ, համախորհուրդ գործելու համար: Այս պարագան ո՛չ գաղտնիք մըն է եւ ոչ ալ օրէնքի դէմ մեղանչում:

28 Օգոստոս-10 Սեպտեմբեր 1910

ԱԶԳԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ Ո՞Վ ԿԸ ՔԱՅՔԱՅԷ

Մեր սահմանադրական կառավարութեան առաջին գործը եղաւ օսմանեան մեծ ազգը կազմող այլազան ազգերուն միջեւ համերաշխութիւն քարոզել: Եւ արդարեւ 30 երկար տարիներէ ի վեր իրարու դէմ լարուած դրացիներու համար ամենաանհրաժեշտ եղած բանը սէրն ու համերաշխութիւնն էր: Նոյնիսկ այնչափ զգալի եղաւ ազգերու համերաշխութեան հարցը որ օրէնսդիր մարմինը յօդուած մըն ալ քուէարկեց, որով ծանր պատիժներու կը դատապարտէր ազգերու համերաշխութեան դէմ գործողներն ու օսմանեան ազգին ներդաշնակութիւնը խանգարողները, կամայ թէ ակամայ: Տեղական մամուլին գրեթէ ամբողջութիւնը մէկէ աւելի անգամներ դատաստանի ենթարկուեցաւ որեւէ յօդուածի կամ պարզ լուրի խմբագրութեան պահուն ազգերու համերաշխութեան դէմ մեղանչած ըլլալու ամբաստանութեամբ եւ այս տողերը գրողը մասնաւորաբար տասը անգամէ աւելի դատուեցաւ թէ՛ Պատերազմական ատեանին եւ թէ պատժական դատարաններուն առջեւ միշտ միեւնոյն ամբաստանութեամբ, թէ ազգերու համերաշխութեան դէմ կը մեղանչէ: Վերջապէս համերաշխութեան հարցը այնչափ կենսականութիւն ստացաւ որ մամուլի աշխատաւորները երբ գրիչ ձեռք առնեն, նախ կը սկսին մտածել, թէ արդեօք իրենց գրածը կը վտանգէ՞ ազգերու համերաշխութիւնը:

Բայց արդեօք միմիայն մամուլի՞ն վիճակուած է ազգերու համերաշխութիւնը անվթար պահելու հոգածութիւնը, ուրիշ ասպարէզի մէջ գտնուող օսմանցիներ արդեօք զե՞րծ են այս պարտականութենէն: Որովհետեւ, որչափ որ կը յիշենք, սա երկու տարուան ընթացքին մէջ ոեւէ պետական պաշտօնեայ, ըլլա՛յ մեծ, ըլլայ պզտիկ, կամ ուրիշ ասպարէզի մէջ գործող անհատ, դատարան չքաշուեցաւ ազգերու համերաշխութիւնը խանգարած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Եթէ 30 միլիոն օսմանցիներուն մէջ միմիայն օրագրողներն են համերաշխութեան դէմ զեղծանողները, արդարեւ ցաւալի է ու ոչ-պատուաբեր մտաւորական գործիչներու համար:

Եւ սակայն խնդիրը խորէն քննելով կը տեսնենք, որ հրապարակին վրայ կը պարզուին այնպիսի երեւոյթներ, որոնք արտաքին տեսութեամբ իւ՛նչ գոյն ալ ունենան, ներքնապէս ո՛չ միայն կը խաթարեն ազգերու համերաշխութիւնը, այլեւ տապարի ծանր հարուածներ տալ կը սպառնան անոր արմատին: Օրինակները բազմաթիւ են. յիշենք ափյափոյ անոնցմէ մէկ քանին իբր նմոյշ:

Ա. Վէգ՛ր խանի մէջ ազգին յատուկ մէկ սենեակը կը գրաւուի իբր մահկիւլ: Այդ սենեակը իր ներկայ վիճակին մէջ հազիւ 50-60 ոսկի կ՛արժէ: Արդեօք այդ 5 հազար ղրուշով պետական գանձը պիտի հարստանա՞ր: Միւս կողմէ սակայն ատանկ աննշան կալուածի մը գրաւումը իւ՛նչ յոռի տպաւորութիւն կը գործէ ժողովուրդին վրայ. լուրը բերնէ բերան կը տարածուի, մեծ համեմատութիւններ կ՛առնէ եւ ոամիկը կը սկսի դժգոհանալ, թէ սահմանադրական կառավարութիւնը դարերէ ի վեր ազգին պատկանող կալուածները կը գրաւէ: Կ՛արժէ՞ այս խլրտումը, այս գանգատը: Ո՞վ է պատասխանատուն այս իշկիւզարութեան, որ կը սպառնայ ազգերու համերաշխութիւնը խաթարել:

Բ. Մեքթեպը միլքիէ ընդունուելու համար կը դիմեն 120 թուրք եւ 8 հայ աշակերտներ: Թուրքերէն 70-ը կ՛ընդունուին, իսկ հայերէն մէկը միայն: Գուցէ առարկուի, թէ թուրքերը յաջող քննութիւն անցուցին եւ կամ կը մարմնացնէին իրենց վրայ ընդունելութեան պայմանները: Արդեօք ազգերու համերաշխութեան սիրոյն համար կարելի չէ՞ր գոնէ ներկայացող հայերուն ալ կէսը ընդունիլ:

Արդեօք միւս ընդունուած 60-ին մէջ ընդունուելիք 4 հայերուն չա՞փ ալ բթամիտ չկար: Ըսէ՛ք, կ՛աղաչեմ, գոնէ այսչափ մը փափկանկատութիւն չէ՞ր արժեր սահմանադրութեան վերահաստատումին համար փճացումին դուռը հասնող ազգ մը:

Գ. 200 խնդրարկու պատանիներ սրբազան պատրիարքին կը դիմեն պետական վարժարան մը ընդունուելու համար: Մէարիֆէն պատասխան կը տրուի, թէ դպրոցները լեցուած են եւ թէ տեղ չկայ բնաւ: Ինչո՞ւ համար ասիկա: Ազգերու համերաշխութիւնը իրեն նպատակակէտ ընտրող կառավարութիւն մը պէտք չէ՞ր որ այսչափը հաշուէր, թէ 20-30 հայ տղայ ընդունիլ անհրաժեշտ էր թուրք տարրին եւ սահմանադրութեան սիրով փարած ազգի մը: Այսչափ զոհողութիւն մը միթէ հարիւրապատիկ չէ՞ր փոխարինուեր հայ ազգին կողմէ: Գիտեմ, հիմա գուցէ մեզի դատապարտելու ելլեն, թէ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք այլեւս հայ-թուրք չմնաց, ամէնքս օսմանցիներ ենք եւ խոհր դնելով չէ որ կ՛ըլլան աշակերտներու ընտրութիւնները: Ի՛նչ աքանչելի սկզբունք. ամէնէն աւելի մենք պիտի ցանկայինք այդ անխտրականութեան, բայց արդիւնքը մէջտեղն է: Երբ պետական դպրոցները լեցուն են թուրք աշակերտներով, մեր պատրիարքը 20 տղայ իսկ չի կրնար դետեղել հոն: Ըսէ՛ք թուրք հայրենակիցներ, ազգերու համերաշխութեան դէմ մեղանչում մը չէ՞ ասիկա:

Դ. Աւելի ողբալին կայ: Մի ոմն մշեցի թուրք աղա Շերիի դատարանին առջեւ դատ բանալու ելեր է իր մէկ ազգականին սպաննուելուն համար, որ ասկէ երկար տարիներ առաջ հայ յեղափոխականներու հետ տեղի ունեցած ընդհարումի պահուն սպաննուած է եղեր եւ հիմա մշեցի աղան արիւնի տուրք կը պահանջէ հայերէն եւ Շէյխ-իւլ-իսլամութիւնն ալ կ՛արտօնէ դատավարութիւնը: Շիտակը այսչափ յանդգնութիւն ո՛չ ոք կրնայ երեւակայել. 200 հազար հայեր ջարդուեցան այլ եւ այլ առիթներով,

անոնց արիւնը նշանակութիւն չունի եւ կուիւի մէջ սպանուած թուրքի մը տիե՞թը, արեան գի՞նը կը պահանջուի դատարանի առջեւ: Ի՞նչ ըսել կ՛ուզուի արդեօք: Շատ լաւ, մենք պատրաստ ենք հատուցում ընելու այդ մշեցի աղային, մենք ալ նոյն օրէնքով պիտի արտօնուի՞նք տիեթ պահանջելու հայերը սպաննող, չարչարող, խոշտանգող ու կողոպտողներէն: Երեւակայեցէք, եթէ ասանկ դատավարութիւններու շարք մը սկսի ո՞ւր կը յանգի վախճանը: Աշխարհի ամբողջ դատարանները եթէ հաւաքուին, դարձեալ չեն կրնար մէջէն ելլել: Այնչափ բարդ է խնդիրը ու անլուծելի: Եւ այս ազգակործան խորհուրդը յղացող եւ զայն առաջ վարողը, որ սահմանադրութեան գլխուն անբուժելի չարիք մը բանալ կը սպառնայ եւ ազգերու համերաշխութեան հիմը կը քանդէ, արձակ-համարձակ իր քէյֆը կը նայի ու ոչ ոք կը բռնէ օձիքէն, թէ՝ ի՞նչ կ՛ընես մարդ, գիտե՞ս բացած դատիդ հետեւանքը:

Ե. Զարսանճաքի մէջ 25 հազար հայեր իրենց դարաւոր բնակարաններէն վտարուելու կը դատապարտուին: Ամբողջ ժողովուրդը մեծ յուզումի ու տագնապի կը մատնուի. տուներ կը քանդուին, օճախներ կը մարին, գաղթականութեան հոսանք մը կը գոյանայ, 60 գիւղեր լքումի կ՛ենթարկուին եւ այս ամէն չարիքներուն դրդապատճառ եղող աղաները ազգերու համերաշխութիւնը խանգարող չեն նկատուիր դեռ ու իբր օրինաւոր գոյքի տէր կը տիրապետեն ամբողջ 60 գիւղերուն վրայ, երբ ճորտութիւնը բնաւ չընդունիր օսմանեան օրէնքը:

Դեռ կրնայինք երկարել ցանկը այս կարգի բազմաթիւ խնդիրներու, որոնք ուղղակի կրնան խանգարել ազգերու համերաշխութիւնը եւ ցրտութիւն սերմանել, մինչդեռ թեթեւ հոգածութիւն մը, սիրաշահելու վարուելակերպ մը ի սպառ պիտի անհետացնէր գանգատի ու բողոքի առիթ տուող այս պարագաները: Իրաւ օրէնք կայ, բայց իտարեթեան գործելու եղանակն ալ կայ, որուն կը դիմէ կառավարութիւնը հարկ եղած ատեն, հետեւաբար

խնդիրը երբ սահմանադրութեան ամենաանկեղծ սիրահար ու ջերմ պաշտպան ազգ մը գոհացնելու վրայ ըլլայ, կառավարութիւնը առաւելապէս պէտք է իտարեթեն գործէ:

Միլքիէի մէջ քանի մը տղայ աւելի առնել, պատրիարքին ներկայացուցած ուսանողները չմերժել, խանի մը անկիւնը փտած սենեակէ մը վազ անցնիլ, Զարսանճաքի մէկ-երկու աղաներուն անհրաւ պահանջումը մերժել, մչեցի աղայի մը տիեզի դատը իր գլխուն դարձնել իտարեթեն չըլլալիք գործեր չեն:

4-17 Սեպտեմբեր 1910

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՅՕՇՈՏՈՒՄԸ

Վերջապէս կառավարութիւնը գտաւ գործնական ճամբան պատրիարքարաններու գոյութեան հարցը լուծելու:

Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր լուռ պայքար մը կը մղուէր պատրիարքներու առանձնաշնորհումներուն դէմ: Մենք կը պնդէինք, թէ դարերու ընթացքին մէջ ֆերմաններով նուիրագործուած առանձնաշնորհումներ ունին պատրիարքարանները, որոնց ամենաթեթեւ հպում մը կրնար վեր ի վայր շրջել մեր եկեղեցական կարգուսարքերն ու ներքին կազմակերպութիւնը: Իսկ կառավարութիւնն ալ լռելեայն կամ իր օրկաններուն բերնով կը պատասխանէր, թէ սահմանադրութեան հռչակումովը բոլոր առանձնաշնորհումները ջնջուեցան սկզբունքով եւ պատրիարքական առանձնաշնորհումները գոյութեան իրաւունք չունին այլեւս, քանի որ առանձնաշնորհում եւ սահմանադրական հաւասարութիւն կը հակասեն զիրար:

Այսպէս, պայքարը կը շարունակուէր թուղթի վրայ, ու պաշտօնական անձինք երեւոյթները փրկելու համար թէեւ հրապարակաւ ձեռնարկ չէին ըներ ու կը շարունակէին իրենց յարաբերութիւնները պատրիարքարաններու հետ, սակայն միւս կողմէ ալ հրահանգներ կը ղրկուէին կուսակալներուն ու գաւառական պաշտօնէութեան, որպէսզի կարելի եղածին չափ սեղմեն առաջնորդներու իրաւասութիւնները ու զանոնք լոկ իբր եկեղեցւոյ պաշտօնեայ ճանչնան, ինչ որ պատրիարքներուն համար ալ լռելեայն պատրաստուած գետին մըն էր:

Աչքակապուկ մըն էր պարզապէս խաղցուածը: Մենք կը կարծէինք ու կը պնդէինք, թէ դեռ պատրիարքական-առաջնորդական առանձնաշնորհում ունինք, կառավարութիւնն ալ, պաշտօնապէս բան մը չընսելով հանդերձ,

գործնականին մէջ սկսած էր այնպիսի ընթացք մը բռնել, որով հռչակուած առանձնաշնորհումները մեռեալ տառ կը մնային: Եւ այս պատճառով էր, որ պատրիարքը յաճախ դիմումներ կ'ընէր Բ. դուռ այս կամ այն խնդրոյ նկատմամբ եւ նախարարութիւնը, քաղաքավար ընդունելութիւններէ դուրս, կարեւորութիւն չէր ընծայեր բնաւ պատրիարքական դիմումներուն՝ արդարացնելով ինքզինքը, թէ պատրիարքը ի՞նչ դէմքով կրնայ Բ. դուռ գալ ու պետական գործերուն միջամտել. ո՛չ երեսփոխան է, ո՛չ ծերակուտական եւ ոչ ալ պետական պաշտօնեայ: Անոր պարտականութիւնն է քահանայ ձեռնադրել, արարողութիւններու նախագահել ու քարոզ խօսիլ ժողովրդեան, աշխարհային վարչական գործերու խառնուելու իրաւունք չունի:

Բայց վերջապէս այս մնջկատակն ալ սահման մը կրնար ունենալ եւ օր մը չէ օր մը պէտք էր բացէ ի բաց ըսել պատրիարքներուն, թէ այլեւս գործ չունիք Բ. դուռը, ո՛չ ալ ձեր առաջնորդները աթոռ ունին գաւառի իտարէի ժողովներուն մէջ: Ասանկ բացորոշ ընթացք մը սակայն կրնար մեծ գլխու ցաւերու առիթ տալ, ուստի կառավարութիւնը որոշած է ջուրը աղբիւրէն կտրել ու անուղղակի կերպով ստիպել պատրիարքարանները, որ փակեն իրենց դուռները:

Այս առթիւ ծրագրուած միջոցը չատ պարզ է. նախ ժողովուրդին առօրեայ գործերուն այնպիսի ընթացք մը տալ, որ պէտք չունենան պատրիարքարան դիմելու, երկրորդ՝ դիմումները դադրեցնելով չորցնել նաեւ պատրիարքարանի հասոյթի աղբիւրները: Ինչպէս յայտնի է, քրիստոնեայ հասարակութիւններու յարաբերութիւնները այնպէս մը կարգադրուած էին կառավարութեան հետ, որ առանց թաղային խորհուրդներու վկայութեան եւ առանց պատրիարքարանի վաւերացման կարելի չէր ո՛չ անցագիր առնել, ո՛չ կալուածական առուծախ կատարել, ոչ ժառանգական իրաւունք ապացուցանել եւն. եւն.:

Կառավարութիւնը ջնջեց անցագիրը, որով պատրիարքարանը կորսնցուց իր հասոյթին մէկ մասը: Հիմա ալ

նոր հրատարակուած հրահանգով մը կ'ըսէ, թէ կալուածական առուտուրի մէջ հարկ չկայ թաղային խորհուրդներու վկայագրին եւ պատրիարքարանի վաւերացումին, որով կացինի հարուածը տուած կ'ըլլայ պատրիարքարանի հիմին, քանի որ ազգային այս հաստատութեան ողորմելի եկեմտացոյցին մէջ առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէ կալուածական գործառնութեանց հասոյթը: Այսչափով ալ պիտի չգոհանայ սակայն կառավարութիւնը. քաղաքական ամուսնութեանց օրէնք մը պիտի հրատարակէ, որուն հետեւանքով դիմումները աստիճան մըն ալ պիտի պակսին պատրիարքարանէն, ինչպէս նաեւ հասոյթները: Նոյնպէս ծննդեան վկայականներն ալ իրերու բերումով պիտի չեղին հոգեւոր իշխանութեան քանալէն եւ պատրիարքարանը այն ատեն ստիպուած պիտի ըլլայ աւերակոյտի վրայ ողբացող բուի մը նման, իբրեւ պարտականութիւն, չաբաթը քանի մը հեռագիր ստանալ Զարսանճաքէն, թէ այս ինչ աղան խլեց իրենց արտը եւ Մուչէն, թէ Մըսթօն զարկաւ սպաննեց Մկօն ու այսչափ:

Մրագիրը տեսլականին մէջ փայլուն է. իրականութեան մէջ սակայն մինչեւ ո՞ր աստիճան կրնայ գործադրելի ըլլալ պատրիարքարաններու այս աստիճանական յօշոտումը: Բուն խնդիրը հոս է ահաւասիկ եւ փափաքելի էր, որ պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումները ջնջելու այսչափ փութկոտութիւն ցուցնողներ, իրենց այս անհարկի աճապարանքին հետեւանքն ալ նկատողութեան առնէին:

Արդէն մեր սահմանադրական կառավարութեան միակ քննադատելի կէտը աճապարանքն է, գահավէժ, բուռն աճապարանքը, որով կը փութայ կանխել իրողութիւնները՝ կարծելով, թէ մեր փութկոտութիւնը պիտի սատարէ տարիներու ընթացքին մէջ հասուննալու սահմանուած ծրագիրներուն անմիջական կերպով գործադրելիութեանը: Արտաքին քաղաքականութեան մէջ ալ մենք տուժեցինք ու կը տուժենք չարունակ մեր ծայրայեղ փութկոտութեան ու աճապարանքին երեսէն: Լուծեր կային թօթափուելիք, ինքնակոչ խնամակալութիւններ կային տապալուելիք, կեղծ բարե-

կամութիւնները կային մէկ հարուածով չախչախուելիք, բայց ե՞րբ պիտի ընէինք ասոնց ամէնքը՝ մեր սկանակի տրկար շրջանի՞ն, թէ լաւ մը առուգնալէ, զօրանալէ ու ճըշմարտապէս անկախութիւն հռչակելէ ետք: Եւ հիմա մեր փութկոտութեան արդիւնքն է որ կը քաշենք թէ՛ տնտեսապէս եւ թէ քաղաքականապէս:

Արդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ, թէ պետական այս փոփոխութենէն անմաս կը մնայ միմիայն Անատոլուի բարենորոգումն ու տերեվէյիներու չախչախումը: Օր չ'անցնիր որ հեռագիր, գանգատ, բողոք չհասնի իրաւազուրկ ժողովուրդէն այսինչ կամ այնինչ բռնապետին նկատմամբ եւ կառավարութիւնը սովորական ազդու հրամաններով կը բաւականանայ՝ առանց փութկոտ զօրութեամբ մը աճապարելու եւ երթալ հասկցնելու, թէ անցած են հին օրերը եւ հիմա սահմանադրական կառավարութիւնն է որ կը տիրապետէ:

Մենք կը կարծենք, որ պատրիարքներու առանձնաշնորհումներն ու պատրիարքարաններու գոյութիւնները բնաւ անմիջական վտանգ մը չեն սպառնար կառավարութեան, որչափ Անատոլուի տերեվէյիները, որոնց անպատիժ մնալը ա՛լ աւելի քաջալերը պիտի դառնայ ուրիշներուն ալ ախորժակին սրուելուն: Պատրիարքարանները իրենց ամբողջ դիւաններով, առաջնորդներով ու թաղային խորհուրդներով միշտ ձրի պաշտօնեաներ եղած են կառավարութեան եւ յաճախ ամենամեծ ծառայութիւնները մատուցած:

Կառավարութիւնը պէտք է թումբ դնէ քիչ մը այս սրընթաց քաղաքականութեան, որ ազգերու համերաշխութիւնը ամրապնդելու բնոյթը չունի: Պատրիարքարանները դեռ երկար ատեն իրաւունք ունին գոյութեան, որոնցմէ նոյնիսկ կառավարութիւնն է որ պիտի օգտուի, երբ այլեւս գոյութեան իրաւունք չունենան, անոնք ինքնաբերաբար կը դադրին առանց կանխահաս ճիգերու:

25 Սեպտեմբեր-8 Հոկտեմբեր 1910

ԵՐԿՈՒ ԱՂՋԱԿՆԵՐՈՒՆ ՈՒՂԵԳԻՆԸ

Թրամվէյը լեցուած էր. դուրսը տեղատարափ անձրեւ կը տեղար եւ սովորաբար ոտքով Բերա ելլողներն ալ եկած, թխմուած էին հանրակառքին մէջ: Երկու աղջնակներ ներս մտան, թաց խխում. մէկը հազիւ ութը տարեկան, միւսն ալ վեց տարեկանի մօտ եւ ուղեւորներու բարեհաճութեամբ յաջողեցան կծկտիլ անկիւն մը: Թրամվէյը ճամբայ ելաւ: Տոմսավաճառը աղջնակներուն մօտենալով

-Ո՞ր տեղի համար տոմսակ կ'ուզէք, հարցուց:

-Շիշլի, պատասխանեցին երկուքն ալ:

-60-ական փարա պիտի տաք, յարեց տոմսավաճառը:

Պաշտօնեային այս անողոք յայտարարութիւնը անբացատրելի այլայլութեան մատնեց երկու փոքրիկները, վայրկենաբար չառագունեցան, յետոյ գունատեցան եւ ամէնէն ետք իրենց դրամապանակները խառնեցին:

Ճավիտ պէյ Փարիզի մէջ այնչափ անճրկած չէր գուցէ 10 միլիոն ոսկին չկրնալ հայթայթելուն համար, ո՛րչափ այս զոյգ մը աղջնակները, որոնց վրայ յուսահատութեան, արժանապատուութեան ու վիրաւորանքի զգացումները կը նշմարուէին փոխն ի փոխ: Տոմսակավաճառը անոնց առջին կանգնած վճռական պատասխանի մը կը սպասէր: Կառքը սրընթաց կ'արշաւէր եւ անկարելի էր աղջնակներուն համար այն տեղատարափ անձրեւին դուրս ելլել: Պահ մը բաներ մը մռլտացին, իրարու երես նայեցան ու պզտիկին խաժ աչքերը արցունքով լեցուեցաւ:

Հայր եղողի մը, մանաւանդ անոնց հասակովը աղջիկ զաւակ ունեցողի մը համար անկարելի էր այլեւս դիմանալ:

-Ե՛ս պիտի վճարեմ օրիորդներուն համար, ըսի տոմսակավաճառին, հայրերնին ինձ յանձնարարեց, որ վճարեմ:

Իմ այս միջամտութիւնս ծանր բեռ մը կ'իջեցնէր եր-

կուքին ալ ուսէն, որոնք դարձեալ այլայլեցան ու իրենց մանկական շրթունքներով հազիւ կրցան մերսի մը արտասանել:

Ընկերութեան վարի խաւերուն չէին պատկաներ, յայտնի էր. Ֆրանսերէն կը խօսէին ու ըստ բաւականին կոկիկ հագուած էին: Մինչնակարգ ընտանիքի զաւակ ըլլալու էին, որոնց ծնողքը կարծելով, որ իբր տղայ, 20 փարայով կրնան ճամբորդել ամէն կողմ, նոյնչափ դրամ տրամադրած էին անոնց, մինչդեռ տոմսավաճառը 60 փարա կը պահանջէր պատասխանելով ուղեւորներու դիտողութեան, թէ փասօ պէտք էին ներկայացնել 20 փարայով ճամբորդելու համար:

Իրաւ է որ փասօի դրութիւնը ընդունուած է երկաթուղիներու, թրամվէյներու եւ շոգենաւերու համար, բայց փասօ մը ստանալը ո՛րչափ ձեւակերպութիւններու կը կարօտի: Նոյնիսկ եթէ այդ ձեւակերպութիւններն ալ չըլլային, դարձեալ փասօն անբաւական էր գոհացնելու ընդհանուրին պահանջը, քանի որ դպրոցականներն են միայն որ կրնան օգտուիլ փասօէն, մինչդեռ դպրոցականներուն եռապատիկը ոչ-դպրոցականներ կան, ժողովուրդին խոնարհ դասակարգին զաւակները, որոնք օրական ապրուստ հայթայթելու համար ստիպուած են լքել դպրոցը ու չուկայ իջնել իբրեւ գործի մարդ հաց բերելու համար: Ասոնք արդեօք նուա՞զ արժանի են ընկերութիւններու բարեհաճութեանը: Ինչո՞ւ առանձնաշնորհի մը արժանացնել ժողովուրդին մէկ մասը եւ միւս աւելի կարօտագոյն մասը զրկել այդ բարիքէն:

Արդէն մեր բոլոր փոխադրութեան միջոցներուն երթեւեկի սակերը առհասարակ այնչափ բարձր են որ 4-5 հոգիէ բաղկացած ընտանիքներ շատ անգամ զրկուած կը մնան դուրս ելլելու եւ մաքուր օդ ծծելու անհրաժեշտ հաճոյքէն՝ հաշուելով, որ շոգեկառք, շոգենաւ, թրամվէյ, կառուրջ, թիւնել, 30-40 ղրուշի պիտի արժէ իրենց, եւ այս ամէնուն վրայ՝ ոտքի վրայ մնալ, տեղ չգտնալ ու ղլայնանալն ալ ձրի:

Բռնապետութեան շրջանին ո՛չ ոք սիրտ ունէր ասանկ խնդիրներու վրայ խօսելու, հիմա սակայն որ երկիրը ընդ-

հանուր վերանորոգումի մը շրջանին մէջ կը գտնուի, միթէ անհրաժեշտ չէ՞ որ թրամվէյի, շոգենաւերու եւ երկաթուղիներու ընկերութիւններն ալ իրենց նպաստը բերեն երկրին այս ընդհանուր վերանորոգումին ու մէկ կողմէն իրենց փոխադրութեան միջոցները բարեփոխելով հանդերձ միւս կողմէ ալ եւրոպական երկիրներու վրայ չափեն իրենց փոխադրութեան սակերը:

Այս օրերս շարժում մը կայ բոլոր ընկերութեանց մէջ ալ. Ռումելիի երկաթուղին զոյգ գիծ կը հաստատէ, թրամվէյի ընկերութիւնը ելեքտրական ուժ գործածել կ՚ուզէ: Ասոնց համար շնորհակալ ենք, եւ սակայն ժողովուրդը ա՛լ աւելի շնորհակալ պիտի ըլլայ ընկերութիւններուն, եթէ այս բարեփոխումներուն զուգընթաց երթեան նաեւ սակերու բարեփոխումն ու զեղչումին ալ: Սահմանադրական երկրի մը մէջ կարելի չէ բռնապետական սակագինով ճամբորդել: Սահմանադրութեան առաջին բարիքը հաղորդակցութեանց դիւրութիւնն է, ուրկէ պէտք չէ զրկուի մեր ժողովուրդը:

Եւ միթէ ընկերութիւնները պիտի տուժե՞ն սակագիները զեղչելով, ընդհակառակը՝ հիմակուանէն չա՛տ աւելի պիտի նպաստաւորուին ուղեւորներու անօրինակ առաւելութեան պատճառով: Թղթատարութեան օրինակը մէջտեղն է. նամակներու սակագինին զեղչուելէն ետք հասոյթները ա՛լ աւելի բազմապատկուեցան: Եւ երբ ժողովուրդին մէկ մասին հետ միայն գործ ունեցող վարչութիւն մը իր գիները զեղչելով այսչափ կը նպաստաւորուի, ժողովուրդին ամէն դասակարգին հետ ալ ամէն օր չփումի մէջ գտնուող ընկերութիւնները արդեօք ո՞րչափ պիտի նպաստաւորուին, եթէ սակացոյցները զեղչեն:

Սպասելով ընդհանուր ուղեւորութեանց վրայ կատարուելիք զեղչին կ՚առաջարկենք, որ այժմէն իսկ զեղչ մը ըլլայ առհասարակ մինչեւ 15 տարեկան տղոց ուղեգնին վրայ, որոնք, ի՛նչ դասի ալ որ պատկանին, կարող ըլլան միմիայն 20 փարայով ճամբորդել մայրաքաղաքիս մէկ ծայրէն միւսը:

16-29 Հոկտեմբեր 1910

ԲՌՆԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐՋԱՆԻՆ ՈՐՈՉՈՒՄԸ ՄԻԱՅՆ ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԷՔ

Համիտեան շրջանին մթաստուեր օրերէն էր. Օրմանեանի ամէնէն նրբիմաց քաղաքականութիւնն անգամ իր ուժը կորսնցուցած էր եւ պատրիարքը այնչափ անգամ Հայ ազգին երախտապիտական ու Հաւատարմական զգացումները մատուցած էր յոտս վեհափառ սուլթանին, որ այլեւս զգացում չէր մնացած ժողովրդին սրտին մէջ: Գանգատ ամէն կողմ. ո՞ւր պիտի երթար այս ճնշումներուն, բռնութիւններուն ու հայաջինջ քաղաքականութեան վերջը. նոյնիսկ աստիճանի բարձրացում ու նոր պատուանշան ստացողներն անգամ ազգային մտերմական շրջանակներու մէջ սկսած էին դժգոհանքի ու քրթմնջիւնի: Գաւառական եւ ոչ մէկ խնդիր կը լուծուէր, պատրիարքը պալատ կ'երթար-կու գար եւ ամէն վերադարձին կ'ըսուէր, թէ շատ լաւ ընդունելութեան արժանացած էր մապէյնին մէջ:

Ջոջ յուղարկաւորութիւն մը կար, ուր գրեթէ համախրբուած էին ազգին եկեղեցական ու աշխարհական ծանօթ դէմքերը: Արարողութիւնները դեռ չէին սկսած եւ յուղարկաւորներ, մանաւոր սրահի մը մէջ հաւաքուած, կրկին իրենց մտահոգութիւնը կը յայտնէին ազգին անկեալ կացութեան վրայ: Պատրիարքը դարձեալ ամենակենսական խնդրոյ մը համար դիմած էր պալատ, ուր թէեւ առաջնակարգ ընդունելութիւններով մեծարած էին զինքը ու խոստումներով բեռնաւորած, սակայն ամիս մը անցած էր եւ իրերը ո՛ւր որ էին, դարձեալ մնացած էին հոն: Էտիրնէի հանգուցեալ առաջնորդը՝ տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, որ ներկայ էր, սրահին մէջ խռնուած ազգայիններուն դառնալով՝

-Ես այսինչ պատրիարքին (անունը չեմ յիշեր) փոքրաւորն էի, ըսաւ, բայց մօտաւորապէս 60 տարի մը կայ ըսածս, այնատեն հաղորդակցութիւնները հիմակուան պէս դիւրացած չէին, ոչ իսկ կանոնաւոր փոստ կար եւ ներքին գաւառներուն հետ թղթակցութիւնները յաճախ ճամբորդներու կամ կարաւաններու միջոցով կը կատարուէին, հեռագիր ալ չկար եւ եթէ ստիպողական պէտք մը ծագէր, յատուկ մարդ մը ճամբայ կը հանուէր սայլ կամ փայտկ անուամբ, որ գիշեր-ցորեկ հետիոտն քալելով ու լեռնային կտրուկ ճամբաներէ անցնելով իրեն տրուած նամակը համեմատաբար կարճ ժամանակի մէջ կը բերէր իր հասցէին կը յանձնէր:

Առտու մը ասանկ փայտկ մը եկաւ պատրիարքա-րան: Մարդուն ամբողջ դրութիւնը կը մատնէր յոգնածի ու տառապածի կացութիւնը: Վանէն ղրկուած նամակ մը յանձնեց պատրիարքին, որուն մէջ գրուած էր, թէ ժողովուրդը երբ այս ինչ վանքը կը վերաշինէր, շրջակայ թուրքերն ու քիւրտերը յարձակեցան եւ ո՛չ միայն չթոյլատրեցին շինութիւնը այլեւ շինուածներն ալ քարուքանդ ըրին:

Պատրիարքը նամակը կարդալով խորապէս յուզուեցաւ: Պէտք էր բան մը ընել: Առտու էր դեռ: Եպարքոսը Բ. դուռ եկած չէր ըլլար, ուստի որոշեց անոր ապարանքը երթալ եւ, զիս ու սպասաւոր մըն ալ հետը առած, նաւակ նստանք եւ գացինք փաշային ծովեզերեայ շքեղ ապարանքը: Ո՛չ դուրսը եւ ոչ ալ ներսը բնա՛ւ ընդունելութեան արարողութիւն. ծառայ մը միայնակ իմացուց Մեծ եպարքոսին հայոց պատրիարքին եկած ըլլալը եւ եպարքոսը հրաման ըրաւ, որ ներս մտնայ: Մենք հեռուէն կիսաբաց դռնէն ամէն բան կը տեսնէինք: Պատրիարքը աղօթքներու եւ բարեմաղթութիւններու ստուար մթերքով ներկայացաւ եպարքոսին, որ դուցէ առտուն կանուխ կեավուրի մը այցելութենէն շատ դոհ ալ չմնալով աչքերը ծովահայեաց պատուհաններուն յառելով սկսաւ չիպուխը քաշել:

Պատրիարքը մանրամասնաբար պատմեց Վանէն եկած նամակին պարունակութիւնը, միշտ ոտքի վրայ ու նկուն դիրքով: Եպարքոսը անգամ մը միայն հարցուց, թէ գրուածները զուտ ճշմարտութի՞ւնն են եւ թէ վստահելի՞ անձ է Վանէն այդ նամակը գրողը: Պատրիարքը երբ հարկ եղած բացատրութիւնները տուաւ, փաշան լակոնական ոճով մը

-Գնա՛, պէտք եղածը կը կարգադրենք, ըսաւ:

Հետեւեալ օրը էմրը սամի մը կը ղրկուէր Վանի կուսակալին, ուր ո՛չ միայն կ'արտօնուէր վանքին վերաշինութիւնը, այլ եւ Մեծ եպարքոսը կը հրամայէր, որ զինուորներ օգնեն չինութեան գործին:

Մերունի եպիսկոպոսը իր պատմութիւնը աւարտելէ ետք ներկաներուն դառնալով

-Հիմա ո՞րը կը նախընտրէք, ըսաւ: Կայսերական պալատին մէջ ու Բ. դուռը պատրիարքին ընծայուած արտակարգ ընդունելութիւննե՞րը, թէ այն նախկին չոր ու ցամաք ընդունելութիւնը: Ի՞նչ օգուտ ազգին երբ պատրիարքը կենցաղագիտական բառերու տակ ընկճուած կը վերադառնայ առանց որեւէ գործ յաջողցնելու, մինչդեռ ազգը հարիւր անգամ գոհ էր, եթէ այսչափ պատիւներ չընծայուէին իր ներկայացուցիչին եւ անոր առաջադրած խնդիրները կարգադրուէին արդարութեամբ եւ անաչառութեամբ:

Այս ուշագրաւ պատմութիւնը յիշեցի երբ ձեռքս անցաւ Զարսանճաքի հողային խնդրոյն առթիւ ասկէ 40 տարի առաջ Պետական խորհուրդին տուած մէկ որոշումը, որուն ամբողջական թարգմանութիւնը հրատարակած էինք մեր հինգշաբթի օրուան թիւով: Այդ վաւերաթուղթը սրտերու խօսող հանգամանք մը ունէր, որ իր մէջ կը պատկերացնէր օսմանեան կառավարութեան հայեացքները ժողովուրդին հանդէպ՝ Համիտի անիծապարտ շրջանէն առաջ: Պետական խորհուրդը իր որոշումներուն ամբողջութիւնը հիմնած էր արդարութեան, անաչառութեան ու ժողովուրդին շահուն վրայ, ուրկէ բնականաբար անբաժան է նաեւ երկրին շահը: Այդ վաւերաթուղթը կ'ըսէ, թէ ժողովուրդը չի կրնար լքել իր տունը, իր պարտէզը, իր այգին, զոր ձեռքովը չէնցուց, զոր վայելեց յորդւոց որդի ժառանգաբար եւ յաջորդաբար եւ ի սպառ կ'արգիլէ աղաներուն կողմէ որեւէ ոտնձգութիւն հայ եւ թուրք գիւղացիներու կալուածներուն մէջ, իսկ գալով մշակելի հողերուն՝ կը մատնանշէ մեծ ծաւալով թափուր հողը եւ կ'առաջարկէ, որ անոնք տրուին այդ իրաւազուրկ ընչազուրկներուն:

Եւ այս որոշումը կը տրուէր այնպիսի դարաշրջանի մը, ուր քրիստոնեային վկայութիւնն անգամ չէր ընդունուեր իսլամին համար, ուր քրիստոնեան ամէն տեսակէտով տասնապատիկ աւելի ստորադաս էր իսլամէն ընկերական հարցերու մէջ: Իսկ հիմա, որ քրիստոնեան հաւասար է իսլամին, քրիստոնեան զինուոր է, վեզիր է, վիւքէյլա է, նախարար է, շատ բնական է որ ա՛լ աւելի մեծ չափով գործադրութիւնը պահանջենք արդարութեան եւ հաւասարութեան:

Եւ սակայն մենք ծայրայեղ չենք. մեր չարսանճաքցի ազգակիցները նոր չնորհ մը չեն հայցեր սահմանադրական կառավարութենէն, բռնապետական շրջանին տրուած որոշումին գործադրութիւնը կը պահանջեն:

30 Հոկտեմբեր-12 Նոյեմբեր 1910

ՄՐՆ Է ՀԱՅՈՒՆ ԱՊԱԳԱՅ ԱՍՊԱՐԷԶԸ

Առեւտրական տեսակէտով բեղուն տարի մը բոլորեցինք: Իրաւ է, որ ինչ-ինչ միջադէպեր, օրինակի համար՝ պոյքոտները, քառանթինները, մաքսային գործառնութեանց դժուարալոյծ հանգամանքը թէեւ իրենց արգելիչ դերերը ունեցան, սակայն ընդհանուր առմամբ այս տարի գործերը խիստ գոհացուցիչ եղան եւ մեր վաճառականները, որոնք քիչ մը լալկան են, դէթ այս տարուան համար դադրեցուցին իրենց պայմանաղրական դժգոհանքը: Արդէն արտաքին երեւոյթներն ալ կը հաստատեն մեր հրապարակին փայլուն վիճակը, ուր տարւոյն այս եղանակին մէջ, երբ ուրիշ տարիներ վարժուած էինք աչքէն-ձախէն սնանկութեան ու ձախողուածի տխուր լուրեր ստանալ, հիմա ուրախութեամբ կը տեսնենք, որ ամէն մարդ իր բանին գործին է եւ նուազ հաստատուն կարծուած առեւտրական տուներն անգամ իրենց վճարումները կը կատարեն կանոնաւորաբար՝ առանց անպատուաբեր ընթացք մը ունենալու եւ առանց ուրիշներուն վնաս հասցնելու:

Եւ արդէն անցեալ տարիներու սնանկութեանց համար ալ ո՞վ կրնայ ըսել, թէ չարաշահութեան ստոր դիտումներէ ծագում առած էին անոնք: Ընդհակառակը՝ առեւտրականները ամէն ճիգ կը թափէին իրենց գոյութիւնը պահելու, բայց հարուածները այնչափ բազմակողմանի էին որ անոնց մէկին, երկուքին կուրծք տուողը վերջապէս ուժաթափ կ'ըլլար ու չորրորդին տակ կ'ընկճուէր: Հայ վաճառականներուն տունը քանդողը անակնկալ բանտարկութիւնն ու ճամբորդութենէ արգիլուիլն էր. ամէնէն փայլուն գործի տէր անձը մէկ օրէն միւսը կը բանտարկուէր եւ առնելիքները, տալիքները կը մնային ամիսներով երեսի վրայ կամ երկրորդական մարդոց ձեռք եւ երբ

մարդը բանտէն ելլէր աւերակոյտ մը միայն կը գտնէր իր ձգած ծաղկեալ բուրաստանին տեղ: Միւս կողմէ, ո՛չ կը թոյլատրէին, որ գաւառի յաճախորդները իրեն գան եւ ոչ ալ ինք կրնար մարդ ղրկել անոնց եւ այս ամէնուն վրայ քանի մը տարին անգամ մըն ալ երբ գաւառական յաճախորդները թալանի ենթարկուելով աւուր հացի կարօտ մընային, այս պայմաններու մէջ ի՞նչպէս կարող ըլլար իր գոյութիւնը պահել հայ առեւտրականը: Վաճառական ունէինք, որուն 10 հազար ոսկիի ապրանքը մէկ քաղաքի մէջ թալանի տուած էին: Եւ այս ամէնէն ետք, երբ հրապարակին վրայ դեռ հայ վաճառականներ, սեղանաւորներ գոյութիւն ունին եւ օսմանեան ամէն քաղաքներու մէջ ալ միշտ առաջնակարգ դիրք մը բռնել յաջողած են, հաւատացէ՛ք, որ պատիւ ու պարծանք է մեզ համար եւ անհերքելի ապացոյց մը, թէ հայը ճշմարտապէս առուտուրի, գործի մարդ է եւ այս ազգը անկարելի է որ ընկուի:

Փա՛ռք Աստուծոյ, անցան այն սուգի ու արցունքի օրերը: Այսօր ամէն մարդ տէրն է իր գործին, իր առուտուրին ու իր անճին: Իրաւ է, որ մեր գաւառաբնակ եղբայրներէն մաս մը դեռ չէ գտած իր անդորրութիւնն ու հանգիստը եւ կը նեղուի զինքը չրջապատող տարրերէն, բայց այդ նեղութիւնն ալ առժամեայ է եւ չի կրնար մնայուն հանգամանք ունենալ, որովհետեւ սահմանադրական կառավարութիւնը երկրին միւս մասերուն մէջ երբ բռնապետութիւնը ի սպառ ընկելու համար ահագին զօրաբանակներ չարժումի կը դնէ, բնականաբար չի կրնար անտես ընել նաեւ Հայաստանն ալ, որ ամէնէն աւելի պէտք ունի մաքրագործումի մը, եւ ուր որջացած քանի մը խեղճուկրըակ պէյերն ու անզօր աղաները չախչախելը, Ալպանիոյ, Հորանի, Քերեքի եւ ուրիշ վայրերու ապրստամբներուն վրայ ղրկուած զինուորական ուժին չափ մեծ զօրութեան մըն ալ պէտք չունի. երկու-երեք վաշտ զինուորի երեւումը եւ նոյնիսկ անոնց ճամբայ ելած ըլլալու լուրը պիտի ահաբեկէ այս կնամարդիները ու ծակամուտ ընէ զանոնք: Եւ անշուշտ Ալպանիոյ վրայ աղի արցունք

թափող մեր հայ մեպուսները, օր մը պիտի բարեհաճին Մուշի, Վանի եւ ուրիշ քաղաքներու տառապող հայ գիւղացիներուն ալ արցունքը սրբելու միջոցները հայթայթել կառավարութենէն՝ մեր այն հայ եղբայրներն ալ իրենց երկրագործութեամբը ու առուտուրովը զբաղելու վիճակին մէջ դնելով:

Հետեւաբար ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով կրնանք ըսել, թէ ինքնապարգացումի շրջանը հասած է այլեւս մեզ համար եւ ասկէ ետք ո՛վ որ ոտքի կռուան մը գտնել չ'աշխատիր հրապարակի վրայ, ո՛վ որ ուրիշներէ օգնութիւն կը սպասէ դիրք մը չինելու համար, անիկա ո՛չ միայն իր անձին ու ընտանիքին պատասխանատու է, այլ եւ ամբողջ ազգին լրութեան դէմ է որ կը մեղանչէ:

Առջի օր երիտասարդ մը տեսայ, որ նորաշէն փոսթահանէին առջեւ համեստ ափսէի մը վրայ անուշահոտութեանց փոքրիկ սրուակներու հոյլ մը զետեղած կը ծախէր քսանական փարայի: Մօտեցայ իրեն, սրուակներէն մէկ քանին զննեցի. ինք սկսաւ շատ վարժ ձեւով կարդալ անոնց վրայի գաղիերէն պիտակները՝ իրաքանչիւրին թարգմանութիւնը ընելով:

-Ափերիմ, ըսի, գաղիերէ՞ն ալ գիտէք կոր:

-Ո՛չ միայն գաղիերէն, տաճկերէն եւ հայերէն ալ գիտեմ, պատասխանեց, քիչ-շատ դաստիարակութիւն առած ու միտքս ալ մշակած եմ, եւ նկատելով որ ասկէ-անկէ գործ փնտռելով պարապ տեղը ժամավաճառ պիտի ըլլամ, իսկոյն այս գործին ձեռնարկեցի, ուրկէ օրական գոհացուցիչ շահ մը կ'ընեմ՝ անձնիշխանութիւնս պահելով:

Հիացայ երիտասարդին կորովին վրայ եւ չնորհաւորեցի զինքը:

-Բայց ամէն մարդ քեզի պէս չի մտածեր, յարեց, բարեկամներ ունիմ, որոնք պաղ վերաբերում ցոյց տալ սկսան ինձ հանդէպ, որպէս թէ ըրածս անպատուաբեր գործ մը ըլլար:

-Այդ քեզմէ երես դարձնող բարեկամներդ օր մը պիտի նախանձին վրադ, եթէ այս կորովով չարունակես, ըսի:

Այս տողերը կարդացող ամէն գործնական մարդ, անշուշտ, մեզի հետ ուրախութեամբ պիտի յայտարարէ, թէ նախանձելի ապագայ մը կը սպասէ այս երիտասարդին, որ իր նախաքայլերուն մէջ կը հետեւի ինքնօգնութեամբ դիրք գրաւողներու փշալից, բայց ապահով շաւղին:

Ուրիշ երիտասարդ մը՝ ամուսնացած, զաւակներով բեռնաւորուած, երկու տարիէ ի վեր կորսնցուցած էր գործը եւ ապարդիւն ակնկալութիւններով կ'օրօրուէր այս կամ այն բարեկամէն ու ազգականէն: Օրերը կ'անցնէին ու բարեկամները, ազգականները, որ պիտի սատարէին, ոչինչ խօսքերով ժամանակավաճառ կ'ընէին երիտասարդը, որ վերջապէս հասկնալով, թէ աղէկ օրերու բարեկամները ինչ վերաբերում կը ցուցնեն դժբախտութեան շրջաններուն, գտաւ նիհար գործ մը, պլլուեցաւ անոր ամբողջ հոգիովը, չորս մարդուն ընելիքը ինք ըրաւ եւ վեց ամիս ետք սկսաւ գղջալ, թէ ինչո՞ւ անկումին առաջին օրէն խելք չէր ըրած միեւնոյն գործին ձեռնարկելու:

Մեր հրապարակը բեղուն է. սահմանադրութիւնը, եթէ լիուլի չպսակեց ամէն ակնկալութիւն, գոնէ սա երկու տարուան շրջանին մէջ քակեց կաշկանդուած հայերուն ձեռքերն ու ոտքերը, եւ մեզի ալ դիւրութիւն տուաւ հաւասարապէս գործելու մեր միւս մրցակիցներուն հետ: Ո՛չ ոստիկանը կու գայ կաշառք կ'ուզէ, ո՛չ քաղաքէ քաղաք երթալու համար անցագիրի պէտք ունինք, ո՛չ մեր հեռագիրներէն սադայէլական իմաստներ կը հանուին եւ ոչ ալ իրենց վրայի պիտակներուն համար մեր ապրանքները մաքսին մէջ վար կը դրուին: Ա՛ռ, ծախէ՛, հնարէ՛, հեղինակէ՛, նոր գիւտ ըրէ՛, ո՛չ ոք, ո՛չ ոք կրնայ մազիդ դպչիլ: Ասանկ լայնարձակ ասպարէզի մէջ հայը չէ որ պիտի անճրկէր դրամ չահելու: Ասոնք դեռ բան մը չեն սակայն.

հիմա մի միայն չարժելու ազատութիւն մը ձեռք բերինք եւ այսչափ կը խայտանք, վաղը մեր կառավարութիւնն ալ անշուշտ պիտի թօթափէ ներքին հոգերը եւ պիտի նուիրուի ժողովուրդին առեւտրապէս զարգացման: Ճամբաներու չինութիւնը, որ հոգին է առուտուրին, իր ծրագրային վիճակէն գործնականի վերածուելու վրայ է. արդէն իսկ մէկ քանի նահանգներու մէջ ճամբաներու չինութեան ձեռնարկուեցաւ, գարունէն սկսեալ ջրաբաշխական գործողութեանց եւ ճահիճներու ցամաքեցուցման աշխատութիւններուն ալ զարկ պիտի տրուի եւ վերջապէս կամաց-կամաց կառավարութիւնը պիտի սատարէ մեզ որ դրամ չահինք, դիրք չինենք:

Ասոնք ո՛չ ծայրայեղ լաւատեսութիւններ են եւ ոչ ալ անիրականալի երազներ, որոնց մէջ առաջնութեան բաժինը ունենալու համար պէտք է պատրաստուինք ու, յեղափոխական բացատրութեամբ, մեր չարքերը խտացնենք: Մեզի համար առուտուրէ ուրիշ ասպարէզի մէջ փայլուն ապագայ չկայ. մենք անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր միշտ առեւտրական մարդիկ եղած ենք եւ հիմա ալ պատճառ մը չկայ, որ անկէ բաժնուինք, երբ առաւելապէս առուտուրի հակում ունինք եւ մեր դիւրութիւններն ալ մեզի դէպի հոն կ՛առաջնորդեն: Հետեւաբար երբ մեզմէ մաս մը ազատական ասպարէզներու կոչում կը զգայ իր մէջ ու դէպի հոն կը դիմէ, ազգին միւս ստուարաթիւ մեծամասնութիւնն ալ պէտք է մղում տայ առուտուրին: Եւ վստահ պէտք է ըլլալ, թէ առուտուրի հակողը բնաւ պիտի չզղջայ ասկէ ետք, որովհետեւ ինչպէս որ զարգացած երկիրներու մէջ գործ մը ունեցողը եւ աշխատողը անպատճառ բարեկեցիկ կեանք մը կ՛ապահովէ, նոյնպէս ալ մեր երկրին մէջ գործի մը հիմը դնողը իր բարեկեցութիւնը երաշխաւորած պիտի ըլլայ, եթէ միեւնոյն ժամանակ անխոնջ կերպով աշխատի:

4-17 Դեկտեմբեր 1910

ԳՈՐԾԻ ՄԱՐԴՈՑ ՆՈՐ ԱՍՊԱՐԷԶ

ՄՆԱՑՈՂԻՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԱՋՔԸ ԼՈՑՍ

30 տարիէ ի վեր ամբողջ եւրոպական մեծ տէրութիւնները ամէն անգամ որ խնդիր ունենային մեր երկրին հետ եւ կամ բան մը փրցնել ուզէին մեզմէ, Անատոլուի բարեկործութիւնները աչքի կը խոթէին: «Անատոլուն բարեկարգեցէք», կը յեղյեղէին եւ Համիտ, որ ամէն բարի բաներէն կը խորշէր, բարեկործութիւն բառին առջեւ դող ելլելով՝ իսկոյն տեղի կու տար եւ, երկրին համար ո՛րչափ ալ վնասակար ըլլար եւրոպացիներուն առաջարկը, անմիջապէս գլուխ կը խոնարհեցնէր, որպէսզի բարեկործում չկատարուի Անատոլուի մէջ եւ ժողովուրդին ինքնագիտակցութիւնը չզարգանայ: Այսօր սակայն դարերը փոխած են եւ սահմանադրական կառավարութիւնը, հակառակ անոր որ ըստ բաւականին խանգարուած ելեւմտացոյց մը ունի, իր հաստատութենէն երկու տարի ետք, առանց եւրոպական տէրութեանց ազդարարութիւններուն ու սպառնալիքներուն եւ գուցէ ի հեճուկս անոնց, հիմնաքարը կը դնէ Անատոլուի բարեկործութեան՝ Սամսոն-Սըվազ երկաթուղիին սկզբնաւորութեամբը, որուն ամէն ձեւակերպութիւնները աւարտած են եւ հողային աշխատութիւններուն պիտի ձեռնարկուի մէկ քանի օրէն: Աւելորդ կրկնութիւն մը պիտի ըլլայ հոս թուումը ընել այս հսկայական երկաթուղիին, որ Սեւ ծովը պիտի միացնէ Անատոլուի սրտին հետ եւ որուն երակաւորումները առիթ պիտի տան Սամսոնէն մինչեւ Սըվազ երկարաձգուող բոլոր քաղաքներուն, գիւղերուն ու աւաններուն նոր կեանք մը ընդգրկելու: Եւրոպական տէրութեանց իրենց հպատակներուն դրամ վաստկցնելու համար թափած գերմարդկային ճիգերը տեսնելով թուքերնիս կը կլլէինք, թէ արդեօք պիտի գա՞յ օր մը որ մեր կառավարութիւնն ալ -վազ անցանք օգնելէն- գոնէ դժուարութիւն չյարուցանէր վաճառականներուն, ճարտա-

չունի, արդեօք մեր գործի մարդիկը ոտքերնին փռած, անհոգ-անտարբեր, օղին կոնծելով քէյֆերնի՞ն պիտի նային, թէ՝ առիթէն օգտուելու գործնական ոգիով պիտի կըրկնապատկեն իրենց ճիգը ու բռնապետութեան շրջանին ազգին կորսնցուցած հաւաքական հարստութիւնն ու առեւտրական դիրքը վերահաստատելու պիտի ջանան:

Զգելով ապագային, որ ճղղէ այդ կէտը, հիմա, այսօր, իբր գործնական մարդ, պէտք է որ Սամսոն-Սրվազ երկաթուղիին շինութեան գործառնութիւններէն օգտուինք: Մեր արհեստաւորները, գործաւորներն ու յանձնառուները պէտք է մղենք, որ ցոյց տան իրենց գործունէութիւնն ու դրամ չահին: Իրաւ, գիծին շինութեան գործը մէկ յանձնառուի մը կամ մէկ քանի մեծ յանձնառուներու չորրուեցաւ թէեւ, բայց ընդհանրապէս սովորութիւն է ասանկ պարագաներու մէջ, որ կառավարութիւնը մաս առ մաս տեղական փոքր յանձնառուներու կու տայ այսչափ տեղին հողերուն յարդարումը: Մեր ազգայիններէն ձեռներէց անձինք իբր ընկ, իբր մօտէն գիտակ տեղական պայմաններուն, կրնան ա՛լ աւելի նպաստաւոր պայմաններով ստանձնել որոշ տեղերու աշխատութիւնները ու, գործաւորներ հաւաքելով իրենց գլխուն, վաստկիլ ու վաստկցնել: Ցետոյ կու գայ թրավերսի խնդիրը: Անատոլուի ահագին անտառները ո՛րչափ ձեռնտու են թրավերսի հայթայթումին: Այս ճիւղն ալ պէտք է հիմակուընէ նկատողութեան առնել, ուրկէ ետք երկաթ ռայլերը եւլն. եւլն. կը յաջորդեն իրարու: Եւ ասոնց ամէնքն ալ տրամադրելի են գործել գիտցող ամէն քաղաքացիի համար:

Վերջացնելէ առաջ այս յօդուածը, պէտք կը զգանք շեշտել, թէ Սամսոն-Սրվազի երկաթուղիին շինութեան ամենամեծ զարկ տուողը եղած է Սամսունի երիտասարդ ու համակրելի մեպուսը՝ Կրետացի Մեհմետ Ալի պէյ, որ իր ամբողջ գոյութիւնը տրամադրելի ըրած էր այս երկրաշէն գործին:

16-29 Դեկտեմբեր 1910

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԱՄՈՒՄՆԱՅՆԵՆՔ

Էջմիածնի Մայր աթոռին ներքին կեանքին նկատմամբ մէկ քանի օրերէ ի վեր իրարմէ բոլորովին տարբեր աղբիւրներէ հրապարակուած տխուր մեկնաբանութիւնները ու քամահրանքի յայտնութիւնները անբացատրելի զայրոյթով խոցոտեցին հայ սրտերը համակ: Տ. Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաքեան, որ Ազգային ժողովին կողմէ պատուիրակ կարգուած էր վեհափառ Հայրապետին ուղեկցելու մինչեւ Մայր աթոռ, տխուր հանդիսատեսը եղած էր Մայր աթոռի միաբաններէ մեծագոյն մասին անորակելի չհատակութիւններուն եւ իր մեկնաբանութիւնները դեռ բան մը չեն, իրեն վերապահածներուն հետ բաղդատելով: Միաբաններուն ապերասանութիւնը Փեթերսպուրկէն իսկ սկսած էր, ուր երկու եպիսկոպոսներ, կայսերազուն իշխաններուն եւ ուրիշ բարձրաստիճան ռուսերու ներկայութեան, կատղած չլմորած, սկսած են իրարու վրայ յարձակիլ բռունձքով ու հայհոյութիւններու տարափով՝ իւրաքանչիւրը պնդելով, որ ինք պիտի ընկերակցի հայրապետին, անոր ցարին ներկայացած պահուն:

Առաջին առթիւ գուցէ չափազանցութիւն նկատուէին Պալաքեան վարդապետին յայտնութիւնները, սակայն տխուր զուգադիպութեամբ հետեւեալ օրը հասած թիֆլիսեան «Հորիզոն» թերթին մէջ ալ երկու յարգուած գրիչներ՝ Լէօ եւ Յովհաննէս Թումանեան, հաստատեցին մեեւնոյն տխուր իրականութիւնները, յետոյ պ. Յովհաննէս Ասլանեան դերասդ մը պարզեց Մատթէոս Ա. կաթողիկոսի շրջանէն եւ հուսկ ուրեմն հնչակեան վաղեմի գործիչի մը՝ պ. Ցարութիւն Ճանկիւլեանի երէկուան նամակը եկաւ պսակը (Մերուժանի պսակը անշուշտ) դնել Մայր աթոռի միաբանութեան կատղած գազաններուն գլխուն:

Ուրիշ արժանահաւատ նամակագիր մը, որ ո՛չ նուազ

իրազեկ է Էջմիածնի կեանքին, մասնաւոր նամակով մը կը գրէ մեզ, թէ պէտք չէ զարմանալ ու անակնկալի գալ այս մերկացումներուն նկատմամբ, որոնք սովորական բաներ են Էջմիածնի միաբանութեան համար, եւ ուր եպիսկոպոս մը, հիմա ալ մեծ թեմի մը առաջնորդ, ասկէ 25 տարի առաջ առօք-փառօք պսակուած է Շողակաթի եկեղեցւոյն մէջ վարժուհիի մը հետ, որ չէր յօժարած առանց պսակի ապրիլ իրեն հետ եւ այսօր նորին սրբազնութիւնը, շրջապատուած զաւակներով ու թոռներով, պատուաւոր քաղաքացիի մը կեանքը կը վարէ՝ հարսնիք ընելով, թոռները կնքելով եւ ընտանեկան կեանքի ամէն դրուագները համտեսելով:

Նամակագիրը այս պարագան իբր ամբաստանութիւն կը ներկայացնէ այդ եպիսկոպոսին համար, բայց մենք հակառակէն դատելով իրողութիւնը, կը դրուատենք նորին սրբազնութիւնը, որ յաջողած է ըմբռնել եպիսկոպոսի բուն իսկ դիրքը եւ Պօղոս առաքեալի եպիսկոպոսներուն համար անհրաժեշտ նկատած պատուէրին հետեւելով ՄԻՈՑ ԿՆՈՋ ԱՑՐ եղած է. ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ էին քրիստոնէութեան առաջին շրջանին հայրապետները՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս եւ այլ հայրապետները, եւ որոնց ընտանեկան սերնդագործութեան տօնը կը կատարէ Հայաստանեայց եկեղեցին մինչեւ ցայսօր, տօն որդւոց եւ թոռանց ս. Գրիգորի Լուսաւորչի անունով:

Եւ ինչո՞ւ չամուսնանայ եպիսկոպոսը, երբ աշխարհի ամէնէն մեծ ընկերաբանը, իմաստասէրն ու Տարսոնի այն ատենուան քոլեճին զարդը եւ Քրիստոսի ամենաջերմ հաւատացեալը Պօղոս առաքեալ կը փաստաբանէ եպիսկոպոսներու ամուսնութեան անհրաժեշտութիւնը: Առաքեալին այս վարդապետութիւնը պարզ պատուէր մը կամ հրաման մը չէ, այլ պատճառաբանուած, փաստաբանուած եւ պարտաւորիչ ըլլալը ապացուցուած վարկած մըն է հետեւեալ կերպով. «Եպիսկոպոսը պէտք է, որ կնոջ մը էրիկը ըլլայ», կ'ըսէ առաքեալը եւ յետոյ կ'աւելցնէ. «Որովհետեւ մարդ մը, որ իր տունը կառավարել չսորվի, ի՞նչպէս պիտի կրնայ Աստուծոյ տունը կառավարել»:

Ասկէ բացայայտ, ասկէ պայծառ խօսք մը կրնա՞յ ըլլալ

եւ հիմա իսկ մեր ազգին այսչափ երկպառակութեանց պատճառը իրենց տունը կառավարել չգիտցողները ազգին տունը կառավարելու կանչելնիս չէ՞ միթէ:

Բայց խօսք հասկնալ չուզողները, որոնց մէջ դժբախտաբար մեզի չատ մօտիկ ու չատ հմուտ անձնաւորութիւնները ալ կը գտնուին, ջուրը պատէն վեր հանելու հակադարձ ճիգերով կը պնդեն, թէ Քրիստոսի ժամանակ բազմակնութիւն կար եւ որովհետեւ նորադարձ քրիստոնեաներուն մէջ ալ մէկէ աւելի կին ունեցողներ կային, առաքեալը անոնց ակնարկելով կը պնդէ, որ եպիսկոպոսը մէկ կնոջ մը էրիկը ըլլայ: Եւ սակայն այս կերպ մեկնիչները բնաւ ուշ չեն դներ այդ նախադասութեան անմիջապէս յաջորդող պատճառաբանութեան, որով առաքեալը կը փաստէ իր ըսածը. որովհետեւ իր տունը տնտեսել չգիտցողը ի՞նչպէս պիտի տնտեսէ Աստուծոյ տունը: Ահաւասիկ թէ ինչո՞ւ անպատճառ ընտանիքի տէր պէտք է ըլլայ եպիսկոպոսը:

Պահ մը ենթադրենք, որ Պօղոս իր ժամանակի բազմակընութիւնը նկատողութեան առած ըլլայ: Հիմա միթէ բազմակնութիւնը նուա՞զ ընդհանրացած ու ծաւալած է, քան թէ Քրիստոսի դարը: Այն ատեն եթէ հրեաներն ու հեթանոսները մէկ կամ 2-3 կին կրնային առնել ըստ օրինի, հիմա ընկերական բարքերը այնպիսի կացութեան մը հասած են որ միշտ ս. Գիրքէն խօսելով, կ'արդարացնեն մարգարէին գուշակութիւնը, որ աշխարհի կատարածին ակնարկելով կ'ըսէ. «Այն ատեն եօթը կին էրիկ-մարդու մը ձեռքէն պիտի բըռնեն ու ըսեն, հացը մեր քսակէն ուտենք, հագուստը մեր քսակէն հագուինք, մինակ թէ անունդ թող մեր վրայ ըլլայ, ու նախատինքէ ազատինք»:

Ընկերական արդի բարքերը խորապէս ուսումնասիրող մը -խորապէս ուսումնասիրելու ալ հարկ չկայ-, չորս կողմը ակնարկ մը նետողը, կը խոստովանի, թէ նախնի դարերէն տասնապատիկ աւելի առաջացած է բազմակնութիւնը, ուրկէ բնականաբար զերծ չէին կրնար մնալ կղերականները, որոնք լաւ կ'ուտեն, լաւ կը խմեն, հանդիստ կ'ապրին, զբաղում չունին եւ առիթ ալ չի պակսիր

իրենց՝ փորձութեան առաջնորդուելու կամ անոր դիմելու:

Վերջին օրերս երբ կաթողիկոս, պատրիարք ընտրելու թեկնածուներու շուրջ կը դառնար խօսակցութիւնը, ամուրի կղերականութեան մեծագոյն մասը կ'ամբաստանուէր կնոջական հարցերով: Եւ բացի կնոջ անհրաժեշտութենէն, զաւակներու պակասը ո՞րչափ յոռի տպաւորութիւն կ'ընէ մարդուս բարոյականին վրայ. փոքրիկի մը մէկ ժպիտը, մանկական մէկ երգը, չարաճճի մէկ արարքը իսկոյն կը մեղմացնէ ամէնէն ապառաժ խստութիւնները անդամ: Հազարաւոր փաստերով ապացուցուած ճշմարտութիւն մըն է որ զաւակներու հայր մը ո՛չ այնչափ դաժան ոճիրներ գործելու կրնայ մղուիլ, որչափ ամուրի մը, որ ընտանեկան որեւէ կապ չունի եւ աշխարհի հետ որեւէ սերտ հաղորդակցութիւնով չէ զօդուած, նոյնիսկ զաւակներու հայրը եթէ ոճիր ալ գործէ, հարիւրին իննսունը՝ կնոջը կամ զաւակներուն սէրը եւ կամ անոնց ենթարկուած մէկ զրկանքն է չարժառիթը:

Էջմիածնի միաբանները եթէ ամուսնացած եւ զաւակներու հայրեր ըլլային ի՞նչ պատճառ պիտի ունենային զեխութիւնը, քինախնդրութիւնն ու էնթրիկը այս աստիճանին հասցնելու. ամէն մարդ իր կնոջը, զաւակներուն, ընտանիքին նուիրուած կ'ըլլար եւ անոնց ընթացիկ պահանջումներէն գլուխ չէր կրնար առնել որ իր կարգակիցը կամ իր պետը հալածելու ելլար կազմակերպուած սիսթեմով մը: Մինչդեռ անգործութիւնը, զբաղումի պակասը, հարստութիւնը, հանգիստ կեանքը պատճառ եղած են որ մեր ամէնէն նուիրական սրբավայրին պահպանութեան յատկացուած սրբազաններ փոխանակ ժողովուրդին աչքին պատկառելի հանդիսանալու, քար գայթակղութեան դառնան իրենց հակամարդկային արարքներով: Ու մինչեւ որ այս չարիքը հիմնովին չդարմանենք եւ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս հայր չըլլայ զաւակներու եւ տէր՝ ընտանիքի, չենք կրնար փրկուիլ այս զեղծումներէն ու գայթակղական արարքներէն:

25 Դեկտեմբեր 1910-7 Յունուար 1911

ԶՈՒԼՄ ԻՄ, ԹԷ ՄԻԱՅՈՒՄ

Մեր նորընտիր ներքին գործոց նախարար Խալիլ պէյ, պետական պաշտօնատարներուն շատ քիչին տրուած յստակութեամբ մըն է որ կ'ընէ իր յայտարարութիւնները այլ եւ այլ առիթներու մէջ: Խօսքերը ծամծմել, երկդիմի բառեր փնտռել, խուսափողական բացատրութիւններ գտնել Խալիլ պէյի համար չեն: Եւ ասիկա ամէնէն աւելի փնտռուած առաքինութիւնն է մեր երկրին համար ներկայիս, երբ ամէն ժամանակէ աւելի հիմա է որ օսմանցիութիւնը կազմող այլազան ազգերը պէտք ունին անկեղծութեան:

Ինչպէս երէկ հաճոյքով գրած էինք, ներքին գործոց նախարարը իր պաշտօնը չնորհաւորելու եկող Օսմանեան տարրերու միութեան ընկերակցութեան ուղղած մէկ ճառին մէջ կ'ըսէր. «Կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան նպատակն է ՄԻՈՒԹԻՒՆ եւ ո՛չ ՋՈՒԼՈՒՄ, այսինքն կառավարութիւնը կ'ուզէ տարրերու միութիւն առաջ բերել, առանց ղպչելու իւրաքանչիւր տարրին ազգութեան, լեզուին, սովորութիւններուն եւ կրօնքին»:

Ահաւասիկ բացայայտ, պայծառ ու յստակ յայտարարութիւն մը, որ հազարաւոր ուռուցիկ ճոռոմաբանութիւններէ աւելի կը ծառայէ սրտերու հանդարտեցումին եւ ազգերուն Օսմանեան կայսրութեան սրտանց փարելուն: Նախարարին խօսքը անոր համար մեծ կշիռ ունի, որ Խալիլ պէյ ներքին գործոց նախարար ըլլալով հանդերձ, Օսմանեան քոմիթէին ալ ամէնէն ազդեցիկ, իրազեկ, գործօն ու հայրենասէր մէկ անդամն է:

Եւ սակայն խնդիր է գիտնալ, թէ Խալիլ պէյի միւս պաշտօնակիցներն ու նախարարութեան ստորադաս պաշտօնեաներն ալ ունի՞ն արդեօք միեւնոյն զաւանութիւնը, որովհետեւ Օսմանեան սահմանադրութեան ընդհանուր

խանդավառ չրջանին անցնելէն ետք, երբ ամէն մարդ կը յուսար, թէ այլեւս օսմանեան մեծ պետութիւնը կազմող բոլոր ազգերը միմիայն սահմանադրական կառավարութիւնը հաստատուն պահելու միջոցներուն վրայ պիտի մտածէին ու իրենց ամբողջութիւնը այս մեծ ուժին ամրապնդման պիտի նուիրէին, դժբախտաբար հոս ու հոն, դաւառի մը անկիւնը կամ գիւղի մը խորշը եւ կամ նոյնիսկ մայրաքաղաքիս մէջ գտնուեցան պաշտօնեաներ մեծ ու պզտիկ եւ թերթեր ալ, որ գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար ժողովուրդին զգացումները գրգռեցին եւ միջոց չտուին ա-նոնց, որ իրենց ամբողջ էութեամբը նուիրուին Օսմանեան կայսրութիւնը զօրացնելու մեծ ու էական նպատակին: Մէկը ելաւ միլլեթը հաքիմէի (տիրող ազգի) վարդապետութիւնը քարոզեց եւ կասկած ծնցուց միւս ազգերուն մէջ, թէ արդեօք հաւասարութեան հռչակուելէն ե՞տքն ալ դեռ հաքիմ եւ մահքիւմ ազգեր մնացած են այս երկրին մէջ: Միւսը՝ իւրաքանչիւր ազգի իր ազգային պատմութիւնը արգիլելու ապարդիւն փորձեր ըրաւ ոչ-իսլամ դպրոցներու մէջ, մէկ երրորդը՝ երգարանները իբր վնասակար հրատարակութիւն դատարանի յանձնեց: Վերջապէս անտեղի փութկոտութեամբ ու սահմանադրութեան բուն իսկ ոգիին չկրնալ թափանցելու արդիւնքներ, որոնք ո՛չ ազգերը կըրնան բռնադատել իրենց դարաւոր զգացումներէն ուծանալու եւ ոչ ալ օսմանցիութեան հաստատուն հիմի մը վրայ դրուելուն կը նպաստեն:

Խալիլ պէյի այս յայտարարութիւնը սակայն, որուն պաշտօնական մէկ օրինակն ալ ղրկուած էր խմբագրութեանս Օսմանեան տարբերու միութեան ընկերակցութեան կողմէ, կու գայ ապացուցանելու այդ մանր-մունր անտեղութիւններուն, դժգոհանքներուն ու դանգատներուն ամէնքն ալ եւ բարձրագլուխ պանծացնել սահմանադրական Թուրքիոյ նշանաբանը՝ ԱԶԳԵՐՈՒ ՄԻԱՑՈՒՄ ԵՒ ՈՋ ՁՈՒԼՈՒՄ:

Խալիլ պէյ թերեւս օրէն կամ զգացումի պոռթկացումի մը տպաւորութեան տակ չէ որ ըրած է այս յայտարարութիւնը, ասիկա օրուան կառավարութեան քաղաքականութիւնն է,

որուն ճշգրտութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը առաւելապէս շեշտուած է երեք տարուան գործնական փորձով. հետեւաբար, պէտք է որ նախարարական մասնաւոր չրջաբերականով մը անգամ մըն ալ ծանուցուի այս պարագան բոլոր գաւառական պաշտօնէութեանց ու խստիւ հրահանգուի, որ իրենց պօյէն վեր գործերու խառնուելով իշխանութիւն չցուցնեն եւ կառավարութեան ընդհանուր հայեցակէտէն տարբեր ուղղութեամբ մը անօգուտ գլխուցաւեր չպատճառեն կեդրոնին՝ զուր տեղը ժողովուրդը ուծացնելով կառավարութենէն:

***

Բայց եթէ ճշմարիտ հայրենասիրութիւն ունինք եւ այս երկրին իրական յառաջդիմութեան ու բարգաւաճումին մէջ կը տեսնենք մեր ապագան, պէտք է ի բաց թօթափենք ամէն ներքին երկպառակութիւն ու մեր ուշադրութիւնը դարձնենք դէպի արտաքին աշխարհն ու մեզ չրջապատող մթնոլորտը, որ արդէն ճմրան այս օրերուն մէջ իսկ իր թխպայորդ ամպերով ու մութ հորիզոնով պայծառ գարուն մը չի խոստանար: Աւստրիոյ արտաքին գործոց նախարար կոմս Էրենթալ երկարատեւ արձակուրդ մը կ'առնէ, որուն յաջորդելու համար մայրաքաղաքէս ճամբայ կ'ելլէ այս օրերս Ֆրանց Եոզեֆ կայսեր լիազօր դեսպանը՝ մարքիզ Փալլավիչինի եւ դեսպանատան գործերուն վարչութիւնը կը յանձնուի ուրիշ դիւանագէտի մը՝ Արեւելքի գործերուն մօտէն տեղեակ պ. Միւլլերի, որ նախապէս դեսպանատան առաջին քարտուղար էր Պոլսոյ մէջ: Ասոնք գուցէ պարզ ու բոլորովին անմեղ կարգադրութիւններ են, եւ սակայն քանի որ յաճախ տէրութեանց քաղաքականութեան փոփոխութիւնն ալ դիւանագէտներու փոփոխութիւնով կը սկսի, անհրաժեշտ է որ ամէն հայրենասէր օսմանցիի ուշադրութենէն չվրիպի այս պարագան եւ ինքնամփոփ կերպով մտածէ, թէ իր բաժնին ի՞նչ զոհողութիւն կ'իյնայ երբ մեր ղրացիները փոխել ուզեն իրենց հաշտարար քաղաքականութիւնը:

Թերթերու քաղաքական բաժնին հետեւողներ քիչ մը

քիչ զարմանքով չէր որ կարդացին Պուլկարիոյ Ցերտինանտ թագաւորին կրկին Վիեննա երթալը, երբ դեռ նոր վերադարձած էր անկէ եւ պուլկար եւ հելլեն մերձեցման գործնական ցոյցերը, երբ իբր վաղեմի թշնամիներ ու հակառակորդներ, դեռ ասկէ մէկ քանի ամիս առաջ զիրար կը բզքտէին: Հապա սահմանագլուխի միջադէպ՛ըը. օր չ՛անցնիր որ նոր միջադէպ մը տեղի չունենայ թուրքեւհելլեն սահմանագլուխին վրայ, որուն ամէնէն քստմնելին երկու օսմանցի զինուորի քաշկռտուելով հելլենական պահականոց մը տարուիլն ու հոն անողորմաբար սպաննուիլն է:

Անդին մեր ամէնէն մտերիմ բարեկամը՝ Իտալիա, որուն գժտուելու բնաւ առիթ տուած չենք, տեւական դժգոհութեան մը մէջ է մեզի հանդէպ եւ շարունակ մղձաւանջներ կը սնուցանէ, թէ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ մէջ իր շահերուն հակառակ քաղաքականութիւն մը կը մշակուի տեղական կառավարութեան կողմէ: Ասիկա պարզապէս խնդիր յարուցանել ուզողի մը պատրուակն է: Իտալիա չի կրնար բացորոշ պատճառ մը ցոյց տալ եւ զգացնել կ՛ուզէ, թէ քանի որ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ ծծմբահանքերուն շահագործումը Իտալիոյ շահերուն կը դպչի, պէտք է որ օսմանեան կառավարութիւնը այդ հանքերը իրենց տեղը ձգէ: Ասանկ անուղղակի առաջարկ մը եւ ոչ մէկ տէրութիւն միւսին ըրած է: Իտալիա վերջին քառորդ դարուն մէջ մեծ մղում տուաւ ճարտարարուեստի ու իր հիմնած հարիւրաւոր գործարաններովը մեծապէս վնասեց անգլիական ճարտարարուեստին՝ անոր արտադրութիւններուն նմանութիւնները հրապարակ հանելով ու ժան-ժան ծախելով. ուրեմն այս բանին համար տեւական դժգոհութի՞ւն սնուցանէր Անգլիա Իտալիոյ հանդէպ:

Մնաց որ, նոր տարօրինակութեան մը հանդէպ ալ կը գտնուինք. մինչեւ հիմա գիտէինք պատմութենէն, որ ազատութեան հերոս իտալացի զօրավար Կարիպալտիի զինուորախումբը բռնապետութեան լուծին տակ հեծող ճնշուած ազգերը ազատագրելու նպատակով միայն իր զինեալ աջակցութիւնը կը տրամադրէր, հիմա սակայն վերջին օրերս յաճախակի կերպով կը յեղյեղուի, թէ Կարիպալտիի Ալպանիոյ կողմէն սահմանագլուխը անցնելով պիտի փութայ մակեդոնացիները ազատագրել: Հրաշք չէ՞ք սեպեր այս փութկոտութիւնը. 30 տարի Համիտի բռնապետութեան տակ հեծեց ամբողջ օսմանեան երկիրը ընդհանրապէս եւ հայ ազգը մասնաւորապէս, ու Կարիպալտի բնաւ մտքէն չանցուց իր ազատագրական սկզբունքները կիրարկել, հիմա սակայն, երբ երկիրը իր կուրծներուն զոհաբերութիւնով թօթափեց բռնապետութեան լուծը եւ սահմանադրութիւնը իր լոյսը սփռեց ամէն կողմ, հիմա ի՞նչ ընելու պիտի գայ արդեօք Կարիպալտի. ազատագրուած օսմանցիները վերազատելո՞ւ, թէ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ ծծմբահանքերուն մուրթէն լոյս աշխարհ գալուն դէմ ըսպառնալիքի պատուար մը քաշելու:

Այս ամէնէն ետք, երբ դեռ ստուգապէս ալ չենք գիտեր, թէ Եմենի մէջ որո՞ւ դէմ պատերազմ կը մղենք եւ արաբական մարմիններու մէջ մեր երկրին ո՞ր հակառակորդին, ո՞ր թշնամիին ոգին է որ մեզի դէմ ընդվզելով գնդակ կ՛արձակէ, արդարեւ այսչափ չփոթ կացութեան մէջ, փոխանակ ներամփոփ ու նոյնացած ուղղութեան մը հետեւելու, երբ դեռ ներքին սնոտի, անարժէք, տղայական հարցերով զբաղինք, երբ տարբեր ազգութիւնները մէկ կաղապարի մը մէջ ձուլելու իւթոփիովը ժամավաճառ ըլլանք, ինչ որ Համիտին միջնադարեան բռնութիւնն ալ չկըրցաւ յաջողցնել, մեր ընթացքը ուրիշ բառով կարելի չ՛ըլլար որակել, եթէ ոչ այն տխուր որակութեամբ, որով կը յորջորջուին անոնք որ իրենց ազգին գոյութեան դէմ կը դաւեն:

Հետեւաբար ներքին գործոց նախարարին ՄԻԱՑՈՒՄ ԵՒ ՈՋ ՁՈՒԼՈՒՄ յայտարարութիւնը ճիշդ ու ճիշդ ժամանակին արտայայտուած խորհրդանշան մըն է, որ անգամ մըն ալ կը պարտադրէ ամբողջ օսմանցիները իրենց ազգութիւնը, լեզուն, կրօնքը, սովորութիւնն ու ինքնութիւնը պահելով այնչափ ամրապէս փարիլ իրենց միութիւնով կերտուած օսմանցիութեան չէնքին, որուն մէկ ամէնափոքր խիճն իսկ չկարենան խախտել արտաքին փոթորիկներն ու որոտաճայթ չանթերը:

19 Փետրուար-4 Մարտ 1911

ԾՈՎԵՐԷՆ ՉՓԱԽՉԻՆՔ

Նոյ Նահապետին տապանը դժբախտ ճակատագրականութեամբ մը Արարատ լերան գագաթը իջեւանելու տեղ, եթէ Միջերկրական եւ կամ Սեւ ծովու ափերէն մէկուն մօտերը դադար առնէր, մենք՝ հայերս, փոխանակ կղզիացած երկրի մը մէջ հիմնելու Նախիջեւան քաղաքը եւ անոր շրջակայքը չէնցնելու, ծովեզերեայ վայրերու մէջ կը հաստատուէինք եւ, իրերու բնական ընթացքով, աշխարհի ամէն մասերուն հետ ալ հաղորդակցութեան մտնելով, այսօր մեր բնական ուշիմութեան, աչքբացութեան, աշխատասիրութեան ու չինարարութեան շնորհիւ գուցէ ամենամեծ ազգերուն կարգը դասուէինք:

Եւ սակայն ի՛նչ օգուտ որ աչքերնիս բացած ու լեռներու, ձորերու եւ հաղորդակցութենէ զուրկ վայրերու մէջ գտած ենք մենք զմեզ, ու այնպէս հաւատալով որ աշխարհի մէջ մեր բնավայրէն ընտիր ու պատուական տեղ մը չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ վստահ ըլլալով, որ դրախտն ալ հոն է, ամբապէս փարած ենք անոր հողերուն ու քարերուն՝ բնաւ մտքէ իսկ չանցընելով, թէ ծովեզերեայ քաղաքներ կան, որոնց բնակիչները զերծ մեր ամէն մտահոգութիւններէն, իրենց մշակած օտար յարաբերութեանց շնորհիւ օր ըստ օրէ զարգանալու, բարգաւաճելու եւ իրենց միտքն ու քսակը մշակելու ամէն դիւրութիւն կը վայելեն:

Քրիստոնէութիւնը ընդգրկելէ ու Եւրոպայի հետ քիչ շատ յարաբերութիւն հաստատելէ ետք ալ դեռ չենք կրցեր զգալ մեզի յետադիմութեան մղող մեր քաշուած կեանքը եւ, շրջապատող ազգերու անտանելի բռնութիւններուն տակ կազմալուծուելէ ետք, հազիւ Ռուբինեանց Հարստութեան հիմնադիրը խելք ըրեր է ներքին աշխարհը ճգելով քիչ մը ծովեզերքին մօտենալու, ուր բնակող մեր ազգակիցները, բաղդատմամբ ներքին գաւառներու հողին ու ջուրին

կառչած հայերուն, բաւական գոհացուցիչ կեանքի մը տիրացած են՝ օգտուելով իրենց ծովեզերեայ բնակավայրին ընծայած դիւրութիւններէն ու առաւելութիւններէն:

Եւ սակայն հիմա ալ սերտ մտերմութիւն մը չունինք դեռ ծովերուն հետ եւ երբ աշխարհի վաճառականութեան, առաջդիմութեան ու յաջողութեան առանցքը աղի ջուրերուն վրայ կը կայանայ, մենք բոլորովին անտարբեր կը գտնուինք ու աչքերնիս յառած մեր զուլալ ջուրի աղբերուն ու անոնց մէջ սուզուող կարմրախայտերուն, ծածաններուն ու տարեխներուն, չենք իսկ հետաքրքրուիր, թէ ի՞նչպէս կրնանք դիրք մը գրաւել ծովային վաճառականութեան մէջ: Ո՛րչափ որ գիտենք, մեր հայ գործի մարդոց ծովային գործունէութիւնը չոգենաւի ապրանք եւ ուղեւոր փոխադրելէ անդին չէր անցներ մինչեւ ասկէ 20 տարի առաջ, ուր հիմնուեցաւ «Էսաեան-Ունճեան» չոգենաւային ընկերութիւնը, որ «Ատանա», «Թարսուս» չոգենաւերով, «Թագուհի» առագաստանաւովն ու Աւագ քափթան նաւապետովը, հազիւ ոտքին կռւան մը գտած, հազիւ իր գոյութիւնը ճանչցուցած, հարուածը եկաւ վերէն՝ Երլտըզէն, ու դիտապաստ կործանեց «Ատանա»ն ալ, «Թարսուս»ն ալ, Աւագ քափթանն ալ՝ բնաջինջ ընելով ընկերութիւնը, ինչպէս նաեւ «Թագուհի»ն եւ ուրիշ հայկական անուն կրող եւ կամ հայ կեանքը յիշեցնող ծովային առարկաները: Միւս կողմէ Թէեւ Սեւ ծովէն կ'երթեւեկէին պ. Աղեքսանդր Մանթաշեճին չոգենաւերը, իրենց վրայ հայերէն խոշոր տառերով անուններ կրելով, սակայն անոնք միջազգային վաճառականութեան մէջ գործօն դեր մը չունէին եւ սահմանուած էին միմիայն Հայկրեսոին լուսատու իւղերը փոխադրելու: Հնդկաստանի մէջ ալ կը լսէինք, թէ պ. Սէթ Աբգար չոգենաւեր կը բանեցնէր, բայց անոնք ալ անգլօ-հնդկական յարաբերութեանց միայն սահմանուած ըլլալով, անմիջական առնչութիւն մը չէին կրնար ունենալ մեր միջավայրին հետ: Իբր մխիթարութիւն կը մնար «Բաքէի» ընկերութիւնը,

որ, չի գիտցուիր ի՛նչ անհասանելի խորհուրդով, ՀԱՅԿԱԿԱՆ եւ ՄԱՐՈՔԵԱՆ անունը կը կրէր՝ մղոններով հեռու բնակող եւ իրարու գոյութենէն անտեղեակ երկու ազգերը զօդելով իրարու եւ չոգենաւերէն մէկն ալ «Արմենի» յորջորջելով, ինչ որ քիչ մը քիչ չէր դպչեր Համիտի գործակալներուն ջիղերուն:

Այդ օրերն ալ անցան. վաճառականութիւնը իր ազատութեան շրջանը գտաւ եւ այսօր երեք տարիէ ի վեր, բացի Կիւմիւշճեանի մէկ քանի չոգենաւերէն եւ «Սապահ» լրագրոյ արտօնատէր Միհրան Էֆենտիի եւրոպական նաւարաններէ վերջերս գնած երեք կամ չորս մեծ չոգենաւերէն, ոչինչ ունինք ծովային վաճառականութեան մէջ: Մինչդեռ այս մէկ քանի չոգենաւերն ալ, առեւտրական նիւթեր փոխադրելէ աւելի, իսկամ ուխտաւորներու եւ զինուորական առաքումներու հազիւ կը բաւեն, միշտ լիառատ վարձքով:

Պատերազմական նախարարը հրապարակով եւ նոյնիսկ խորհրդարանին մէջ յաւով կը յայտարարէր, թէ դրամը ձեռքերնիս՝ չոգենաւ չենք կրնար գտնել զինուոր փոխադրելու համար: Միւս կողմէ գրեցինք, թէ չոգենաւի օտար գործակալ մը ի՛նչ անորակելի անխղճութեամբ չորս հազար ոսկիով սակարկութիւնը լմնցնելէ ետք եօթը հազար ոսկի առաւ Պատերազմական նախարարութենէն՝ նեղը գնելով զայն ու ոտքը կոխելով, միշտ գիտնալով, որ կառավարութիւնը ստիպուած է զինուորները ճամբայ հանել եւ տրամադրելի ուրիշ չոգենաւ ալ չկայ:

Ասոնց ամէնքը թուելով կը զարմանանք, թէ ինչո՞ւ մեր գործի մարդիկը դեռ հեռու կը փախչին ծովերէն եւ իրենց ամբողջութեամբը նուիրուած են կա՛մ մանիֆաքթիւրին, կա՛մ սեղանաւորութեան եւ կամ տարբեր ասպարէզներու եւ չեն մտադրած փորձ մըն ալ ընել չոգենաւային ընկերութեան մը ձեռնարկելու ուղղութեամբ: Մեծ ոլսաննաներով տարփողեցինք հայկական պանքայի մը հիմնադրութիւնը, որուն հիմնադիրներուն ցանկն ալ

հրատարակեցինք մեզի հաղորդուած պաշտօնական զեկոյցէ մը ընդօրինակելով, բայց հակառակ աղէկ գործը վեց ամիսէն կը լմննայ առածին, դեռ մինչեւ ցայսօր գործնական որեւէ շարժումը չտեսանք այդ դրամատան, որուն համար իբր վերջին լուր երէկ իրազեկ մը կ'ըսէր, թէ մէկ երկու ամիսէն կատարեալ կազմակերպութեամբ հրապարակ պիտի ելլայ: Մաղթելով արագ ծնունդ եւ յաջողութիւն, կը մղուինք հարցնել, թէ արդեօք կարելի չէ՞ որ չոգենաւային ընկերութիւն մըն ալ կազմենք՝ միշտ մեր վարկի ու վստահութեան արժանացած գործի մարդոց նախաձեռնութեամբ, որով մենք ալ առաջին քայլը առած ըլլանք աղի ջուրին երեսը թեւակոխելու:

Մեծամեծ դրամագլուխներու չի կարօտիր այս ձեռնարկը. բաւական է որ հիմնական դրամագլուխ մը գտնուի մէջտեղը, 20-25 հազար ոսկի, եւ գործին գլուխը գտնուողները վստահելի անձինք ըլլան, մնացածը մանիֆաքթիւրէն ալ դիւրին է: Մենք մինակ մանածի, կտաւի, պասմայի, չուխայի տուները կը ճանչնանք եւ կը կարծենք, որ վարկը, քրետին, պայմանաժամը հրապարակի այս ասպարէզին յատուկ է, մինչդեռ իրականութեան մէջ չոգենաւի տէրերն ու անոր վրայ չահադիտութիւն ընողները մանիֆաքթիւրի գործարանատէրերէն չա՛տ երկայնամիտ են, եւ երկար պայմանաժամով կը ծախեն չոգենաւերը, երբ կանխավճար մը ստանան, ու ամէն ապահովութիւն ընծայուի իրենց, թէ մինչեւ փոխարժէքին վճարումը չոգենաւը ծախողներուն կը պատկանի, ճիշդ կարի մեքենաներու վաճառման դրութեամբ: Եւ այս դիւրութիւնը յաճախ այնչափ նպաստաւոր կը դառնայ երկու կողմին համար ալ որ գնողը եթէ գործին մասնագէտն է ու խմորը ունի գործ վարելու, մէկ տարուան մէջ կը շահի ամբողջ չոգենաւին փոխարժէքը, մինչդեռ ծախողն ալ լիուլի կը գանձէ իր դրամը ամբողջ տոկոսովը:

Արդ, եթէ անհատական ձեռնարկներու համար այսչափ դիւրութիւններ կ'ընծայուի եւրոպական հրապարակ-

ներէն, հաւաքական ընկերութեան մը ո՛րչափ նպաստաւոր պայմաններ պիտի առաջարկուին: Եւ ո՞վ է ան, որ վստահելի մարդոցմէ կազմուած ասանկ ընկերութեան մը բաժնետոմսերը գնել չպիտի յօժարի:

Աւելի քան երբեք, ներկայիս մէջ ստիպողական դարձած է չոգենաւային ընկերութեան մը հաստատումը, քանի որ անհուն պէտք կայ այդ բանին եւ մեր բոլոր ծովեզերքները առաւելապէս դրաւուած են օտար դրօշ կրող չոգենաւերով: Իրաւ է որ կառավարութիւնը մինչեւ ցարդ տեղական չոգենաւերէն այլ եւ այլ տուրքեր առնելով եւ օտար չոգենաւերը զերծ կացուցանելով մասամբ գերակշիռ դիրք մը կու տար օտար ընկերութեանց ակամայ, սակայն այժմ որոշած է ջնջել տեղական ընկերութիւններէն առնուած տուրքն ալ, որպէսզի օսմանցի վաճառականները քաջալերուին ու չոգենաւային ընկերութիւններ կազմելու մղուին, ուրկէ կառավարութիւնն ալ մեծապէս կրնայ օգտուիլ երբ հարկը պահանջէ:

Անոնք որ յարմարութիւն ու դիւրութիւն ունին ասանկ գործ մը գլուխ հանելու, պէտք չէ որ անհոգութեան տան զիրենք եւ ուսերնին թօթուեն՝ «մենք այդ գործին մասնագէտը չենք» ըսելով: Մասնագիտութիւնը օրօրոցէն չի սորվիր մարդ, կա՛մ գործի մը աշակերտութիւնը կ՛ընէ տարիներով եւ ստորին սանդուխներէն մինչեւ վեր կը բարձրանայ, եւ կամ գործին առջի շրջաններուն քիչ մը վնաս ընելով կը սորվի գաղտնիքը: Մեր մարդիկը այնչափ գործի ընդունակ են եւ այնչափ բնական հակում ունին գործ վարելու որ առաջին քայլին մէջ իսկ պիտի կրնան յաջողութեամբ վարել ՇՈԳԵՆԱԻԱՑԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. բաւական է որ անգամ մը ընդունին ծովերէն չփախչելու սկզբունքը:

26 Փետրուար-11 Մարտ 1911

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ԼԱԹ ՉՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐԸ

Սա վերջին մէկ քանի ամիսներուն իրադարձութիւնները բացայայտ կերպով կը ցուցնեն, թէ մեր երկիրը բոլորովին նոր կեանք մը ընդգրկելու վրայ է, որ կու գայ հիմն ի վայր տապալել հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր մեր վարած տնտեսական դանդաղութիւնը: Կատակ չէ, ո՛չ ալ ապագայի անորոշ գուշակութիւն. իրականութիւնը եկած հասած է մեր դռներուն առջեւ: Ամէն բան լմնցած է այլեւս: Պոլիսէն մինչեւ Պաղտատ ծրագրուած երկաթուղիին ամէն ձեւակերպութիւնները աւարտած են եւ Հարուն էլ Ռաշիտի դիւթական մայրաքաղաքը մէկ քանի տարի ետք արդէն իսկ վեց օրուան հեռաւորութիւն մը միայն պիտի ունենայ Պոլիսէն: Ասկէ զատ ֆրանսական խմբակ մըն ալ ոգի ի բռին կ՛աշխատի երկաթուղիի այլ եւ այլ ցանցերով Անատոլուն կցել Պաղտատի մայր գիծին եւ Միջերկրականի ու Սեւ ծովերու նաւահանգիստներուն հետ:

Արդէն այսչափ արգաւանդ ու բարեբեր քաղաքներու եւ հողերու մինչեւ հիմա լքուած ու կղզիացած մնալը մեծ չարիք մըն էր մեր երկրին համար, որ ուշ կամ կանուխ պէտք էր թօթափէր իր թմբիրը: Քաղաքակիրթ աշխարհը աչքը չորս բացած գործունէութեան նոր ասպարէզ կը փնտռէր՝ ովկիանոսներէն անդին, այրեցեալ գօտիին տակ ու անապատներուն խորը, այդ անմարդաբնակ, խոպան, վտառողջ ու բուսականութենէ զուրկ տեղերուն մէջ իսկ գաղթականութիւններ հիմնելու եւ բնութեան ծոցէն օգտուելու յամառ տենչով: Ու եթէ համիտեան բռնակալութիւնը չարունակուէր ու մենք չուզէինք կամ չկրնայինք արթննալ, բնութեան անյեղլի օրէնքով, ուրիշներ՝ մեզի մրցակից կամ դրացի ազգեր, պիտի փութային արթնցնել մեր երկիրը ու օգտուիլ անոր բարիքներէն, որովհետեւ

անշարժութիւնը, դանդաղութիւնը, թմբիրը մեռելութիւն կը նշանակէ կեանքի մէջ եւ ողջերը, կեանքը ապրողներն են որ մեռելները ընդոտնելով՝ անոնց տեղը գրաւելու եւ բնութեան բարիքներէն օգտուելու իրաւունք ունին:

Այսօր սակայն, երբ այլեւս մենք ալ անճնիշխան ենք ու տէրը մեր ճակատագրին, ի՞նչ պիտի ընենք երկաթուղիներու լայնատարած շերտաւորումներով վերազարթնող մեր երկրին մէջ: Եթէ պիտի կարծենք, որ մեր Հին ուխտի վաճառականութիւնը, երկրագործութիւնը, արհեստաւորութիւնը արժէք պիտի ունենայ՝ ասիկա պարզապէս յիմարութիւն պիտի ըլլայ, զոր ամէնէն առաջ մեր կրօնքին հիմնադիրը, մեծ ընկերաբան իմաստասէրը մատնանշած է իր սա խորիմաստ բացատրութիւնովը, թէ «հին գինին նոր տիկերու մէջ չի կրնար դրուիլ եւ ոչ ալ նոր կարկտանը մաշած հագուստին վրայ»:

Նոր, նոր, նոր, ամէն բան նոր պիտի ըլլայ մեր շուրջ. Անատոլուն՝ Իսկենտերունի նաւամատոյցէն սկսեալ մինչեւ Պասրայի ծոցը, Սամսունէն մինչեւ Էրզրում, Սըվազէն մինչեւ Կեսարիա, վերջապէս ամբողջ օսմանեան երկիրը սա մէկ քանի տարուան մէջ կեանքի մեծ յեղաշրջումի պիտի ենթարկուի, որուն անպատրաստ գտնուողները աւետարանին յիմար կոյսերուն նման այլեւս ժամանակ չպիտի ունենան նպարավաճառներուն դիմելով ճէթ գնելու եւ մարած լապտերներով յաջողութեան գոց դռներուն առջեւ կեցած ի զուր պիտի աղաղակեն լալահառաչ՝ «բաց մեզ տէր, բաց մեզ»: Իրենցմէ ճարպիկները, իրենցմէ հեռատեսները, որ կանուխէն պատրաստուած էին նոր կեանքին, պիտի գրաւեն պատուոյ տեղը ու պիտի տապալեն դարաւոր աւանդութիւնները ու գործելու ժառանգական հնաւանդ ծթռած եղանակները:

Մեծ հեռատեսութիւն ունենալու հարկ չկայ ասոնց ամէնքը գուշակելու համար: Ատանան, որ հեռուները ապրողներու համար մոխրակոյտ մը միայն պէտք էր ըլլար, սա երկու տարուան մէջ Պաղտատի երկաթուղիին

նախապատրաստական քայլերուն չնորհիւ իսկ մեծ շահաստանի մը երեւոյթն առած է, ու աւերակներու այդ քաղաքը դիւթական գաւազանով մը վերածնած է գրեթէ, ինչպէս կը նկարագրէր մեր բանիբուն թղթակիցը իր առջի օր հրատարակուած նամակով: Գործաւորչէքը գրեթէ մայրաքաղաքիս չրջակայքն ալ կրկնակ համեմատութեամբ բարձրացած է եւ այսօր աշխատութենէ չփախչող ամէն գործաւոր կրնայ լիաթոշակ գործ գտնել ամէն կողմ: Երկու տարի առաջ երկաթուղիներու վարչութիւնները մեծ չնորհ մը ընելու ձեւով միայն կը բարեհաճէին պատրիարքարանին ներկայացուցած գործաւորները ընդունիլ եւ մէկ-երկու շաբաթէն ճամբայ կու տային անոնց, մինչդեռ այսօր իրենք նամակով դիմում կ'ընեն պատրիարքարան՝ գործաւոր պահանջելով:

Եւ պէտք չէ մոռնալ, որ Պաղտատի մեծ գիծին իրատէն նոր ելաւ դեռ ու մինչեւ հիմա ընկերութիւնը սրտանց չէր փարած գործին: Այս գարնան սակայն, երբ մեծ թափով մղում պիտի տրուի չինութիւններուն, արդեօք ո՞րչափ մարդու պէտք պիտի զգացուի եւ քանի քանիներ իբր գրագիր, մատակարար, գործակալ եւլն. պիտի ընդունուին իրենց կիսատ պաշարովն իսկ, առ ի չգոյէ լաւագոյնին: Որովհետեւ երկաթուղին թէեւ գերման ընկերութիւնն է որ պիտի չինէ, բայց պայմանաւորուած է տեղացի գործաւորներ ու պաշտօնեաներ գործածել եւ արդէն եթէ չպայմանաւորուէր իսկ, ո՞ւրկէ պիտի գտնար եւրոպական այնչափ գործաւորներ որ տեղացիներուն առնելիք օրականովը յօժարէին գալ:

Հոս սակայն խնդիր մը կը ծագի. իրաւ ընկերութեան չահը եւ պայմանագրութիւնն ալ կը պահանջեն, որ տեղացի գործաւորները բանին, բայց ցաւալի կէտ մը կայ, որ մեր մարդիկը գործաւորութիւնը չեն ըմբռնած եւրոպական առումով եւ կը կարծեն, որ ժամանակ չահելով, կարելի եղածին չափ քիչ աշխատելով, մերթ ընդ մերթ ալ խարտ ընելով եւ, մէկ խօսքով, գործին տիրող հոգին հանելով

իրենց պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլան: Ատիկա յոռի ունակութիւն մըն է, որ Պոլիսէն սկսեալ մինչեւ Անատոլուի խորը տարածուած է մանաւանդ որմնադիրներու մէջ, որոնք կարծես երդում ըրած են, անպատճառ, իրենց տեղէն չշարժելու: Բարեկամ մը, որ այս տողերը գրուած պահուն ներկայ էր, պատմեց, թէ իրենց քաղաքին որմնադիրները, յաճախ փոխանակ ձեռքով պատ հիւսելու, բերնով կը հիւսէին եւ անշարժ նստած պատին վրայ, «հո՛ղ, քա՛ր, կի՛ր», կը բացագանչէին մերթ ընդ մերթ պոռալով բանուորին, «երի՛ հա՛ երի՛», զոր գործին տէրը «քալէ՛» պիտի հասկնար, մինչդեռ որմնադրական բառարանին մէջ «երի հա երի»ին բուն իմաստը «դանդաղ շարժելիք տեղ է» ըսել էր, ինչ որ շատ լաւ կ'ըմբռնէր գործաւորը: Արդ, եթէ մեր գործաւորները աս նոր մարդոց ու նոր գործերուն հանդէպ ալ ուզեն շարունակել ասիական ճղճիմ դանդաղութիւնները, կը վախնանք, որ ընկերութիւնը ստիպուի աւելի սուղ գինով գործաւոր բերել Եւրոպայէն, ինչպէս որ պետական հայթայթիչ մը ճգելով մայրաքաղաքի արհեստաւորները, ստիպուեցաւ Վիեննա երթալ գործաւոր փնտռելու համար:

*

Երկաթուղիներուն ներմուծելիք նորութիւնը գիծին շինութեան պարագաներովը չի վերջանար սակայն, բուն յեղաշրջումը շոգիին բանալէն ետքն է որ կը սկսի եւ այն վաղնջական գործերն ու առեւտրական հաստատութիւնները, որոնք պարագաներու բերումով անընկճելի դիրք մը ունէին, մէկ օրէն միւսը տապալած պիտի տեսնեն իրենց կառքը, եթէ շոգիին արագութեան չհաւասարեցնեն անոր անիւները: Որովհետեւ երբ 40 օրուան հեռաւորութիւն մը 6 օրուան զեղչուի, ալ ի՞նչպէս կարելի կ'ըլլայ հոն գործի հին համեմատութիւնը պահել: Ասոնք գրելով չենք ուզեր ահաբեկել մեր առեւտրական ասպարէզի մարդիկը, ընդհակառակն՝ քաջ գիտնալով, որ անոնք իրենց չարքաշութեան, ուշիմութեան ու աչխատասիրութեան չնորհիւ

կրնան ամէն մրցումէ ալ պարզերես դուրս գալ, կը փութանք արթնցնել զիրենք ու ստիպել, որ պատրաստուին նոր կեանքին ու նոր ասպարէզին, երբ դեռ ժամանակ կայ:

Մեր հին հարուստներուն երբ պատմութիւնը քըրքըրենք, յաճախ անոնց յաջողութիւնները զուգորդուած կը գտնենք մեծ պատերազմներու եւ անակնկալ յեղաշրջումներու հետ. Ամերիկայի պատերազմը, Սեվաստափոլը, Ռուսեւթուրք ճակատամարտը թէեւ չատերուն ի սպառ փճացման պատճառ եղած են, բայց ոմանց համար ալ հարստութեան յորդահոսան աղբիւրներ դարձած են: Ժողովուրդին մեծագոյն մասը լիաբուռն դրամ չահած է այս դէպքերէն, եւ սակայն կարծելով որ ամէն օր պիտի վազէ ոսկի աղբիւրը, մէկ ձեռքէ վաստկած միւս ձեռքէ շռայլած է: Միմիայն անոնք կրցած են տեւական հանգամանք մը տալ իրենց վաղանցիկ յաջողութիւններուն, որ գիտցած են ո՛չ միայն շահիլ, այլեւ տնտեսել իրենց շահածը: Երկաթուղիներու շարժումն ալ ճիշդ այդ հըրչակուած դարագլուխներէն աւելի մեծ ու մնայուն առիթ մըն է դրամ, հարստութիւն շահելու եւ դիրք ու ապագայ շինելու. մեծ դրամագլուխներու պէտք չկայ առիթէն օգտուելու համար, բաւական է որ մեր գաւառացի եղբայրները քիչ մը օտար լեզու մշակեն ու աչքբացութեամբ նետուին հրապարակ՝ առանց խոիր դնելու գործին մեծին ու պզտիկին: Արդէն գործին մեծն ու պզտիկը չկայ, բուն խնդիրը հրապարակին վրայ գտնուիլն է. երբ մարդ համբերատար ոգիով շարունակէ իր գործը, առաջին շրջաններուն մէջ եթէ նեղուի իսկ, մէկ օրէն միւսը առիթ մը կը ներկայանայ եւ եթէ ինքն ալ խելք, ուշիմութիւն ունի, անմիջապէս կ'օգտուի առիթէն:

Առեւտուրի մարդոց ուղղած մեր թելադրանքները անհատական գործերու համար են. բուն իսկ հաւաքական գործը կայ, որուն պէտք է այժմէն իսկ լրջութեամբ վերաբերուիլ: Մեր գաւառական վարժարանները Պոլիսէն ալ խեղճ վիճակի մէջ են, որոնց շրջանաւարտները իրենց մըտաւորական պաշարով մեծ երաչխիք մը չեն ընծայեր

երկաթուղիներով օժտուած նոր կեանքի մը տնտեսական պէտքերուն գոհացում տալու: Հետեւաբար գաւառական վարժարաններու վարիչները պէտք է նկատողութեան առնեն ուսանողներուն սպասող ապագայ ասպարէզը.- անոր համեմատ ուղղութիւն տան գործին: Ֆրանսերէնը շատ տկար է գաւառներու մէջ, հոս-հոն բացուած քոլեճներուն մէջ քիչ մը անգլերէն կը սորվեցուի թէեւ, բայց գերմաներէնը բնաւ մուտ գործած չէ կարծենք գաւառներէ ներս: Իրաւ անգլերէնը հոյակապ լեզու, բայց ի՛նչ օգուտ որ հիմա գերմաներէն մըն ալ ելած է իրենց մրցակից եւ առեւտրական հրապարակը երբ տարին տասը անգլիացիի երես չի տեսներ, ողողուած է այլ եւ այլ աստիճանի վրայ գտնուող գերմանացիներով, որոնք ամէն ասպարէզի մէջ կը վխտան: Բարեբախտաբար դեռ ֆրանսերէնը չէ դադրած միջազգային լեզու ըլլալէ եւ Թուրքիոյ մէջ հիմնուած գերման մեծ հաստատութիւններն ալ կամայ-ակամայ ստիպուած են ֆրանսերէնն լեզուով կատարել իրենց ոչ ներքին հաղորդակցութիւնները, հետեւաբար առայժմ ֆրանսերէնը կը մնայ դարձեալ իր անհրաժեշտութեանը մէջ եւ աղէկ կ՛ըլլայ, որ մենք զայն հիմնապէս սորվեցնել ջանանք մեր գաւառացի պատանիներուն:

Վերջապէս այսօրուընէ սկսեալ մեր ամբողջ ճիգը պէտք է թափենք կազմ ու պատրաստ ըլլալու տնտեսական մեծ յեղաշրջումին, որպէսզի երբ երկաթուղին մէկ քանի տարիէն իր հետ նոր կեանքը բերէ ու երկիրը հարսնեւտան մը երեւոյթը առնէ, այն ատեն մեր օճիքէն բռնելով դուրս չնետեն մեզ աւետարանի հարսնեւորին նման՝ «Ընկե՛ր, եթէ հարսնիքի լաթ չունէիր, ինչո՞ւ մտար հոս», ըսելով:

12-25 Մարտ 1911

ՅԻՍՈՒՆ ՀԱՋԱՐ ՈՍԿԻ ԿԸ ԿՈՐՍՆՑՆԵՆՔ ԱՄԷՆ ՏԱՐԻ

Բանկալթիի գերեզմանատան հարցը կրկին այժմէութիւն գտնել սկսած է այս օրերս: Քաղաքապետութիւնը փողոցները լայնցնելու համար 15 կանգուն տեղ կը պահանջէ այդ ընդարձակ գետնին ամբողջ երկայնութեամբը, որ վարէն մինչեւ վեր 200 կանգունէն ալ աւելի է: Այս հաշուով գերեզմանատունը պիտի ստիպուի կորսնցնել 15x200=3000 կանգուն գետին, որ եթէ նուազագոյն հաշուով տասնական ոսկի արժէ, կ՛ընէ 30 հազար ոսկիի գումար մը: Քաղաքապետութիւնը դիմացը գտնուող չէնքերէն չերեֆիէ պիտի ստանայ գերեզմանատան պատերուն ետ քաշուելուն ու փողոցին լայննալուն պատճառով տուներուն ստացած արժէքի բարձրացումին համար, եւ սակայն այս առթիւ պարտաւորուած չի զգար ինքզինքը որեւէ փոխարինութիւն ընելու հայ ազգին:

Եթէ վնասը այս 30 հազար ոսկիով լմննար, նուազագոյնը պիտի ըլլար. դեռ ահագին վնաս մը կայ անդին, անդարմանելի կորուստ մը, որուն ոչ ոք կ՛անդրադառնայ եւ ոչ ոք լրջօրէն դարման մը կը խորհի: Երեսփոխանական ժողովը անցած շաբթու մեծ խնդիր յարոյց Բանկալթիի մեր գերեզմանատան դրացի եւ անկէ նուազ արժէքաւոր դիրքի վրայ գտնուող Թալիմհանէին ու զօրանոցին օտար ընկերութեան մը 400 հազար ոսկիի ծախուելուն առթիւ: Երեսփոխաններէն դուրս տնտեսագէտներ, ճարտարագէտներ, կալուածական խնդիրներէ հասկցողներ ալ մեծապէս հետաքրքրուեցան Բերայի սրտին վրայ գտնուող Թալիմհանէի ծախուելուն հարցովը եւ, տարբեր տեսակէտներէ հաշիւներ ներկայացնելով, 1 միլիոնէն 1.5 միլիոն ոսկի արժէք գնահատեցին այդ հողերուն:

Մենք այն ատեն թէ՛ «Ժամանակ»ի միջոցաւ եւ թէ

անձնապէս կոչ ըրինք մեր հռչակուած գործի մարդոց, որ դրամական միութիւն մը կազմելով միջամտեն գործին ու քանի որ ելմտական նախարարը հրապարակով կը յայտարարէ, թէ 400 հազար ոսկիէն աւելի գին առաջարկողին պատրաստ է ծախելու Թալիմհանէն, իրենք գնեն ու մաս առ մաս ծախելով հարիւրին հարիւր շահ ձեռք բերեն: Ամէնքն ալ խոստովանեցան գործին արտաքոյ կարգի շահաբեր հանգամանքը, բայց ոչ ոք կարողութիւն ունեցաւ չորս դրամատէր մէկտեղ բերելով ատանկ մեծ ձեռնարկի մը միջամուխ ըլլալու:

Ըսելիք չունինք. գուցէ կնճռոտ ձեռնարկ մը պիտի ըլլար Թալիմհանէն գնելը եւ ոչ ոք համարձակեցաւ ողջ գլուխը աւետարանին տակ դնել, բայց այս պարագան գոնէ ուշադրութիւնը արթնցնելու էր մեր ջոջերուն, որ եթէ պետական հողի մը մօտենալէ զգուշացան, գոնէ այդ հողին կարգը եւ կիցը գտնուող աւելի օգաւէտ, աւելի բարձր եւ աւելի սքանչելի դիրք ունեցող Բանկալթիի գերեզմանատունը ընէին խորհրդակցութեան առարկայ եւ զայն արժեցնելու միջոցներուն վրայ մտածէին:

Բռնապետութեան չրջանին գուցէ դժուարութիւններ ստեղծէին ասանկ թանկագին հողէ մը հայ ազգին օգտուիլը չքաշողներ, հիմա սակայն երբ ազատ ռեժիմի մը տակ կ'ապրինք, ո՞վ մտքէն պիտի անցընէ անտեղի արգելքներ յարուցանել ի սպառ գերեզմանատուն մնալու սահմանուած այդ ընդարձակ թաղին վրայ չէնքեր կառուցուելուն: Եւ նոյնիսկ այդ կարգի յաւակնութիւններ սնուցանողներ եթէ գտնուին ալ, ի՞նչ բանի պիտի արժեն մեր մեպուսները, պատրիարքարանն ու սահմանադրականութիւնը, եթէ մեր սեփական հողերուն վրայ Պոլսոյ բարեզարդութեան սատարող չէնքեր կառուցանելու ալ չարտօնուինք: Երբ զօրանոց մը, մարզարան մը եւ գինուորականութեան յատուկ չէնք մը կրնայ թաղի ու ժողովրդեան բնակութեան վերածուիլ, անոր կից գերեզմանատուն մը ա՛լ աւելի մեծ իրաւամբ եւ դիւրութեամբ պէտք է միեւնոյն

տրամադրութեան ենթարկուի, եւ այսչափ կարեւոր գետին մը յումպէտս չխափանուի:

Մարզարանը եթէ չահագործուելով ու մաս առ մաս ծախուելով կրնայ արժել առնուազն 1 միլիոն ոսկի, գերեզմանատունը, թէեւ անկէ փոքր, բայց կրնայ նոյնչափ արժել, որովհետեւ գերեզմանատան թէ՛ ետեւի եւ թէ առջեւի կողմն ալ արժէքաւոր են. ետեւի մասը ծովահայեաց եւ բարձրադիր ըլլալուն, իսկ առջեւի մասն ալ մեծ պողոտային վրայ գտնուելուն համար:

Ազգային որեւէ հաստատութեան մը ի նպաստ 50 կամ 100 ոսկի հասոյթ գոյացնելու համար բան-գործ կը ձգենք, ժողովներ կը գումարենք, գիշեր-ցերեկ խորհրդակցութիւն, հաշիւ, ծրագիր, խանութէ խանութ դեգերիլ, յոգնիլ, պարտասիլ եւ շատ անգամ ալ այսչափ զոհողութեամբ գանձուած դրամին կէսը վայրապար կը վատնենք, մինչդեռ Բանկալթիի գերեզմանատան թաղի վերածուելու պարագան, որ կրնայ մեր ազգին ամբողջ պիտոյքներուն գոհացում տալու աստիճան հասոյթ ապահովել, ոչ իսկ լուրջ խորհրդակցութեան մը արժանի կը հանդիսանայ:

Իրաւ է որ դեռ շատ խակ ենք եւ ինն ալ կ'ուզենք որ տասը ըլլանք: Գերեզմանատունը իր արդի վիճակին մէջ ձգուելով ազգը ամէն տարի ահագին վնաս մը կ'ընէ անոր բերելիք հասոյթէն, որովհետեւ եթէ այս կամ այն ազգային հաստատութեան համար սիրտ հատցնող կարող անձնաւորութիւններէ կազմուած մարմնոյ մը ձեռքով մատակարարուի գերեզմանատան հողը եւ թաղերու բաժնուելով մաս առ մաս ծախուի, 1 միլիոն ոսկիի մօտ դրամագլուխ մը կը կազմէ, որուն տարեկան տոկոսը, 50 հազար ոսկի, ամէն օր մեր քսակէն կ'իյնայ եւ մենք առանց բնաւ անդրադառնալու այս սնանկութեան առաջնորդող վնասին, չարունակ նպաստներուն տնկած ենք մեր աչքերը: Նպաստ այսինչին, նպաստ այնինչին, ասոնց վրայ աւելցուցէք խումբ մը նպաստահաւաք տիկիններ ու օրիորդ-

ներ, որոնք իրարու հետ մրցումի ելլելու ձեւով ողողած են հրապարակը եւ կ'ունենանք պատկերը մեր օրուան կեանքին: Վաճառական մը առջի օր կ'ըսէր, թէ «այնչափ զզուեցայ նպաստներէն որ անունը լսելուս ջիղերս ոտքի կ'ելլան»: Զմեղադրեցինք զինքը, թուումը ըրաւ Նոյեմբերէն ի վեր նպաստի համար իրեն եղած դիմումներուն եւ հաստատեց, որ 72 է անոնց թիւը՝ ըլլա՛յ հանրային, ըլլայ թաղային եւ անհատական: Զենք գիտեր, թէ նպաստ խնդրելու այս չափազանցութիւնը ո՛ւր կրնայ առաջնորդել մեզ: Ըլլալիքը սա է, որ դրամ տուողները պիտի չտան, եթէ թումբ չդնենք այս նպաստի հոսանքին:

Այս տողերը գրելով մասամբ մենք մեզի հակասած կ'ըլլանք, որովհետեւ նպաստահաւաքներուն մէջ ո՛չ նուազ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ «Ժամանակ», որ կը ստիպուի մերթ ընդ մերթ կոչ ընել իր ընթերցողներուն գթասիրութեան՝ այս կամ այն աղէտեալին, արկածեալին ու օգնութեան կարօտ մնացողին համար: Եւ սակայն, ի՞նչ ընենք, ցորչափ ազգը տրամադրելի մեծ եկամուտ մը չունենայ եւ ցորչափ թշուառութիւնները, պէտքերն ու անակնկալ աղէտները իրարու յաջորդեն, նպաստի դիմումները ո՛չ թէ պիտի նուազին, այլ պիտի բազմապատկուին իսկ: Հետեւաբար անհրաժեշտ է արմատական դարման մը խորհիլ դիմումներուն առաջքը առնելու համար եւ Բանկալթիի գերեզմանատան հողը արժեցնելէն աւելի մեծ ու զօրաւոր միջոց կարելի չէ երեւակայել ներկայ պարագայիս մէջ:

Ազգին ճակատագիրը իրենց ձեռքին մէջ ունեցողներուն կ'իյնայ ուրեմն ժամ առաջ փրկել ազգը ամէն տարի 50 հազար ոսկիի տոկոս կորսնցնելէ եւ անոր փոխարէն անընդհատ նպաստ վճարելէ:

19 Մարտ-1 Ապրիլ 1911

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՒՐ ՓՐՈՒԼԵԹԱՐԻՒՆԵՐԸ

Իրական վիճակը պատկերացնելու համար պէտք էր 200 սովատանջները ըսէինք, բայց վերջապէս ո՞ր գրիչը առաջ կ'երթար սովատանջ ածականը արժանի տեսնելու այն 200-է աւելի դեռափթիթ կեանքերուն, որոնք գաւառներու խորերէն ինչ ըրած ըրած մայրաքաղաք նետուած են բարձրագոյն ուսում ստանալու համար, եւ որոնց վիճակուած է ապագային ըլլալ հայ ազգին մտաւորական բարձր դասը կազմող դրագէտները, գիտուններն, օրագրողները, փաստաբանները, բժիշկները, վարդապետները, առաջնորդները, եպիսկոպոսներն ու կաթողիկոսները գուցէ:

Եւ ասոնց ներկայ կացութիւնն է որ ամէնէն աւելի իրաւունք ունի ստիպողականութեան կարգ անցնելու, քանի որ մտքի ապագայ այս մշակները մինչեւ ցարդ մարտիրոսացումի աստիճան համբերատարութեամբ ու չքաւորութեամբ կը քաշկռտէին իրենց կեանքը՝ նպաստից յանճնաժողովին ամսական 180 ղրուշի նպաստով մը, այսինքն օրական վեց ղրուշով տան վարձք վճարելով, քիչ-շատ ներկայանալի վիճակով մը դուրս ելլելով, ուտեստներուն ամէնէն անսնուդը եւ խնայողականը ճարելով եւ դասերուն ամէնէն ծանրն ու դժուարուսոյցը սորվիլ ստիպուած ըլլալով:

Բայց օրական 6 ղրուշի նպաստը անօրինակ բախտաւորութիւն մըն էր, որուն հազիւ 100 գաւառացի ուսանողներ արժանի դատուած էին: Անդին նպաստընկալներուն տասնապատիկ թիւով քաղորոյէ դուրս մնացածներ կային, որոնք մինչեւ կէսօր կամ կէսօրէն ետքը չարաչար աշխատութիւն մը վարելով ու անկէց ետք հազիւ հեւ ի հեւ դպրոց վազելով կրնային դասերնին չարունակել:

Հաւատացէ՛ք, որ երբ նախնական դարերուն մէջ ըլլար այս տղաքը կատարեալ իրաւամբ «Վարք սրբոց»ի մէջ

անցնելու արժանի կ'ըլլային, իբրեւ Անարծաթ բժիշկներ եւ կամ կենդանի մարտիրոսներ, որովհետեւ երբ Եօթն խոտաճարակները եւ կամ ուրիշ զրկանքի կեանքը ապրող առանձնակեացները սրբութեան իրաւունքը ձեռք բերած են, մայրաքաղաքի հազարաւոր փորձութիւններուն մէջ ապրելու եւ զրկանքի ամբողջ դառնութիւնը լիուլի ըմպելու դատապարտուած ապագայի այս յոյսերը գերադրապէս սուրբ են, որոնք Հանրային լուսաւորութեան բարձր իտէալովը տոգորուած, տառապանքներու ամէնէն անտանելին կը քաշեն, որպէսզի իրենց միտքը զարգացնեն եւ հայ ազգը իր մէջ համբէ կարելի եղածին չափ շատ թուով զարգացած անձնաւորութիւններ:

Մենք ի՞նչ ըրած ենք սակայն ասոնց: Իւրաքանչիւրը հարիւր անգամ մեր ոտքը բերել տալէ ետքը տասնեակ յանձնարարութիւններով հազիւ բարեհաճեցանք օրական 5-6 ղրուշ շնորհել (??) իւրաքանչիւրին, որպէսզի երթան մարդ ըլլան: Մինչդեռ շատ լաւ գիտէինք, որ Պոլսոյ մէջ 5 ղրուշով ո՛չ թէ մտաւորական այդչափ ծանր բեռ մը տանիլ պարտաւորուած երիտասարդը, այլ մտաւորական կեանքէ զուրկ ամենախոնարհ անձն անգամ չէր կրնար ապրիլ այդ գումարով. տղաքը գոհ էին սակայն: Անոնք, իբր իտէալի մը նուիրուած առաքեալներ, ուրախ պիտի ըլլային, եթէ այդ չնչին գումարը չարունակէինք տալ իրենց եւ եթէ նպաստընկալներու թիւը քիչ մը ստուարացնէինք: Եւ սակայն հակառակ այս ամէնուն, Նպաստից յանձնաժողովը պաշտօնապէս ծանոյց, թէ մինչեւ այս ամսոյն վերջը, այսինքն Մարտ 31-ը պիտի կրնայ տալ այդ նպաստը: Թէեւ վարչութիւնը առաջարկեց, որ մինչեւ դպրոցական տարեշրջանի սկզբնաւորութիւնը չարունակուի նպաստը, սակայն Նպաստից յանձնաժողովը տուաւ իր հրաժարականը երէկ եւ հիմա մնացին այս տղաքը բացը:

***

Կիրակի օր, երբ հիւանդանոցի նուագահանդէսէն դուրս կ'ելլէինք, Բարսեղ Էֆ. Հալաճեան, մեր ամէնուս պէս բոլորովին զգացուած տ. Կոմիտաս վարդապետի ինքնատիպ համերգներէն ու մեներգներէն

-Պէտք է ամէն գինով քաջալերենք տ. Կոմիտաս վարդապետի մայրաքաղաքիս մէջ քոնսերվաթուար մը հիմնելու ձեռնարկը, ըսաւ, որովհետեւ այս երաժշտութիւնը մարդուն հոգին կը վսեմացնէ:

-Այո՛, պատասխանեցինք, իրաւունք ունիք, կը վսեմացնէ հոգին, բայց կուշտ մարդուն հոգին: Իսկ անօթի մարդուն հոգին կ'ըմբոստացնէ:

Հալաճեան էֆենտի, յայտնի ակնարկութիւն մը տեսնելով մեր այս բառերուն մէջ,

-Ի՞նչ ըսել կ'ուզեք, հարցուց:

-Ըսել կ'ուզենք, թէ տ. Կոմիտաս վարդապետ ճշմարիտ տաղանդ մըն է եւ հայ ազգը հպարտ կը զգայ ինքզինքը իր մէջ ասանկ հազուագիւտ ուժեր կարենալ համբելուն համար: Քոնսերվաթուար մը հիմնելու գաղափարն ալ խիստ սքանչելի է եւ Կոմիտաս վարդապետ անվիճելի ձեռնհասութիւն ունի վարելու այդ հաստատութիւնը պատուաւորապէս: Բայց կեանքի ընթացքը օրէնք մը ունի, այսինքն անհրաժեշտը կարեւորէն նախադասել: Քոնսերվաթուարը կարեւոր է, բայց մեր ազգին անհրաժեշտ պիտոյքներուն մասը չի կազմեր: Մենք անդին բարձրագոյն վարժարանաց մէջ ուսում առնող ապագայ մտաւորականներու լէգէոն մը ունինք, որոնք բառին իսկական առումովը (թո՛ղ ներեն մեզ տղաքը) մերկ եւ անօթի են: Արդ, երբ մեր ապագայ մտաւորականները իրենց երիտասարդութիւնը կը խամրեն եւ վաղուան համար չեն գիտեր, թէ գլուխնին ո՛ւր պիտի հանգչեցնեն, մենք ի՞նչպէս կրնանք այս ծաղիկ կեանքերը իրենց բախտին ձգել ու 5-6 հազար ոսկի ծախսով երաժշտանոց հիմնելու մեծամտութենէն բռնուիլ: Մեր ամբողջ ուժը ո՛չ թէ երաժշտանոց մը հիմնելու, այլ մեր բարձրագոյն վարժարանի ուսանողներուն նպաստ հասցնելու եւ այն ալ բաւականաչափ նպաստ հայթայթելու նուիրական պարտականութեանը պէտք է զոհենք: Երբ կառավարութիւնը անգամ քոնսերվաթուար մը չունի Պոլսոյ մէջ, մենք ո՞վ կ'ըլլանք կոր, որ ազգին այսչափ հազարաւոր պիտոյքները

անտեսելով 5-6 հազար ոսկի ծախսելու եւ հին խաղերը նորոգելու ելլենք: Մնաց որ, մեր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մարդասէրներուն ուղղած նպաստի խնդրագիրերուն մեծ մասը թաց են դեռ, օտարները ի՞նչ պիտի ըսեն, երբ մէկ կողմէն նպաստ խնդրենք, միւս կողմէն քոնսերվաթուար բանալու ելլենք:

Հալաճեան էֆենտի, խորապէս զգացուելով ուսանողներուն այս արդահատելի կացութեան հանդէպ,

-Բայց մինչեւ ցայսօր ատանկ բան մը չգրեցիք «Ժամանակ»ի մէջ, ըսաւ, եւ կամ թէ ես չկարդացի:

-Մենք գրած ենք, բայց ուսանողներուն դժբախտութենէն թերթին այդ մասը ունեւորներուն աչքին չէ զարկած: Հիմա սակայն բարեբախտ եմ, որ անձամբ պատիւը կ'ունենամ պարզելու մեր 200-է աւելի ուսանողներուն այս խղճալի կացութիւնը՝ վստահ ըլլալով, որ դուք ալ, որ ձեր պատանեկութեան հասակին մէջ իբր ճշմարիտ պըրլեթարիատ մը բաղդին ամէն դառնութիւնները կրած էք ու ձեր արժանիքովը հասած էք այսօրուան յոյժ պատուաբեր վիճակին, լրջութեամբ նկատողութեան կ'առնէք այս պատանիներուն վիճակը եւ ազգային երեւելիներուն հետ խորհրդակցելով, դարման մը կ'ընծայէք ազգին այս ծանր վէրքին երիտասարդներուն մտքին մէջ անգամ մըն ալ դրոշմելով սա՛ համոզումը, թէ մեր ունեւորները ճշմարիտ բարեկամներ են զարգացման ու յառաջդիմութեան:

Հալաճեան էֆենտի խոստացաւ ամէն ալակցութիւն ընծայել, բայց մինակ մէկ անձնաւորութեան մը ջանքերով կարելի չէ հիմնական կարգադրութիւն մը ընել: Անոնք որ 5-6 հազար ոսկիի ծրագրով մը ճամբայ ելած էին երաժըշտանոց մը կազմակերպելու, անհրաժեշտ է, որ իրենց այդ ծրագիրը քոնսերվաթուարի պերճանքէն չեղեցնեն եւ ուսանողներու անհրաժեշտ պիտոյքին յատկացնեն:

Փորերնիս կշտացնենք, անկէ ետք երգելը շատ դիւրին է:

2-15 Ապրիլ 1911

ԱՂՋԻԿ ՉԻ ՏԱՐ ԴՐՍԵՑԻԻՆ

Տիկինը դժուարահաճ է. ճաշա՛կ, փափկութիւն, նրբութիւն բերնին ծամոցն են ու ո՛չ ոք կրնայ գոհացնել զայն:

Կերպասները անճաշակ են, զերծակուհիները՝ ձախաւեր, գլխարկայարդարները՝ տափակ մտքի տէր ու կօշկակարները անտեղեակ՝ օրուան նորոյթին:

Ամէն օր գանգատ, դժգոհանք ու զայրոյթ իր հայթայթիչներուն հասցէին, որոնք չեն կրնար փնտռուած վայելչութիւնը տալ դէմքին, գլխուն, հագուստին, կապուտին ու ընդհանուր արդուզարդին:

Դրամի վրայ չի մտածեր տիկինը, առատապէս կը վճարէ ամէնուն ալ եւ, հակառակ իր շռայլած ահագին գումարներուն, հագուստները կը թափթփին վրայէն: 50 ոսկինոց շրջազգեստները, Փարիզէն բերուած մանթօները, նուրբ շղարշէ ներքնազգեստները, ածուռ գուլպաները, ժանեկազարդ թեւերը բնաւ չեն հրաշագործեր տիկինին վրայ, որ գոհարեղէններու հոյլին տակ իսկ կը մնայ նոյն այն նախատիպը գեղջկական դէմքին, ու շարունակ կարօտը կը քաշէ իրենց լուացարարուհիին աղջկան չիքութեան, վայելչութեան ու հրապուրիչ ձեւերուն:

Ա՛խ, եթէ կարելի ըլլար դրամով գնել ծոծրակի սպիտակութիւնը, գլխու կլորութիւնը, իրանի նրբութիւնը, կազմուածքի ճապուկութիւնը, մորթի փափկութիւնն ու քալուածքի, խօսուածքի եւ նոյնիսկ ակնարկի հրապոյրը: Եթէ գոնուէր նորաձեւութեան վաճառատուն մը, որ արտաքին երեւոյթներուն հետ բնական թերութիւններն ալ սրբագրել յաջողէր, ապահովապէս անոր առաջին յաճախորդը պիտի ըլլար տիկինը, որ այնչափ կ'այրէր կը մրրկէր ներքնապէս՝ իր անհրապոյր կացութեան վրայ:

Ու տիկինը կը դժգոհա՛ր, կը դժգոհար ու չարունակ դերձակուհի, վարսայարդար, գլխարկավաճառ կը փոխէր միշտ այն յոյսով, որ օր մը պիտի յաջողի գտնել իտէալ արուեստագէտը, որ կարող ըլլայ զինքը օժտել վայելչութեան այն հովով, որով կը փայլէին հասարակ կիներ ու աղջիկներ՝ շատ պարզ, շատ աժաննոց հագուստներու տակ:

Դժբախտաբար տիկինը եթէ սակայն չէր յաջողած քաղաքացիական բնածին փափկութիւն մը կեղծել, բոլորովին իւրացուցած էր սալոնի տիկիններու յատուկ մոլութիւններն ու, կարելի եղածին չափ կենցաղագէտ, հաճոյասէր ու հայ շայֆ երեւնալու տենչով, կատաղի կերպով թուղթ կը խաղար, անընդհատ կը պարէր, բանի մը չէր հաւներ, էրկանը վրայ կ'իշխէր խստիւ, ու այլասերած մըն էր իր ամէն ընթացքին ու վիճակին մէջ:

Թատրոն, երեկոյթ պարահանդէս, ամարանոց, ուղեւորութիւն եւ վերջապէս դրամով կատարուելիք ամէն չռայլանք ու պերճանք չրջան կ'ընէին տիկինին բերնին մէջ, որ միշտ հաճոյքով կը խօսէր նկարի, ճիարշաւի, երաժշտութեան, լոգանքի եւ աչխարհիկ իրերու վրայ՝ այսպէս զարգացած կնոջ մը պատրանքը տալ կարծելով իր անձին:

Հարկ չկայ ըսել, թէ տիկինը չտես մըն էր. մէկը այն հարիւրաւորներէն, որոնք ո՞վ գիտէ որ գիւղին անկիւնը կը բուսնին ու բախտին մէկ անակնկալովը քիչ մը հարբուտութիւն ձեռք անցընելէ ու քաղաքի մը մէջ հաստատուելէ ետք, բոլորովին մոռցած իրենց ծննդավայրն ու ծագումը, քաղաքացիներէն աւելի ջերմ քաղաքացիներ կը դառնան՝ միշտ արհամարհոտ վերաբերում մը ցոյց տալով իրենց նախկին դրացիներուն ու ծանօթներուն հանդէպ: Այս մոլութեան ենթարկուողներուն ամէնէն մեծ ճիգը քաղաքացի եւ նոյնիսկ ազնուական երեւնալն է, որուն համար ամէն զոհողութեան յանձնառու կ'ըլլան, ամէն ստորնութեան կը զիջանին եւ ամէն կաղապարի մէջ կը ձուլուին: Սակայն չգիտցուիր ի՞նչ բնական պատճառով այսպիսիներ քանի՛ խոյս տան իրենց ծննդավայրէն ու ազգականներէն, քանի՛ փարին նորաձեւութեան, արդուզարդին, պերճանքին՝

նոյնչափ ծաղրելի կը դառնան ու կը մատնեն իրենց ներքին եսը:

Դրսեցիի ու պոլսեցիի խտիրը ամէնէն աւելի այս նորընծայ քաղաքացիներու մէջ կը տեսնուի, որոնք ապահովելու համար իրենց նորստաց ազնուականութիւնը, երբ ընկերութեան մը մէջ գտնուին, առաջին անգամ նուրբ զննութենէն կ'անցընեն բոլոր հոն ներկայ գտնուող կիները՝ անոնց արդուզարդին մէջ թերի մը գտնելու եւ իրենց կիրթ ճաշակը փայլեցնելու համար:

-Դրսեցիի աղջիկ չեմ տար, պատասխանած էր տիկին մը, որ ամբողջ գոյութեամբը, լեզուովը, դէմքովն ու նիստ ու կացովը բացարձակ դրսեցիութիւն կը հոտէր եւ քառորդ դարու պոլսական կեանքը իր ամբողջ մեծածախս սրբագրութիւններով դեռ չէր կրցած ջնջել անոր վրայէն հետքերը գեղջկական կենցաղին: Այրած սրտով կը պատմէր այս պարագան պատուաւոր գաւառացի մը, որ հայրենակիցն ու երբեմնի դրացին եղած էր տիկինին եւ, հիմա ինքն ալ Պոլիս հաստատուած, ուզած էր իրեն մօտէն ծանօթ եղող աղջիկ մը հարս առնել:

Պատուախնդիր մարդը վերջին աստիճան զայրացած այս նախատինքէն, չէր կրնար նշանակութիւն տալ չտես տիկինին անճահ պատասխանին:

-Բնիկ պոլսեցիներէն չլսեցի այս դրսեցի մակդիրը, ըսաւ, եւ հիմա նախախնամութեան մէկ շնորհը կը նկատեմ իր մերժումը. ի՞նչ պիտի ընէի այս գաղափարով տոգորուած ընտանիքի մը աղջիկը հարս առնելով, ապահովաբար դրսեցիի ու պոլսեցիի խտիր մը պիտի հանէր ու տակնուվրայ ընէր ամբողջ տունս:

Աւելի շահեկանը կայ սակայն. իբրեւ դրսեցի մերժուած խնամին մայրաքաղաքէս պատուաւոր ընտանիքներէն աղջիկ մը հարս առաւ զաւակին, մինչդեռ պատուաստուած տիկինը դեռ կը սպասէ, որ փեսացու մը գտնէ հայ շայֆ երիտասարդներէն: Այս գաղափարը այնչափ արմատացած է ողորմելի կնոջ մէջ որ չարունակ ընկերութիւններու

մէջ կը մղէ աղջիկը, աշխարհիկ երիտասարդներու շրջանակին մէջ կը սլքտայ, զանոնք հրապուրելու համար միջոցներ, ձեւեր կը ստեղծէ ու ասոնց ամէնքը իրենց փարիզիեն փեսայ մը չպարգեւելէ զատ ծաղրելի կը դարձնեն զինքը ընկերական հաւաքոյթներու մէջ:

Եւ արդէն ո՞վ եւ ո՞ր միամիտն է որ ատանկ խնդիր մը յարուցանելու չափ ապուշ ըլլայ. մարդը միշտ մարդ է՝ ո՛ր քաղաքին ալ որ պատկանի եւ ո՛ւր որ ալ գտնուի, բաւական է որ գիտնայ միտքը մշակել, սիրտը ազնուացնել ու ապրած միջավայրին համեմատ կենցաղագիտական փափկութիւն սորվիլ: Այսօր ամէնէն հարուստ, ամէնէն պերճ ընտանիքներուն մէջ այնչափ կոշտ, անկիրթ ու յոռի նկարագիրի տէր անձինք կան, որոնք դեռ տարիներով դաստիարակուելու պէտք ունին հասարակ արհեստաւորի մը կամ հացակարօտ աղքատի մը ազնուութեան հաւասարելու համար:

Տգէտ մարդիկ եթէ կը կարծեն, որ արտաքին երեւոյթներով կրնան պարտկել իրենց մտքին աղքատութիւնն ու զգացումներուն ստորնութիւնը՝ մեծապէս կը սխալին. ճիգով ու բռնազբօսիկ եղանակով արտայայտուած արժանիքն ու առաւելութիւնը ենթական ծաղրելի ընելէ ուրիշ բանի չի ծառայեր:

Ի՞նչ կ'ելլայ իրեն հետ բնաւ առնչութիւն չունեցող կեանք մը հետապնդելէն. ամէն մարդու չէ տրուած անշուշտ լեզուի, մարմնի ու շարժուձեւի փափկութիւն, եւ սակայն իր իսկատիպ կենցաղին ու պարզութեանը մէջ արդեօք նուա՞զ յարգանքի արժանի է բնականութենէն չշեղող ու չայլասերող մարդը:

Առաջդիմելու, բարեփոխուելու, լաւ ձեւերը ընդօրինակելու տենչը գովելի է. առանց այս ճգտումին կատարելութեան կարելի չէ հասնիլ եւ սակայն բարեփոխութեան զգացումն ալ պէտք է չափ մը ունենայ ու օրինաւորութեան սահմանը չանցնի: Մինակ գաւառացիները պէտք չէ դատապարտել, հասարակութեան ամէն դասակարգին մէջ ալ կայ այս ճգտումը: Փարիզէն երիտասարդ մը կը վերադառնայ, բոլորովին այլասերած ու չփացած. տարօրինակ սիրութիւններ, ծեքծեքումներ, անբնական շարժուձեւեր կը վիտան խօսուածքին, կեցուածքին ու ընդհանուր էութեանը մէջ, թեթեւութեան մարմնացում մը, մէկ խօսքով, ամէնուն առջեւ կը խոնարհի, տարօրինակ օձիք մը կը դնէ, մազերը անտառաշատօրէն կը սանտրէ, եղունգները զգալի չափ կ'երկարէ, վերջապէս թիփ մը, որ ծաղրելի միայն կըրնայ նկատուիլ մեր չրջանակին համար: Եւ սակայն չէզոք չի մնար այս փարիզիենը, ուրիշ նորահասներ, երիտասարդներ ու օրիորդներ, որ միշտ նորաձեւութեանց ռահվիրաներն ըլլալու յաւակնութիւնն ունին, առաջին տեսակցութենէ մը ետք անմիջապէս կը փոխեն իրենց գաւազանին գլուխը, ժամացոյցին շղթան, ժիլէին ձեւը, մազերը, եղունգները, նայուածքը, արտասանութիւնը ու կը սկսին ընդօրինակել փարիզեան թիփը՝ այսպէս զարգացած ու առաջդիմութեան ամէնէն բարձր աստիճանին վրայ հասած ենթադրելով զիրենք:

Մտքի ասպարէզին մէջ ալ բոլորովին նոյնն է երեւոյթը: Ֆրանսայի կամ Անգլիոյ եւ կամ Գերմանիոյ մէջ մէկը կ'ելլայ ու կը սկսի մութ, խրթին, անիմանալի ոճ մը գործածել եւ կամ կրօնական ու գրական խնդիրներու առթիւ մինչեւ ցարդ ընդունուած վարդապետութիւններուն հակառակը ջատագովել ու ահա, շատ չ'անցնիր, կը գտնուին մեր գրողներէն մէկ քանի ծայրայեղ նորասէրներ, որոնք թէեւ բան մը չեն հասկնար գրուածներէն ու հրատարակուածներէն, բայց որովհետեւ միշտ տարօրինակ երեւնալու տենչը կը տածեն, կը սկսին ընդօրինակել մարդուն ոճը, գաղափարն ու վարդապետութիւնը՝ առանց նկատողութեան առնելու, թէ ի՛նչ կը գրեն եւ ի՛նչ կը ջատագովեն:

Դեղագործ մը դառնապէս կը գանգատէր մէկ քանի նորամոլ բժիշկներէ, որոնք առաջին անգամ երբ նորահընար դեղի մը անունը կարդան բժշկական թերթերու մէջ իբր համայնաբոյժ, անմիջապէս կը փարին անոր ու առաջին անգամ հանդիպած հիւանդին կը գրեն՝ առանց հաշուելու, թէ այդ դեղը ո՛ր քիմիաբանին կամ բժիշկին

խելապատակէն ծագում առած է, թէ ո՛ր աստիճան օգտակարութիւն ունի, եւ թէ ի՛նչ առաւելութիւն կը յատկանչէ միւս այն հազարաւոր փորձերով ապահովուած դեղերէն:

Վերջապէս, մեր ո՛ր դասակարգին վրայ ալ որ ակնարկ մը նետենք, պիտի գտնենք հոն չափազանց նորասէրներ, որոնց առաջդիմական ձգտումը թէեւ գովելի, սակայն փութկոտութիւնն ու ծայրայեղութիւնը վնասակար ու նոյնիսկ վտանգաւոր է:

Դրսեցիի աղջիկ տալ մերժող գաւառացի տիկինը, հիմա իր սպասած փեսացուներէն յուսահատ, բնականաբար փորձով տեսած է վնասը ծայրայեղ ազնուականութեանն ու քաղաքացիութեանը, բայց ուշ: Միամիտ կինը, որ նորաձեւութեան վաճառականներուն քսակը պարարտացնելէ ետք ալ դարձեալ ծաղրին առարկայ կը դառնար անոնց՝ իր չտեսութեան ու յաւակնութեանը համար, հիմա այնպիսի ընթացք մը բռնած է որ աղջիկն ալ միեւնոյն ժառանգականութեամբ ծաղրի առարկայ պիտի դարձնէ երիտասարդներուն ու ամուսնական թեկնածուներուն առջեւ: Հայրենակից երիտասարդը բնականաբար համարում մը կը տածէր աղջկան նկատմամբ, որուն հետ ամուսնանալով երջանիկ ընտանիք մը կազմած ըլլալու հաւատքը պիտի ունենար, մինչդեռ մայրը եթէ երբեք յաջողի ծայրայեղ աշխարհիկ երիտասարդի մը հետ ամուսնացնել զայն, փեսացուն այս այլասերած աղջիկը առատ դրամօժիտին համար միայն պիտի ընդունի եւ յաւէտ պաղ վարմունք մը պիտի ունենայ անոր հանդէպ՝ միշտ զրկուածի մը երեւոյթ տալով իր անձին ու նոյն համեմատութեամբ ամէն օր երեսին զարնելով կնոջը չտեսութիւնը, կոշտութիւնն ու անտաշութիւնը:

Ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով անհրաժեշտ է զգուշանալ ծայրայեղութենէ ու չլքել չափաւորութիւնը, ի՛նչ պարագայի ու գործի առթիւ ալ որ ըլլայ:

16-29 Ապրիլ 1911

ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿԻ ԴԷՊՔԵՐ

Օսմանեան երեսփոխանական ժողովի երեքշաբթի օրւան նիստը մեծ շահեկանութիւն ունէր գլխաւորաբար մեզ՝ հայոցս համար: Մեր երկու հայ երեսփոխանները՝ Վարդգէս եւ Գեղամ, երկու տարիէ ի վեր իրենց մէջ մթերուած ցաւի ու վիշտի կսկիծը արտայայտեցին բուռն ու արդարացի բողոքներով՝ թարգման կանգնելով ամբողջ Հայութեան զգացումներուն: Վարդգէս, մանաւանդ, արդար ինքամեղադրութիւնով մը խոստովանելով, թէ մէկուկէս տարիէ ի վեր երբեք չէ զբաղած հայու ցաւով, մէկիկ-մէկիկ պարզեց այն ամէն հակասահմանադրական խոշտանգումները, սպաննութիւնները, թալանները, գրաւումներն ու առեւանգումները, որոնց մէկուկէս տարիէ ի վեր արձագանգը կ՛ըլլայ հայ մամուլը՝ կրկնելով լալկան յանկերգները գաւառներէ պատրիարքարան հասած եւ անկէ ալ թերթերու մէջ արձանագրուած: Դիմում, բողոք, գանգատ թէ՛ հարստահարեալներէն եւ թէ պատրիարքարանէն՝ ոչինչ դրական ազդեցութիւն չէին կրնար ունենալ այս խժդժութիւններուն վրայ, որոնց գոյութիւնը նոյն նիստին մէջ հրապարակաւ խոստովանեցաւ նեղքին գործոց նախարարը՝ հայերու սպաննութեան դէպքերը մկրտելով նոր բառով մը. մասնակի դէպքեր: Նախարարին պաղարեւամբ տուած այս բացատրութիւնը արդարեւ ուշագրաւ է եւ մարդ ակամայ կը տարուի մտածելու, թէ անպատճառ 10-20.000 հայե՞ր ջարդուելու են որ ընդհանուր դէպք ըլլայ եւ մասնաւորի հանգամանքէն դուրս ելլայ: Հայերը արդէն իրենց ազգովի զոհաբերութեան այդ պարտքը հատուցած են լիուլի՝ կուրծք տալով սուիններուն, հրդեհներուն, յօշոտումներուն ու ջարդերուն, որոնք սահմանադրական Թուրքիոյ համար երկու բանակ կազմելու չափ ստուարա-

թիւ ցանկ մը կը ներկայացնեն 300.000 նահատակներու: Եւ ասոնց ամէնքը ուղղուած էին միմիայն նպատակի մը՝ այսինքն Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման, որուն շնորհիւ ամբողջ օսմանցիները վայելէին կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւն: Եւ մեր ներքին գործոց նախարարը, ինքն ալ ո՛չ նուազ տառապող մը հին ռեժիմի չարիքներէն եւ հիմնադիրներէն մէկը սահմանադրական Թուրքիոյ նոր կառավարութեան, հայերուն ջարդուիլը երբ կ'որակէ «մասնաւոր դէպք» բառերով, չիտակը կարելի չէ չկրկնել տաճկական խիստ ցայտուն առածը՝ «էլտեքի եարա տուվար տելիյի», այսինքն՝ ուրիշին վէրքը պատի ծակ մը կը թուի դիտողին: Երբ մասնակի դէպքերը ասանկ ներողամտութեամբ դիտուին, ո՞ւր կը մնայ սահմանադրութեան հիմը: Երբ աղջիկներ առեւանգըւին, մարդիկ սպաննուին եւ ինչքեր ու հողեր գրաւուին, ո՞չ ապաքէն գործնականապէս մեռեալ տառ մնացած կ'ըլլան կեանքի, պատիւի եւ ինչքի ապահովութիւնները: Մենք կը կարծենք, որ օրէնքը միմիայն քաղաքացիներու եւ կամ ինքզինքը պաշտպանելու կարող անձանց համար չէ սահմանուած, այլ առաւելապէս անոր սկզբունքն ու հիմունքն են անկարողներուն պաշտպանութիւնը: Հետեւաբար երբ գիւղացի մը կամ մշակ մը կը սպաննուի վայրագ աւազակի մը կողմէ, մենք պատճառ մը չունինք որ անոր մասին անտարբեր գտնուինք: Մեզի համար ազդեցութիւնը միեւնոյնն է, եթէ օր մը ցորեկով ոեւէ աւազակ մը գայ ու Պոլսոյ մէջ ամէնէն հարուստ ու ծանօթ անձնաւորութիւն մը սպաննէ: Եւ այսպէս մտածելու իրաւունքը ինքնաբերաբար չէ որ ձեռք բերած ենք մենք, այլ սահմանադրութիւնն է որ հռչակած է մեզ, թէ այս ռեժիմին տակ ամէն օսմանցի հաւասար է եւ ոչ ոք իրաւունք չունի ուրիշի մը որեւէ ամենաթեթեւ վնաս պատճառելու: Հայ աղջիկներ կ'առեւանգուին, գիւղերու եւ նոյնիսկ քաղաքներու մէջ, բողոքներ, իրարանցումներ ծայր կու տան եւ կը գտնուի պատրուակ մը, որուն քօղովը կը ծածկուի այս առեւանգումը եւ օրինական գոյն մը կը ստանայ: Բայց միթէ ասով

ծնողական սիրտը գոհացում կը գտնէ՞: Աչխարհի վրայ ամէնէն մեծ արդարութիւնը այն է որ մարդս իր անձին վրայ չափէ: Եթէ այսօր գործադիր իշխանութիւնը կազմող անձանց մէկուն աղջիկը առնեն փախչին կամ առեւանգեն եւ անոր օրինական հանգամանք մը տան առեւանգիչները, միթէ ասոր կրնա՞ն հանդուրժել այդ աղջկան ծնողներն ու պարագաները: Տարիներէ ի վեր հայ գիւղացիներ կը ճըւան, կու լան, կ'աղաղակեն, թէ բռնաւոր անձինք որեւէ ձեւով կը յափշտակեն իրենց կալուածները, հողերն ու արօտավայրերը եւ զիրենք անկէ դուրս կը վտարեն, հացի կարօտ ձգելով: Եթէ այս դէպքը Պոլսոյ մէջ պատահի, եւ ոեւէ զօրաւոր մէկը գայ ու գործադիր իշխանութեան գլուխը գտնուողները բռնի դուրս ընէ իրենց կալուածներէն ու գրաւէ զանոնք, արդեօք միեւնոյն համբերատարութիւնը ցոյց պիտի տա՞ն ենթակաները: Զգացումները միեւնոյն են թէ՛ գիւղացիի եւ թէ քաղաքացիի համար, հետեւաբար ի՛նչ որ կը զգայ քաղաքացին իր դէմ զրկանք մը գործուելու պարագային, իրմէ տասնապատիկ աւելի կը զգայ գիւղացին, երբ անիրաւութիւն մը տեսնէ բռնաւորներէն, որովհետեւ գիւղացին զարգացած մարդոց պէս ալ չի մտածեր. անիկա անգամ մը որ կառավարութեան ամենազօրութեան վրայ հաւատք մը գոյացնէ, այլեւս չի չեղիր այդ հաւատքէն եւ իրեն այնպէս կը թուի, թէ իր գլխուն եկած չարիքները կառավարութեան թոյլտուութեամբն է որ կը կատարուին: Բանակներ, թնդանօթներ, ռազմանիւթեր եւ փոխադրանաւեր իրարու կը յաջորդեն երկրին այլեւայլ կողմերը գլուխ ցոյց տուող ապստամբներու հանդէպ: Երկու տարիէ ի վեր ամէն օր կը թախանձենք, կը պաղատինք, որ միմիայն երկու վաշտ զինուոր ղրկուի Հայաստանի նահանգները՝ հոն անդորրութիւնը ամրապնդելու եւ հակասահմանադրական տարրերը զսպելու համար, եւ սակայն ո՛չ ոք կարեւորութիւն կ'ընծայէ հայ ազգին այս արդար ու սահմանադրական պահանջումին, եւ ներքին գործոց նախարարը, պատասխանած ըլլալու համար մեպուսներու դանգատին, ինքզինքը կը

մխիթարէ՝ բացագանչելով, թէ «մասնակի դէպքեր» են սպանութիւնները, հողերու գրաւումները եւլն.: Ասիկա տխուր է եւ խիստ յուսահատական հայ ազգին համար, որ իր ամբողջ յոյսը սահմանադրական կառավարութեան վրայ դրած, անկէ կ'ակնկալէ իր պատուի, ինչքի եւ կեանքի ապահովութիւնը: Մնաց որ, եթէ Հայաստանի նահանգները չեն արժեր կառավարութեան կողմէ կատարուելիք որեւէ նիւթական զոհողութիւն, մենք աժան միջոց մը կ'առաջարկենք չարիքին առաջքը առնելու համար՝ պատիժ եւ կախաղան: Կառավարութիւնը աստուածային արդարութեամբ թող դատէ իրերը եւ կախաղանին վրայ թո՛ղ ճօճեցնէ մասնակի դէպքերու հեղինակները: Այնատեն առանց որեւէ ծախսի եւ առանց որեւէ զինուորական միջոցի, ամէնուն սրտին մէջ կը վերահաստատուին այն հաւատքն ու երկիւղը, թէ սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ ամէն քաղաքացիի կեանքը, պատիւը եւ ինչքը անբռնաբարելի է:

6-19 Մայիս 1911

ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԸ ԻՆՉՈՒ ՄԻԱՑԱՆ

Յարաբերական խնդիրներու մասին Թուրքիոյ գլխաւոր քրիստոնեայ ազգութեանց Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն համերաշխ ու միաբան գործակցութիւնը օրուան անակնկալը եղաւ ամէն անոնց, որոնք, այս ճեռնարկին նախապատրաստութիւնները կարդալով թերթերու մէջ, գլուխ չեկլալիք բան մը կը կարծէին զայն եւ ականջնուկ կ'ընէին: Եւ իրաւ ալ մինչեւ ցարդ տեսնուած չէր, որ հայոց, յունաց, կաթոլիկ հայոց, քաղդէացւոց եւ ուրիշ ազգաց պատրիարքներ միաբան ու համիմաստ թաքրիրներ ներկայացնեն Բ. դրան: Ի՞նչ էր ուրեմն չարժառիթը, որ միացուց հոգեւոր պետերը եւ ստիպեց զիրենք այս գործակցական քաղաքականութեան հետեւելու: «Թանին»ի ու «Ճենին»ի յաջորդող «Սենին»ի խմբագրապետ Հիւսէյին Ճահիտ պէյ, առջի օր պատրիարքներու գործակցութեան նուիրած իր մէկ խմբագրականին մէջ, տարտամ կերպով խնդրոյն այլ եւ այլ երանգները չօշափելէ ետք, փոխանակ այս աննախընթաց երեւոյթին գոյութիւն տուող պատճառներուն վրայ ծանրանալու, յոռետես հետեւութիւններ կը հանէ ի հաշիւ ոչ-իսլամ ազգերու եւ հարիւրաւոր անգամ ըլլալով կը կրկնէ պատրիարքական առանձնաշնորհումներուն ու ֆերմաններուն հակասահմանադրական հանգամանքը:

Մինակ Հիւսէյին Ճահիտ պէյ չէ սակայն, նախարարներն ալ միեւնոյն քաղաքականութեան կը հետեւին ու, փոխանակ հիմնական դարման մը տանելու այն պատճառներուն, որոնք պատրիարքները կը ստիպեն իրենց առանձնաշնորհումներն ու ֆերմանները հրապարակ հանելու, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով զգացնել կը փորձեն, թէ սահմանադրական երկրի մը ժողովուրդին մէջ առանձնաշնորհեալ մաս չ'ըլլար:

Եւ սակայն ոչ ոք կը հարցնէ, թէ ո՞վ է առանձնաշնորհում ուզողը, ո՞վ է պատրիարքներու իշխանութեան ենթարկուիլ ցանկացողը: Հարցուցե՞ք անգամ մը ամենայետին ոչ-իսլամին եւ պիտի տեսնէք, թէ առանձնաշնորհումի գաղափարը իսկ մտքէն կ'անցընէ՞: Ընդհակառակը՝ ոչ-իսլամներ առանձնաշնորհում չէ որ կը պահանջեն, այլ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ եւ ԵՂԲԱՅՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, այսինքն Ահմետը, Մեհմետը, Մուսթաֆան, Ճահիտը, Ճավիտը ի՛նչ իրաւասութիւն որ ունին, նոյնը ունենան նաեւ Կարապետը, Վասիլը, Անթուանը, Նեսիմն ու Պոխորը, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս: Ոչ-իսլամները ո՛ւր, առանձնաշնորհուած կեանքը ո՛ւր, ատանկ իւթոփի մը մտքէն անցընելիք մարդ չկայ ոչ-իսլամ ազգերուն մէջ, անոնց ամէնուն ալ ցանկացածը իրենց իսլամ եղբայրակիցներուն հետ հաւասար իրաւունք վայելելու տենչն է միայն: Եւ երբ ժողովուրդը կը տեսնէ, որ իրենց քարոզուած այդ հաւասարութիւնը դեռ շատ հեռի է գործադրելի ըլլալէ եւ այս նոր ռեժիմին մէջ ալ արտեր կը դրաւուին, աղջիկներ կ'առեւանգուին, իրաւունքները ոտնակոխ կ'ըլլան, այն ատեն կը ստիպուի, այրած սրտով, պլլուելիք ճիւղ մը, ոստ մը գտնել եւ կը դիմէ պատրիարքարան. պատրիարքարաններն ալ, իրենց առանձնաշնորհումներն ու ֆերմանները մէջտեղ հանելով, կը դիմեն Բ. դուռ ու բողոքի ձայն կը բարձրացնեն:

Պատրիարքներու գործակցութիւնն ալ ճիշդ այս պատճառներէն ծագում առած է. իւրաքանչիւր պատրիարքարան, տեսնելով որ այլ եւ այլ կողմէ անհամար գանգատներ կու գան կը դիզուին, որոշած է բոլոր պատրիարքներուն հետ միանալ ու գուցէ այս եղանակով յաջողիլ զգալի ընելու իր ձայնը Բ. դրան առջեւ:

Պատրիարքներուն տեղ եթէ նախարարները ըլլային, ի՞նչ պիտի ընէին. գաւառներէն գանգատ գանգատի վրայ կը տեղայ, պատրիարքարանի դիմումին վրայ նախարարութիւնը բացատրութիւն կը պահանջէ գաւառական իշխանութիւններէն, որոնք ըստ հին քլիշէի, անպատճառ բողոքարկուն անիրաւ կը հանեն ու իրենք զիրենք կը սըր-

բացնեն ու խնդիրը կը վերջանայ հերքմնագիրով մը կամ բողոքողին պատժուելովը: Ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր հետեւանքը. հերքմնագիրը միթէ կրնա՞յ դարմանել գործուած անարդարութիւնը, ո՞չ ապաքէն զրկուողն ու զրկողը կատարեալ համոզում պիտի գոյացնեն անարդարութեան վրայ եւ, այս համոզումը երբ հետզհետէ տարածուի ժողովուրդին մէջ ու ընդհանրանայ, այլեւս ո՞ւր կը մնայ կառավարութեան հեղինակութիւնը:

Առաջ դռնէ ժողովուրդը վարժուած էր անիրաւութեան ու անարդարութեան եւ կամայ-ակամայ գլուխ կը խոնարհեցնէր եւ կամ ստրկութեան չկրցող հանդուրժողն ալ պոմպաներով, տինամիթներով կը կռուէր բռնապետութեան դէմ: Հիմա սակայն երբ հռչակուեցաւ ժողովուրդին, թէ ամէն մարդ ազատ է օսմանեան երկրին մէջ, թէ կառավարութիւնը ո՛չ թէ բռնապետ մը, այլ գորովախնամ հայր մըն է ժողովրդեան, եւ թէ ամէն օսմանցի, ի՛նչ դիրքի ու աստիճանի մէջ ալ որ գտնուի հաւասար է օրէնքին ու արդարութեան առջեւ, ամէնուն աչքերը բացուեցան, խաւարի մէջ հեծողներ լոյս աշխարհ եկան եւ անիրաւութեան լուծին տակ ճնշուածները փութացին օգտուիլ սահմանադրութեան իրենց չնորհած բողոքելու, ձայն բարձրացնելու իրաւունքէն: Ու այս է պատճառը, որ ամէն մարդ, փոխանակ արցունքը իր մէջը խեղդելով անիրաւութիւնները կլլելու եւ իր մէջ քինախնդրական ոխ պահելու, արձակ-համարձակ վիշտը կը պարզէ գաւառական իշխանութեան, պատրիարքարանին, Բ. դրան, Մեսրուսական ժողովին եւ այն ամէն պաշտօնատուներուն, որոնցմէ կը յուսայ ճար մը գտնել:

Ուստի կառավարութիւնը եթէ կ'ուզէ գործնականապէս ջնջել ոչ-իսլամներու առանձնաշնորհումները, պէտք է իսլամներու հաւասար կենցաղ մը ապահովէ անոնց, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս, այն ատեն պատրիարքարանները ինքնաբերաբար պիտի քաշուին քաղաքական կեանքէ եւ իրենց հոգեւոր գործերով միայն պարապին:

***

Պզտիկ օրինակ մը: Ամէն քանի մը ամիս առաջ «Եղանակ» անունով օրաթերթի մը արտօնութիւնը ուզուեցաւ: Մամուլի վերատեսչութենէն պատասխանուեցաւ, թէ նմանայանգ բառերով թերթի արտօնութիւն չի կրնար տրուիլ, քանի որ «Ժամանակ» եւ «Եղանակ» նմանահնչիւն են եւ կրնան զիրար յիշեցնել: Ըսելիք չկար: Եւ սակայն երկու շաբաթէ ի վեր տեսանք որ «Թանին»ին յաջորդեց «Ճենին», ասոր ալ յաջորդեց «Սենին» եւ դեռ «Էնին» ու որչափ որ «Թանին»ը յիշեցնող բառեր կան բառարանին մէջ բոլորին ալ մէկ մէկ օրաթերթի արտօնութիւն առնուած է, չյիշենք «Թանզիմաթ»ն ու «Թազմինաթ»ը, զորս իրարմէ զանազանել գրոց աշակերտներուն միայն յատուկ է: Արդ երբ բարձրաբարբառ հռչակուելիք օրաթերթերու անուններուն համար այսչափ պոռացող անհաւասարութիւն մը կ'ըլլայ, ա՛ն ալ «Ժամանակ»ի նման իր ձայնը ու բողոքը լսելի ընել տալու միջոց ունեցողի մը, արդեօք գիւղական անկիւններուն մէջ խեղդուելու սահմանուած ի՞նչ անհաւասարութիւններ կը գործուին, որուն ենթակաները ճարահատ կը դիմեն պատրիարքարան գոնէ անկէ մխիթարութիւն մը ճեռք բերելու յոյսով: Հիմա թող ըսէ Հիւսէյին Ճահիտ պէյ, թէ հաւասարութիւն կը տեսնէ՞ այս օրագրական պարզ գործին մէջ անգամ:

12-25 Մայիս 1911

ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆ ՅԱՆԿԸ ՔԱԿՈՂՆԵՐԸ

Ձեմ գիտեր ուր կարդացած ըլլալ ծանր անէծք մը ամէն անոնց հասցէին, որոնք հայրենի տան ցանկապատը կը քակեն: Եւ երէկ, Սուլթան Համամի առջեւ տեսնելով Կ. Պոլսոյ երկու վաշտերուն զինուորները՝ հայ, թուրք, յոյն, հրեայ, ալպանացի խառն, որոնք քաջարի քալուածքով ու ճկուն երեւոյթով, մավզերը իրենց ուսերուն, ահեղ ցանկապատ մը կազմած հայրենի երկրին համար, կը յառաջանային խրոխտ ու անսայթաք՝ անմիջապէս յիշեցի անէծքը, որ կը սպառնայ հայրենի երկրին ցանկը քակողներուն: Արդարեւ, որչափ անհրաժեշտ էր միութիւնը այս զինուորական ցանկապատին, որ համզգաց ու համասիրտ գործակցութեամբ ամբօրէն պիտի պաշտպանէր արտաքին ամէն յարձակում, որչափ ալ զօրաւոր թշնամիներու կողմէ ուղղուած ըլլար ան: Զինուորութիւնը թէեւ դժուարակիր ու ծանր, բայց վերջապէս միակ միջոցն էր որ մէկ զգացումի ու մէկ կաղապարի մէջ պիտի ճուլէր ամբողջ օսմանցիութիւնը եւ այս երկրին սպառնացողը ով որ ալ ըլլար, զայն հասարակաց թշնամին նկատել պիտի տար, ու դէպի այս ճամբան պիտի ուղղէր ամբողջ զգացումները, որովհետեւ երբ բանակը կը ճակատի թշնամիին դէմ, եւ հակառակ կողմէն ուղղուած հարուածները աջէն ու ձախէն կը մանգաղեն վաշտի մը զինուորները, այն ատեն այլեւս միակ զգացում մը կը տիրապետէ բոլորին ալ վրայ՝ զարնել, ջախջախել հակառակորդը, թշնամին, որ կու գայ երկիրը աւերակելու: Այս զգացումը, այս այլամերժ ու իրերահիւս զգացումը զինուորներէն կը փոխանցուի նաեւ իրենց ծնողներուն ու պարագաներուն, որոնք ատելութեան ու վրէժխնդրութեան ոգիով մը կը լեցուին հանդէպ այն թշնամիին կամ տէրութեան, որ կու գայ տասանորդել իրենց զաւակները:

Ամբողջ օսմանցիներու միացեալ զինուորութենէն ետք, երբ բնական բերմամբ այլեւս կը սպասուէր, որ ո՛չ ոք յանդգնի այս խիտօրէն հիւսուած ցանկապատին ձեռք դպցնելու, դժբախտաբար դեռ կը տեսնուին այնպիսի անձինք կամ հաստատութիւններ, որոնք բացարձակ տգիտութեամբ ու առանց գիտնալու, թէ փոքրիկ արդիւնքներու համար ի՜նչ մեծ վտանգներ կը պատճառեն երկրին, կը յանդգնին քակտել ցանկապատը հայրենի տան, անորմէ տեղ-տեղ ճեղքուածներ բանալով ու թոյլատրելով որ մխութիւնը, խտացումը խզուի, եւ սողոսկելիք անցքեր բացուին, անկէ թշնամիին մուտքը դիւրացնող: Սրտանց կ՚անհնածենք այս ցանկապատը բացողները, որովհետեւ, գիտակցութեամբ ըլլայ եւ կամ անգիտակցութեամբ, անոնք հայրենի տան հիմերը կը քանդեն: Օրինակը բացայայտ է: Սահմանադրութեան եւ համերաշխութեան ամէնէն աւելի ծարաւն ու կարօտը քաշող եւ անոր համար իր ամբողջ գոյութիւնը վտանգի դնող հայ ազգը երբ կ՚ուզէ իր զգացումներուն մէջ գրկել սահմանադրութիւնն ու օսմանեան երկիրը, դժբախտաբար կը գտնուին դեռ փութկոտ պաշտօնեաներ, որ ամէն օր մէյմէկ տեսակ հակասահմանադրական արարքներու մէջ գտնուելով, պաղ ջուր կը լեցնեն անոր եռանդով զեղուն սրտին ու զգացումներուն վրայ: Փութկոտ մարդ մը կ՚ելլէ Եաֆայի մէջ ու էվքաֆին երկու մաղազա շահեցնել տալու համար անտեղի ու անիրաւ դատի մը կը ձեռնարկէ՝ ամբողջ հայուն գուրգուրանքով վերաբերուած Երուսաղէմի վանքին հանդէպ ակներեւ զրկանք մը ընելով եւ այսպէս պաղ հով մը փչելով տաք վերաբերումներու վրայ: Ուրիշ մը, նոյնչափ եռանդուն ու իր տեսակէտովը հայրենասէր, հայոց հիւանդանոցին ապրուստին յատկացուած խան մը անոր ձեռքէն խլելու փաստաբանական դարձուածներ կը յօրինէ՝ կտոր մըն ալ ինք քակելով ցանկապատէն: Ուրիշ մը Բաղէշի մէջ կը բանտարկէ բողոք տուող հայերը եւ նոյնիսկ քահանան եւ կը ստիպէ բռնապետութեան երեսէն տարիներով չարչարուած տեղւոյն առաջնորդը, իր կա-

բոտը քաշած սահմանադրութեան շրջանին մէջ ալ հրաժարելու իր պաշտօնէն: Ահաւասիկ խրամատ մըն ալ բացուած ցանկապատէն: Ուրիշ մը, ասիկա բոլորովին տարօրինակ, արեան գին կը պահանջէ հայերէն, որոնք 300.000 հոգիի արեան գինը չեն գիտեր, թէ ուրկէ պահանջեն: Եւ... այս մարդը կը շահի իր դատը սահմանադրական ռեժիմին մէջ: Վերջապէս ամէն օր մէյմէկ ճիւղ կը քաշուի ցանկապատէն եւ սրտերը, որոնք կը տրոփէին եղբայրակցութեան ու համերաշխութեան աւետիսովը առլցուն, հետզհետէ յուսահատելու ճամբու մը կը հետեւին: Եւ ցաւալին ո՛րն է, գիտէ՞ք: Անոնք որ այս ցանկապատը կը քակեն, դեռ չեն գիտեր, թէ իրենց նստած ոտն է որ կը կտրեն:

Անցածները, Օսմանեան նաւատորմի նպաստամատոյց ընկերութեան պաշտօնաթերթին մէջ պատկերը տեսանք Տիյարպեքիրի չորս աղաներուն, որոնք գաւաթ մը սուրճը աճուրդի դրած 100 ոսկիի բարձրացուցած էին՝ ի նպաստ օսմանեան նաւատորմին: Համբուրելի զգացում, ծափահարելի ձեռնարկ: Եւ սակայն քանի որ ամէն մարդու չէ տրուած նիւթական այն բարձրութեան վրայ գտնուիլ, միեւնոյն չափով բարձր աջակցութիւն մը ընծեռել, արդեօք կարելի չէ՞ Անատոլուի միւս ժողովուրդներուն ալ զգացնել, թէ իրենք եւս ա՛լ աւելի մեծ չափով կրնան նպաստել նաւատորմին՝ պաշտպանելով համերաշխ եղբայրակցութիւնը իրենց դրացիներուն ու երկրակիցներուն հետ եւ երկիրը պահելով այնպիսի անդորր ու համերաշխ կացութեան մը մէջ, որուն ուժէն դողան թըշնամի նաւատորմները ու չհամարձակին յարձակում գործել մեր երկրին վրայ: Այսպէսով, հասարակ ժողովուրդն ալ մեծապէս նպաստած պիտի ըլլայ նաւատորմին՝ բնաւ պէտքը զգալի չընելով անոր գործածութեանը:

Ասոնք հայրենասիրական պարտականութիւններ են: Մեր երեսփոխանները, որ իրենց նստաշրջանը աւարտեցին եւ հիմա պիտի վերադառնան իրենց ընտրողներուն քով, ամէն բանէ առաջ պէտք է այս բաները մտցնեն հասարակ ժողովուրդին մտքին մէջ: Պէտք է կանչեն գիւղա-

ցինները բաց դաշտերուն վրայ ու անոնց գլխուն մէջ խոթեն, թէ «է՛յ մարդիկ, ձեր բարօրութիւնն ու երջանկութիւնը միմիայն համերաշխութեամբ է որ կրնայ իրագործուիլ: Անկէ դուրս, երբ զիրար ատէք, երբ իրարու վրայ բռնանաք, երբ զիրար կեղեքէք ուրիշ բան ըրած չէք ըլլար, եթէ ոչ հայրենիքին ցանկապատը քակած ու թշնամիին ճամբայ բացած»:

Մեպուսներուն պարտականութիւնն է միեւնոյն սաստերը, յորդորները ուղղել պետական պաշտօնատարներուն, որովհետեւ անոնցմէ շատեր դեռ չեն գիտեր, թէ ի՛նչ ընելով է որ հայրենիքին ծառայած ու իրենց պարտքը կատարած կ՛ըլլան: Մեպուսներուն վրայ միայն չի ծանրանար սակայն այս պարտքը: Ամէնքս ալ, մեծ ու պզտիկ, միեւնոյն սկզբունքը ունենալու ենք մեր մտքին մէջ, եւ ամէն անգամ որ մեր դրացիներուն հետ խնդիր մը ունենանք, պէտք է նախ սա կէտը քննենք, թէ արդեօք այսպէսով հայրենի տան ցանկը քակած կ՛ըլլա՞նք:

Մի՛, պարոննե՛ր, մի՛ քակէք ցանկը հայրենի տան: Ծանր անէծքներ կը սպասեն այդ սրբապղծութիւնը գործողներուն:

21 Մայիս-3 Յունիս 1911

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐՈՒԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ՄԸ

Ազգային սահմանադրութեան 51-րդ տարեդարձը կը տօնուի վաղը մեծ հանդիսաւորութեամբ ու սովորականէն արտակարգ փայլով՝ Եռիքուէի ս. Փրկչեան ազգային հիւանդանոցին ու յարակից պարտէզին մէջ: 50 տարի առաջուան ազգային կեանքը գիտցողներ միայն կրնան գնահատել, թէ այս սահմանադրութիւնը ի՛նչ զոհողութիւններով ձեռք բերուած է եւ ի՛նչ աւագ կենսականութիւն ունենալ կոչուած է հայ ազգին համար:

Այն թուականներուն, երբ սահմանադրութիւնը հիմնուեցաւ, դեռ կենդանութեան նշան ցոյց տալ կը յաւակնէին ամիրայութեան բեկորներ՝ հոս ու հոն յոխորտալով եւ ազգին տէրն ու անոր ճակատագրին վարիչը հռչակելով զիրենք, թէեւ ժողովրդեան ձայնին վրայ հիմնուած հայ ազգը, մերթ ուժգնակի յորդումներով ու յաճախ ալ բիրտ ուժի արտայայտումով ամէն առթիւ կը զգացնէր իր գոյութիւնը եւ պատրիարքներ վար առնելու ու ազգային գործոց վարիչներուն քմահաճ տնօրէնութեանց չափ սահման դնելու աստիճան մաքառումով կ՛արտայայտուէր: Սակայն ժողովուրդին այս պատահական արտայայտութիւնը բաւական չէր եւ անհրաժեշտ էր կազմակերպական ձեւ մը տալ: Ուստի այն ատենուան ժողովրդական մեծ դէմքերը՝ Ռուսինեան, Օտեան, Աղաթօն, Սերվիչէն եւ դեռ ուրիշներ, գլուխ կանգնեցան գործին ու երկար տքնութիւններով յաջողեցան ձեռք բերել սահմանադրութեան արտօնութիւնը Բ. դուռնէն, որ թէեւ սահմանադրական նախարարներ չունէր այն թուականին, բայց կը կառավարուէր մտքով ու սրտով մեծ, հեռատես եւ հայրենասէր վեզիրներէ, որոնց անունը զուգընթացաբար դրոշմուած կը մնայ պատմական եւ

դիւանագիտական մեծ դէմքերու հետ: Սահմանադրութեան հիմնադիրները, որոնք պետական գործերու մէջ ալ ազդու եւ գործօն դերեր ունեցան այն ատեն, սկսան խմբագրել անոր հիմնական կանոնագիրը՝ միշտ աչքի առջեւ ունենալով ժողովուրդին ձայնը ու անոր տիրապետութիւնը: Կ'ըսուի, թէ ժամանակին վեզիրները յօժարած էին այս սահմանադրութիւնը տալ հայերուն՝ անոնց վրայ փորձ մը ընելու համար, թէ Թուրքիոյ ժողովուրդները ո՞ր աստիճան ընդունակութիւն ունին սահմանադրական կառավարուելու: Միւս կողմէ կ'ըսուի նաեւ, թէ օսմանեան կառավարութիւնը նկատելով, որ հայերը մտաւորապէս ու նիւթապէս մեծ միտում կը յայտնեն զարգանալու եւ ուռճանալու, յատկապէս տուաւ սահմանադրութիւնը, որպէսզի ազատ ասպարէզ ունենան իրենց առջեւ կուտելու, վիճելու, իրար հարուածելու եւ նոյնիսկ իրենք իրենց մէջ պառակտուելու:

Այս երկու ասութիւններէն ո՞րն է ճիշդը: Կրնայ երկուքն ալ ճիշդ ըլլալ, որովհետեւ Օսմանեան սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ հայերու չնորհուած սահմանադրութենէն բաւական տարիներ ետք: Իսկ սահմանադրական ժողովներու մէջ հայերուն մղած կռիւն ու անձնականութիւնը, ձգենք անցեալը, ներկայ ազատութեան երեք տարիներուն մէջ բաւականէն աւելի ցոյց տուաւ, թէ հայը սահմանադրութիւնը կը հասկնայ կռիւ, պայքար, կիրք ու անձնականութիւն, եւ թաղային ընտրութիւններն ու երեսփոխանական ընդհանուր ժողովները՝ ազգին պէտքերը լրացնելու հանգամանք ունենալէ աւելի, ազատ ու անպատասխանատու ասպարէզներ են նկատուած պառոտախօսութիւններու, ընդդիմադրութիւններու եւ այն ամէն բաներուն, որոնք կոչուած են որեւէ դրական արդիւնք չունենալ ազգին համար:

Ասանկ հանդիսաւոր պահու մը, երբ Ազգային սահմանադրութեան տարեդարձը կը տօնուի, գուցէ անպատշաճ նկատուի այս տխուր տողերը գրել եւ սակայն ինչ օգուտ որ բամբասանք չէ, բանն ասանկ է եւ երեք

տարիէ ի վեր Ազգային ժողովին ատենագրութիւններուն ու գործառնութեան ընթացքին հետեւող մը ասկէ տարբեր եզրակացու-թեան մը չի կրնար յանգիլ:

Բռնապետութեան շրջանին ո՛րչափ կ'ողբայինք համիտեան պետական հարուածին վրայ, որ դադրեցուցած էր մեր սահմանադրութիւնը եւ սեղմած էր հայուն կոկորդը, որպէսզի իրաւունք չունենայ անիկա ձայն հանելու: Այն օրերուն որչա՜փ կ'այրէինք, կը մրրկէինք ու կարօտովը կը տոչորուէինք սահմանադրութեան, երբ կը տեսնէինք, որ վարչութիւններ կը կազմուէին նախապէս տրուած ցանկերու վրայ եւ ընտրութենէ աւելի անուանումով կը կոչուէին պաշտօնի: Հայոց թախանձանքը, խնդրանքը ու աղաչանքը գոնէ այս պարագային լսելի եղան աստուծմէ եւ ընդհանուր ազատութեան հետ վերստացանք մեր այնչափ ըղձացուած սահմանադրութիւնը: Ի՞նչ եղաւ տարբերութիւնը: Դեռ անցած ուրբաթ օրուայ նիստին երբ Բաղէշի առաջնորդին քարերը անգամ լացնող հեռագիրը հասաւ, որ ութ հայերու անողորմաբար սպանուիլը կը գուժէր, երեսփոխանները քիչ մը ոգեւորուեցան, պոռացին, գոռացին ու, անմիջապէս ետք, մոռնալով ամէն բան, կրկին ձեռք առին ժողովին սովորական դարձած անձնականութիւնն ու քինախնդրութիւնը եւ, եպիսկոպոս մը մէջ նետելով, սկսան իրենց ամբողջ էութեամբը նուիրուիլ անոր՝ մէկ մասը զայն վարկաբեկելու, բարոյապէս մոռցնելու եւ անվերականգնելիօրէն տապալելու ամէն կարելի ու անկարելի միջոցներու դիմելով, եւ միւս մասն ալ նոյն ուժգնութեամբ զայն պաշտպանելով, որպէս թէ ութ հայերու սպանութեան հեռագիրը բնաւ եկած չըլլար եւ Ազգային երեսփոխանական ժողովին պաշտօնը ըլլար դատավարութիւն կատարել բացակայ անձերու վրայ եւ ժողովին սրբազնասուրբ կրօնական անդամներուն վեհութիւնը չեղծանել՝ անոնց ժողովակից ընելով տ. Գէորգ եպիսկոպոս Երէցեանի նման եկեղեցական մը, որ ազգային եկեղեցիին ամէնէն բարձր ու նուիրական աստիճանին՝

կաթողիկոսութեան ընտրուած էր ժողովուրդին քուէովը եւ այսօր իր այնչափ թշնամիներով պաշարուած վիճակին մէջ իսկ դարձեալ բացարձակ առաւելութեամբ երեսփոխան կ'ընտրուէր: Եւ գիտէ՞ք, ե՞րբ է որ կ'ըլլան Երէցեանի շուրջ այս մաքրակրօնական քննութիւնները. այնպիսի ատեն մը, ուր ազգը փայտէ մարդ կը փնտռէ, կարող եկեղեցականի մը կը քաշէ, Էջմիածնի, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռները թափուր են եւ երբ մէջտեղն է երկու տեղապահներուն ապացուցուած կարողութիւնը...

Սահմանադրութեան պահանջը այս չէ սակայն. անոր հիմնադիրները երբ այնքան մեծ մաքառումներով յաջողեցան զայն ստանալ կառավարութենէն, կը յուսային, որ սահմանադրութիւնը հայ ազգին մտաւոր ու բարոյական զարգացման ազդակն ու ահվիրան պիտի ըլլայ: Երբ անդրանիկ շրջանին, ի պատիւ սահմանադրութեան յօրինուած երգերը աչքէ անցընենք, կը տեսնենք, որ հոն առաւելապէս չեշտուած են անցեալին անմիաբանութեան, քինախնդրութեան ու վատ նախանձին երեսէն ազգին կրած տառապանքը եւ ապագային ազգին անհրաժեշտ եղած միութեան, սիրոյ ու եղբայրակցութեան պէտքը: Հիմա մանաւանդ, երբ օր օրի հրամայական կը դառնայ ներքին միաբանութեան ու սիրակցութեան պէտքը, կը մաղթենք, որ, գոնէ այդ 51-րդ տարեդարձէն ետք, սահմանադրութիւնը իսկապէս ծառայէ իր նպատակին ու հայ ազգը դէմ ներքին գործերուն մէջ յուսահատ կացութեան մը չենթարկուի:

28 Մայիս-10 Յունիս 1911

ԱՂՋԿԱՆ ՄԸ ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Այս առտու հազիւ գրասեղանիս գլուխը անցած, ստացայ հայ պատուախնդիր արհեստաւորի մը նամակը, որ ամբողջ զգացում եւ արժանապատուութիւն կը բուրէր: Նամակագիրը, յուզուած, գրգռուած մարդու մը ամբողջ հոգեբանութիւնով, ափյափոյ գրի առած էր քանի մը տող, որոնցմով կ'ըսէր, թէ մէկ քանի չաբաթէ ի վեր երկու ոչ-քրիստոնեայ երիտասարդներ մերթ ընդ մերթ կարդալու համար իրեն կը ներկայացնեն հայ աղջկան մը ստորագրութիւնը կրող սիրային նամակներ, զեղուն ամէն հայու արժանապատուութիւնը վիրաւորող տուփական ակնարկութիւններով՝ ուղղուած ոչ-հայ երիտասարդներէն մէկին: Աղջկան վերջին նամակը սակայն ո՛չ միայն կը կրկնէր իր նախկին քծինքները, այլեւ նոր յայտնութիւն մը եւս կ'ընէր, որուն հետեւանքով պատրիարքարանը կրկին ստիպուած պիտի ըլլար երկար-բարակ գործառնութեան սկսելու Դատական եւ կրօնի նախարարութեան հետ: Աղջիկ անուան անարժան Մեգերան, ոտնակոխ ընելով ամէն նկատում, ընտանեկան պատիւ ու արդարութիւն, կը գրէր, թէ այս օրերս վերջնականապէս որոշած է խոստումը կատարել, այսինքն կրօնափոխ ըլլալով ամուսնանալ եւ այս առթիւ ստիպողաբար նոր տեղեկութիւն կ'ուզէր երիտասարդէն, որուն փութացած էր ղրկել իր լուսանկարով քարթ մը, եւ յանձնարարած էր դարձեալ հայ կաւատ մը, որուն միջոցաւ պիտի ուղղուէին նամակները:

Աղջիկը ճանչնալու դժբախտութիւնը չունինք, բայց հետեւած ընթացքէն դատելով կրնանք ենթադրել, թէ ի՛նչ խմորէ չաղկապուած արարած մը ըլլալու է, որուն նմաններուն հայ աղջկանց շրջանակէն հեռացումը արդարեւ մաքրագործում մը պիտի ըլլար: Եւ սակայն խնդիրին կեն-

սականութեանը առջեւ չենք կրնար անտարբեր մնալ, թեթեւ համաճարակի գոյն ստացող այս ախտին պատասխանատուները ճշդելու:

Մենք կը կարծենք, որ ոչ այնչափ ամուսնանալու տենչն է հայ աղջիկներէն ամենացանցառ մէկ մասը այս գահավիժումին մղողը, որչափ հսկողութեան ու խնամքի պակասը, որովհետեւ գործը մինչեւ այս աստիճանները հասցնող եւ կրօնքով, ազգութիւնով, բարքով ու ամէն տեսակէտով իրմէ հեռու երիտասարդ մը հետապնդել գիտցող աղջիկը, միեւնոյն փութկոտութեամբ իր շրջանակին մէջ ալ կրնայ ամուսին մը ճարել եւ կամ, աւելի ճիշդը, երիտասարդ մը գլուխէն հանել՝ զայն դժբախտ ընելու եւ անոր կեանքը թունաւորելու համար: Խնդիրը ամուսնութեան շուրջ չի դառնար, պարզապէս ընտանեկան ու ծնողական հսկողութեան պակասն է որ կը գահավիժէ անփորձ ու ինքնագլուխ աղջիկը խելքին փչածը ընելու եւ, շաբաթէ մը կամ ամիսէ մը ետքն ալ զղջալով, պատրիարքարանին գլխուն փորձանք բանալու: Ի՞նչ է ծնողքի մը պարտքը, հայր մը, մայր մը, եղբայր մը իրենց ընտանեկան պատիւը անպարտ պահելէ աւելի ի՞նչ նուիրական պարտք ունին աշխարհի վրայ: Պատիւը ո՛չ հարստութեան կը նայի, ո՛չ գիտութեան եւ ոչ բարձր դիրքի, ընդհակառակը ի պատիւ ժողովուրդին ըսենք, թէ համեստ ընտանիքներու մէջ ա՛լ աւելի նուիրական է ան եւ մէկ քանի շլխտիներու փոխարէն կրնանք պարծանքով մատնանիշ ընել հազարաւոր հայ ընտանիքներ, որոնք տառապանքի ու թշուառութեան ամէն նոպաներուն յանձնառու եղած են միմիայն իրենց պատիւը բարձր պահելու համար:

Կան հայ մայրեր անուս եւ կեանքէ հեռու ապրած եւ սակայն ընտանեբար ժառանգուած բնազդով մը շատ լաւ գիտեն, թէ իրենց աղջիկները որո՛ւ հետ յարաբերութիւն ընելու են, ո՛ւր երթալու են եւ ո՛րմէ զգուշանալու են: Փորձութիւնը իր ոտքովը չի գար, անիկա անխուսափելի կերպով ծագում կ'առնէ անհեռատես կերպով սկսուած յարաբերութիւններէ ու մտերմութիւններէ, որոնց քանի

աչք գոցեն ծնողները, անփորձ աղջիկներն ալ նոյնքան կը մղուին անոնց խորը եւ առաջին քայլը առնելէ ետք անկումի խորխորատը շուտով կը բացուի իրենց առջեւ:

Մնաց որ, մենք դպրոցներ ունինք ամէն թաղի մէջ, իգական սեռի յատուկ վարժարաններ, որոնց համար ազգը իր ամենակենսական պէտքերէն կը զրկէ, դրամ կը ծախսէ: Այս վարժարաններուն մէջ արդեօք դաստիարակուհիները պահանջուած եղանակով կը բանա՞ն աշակերտուհեաց միտքերը եւ կնոջական ձեւերով կը սորվեցնե՞ն անոնց, թէ վտանգը ո՛ւրկէ կու գայ աղջիկներուն, եւ թէ աննշան թեթեւութիւն մը կամ անհաշիւ յարաբերութիւն մը ա՛յնչափ գէշ կ'ազդէ իրենց ապագային վրայ որ կը խորտակէ ամբողջ կեանքեր: «Ի՞նչ ընենք, չենք կրնար, ամօթ է ասանկ նիւթերու վրայ խօսիլ», ըսելով իրենց գլխո՞ւն ձգել կեանքի մացառուտքը անցնելու սահմանուած անմեղ ու անփորձ հոգիները: Դաստիարակին պաշտօնը այն է, որ օրուան պահանջին ու կեանքին համեմատ մարզէ իր խնամքին յանձնուած մատաղ սերունդը:

Հապա կղե՛րը, մեր քահանայ հայրե՛րը... Եկեղեցին ծուխեր կը յանձնէ իրենց հովուելու եւ զանոնք միշտ դէպի բարին առաջնորդելու, բայց իրենք արդեօք օր մը օրանց հետամուտ կ'ըլլա՞ն իրենց ժողովուրդին բարոյական կեանքը քննելու: Չենք կրնար հաստատական պատասխան տալ, որովհետեւ, ցանցառ բացառութիւնները յարգելով, մայրաքաղաքիս մէջ մանաւանդ, ժողովուրդը հովուելը եկեղեցական արարողութիւն, կնունք, պսակ, յուղարկաւորութիւն կատարել, Զատիկ, Ծնունդ տնօրհնէքի պտտիլ միայն ճանչցուած է, անկէ անդին ո՛չ քահանան կը հետաքրքրուի իր հօտին ներքին, բարոյական կեանքով եւ ոչ ալ հօտը պէտք կը զգայ իր հովիւին հետ բարոյական հաղորդակցութեան մտնելու:

Ասիկա ելլալիք ճամբայ չէ սակայն, ծնողք, դաստիարակ, քահանայ, պէտք է ժամանակին պատշաճեցնեն իրենց գործելակերպը եւ օրուան պահանջին համեմատ

ուղղութիւն մը տան իրենց պարտականութեան: Աղջիկ մը այսօր այնպէս չի կրնար դաստիարակուիլ, ինչպէս ասկէ 50 կամ նոյնիսկ 25 տարի առաջ, այն ատեն գոյութիւն չունեցող հազարաւոր արկածներ, այսօր սովորական են դարձած եւ հեռատես ու աչալուրջ պետ մը կամ առաջնորդ մը մինչեւ այս պարագան նկատողութեան չառնէ, չի կրնար ընտանիքի մը վարիչը ըլլալ պատշաճօրէն:

Հետեւաբար, մենք ո՛չ այնքան պատասխանատու կը գտնենք նամակագիր աղջիկը, որ անփորձութեամբ ու տղայական յիմարութեամբ կ՛առնէ գուցէ այնպիսի քայլ մը, որուն վրայ զղջայ ամբողջ կեանքին մէջ, այլ բուն պատասխանատուն հսկողութեան պակասն ու թիւր դաստիարակութիւնը կը ճանչնանք:

Այժմէութեանը համար այսչափ տեղ տուինք աղջկան մը նամակներուն՝ վստահ ըլլալով, որ անոր տիպական անկումը ցնցող ու ազդու դաս մը պիտի ըլլայ մեր բոլոր ծնողներուն ալ, որոնք պիտի կրկնապատկեն հսկողութիւնը իրենց աղջիկ զաւակներուն ու հետամուտ ըլլան, թէ որո՛ւ հետ յարաբերութիւն կ՛ընեն անոնք, ի՛նչ տեսակ ընկերուհիներէ չրջապատուած են եւ ի՛նչ նկարագիր կը պարզեն իրենց տնական կեանքին մէջ:

Միւս կողմէ մեզի ղրկուած նամակը ուշադրութեանը յանձնած ենք աղջկան պատկանած գիւղին թաղային խորհուրդին ու քարոզիչին, որպէսզի անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընեն գայթակղութեան մը առաջքը առնելու համար:

4-17 Յունիս 1911

ՆԱԽ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ ԱՊԱՀՈՎԵՆՔ, ԵՏՔԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔՅՈՒ ՓՆՏՌԵՆՔ

Պատրիարքարանի Բ. դրան հետ ունեցած յարաբերութիւններուն եռամեայ համարատուութիւնը մանրամասնօրէն հրատարակեցինք «Ժամանակ»ի անցած երկուշաբթի օրուան թիւով՝ քաղելով զայն պաշտօնական տոմարէն: Այդ համարատուութենէն դժբախտաբար կը տեսնուի, որ սահմանադրութեան հռչակուելէն ի վեր երեք տարուց ժամանակամիջոցին, պատրիարքարանէ ի՛նչ կարեւոր եւ կենսական առաջարկ կամ թաքրիր որ մատուցուած է Բ. դուռ, ամէնքն ալ ձգձգուելով բարձի թողի եղած են՝ առանց արդար լուծում մը գտնելու: Միմիայն նկատի առնուած են եկեղեցիներու կամ դպրոցներու չինութեանց եւ առաջնորդներու հաստատութեան պերաթի համար մատուցուած խնդրանքներն ու այս կարգի նշանակութենէ զուրկ մանր-մունր հարցեր: Ո՛չ հողային գրաւում, ո՛չ բռնի իսլամացում, ո՛չ առեւանգում, ո՛չ սպանութիւն, ասոնց եւ ո՛չ մէկուն առթիւ պատրիարքարանի թաքրիրները կարեւորութեան չեն արժանացած յաչս կառավարութեան, որ կարծես յատկապէս գործողները յուսահատեցնելու եւ կոտրելու համար պատրիարքարանի ազդեցութիւնը ժողովուրդին առջեւ, թաքրիրով մատուցուած ոճրագործութեանց հանդէպ իսկ տեսակ մը սկեպտիկութիւն պահած է:

Արդէն այնչափ մեծադղորդ հանդիսաւորութեամբ կատարուած դիմումներուն արդիւնքը ի՞նչ կ՛ըլլայ, կը կարծէք: Վանէն, Մուշէն կամ Պիթլիսէն երկեակ կամ երբեակ հայերու սպաննութեանց գոյժը կը հասնի պատրիարքարան. վարչութիւն, պատրիարք ամէնքը կը յուզուին եւ աղէտին տաք տպաւորութեանը տակ հաւաքաբար կը դիմեն Բ. դուռ: Հոն նախ տեղեկութիւն չեն ունենար ատանկ ոճիրի մը գոյութենէն, թէեւ բոլոր կուսակալներն

ու գաւառական պաշտօնեաները ըստ օրինի ստիպուած են օրը օրին Բ. դուռ տեղեկագրել իրենց սահմանին մէջ կատարուած ամենահասարակ ոճիրն ու դէպքն անգամ: Պատրիարքը առաջնորդին հեռագիրը ցոյց կու տայ, որուն վրայ նախարարը հեռագրաւ կը խոստանայ տեղեկութիւն ուզել կուսակալէն ու ոճրագործներուն ձերբակալութիւնը պահանջել՝ յուսադրելով դիմողները որ անհոդ ըլլան: Պատրիարքը իր առածը կը ծախէ ակնդէտ սպասող առաջնորդին ու ժողովուրդին, նախարարն ալ կուսակալէն տեղեկութիւն կ'ուզէ ոճրին մասին, կուսակալը կը խոստովանի եւ կ'ըսէ, թէ հեռագրած է քայմաքամին: Ու այսպէս հեռագրական ցանց մըն է շրջան կ'ընէ, օրերը կ'անցնին, տպաւորութիւնները կը մեղմանան, քայմաքամը ձեռնարկներ կ'ընէ ոճրագործը ձերբակալելու եւ ասոնց ամէնուն մէջ նոր դէպքի մըն ալ գոյժը կը հասնի պատրիարքարան, ուր հինը կը մոռցուի: Եւ այսպէս յաջորդաբար նորերը կը մոռցնեն հինները, ու թաքրիրները կը մնան հոն, ուր որ էին, մինչդեռ ոճրագործները կը շրջին արձակ-համարձակ:

Այս ճշմարիտ ու իրական նկարագրութեան մասին ո՛չ ոք կրնայ առարկութիւն ընել, քանի որ վաւերական վիճակացոյցով հաստատուած է ան ու սահմանադրութեան համար մոխիրի վրայ նստող հայ ազգը սրտի անբացատրելի ցաւով կը տեսնէ, որ ամէն քաղաքացիի չնորհուած կեանքի ու պատիւի ազատութիւնն անգամ կը ղլացուի իրեն՝ գաւառներու մէջ, ուր առաջին անգամ դէմն ելլողը եթէ ուզէ կրնայ ջարդել, սպաննել, թալանել, ու առեւանգել հայու վերաբերող ամէն բան՝ անվախ, աներկիւղ որեւէ պատիժի հեռանկարէն:

Իրերու այս կացութեան մէջ ի՞նչ է պատրիարքարանի գոյութեան իրաւունքը եւ ի՞նչ է պատրիարքին դերը: Ակնարկ մը նետեցէք եռամեայ տեղեկագրին վրայ ու պիտի տեսնէք, որ կառավարութիւնը առ երեսս ընդունելով հանդերձ պատրիարքարանի ու պատրիարքի գոյութիւնը, իրականութեան մէջ բացարձակապէս մերժած է անոր որեւէ դիմում ընելու իրաւունքը, պատրիարքարանի բոլոր թաքրիրները, նոյնիսկ երկրին վարչութեան տեսակէտով ալ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ առաջարկող թաքրիրները՝ մինտեր ալթը ընելով:

Մեզի յաճախ հարցումներ կ'ընեն, թէ ո՛վ է «ժամանակ»ի պատրիարքութեան ընտրելին: Իրերու այս կացութեան մէջ ինչո՞ւ ժամավաճառ ըլլալ, քանի որ ընտրուող պատրիարքը ո՛վ որ ալ ըլլայ, ո՛րչափ ալ բարձր կարողութիւններով օժտուած, ազգը իրմէ որեւէ օգուտ չի կրնար ակնկալել, ցորչափ կառավարութիւնը սկզբունքով, բայց լռելեայն կուսակից է պատրիարքական ազդեցութիւնը կոտրելու եւ անոր հեղինակութիւնը չէզոքացնելու քաղաքականութեան: Աշխարհի ամենամեծ չարիքը ինքնախաբութիւնն է եւ կարելի չէ գտնել աւելի ծիծաղելի ու թշուառ մէկը որ ինքզինքը կը խաբէ: Պատրիարքարանի եւ Բ. դրան յարաբերութեանց արդիւնքը ինքնախաբութեան ամենակարկառուն ապացոյցն է հայոց համար, եւ զուր տեղը սիրտ կը հատցնենք, ժամանակ կը վատնենք ու մեր ամէն ցաւերուն համար անընդհատ դիմում կ'ընենք պատրիարքարան՝ միշտ յուսալով, որ ազգային իշխանութիւն մը ունինք, որ ուղղակի կառավարութեան դիմելով իր առաջարկները կրնայ լսելի ընել եւ արդարութիւն գործադրել տալ:

Արդէն գաւառներու մէջ այս յոյսը հարիւրին յիսուն սկսած է նուազիլ եւ ամէն մարդ, փոխանակ պատրիարքարան դիմելու, ինքն իր գլխուն ճարը կը նայի տեղական միջոցներով: Իսկ եթէ դեռ կան անանկներ որ կը հաւատան, թէ իրենց որեւէ մէկ գործին համար պատրիարքարան դիմելով գոհացում պիտի գտնեն, անոնք թող կարդան պատրիարքարանի եռամեայ համարատուութիւնը եւ իսկոյն պիտի համոզուին, թէ այդ հաստատութիւնը անունով միայն գոյութիւն ունի եւ թէ անոր բոլոր ժողովներուն, խորհրդակցութիւններուն, որոշումներուն ու բանակցութիւններուն արդիւնքը զերօ է, երբ կը պակսի անոնց գործադրութիւնը երաշխաւորող կառավարական բարեյօժարութիւնն ու համակրանքը:

Այս արդար նկատումներով է որ բնաւ միտք չենք յոգնեցներ թէ ո՛վ պիտի ընտրուի պատրիարք: Արդիւնքը միեւնոյն է ո՛վ որ ալ ընտրուի: Ազգին համար անհրաժեշտ եղածն է նախ պատրիարքարանի գոյութեան իրաւունքը հաստատել:

3-16 Սեպտեմբեր 1911

ՄԵՆՔ ԻՆՉ ՊԻՏԻ ԸՆԵՆՔ ԻԲՐԵՒ ՀԱՅ ԵՒ ԻԲՐԵՒ ՕՍՄԱՆՑԻ

Եւրոպական տէրութիւնները անպատկառ լուութիւն մը կը պահեն: Մեր երկիրը ամենածանր ճգնաժամ մը կ'անցընէ եւ այն կառավարութիւնները, որոնք իրենց բերնին ծամոց ըրած էին միջազգային խաղաղութիւնը, բարեկամական հաւաստիքը եւ այլ այս կարգի ուռուցիկ ճամարտակութիւնները, մեր այս վճռական վայրկեանին, երեսնին անդին դարձուցած, աչքերնին գոցած, ականջնին խցած, անուղղակի եւ, ո՛վ գիտէ, գուցէ ուղղակի կերպով կը քաջալերեն թշնամին, որ արձակ-համարձակ կատարէ իր յառաջխաղացումը օսմանեան երկրին մէջ: Մե՛ղք այն թանկագին ու մեծարժէք զոհողութիւններուն, որոնց սիրայօժար ենթարկուեցանք՝ եւրոպական տէրութիւններէ մեծին ու պզտիկին այլեւայլ դիւրութիւններ, մենաշնորհներ, առանձնաշնորհումներ տալով, որպէսզի նեղ պարագայի մը մէջ գոնէ օգնութեան հասնէին մեզի: Հիմա սակայն ամէն օր մեզ յուսադրող, մեզի զարպաստող եւ մեզմէ ամէն տեսակէտով նպաստաւորուող տէրութիւնները ո՛չ միայն մեզի չեն օգներ, ո՛չ միայն մեզի դէմ ի գործ դրուած միջազգային անլուր նախատինքներուն ու անբարոյութեան դէմ դատախազ չեն կանգնիր, այլեւ մեր եռեւէն սակարկութիւններ կ'ընեն ու իրենց չահերը ապահովելու համար մեզի կը ծախեն մեր թշնամիներուն: Մեզ՝ հայոցս համար անակնկալ մը չէր եւրոպական տէրութեանց չահամոլութիւնն ու անխղճութիւնը: Մենք փորձով տեսանք, թէ իրենց մէկ չահը ապահովելու համար անոնք ի՛նչպէս կը ներէին, որ Համիտ ոչխարի պէս մորթէր հայերը: Հայկական ամէն ջարդի վրայ կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափէին եւ ջարդէն անմիջապէս յետոյ Համիտի դիմելով իրենց բաժինը կը մուրային հայկական արիւնէն:

Մենք տխուր փորձառութեամբ սորված էինք այս ամէնքը եւ գիտէինք, թէ ի՛նչ կ՛արժէին եւրոպական տէրութեանց մարդասիրութիւնները, բարեկամութիւնները ու համակրանքները: Մեր թուրք հայրենակիցներն էին որ դժբախտաբար բարեկամութիւն կը յուսային դեռ զուտ շահադիտական ընկերութեանց բարոյական մակարդակին իջած այս եւրոպական տէրութիւններէն, ու հիմա անոնք ալ փորձով տեսան որ բարեկամութիւն, մտերմութիւն ու նոյնիսկ ընտանութիւն ցոյց տուող եւրոպական տէրութիւնները ի՛նչ ընթացք կը բռնեն մեզի հանդէպ:

Իտալիոյ այս յարձակումը ու եւրոպական տէրութեանց լուռ համակերպութիւնը եթէ համիտեան կառավարութեան օրերուն ըլլար, գուցէ այսչափ չազդուէինք՝ փոխարինութիւն մը նկատելով Համիտի հայաջինջ քաղաքականութեան: Հիմա սակայն Իտալիա ու իր համախոհ տէրութիւնները նիզակը ուղղակի մեր սրտին է որ կը մբախեն: Տարիներ տառապեցանք, փճացանք նիւթապէս ու բարոյապէս, հազիւ սահմանադրութիւն մը ձեռք բերինք, խորհրդարան ունեցանք, զինուորութեան մասնակցեցանք եւ երբ վերակենդանութեան առաջին քայլերուն մէջ էինք դեռ, կարծես սաղմնային վիճակին մէջ սպաննելու դիտումով մեր վերազարթնումը, ամէնքը մէկ յարձակում կը գործեն մեր վրայ:

Իբրեւ օսմանցի բնաւ պիտի չթերանանք մեր պարտականութեան մէջ եւ աւելին պիտի ընենք աշխարհի առջեւ ցոյց տալու համար, թէ օսմանցի հայը ո՛րչափ իրաւունք ունի սահմանադրական, ազատ-անկախ ռեժիմի մը տակ ապրելու: Մենք եղբայրներ, զաւակներ ունինք այսօր թէ՛ օսմանեան նաւատորմին եւ թէ բանակին մէջ: Անոնք մեծ մասամբ իտալական եւ հելլենական սահմանագլուխներուն վրայ կը գտնուին: Մենք վստահ ենք, որ անոնք ո՛չ միայն իրենց զինուորի պարտքը պիտի կատարեն, այլեւ, հայրենիքի սիրոյն, հերոսութիւններ, դիւցազնութիւններ պիտի ընեն՝ անգամ մըն ալ ի լուր աշխարհի ապացուցանելու համար, թէ օսմանցի հայը ի՛նչպէս գիտէ անքակտելի սիրով պլլուիլ հայրենիքին:

Դեռ պատերազմին առաջին քայլերուն մէջ ենք: Տեսնանք իրերը ի՛նչ գոյն պիտի առնեն պատերազմին չարունակութեան պարագային: Մեր մայրերը, մեր քոյրերը, քուն ու հանգիստ զոհելով, գիշեր-ցերեկ պիտի աշխատին իրենց բանակի զաւակներուն ու եղբայրներուն պիտոյքներ կարելու, պատրաստելու եւ հասցնելու: Մեր գործի մարդիկը ա՛լ աւելի փութով պիտի նուիրուին բանակին օգնելու գաղափարին եւ ամէն օսմանցիներէ աւելի անձնուիրութեան իրական փորձեր պիտի տան:

Այս առթիւ սակայն խնդրանք մը միայն ունինք հայաբնակ նահանգներու մեր դրացի հայրենակիցներէն: կը թախանձենք իրենց, որ մինչեւ սա նեղ օրերուն անցնելը զինադադար մը ընեն ու առժամաբար դադրին հոս ու հոն տեսած անզէն հայերնին սպաննելէ, խոշտանգելէ եւ անոնց կիներն ու աղջիկները առեւանգելէ: Եւ այս զինադադարը անոր համար որ մենք՝ հայերս, ներկայ փորձութեան պահուն, որոշած ենք հոգւով մարմնով թշնամիին դէմ պայքարիլ եւ ժամանակ չունինք Մուշէն, Պիթլիսէն, Վանէն, Սասունէն եւ ուրիշ հայաբնակ նահանգներէն եկած ու գալիք հարստահարութեանց գոյժերովը զբաղելու եւ անոնց համար Բ. դուռ դիմումներ ընելով ժամավաճառ ըլլալու: Միեւնոյն ժամանակ հայերու դէմ այսչափ զէնք շարժել փորձող մեր հայրենակիցները կը յորդորենք, որ մեր օրինակին հետեւին ու իրենք ալ մեզի պէս նուիրուին հայրենիքի թշնամին ջախջախելու անհրաժեշտ գաղափարին: Այսպէսով միայն կարելի կ՛ըլլայ մեզի դէմ եղած նախատինքը փոխարինել:

19 Սեպտեմբեր-2 Հոկտեմբեր 1911

ՊՕՅՔՈԹ ՊԻՏԻ ԸՆԴՆԴ, ԹԷ ՈՉ

ԿՏՐՈՒԿ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻ ՄԸ ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վաճառականութեան ամէնէն բանուկ եղանակին մէջ ենք: Աշնան առաջին ամսուն վաճառականները իրենց ձըմբան ապրանքներուն ամէնքն ալ ապսպրած կ'ըլլան արդէն Եւրոպա, ուրկէ մաս առ մաս կը սկսին հասնիլ: 15 տարիէ ի վեր Իտալիա անգլիական ապրանքներուն նմանութիւնը չինել եւ անգլիականներէն հարիւրին հինգ, տասը աժան գինով ծախել յաջողելուն համար, այսօր մեր հրապարակին վրայ խիստ կարեւոր տեղ մը գրաւած է իր հաստ ու բարակ եւ ճերմակ ու կարմիր մանածներով, քապոթներով, վլուռներով եւ այլ այս կարգի հաց ու պանիրի պէս առատութեամբ քշուող ապրանքներով: Այս պատճառներով մեր վաճառականները ահագին քանակութեամբ յանձնարարութիւնները ըրած են իտալական գործարաններու եւ այս ապսպրանքներուն մէկ մասը հասած է, մէկ մասը ճամբան է եւ մէկ մասն ալ չինուած, պատրաստ կը սպասէ գործարաններուն մէջ:

Արդ, հիմա ի՞նչ ընթացքի պիտի հետեւին մեր վաճառականները՝ իտալական կառավարութեան մեզի հանդէպ բռնած թշնամական քաղաքականութեան առջեւ:

Բացայայտ է, որ երկիր մը երկու կարեւոր ուժերով կը կառավարուի. քաղաքական կամ վարչական եւ տնտեսական կամ առեւտրական: Այս երկու բաժանումներուն ալ նպատակը թէեւ մէկ է եւ երկուքն ալ ազգին բարօրութեան ու յառաջդիմութեան համար կ'աշխատին, սակայն ասպարէզները իրարմէ շատ հեռու են եւ բնաւ պատճառ չկայ, որ իրարու սահմանը անցնին: Վաճառականը, սեղանաւորը, առեւտրականը երբ երկրին քաղաքական գործերը վարելու ելլայ ու պետութեան ճակատագրին հարցերովը զբաղի, բնական է թէ իբր անծանօթ մը այդ ասպարէզին նրբութիւններուն, գաղտնիքներուն ու դարձուածներուն, ո՛չ միայն ինք կը ձախողի, այլեւ երկրին վարչական գործն

ալ կը ձախողէ եւ, հակառակ իր բարի կամեցողութեան, բարիք ընելու տեղ չարիք հասցուցած կ'ըլլայ հայրենիքին: Իրողութիւնը փոխադարձաբար նոյն է, երբ քաղաքական ու պետական ասպարէզին մարդիկ իրենց ձեռնհասութենէն ու դիտակցութենէն բոլորովին հեռու՝ առեւտրական ու սեղանաւորական հարցերու մասին վճռական տնօրէնութիւններ ընելու ելլեն:

Հիմա սակայն խնդիրը բոլորովին տարբեր է եւ իտալական պատերազմի յայտարարութիւնը այնպիսի անակնկալի մը առջեւ դրաւ մեզ, որ ստիպուած ենք մեր երկրին երկու տեսակէտները՝ այսինքն թէ՛ քաղաքական եւ թէ առեւտրական հայեցակէտերը, իրարու հետ հաշտեցնել: Ուստի, քանի որ ժողովրդային ծանր յուզում մը կայ հիմա եւ ամէն օսմանցի զայրոյթով կը վերաբերուի Իտալիոյ վերաբերող ամէն բանի, անհրաժեշտ է որ մեր առեւտրական ու պետական ձեռնհաս ու կարեւոր անձնաւորութիւններ խառն խորհրդակցութիւն մը կատարեն ու գործին ամէն երեւոյթներն ու հետեւանքները քննելով վճռեն, թէ պէ՞տք է տնտեսական պատերազմ մղել Իտալիոյ դէմ եւ թէ պէ՞տք է պօյքոթ հրատարակել իտալական արտադրութիւններուն:

Ասիկա խիստ ծանրակչիռ հարց մըն է մեր հրապարակին համար եւ անհրաժեշտ է, որ լրջութեամբ ու պաղարիւնով տրուած որոշումով մը վճռուի, ո՛չ թէ բեռնակիրներուն ու նաւավարներուն քմահաճոյքովը: Լուռ կենալ, անտարբեր դառնուիլ ու գործը բախտին յանձնելն ալ մահացում է օսմանեան վաճառականութեան համար, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, հիմա իտալական ապրանքներուն մեծագոյն մասը կա՛մ ճամբայ ելած են, կամ պիտի ելլեն: Այդ ապրանքներուն մեր նաւահանգիստ հասնելէն ետք երբ պօյքոթ հռչակելու ելլենք, այն ատեն պօյքոթը մեր վաճառականութեան դէմ մղած կ'ըլլանք, որովհետեւ Իտալիա դրամները առած կ'ըլլայ մեզմէ, ու չծախուած կամ պօյքոթ եղած ապրանքները մեր վաճառականներուն վրայ կը թափուին:

22 Սեպտեմբեր-5 Հոկտեմբեր 1911

ԱՐԺԱՆԱՒՈՐ ԳԼՈՒԽ ՄԸ ԸՆՏՐԵՆՔ ԱԶԳԻՆ

Իտալական պատերազմին հրատապ այժմէութիւնը, որ երկրին համար մահու եւ կենաց ճգնաժամ մըն է, գրեթէ մոռցնել տուաւ ուրիշ ամէն խնդիր: Նոյնիսկ չաբաթէ մը ի վեր ազգային լուրերուն համար ալ տեղ գտած չունինք մեր թերթին մէջ: Եւ սակայն որչափ ալ հանրային ուշադրութիւնը պատերազմին լարուած ըլլայ, որչափ ալ կառավարութիւնը իր ամբողջ ուժովը օրուան կենճռոտ հարցերը լուծելու զբաղած ըլլայ, կարելի չէ անտես ընել Անատոլուէն պատրիարքարան հասած սրտակեղեք կոչերը, որոնք թախանձագին կերպով պաշտպանութիւն կը խնդրեն: Վանէն, Մուշէն, Սասունէն եւ Բաղէշէն պատրիարքարան հասած հեռագիրներ ամէնքն ալ միեւնոյն յանկերգը կը կրկնեն: Հողային խնդրի հարցը յուզող չկայ այլեւս: Ամէնուն երկիւղը կեանքի անապահովութիւնն է եւ կեդրոնէն կը խնդրեն, որ իրենց ապահովութիւն մը տրուի՝ յեղուզակներու խոշտանգումներէն, յափշտակութիւններէն ու սպանութիւններէն զերծ մնալու:

Առջի օր հեռագիր մը կը ծանուցանէր, թէ Պարսկաստանի ամէն կողմը ծաւալած է խռովութեան եւ անիշխանութեան հուրը, ուր արդէն իսկ հնազանդութեան չվարժուած կիսակիրթ ցեղեր անվախ, աներկիւղ մերթ պարսկական մէկ կուսակցութեան եւ մերթ ալ միւս կուսակցութեան յարելով, թալանի կու տան գիւղերը ու ահուսարսափ կը պատճառեն անզէն ժողովրդեան: Պարսկաստան գրեթէ ուղղակի դրացի է հայաբնակ նահանգներու եւ միշտ դարերէ ի վեր տեսնուած է, որ Պարսկաստանի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագելուն պէս սահմանագլուխին վրայ բնակող չրջուն ու պատերազմիկ ցեղեր իրենց բան գործ կ'ընեն չարունակ մեր հողէն Պարսկաստան անցնիլ եւ անկէց ալ հոս՝ աւարա-

ռութեան, յափշտակութեան ու մարդասպանութեան նոր ախորժ մը ծնցնելով իրենց մէջ:

Երեւոյթը նոյնն է ներկայիս ալ եւ, ինչպէս ժամանակէ մը ի վեր այլեւայլ աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւնները կը հաստատեն, հայաբնակ նահանգներու մէջ տիրող այս անապահովութիւնը ա՛լ աւելի կ'արծարծուի սահմանակից տէրութիւններէ ոմանց դրդումովն ու քաջալերութիւնովը: Մէկ խօսքով, վերը յիշուած նահանգներուն բնակիչները անտանելի կացութեան մէջ են, եւ շատ բնական, շատ պարզ բան մը կը պահանջեն, այսինքն կը փափաքին, որ զինուորական ջոկատներ հաստատուին իրենց մօտ եւ պաշտպանեն զիրենք ամէն կարգի հարստահարութիւններէ եւ սպանութիւններէ: Ո՛չ ոք շատ պիտի տեսնէր բնական ու արդար պահանջ մը: Խնդիր է սակայն, թէ ո՞վ գոհացում պիտի տայ ժողովրդին այս պահանջին:

Պիթլիսի կուսակալը՝ Իսմայիլ Հաքքը պէյ, Հայրենասէր եւ ուղղամիտ զինուորական մը, խնդրոյն ստիպողականութիւնը նկատի առնելով անշուշտ, իր նահանգը ճգած ու Պոլիս եկած է՝ անճամբ խորհրդակցելու համար այդ ցեղերու մասին ըլլալիք կարգադրութեան վրայ: Ցաւալի է, որ գաւառներու մէջ դեռ այս ճգնաժամին պահուն ազգը չունի պատրիարք մը կամ տեղապահ մը, որ կարող ըլլայ իրերը կառավարութեան ներկայացնել՝ իրենց ստիպողական ու անյետաձգելի վիճակի մէջ եւ ժողովուրդին ապահովութիւն ներշնչող միջոցներուն գործադրութիւնը փութացնել տալ:

Տեղապահը, Աստուած բարի բժշկութիւն պարգեւէ իրեն, հիւանդութենէ գլուխ առած չունի: Արդէն իր պաշտօնին վրայ մնալն ալ տեսակ մը հիւանդութիւն է, քանի որ տեղապահները հազիւ մէկ-երկու ամիս կը պաշտօնավարեն եւ իրենց պարտականութիւնը կ'ըլլայ առաւելապէս պատրիարքական ընտրութեան գործողութիւններուն հսկել: Անանկ աստիճանի մը հասած ենք, որ չորս մարդ երբ մէկտեղ գան ուրիշ գանգատ չունին ազգային գործոց

մասին, եթէ ոչ տեղապահին հիւանդութիւնը եւ պատրիարքցուին բացակայութիւնը: Քանի մը եպիսկոպոսներու անուններ կան եւ ազգը ստիպուած է այդ շրջանակէն դուրս չելլել, որով անուղղակիօրէն ժառանգականի հանգամանք մը կը ստանայ պատրիարքութիւնը, քանի որ ծանօթ շրջանակէն դուրս ոչ ոք կը մտաբերէ վարդապետներու եւ կամ նոյնիսկ աշխարհականներու վրայ մտածել՝ ամէն կերպով ներկայանալի պատրիարք մը ունենալու համար:

Ինչ որ ըլլայ սակայն կարելի չէ այլեւս այս տեղապահով ազգը կառավարել: Գաւառներէն սրտառուչ հեռագիրներ կը փութացնեն, եւ հոս թաքրիր մը տալը բաւական կը սեպուի այս խեղճերուն կեանքի ապահովութիւնը պաշտպանած ըլլալու համար: Աս ասանկ չ'ըլլար. ազգին տէր մը, գլուխ մը պէտք է՝ վառվռուն, գործունեայ եւ միեւնոյն ժամանակ ուշիմ ու հեռատես գլուխ մը, որ գայ գրաւէ պատրիարքական աթոռը եւ տենչ զգայ իր մէջ աշխատելու, գործելու եւ իր անձին դարմանումէն աւելի ազգին ցաւերովը զբաղելու:

Հրապարակին վրայ խօսուածներէ որն ալ որ ընտրենք, ըլլալիքը այս է, որովհետեւ եպիսկոպոսներուն ազգին ծառայելու անյօժարութիւնը չէ որ զիրենք պիտի ստիպէ դանդաղանալ, այլ տարիքին, մանաւանդ ամուրի կեանքին բերմունքէն է, որ պիտի հարկադրէ խեղճերը իրենց անձին դարմանումին հետեւիլ: Ուստի, ինչպէս ըսինք, պէտք չէ սահմանափակուիլ, նոր ընտրութեան առթիւ վարդապետներու եւ նոյնիսկ աշխարհականներու իջնելու է արժանաւոր գլուխ մը ընտրելու համար ազգին:

24 Սեպտեմբեր-7 Հոկտեմբեր 1911

ՋՆՋԵ՛ՆՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ ոեւէ մէկը յանդգնէր անպէտ նկատել Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը եւ զայն ջնջել առաջարկէր, ամէնքս մէկէն պիտի բորբոքէինք, բռնկէինք, «վա՛տ, դաւաճա՛ն, օտարի գործի՛ք» պիտի հռչակէինք առաջարկին հեղինակը եւ պատմական փաստերով, ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն սկսեալ մինչեւ Իգմիրլեան, պիտի թուէինք այն մեծ անհրաժեշտութիւնը, որուն վրայ հիմնուած է Մայր աթոռը: Ալ այդ առթիւ գրուելիք յօդուածները, բանաստեղծութիւնները, տեսութիւնները օրերով, շաբաթներով պիտի ստիպուէր կարդալ հանրութիւնը՝ իր կողմէն ալ լուտանքներ, անարգանքներ տեղալով առաջարկին հեղինակին ազգադաւ գլխուն:

Եւ սակայն հիմա գործնականին մէջ ամէնքս ալ դրականապէ՛ս, բայց անուղղակի կերպով «ջնջենք կաթողիկոսութիւնը», կ'ըսենք եւ ո՛չ ոք կը գրգռուի մեր այս ազգակործան առաջարկին առթիւ: Հոկտեմբերին առաջին շաբթուան մէջ ենք, հազիւ երկու ամիս մնացած է Դեկտեմբեր 11-ին ուր էջմիածնայ մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետին ընտրութիւնը պիտի կատարուի եւ հակառակ անոր որ ընտրողներու հրաւիրագիրները ամիսներ առաջ հասած են, թրքահայ եւ ոչ մէկ թեմ յօժարեցաւ դեռ իր պատգամաւորը ընտրել, որ երթայ իր ազգակից թեմակիցներուն ձայնը ներկայացնէ մեծ ժողովին մէջ: Աւետարանի առակը շատ կը պատշաճի այս ընտրութեան. մէկը կ'ըսէ կնիկ առի չեմ կրնար գալ. միւսը կ'ըսէ զոյգ մը եզ գնեցի չեմ կրնար գալ. վերջապէս իւրաքանչիւր թեմ մէկ-մէկ պատճառ կը գտնէ եւ որոնց ամէնքը դրամին շուրջ կը դառնան. այսինքն երկու պատգամաւորի համար վճարուելիք 100 ոսկի երթ ու դարձի ծախսն է զոր չեն ուզեր վճարել թըր-

քահայ բոլոր թեմերը առհասարակ: Նոյնիսկ կեդրոնն ալ, եթէ չամչնայ, ան ալ վազ պիտի անցնի պատգամաւոր ղրկելէն, որ հիմա իր քսակէն ճամբու ծախս վճարող պատգամաւորցու մը փնտռելու վրայ է, որմէ եթէ յուսահատի, ան ալ իր քուէն պիտի տայ Թիֆլիսի եւ Էջմիածնի մէջ պատւիրակ ըլլալու համար շատ կանուխէն պատրաստուած այս կամ այն աշխարհականին կամ կղերականին:

Տեսա՞ք հիմա մեր հայութիւնը, տեսա՞ք հիմա մեր սահմանադրականութիւնը, կշռեցի՞ք հիմա մեր յոխորտանքներուն արժէքը, երբ ամէն առթիւ կը մեծարէինք, թէ երբ Եւրոպա կղերական խաւարամտութեան թանձր քօղին տակ պապերու ոտքը կը համբուրէր, հայ ժողովուրդը իր ձայնով, իր քուէով կ'ընտրէր իր գլուխը՝ աննկատ ու անկաշկանդ բերել բազմեցնելով արժանաւորագոյն անձը կաթողիկոսական աթոռին վրայ:

Իրաւ է, որ հայը միշտ պահած է ժողովրդեան ձայնին տիրապետող արժէքը նոյնիսկ այնպիսի դարերու մէջ, ուր գրեթէ հայ միտքը պահ մը դադրած էր ապրելէ եւ ժողովուրդը ո՛չ այսօրուան գիտակցութիւնը ունէր, ո՛չ լուսաւորութիւնը եւ ոչ ալ հաղորդակցութեանց դիւրութիւնը: Հիմա որ սակայն ամէնքս ալ մեծով պզտիկով, կղերով ժողովուրդով թունդ սահմանադրականներ ենք, հիմա որ մեր բերնին ծամոցը եղած է ժողովուրդին քուէն, հայ ազգին ու եկեղեցիին գլուխ մը ընտրելու պարագային կը մոռնանք մեր ամէն օրուան դասերը ու կը սմքինք կը մնանք տեղերնիս, որովհետեւ այդ մեծաբանութիւնները ընելէ ետք հանել 100 ոսկի տալու է պատուիրակներուն ճանապարհածախս:

Մենք արդարեւ ձրի խօսելու սկզբունքին գէշ վարժուեցանք: Թաղականի ընտրութիւնը որովհետեւ ձրի է ու դրամի չի կարօտիր, կը հրապուրէ մեր ժողովուրդը. ամէնէն համեստ դասակարգը կը սրտմտի երբ քուէարկելու իրաւունքէն զրկուի, եւ սակայն նոյնպէս ժողովուրդը բնաւ բերան չի բանար, երբ ազգին հիմը ըլլալ կոչուած կաթողիկոս մը ընտրելու պարագային իր կարծիքը,

ձայնը հարցնող չըլլայ եւ թրքահայերէն բոլորովին հեռու ապրող կովկասահայեր մեր ժլատութեան երեսէն կորզեն մեր քուէները ու գիտցածնին խաղան իրենց գործին գալիք անձը կաթողիկոս ընտրելով եւ մեր տեսակէտով արժանաւոր նկատուածը եռանուն ցանկին մէջ իսկ չմտցնելով:

Ինչո՞ւ կը գանգատինք, կը պոռանք, կը բողոքենք, երբ ռուս կառավարութիւնը նոր օրէնքով մը թրքահայոց ընտրողական իրաւունքը սահմանափակելու եւ կովկասահայոցը ընդլայնելու ելլէ: Ինչո՞ւ ձայն կը բարձրացնենք այս զրկանքին դէմ, քանի որ ընտրութեան պարագային ո՛չ մեր առաջնորդները եւ ոչ ալ ժողովականները կը յօժարին մինչեւ Էջմիածին երթալ միմիայն անոր համար որ 100 ոսկի ծախս կ'ըլլայ:

Մե՛ղք հայ ազգ, մե՛ղք Ամենայն հայոց հայրապետութիւն, որ 100 ոսկի ալ չես արժեր եղեր մեր թրքահայ ժողովրդեան աչքին: Այսչափ անտարբերութիւն, այսչափ դրամապաշտութիւն ամօթ է մեզի, ամօթ եւ նախատինք ազգին ու կաթողիկոսութեան: Եթէ վիճակներու անտուկները անձուկ են, եթէ շատ մը քաղաքներու եկեղեցիները դրամ չունին, առաջնորդները թող եկեղեցւոյ բեմէն բացատրեն հայրապետական ընտրութեան աւագ կարեւորութիւնը, թող մեր ամէնէն համեստ մամիկին իսկ հասկնալի լեզուով մը պարզաբանեն, թէ մեր ազգին ու եկեղեցիին հետ ի՛նչ աւագ նշանակութիւն ունի Մայր աթոռը ու անոր արժանընտիր պետ մը գտնելու կենսական հարցը եւ յետոյ կոչ թող ընեն ժողովուրդին առատաձեռնութեան եւ մենք այժմէն կ'երաշխաւորենք, թէ հայ ազգը իր անսպառ տաղանդներով ինչպէս որ հրաշքներ գործել յաջողած է, պիտի փութայ նաեւ իր պատուիրակներուն երթուդարձի ծախսը ապահովել: Դանդաղելու ժամանակ չկայ, սին պատճառաբանութիւններով հայրապետական ընտրութիւններէ զրկուիլը թէ՛ հայ ազգին եւ թէ մանաւանդ օտարներու առջեւ նախատինք մըն է ազգին համար: Թրքահայոց միահամուռ մասնակցութիւնը ի հարկէ նոր պատկառանք մը պիտի տայ ժողովին եւ պիտի հակակշռէ կովկասա-

հայոց իրենց այս կամ այն ընտրելին յաջողցնելու համար կանուխէն պատրաստած ծրագիրները:

Իսկ եթէ չարունակենք մնալ «դրամ չկայ»ի մեր ողորմելի յանկերգին վրայ, այն ատեն կը մնայ հարցնել թէ ՋՆՋԵ՞ՆՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ:

5-18 Հոկտեմբեր 1911

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԹԻՓԼԻՍԱԲՆԱԿ ԵՂԲԱՐՍ

Թիֆլիսէն Ազգային ժողովին եւ խմբագրութեանս ուղղած ձեր ընդարձակ հեռագրին պատճէնը հրատարակեցինք մեր առջի օրուան թիւով: Ինչպէս հեռագրին խմբագրութենէն կը հասկցուի, դուք բացարձակապէս կաթողիկոսական առաջին թեկնածու կ'ուզէք ներկայացնել Օրմանեան սրբազանը՝ անշուշտ համոզուած ըլլալով, որ անիկա է միակ արժանաւոր ընտրելին: Եթէ խնդիրը Ամենայն հայոց հայրապետութեան շուրջ չդառնար եւ երկրորդական պարագայ մը ըլլար, անշուշտ ամէն զոհողութեան յանձնառու ըլլալով, պիտի փափաքէինք գոհացում տալ ձեր այս բուռն փափաքին, բայց որովհետեւ ընտրելի կաթողիկոսը ամենայն Հայոց Հայրը ըլլալ սահմանուած է, կը խնդրենք, որ փոխադարձաբար դուք ալ նկատողութեան առնէք ամենայն Հայոց ձայնը ու անոր համեմատ չարժիք՝ ապագային առիթ չտալու համար անվերջ երկպառակութեանց ու հատուածական բաժանումներու, որոնցմէ զզուած է այլեւս ազգը:

Մենք եթէ կուսակից չենք Օրմանեանի կաթողիկոսացման, գլխաւորաբար ամբողջ ազգին եւ մասնաւորաբար ձեր՝ ռուսահայոց չահը աչքի առջեւ ունենալով է որ կը դժկամակինք: Դուք մօտէն չէք ճանչնար Օրմանեան սրբազանը եւ արդէն ձեր վաղեմի հիւանդութիւնն է, առանց ոեւէ մէկը մօտէն ճանչնալու, բուռն համակրանք կամ հակակրանք տածել անոր Հանդէպ: Խրիմեան եւ Իզմիրլեան կաթողիկոսներուն Հանդէպ ալ դուք միեւնոյն անտես հաւատալու սկզբունքէն բռնուեցաք եւ երբ «Հրաշափառ»ով կայարանէ կայարան առաջնորդելէ ետք գործի գլուխ անցուցիք զանոնք, դարձեալ դուք էիք, որ սկսաք ամենածանր քննադատութիւնները թափել անոնց հասցէին: Ջըլլայ

որ Օրմանեան սրբազանի հանդէպ ալ անտես հաւատացողներ ըլլաք. դուք զինքը տեսաք ճեմարանին մէջ իբր պարզ ուսուցիչ, համեստ վարդապետ մը: Իբրեւ ուսուցիչ անընտդիւտ է Օրմանեան, թէեւ ոչ իբրեւ դաստիարակ, որովհետեւ բոլոր աշակերտներն ու ձեռնասունները մօրուքին հետ կը խաղային պատրիարքութեանը շրջանին, մանաւանդ Մուշեղ, Վահրիճ, Կորիւն, Թաթուլ, եւլն., որոնք կոչտ ու ապերասան լեզուով իր իսկ երեսին ամէնէն անպատկառ վարմունքը ունենալէ զատ, մամուլին մէջ ալ կը գրէին իր հասցէին ամէնէն ծանր ակնարկութիւնները եւ Օրմանեան ամէնէն աւելի իր երեսին պոռացողներուն հանդէպ տակրութիւն կը ցուցնէր:

Այո՛, տեարք Թիֆլիսահայք, դուք Օրմանեան սրբազանը իր համեստ դիրքին մէջ տեսաք, բայց գոնէ պէտք էր զինքը իր պատրիարքութեան շրջանին տեսնայիք, որ հասկրնայիք, թէ կաթողիկոսութիւնը ի՛նչ տեսակ պիտի ըլլար: Մենք ալ վարդապետութեան օրերուն կամ եպիսկոպոսացումէն ալ վերջ կը տեսնէինք զինքը հեզահամբոյր, օրինապահ ու սահմանադրասէր եկեղեցական մը: Պատրիարք ընտրուելէ ու աթոռին վրայ աղէկ մը հաստատուելէ ետք, Օրմանեան սրբազան նախ կացութիւնը ուսումնասիրեց, յետոյ հետամուտ եղաւ հասկնալու, թէ ո՛վ կրնայ զինքը հրաժարեցնել եւ կամ իրեն նեղութիւն պատճառել, աստիճանաբար ամէնքն ալ ակռային զարկաւ եւ հուսկ ուրեմն համոզում գոյացնելով, որ Ապտիւլ Համիտէն լիազօրը չկայ այս երկրին մէջ, գնաց անոր կռթնեցաւ՝ հրաժեշտի ողջոյնը մատուցանելով սահմանադրասիրութեան, հեզահամբոյրութեան, կարծիքի ազատութեան եւ այլ ամէն բարեմասնութիւններուն, որոնցմով կը փայլէր դեռ պատրիարք չեղած:

Ձայնը, կարծիքը մանաւանդ իր ամենամեծ մղձաւանջները եղան եւ ուղղակի կամ անուղղակի միակ ճիգն եղաւ խեղդել ուրիշներու ձայնն ու կարծիքը: Ժողովականներ կ'ընտրէր այնպիսի անձերէ, որոնք իր հրամանները վաւերացնելէ ուրիշ առաւելութիւն չէին ունենար եւ ամ-

բողջ ազգին մէջ երկու ձայն կը տիրապետէին՝ իր ձայնն ու Համիտի ձայնը: Եկան այնպիսի օրերը, ուր երբ ազգը արիւն-արցունք կու լար, պատրիարքարանի մէջ ո՛չ ոք կրնար ցաւի արտայայտութիւն մը ընել, որովհետեւ Օրմանեան բոլոր ցաւերը չլսելու եւ աղաղակները խեղդելու կողմն էր եւ ամէն չաբաթ խրախճանութեանց մէջ էր՝ Պոլսոյ բոլոր թաղերուն ու հարուստ եւ կամ արհեստաւոր մարդոց տուները հացկերոյթներու նախագահելով: Միւս կողմէ իր արբանեակներն ալ չէր մոռնար, երբ գաւառի մէջ որեւէ ջարդ կամ արիւնահեղութիւն պատահէր: Անմիջապէս պնակալէզներու ցանկ մը կը պատրաստուէր պատրիարքարանի շրջանակին մէջ, զոր Օրմանեան կը մատուցանէր Համիտին ու հետեւեալ օրը թերթերուն մէջ կը կարդայինք հայու արիւնով պատուաստած հայ աստիճանաւորներու եւ պատուանշան ստացողներու ստուար ցանկ մը: Նոյնիսկ Օրմանեանի մէկ քանի հնդկահաւ նուէր ղրկող գաւառացի արհեստաւորներ աստիճանաւոր եղան եւ ծաղր ու ծանակ դարձուցին ազգին դիրքը օտարներու առջեւ:

Ո՛վ Թիֆլիսցի հայեր, խերը տեսնէք Օրմանեանին, Աստուած մինչեւ խոր ծերութիւն ձեզ ամէնքդ միասին ապրեցնէ, բայց մի՛ մոռնաք «Ժամանակ»ի այս տողերը, որոնք զերծ են ամէն նկատումէ ու միմիայն պատմութեան համար գրուած: Օրմանեան այսպէս մէկն է եւ ի զուր չէր որ սահմանադրութեան առաջին օրերուն հայ ժողովուրդը ազգին համար յոյժ անպատուաբեր եւ յաւէտ զզուելի ծանօթ ցոյցը ըրաւ նախկին պատրիարքին հանդէպ՝ զայն փողոցներուն մէջ քաշկռտելով ու հրապարականախատ ընելով: Հայ ժողովուրդը, մանաւանդ իր եկեղեցականները պաշտելու աստիճան սիրելու ունակութիւնը ունեցող հասարակ ժողովուրդը, շատ մեծ պատճառներ ունենալու էր իր պատրիարքին հանդէպ այս աստիճան զայրանալու համար:

Եւ վստահ եղէք, ով Թիֆլիսցի եղբայրներ, Օրմանեան իր իսկ կենցաղով տուաւ այդ զայրոյթի առիթը, քանի որ իր պատրիարքութեան վերջին օրերուն, կռնակը Ապտիւլ Համիտի տուած, ո՛չ դիտողութիւն մտիկ կ'ընէր,

ո՛չ թելադրանք եւ ոչ իսկ բարի խորհուրդ: Ամէն օր խրախճանքի մէջ էր. հրաւէր, քարոզ, խնջոյք, հանդէս, սեղան, կանանց պատարագ, աղջկանց քարոզ, հաղորդութեան հանդէս, հանդէս, հանդէս, հանդէս, այնպիսի չրջանի մը, երբ ամէն հայու տուն անպատճառ բանտարկեալ սրտի հատոր մը ունէր ոստիկաններու ճիրանին մէջ եւ գաւառական թղթակցութիւններ արիւն կը հոտէին: Կը մաղթենք, որ ազգը անգամ մըն ալ ասանկ արիւնի օրեր չունենայ, բայց եթէ դժբախտութիւն մը պատահի ազգին գլխուն, պէտք է վստահ ըլլալ, որ Օրմանեան պիտի գտնայ արուեստական մխիթարութիւն մը իր խնջոյքները չարունակելու, այս անգամ կաթողիկոսական ծիրանիով եւ Թիֆլիսի բարձր դասուն մէջ:

Ուրիշ աւելի զօրաւոր պատճառ մը կայ, որ Օրմանեանը ի սպառ անընդունակ կը դարձնէ կաթողիկոսութեան: Ինչպէս յայտնի է, Օրմանեան լատին վանական կրթութիւն ստացած է եւ տղայութենէն վարժուած է ձայները խեղդելու միապետական սկզբունքին, այս պատճառով, հակառակ իր զարգացած մտքին, միապետական մըն է բացարձակապէս եւ իրմէ ուրիշ ոչ ոքի կը ներէ որ ձայն ունենայ: Իր այս դիկտատորութիւնը հոս Համիտին չնորհիւ կրցաւ չարունակել անվախ-աներկիւղ՝ միշտ վստահ ըլլալով, որ ցորչափ Համիտը գահուն վրայ մնայ, ոչ ոք իր մազին կրնայ դպչիլ, նոյնիսկ այս պարագան իր արբանեակներէ ոմանք ալ կը շահագործէին եւ Պոլսոյ մօտակայ գաւառի մը առաջնորդը խայտառակութեան ամէն տեսարանները պարզելէ ետք, առաջնորդարանին մէջ քով քովի զետեղած էր Համիտի ու Օրմանեանի պատկերները, զրոս մատնանիշ ընելով կ'ահաբեկէր ժողովուրդը իր բոլոր քմահաճոյքներուն գլուխ խոնարհեցնելու՝ «ցորչափ որ Համիտը օսմանեան գահուն եւ Օրմանեանն ալ պատրիարքական աթոռին վրայ են, ոչ ոք չի կրնար իմ մազիս դպչիլ», ըսելով:

Օրմանեանի միապետականութիւնը առարկութիւն չի վերցներ, արդ, դուք թիֆլիսահայ եղբարք, ի՞նչ տրամաբանութեամբ հոգւով մարմնով միապետական մը կ'ուզէք նատեցնել էջմիածնայ սահմանադրաբաղձ աթոռին վրայ, երբ

այնչափ ընդարձակ գետին կայ հոն միապետութիւնը մշակելու: Եթէ պատրիարքութեան մէջ Համիտը ունէր Օրմանեան իրեն զօրավիգ, Ռուսիոյ մէջ ալ մի՞թէ կառավարութիւնը նուա՞զ զօրավիգ է միապետութիւնը պաշտպանելու: Համիտին պաշտպանութիւնը դարձեալ կրնայ երկրորդական նկատուիլ, մինչդեռ հայրապետ մը երբ միապետութիւն գործել ուզէ ռուս կառավարութենէն աւելի անպարտելի պաշտպա՞ն կրնայ գտնել միթէ:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ ռուս կառավարութիւնը այն աստիճան լայն իրաւասութիւն տուած է կաթողիկոսներուն որ անոնց կամքը անյեղլի է եւ ինչ որ ուզեն կրնան ընել: Երեւակայեցէք սահմանադրական օրէնքներու մէջ միապետաբար գործող Օրմանեանը լիազօր կաթողիկոսացումի մը մէջ ինչե՞ր չի կրնար ընել: Ատանկ պարագայի մը ո՞վ պիտի կրնայ ձայն ունենալ իր մօտ, ո՞վ պիտի յանդգնի բերան բանալ իր առջեւ, անմիջապէս պիտի կազմէ զինքը չողոքորթող հացկատակներու խումբ մը, որոնցմէ չրջապատուած ա՛լ անդաստան պիտի պտտի՝ այսօր Երեւան, վաղը Թիֆլիս, միւս օր՝ Մոսկուա:

Մենք բնաւ հակառակ չենք Օրմանեան սրբազանի տարբեր պաշտօններով ազգային կեանքի մէջ մտնելուն, եւ սակայն զայն կաթողիկոսութեան նման միահեծան պաշտօններու գլուխ անցընելը բացարձակապէս անպատշաճ կը տեսնենք իր բնութեան ու հակումներուն: Մանաւանդ որ տարիքն ալ եկած լրացած է, 70-ը անցած է եւ փորձը ցոյց տուած է, որ այս տարիքէն ետք մեծ խեր մը չի կրնար ակնկալուիլ կաթողիկոսէն: Թողունք զինքը, թողունք իր գրական աշխատութիւններուն մէջ, ուր գուցէ աւելի օգտակար ըլլայ, քան կռիւներով, հակառակութիւններով, երկպառակութիւններով չրջապատուելիք գահի մը վրայ: Հիմա 4.000 ղրուշի ամսաթոշակ մը կը ստանայ կառավարութենէն, մօտաւորապէս 350 ռուպլի, այս գումարը լիուլի կը բաւէ իր ապրուստին եւ միջոց կու տայ իրեն, զերծ ամէն մտահոգութենէ, իր նախասիրած գրականութեան մէջ մխրճուելու:

22 Հոկտեմբեր-4 Նոյեմբեր 1911

տութեան եւ համերաշխութեան նոր կուսակցութեան օրով ի՞նչ պիտի ընեն: Դժուար չէ գուշակել. անոնք ալ պիտի թալանեն, ջարդեն, սպաննեն միշտ հայը, միշտ հայը: Երկու ամիս է Բաղէշի եւ Մուշի առաջնորդները հարիւրաւոր հեռագիրներ տեղացուցին թէ՛ պատրիարքարան եւ թէ պատկանեալ իշխանութեան: Ո՛չ ոք արգահատեցաւ անոնց վրայ, ո՛չ ոք գոնէ ակնոջ տուաւ անոնց ընդնըշմարել տուած օտար թելադրութիւններուն: Մարդիկը բացայայտ կերպով պոռացին, թէ «օտար թելադրութիւն կայ այն կողմերը. հայը թող ջարդուի, աղէ՛կ, 100 հատ աւելի, 100 հատ պակաս, երկիրը թատր հանդիսացած է թշնամի օտար թելադրութեանց, գոնէ հայրենիքին խնայեցէք»: Այս եղաւ առաջնորդներուն միահամուռ աղաղակը, բայց ոչ ոք կարեւորութիւն ընծայեց անոնց գուցէ սա ինքնարդարացումով, թէ առաջնորդները իրաւունք չունին քաղաքական գործերու խառնուելու: Եւ հիմա երբ Բաղէշի առաջնորդը իր վերի հեռագիրով կարծես կարապի երգն է որ կ՛աւաչէ, ըսէ՛ք, ինչպէ՞ս արտայայտուինք, թէ մենք քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանինք:

Ամէն մարդ պէտք է համոզուած ըլլայ, թէ սահմանադրասէր հայը միմիայն կուսակցութեան մը կը պատկանի, այսինքն այն կուսակցութեան, որուն օրով

հայը չսպաննուի,

հայը չջարդուի,

հայը չթալանուի,

հայը չառեւանգուի,

հայը չհողազրկուի,

եւ արդարութիւն ու հաւասարութիւն վայելէ ամէն պարագայի մէջ:

Ահա՛ հայուն քաղաքական դաւանանքը, ահա՛ հայուն պատկանած կուսակցութիւնը:

Ներկայ քաղաքական կուսակցութիւններէն ո՛րը որ կրնայ այս երաշխիքը տալ՝ հայը ա՛յն կուսակցութեան կը

պատկանի. իսկ եթէ հայուն ճակատագիրն է ամէն կուսակցութեան օրով ալ անդրսահմանադրական ռեժիմի մը դատապարտուիլ, այն ատեն հայը որեւէ քաղաքական կուսակցութեան չի պատկանիր եւ ստիպուած կ՛ըլլայ, իր վերը թուած դաւանանքին համեմատ, կուսակցութիւն մը կազմել եւ անոր շուրջ հրաւիրել բոլոր սահմանադրասէր օսմանցիները:

26 Նոյեմբեր-9 Դեկտեմբեր 1911

ՎԱՐՉԱՊԵՏԸ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ԿԸ ՍՊԱՌՆԱՆ ՀՐԱԺԱՐԻՒ

ԵԹԷ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԱՆԴՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՉԱՊԱՀՈՎՒԻ

Հայ թերթեր գրեցին, թէ վարչապետ Սայիտ փաշա իրեն ներկայացող խորհրդարանական պատգամաւորութեան ըսած է, որ եթէ հայաբնակ նահանգներու անդորրութիւնը չապահովուի, ինք որոշած է հրաժարիլ: Միւս կողմէ ներքին գործոց նախարար Ճելալ պէյ ալ միեւնոյն յայտարարութիւնը ըրած է տեղապահ սրբազանին, որ եթէ մինչեւ երեք շաբաթ հայաբնակ նահանգներու անդորրութիւնը չապահովուի, պիտի հրաժարի նախարարական պաշտօնէն:

Այս երկու յայտարարութիւններն ալ լրագրական պարզ լսի-ըսաւներ չեն. վարչապետին խօսքին վկան հայ մեծաւորներն են, իսկ ներքին գործոց նախարարինին ալ՝ տեղապահ սրբազանը, հետեւաբար կրնանք կատարեալ պէս ստոյգ նկատել զանոնք եւ նոյն ուղղութեամբ ըմբռնել անոնց կարեւորութիւնը:

Մինչեւ ցարդ, որչափ որ գիտենք, հայ պատրիարքներն էին որ երբ օրուան իշխանութեանց մօտ ամէն դիմում ընելէ ետք այլեւս յուսահատէին՝ կը սպառնային հրաժարիլ եւ կամ կը հրաժարէին: Հիմա սակայն կ'երեւի, թէ դերերը փոխուած են եւ օրուան վարչական իշխանութեան գլուխը գտնուողներն են որ նոյն յայտարարութիւնը կ'ընեն մեզ:

Ասիկա օսմանեան պատմութեան մէջ իր նախընթացը չունի եւ վարչապետն ու նախարարը մեծ պատիւ մըն է որ կ'ընեն հայ ազգին, անոր գաւառաբնակ անդամներուն անդորրութիւնը ապահովելու համար, մինչեւ իսկ իրենց նախարարական նախանձելի պաշտօնն ու բարձր դիրքը զոհելու յօժարակամութիւն ցուցնելով: Զոհողութեան այս աստիճանը մինչեւ ցարդ տեսնուած չէ աշխարհի եւ ոչ

մէկ մասին մէջ, եւ ոեւէ նախարար ա՛յսչափ բարեխիղճ չէ գտնուած որ երկրին մէկ ազգաբնակութեան անդորրութիւնը հիմ բռնէ իր պաշտօնին: Միւս կողմէ սակայն դարձեալ աշխարհի եւ ոչ մէկ մասին մէջ տեսնուած է որ գործադիր իշխանութիւնը ասանկ հաւաստիք մը տայ իրեն դիմողներուն:

Եւ արդարեւ քիչ մը խորունկ մտածելով կը հարցնէ մարդ ինքնիրեն, թէ ո՞վ է որ պաշտօն ունի հայաբնակ նահանգներուն անդորրութիւնը ապահովելու: Վարչապետէն ու ներքին գործոց նախարարէն ուրիշ կա՞յ մինթէ լիազօր մէկը երկրին ներքին վարչութիւնը տնօրինելու համար: Ուրեմն ինչո՞ւ երկուքն ալ ասանկ անօրինակ յայտարարութիւններ ըրած են հայ ազգին ներկայացուցիչներուն: Պարզ տրամաբանութեամբ մը ասկէ կարելի է հետեւցնել, թէ վարչապետէն ու նախարարէն վեր իշխանութիւն մը կայ որ կը հակառակի հայաբնակ նահանգներու անդորրութեան եւ իշխանութեան ղեկը իրենց ձեռք ունեցող երկու պետական անձնաւորութիւններ այս պատճառով է որ չեն կրնար արձակ-համարձակ գործել:

Նախարարութենէն վեր երեսփոխանութիւնը կայ եւ ծիծաղելի կ'ըլլայ մտածելը, թէ օսմանեան ազգին ներկայացուցիչները արգելք կը հանդիսանան երկրին ներքին անդորրութեան համար կատարուելիք զապտղական գործողութիւններուն: Հետեւաբար նախարարներուն այդ ակնարկած ուժը գոյութեան իրաւունք չունի ըստ օրինի եւ հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան յապաղումը կորովի ու կտրուկ կերպով գործելու պակասութենէն միայն ազդուած է:

Արդէն Վանի, Բաղէշի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ գլուխ բարձրացնող աւազակները կառավարութեան կորովոտ գործունէութեան վրայ հաւատք չունենալնուն համար է որ կը քաջալերուին ու ազատ ասպարէզ կը գտնեն իրենց առջեւ ուզածնին ընելու:

Սահմանադրութեան առաջին շրջանին կատու

դարձած էին ամէնքն ալ եւ ահուսարսափով կը դողդըղային՝ վախնալով, որ նոր ռեժիմը խստօրէն քաւել պիտի տայ իրենց բռնապետական շրջանին մէջ ի գործ դրած անլուր վայրագութիւններին: Երկիւղի այս տպաւորութեան տակ, պահ մը ամէնքն ալ պարկեշտ քաղաքացի դարձած, սկսան բարի դրացնութեան յարաբերութիւններ մշակել զիրենք շրջապատող ազգաբնակութիւններուն հետ: Նոյնիսկ գըտնըւեցան միւթեղալիպէ բռնապետներ, որոնք ինքնաբերաբար տրամադրութիւն յայտնեցին համիտեան շրջանին մէջ իրենց յափշտակած ինչքերն ու հողերը իսկական սեփականատէրերուն վերադարձնելու, սա պատճառով, որ սահմանադրական ռեժիմին տակ ամէնքս եղբայր ենք իրարու եւ պէտք է որ մոռնանք անցեալը ու նոր կեանք մը ապրինք ասկէ ետք:

Ի՞նչ էր պատճառը, որ տարի մը առաջ ամբողջ բնակչութեան ահուսարսափ ազդող գայլերը մէկ օրէն միւս օր գառնուկ դարձան: Միթէ երկնային շնո՞րհ մը եղաւ անոնց գլխուն, միթէ կեանքի տոմարին մէջ կա՞յ ասանկ յանկարծական փոփոխութեան մը հաւանականութիւնը: Մարդիկը դարձեալ հին բռնապետական խմորով կերտուած աւազակներն էին, սակայն Համիտի նման անպարտելի ախոյեանի մը տապալումը տեսնելով, իրենց խորամանկ տրամաբանութեամբ մտածեցին, որ վեհապետի մը, սուլթանի մը չխնայող սահմանադրութիւնը միթէ պիտի խնայէ՞ր իրենց, ուստի, վախի ազդեցութեան տակ, շուտով փոխեցին իրենց մորթը եւ բարի քաղաքացիներու երեւոյթով ծպտուեցան:

Անցան օրեր: Սահմանադրութիւնը հետզհետէ սկսաւ թուլնալ, այդ վայրերը ղրկուած պաշտօնեաները իրենց նախորդներէն մեծ արժանիք մը չկրցան ցոյց տալ եւ թըմրած զգացումները աստիճանաբար արթննալով վերջապէս հասան իրենց դագաթնակէտին եւ այսօր նախարարապետն ու նախարարը այնչափ ծանրակշիռ կը տեսնեն այդ բուռ մը աւազակները զսպելը եւ կը յայտարարեն, թէ անյաջողութեան պարագային պիտի հրաժարին:

Մենք չենք ուզեր, որ երկու պետական անձնաւորութիւններ իրենց դիրքն ու պաշտօնը զոհեն մեզի համար, հայ ազգը կը պահանջէ, որ նախարարները փոխանակ հրաժարելու տկարութեան, աւազակները չախչախելու եւ երկիրը միանգամ ընդ միշտ անոնց լուծէն ազատելու կըտրուկ ու կորովի քաղաքականութեան վրայ մտածեն: Ներքին գործոց նախարարը՝ ձեռքը պէչ, իբր մօտէն տեղեակ այդ նահանգներու կացութեան, յայտարարած էր, թէ իշխանութիւնը այն ատեն զօրաւոր է երբ պզտիկ յանցանքներու համար մեծ պատիժներ կը տնօրինէ, կամ պիր փիրէ իչիւն եորկանը եաքար:

Տեսականին մէջ նախարարին այս յայտարարութիւնը արդարեւ հիմն է անդորրութեան: Կը սպասենք, որ գործնականին մէջ ալ արդիւնաւորապէս կիրարկուի այս վարդապետութիւնը եւ ձեռք անցուած աւազակը առաջին անգամ տարուի ու կախուի անմիջապէս: Վայրագ նկարագիրով սնանողներու համար մինչեւ որ ասանկ իրական չօշափելի եւ սարսռազդեցիկ արդարութիւն մը չըլլայ՝ ո՛չ անդորրութիւն կը տիրէ եւ ոչ կառավարութեան ազդեցութիւնը կը մնայ: Հետեւաբար վարչապետէն ու ներքին գործոց նախարարէն հրաժարական չէ որ կը պահանջենք, այլ կորովի եւ խիստ արդարադատութիւն:

3-16 Դեկտեմբեր 1911

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱԶՄԵԼ Կ'ՈՒԶԵՆ ՀԱՅԵՐԸ

Իթթիլաֆի ու Իթթիհատի քաղաքական երկու կուսակցութեանց պայքարը կ'երեւի թէ աւելի եղաւ որ կառավարութիւնը քիչ մը ուշադրութիւն դարձնէ հայաբնակ նահանգներու ողբալի կացութեան վրայ: Եւ արդէն երբ պատուաւոր մրցումը հրապարակ կ'ելլէ, կամայ-ակամայ իր ետեւէն կը բերէ քոնթրոլը, հակակշիռը, որ միակ պայմանն է լաւագոյն արդիւնքներու արտադրութեան: Իթթիհատի կուսակցութիւնը նախապէս իր ուզած եղանակովը կը վարէր վարչական գործերը՝ վստահ ըլլալով, որ ուրիշ լուրջ մրցակից մը չունի իր արարքներուն հաշիւը պահանջող: Հիմա սակայն երբ անակնկալօրէն Իթթիլաֆն ալ բաւական զգալի ուժով մը հրապարակ եկաւ, Իթթիհատը թօթափեց իր հին թաքթիքը ու, զգալով որ այլեւս անկարելի է նախկին միահեծան ձեւով երկիրը կառավարել, պատուաբեր համակերպութեամբ մը սկսաւ չորս կողմը նայիլ եւ բարեկամներ, համակիրներ ու համախոհներ փնտռել իրեն օսմանեան ազգութիւնը բաղկացնող տարրերէն: Միւս կողմէ Իթթիլաֆն ալ արդէն իր ծրագրին գլուխը զետեղեց ցեղերու համերաշխութեան եւ անաչառութեան հարցը ու այսպէս երկու կուսակցութիւններն ալ հիմա դարպաս ընել կը թուին մեզ՝ զիրար գերազանցելու ճիգեր ցոյց տալով հայաբնակ գաւառներու ցաւերը դարմանելու կենսական ու ստիպողական գործին մէջ:

Հայ մեպուսներու դիմումին առթիւ վարչապետին ու ներքին գործոց նախարարին յոյժ համակրական արտայայտութիւնը, Սայիտ փաշայի Երեսփոխանական ժողովի բեմէն տուած խոստումները եւ նախարարական յանձնախումբին կազմութիւնը եւ, եթէ ներելի է ըսել, Բաղէշի եւ շրջականերու պատուհասը եղող Մամոյէ Ռեչօ աւազակապետին ձերբակալութիւնն ալ երկու կուսակցութեանց մրցումին անխուսափելի արդիւնքը կրնան համարուիլ:

Միւս կողմէ, ինչպէս գրած էինք շաբաթ օրուան թիւով, կ'երեւայ, թէ վերջերս յուզուող քաղաքական պայքարն ալ իր վերջակէտին հասնելու մօտ է: Եւ արդէն ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ երկու կողմն ալ ծայրայեղութեան հասցուցած էր գործը՝ զիրար ամբաստանելով աշխարհի ամէնէն անլուր արարքներով: Իթթիլաֆականները իրենց ախոյեանները կը մկրտէին իբր ժուռնալճի, Համիտին երբեմնի ստրուկն ու ազգը իրենց անձնական շահերուն ծախող եւ իթթիհատականներն ալ, փոխադարձաբար, իթթիլաֆականները կ'այպանէին իբր նոր Մարտ 31 մը պատրաստող ժուռնալճի յետադիմականներ: Արդ, հեռուէն թուրքիոյ այս քաղաքական երկու կուսակցութեանց իրարու հասցէին տեղացուցած լուտանքներուն հանդիսատես եղող մը ի՞նչ գաղափար պիտի գոյացնէր մեր ներքին կացութեան վրայ: Եւրոպացի սեղանաւոր մը, վաճառական մը, գործարանատէր մը մէթէ պիտի յօժարէ՞ր վարկ բանալ, գործ ընել, պայմանագրութիւն կնքել ա՛յնպիսի մարդոց հետ, որոնց երկիրը խաղալիկ դարձած է ժուռնալճիներու, յետադիմականներու եւ ամէն օր խռովութիւն յարուցանելու պատրաստ ու տրամադիր մարդոց ձեռք:

Այս կացութիւնը աւելի աղիտաբեր էր երկրին համար, քան Տրիպոլսոյ պատերազմը, որ իրօք ալ մոռցուեցաւ Կ. Պոլսոյ քաղաքական ներքին կռիւներուն պատճառով, քանի որ պետական մարդիկ Կոստանդին Բալէօլոդոսի ողբալի շրջանը յիշեցնող անսրտութեամբ զիրար վարկաբեկելէ ուրիշ բանի վրայ մտածած չունէին: Մինչդեռ անդին առեւտրական հրապարակը բոլորովին ազդուած անցուդարձերէն՝ յուսահատ դատարկութեան մը մէջ կը հեծէր եւ վաճառականներ, արհեստաւորներ ու գործի մարդիկ յաճախ իրենց օրուան ծախսը փոխարինելու չափ անգամ գործ չընդել դատապարտուած էին:

Ամէն տեսակէտով անկարելի էր շարունակել այս

կործանարար ընթացքը եւ վերջին պահուն անկախներու խորհրդարանական կուսակցութիւնը խելք ըրաւ Իթթիհատի ու Իթիլաֆի մէջ մտնելով համաձայնութեան եզր մը գտնելու եւ կարելի է ըսել, թէ այդ ըղձացուած համերաշխութիւնն ալ մօտալուտ է:

Անդրադառնալով մեր ներքին ազգային կեանքին, կրնանք ենթադրել, թէ այս կուսակցութեանց պայքարին հետեւանքով կառավարութիւնը վերջապէս լուրջ ձեռնարկ մը պիտի ընէ հայաբնակ նահանգներու մէջ անդորրութիւնը, կեանքի, ինչքի ու պատիւի ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար:

Ինչ դառն ճակատագիր է սա հայունը. 100 տարիէ ի վեր այս երեք բառերն են մեր բերնի ծամոցը՝ կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւն, գորս դժբախտաբար չեն կրնար օր մը լիաբուռն վայելել մեր գաւառացի եղբայրները: Ժամանակաւ մենք դարձեալ այս երեքը կը պահանջէինք համիտեան կառավարութենէն, որ չհասկնալ կը ձեւացնէր եւ կ'ամբաստաներ մեզ թէ ՀԱՅԱՍՏԱՆ վերակազմել կ'ուզենք եւ նոյնիսկ կը կասկածէր, որ Աբիկ էֆենտի Ունճեանի եւ այլոց նման Պոլսոյ հայ երեւելիները այդ գործին գլուխն են կանգնած ու թագաւորութիւն կը ցանկան: Ձերբակալութիւն, բանտ, խոշտանգում, հետախուզութիւն եւ ամէն տանջանք չկրցան ապացուցանել, թէ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱԶՄԵԼ է հայուն տենչը, Համիտի բոլոր որսական բարակները չկրցան հետք մը գտնել Հայաստան կազմելու ծրագրին, բայց դարձեալ կասկածը մնաց սրտերու մէջ եւ կարելի չեղաւ համոզել, թէ ո՛վ ժողովուրդ, հայը մէկ բանի միայն կը ցանկայ՝ կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ ապահովութեան, անկէ անդին իր բարգաւաճման ու հանդարտ սրտով բանին գործին պարապելուն մէջ է որ կը տեսնայ գործադրուած իրեն վերագրուած Հայաստանի վերակազմութիւնը: Հիմա ալ երբ ամէն մարդ ծերակուտական, երեսփոխան, նախարար, կուսակալ ըլլալու համար գլուխ կը պատռէ, հայը դարձեալ միեւնոյն պահանջը կ'ընէ՝ խնդրելով, որ կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւն չնորհուի իրեն:

Եւ այս պահանջը գոհացնելը գոնէ դժուար բա՛ն մը ըլլար. պարզ ոստիկան մը, արիասիրտ դիւցազուն մը, Ահմետ անուն ոստիկան մը կառավարութենէն հրահանգ ստանալով, որ անպատճառ պէտք է ձերբակալել ժողովուրդին կեանքը, պատիւն ու ինչքը իր քմահաճոյքին խաղալիք ընողը, իսկոյն կը յարձակի Մեմոյէ Ռաշօ ըսած վագրին վրայ եւ, առանց չարժում մը իսկ ընել տալու անոր, վրանին մէկ քեֆ ըրած պահուն, կը ձերբակալէ զայն ու կը բերէ արդարութեան կը յանձնէ:

Ոմանք գուցէ շատ տեսնեն հայոց ամենօրեայ թախանձագին դիմումը Բ. դուռ, բայց այդպէս թող չդատեն. հայը գիտէ կառավարութեան լիազօրութիւնը, անոր համար «անկարող է» ըսողին լեզուն կը բռնուի, հայը համոզուած է, որ այսօր Բ. դռնէն պահանջուած խստութեամբ հեռագիր մը թող հասնի Վան, Պիթլիս, Մուշ ու բոլոր անպարտելի հռչակուած աւազակապետերը շաբաթ մը մէջ կը ձերբակալուին: Բայց երբ աւազակները ձերբակալելու պաշտօն ստանձնողը ունելիին ծայրովը բռնէ գործը եւ մանաւանդ ոճրագործը ձերբակալուելէ օր մը ետք ազատ արձակուի, այն ատեն ո՞վ կը համարձակի աւազակ ձերբակալել:

Ուժ ունի կառավարութիւնը, բարեյօժարութիւն կը սպասենք միայն եւ քաջայոյս ենք, որ սա օրերուս ցոյց տրուած բարեկարգական չարժումները այս անգամ իրապէս կ'երաշխաւորեն գաւառացի հայուն պատիւի, ինչքի եւ կեանքի ապահովութիւնը:

12-25 Դեկտեմբեր 1911

ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՄԷՋ ԶԻՐԱՐ ԿԸ ԲԺՔՏԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

Կռիւի ասպարէզը այս պահուս փոխադրուած է Արարատեան դաշտը, ուր աշխարհի չորս ծայրերէն ս. Էջմիածնի վանքը հաւաքուող պատգամաւորները անհատնում վէճի մէջ են իրարու հետ: Վերջին հեռագիրը, զոր երկուշաբթի առտուան դէմ ստացանք մեր թղթակիցէն եւ հրատարակեցինք երէկի թիւով, խիստ տխուր ու ցաւալի յայտնութիւն մը կ'ընէ. միւս կուսակցութիւնը բողոքեց Կովկասի փոխարքային ու ներքին գործոց նախարարին, թէ էնթրիկներ կը սարքուին ընտրութեանց առթիւ, բողոքը անհետեւանք մնաց: Թէեւ ոչ այնքան պայծառ, բայց պատգամաւորներուն տրամադրութիւններն ու հոգեկան վիճակը ծանօթ ըլլալով, այս հեռագրէն բացայայտ կերպով կը տեսնուի, որ ազգին համար բնաւ պատիւ չբերող արարքներ տեղի կ'ունենան այս պահուս Մայր աթոռին մէջ եւ ցաւալին այն է, որ մեր թղթակիցը երեք ոսկիի մօտ դրամ վճարելով իրարու ետեւէ հեռագիրներ կը տեղացնէ, պատրիարքարանի ներկայացուցիչները հեռագիր մը տալով իրաց կացութիւնը պարզել իսկ չեն փութար սրբազան պատրիարքին, որ դեռ մինչեւ երէկ երեկոյ որեւէ հեռագիր չէր ստացած:

Մինչեւ որ նոր հեռագիրներ ստանանք՝ խնդիրը պիտի մնայ անորոշ: Եւ սակայն ընտրութեանց օր օրի յետաձգուիլը եւ քառանուն ցանկին փոխանակ չաբաթ օրուան, (Դեկտեմբեր 10) վաղուան (երեքշաբթի, 13 Դեկտեմբեր) մնալը աղէկի նշաններ չեն եւ վախ կայ, որ եթէ սանկ-նանկ ընտրութիւն մը ըլլայ իսկ, շատ յոռի պարագաներու մէջ տեղի պիտի ունենայ եւ դժբախտ ընտրելին հիմակուընէ իսկ պատրաստ պիտի գտնէ իր դէմ մաքառելու, իր գործունէութիւնը ջլատելու ուխտեալ բանակ մը:

Պէտք չէր որ գործերը մինչեւ հոս հասնէին, պայքարը իր ներելի սահմանին մէջ պէտք էր մնար եւ ո՛չ թէ գաղափարականէն թշնամականի փոխադրուէր: Կռիւին առանցքը բացայայտ է, թէ նախկին պատրիարք Օրմանեան սրբազանն է, որուն ո՛չ համակիրները եւ ոչ ալ հակակիրները իրաւախոհութիւն չեն ճանչնար: Թէեւ մեր թղթակիցը իր երէկուան թիւով ուղղած առաջին հեռագրին մէջ կ'ըսէր, թէ փոքրամանուութիւնը պարտուեցաւ, Օրմանեան ցանկէն դուրս ձգուեցաւ, սակայն ասիկա կ'երեւայ, թէ լոկ առերեւոյթ ճեւաբանութիւն մըն է եղեր եւ մարդիկը վերջին պահուն միւս զէնքին դիմեր են, այսինքն կառավարութեան բողոքելով ընտրութիւնը դադրեցնելու, խոտորեցնելու եւ վերջապէս որեւէ գինով պարտուած չըլլալու զէնքին: Բան մը, որուն կ'ակնարկէր Երուանդ էֆենտիի հեռագրին էնթրիկ բառը:

Եւ ասիկա շատ բնական պիտի գտնէր կովկասեան թերթերու հեռատես ընթերցողը:

Թիֆլիսի մէջ մեզի պէս չէ որ կը մղեն պայքարը: Հոն բաւական է որ անգամ մը ընտրական խնդիրը արծարծուի, օրաթերթ, ժողովուրդ, ընթերցող, կղեր իսկոյն երկու մասի կը բաժնուին եւ մահու չափ կը պայքարին իրարու դէմ:

Երեք ամիսէ ի վեր Թիֆլիսի թերթերուն մէջ Օրմանեանէ ու Հակաօրմանեանէ ուրիշ բան չէր գրուեր, ամբողջ երեսներ, էջեր, հատորներ թեր ու դէմ: Նոյնիսկ մենք իբր օրագրող կը զարմանայինք, թէ ի՞նչպէս կրնար հանդուրժել կովկասահայ ընթերցողը այս անվերջ օրմանեանաբանութեան, որուն եթէ հարիւրին մէկը մենք գրել փորձէինք, ըլլար թեր ըլլար դէմ, իսկոյն ամէն կողմէ դանգատները պիտի տեղային: Բայց մարդիկը կաթողիկոսախտէ բռնուած էին եւ այնչափ մոլեգնած եւ աչքերնին դարճած որ նոյնիսկ շատ չենք տեսներ եթէ հիմա բողոքելէ աւելի ծանր միջոցներու ալ դիմեն, որովհետեւ պատուոյ, ինքնասիրութեան խնդիր դարձած է այլեւս այս ընտրութիւնը իրենց համար, եւ եթէ օրմանեանական փարթին պարտուի, Թիֆ-

լիսի մէջ պարտուած պիտի ըլլան բոլոր հարուստ, պուրժուա, սեղանաւոր ու փալթոլը դասակարգը, որոնք այս պահուս կացութեան տէրն են դարձած, տիրող ուժիմէն հովանաւորուած: Միւս կողմէ, հակաօրմանեաններըը, որոնք դրամի մարդիկ չեն եւ մեծ թիւ մըն ալ չեն ներկայացներ, բնական է որ իրենց հակառակորդներուն պարտութենէն ետք պիտի սոնքան ամէն տեղ ու կեանքը անտանելի պիտի դարձնեն ջոջերուն: Այս է ահաւասիկ պայքարին ամբողջ հոգեբանութիւնը: Ազգին, եկեղեցիին շահը մտածող չենք կարծեր որ տակը հատ գտնուի պատգամաւորներուն մէջ, որոնք, ամէն մեղքիս վրայ, Իջման տաճարի խորանին առջեւ երդում ալ պիտի ընեն իրենց խղճի ձայնին անսալու: Եւ սակայն ամբողջ ազգը չի կրնար կապուած ըլլալ կովկասահայոց պայքարին: Հայ ազգը կ'ուզէ, որ ինքը ունենայ արժանաւոր հովուապետ մը, եւ այս առթիւ կը կարծենք, թէ ստիպողական է Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքին մէկ նոր հեռագիր-հրահանգը թըրքահայ պատգամաւորներուն, որպէսզի կիրքերէ չտարուին, հոսանքներէ չմղուին ու միաբան, միահոգի ընտրեն Ամենայն Հայոց ս. Հայրապետը:

Տեսնանք, հեռագիրը ի՛նչ անակնկալ պիտի բերէ մեզի այս գիշեր...

13-26 Դեկտեմբեր 1911

ՄԻԹԷ ԿՐՆԱՆՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀՌՉԱԿԵԼ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ

Ինչպէս մեր երէկուան թիւով մանրամասնաբար ծանուցած էինք, Էջմիածին գումարուող պատգամաւորները երկար անհամաձայնութիւններէ ու պառակտումներէ ետք վերջապէս յաջողած են քուէարկել երկանուն ցանկը, որուն արդիւնքով 58 քուէ ստացած է ս. Էջմիածնի Մայր աթոռին կաթողիկոսական տեղակալ տ. Գէորգ արք. Սուրէնեանց եւ անկէ քուէ մը պակաս, այսինքն 57 քուէ, Կ. Պոլսոյ նախորդ պատրիարք տ. Եղիշէ արք. Դուրեան: Հետեւաբար հիմա հայոց ազգին ձայնը միացած է այս երկու եկեղեցականներուն վրայ, որոնք օրէնքին առջեւ հաւասար կերպով կաթողիկոսցուները են իրեն համար, իրարմէ ո՛չ աւելի ոչ պակաս. ինչ որ է Սուրէնեան, նոյն է նաեւ Դուրեան. կա՛մ պէտք է երկուքին ալ կաթողիկոս ըսենք եւ կամ երկուքին ալ ընտրելի տիտղոսը տանք:

Իրաւ է որ հայ ազգը միշտ եւ ամէն ընտրութեան առթիւ բողոքած է միակ կաթողիկոս մը ընտրելու նախնադարեան իրաւունքին անիրաւաբար իրմէ կապտուելուն եւ այս առթիւ միշտ բարձրացուցած է եւ արդար աղաղակը՝ կաթողիկոս ընտրեմք եւ ոչ քանտիտա բանաձեւով, բայց Պոլոժենիային հաստատուելէն ի վեր ալ միշտ երկու եպիսկոպոսներ ընտրուած ու ներկայացուած են ցարին, որ անոնցմէ որը որ ուզած է վաւերացուցած է եւ ան միայն կաթողիկոս ճանչցուած՝ հայ ազգին կողմէ:

Երկար տարեն այնպէս կարծուեցաւ, որ ցարը իրեն ներկայացուած երկու եպիսկոպոսներէն գայն կը վաւերացնէ, որ աւելի քուէ ստացած եւ իբր առաջին ընտրելի ներկայացուած է: Եւ արդարեւ ալ մէկ քանի ընտրութեանց առթիւ ցարը միշտ առաջին ընտրելին վաւերացուց, ուրկէ հաւատք գոյացաւ, թէ ռուս կառավարութիւնը

օրէնքը յարդել տալու համար թէեւ երկու եպիսկոպոս ընտրել կու տայ, բայց իրականութեան մէջ միշտ առաջին թեկնածուն կը վաւերացնէ՝ յարգելով հայ ազգին մեծամասնութեան ձայնն ու կամքը:

Եւ սակայն այս հաւատքը ծանր հարուածի մը բախեցաւ Մելքիսեդեկի ընտրութեան առթիւ, ուր պատգամաւորները իրենց ստուար քուէով Իզմիրի առաջնորդ տ. Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսը հռչակած էին իբր առաջին քանտիտա եւ Մակար եպիսկոպոսն ալ երկրորդ քանտիտա: Ընտրութենէն անմիջապէս ետք հեռագիրները աւետեցին ընտրութեան արդիւնքը իբր ազգին համար ցանկալի յաղթանակ մը, քանի որ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս իր բեղուն մտքովն ու արտաքին երեւոյթներովը մեծ համակրանք կը վայելէր ազգին առջեւ ու Իզմիրի առաջնորդութեան նախանձելի աթոռը կը գրաւէր: Շնորհաւորական ցոյցերը թիւ սահման չունէին, ամէն մարդ շնորհաւորական հեռագիր կը փութացնէր Իզմիր՝ Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսին, զայն հռչակելով ազգընտիր հայրապետ եւ վեհափառ կաթողիկոս Մայր աթոռոյն Արարատեան: Նոյնիսկ գտնուեցան փութկոտներ, որոնք եկեղեցիներու մէջ ալ սկսան յիշատակել Մելքիսեդեկի անունը:

Եւ ահա այս հանրային խանդավառութեան վրայ եկաւ պաղ ջուր լեցնել Փեթերսպուրկէ հեռագիր մը, որ կ'ըսէր թէ ցարը փոխանակ ազգին առաջին ընտրելիին՝ տ. Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսի, վաւերացուց երկրորդ ընտրելին՝ Մակար եպիսկոպոսը, զայն հռչակելով կաթողիկոս:

Յուսախաբութեան մեծութիւնը կրնաք երեւակայել. իսկոյն բողոք, գանգատ ամէն կողմ, մեր ազգը, որ միշտ պատրաստ է առաջին նշանին երկուքի բաժնուելու, այն առթիւ ալ ցոյց տուաւ իր ազգային յատկանիշը եւ Մակարեան ու Մելքիսեդեկեան կուսակցութիւնները հանդէս եկան գրիչով, լեզուով ու սուիայով: Եռանդուն վարդապետ մը, Հանգուցեալ Յակոբոս Շահպաղեան, որ Մելքիսեդեկի ձեռնասունն էր ու Մաղնիսայի առաջնորդը, իր

ժողովուրդով մէկտեղ ի սպառ մերժեց Մակարը ճանչնալ իբր կաթողիկոս ու եկեղեցիին մէջ չարունակեց յիշատակել Մելքիսեդեկը: «Ցիշուի, չյիշուի»ի հարցը Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ ալ արծարծուեցաւ եւ ազգը սկսաւ տոնքիշոթական պայքար մը մղել Ռուսիոյ ցարին դէմ, որ, ցարսքոէ սելոյի պալատին մէջ նստած, ոչ իսկ մտքէն կ'անցընէր, թէ հայ անունով ազգ մը կայ, որուն առաջնայները իր դէմ պայքար կը մղեն: Ժամանակը աստիճանաբար մոռցուց միջադէպը եւ Մելքիսեդեկ Իզմիրէն երթաս բարովի ձեւով դուրս հանուելէ ու Պոլիս Քըզըլ Թոփրաք հաստատուելէ ետք ալ թէեւ համակրական մէկ քանի տրկար փորձեր եղան եւ մտաւորականներէ ոմանք չդադրեցան գինքը ազգընտիր հռչակելէ ու ամէն հանդիսաւոր օրերու շնորհաւորական ուղերձներ կարդալէ իր առջեւ, բայց խնդիրը ինքնին մարեցաւ եւ Մակարը մնաց իբր կաթողիկոս: Երկու ընտրելիներն ալ, Մելքիսեդեկ եւ Մակար, յաջորդաբար մեռան, ուրկէ ետք ազգը համոզում գոյացուց, թէ մարդիկ յաճախ ո՛րչափ անիրաւ են իրենց դատաստաններուն մէջ եւ թէ չհաւնուած եւ նոյնիսկ անարգուած Մակարը, որ ազգը Ռուսիոյ պիտի ծախէր, ո՛րչափ տաք ու անճնուէր սիրտ մը կը կրէր ազգին համար եւ ո՛րչափ մաքառեցաւ Ռուսիոյ ոտնձգութիւններուն դէմ, որուն առջեւ իսկ զոհեց իր կեանքը: Իսկ ազգընտիր Մելքիսեդեկը, որուն անուան առջեւ ամէն մարդ յարգանք ու պատկառանք միայն կը զգար, մեռնելէն ետքը տեսնուեցաւ որ ո՛չ ազգին ու ոչ ալ եկեղեցիին վրայ մտածած է, այլ իր խնայած դրամները ու նոյնիսկ եկեղեցական զգեստներն ու մատնիները նուիրելու համար խունկով մոմով հեռաւոր ու մօտաւոր ազգականներ փնտռած է ու մահուան անկողնոյն մէջ իր ցնցոտիները անոնց կտակած:

Վերադառնալով բուն խնդրոյն, ծայրայեղ փութկոտութիւն է առաջին ընտրելին անմիջապէս կաթողիկոս հռչակելը, երբ ցարին իրաւունքը բացայայտ է ներկայացած երկու եպիսկոպոսներէն իր ուզածը ընտրելու: Արդ,

ատանկ պատահականութեան մը հանդէպ ի՞նչ կ'ըլլայ նախապէս հռչակուած կաթողիկոսին կացութիւնը, երբ երկրորդ ընտրելին վաւերացուի: Վէճի, անհամաձայնութեան, երկպառակութեան պատճառներ չեն պակսիր, փառք Աստուծոյ, նոր առիթներ չստեղծենք:

15-28 Դեկտեմբեր 1911

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՆՔԱՆ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԳՆԱՀԱՏԷ ՀԱՅ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Դեկտեմբերը միշտ ճգնաժամի ամիսը եղած է բոլոր առեւտրական մարդոց համար: Հաշուեյարդարութիւնները տարւոյն այս վերջին ամսուան մէջ է որ կը կատարւին ընդհանրապէս, հաշուեկշիռները կը պատրաստուին, պարտք-պահանջ մէջտեղ կը դրուին եւ ամէն մարդ իր կացութիւնը նկատի առնելով կը ստիպուի դիրքը ճշդել առնելիքուորներուն ու տալիքուորներուն հանդէպ: Միւս կողմէ, ձմրան այս եղանակին գործերը կը դադրին, ներքին գաւառներու հետ հաղորդակցութիւնները կը դժուարանան, պահանջները նուազ համեմատութեամբ գանձուիլ կը սկսին գաւառական յաճախորդներէն, մինչդեռ պոլսական ու եւրոպական հաստատութիւններ, ատոնց եւ ո՛չ մէկը նկատողութեան առնելով կը պահանջեն որ ամէն մարդ կանոնաւորաբար իր հաշիւները մաքրէ ու պարտաթուղթերը վճարողին հատուցանէ:

Ասիկա սովորական տարիներու ճգնաժամն է, ուրկէ անվտանգ ազատողներ կրնան մեծ չունչ մը քաշել, իսկ փոթորիկի բռնուողներն ալ ամէն ճիգ թափելէ ետք կ'երթան կը խրեցնեն իրենց առեւտուրի նաւը սնանկութեան աւազուտին մէջ, ուրկէ հազուադիպօրէն վերականգնողներ ու իրենց նախկին դիրքը ձեռք բերողներ մատի վրայ կը համրուին:

Այս տարի սակայն բոլոր այս բնական դժուարութիւններուն վրայ աւելցաւ ընդհանուր վարկի կրճատում մը կամ սահմանափակում մըն ալ որ ո՛չ միայն երկրորդ, երրորդ կարգի առեւտրականներու վրայ ծանրապէս ազդեց, այլեւ լիառատ դրամագլուխ ունեցողներուն ալ մտահոգութիւն պատճառեց, քանի որ անմիջական կապակցութիւնն ունին իրարու հետ հրապարակին վրայ գործող

մեծերն ու պզտիկները եւ այս վերջիններուն ենթարկուած դժուարութիւնները ուղղակի կ'ազդեն նաեւ առաջիններուն ալ վրայ:

Պանքաները շատ դժուարաւ փոխատուութիւն կ'ընեն աւանդ ձգուած ապրանքի փոխարէն եւ նախապէս երբ 100 ղրուշնոց ապրանքին վրայ 75 ղրուշ փոխ կու տային, հիմա 50-ը անգամ տալու կը մտածեն, իսկ առեւտրական պոնոները ոչ ոք կը յօժարի սիրով զեղչել, թէեւ կրեն անոնք երկու-երեք ստորագրութիւն եւ որեւէ վտանգ կասկածել չտան. իւրաքանչիւր դրամատուն շատ-շատ իր յաճախորդներուն դիւրութիւն ըլլալու համար վերջին աստիճան բծախնդրութեամբ իրեն ներկայացուած 10 պոնոյէն երկու-երեքը միայն կը զեղչէ եւ ան ալ հազար նազով:

Երեւակայեցէք ի՛նչ կ'ըլլայ մեր գործի մարդոց վիճակը, երբ ամէն տարիներու սովորական դիւրութիւնները հաշուի առնելով նախապէս ծրագրած են իրենց գործերը եւ հիմա, վճռական վայրկեանին, դրամի աղբիւրները կը չորնան եւ պահանջատէրերը ամենայն անողոքութեամբ իրենց առնելիքները կը պահանջեն:

Ասիկա արդարեւ դառն ճգնաժամ մըն է, որուն համար ամենայն իրաւամբ կ'արժէ, որ բացագանչեն մեր գործի մարդիկը. «Տէ՛ր, եթէ հնար է անցո՛ զբաժակս զայս յինէն»:

Եւ սակայն հակառակ այսչափ դժուարին պայմաններուն, ուրախութեամբ կը տեսնենք որեւէ հայ տուն, ըլլայ մեծ, ըլլայ պզտիկ, չընկճուեցաւ այս ծանր բեռին տակ եւ ամէն մարդ, գաւառական ասացուածքով, դուռը կը կոտրէ փայտ կը պատրաստէ, ինչ կ'ընէ կ'ընէ պատիւը կը պահէ: Օսմանեան պանքան, որ միշտ Կ. Պոլսոյ հրապարակին նեցուկը եւ մանաւանդ վաճառականութեան ու սեղանաւորութեան պաշտպանը եղած է, հեռուէն դիտելով այս ամէնը, հիացում յայտնած է հայ վաճառականներու այս աստիճան պատուախնդրութեան վրայ եւ տնօրէնը հրապարակին կացութիւնը հասկնալու համար իրեն դիմող անձնաւորութեան մը ըսած է.

-Հայ առեւտրականներէն մի՛ վախնաք, անոնք նեղելով, տառապելով իրենց վճարումները կ'ընեն օր մը առաջ, օր մը ետքը, Պոլսոյ կողմը վտանգ չկայ:

Ասիկա թանկագին գնահատում մըն է հայ առեւտրականներուն համար, որուն արժէքը գործի մարդիկ միայն կը կշռեն: Եւ արդէն Օսմանեան պանքան միշտ այս պատուաբեր գաղափարը ունեցած է հայ առեւտրականներու վրայ եւ բնաւ չէ խաբուած. բացառութիւն ըլլալով անշուշտ քանի մը տարին անգամ մը պատահած սնանկութիւնները, որոնք դարձեալ աննշան տեղ մը կը գրաւեն հայուն հրապարակին վրայ ունեցած մեծ դիրքին հետ բաղդատմամբ:

Հայ գործի մարդիկ պէտք է ամէն ճիգ թափեն Օսմանեան պանքան իր այս գնահատումին մէջ անխախտ պահելու համար, ինչ որ ուրիշ կերպով չի կրնար ըլլալ, եթէ ոչ իրարու օգնելով: Ա՛խ, սա իրարու օգնելը, ո՛րչափ անհրաժեշտ է մանաւանդ ասանկ նեղ օրերու մէջ: Մեզ շրջապատող ուրիշ ազգեր, մանաւանդ մեր հրեայ հայրենակիցները, արդարեւ կրնան պանծալ իրենց այս առաքինութեամբը. այսչափ նեղութիւն կայ եւ հրեայ վաճառականներ ու դրամատուներ իրենց ազգակիցներուն թուղթերը խիստ նպաստաւոր պայմաններով զեղչելու եւ ամէն հնարաւոր օգնութիւն փութացնելու մէջ բնաւ չեն թերանար: Մինչդեռ սրտի ցաւով կը պատմէին մեզ, թէ հայ առեւտրական մը անցած շաբթու դրամ գտնելէ յուսահատած, թեֆեճիի մը դիմած էր ծանր տոկոսով դրամ առնելու եւ իր թուղթերը օրը օրին վճարելու համար:

Իրաւ է որ հայկական պանքան այս տեսակէտով բարիք մը եղաւ. անիկա իրեն դիմող փոքր դրամագլուխով առեւտրականներուն իրական կացութեան մասին ստոյգ տեղեկութիւն ստանալէ ետք, սկսած է օգնութեան փութալ, բայց անոր ալ դրամագլուխը այնչափ սահմանափակ է որ չի կրնար իր սահմանէն դուրս ելլել: Եւ սակայն ասանկ նեղ օրերու մէջ ազգային դրամատան մը հրապարակին

մատուցած իրական ծառայութիւնը մօտէն տեսնողներ բնական է որ հոգւով մարմնով պիտի փարին անոր եւ դիւրութիւն պիտի տան որ հայկական պանքան ա՛լ աւելի ուռճանայ, զօրանայ եւ խարիսխը ըլլայ, պատուաւոր, բայց նեղուած հայ առեւտրականներուն:

Միւս կողմէ, անհատապէս ալ կրնանք օգնել իրարու, եթէ ոչ վարկ բանալով, գոնէ բացուած վարկեր ընդհատել չտալով եւ ոեւէ հայ առեւտրականի համար տեղեկութիւն պահանջուելուն չվարկաբեկելով զայն ու կասկած առթող ծանօթութիւններ չտալով դիմողներուն:

21 Դեկտեմբեր 1911-3 Յունուար 1912

ՄԻՆԱԿ ՀԱՅ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՆ ԵՆ ՈՐ ԳՈՐԾ ՉՏԵՍԱՆ

ԻՆՉ ՏԵՍԱԿ ԱՆՁԵՐԷ ԸՆՏՐԵՆՔ ՆՈՐԵՐԸ

Խորհրդարանը լուծուեցաւ:

Եւ արդէն ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Սալը փազարի պալատը, այս վերջին չրջանին մանաւանդ, բացի խորհրդարան ըլլալէ, ամէն բանի կը նմանէր: Կռիւ, հայհոյանք, սպառնալիք, նախատինք, պառաւական անէծք սովորական դարձած էին ու հանրութիւնը, այլեւս մոռցած ազգին ցաւերուն դարմանը, ամէն օր թերթերու խորհըրդարանական բաժինը աչքէ կ՛անցընէր հասկնալու համար, թէ ո՛ր երեսփոխանը յաջողած է աւելի ծանր բառերով նախատել ընդդիմախօսը եւ ո՛վ ամբաստանուած է իր ժուռնալներուն համար: Վերջապէս այնպիսի ճնշող մթնոլորտ մը ստեղծուած էր երեսփոխանական ժողովին մէջ որ հոն արտասանուած խօսքերը հասարակ սրճարանի մը մէջ կրկնողը պատժական դատարանէն առնուազն երեք օր բանտարկութեան կը դատապարտուէր իբր հայհոյիչ:

Եւ ասանկ խորհրդարան մը, բնականաբար, գոյութեան իրաւունք չէր կրնար ունենալ այլեւս, քանի որ այդ զգացումներով հասարակ ընտանիքի մը միութիւնն իսկ անկարելի է, ո՛ւր մնաց միլիոնաւոր ժողովուրդը կառավարելու կոչուած օրէնսդիր ժողովի մը շարունակութիւնը:

Հետեւաբար ցաւելու զօրաւոր պատճառներ չունինք անդրանիկ խորհրդարանին լուծուելուն համար, պայմանաւ որ սակայն երկրորդ խորհրդարանը երեք ամիսէն ամէն ձեւակերպութիւն լրացնելով Ապրիլի առաջին եօթնեակին գայ գումարուի օրինաւորապէս կայսերական խաթթը հիւմայունին տրամադրութեան համեմատ:

Հակառակ յոռետեսներու նախապէս ականջէ ականջ փսփսացած բանսարկութիւններուն, թէ խորհրդարանին դադարը երկար չրջանի մը համար պիտի ըլլայ, կառավա-

րութիւնը այժմէն իսկ սկսած է ընտրական պատրաստութեանց եւ հրահանգները մօտ օրէն պիտի ուղղուին ընտրական իւրաքանչիւր շրջանակի: Արդ հիմա կը մնայ մեզ՝ հայոց համար մտածել, թէ դէթ այս անգամ ուշիմութիւնը պիտի ունենա՞նք մեր թուական հաշիւին համեմատութեամբ երեսփոխան ընտրելու, թէ նախորդին նման ամէնէն հայաշատ կեդրոններէն իսկ պիտի չյաջողինք ներկայացուցիչ մը ղրկելու Պոլիս:

Գուցէ չատեր ըսեն, թէ մեր ընտրած ներկայացուցիչները ի՛նչ ըրին որ չընտրածներուս վրայ ցաւինք, եթէ չորս հայ աւելի ընտրած ըլլայինք, անոնք ալ չատ-չատ նոր հարսի նման քօղքը երեսնին լուռ ու մունջ պիտի նստէին եւ կամ իրենց գոյութիւնն ու չգոյութիւնը հաւասար պիտի ըլլար ազգին համար: Ատիկա ուղիղ հաշիւ չէ սակայն եւ ոչ ալ արդար գնահատում մըն է հայ երեսփոխաններուն հասցէին, զորս ամէն բերանը բացող կը քննադատէ, թէ «ի՞նչ գործ տեսան էֆենտի՛մ, ի՛նչ ըրին սա չորս տարուան մէջ»: Մեր երեսփոխանները քննադատելէ առաջ պէտք է անգամ մըն ալ յոյն երեսփոխաններուն հաշուեկշիռը ընել եւ հարցնել, թէ անոնք իրենց 40-է աւելի մեծամասնութեամբ ի՞նչ ըրին. մերիններէն աւելի նպաստաւոր պայմաննե՞ր ձեռք բերին միթէ իրենց ազգին համար: Յետոյ ա՛լ աւելի խորերը երթալով պէտք է վերլուծել նաեւ, թէ արաբ եւ ալպանացի երեսփոխանները իրենց իսլամի հանգամանքովը, թուական չախչախիչ մեծամասնութեամբը, պետական ամէն պաշտօններու մէջ դարերէ ի վեր իրենց ստացած հուժկու ազդեցութեամբը, հարստութեամբը եւ բոլոր նպաստաւոր հանգամանքով ի՛նչ ըրին: Եւ յետոյ ամբողջ երեսփոխանական ժողովը հաւաքաբար ի՞նչ ըրաւ: Անոնց ամէնքը մանրակրկիտ քննութենէ մը անցընելէ ետք միայն իրաւունք ունինք մեր հայ երեսփոխաններէն դժգոհելու եւ անոնց երեսին պոռալու, թէ բան մը չըրին:

Ինչ որ է սակայն, հին շրջանը անցեր է, մեզի համար շահեկանութիւն ունեցողը նոր շրջանն է: Այս անգամ

ի՞նչ ընենք, որ ազգին շահերը լաւագոյն կերպով պաշտպանենք: Պոռալ, կանչել, բողոքել օգուտ չունի սահմանադրական վարչութեանց մէջ, այդ տեսակ ցոյցերը գուցէ միապետական ռեժիմներու վրայ իրենց ազդեցութիւնը ունենան: Դուն կրցածիդ չափ աղմկէ, ոտքդ գետինը զարկ, բողոքէ՝ երբ կարգը որոշում տալուն գայ, մեծամասնութիւնը, որ հանդարտ անխռով նստած էր, նոյն անտարբերութեամբ ձեռքերը վեր կը բարձրացնէ ու դատը շահած է ի նպաստ իր տեսակէտին: Ուստի քանի որ մեծամասնութիւնն է սահմանադրական երկիրներու մէջ տիրապետողը, փոքրամասնութեան կ՚իյնայ լաւ մը քննել, կշռել, չափել իրերն ու պարագաները եւ ըստ այնմ իր փոքրաթիւ ձայնը պարտաւորապէս ու ի նպաստ իր շահերուն արժեցնել գիտնալ:

Ուրիշ ճար չկայ. սխալ քայլ մը, ուռուցիկ պոռոտախօսութիւն մը կրնայ ամէն բան ոչնչացնել, նոյնիսկ մեր ունեցած ափ մը հայ երեսփոխաններն ալ մեր ձեռքէն կորզել, քանի որ եւ ոչ մէկ տեղ ունինք պահանջուած թիւը նախնախիչ մեծամասնութեան տիրապետելու համար եւ մանաւանդ դեռ ներքնապէս ալ չունինք այն սերտ միութիւնը, որ ամենամեծ ուժերու կը համապատասխանէ:

Եւ սակայն եթէ մեծամասնութիւն չունինք, մեր փոքրամասնութեան մէջ ունինք խելք, ուշիմութիւն, վարչագիտութիւն եւ բաւական չափով արժէքաւոր մեպուսցուներ, զորս կրնանք լիուլի արժեցնել, եթէ խոհականութիւնը ունենանք մէկ սիրտ մէկ հոգի դործելու, ինչպէս կ՚ընենք մերթ ընդ մերթ վճռական պարագաներու մէջ՝ ամէն երկրորդական հաշիւ ոտնակոխ ընելով:

Եթէ թուական առաւելութիւնը յաղթանակ մ՚է խորհրդարանին մէջ, արժէքաւոր ու կարող երեսփոխան ալ ո՛չ նուազ յաղթանակ մըն է, որ իր հմուտ գլխով, փաստացի տրամաբանութեամբ, թովիչ ճարտարախօսութեամբ եւ ամէն գործի տակէն յաջողութեամբ ելլելու հնարամտութեամբ ճշմարիտ պարծանք մը կրնայ ըլլալ ազգին եւ ձեռք

ձեռքի խլուիլ խորհրդարանական կուսակցութեանց կողմէ: Մեր մէջ չեն պակսիր այս կարգի անձնաւորութիւնները թէ՛ մայրաքաղաքս եւ թէ գաւառները. ընտրական գործողութեանց չսկսուած, օր առաջ ստուար ցանկ մը կազմենք եւ անոնց մէջէն ամենաարժանաւորները ընտրելով ներկայացնենք իբր թեկնածու: Ի սէր ազգին պոչ մարդ չընտրենք. արդէն մատի վրայ համրուելու չափ երեսփոխան պիտի կրնանք տալ, անոնք ալ ամենաարժանաւորները թող ըլլան որ թէ՛ խորհրդարանին մէջ հրապարակաւ եւ թէ մասնաճիւղերուն մէջ լռելեայն կշիռ, ձայն ու ազդեցութիւն ունենան: Որովհետեւ մեծամասնութիւնը ո՛րչափ ալ զօրաւոր ըլլայ, օրէնքը, ուղիղ բանը կայ, որուն առջեւ դիւրաւ կարելի չէ ձայնի ուժ տալ, երբ կարող ու ձեռնհաս մէկն է օրէնքին տրամադրութիւնը յիշեցնողը:

Կարող երեսփոխան մը ո՛չ միայն իր ձայնը ունի, այլեւ կրնայ յաջողութեամբ յեղաշրջել նաեւ ուրիշներու գաղափարներն ալ եւ վայրկենաբար տարբեր հանգամանք տալ առաջարկած անդիրին, որով ամէն կուսակցութիւններու կողմէ դարպաս կ՛ըլլուի իրեն եւ ասանկ յարգուած երեսփոխանի մը անձը, դիմումը միշտ նպաստաւոր կ՛ըլլայ ազգին համար:

Մէկ խօսքով, քանի որ երեսփոխանական ընտրութեանց նախօրեակին մէջ կը գտնուինք եւ քանի որ ընտրուելիք երեսփոխաններուն արժանիքէն, բարոյականէն, կարողութենէն ու հմտութենէն կախում ունի ազգին չահը, անհրաժեշտ է որ ազգային իշխանութիւնը լրջութեամբ ձեռք առնէ այս խնդիրը եւ զօրեղապէս արժեցնել ջանայ ընտրուելիք հայ մեպուսները:

10-23 Յունուար 1912

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՍԱՅԻՏ ՓԱՇԱՅԻՆ

ՀԱՅՈՒՆ ԿԿԵՂԵՑԻՆ, ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ, ՊԱՏԻՒԸ

Վսեմաշուք տէ՛ր վարչապետ,

Մեծ ուշադրութեամբ կարդացի այն հատորները, զորս նախանձելի փութաջանութեամբ մը ետեւէ ետեւ հրապարակ հանեցիք իբր ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՁԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ: Ատիկա նորութիւն մըն էր մեր մէջ, ո՛չ նուազ նորութիւն մը նաեւ Եւրոպայի ալ մէջ, ուր պետական գործիչներու յիշատակները ընդհանրապէս իրենց մեռնելէն չատ ետք հրապարակ կ՛ելլեն, երբ արդէն տարիներու հոլովումով հեռաւոր կամ մօտաւոր դերակատարները անհետացած են աստղարէզէն, քաղաքականութիւնները յեղաշրջուած են, ու ոչ ոք կայ որ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով վիրաւորանք զգայ մերկացումներէն: Ձեր յիշատակներուն պարագան սակայն, տէ՛ր վարչապետ, բոլորովին տարբեր էր Եւրոպիոյ պետական անձերէն. դուք տապալուած բռնապետութեան մը վերջալոյսին ու նորածագ սահմանադրութեան մը արշալոյսին առջեւ կը գտնուէիք ու ձեր ապացուցուած արժանիքներուն ու կարողութիւններուն չնորհիւ, իբրեւ օսմանեան երկրին նշանաւոր վարիչներէն մէկը, հաւասարապէս փնտռուած ու պաշտօնի կոչուած էիք թէ՛ բռնապետութեան եւ թէ սահմանադրութեան օրով եւ անհրաժեշտ էր որ մեզ՝ սահմանադրականներուս հասկցնէք, թէ դուք միշտ բարեկամն ու ջատագովը եղած էք այս ռեժիմին, որուն պաշտպան կանգնած էք նոյնիսկ Ապտիւլ Համիտի ալ առջեւ: Եւ չնորհաւորելի էք, որ այս արդիւնքը ձեռք բերած էք ձեր յիշատակներուն չնորհիւ, որուն իւրաքանչիւր պարբերութիւնը պատմութեան համար յաւէտ անթափանց մնալու սահմանուած գաղտնիքներ լոյս աշխարհ բերելէ զատ կը ցոլացնէ թէ ի՛նչ մեծ վտանգներու ենթարկուած էք յաճախ բռնապետին քմահաճոյքներուն դիմադրած ըլլալնուդ համար:

Երէկ կրկին ձեր յիշատակներուն մէկ դրուագը կը կարդայի, երբ ստիպուեցայ ընդհատել զայն՝ կարդալու համար ուրիշ այժմէական մէկ դրուածք մը՝ Եպարքոսական դիւանատունէն ուղղուած մեր պատրիարքարանին, որով սեփականատէրի մը իրաւունքով ու չեչտով ուզը օր պայմանաժամ կը տրուի հայ ազգին, հակառակ պարագային սպառնալով դրաւել Բանկալթիի գերեզմանատան առջեւի մասը սա միակ ինքնարդարացումով, թէ քաղաքապետը Թրամվէյի ընկերութեան հետ պայմանագրութիւն կնքած է այդ դետնին մասին եւ պէտք է՛ որ անպատճառ յարգէ իր պայմանը:

Գրաւման այս ձեւին չուրջ անմիջապէս յիշեցի նախկին ելմտական նախարար Ճավիտ պէյի ձեր վսեմութեան ուղղած խիստ ու կտրուկ մէկ վերջնագիրը, որուն հետեւանքով հարկահաւաքներ ձեր ապարանքը գալով գրաւի տակ առին բոլոր թանկագին կարասիները եւ, զանոնք ծախելով, գանձեցին կալուածական տուրքերէ մնացած ձեր յետնեալ պարտքը: Այն ատեն թէեւ ձեր յիշատակները հրատարակուած չէին եւ իթթիհատականները, Ճավիտ, Շահիտ, Թալէաթ եւ ընկ., ձեր քաղաքականութեան հանդէպ ամէն աննպաստ բան ըսին ու գրեցին այս անլուր խստութիւնը արդարացնելու համար, որ ոչինչ ունէր իր մէջ հակաօրինական, եւ սակայն մենք անկողմնակալ դիտողներս շատ անպատշաճ գտանք վարուելու այս ձեւը վեզիրի մը հանդէպ, որ եթէ յամառի իսկ կալուածական տուրք չվճարելու, զայն հանրութեան առջեւ վարկաբեկելէ տարբեր եղանակով մը պէտք էր գանձել այդ տուրքը:

Դուք ալ, վսեմաշուք տէ՛ր, շատ զգացուեցաք գրաւումի այդ ձեւէն, որ օրէնքին անաչառ խստութեամբ գործադրուելէն ուրիշ ոչինչ ունէր իր մէջ անլրաւ, եւ երկարօրէն վիճեցաք Ճավիտ պէյի դէմ: Արդ, երբ կառավարութեան մէկ արդար պահանջին ծայրայեղ խստութեամբ գործադրուելուն համար այն ատեն այնչափ մաքառեցաք, հիմա ի՞նչպէս կ՛ըլլայ որ բացարձակ անիրաւութիւն մը կը սպառնաք խստիւ գործադրել ու, առանց տիրող օրէնքներուն պատշաճեցնելու փորձ մը ընելու, կը ստիպէք Հայոց պատրիարքարանը որ ուժ օրէն յանձնէ գերեզմանատունը: Քաղաքապետը որո՛ւ հողը որո՛ւ ծախեր է: Եթէ Բերա Մեծ պողոտային վրայի 100 հազար ոսկինոց ձեր խանը այս եղանակով ծախէր, պիտի համակերպէի՞ք միթէ: Նախ ասեղը ձեզի խոթեցէք, յետոյ մախաթը՝ մեզի: Քաղաքապետը Թրամվէյի ընկերութեան հետ պայմանագրութիւն կնքած է եղե՛ր. Հայ ազգը 600 տարի առաջ պայմանագրութիւն կնքած է իր գերեզմաններուն, եկեղեցիներուն, դպրոցներուն ու վանքերուն մասին օսմանեան մեծազօր սուլթաններուն հետ, որոնց ահէն աշխարհք կը դողար եւ որոնք այս բոլոր երկիրները իրենց սուրով գրաւած ըլլալով հանդերձ, դարձեալ չէին մոռնար համեստ հայերուն իրաւունքը եւ իսկոյն ֆերման կ՛ընէին, որ ոչ ոք դպչի անոնց եկեղեցիին, գերեզմանատան, դպրոցին ու բարոյական հաստատութեանց: Եթէ ամէն հովէ երերալու չափ խախուտ ըլլար ազգային կալուածներու հիմը, միթէ կարելի՞ է որ անոնցմէ քար մը անգամ մնացած ըլլար հիմա մեր ձեռքը՝ 600 տարիէ ի վեր տիրապետող փոթորիկներէն: Հայերը ի՞նչ ուժ ունէին սուլթաններուն օրով, որ յաջողեցան իրենց ամբողջութիւնը պահպանել նիւթապէս ու բարոյապէս՝ եկեղեցիներով, վանքերով, դպրոցներով ու գերեզմանատուներով: Միթէ բանա՞կ, նաւատո՞րմ, ռո՞ւմը, տինամի՞թ ունէին, ընդհակառակը՝ իրենց միակ զէնքը սուլթաններուն արդարասիրութիւնն էր, որ այն խաւարակուռ դարերուն չէր թոյլատրեր ամենեւին որեւէ ոտնձգութիւն հայոց եկեղեցական ու բարոյական կալուածներէն ներս: Եւ որպէսզի այս հողերուն նուիրականութիւնը խոր արմատ ձգէ հասարակութեան մէջ, երջանկայիշատակ սուլթանները մերթ ընդ մերթ իրենց թանկագին համակրանքին մէկ արտայայտութիւնը կը ցուցնէին եւ կամ նոր ֆերմաններով կը հաստատէին ընդունուած իրաւունքները:

Անդրադառնալով ձեր յիշատակներուն, արդարեւ անոնք թանկագին նախընթաց մը եղան եպարքոսական պատմութեան մէջ եւ երէկ կրկին ցաւ զգացի, թէ ի՞նչպէս

եղած է որ ձեր փառապանծ նախորդներէն Պէօյիւք Ալի փաշա իր յիշատակները գրի չէ առած: Ա՛խ, երանի թէ այն մեծ վեզիրն ալ ձեզի պէս օրը օրին գրի առնէր իր քաղաքական կեանքին օրագրութիւնը, ուրկէ շատ բան կրնայինք սորվիլ հիմա մենք՝ իր հանճարին, վարչագիտութեան ու ճշմարիտ մեծութեանը վրայ հիացողներս: Ալի փաշա մինակ մեզմէ չէ որ ՄԵԶ յորջորջուած է, օտարներն ալ այդ յատէտ արժանաւոր մակդիրը տուած են անոր՝ նկատի ունենալով օսմանցի մեծ դիւանագէտին մարդիկն ու իրերը զննելու, զանոնք խորապէս ուսումնասիրելու եւ անոնց մտքի ալքերուն թափանցելու կարողութիւնը:

Ալի փաշա ունեցաւ գերեզմանատան խնդիր մը եւ այս պատճառով կ'ըսեմ, որ եթէ իր յիշատակները գրի առած ըլլար, երկրին արդի վարիչները շուտով պիտի հասկնային, թէ ի՛նչ կ'արժէ գերեզմանատուն մը հայ ազգին համար: Այն ատենուան խնդիրը գրաւումի չուրջ չէր դառնար: Բողոքական մը մեռած էր, զոր բերած հայոց Թոփգաբուի գերեզմանատան մէկ անկիւնը թաղած էին: Հայերը այս պարագան ուղղակի ոտնձգութիւն մը նկատելով իրենց կրօնական իրաւունքներուն, տասնեակ հազարներով հաւաքուած էին գերեզմանատան չուրջ, կառավարութիւնը զօրք ղրկած էր եւ արիւնահեղ տեսարաններ պարզուած էին սրբավայրին մէջ: Միւս կողմէ օրուան պատրիարքը 200-է աւելի վեղարաւորներով սելամլըքի ատեն դիմած էր սուլթանին, որ, առաջին անգամ տեսնելով սուր գլուխներու բանակ մը, զարմացած եւ յետոյ պատրիարքին աղերսագրէն ամէն բան հասկնալով, իրատէ ըրած էր որ ոչ ոք զօրէ հայոց գերեզմանատան դպչիլ:

Ալի փաշա արդարեւ շատ մօտէն կը ճանչնար հայերը իրենց թերութիւններով ու առաւելութիւններով: Անգամ մըն ալ տեսնելով, որ անոնք իրենց գերեզմանատան սիրոյն ինչպէս անվեհեր կը նետուէին զինուորներու սուիններուն առջեւ, արտասանած է սա յատկանշական խօսքը.

-Հայերուն եկեղեցիին, գերեզմանատանը, ընտանեկան պատիւին դպչելնուդ պէս, անոնք մէկմէկ առիւծ կը կտրին: Զգուշացէք անոնց այս զգացումներուն դպչելէ:

Ապտիւլ Համիտ ալ այս գաղափարը կը տածէր եւ, ի՞նչ հարկ, դուք արդէն շատ մօտէն գիտէք, որ Եըլտըզի եաւեւ գերեզմանատունը վերցնելու եւ զայն պարտէզի վերածելու համար ի՛նչ ճիգեր ըրաւ եւ հակառակ հայերը արմատախիլ ընելու երդումին, վերջը ետ կեցաւ գերեզմանատան խնդրոյն մէջ շատ առաջ երթալով չափազանցութիւններ ընելէ: Որովհետեւ խնդիր կայ, խնդիր ալ կայ. գերեզմանատան խնդիրը հայուն սրտին հետ կապ ունի եւ ցորչափ թեթեւ չունչ մը մնայ հայ մարդուն վրայ, չի կրնար հանդուրժել որ ոտնձգութիւն ըլլայ իր կրօնական կալուածէն ներս:

Բանկալթիի գերեզմանատունը մանաւանդ մեծ ուխտատեղի մըն ալ է մեզի համար. հոն կը հանգչէի մեր Հոգեւոր տէրը, հոն կը հանգչէին եօթնեակ նահատակները իրենց գլխատ մարմնով: Ասոնք ոչ-հայու համար գուցէ նշանակութենէ զուրկ թուին, սակայն հայուն համար աւագ կարեւորութիւն ունին եւ հայրապետական վճիռով միայն կարելի կ'ըլլայ նոր կարգադրութիւն մը ընել իրենց մասին:

24 Յունուար-6 Փետրուար 1912

ՔՈՅՐ-ԵՂԲԱՅՐ

ՊՈԼՍԵՑԻ ԵՂԲԱՅՐԸ

Գաւառներու համար խնդիր չէ ան՝ քոյրը: Հազիւ 16-ը լրացուցած՝ խնամիներ, ամուսնական թեկնածուներ աջէն ձախէն կը պաշարեն եւ բարեբախտ եղբայրը, ծայր աստիճան գոհ որ քոյր ունի, ամէն յարգանք-պատիւ կը վայելէ երիտասարդներէն եւ շատ տեղեր ալ անպատճառ պայմանի բաժինը կը ստանայ՝ զոյգ մը եզ, ձի մը, ձեռք մը հալաւ կամ ուրիշ մեծարժէք առարկայ մը, քրոջն ամուսնութեան առթիւ:

Պոլսոյ մէջ սակայն բոլորովին կը տարբերի քոյրը. անիկա, կրթնած մօրը բարեհաճութեան, թէեւ ամէնէն յարգուած անդամն է տան, սակայն միեւնոյն ժամանակ ալ ամէնուն մտատանջութեան բեռն է: Ի՞նչպէս պիտի հարսնացնեն զայն: Խլավուզ տիկինները իրարու կը յաջորդեն, երեւակայական փեսացուներ՝ հարուստ, գործունեայ, բարեբարոյ, օդին մէջ իրարու հետ կը մրցին, աղջիկտես, անուշ, բարեմաղթութիւն, ռանսէյման, հարցում, պատասխան կը զբաղեցնեն ամբողջ ընտանիքը եւ մինչեւ իսկ ծանօթներն ու անծանօթները: «Աղէկ է, տուն մը կրնայ նայիլ», «սրիկային մէկն է, ծովը նետեցէք անոր մի տաք աղջիկը», «ամիսը 15 ոսկի ջուրին մէջ կը վատկի», «ամիսը 5 ոսկի կ'առնէ, ան ալ իրեն չի բաւեր»... Հակասութիւններ, գովեստներ, պարսաւներ, վերջապէս տարիները կը բոլորին եւ դեռ քոյրը կը սպասէ լաւագոյնին:

Մինակ քոյրը չէ որ կը սպասէ սակայն: Եղբայրն ալ հալումաշ կ'ըլլայ միեւնոյն սրտմաշուքով ու տառապանքով, անոր համար որ Պոլսոյ օրէնքը չի ներեր եղբօր ամուսնանալ, մինչեւ որ քոյրը կամ քոյրերը չամուսնացնէ: Իրաւ է որ գրաւոր օրէնք մը չկայ այս մասին եւ իրենց քոյրերը կանխելով ամուսնացող եղբայրներ եօթը տարի

ապաշխարանք քաշելու եւ քուրճ հագնելու չեն դատապարտուիր թէեւ, սակայն հասարակաց կարծիքը, մայրերու տուած դաստիարակութիւնը, տիրող ընդհանուր սովորոյթը, աղջիկ հարսնացնելու դժուարութիւնները հաստատած են այս դրութիւնը, որուն զոհուած են հազարաւոր երիտասարդներ:

Մայրեր, իրարմէ պատուաստուելով, առաջին օրէն կը սկսին նախապատիւ դիրք տալ աղջիկներուն տան մէջ: Սիրով կ'ընդունին այն ամէն ամուսնական բարեմաղթութիւնները, որոնք կ'ուղղուին աղջկան հասցէին, երախտապարտ կ'ըլլան ամէն անոնց, որոնք փեսացու մը գտնել կ'աշխատին իրենց, վերջապէս ուրիշ բան չ'ըլլար մայրերուն մտածումը, եթէ ոչ փեսացու մը գտնել: Եւ երբ ոեւէ մէկը յանդգնի տղուն ամուսնութիւնն ակնարկող խօսք մը ընել կամ հարսնցու մը առաջարկելու մեղքը գործէ, այնատեն ճշմարիտ կեսուրի դերը կը ստանայ մայրն ու տան ամէնէն մեծ թշնամին նկատելով խօսակիցը, կը սկսի տղուն յոռի կողմերը պատկերացնել անոր աչքին:

-Քա՛, ան ո՞վ է որ ուրբաթ օրը մածուն ուտէ, կ'ըսէ տղուն ակնարկելով, թէ հեղ մը տուն նայիլ սովրի, քոյրը կարգէ, անկէ ետք կարգուելու ելլայ:

Մայրը այս սկզբունքը կը սերմանէ, խօսքով ու գործով, տղուն սրտին մէջ, որ հետզհետէ կը յուսահատի ամուսնանալէ՝ տեսնելով ստուար շարքը քոյրերուն, որոնք փափուկ ծաղկի մը նման հետզհետէ կը թոռմին, կը խամրին, կը տարիքոտին ու բնական պաշտպանի մը պէտքը անհրաժեշտ կը դառնայ զանոնք ապրեցնելու համար: Միեւնոյն ժամանակ եղբայրն ալ իր կարգին կը կորսնցնէ աչխոյժն ու եռանդը, սիրտը կը մեռնի ամուրի քոյրերուն վրայ ողբալով եւ ինքնաբերաբար կը հրաժարի ամուսնանալու գաղափարէն:

Եւ հոս է որ կը սկսի անճնուիրութիւնն ու մեծութիւնը պոլսեցի եղբօր, որուն առաքինութեան որչափ գովեստ մատուցուի՝ քիչ է այս տեսակէտով:

Հազարաւոր անձինք կը տեսնենք մայրաքաղաքիս մէջ. ընկերական, կենցաղագէտ, դիւրակեցիկ եւ աշխարհասէր, ամսական 10-էն 30, 40 ոսկի ծախք կ'ընեն, պատուաւոր դիրք ունին թաղին մէջ իրենց առատաձեռնութեամբ ու քաղցր բնաւորութեամբ, աղքատախնամը, իւղագինը, ժամուցը, «Լուսաւորեա»ն, տունօրհնէքը առատ-առատ կը նուիրեն, դպրոցական տոմարներուն մէջ ամէնէն մեծ թոշակ վճարողները իրենք են եւ երբ օր մը այցելութեան երթաս այս ճոխ բնակարանը, կը ներկայացուիս սեւ հագուստով ու քթան մազերով քոյրերու: Ամուսին, կին չկայ հոն: Եղբայրը իր այնչափ կատարելութիւններովն ու արժանիքովը զրկուած է ամուսնական քաղցրութենէն, որմէ այնչափ հաճոյք կը զգար, զոհած է զինքը քոյրերուն: Հիմա որ միացեալ ամուրիներու ամէնէն մեծ երջանկութիւնը մէկ-երկու զաւակներն են իրենց փոքր քրոջ, զոր 35 տարեկան հասակին մէջ ամուսնացուցած են հազար զոհողութիւններով եւ որուն ամուսինը սակայն բնաւ չի մասնակցիր ընտանեկան ծախսերուն՝ չարունակ «կ'առնեմ, կը քալեմ» սպառնալով:

Մարդ կը հիանայ անձնազոհութեան այս աստիճանը տեսնելով «պոլսեցի եղբօր» վրայ, որուն դրուատիքը կ'արժէր որ ընէր Թէոդիկ իր գունազեղ ոճով ու ծաղկազարդ գրչով: Գաւառացի ոեւէ երիտասարդ չի կրնար կատարեալ գաղափար գոյացնել առաքինութեան այս վսեմին վրայ, մինչեւ որ չտեսնայ, թէ աղէբեկ պեխերով, կայտառ դէմքով, մաքուր հագուած եղբայրը ի՞նչպէս կ'աշխատի, կը տատի օրն ի բուն՝ իրիկուան լեցուն պաշարով վերադառնալու համար քոյրերուն քով, որոնք յաճախ «նազ» կ'ընեն իրեն, վրան կը գուրգուրան եւ սրտախաղերու ամէնէն մեծին կ'ենթարկուին, երբ տեսնեն որ թեթեւ հարբուխ մը եղած է իրենց եղբայրը:

Պոլսական մեր բարքերը վար զարնել օրէնքի կարգ անցած է: Երիտասարդներուն զեխութիւնը, չուայտ կեանքը, գինարբուքը, դրամագլուխ են գրողներու: Բայց այն դասակարգին հետ մէկտեղ այս վսեմ դասակարգն ալ պէտք է քով քովի դնել՝ փայլեցնելու համար հոգիին մեծութիւնը պոլսեցի եղբօր: Եթէ մեր մէջ ալ հաստատուէր առաքինութեան մրցանակ մը, ապահովապէս հազար արժանաւորներ պիտի գտնէինք Պոլսոյ էրիկ-մարդերուն մէջ, որոնք ընտանիքի ամէնէն ծանր բեռներուն տակ կը հեծեն՝ առանց գէթ ձագուկ մը ունենալու անոնց մէջ:

Ի պատիւ պոլսական ազնիւ զգացումներուն սա ալ ըսենք, որ մինակ քոյրերը չեն. շատ մը ընտանիքներու մէջ կը հանդիպինք ընտանեզուրկ հօրաքոյրերու եւ մօրաքոյրերու, որոնք տան ամէնէն պատուաւոր անդամներուն հաւասար կերպով կը կենակցին հոն, մաքուր կը հագուին, յաճախ կը ծխեն ընտիր տեսակէն, բժիշկ կու գայ իրենց համար, դեղ-դարման, վերջապէս կ'ապրին վայելուչ պայմաններով իրենց ազգականին տան մէջ, մինչեւ ցմահ:

Եւ գիտէ՞ք ինչ ըսել է վայելուչ ապրիլ Պոլսոյ նման բազմապահանջ մայրաքաղաքի մէջ, ուր ընտանիքի վրայ աւելցած անհատ մը ամէնէն քիչ տարեկան 20-30 ոսկի ծախս կը պահանջէ: «Երեք հոգիի կերակուրը չորս հոգիի կը բաւէ», գաւառական առածը բնաւ չի կրնար յարմարիլ Պոլսոյ միջավայրին: Հոս ամէն անհատի համար մասնաւոր ծախս պէտք է, քանի որ հացէն, մաղտանոսէն, սոխէն սկսեալ ամէն բան, մինչեւ իսկ կարմրուկ խնձորն ու սեւ սալորը, որ կը փտի դուրսը՝ պարտէզներուն մէջ, դրամով միայն կարելի է ձեռք անցընել ի Պոլիս:

Այս կրկնակ տեսակէտներով կը հիանանք պոլսեցի եղբօր առաքինութեան վրայ. առանց անոր ո՛րչափ պիտի ծանրանար հասարակութեան բեռը: Եթէ եղբայրներ զուրկ ըլլային անձնազոհութեան զգացումէն, եթէ իրենց մօր լուծը թօթափելէ ետք, ընտանիք, քոյր, ամէն նկատում ոտքի տակ առնէին, եթէ մօրաքոյրեր, հօրաքոյրեր ապաստանարան չգտնէին իրենց ազգականներուն քով, հիմա հազարներով պիտի համրէինք թիւը թշուառներուն ու հասարակաց դթութեան կարօտ լքեալներուն: Հիւանդանոց, անկելանոց, ապաստանարան քիչ պիտի գար

պարտկելու լէգէոնը չամուսնացած, լքուած քոյրերու, ազգականներու, եթէ էրիկ-մարդիկ, եսասիրութեամբ իրենց գլխուն ճարը նայելով, «ամէն մարդ իր համար, Աստուած միայն ամէնուն համար» ըսէին ու բնաւ չխորհէին ընտանիքի բեկորներուն վրայ:

Ցօղուածի մը մէջ պատկերացնել դիւրին բան է անչուշտ զոհողութեան, անձնուիրութեան չափը եղբօր, սակայն իրականութեան մէջ ո՛րչափ դժուարակիր, անտանելի եւ ծանր է բեռը անոր:

25 Փետրուար-9 Մարտ 1912

ՀԱՅԵՐԸ ԿԸ ՍԿՍԻՆ ԳԱՂԹԵԼ

Իրազեկ բարեկամ մը սրտի խոր ցաւով կը հաղորդէ արտասահման գաղթելու համաճարակը, որ սկսած է սուր հանգամանք ստանալ գաւառական այլ եւ այլ անկիւններու մէջ: Բռնապետութեան չրջանին գաղթողները արդարացում մը ունէին. երկիրը սուրի ու հուրի մատնուած էր, ամէն կողմ զուլում, բռնութիւն, բանտ, առեւանգութիւն կը տիրապետէր ու հայը, որ առաւելապէս ենթական էր այս ամէնուն, գոնէ հոգին ազատելու համար աչքը կը գոցէր ու կը նետուէր անծանօթին գիրկը՝ Եւրոպա, Ամերիկա, Ռուսիա եւ վերջապէս ո՛ւր որ առաջնորդէր զինքը ճակատագիրը: Այսօր սակայն երբ երկիրը նոր վարչութեան մը, նոր փուլի մը մէջ մտաւ, կարճ դադարէ մը ետք կրկին սկսած է արտագաղթի հոսանքը, որ ուրիշ արդիւնք չ'ունենար, եթէ ոչ դատարկացնել մեր դրախտանման երկիրը ու ստիպել մայր հայրենիքին զաւակները, որ երթան Ամերիկայի արդէն իսկ խճողուած գաղթականութեան մէջ տաժանակիր աշխատութեան ենթարկուելու:

Պուէնոս Այրեսի մեր պատուական թղթակիցին սրտառուչ նամակը, զոր հրատարակեցինք մեր երկուշաբթիի թիւով, պայծառօրէն կը ցուցնէր, թէ ի՛նչ դառն ճակատագիր կը սպասէ անպատրաստ ու անգէտ կերպով Ամերիկա նետուողներուն: Եւ սակայն այդ գաղթողներուն անծանօթ չեն պանդխտութեան նահատակութիւնները, քանի որ վերջին քառորդ դարուն մէջ բաւական հայեր ամէն դիւղերէ ու քաղաքներէ խուժեցին արտասահման, համտեսեցին ուսումէ, լեզուագիտութենէ, արհեստէ ու դրամագլուխէ զուրկ գաղթականին սպասող դառնութիւնները: Եւ հիմա երբ ասոնց ամէնքը գիտնալով հանդերձ կրկին կը նախընտրեն հայրենիքը թողուլ եւ թշուառութեան դէմ

երթալ բաց աչքով, կը ցուցնէ, թէ այդ մարդիկը պանդխտութեան տառապանքներէն տասնապատիկ աւելի անտանելի կեանք մը կը վարեն, որ ամէն բան աչքի առնելով գլուխնին կ'առնեն կը հեռանան: Ո՞ւր կ'երթան՝ իրենք ալ չեն գիտեր, ամէն պարագայի մէջ քէն կ'ընեն ջիրենք ծնող ու սնուցանող մայր երկրին, ու արցունքը աչքերնին, կրակը սրտերնին, կ'առնեն կը քալեն: Մեր Պուէնոս Այրեսի թղթակիցը նշանակալից յայտնութիւն մը ըրած էր. «Եթէ Ամերիկա պանդխտող հայերը իրենց ծննդավայրին մէջ այսչափ գերմարդկային ճիգերով աշխատէին, ապահովապէս պանդխտութեան մէջ վաստկածնուն կրկնապատիկը պիտի չահէին»: Ո՛րչափ արդար, ո՛րչափ ճշգրիտ դիտողութիւն. մեր գիւղացիներուն եւ նոյնիսկ քաղաքացիներուն աշխատելու եղանակը մօտէն ուսումնասիրող եւրոպացի մը կամ ամերիկացի մը պիտի զարմանար, թէ այսչափ ծոյլ, անհոգ, դանդաղ աշխատութեամբ ի՞նչպէս կրնանք ուտելիք հաց գտնել: Գիւղացիներ մանաւանդ կարծես ստեղծուած են առտուն քիչ մը հերկ կամ քաղ ընելու եւ յետոյ ամառը պաղ աղբիւրներուն, հովանոցի ծառերուն շուքը քնանալու կամ աղբանոցներուն վրայ հաւաքուելով շաղակրատելու: Շատեր նոյնիսկ լեռնէն փայտ կտրելու հոգը անգամ իրենց կիներուն ու աղջիկներուն կը ձգեն, որոնք արդէն իսկ ստիպուած են առտուն կանուխ աղբիւրէն ջուր բերելու, կովերը, ոչխարները կթելու եւ զանոնք հովիւին յանձնելու, հաց եփելու, մածուն մակրդելու, կերակուր պատրաստելու, դաշտի աշխատութեանց մասնակցելու, հիւրերը պատուասիրելու, տղոց վրայ գլուխ չհինելու եւն., եւն.: Մէկ խօսքով, գործին ամբողջ ծանրութիւնը կը կեդրոնանայ գիւղերու մէջ կին-մարդոց վրայ եւ այր մարդիկ մեծ մասամբ պարապ կ'անցընեն իրենց ժամերը շաղակրատելով:

Եւ ահա այս մարդիկն են որ մէկ օրէն միւսը կ'իյնան ամերիկեան գործարաններուն մէջ ու կը ստիպուին ամենատաժանելի աշխատութեանց ենթարկուիլ:

Եւ սակայն, ինչպէս ըսինք, ո՛վ գիտէ որչափ անտա-

նելի դարձած է կեանքը իրենց գիւղերուն մէջ, որ այս դիւրատար պայմանները ձգելով տաժանակիր աշխատութեան մը ընդառաջ կ'երթան մեր գիւղացիները:

Միմիայն Զարսանճաքի գիւղերէն անցած չաբթու 12 հոգի եկած անցած են Ամերիկա, այսօր ալ 22 հոգի կու գան՝ միշտ Ամերիկա երթալու համար եւ այսպէս յաջորդաբար գիւղերը պիտի պարպուին եւ Զարսանճաքը պիտի ստիպուի դատարկանալ աշխատող ձեռքերէ, քանի որ 17 հոգի ալ Ռուսիա գաղթած են եւ դեռ գաղթելու ալ տրամադիր:

Եւ սակայն ինչո՞ւ կը գաղթեն: Տեղական իշխանութիւնները արդեօք հետամուտ կ'ըլլա՞ն հետաքրքրուելու, հարցնելու, թէ ի՛նչ պատճառ կայ, որ այս աշխատող ձեռքերը մեր երկիրներէն կը հեռանան ու արդէն իսկ մեծ մասամբ անմշակ մնացած մեր արգաւանդ երկիրը իր խոպան հողերուն վրայ նոր տարածութիւն մըն ալ կը ստիպուի աւելցնել: Ասիկա փնտռել կառավարութեան էական պարտականութիւնն է, որովհետեւ առանց գիւղացիի քաղաքացի չկայ եւ առանց ժողովուրդին ալ՝ կառավարութիւն: Իւրաքանչիւր գաղթական, որչափ ալ խեղճ անձնաւորութիւն, քար մըն է որ կը տանի հայրենի տան շէնքէն եւ այդ քարը կարելի չէ այլեւս իր տեղը դետեղել: Զարսանճաքցին կը գաղթէ, որովհետեւ 35 միլիոն ազատ օսմանցիներու մէջ չի կրնար հանդուրժել, որ ինք իբր ճորտ ապրի ու գերիի նման ցանէ, վարէ, քաղէ աղային կամ պէյին հաշուոյն՝ միշտ անոր ստրուկն ու հնդկահաւորը ըլլալով, տունով տեղով, մեծով պզտիկով: Պէյերը երեք տարի է ո՛չ միայն կը սպառնան գիւղացիներու, այլեւ ամբողջովին կտրած, վառած, փճացուցած են պարտէզներու պտղատու ծառերն ու այգինները՝ աւերակոյտի մը վերածելով գեղերը:

Ամէնէն անտանելին. երեք տարի է որ վարուցան չէին ըներ խեղճ մարդիկը եւ, պոլսական արդարութեան վրայ դրած իրենց յոյսը, կը սպասէին որ այս ազատ դարուն մէջ, չնորհիւ սահմանադրութեան, իրենք ալ պիտի կրնային հաւասար իրաւունք վայելել բոլոր օսմանցիներուն պէս:

Հիմա սակայն տեսնելով որ, ձգենք կառավարութիւնը, պատրիարքարանն ալ այլեւս նկատողութեան չ'առներ իրենց աղերսները, ճարահատ կը լքեն ղիրենք անօթի ձգող հողը եւ դուրը ափ կ'առնեն պանդխտութեան:

Չէ՛, պէտք չէ որ մենք այսպէս վարուինք մեր ժողովուրդին հետ: Անոնք որ ճառերով, յայտագիրներով ու ամէն տեսակ հրատարակութիւններով ու բանախօսութիւններով ժողովուրդը երջանկացնել կը խոստանան երեսփոխանական ընտրութեան նախօրեակին, անոնք, որոնք երկրին առաջդիմութեան, զարգացման ու բարգաւաճման կը ցանկան, անոնք, որ ժողովուրդին հայրը կ'անուանեն ինքզինքնին, պէտք է քննեն գաղթի հարցը ու առաջքը առնեն գիւղերը դատարկացնել սպառնացող այս վտանգին, որ թէեւ յամր, բայց ամէնէն ծանր հարուածը տալ կոչուած է մեր սիրելի երկրին:

7-20 Մարտ 1912

ՀԱՅԿԻԹԻՆ ՄԷՋ ՄԱՋ ՓՆՏՈՂՆԵՐ

Հայ ազգը այս միջոցիս իր ամբողջ ուշադրութիւնը նուիրած է մարդ փնտռելու: Դիոգինէսի ցորեկ ատեն լապտերով մարդ փնտռելու մտահոգութիւնը չատ աննշան կը մնայ մեր արդի սրտմաշուքին հանդէպ, երբ թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ գաւառներուն մէջ մեծով-պզտիկով փնտռտուքի ելած, չորս աչքով զննութենէ կ'անցընենք մեր միջավայրը ու յուսահատ կը բացագանչենք. «Մարդ չկայ»: Ամէն կողմ այս բանաձեւն է որ կ'արձանագրուի, մանաւանդ սա վերջին օրերս, երբ օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւնները իրենց ճգնաժամին հասած են, մեր դրացի համայնքները իրենց ընտրելիները նշանակած վերջացուցած են եւ մենք ժողով ժողովի վրայ կը գումարենք, գիշեր-ցորեկ կը խորհրդակցինք, ծրագիրներ կը կազմենք, պլատֆորմներ կը հրատարակենք եւ դեռ ընտրութեան գործին մէջ քայլ մը իսկ առնել չկրնալով յաջողիլ՝ կը բացագանչենք. «Մարդ չկայ»:

Եւ արդարեւ մարդ չկայ, որովհետեւ մեր փնտռած իտէալ մարդը դեռ չէ ստեղծուած մինչեւ այսօրս, ու գուցէ ասկէ ետք գիտութիւնը յաջողի զայն կերտելով ներկայացնել հայ ազգին, իբր ի դարու հրաշալիքը: Մենք կը փնտռենք երեսփոխանցու մը, որ ըլլայ բարձր կրթութիւն ստացած, քաջ օրէնսգէտ, հմուտ՝ եւրոպական լեզուներու եւ մանաւանդ պետական լեզուին, քաջ հռետոր, մաքուր բարոյականի տէր, ուրիշներէ չառաջնորդուող եւ ընդհակառակը՝ ինքը ուրիշները իր ետին ձգող, անկաշառ, սկզբունքի սիրահար, ազգը սիրող, գիշեր-ցորեկ իր ընտրողներուն վրայ մտածող, ծանրագլուխ, ընկերական եւ քիչ մըն ալ ընկերվարական, մէկ խօսքով՝ անթերի մարդ մը: Ու, մեր մտքին մէջ կերտած ասանկ երեսփոխանցու մը, կ'արհամարհենք անկէ դուրս ամէն հայ թեկնածու, որ

յանդգնութիւնը կ՛ունենայ առաջ նետուելու: Այսօր ամէնէն արժանաւոր հայ թեկնածուն մեզի համար անարժան կը նկատուի օսմանեան երեսփոխանութեան, որպէս թէ ուրիշ համայնքներու ընտրելիները երկինքէն իջած մարդիկ ըլլային:

Թեկնածուի մը անունը արտասանուելուն պէս հայ դէմքերը կը ծռմռկին, ճակատները կը խորշոմին ու յուսահատական դժգոհութեան մը կը յայտնեն սա բացագանչութիւնները.

-Աղէկ է ախպար, բայց... ի՞նչ ըսեմ, մարդ չի կրնար վստահիլ իր խօսքին:

-Գէշ չէ, բայց... չենք-չնորհք տաճկերէն մը չի կրնար խօսիլ:

-Կրնայ ըլլալ, բայց... օրէնք չգիտէ:

-Խայտառակութիւն է եղբայր, ան ով, մեզուս ըլլալը ո՛վ:

Վերջապէս կարելի չէ որ թեկնածուի մը անունը արտասանուի եւ երկու հայ համամիտ ըլլայ անոր արժանաւորութեան, մինչդեռ իրականին մէջ եթէ հայերէն ներկայացուած թեկնածուները ուրիշ ազգերու մէջ ըլլային, անոնց պատկանող համայնքները գուցէ պարծենային իսկ ատանկ ազգակից մը խորհրդարան ղրկած ըլլալնուն վրայ:

Անցած նստաշրջանին չատ ինչ կորսնցուցինք մեր այս ծայրայեղ բծախնդրութենէն եւ մինչ մենք լաւագոյնը փընտռելու երազով կ՛օրօրուէինք, մեզի մրցակից ազգեր լաւը բերին նստեցուցին մեր ազգին իրաւունքը եղող մէկէ աւելի երեսփոխանական աթոռներու վրայ, օրինակի համար Խարբերդինը, Ատափազարինը եւն.: Այս տարի ալ ըլլալիքը տարբեր բան չէ, քանի որ Մարտի կիսուն հասանք եւ դեռ չկրցանք որոշում մը տալ, թէ որո՛նք են մեր թեկնածուները եւ որո՛նց պիտի տայ իր քուէն հայ ազգը:

Մինակ մեզուսութեան համար չէ սակայն, նախարարութեան եւ ուրիշ պետական ու ազգային բարձր պաշտօններու համար ալ նոյնքան բծախնդիր ենք մենք ու երբ

լսենք, որ կառավարութիւնը կը մտածէ այսինչ հայը նախարարութեան կամ պետական բարձր պաշտօնի մը կոչել՝ իսկոյն կը զարմանանք ու օտարին առջեւ կը բացագանչենք, թէ

-Ան ո՞վ է որ նախարար կամ բարձր պաշտօնատար մը ըլլայ:

Եւ հաւատացէ՛ք, եթէ ընտրութիւնը հայ ազգէն կախուած ըլլար, այսօր մենք ո՛չ նախարար կ՛ունենայինք, ո՛չ խորհրդական, ո՛չ ծերակուտական եւ ոչ ալ բարձր դիրք գրաւող ոեւէ պաշտօնեայ, որովհետեւ, հայկական դատողութեամբ, մարդ ատանկ պաշտօնի մը հասնելու համար պէտք է ամէն կատարելութիւն մարմնացնէ իր վրայ եւ, աւա՛ղ, հայոց մէջ չկայ ատանկ մարդ մը: Հոգ չէ թէ հայուն մէկ քառորդ արժանիքը չունեցող մէկը գրաւէ պետական բարձր դիրքը, մենք անոր արժանիքով չենք հետաքրքրուիր, կը մտնենք անոր իշխանութեան տակ ու սիրով կ՛ենթարկուինք անոր քմահաճոյքներուն:

Անգամ մը եւրոպական տէրութիւնները նեղը դրած էին Համիտը որ անպատճառ բարենորոգումներ ի գործ դնէ Հայաստանի մէջ, եւ ինչպէս գիտենք, տարին մէկ քանի անգամ ասանկ առաջարկներ կ՛ընէին մեծ տէրութիւնները, երբ իրենք որեւէ պատճառ ունենային բռնապետին սպառնալու: Համիտ, իր յանդգնութեանը չափ ալ երկչոտ, իսկոյն մեծ ժողով կը գումարէ Երլտըզի մէջ բոլոր հին ու նոր պետական անճանց մասնակցութեամբ եւ օրակարգի վրայ կը դնէ Հայաստանի բարենորոգման հարցը: Խնդիրը ծանրակշիռ էր, բոլոր ժողովականները ստիպուած էին խոհեմութեամբ արտայայտել իրենց դաղափարները, որովհետեւ թէեւ անուանապէս պետական ժողով էր, բայց իրականութեան մէջ զիրար յօշոտելու պատրաստ դայլերու վոհմակի մը հաւաքոյթն էր, ուր ամէն մարդ Համիտի տեսակէտը պիտի պաշտպաներ, հակառակ պարագային արտասանուած ամէնէն թեթեւ բառն անգամ ժուռնալ կ՛ըլլար ու կը մատուցուէր բռնապետին: Ուստի երբ ժողովականները բառերը ծամծմելով ժամավաճառ կ՛ըլլային, այն ատեն-

ւան ծերունազարդ եպարքոսը Խալիլ Ռիֆաթ փաշա ըսաւ, թէ

-Պարապ տեղը ժամավաճառ չըլլանք, իմ կարծիքովս միակ կտրուկ միջոց մը կայ եւրոպական տէրութեանց այս տեւական սպառնալիքէն ազատելու. մէկ քանի հայ պաշտօնատարներ կը կարգենք, հայաբնակ նահանգներու բարենորոգութեան գործը անոնց կը յանձնենք, կը լմննայ կ'երթայ:

Խալիլ Ռիֆաթ փաշայի այս յանդուգն առաջարկը ռումբի նման պայթեցաւ ժողովին մէջ եւ մէկ-երկու փութկոտ նախարարներ իսկոյն հաղորդեցին Համիտի: Բռնապետը, հակառակ անոր որ մեծ վստահութիւն ունէր իր վեզիրին վրայ, իր ներկայութեան կանչել տուաւ զայն ու բացատրութիւն պահանջեց հայասէր զգացումներուն համար: Ռիֆաթ փաշա, որ երկար տարի այլ եւ այլ նահանգներու մէջ կուսակալութիւն եւ յետոյ տարիներով ներքին գործոց նախարարութիւն ըրած ըլլալով մօտէն ճանչցած էր հայոց մոլութիւնները

-Ուրիշ միջոց չկայ այս եւրոպական տէրութեանց գլխու ցաւէն ազատելու, ըսաւ: Քանի մը հայ պաշտօնատարներ կարգենք հայաշատ նահանգներու համար, նոյնիսկ կուսակալներ ու միւթեսարըֆներ, անոնց յանձնենք բարեկարգելու գործը եւ պիտի տեսնուի, որ կարճ ժամանակի մէջ հայերը գիրար պիտի բզքտեն լմնցնեն ու գիրենք պաշտպանողներն ալ խաղք խայտառակ դարձնեն:

Համիտ ծիծաղեցաւ իր ծերունի եպարքոսին սրամտութեանը վրայ եւ, իրաւունք տալով հանդերձ անոր, քաջութիւնը չունեցաւ փորձ մը ընելու:

Արդարեւ չենք գիտեր, թէ Խալիլ Ռիֆաթ փաշա ո՛րչափ իրաւունք ունէր ասանկ դատաստան մը ընելու հայոց նկատմամբ, բայց մեր իրարու հանդէպ տածած զգացումներէն եւ գիրար գնահատելու եղանակէն դատելով կըրնանք ենթադրել, թէ փորձառու վեզիրը չատ լաւ սերտած էր մեր ներքին կեանքը:

Ի՞նչ է աս իրար չքաշելները, ի՞նչ է աս բծախնդրութիւնները: Քանի մը երեսփոխան պիտի ընտրենք, խոշորացոյցը առած ձեռքերնիս հաւկիթին մէջ մազ կը փընտռենք: Անգամ մը խորհրդարան ոտք կոխա՞ծ էք, տեսա՞ծ էք, թէ ինչ տեսակ անձինք երեսփոխանի հանգամանքով եկած նստած են հոն: Հաւատացէ՛ք, որ մեր ամէնէն չհաւնուածը դեռ 10 տարի դաս կրնայ տալ այդ 280 երեսփոխաններէ 200-ին:

Վերջին օրերս ուրիշ բանաճեւ մը սկսաւ շրջան ընել հայ բերաններու մէջ.

-Փոխանակ շատ թիւով հայ երեսփոխան տալու, քիչ, բայց արժանաւոր երեսփոխաններ տալը աւելի նպաստաւոր է ազգին:

Տեսա՞ք հիմա տրամաբանութիւնը: Ժողովի մը մէջ, ուր ամէն օրէնք ու առաջարկ ձայներու մեծամասնութեամբ կը վճռուի, ինչո՞ւ մենք չչանանք կարելի եղածին չափ շատ ձայն ունենալու:

Արդէն մեծ թիւով կարող երեսփոխան ունենալն ալ մասամբ փորձանք մըն է, որովհետեւ եթէ ամէնքն ալ արժանըտիր ըլլան՝ իրարու հետ չափուելու կ'ելլեն եւ գիրար կը չէզոքացնեն: Բաւական է, որ մէկ-երկու կարող վարիչներ ունենանք, մնացածներն ալ անոր կը հետեւին: Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ ուրիշ օտար խորհրդարաններու մէջ ալ երեւոյթը նոյն է. ամէն կուսակցութիւն մէկ քանի երեսփոխաններ ունի, որոնք չարունակ կը խօսին ու կը վարեն, իսկ միւսները կը հետեւին անոնց: Եւրոպական փարլամենթներու հետեւող մը միշտ կը հանդիպի միեւնոյն անուններուն, որոնք կը խօսին ու կը վիճին: Մենք ինչո՞ւ այսչափ իրար անցնինք ու ամիսներով լաւագոյնը փընտռելու ելլենք, երբ լաւերը ունինք եւ մանաւանդ երբ ընտրութեան օրերն ալ գրեթէ եկած հասած են:

8-21 Մարտ 1912

ԿՏԱԿ ՄԻ՛ ԸՆԷՔ

ԵԹԷ ՉԷՔ ՈՒԶԵՐ ԱԶԳԻՆ ԳԼԽՈՒՆ ՓՈՐՁՄԱՆՔ ԲԱՆԱԼ

Առհասարակ մեր մեծ կտակներուն շուրջ անցած դարձած ողբալի տեսարաններուն մօտէն ականատես եղող մը կարելի չէ որ մեր վերնագրէն տարբեր բացագանչութիւն մը ընելու մղուի: Կտակ մի՛ ընէք, եթէ չէք ուզեր ազգին գլխուն փորձանք բանալ:

Երէկ առտու կարինէն հետեւեալ հեռագիրը ստացանք.

«Ժողովուրդը վրդովուած խնամակալութեան ապօրէն կարգադրութիւններէն, մօտ 800 հոգի հաւաքուելով ընդդէմ մէկ ձայնի որոշեց, որ հոգաբարձութիւնը շարունակէ իր պաշտօնը՝ պաշտպանելով կտակին կանոնադրին տրամադրութիւնները եւ դիմել Կարնոյ Երեսփոխանական ժողովին՝ միջոցներ ձեռք առնելու ժողովրդեան իրաւունքները պաշտպանելու, պահանջելով Աբուլեանի հեռացումը, պահանջել առաջնորդէն որ բողոքէ յանուն ժողովուրդի իրաւունքներուն եւ քննիչ մարմնի մը միջոցաւ ճշդել տագնապին պատասխանատուները եւ իրաց վիճակը: Եթէ վարժարանը նորէն փակելու կարգադրութիւն ըլլայ, մեր միջոցներով պահել դպրոցը, մինչեւ վէճին կարգադրումը: Եթէ խնդիրը չհարթուի, յաջորդ կիրակի նոր ժողով գումարել:

Ի դիմաց ժողովուրդէն ընտրուած մասնախումբին

Ատենադպիր Ատենապետ

ՄԷՍՐԻԿԵԱՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

22 Ապրիլ 1912»:

Այս հեռագրին ոգին հասկցնելու համար, առանց ծամծմելու եւ բառերու հետ խաղալու, պէտք կը տեսնենք ըսել, թէ Կարինի Սանասարեան վարժարանին հիմակուան տեսուչը դաշնակցական է, հոգաբարձուներուն մեծ մասը դաշնակցական են, պաշտօնէութիւնէն Աբուլեան ոչ-դաշնակցական է եւ Դաշնակցութեան դէմ մաքառող, Սողիկեան երկու չուրին մէջ ալ կը լողայ, իսկ ուսուցիչ Մանուկեան, որուն գլխուն չուրջն է, որ կը պայթի փոթորիկը, աւելորդ է ըսել, ոչ-դաշնակցական:

Այս քանի մը տողերը Ցայսմաւուրքի չափ գրուածներէ աւելի պերճախօս են՝ հասկցնելու համար, թէ ի՛նչ է Սանասարեան վարժարանի շուրջ մղուած կռիւին չարժառիթը: Կ. Պոլսոյ խնամակալութիւնը, որուն գլուխը կը գտնուի Գաբրիէլ Էֆենտի Նորատունկեան, չ'ուզեր որ դպրոցը կուսակցական հաւաքատեղիի մը երեւոյթը առնէ: Արդէն դպրոցին տէրն ու հիմնադիրը՝ աղա Սանասարեան ալ բարի, աստուածավախ մարդ, դպրոցին սկզբունք ընդունած է զարգացած հայեր հասցնել, մտքով, սրտով ու կրօնքով կատարեալ հայեր, եւ սակայն խնամակալութիւնը դպրոցին արդի ուղղութիւնը բոլորովին չեղած կը նկատէ հիմնադիրին նպատակէն: Կարգապահութիւն քնաւ չէ մնացած, կ'ըսեն. աշակերտները միահեծան տէրն են դպրոցին, այսինչ ուսուցիչը կ'ուզեն, այնինչը չեն ուզեր, ուսանողական միութիւն կազմած են ու այդ անուամբ հրամանագրեր կը հասցնեն հոս ու հոն, եկեղեցիին սէրը, յարգանքը բոլորովին վերցուած է աշակերտներէն, որոնք նոյնիսկ բարերարին համար կատարուած հոգեհանգստեան արարողութեանց ալ դժուարաւ կը մասնակցին ու կը ծաղրեն կրօնք, եկեղեցի եւ այլ նուիրական սրբութիւն:

Եթէ առաջ ըլլար, գուցէ թերահաւատէր խնամակալութիւնը այս ըսուածներուն նկատմամբ եւ սակայն Պոլսոյ մէջ նոյնիսկ որբանոցի ու կեդրոնականի նպաստընկալ ուսանողներուն մէջ ասոնց բոլորը տեսնելէ ետք, այլեւս պատճառ չէր մնար տարակուսելու, թէ տեսուչով հոգաբարձուով Դաշնակցութեան յանձնուած դպրոցի մը տղաքը ի՞նչ պիտի ըլլային: Ուստի խնդիրը աւելի չկնճռոտած, խնամակալութիւնը որոշեց կտրուկ կարգադրութիւններ ընել ու դպրոցը փակել, եթէ անկարելի ըլլայ

կարգապահութիւն հաստատել: Արդէն ուրիշ ի՞նչ կրնար ընել 20 տարիէ ի վեր չարունակուող կրթական հաստատութիւն մը երբ մէկ օրէն միւսը այս աստիճանին կ'իջնէր, ամէն մարդ իր կանգունովը առնել-ծախել կ'ուզէր, 100 հազար ոսկինոց այս գործին մատակարարութիւնն ու պատասխանատուութիւնը ստանձնող խնամակալութեան ուրիշ բան չէր մնար ընելիք, եթէ ոչ առժամաբար դպրոցը գոցել:

Եւ դպրոցը գոցելը ի սպառ փակել չէ Սանասարեան հաստատութիւնը, որովհետեւ կտակարարը անպատճառ արդի աշակերտները աչքի առջեւ ունենալով չէ որ պատրաստած է իր կտակը, խնամակալութիւնը նոր կարգապահ աշակերտներ կը գտնէ եւ անոնցմով կը վերաբանայ դպրոցը Կարինէն դուրս Սեբաստիոյ կամ Խարբերդի մէջ:

Իսկ գալով բողոքի միթինկներուն ու հեռագիրներուն՝ ատոնց արժէքը հասկցուած է այլեւս. պոլսահայ ժողովուրդը պէտք եղածէն աւելի լսեց զանոնք եւ հիմա երբ հազար բողոքողներու կողմէ հեռագիր մը կու գայ, անմիջապէս կը յիշէ «բացի ու գոցի» խնդրոյն առթիւ աչքէն ու ձախէն տեղացած այս կարգի հեռագիրներ, որոնք կը պահանջէին խորհրդարանէն դուրս վտարումը 29 վատերուն, որոնցմէ ոմանք սակայն հոգ չէ թէ այսօր մեծ յարդ կը վայելեն դաշնակցական շրջանակներու մէջ:

Ուրիշ ուշագրաւ պարագայ մըն ալ կայ. այս ղգայուն հայերը արդեօք միմիայն իրենց կուսակցութեան վերաբերող հարցերու համա՞ր կը վրդովուին, անկէ դուրս ազգին ցաւերը զիրենք չի՞ շահագրգռեր բնաւ, ատոնց մասին ի՞նչու չեն բողոքի ձայն բարձրացներ: Մեպուսական ընտրութիւնները չսկսած, Դաշնակցութիւնը անընդհատ բանակցութիւններ կատարելով Իթթիհատի հետ, անուղղակի կերպով յայտարարեց, թէ հայ ազգը այս անգամ առնուազն 20 մեպուս պիտի տայ եւ այսպէս ալ հաւատացուց ժողովուրդը, հիմա որ ոչ թէ 20, 18, 15, այլեւ անցած տարւանին չափ իսկ մեպուս չկրցաւ տալ Հայութիւնը, հիմա երբ Խարբերդի, Տիյարպեքիրի, Պիթլիսի նման բազմաշատ

հայ կեդրոններ հայ մեպուս մը իսկ չտուին, ո՞ւր են այդ շուտով վրդովուող հայերը, ինչո՞ւ բողոքի հեռագիր չեն ուղղեր դաշնակցական շեֆերուն ու չեն պախարակեր անոնց եսամոլական ընթացքը:

Եթէ ուրիշ ոեւէ մէկը միանար Իթթիհատի, միմիայն իր մեպուսութիւնը ապահովելու համար, արդեօք ինչէ՛ր պիտի գրէին ու խօսէին մեր ազատախոհ տղերքը. վատ, դաւաճան, ազգադաւ, հայակեր, չահամոլ տիտղոսները քանի՞ անգամ չըլլան պիտի ընէին Իթթիհատի հետ միացողին գլխուն, ո՞ւր է, ինչո՞ւ թեթեւ դիտողութիւն մը իսկ չեն ըներ դաշնակցական շեֆերուն, որ ազգը զուր յոյսերով այսչափ օրօրելէ եւ միմիայն իրենց անձին ընտրութիւնը յաջողցնելէ ետք, հիմա պարտութիւն կը խոստովանին:

Խոհեմութի՞ւն է միթէ խորհրդարանին հայ անդամները միմիայն դաշնակցականներէ ընտրելը: Դաշնակցութիւնը կուսակցութիւն մըն է, որ կրնայ այսօր կամ վաղը գժտուիլ Իթթիհատի կուսակցութեան հետ, եւ քանի որ տիրող կուսակցութիւնն ալ Իթթիհատն է, այն ատեն ամբողջ ազգը գժտուած պիտի նկատէ իրեն հետ. ի՞նչ հաշիւ է աս, ի՞նչ ազգասիրութիւն, որուն հեղինակները ամբողջ ազգը երեսի վրայ ձգած միմիայն իրենց համար մէկ մէկ երեսփոխանութիւն կ'ապահովեն եւ դարձեալ հայ ազգին փրկիչներն են:

Այո, երբ Սանասարեանի տեսչութեան համեմատաբար փուճ ու տասներորդ կարգի կարեւորութիւն ունեցող խնդիրին համար այսչափ վրդովուող, միթինկ գումարող, բողոքի հեռագիրներ տեղացնող էրզրումցիները, ազգին ամէն գործերուն համար ալ նոյնքան վրդովուէին, այն ատեն արժէք կ'ունենայինք իրենց բողոքի հեռագիրները, բայց երբ ազգին ամէնէն կենսական չահերուն ոտնակոխ եղած պահուն կը քնանան ու իրենց կուսակցական հաշիւներուն համար ոտքի կ'ելլեն, այն ատեն ամէն մարդ կը զգայ, թէ յանձնարարութեան վրայ պոռթկացած են այդ զգացումները:

Խեղճ Սանասարեա՛ն, ի՞նչ նպատակի համար յատկացուցած է իր կտակած գումարը եւ հիմա ինչ էնթրիկներ կը դառնան անոր չուրջ: Իրաւ որ մարդ կը մղուի դէմն ելլողին թելադրել, որ կտակ չընէ, որովհետեւ մենք կտակ ընդունելու եւ զայն խղճմտաբար գործադրելու արժանի մարդիկ չենք: Մինակ Սանասարեանը չէ: Հապա սա Եոհաննեսքուին կտա՛կը. անոր գլուխէն անցած-դարձածները ճշմարտապէս վէպ մը կ'ըլլան: Իզմիրեանց կտակը ի՞նչ է. այսչափ տարի է չնորհաբաշխութիւնները կ'ըլլան աջ ու ձախ, ըսէ՛ք, տեսա՞ք որեւէ հրատարակութիւն, որ Իզմիրեանցի գոյութեան պատիւ բերէր եւ կամ տասը փարայի օգտուող մը եղա՞ւ Իզմիրեանցի վարձատրած երկերէն:

Մենք կտակ գործադրել չենք գիտեր:

11-24 Ապրիլ 1912

ԱՐԹԻՆ ԵՒ ՀԱՅՏԱՐ

Ղալաթիոյ նոր կամուրջը առայժմ առաջին բարենորոգումն է որ աչքի կը զարնէ իր եւրոպական կերտուածքով, ելեկտրական լամբարներով, լայն ու հանգստաւէտ ճամբով: Թէեւ տոկունութեանը մասին թերահաւատողներ չեն պակսիր ու գերմանական երկաթին փխրունութիւնը անընդունակ կը գտնեն այսչափ ծանրօրէն սալարկուած բեռ մը կրելու, եւ սակայն կառավարութիւնը անշուշտ յոռետեսներէն լաւ կը կշռադատէ իրերը ու մասնագէտներու քննութեան ենթարկելէ ետք զետեղած է նոր կամուրջը, որ բացի իրեն համար վճարուած 300 հազար ոսկիներէն, իր վրայէն ամէն վայրկեան անցուդարձ ընող հազարաւոր անձանց կեանքերուն պատասխանատու է լիուլի:

Կամուրջին սալարկումը դեռ չէր աւարտած եւ առջի օր, երբ Ղալաթիայէն Պոլիս կ'անցնէի, տեսայ, որ երկու գործաւորներ, երկաթի ճողի մը տակ մտած, հեւալով, տքալով, ուժասպառ կը փոխադրէին զայն կամուրջին մէկ մասէն միւս մասին վրայ: Գործաւորներէն մէկը, որ իր ընկերէն երիտասարդ էր, գրեթէ ամբողջ ծանրութիւնը ինք կը կրէր եւ որ չկրնալով այլեւս տոկալ

-Խերը կ'անիծեմ ես այս գործին, ըսաւ: Կիրակի օրը հաշիւս պիտի մաքրեմ ու ալ չպիտի աշխատիմ հոս:

-Ես ալ քեզի պէս, պատասխանեց ընկերը, Արթի՛ն, դուն ուր որ երթաս՝ ես ալ մէկտեղ պիտի երթամ, քաշուելիք գործ չէ ասիկա, բայց ուր ալ որ երթանք, չպիտի՞ ստիպուինք աշխատիլ:

Նախապէս չէի գիտեր գործաւորներուն ազգութիւնը եւ անտարբեր էի իրենց նկատմամբ: Բայց երբ տեսայ որ մէկը հայ եւ Արթին կ'անուանուէր, այն ատեն ուշադրութիւնս

աւելի լարուեցաւ եւ հետամուտ եղայ հասկնալու, թէ արդեօք միւս ընկերը ինչ ազգութեան կը պատկանէր:

Արթին չարունակելով իր դժգոհանքը

-Գոնէ հասարակ ռենչպերութիւն կ'ընենք, ըսաւ: Այս ծանր երկաթները փոխադրել մեր գործը չէ, անիկա մասնաւոր մարդոց գործն է, որոնք գաղտնիքը գիտեն եւ յատուկ գործիքներ ունին:

Միւս ընկերը միշտ համամիտ գտնուելով հանդերձ Արթինի, կը ջանար մեղմացնել անոր դժգոհանքը՝ միշտ պընդելով, որ աշխատութիւնը ամէն տեղ ալ մէկ է: Ցանկարծ հեռուէն գործապետը դաժան ձայնով մը պոռաց.

-Քալէ Հայտար, ի՞նչ կը տնտնաք:

Այն ատեն հասկցայ, որ երկու գործաւորներէն մէկը հայ էր եւ միւսն ալ թուրք, որոնք ստիպուած էին կրել երկաթի այս ծանր լուծը, ի սէր իրենց ընտանեաց եւ զաւակներուն:

Մտացածին բան մը չկարծուի. հաւանաբար մարդիկը դեռ այսօր կ'աշխատին կամուրջին վրայ, որովհետեւ Արթին կիրակի օրուան համար որոշած էր ձգել գործը: Խնդիրը անոնց անձին վրայ չէ սակայն. բուն նկատելի պարագան սա է, թէ այս երկու գործաւորները արդեօք ամբողջ մեր երկրին հոգեբանութիւնն ու կեանքը չե՞ն պատկերացներ: Ի՞նչ է հայուն ու թուրքին կացութիւնը այս երկրին մէջ: Ո՞չ ապաքէն երկուքն ալ վարչական ծանր բեռին տակ կքած, ստիպուած են զայն կրել ի սէր հայրենիքին: Եւ երբ մէկը կը գանգատի, կը դժգոհանայ, միւսին պարտքը չէ՞ մխիթ իր անուշ լեզուով ու եղբայրական կեցցաղով մեղմացնել վիշտին ծանրութիւնը:

Ժողովուրդին խոնարհ դասակարգին պատկանող այս երկու գործակից ընկերակիցներու համերաշխութիւնը սրտերու խօսող ներդաշնակութիւն մը ունէր, եւ ես պիտի փափաքէի, որ մեր վարիչները պահ մը մէկդի ձգելով ամէն բարձր մտածում, իջնէին ժողովուրդին այս համեստ, բայց

անկեղծ ու մաքուր խաւերուն մօտ, ու տեսնէին, թէ ծանր բեռ մը կրելու օրէնքը ի՛նչ է: Թէ՛ Արթին եւ թէ Հայտար, եթէ զատ-զատ փոխադրել ուզէին այդ երկաթէ ճողը, ապահովապէս տեղէն իսկ պիտի չկրնային շարժել զայն, եւ պիտի ճղմուէին անոր ծանրութեանը տակ: Արթին երիտասարդ էր, ծանրութեան մեծ բաժինը իր վրայ առած էր: Հայտար, անկէ քիչ մը տարիքոտ ու հասուն, գործին բարոյական ծանրութիւնը իր վրայ առած, թէեւ համամիտ կը գտնուէր ընկերոջը, բայց զայն չխրտչեցնելու համար ողոքիչ բառերով կը սփոփէր ու կը համոզէր:

-Ի՞նչ է հայուն թուրքէն պահանջածը: Ո՞չ ապաքէն երկրին վարչական լուծը մէկտեղ կրելու աշխատակցութիւնը: Հայը գիտնալով, որ թուրքը պիտի կքի միսմինակը այս ծանր բեռին տակ, կ'առաջարկէ անոր մէկ մասն ալ ինքը վրան առնել:

Այսօր գրեթէ ամբողջ հայութիւնը յուզուած է մեպուսական ընտրութեանց առթիւ:

Հայը գիտէ եւ վստահ է, որ միսմինակը թուրքին ընելիք գործը չէ այս: Վստահ է, որ այսօր ընտրուած մեպուսներուն 10 տարի դաս տալու չափ հարիւրաւոր արժանըներ հայեր կան եւ կ'ուզէ երկրին վարչութեան բեռին տակ դնել նաեւ իր հայ ազգակիցներն ալ, որպէսզի հայ եւ թուրք համերաշխութեամբ ու միաբանութեամբ կրեն բեռին ծանրութիւնը ու ոչ ոք չկքի անոր տակ, ինչպէս Արթին եւ Հայտար միասին առանց կքելու երկաթին ճողը հասցուցին Ղալաթիայէն մինչեւ կամուրջին մէջտեղը:

21 Ապրիլ-4 Մայիս 1912

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՆ ՈՒ ԹՈՒՐՔԱՀԱՅԸ

Երկու սահմանակից պետութեանց մէջ ապրող հայերուն միջեւ բաղդատութիւն մը ընելու առիթը կը ներկայանայ այսօր: Կովկասի մէջ տասնեակներով յոբելեաններ կը տօնեն այս պահուս եւ մենք ալ վաղը Բերա Վարիեթէի թատրոնին մէջ պիտի տօնենք թատերապետ Մնակեան էֆենտիի բեմական յիսնամեայ գործունէութիւնը: Աւելորդ չըլլայ ըսել, թէ մինակ հայերս չէ որ պիտի տօնենք Մնակեանի յոբելեանը, այլ մեզի հետ եւ մեզմէ աւելի մեր թուրք հայրենակիցներն են որ պիտի պանծացնեն յոբելեարը, քանի որ անիկա ո՛չ միայն հայ, այլեւ օսմանեան բեմին ալ ծառայած է իբրեւ թատերապետ, թարգմանիչ, թատերագիր եւ դերասան:

Թիֆլիսի մէջ տօնուած յոբելեաններուն առաջին տեղը կը գրաւէ «Մշակ» հայաթերթին քառասնամեակը, զոր պատշաճապէս ներկայացնելու համար, ինչպէս մենք հոս կազմեցինք ի պատիւ Մնակեանին, անոնք ալ հոն՝ Թիֆլիսի մէջ կազմած են պատուաւոր քաղաքացիներէ յոբելեանական յանձնախումբ մը: Մինչեւ հոս իրարու կը նմանինք եւ ասկէ ետքն է որ նմանութեան անբաղդատելի ըլլալը բարձրաբարբառ կ՛աղաղակէ: Թիֆլիսի յոբելեանական յանձնախումբը քանի մը տողնոց պարզ ու համառօտ նամակներ կը ստանայ, որոնցմով Դաւիթ խան Պողտանիչ Աւան Եիւզպաշեան 600 ոսկի, պ. Միքայէլ Օսիպիչ Արամեանց 200 ոսկի, պ. Տիգրան Աֆրիկեան 60 ոսկի կը նուիրեն «Մշակ»ի յոբելեանին առթիւ եւ այսպէս նուիրատուութիւնը կը շարունակուի լիաբուռն՝ առանց աղմուկի, առանց չչուկի, պարզ, հասարակ, երկու տողնոց նամակներով: Հիմա գանք մեր բաժնին. Մնակեան յանձնախումբը արդեօք ասանկ նուիրատուութիւն մը

ստացա՞ւ որեւէ տեղէ մը եւ կամ հայ եւ թուրք հասարակութիւնը ինքնաբերաբար հնչուն ցոյց մը կազմակերպել խորհեցա՞ւ վաղեմի դերասանապետին:

Թուրքերը չենք գիտեր, բայց մեր հայերուս մասին թերահաւատ ենք եւ չենք կարծեր, որ պոլսահայ մեծատուն մը գտնուի որ 600 ոսկի նուիրելու քաջութիւնը ունենայ եթէ ամբողջ հայ թերթերուն, տպարաններուն, ձուլարաններուն ու մտքի մշակներուն եւ անոնց օժանդակներուն յոբելեանը կատարուի: Մեր մէջ բացարձակ հիւանդութիւն դարձած է խստապահանջ ըլլալ մտաւորականներուն հանդէպ, ամէն առաքինութիւն, զոհողութիւն անոնցմէ սպասել ու երբ կարգը վճարումին գայ՝ պատրուակ մը բռնելով խոյս տալ: Սահմանադրութենէն առաջ ալ, ետքն ալ ամէն քիչ-շատ դրամ ունեցող միեւնոյն չափով ալ անձնական գաղափարներ կ՛ունենայ եւ կ՛ուզէ, որ անոնք հռչակուին, տարածուին, ընդհանրանան մամուլի միջոցաւ: «Գրեցէ՛ք, կ՛ըսէ խմբագիրին, ճշմարտութիւնը բարձրաբարբառ քարոզեցէ՛ք, սա ձեր գրածները կարդալով առտուները քեֆս կու գայ կոր»: Եւ ահա այսչափ. գնահատում, գովեստ, քաջալերութիւն ո՛րչափ որ կ՛ուզէք, բայց իր գաղափարներուն ընդհանրացման համար քսակէն փարա մը հանել մտքէն իսկ չ՛անցըներ: Ասիկա եթէ հիներ ուն միայն ունակութիւնը ըլլար, գուցէ ներելի համարէր մասամբ, բայց մեր նոր սերունդի հարուստներն ու ունեւորներն ալ ճիշդ իրենց հօրը չաւղէն է որ կ՛ընթանան եւ աւելի գէշ տեսակէն: Ասոնք անհաշտ քննադատներ են, բաղդատութիւնը կ՛ընեն եւրոպական ու պոլսական մամուլին, շատ թերի կը գտնեն հայ թերթերը, կը պահանջեն որ անոնք անգլիականին կամ ֆրանսականին հաւասարին, բայց երբ կարգը գայ դրամի աղբիւրներուն, անոր խօսքը անգամ մտիկ ընել չեն ուզեր ու կ՛առնեն, կը քալեն: Մինակ մամուլին հանդէպ չէ ունեւորներուն ժլատութիւնը, մտաւորական բոլոր ճիւղերուն համար ալ միեւնոյն վերաբերումը ունին եւ այսօր բաւական կարող նկարիչներ ու երաժիշտներ իրենց ոտքին փոշին թօթափելով մեկ-

նած են Պոլիսէն՝ չկրնալով ապրելու չափ ընդունելութիւն գտնել հայկական հայղայֆ շրջանակներու մէջ, ուր հազուադէպ է տեսնել դրական գնահատութիւնը գեղարուեստին ու մտաւորականութեան:

Վաղուան Մնակեան յոբելեանը իբրեւ թէ հերքէր մեր այս յոռետեսութիւնը եւ գտնուէին նուիրատուներ որ իրենց իշխանավայել առատաձեռնութեամբ գնահատէին յարգելի յոբելեարը՝ այսպէս մեր կովկասահայ եղբարց դէմ անգամ մը ցոյց տալով, որ ո՛չ միայն խօսքով, այլ զգացումով ու վեհանձնութեամբ ալ կրնանք հաւասարիլ իրենց:

28 Ապրիլ-11 Մայիս 1912

ՀԵՖԻՔ ՓԱՀԱՅԻ ՊԱՍԹԻՅԼԻՆ ՔԱՆԴՈՒՄԸ

Ազատութեան հռչակումէն ետք չէի անցած առջեւէն: Ոստիկանութեան տխուառհռչակ դուռը, որ հազարաւոր անմեղ հայերու սպանդանոցը եւ հարիւր-հազարաւորներու տանջարանը եղաւ, տխուր աւերակոյտի մը երեւոյթը առած է հիմա: Մեռելաշունչ ամայութիւնը փողոցին ծայրէն կը սկսի. ո՛չ կառքերու թաւալումներ, ո՛չ ձիերու թոփիւններ, ո՛չ քերծէներու ջոլիրներ, ոչ իսկ հասարակ անցորդներ կը նշմարուին այդ երբեմնի գազաններու դուբին առջեւէն, ուրկէ անցնելու համար մարդ անպատճառ ստիպուած էր բան մը վրայ տալ կա՛մ քսակէն, կա՛մ պատիւէն, կա՛մ առողջութենէն եւ կամ կեանքէն:

Ամէն հայ պէտք է անպատճառ այցելէ անգամ մը այդ անիծապարտ վայրը, սիրտը պաղչկեցնելու եւ բռնակալութեան հիմնայատակ տապալումն ու սահմանադրութեան յաղթանակը ողջունելու համար: Աւերածութիւնը այնչափ մեծ է որ կաշառատուութեան իբր գործակալութիւն ծառայող դիմացի սրճարանները, արզուհալճիի խանութներն ու մխւս կրպակներն ալ գոցուած են ծայրէ ի ծայր՝ կարծես ամբողջացնելու համար բուերու վայիւնը այդ շրջանակին մէջ, փողոցին մէկ ծայրէն միւսը:

Հսկայ դուռը, ուրկէ ներս մտնող հայը չնչահեղձ ըլլալու աստիճանին կը հասնէր եւ ուր զինեալ սրիկաներ դաժան ակնարկներով մինչեւ սրտին խորը կը թունաւորէին անմեղներուն, հիմա կոնակի վրայ բաց, խանի մը հանգամանքը առած է:

Ներս կը մտնամ՝ լի անցեալին տխրասարսուռ յիշատակներովը: Բակին մէջ հաւաքուած քանի մը գործաւորներ իրենց կէսօրուան ճաշը կ՛ընեն: Սանդուխներէն վեր

կը բարձրանամ: Ոչ ոք կայ առաջին յարկին վրայ: Աւելի վեր կը սողոսկիմ, Հէյյեթը Թահքըքիէն կը ցցուի աչքիս կիսաւեր եւ քիչ մըն ալ անդին Շեֆիք փաշային յարկաբաժինը՝ քանդուած ու աւերուած, որուն տանիքին կըզմինտրներն ու առաստաղի տախտակները դիզուած են մէկ կողմ՝ առաջին վճարողին ծախուելու պատրաստ:

Սիրտս սոսկալի կերպով կը թռվռայ. չէ՛, պէտք չէր որ փլցնէինք այս սպանդանոցը, անիկա պէտք էր յաւէտ կանգուն մնար իբր կենդանի վկան հայ ազգին մարտիրոսացումին ու նահատակութեան: Անոր իւրաքանչիւր մատնաչափը յիշատակ մը կը կրէր իր վրայ հայկական զոհաբերութեան: Քանի-քանի՛ մայրեր ու հայրեր իրենց արցունքներովը ողողած էին այդ տախտակները՝ գութ, օգնութիւն, կարեկցութիւն մուրալու իրենց անմեղ զաւակին համար: Քանի-քանի՛ նոր հարսեր, ճահիլ կիներ ամէն նկատում մէկդի առած մորթուելու տարուած ոչխարի նման լալահառաչ գացած էին հոն սիրելիի մը, ամուսինի մը, եղբօր մը հետքը փնտռելու: Քանի-քանի՛ պատուաւոր երիտասարդներ գանակոծուած, նախատուած ու տանջանքի ենթարկուած էին հոն՝ անպատճառ մատնութիւն մը ընելու համար:

Քանի շրջան ընէի կիսափուլ որջին մէջ սիրտս կ'ուռէր ու կը վերյուշէի այն ամէնը, որոնց մեծագոյն մասին ականջալուր կ'ըլլայինք պաշտօնի բերումով եւ որոնց հանդէպ ոչինչ կրնայինք ընել. այնչափ միահեծան էր ոստիկանական իշխանութիւնը:

Քանի առաջ տանիմ պտոյտս, այնչափ կը ճմլուի սիրտս եւ ժամ առաջ ազատելու համար այս ախտաբոյր մթնոլորտէն կը նետուիմ դուրս՝ մտածելով, թէ ինչ աղէկ պիտի ըլլար հասարակաց միզանոց մը կառուցանել Շեֆիք փաշայի յարկաբաժինին տեղը:

12-25 Մայիս 1912

ՔԻՉ ՄԸ ԲԵՐԱՆՓՈԽ ԵՒԷ ԿԸ ՀԱՃԻՔ

Գլխարկներու յուղարկաւորութիւնը - Թէոդիկ Վահագնի գլխարկը - Պատուելին եւ ֆալախան - Ի՞նչ ես պահեր սիրուն ընկեր - Հին ու նոր դաստիարակութիւնը - Տէյիրմեն Տերէի գբօսավայրը - Հերեքէի մանուկ գործաւորուհիները - Փոքրիկ Շահրիկեան մը - Հայկական չոգենաւային ընկերութիւն - «Նոր դպրոց» չոգենաւը - Լուսեղէն կամուրջ - Ինչո՞ւ ամբողջ Պոլիսը կամուրջ չէ:

Անգլիական «Ալեքսանդրա» չոգենաւին կամրջակին վրայ կեցած տաք խօսակցութեան մը բռնուած էինք Մալաթեան էֆենտիին հետ, երբ հազիւ 10 տարեկան տղեկ մը, համակ խանդ ու եռանդ, սիրուած զաւկի մը կոտրտուքներով մեզի մօտեցաւ ու խօսակիցիս փարելով թախանձագին խնդրեց, որ պահ մը իրենց խումբին քով դայ: Հակառակ մեր խօսակցութեան խիստ շահեկան հանգամանքին, Մալաթեան էֆենտի ստիպուեցաւ համակերպիլ եւ փոքրիկին հետ ուղղուեցաւ չոգենաւին խելաց կողմը, ուր դպրոցական տղոց խումբ մը կ'եռեւեփէր գրեթէ երգելով, ցատկելով, բազրիքներէն օրօրուելով ու դէպի նաւապետին բարձրադիր կացարանը սողոսկուելով:

Բերանփոխ մը, կը գոչէր անցածները բարեկամ մը, բերան փոխ մը, որ գայ փրկէ մեզ իտալեթուրք պատերազմէն, Ռոտոսի գրաւումէն, Ռուսիոյ պատրաստութիւններէն, ալպանական ապստամբութենէն եւ դեռ ասոնց նման հինցած, կրկնուած հարցերէն, որոնք ամէնօրեայ պաշարը կը կազմեն մեր պոլսական թերթերուն: Իրաւունք ունէր մեր բարեկամը. քաղաքական հարցերը պահանջուածէն շատ տեղ գրաւած էին մամուլին մէջ, ու ես «ժամանակ»ի

ընթերցողներուն առաւելապէս այդ ըղձալի բերանփոխը ճարելու դիտումով առջի առտու կանուխ ուղղուեցայ Ղալաթիոյ քարափը, ուր շոգիի վրայ կը սպասէր «Ալեքսանդրա» շոգենաւը: Նշանթաչիի Հինդլեան-Մալաթեան ՆՈՐ ԴՊՐՈՑԻ վարչութիւնը վարձած էր այդ շոգենաւը՝ ուսանողներուն ծովային պտոյտ մը կատարել տալու համար մինչեւ Տէյիրմեն Տերէ: Շոգենաւին մէջ անկարելի էր նկարագրել ուսանողներուն ուրախութիւնը, որոնք դպրոցական անհատնում -ութիւններէն յանկարծ ծովային ազատ կեանքի մը փոխանցուած տեսնելով զիրենք, կարգապահական ամէն խստութիւն, կաշկանդում թօթափած, բոլորովին նոր կեանք մը թեւակոխած էին դրեթէ:

Բայց կ'երեւի թէ աշխարհիս մէջ անխառն ուրախութիւն չկայ, նոյնիսկ դպրոցական տղոց համար, որոնց ծովային ուղեւորութիւն կատարած այս երջանիկ օրը կը հալածէր զիրենք հիւսիսային քամին՝ թէ՛ մսեցնելով եւ թէ զլխարկները յաջորդաբար դէպի ծով թռցնելով: Մեծ կըղզին անցած էինք, երբ հինգերորդ անգամ ըլլալով հիւր հուռուան բարձրացաւ եւ յայտարարուեցաւ, թէ Թէոդիկի զաւկին՝ Վահագնի գլխարկը վասն ի վերուստ եղած էր: Իւրաքանչիւր գլխարկի թռիչք այնչափ հրճուանք, այնքան հաճոյք, եռուզեռ կը պատճառէր տղոց որ մարդ կը փորձուէր հարիւրաւոր գլխարկներ դիտմամբ թռցնել փոքրիկներուն այդ արտակարգ վայելքը վայելելու համար, եւ նոյնիսկ կ'ենթադրեմ, որ թռած գլխարկներէն ոմանք զիրենք կրող գլուխներէն թելադրուած կատարած էին այդ թռիչքը:

Մալաթեան էֆենտի քիչ յետոյ վերադարձաւ տղոց խումբէն եւ քմծիծաղով մը

-Ինչո՞ւ կանչեց զիս փոքրիկը, գիտե՞ս, ըսաւ: Ծովը թաղուած գլխարկներուն յուղարկաւորութիւնը պիտի կատարեն եղեր, մեզմէ ալ կը խնդրեն, որ յուղարկաւոր ըլլանք:

Եւ իրօք, վայրկեան մը վերջ սկսան հոգեհանգստեան արարողութիւնները՝ շարականներով, երգերով ու մաղթանքներով:

«Ալեքսանդրա»ն կը յառաջանար լիաշոգի եւ իւրաքանչիւր ժամուն նորութիւն մը կը ստեղծէին տղաք՝ միշտ իրը մտերիմ ընկեր վերաբերուելով իրենց դաստիարակներուն եւ Հինդլեան ու Մալաթեան էֆենտիներուն հանդէպ: Ու ես դաստիարակութեան այս նոր դրութեան առջեւ կը վերյուշէի պատուելիական այն չրջանը, որուն մէկ քանի լեղի դրուագները համտեսելու դժբախտութիւնը ունեցած էի մանկութեան չրջանին:

1870-ի Օգոստոսին էր: Պատուելին օր մը բարեհաճութիւնը ունեցաւ ամբողջ դպրոցական տղաքը, թիւով 300, պտոյտի տանելու, թէեւ պէտք է խոստովանիմ, որ առանկ պտոյտի մը պէտքը չունէինք, քանի որ արդէն իսկ ամբողջ քաղաքը ընդարձակ պարտէզներով, առատահոս գետերով, առուներով ու առուակներով զարդարուած, դրախտանման երեւոյթ մը ունէր եւ դպրոցականները ամրան երեք ամիսներուն մինչեւ կէսօր դպրոց յաճախելէ ետք, կէսօրէն վերջ տուն կը վերադառնային, գետերուն մէջ թումբեր կառուցանելով՝ արուեստական լճակներ կը չինէն, լոգանք կ'ընէին, պարտէզներու մէջ մանկական փուռեր չինելով հաց կ'եփէին ու խելքէ մտքէ չանցած խաղերով կը զբօսնուին: Բայց պատուելին քմահաճոյքը ունեցած էր այն օր բոլոր տղաքը միահամուռ զբօսանքի տանելու հեռաւոր ջրի ակ մը, ուր տղոցմէ ոմանք մանկական անհանդարտութեամբ թեթեւ ըմբոստութիւններ ըրած էին, մէկ քանին ուռենիէ տիւտիւկներ չինած ու, հակառակ պատուէրի, չալած էին, ուրիշ մը ծառի մը գագաթը չուլլուելով օրուան առաջնորդին թոնով քարոզ խօսած էր, մէկ ուրիշը աւազ քահանային ձայնը կեղծած էր, վերջապէս այս ու այս կարգի տղայական բաներ, զորս չէր մարսած պատուելին ու, առանց սակայն ներքին մաղձը մատնելու, հրահանգ տուաւ որ իւրաքանչիւր տղայ մէկ մէկ գաւազան կտրէ վայրի կեռասենիներէն: Երբ վերադարձանք դպրոց, պատուելին ահեղասաստ ձայնով ահազանգը հնչեցուց, հաւաքեց բոլոր տղոց ձեռքի գաւազանները եւ հրաման ըրաւ, որ ֆալախաները պատէն վար առնեն: Նոր սերունդին համար պէտք է ըսել, թէ ֆալախան

գերան մըն էր, որուն վրայ բացուած երկու ծակերէն չուան մը անցած էր, տղան կը պառկեցնէին եւ երկու ոտքերը չուանին անցընելով ամուր մը կը պրկէին, այնպէս որ ոտքին ներբաններն անշարժ կը մնային գերանին վրայ, երկու հուժկու տնտես կը բռնէին գերանին երկու ծայրերէն եւ գաւազանները կ'իջնային խեղճ տղոց ոտքերուն վրայ:

Ցալախաներուն հրապարակ ելլելը արդէն իսկ ահռելի մատնեց ամէնքս ալ: Ես ու ինձ հասակակից 6-7 տարեկան տղաք մանաւանդ լեղապատառ եղանք, երբ մանաւանդ պատուելին որոտաց, թէ սըրա ֆալախասի պատիժ տնօրինուած էր, այսինքն յանցաւոր կամ անմեղ բոլոր տղաքն ալ ֆալախայով պիտի գանակոծուէին: Ուստի, հասակաւորներէն սկսելով, տղաքը պառկեցուցին եւ գաւազանները սկսան մեծաշառաչ անխղճութեամբ ելլել ու իջնել խեղճ տղոց ոտքերուն: Ողբ, աղաղակ, գոռում, գոչում լեցուց ամբողջ թաղը: Պատուելին սակայն խեղդելու համար այս սրտամորմոք ողբ ու կոծերը, հրաման ըրաւ որ «Ի՛նչ ես պառկեր»ը երգեն ու միւս տղաք սպանդանոց տարուող ոչխարի համակերպութեամբ սկսան երգել.

«Ի՞նչ ես պառկեր
Սիրո՛ւն ընկեր
Խաղք խայտառակ
Չեվք ես եղեր:

Գլուխդ իշու նման է
Ականջդ թիզ մը երկան է
Քեզի ծնողը փիւշման է»:

Գաւազանի չառաչիւնները եւ անոնց առթած ցաւի աղաղակները այնչափ բարձրագոչ էին սակայն որ «Ի՛նչ ես պառկեր»ի երգէն իսկ աւելի վեր կը բարձրանային եւ դրացիներ ու անցորդներ ներս խուժելով հազիւ յաջողեցան իջեցնել պատուելիին սաստը ու վերջ տալ Բեթղեհէմի մանկանց նոր կոտորածին:

Եւ հիմա, «Ալեքսանդրա»ի յենորմին կռթնած, բաղդատութիւնը կ'ընէի ասկէ 40 տարի առաջուան ու արդի դաստիարակութեան: Ո՛րչափ փոխուած են մեթոտները: Փոքրիկները անբացատրելի սէր մը ունին իրենց դաստիարակներուն հանդէպ, որոնցմէ վայրկեան մը իսկ չեն ուզեր բաժնուիլ, անոր համար որ զբօսանքիատեն դաստիարակն ալ մտերիմ ընկեր մըն է իրենց եւ հազարումէկ բացատրութիւններ կու տայ ամէն կողմէ զինքը ողողող հարցումներուն ի պատասխան:

Ճամբուն վրայ կը հանդիպինք չոգենաւերու եւ առագաստանաւերու, որոնց ի տես տղաք, յենորմին առջեւ շարուած, անընդհատ հիփ հուռռա կը գոռան՝ ճօճելով իրենց գլխարկներն ու թաշկինակները, եւ մանկական սըրտերէ բխած այս համակրանքի զուարթ ողջոյնները կը խելայեղեն հեռուէն անցնող ուղեւորները, որոնք ամէն ճիգ կը թափեն համակրանքի աւելի մեծ չափով պատասխանելու ազգին ապագայ յոյսերուն, նոյնիսկ ձկնորսի նաւակէ մը, ի չգոյէ ուրիշ առարկայի, նաւավարները իրենց վերարկուները հանելով ջերմապէս կը ճօճեն ի նշան ողջունի:

Ճիշդ կէսօրին կը հասնինք Տէյիրմեն Տերէ: Սքանչելի զբօսավայր մը, որուն նաւահանգիստէն իսկ կը դիմաւորեն մեզ գիւղացիք սիրազեղ ունկնդրութիւնով մը մեր ֆանֆառին, որ օսմանեան ազգային քայլերգը կը հընչեցնէ: Հազիւ ցամաք ոտք կոխած, կը գտնենք զմեզ ստուերախիտ անտառի մը մէջ, որուն տեսքը բաւական է ամբողջ տարուան մը մտքի յոգնութիւնը ամոքելու: Տղաք խումբ խումբ բաժնուած ոստոստելով, ցատքելով կը յառաջանան եւ ճամբան մեզի հանդիպող գիւղացիներ ըստ արեւելեան հիւրասիրութեան անխտիր բարի եկաք ողջոյն կու տան փաղաքուշ բառերով: Տասը վայրկեան առաջանալէ ետք, անտառը կ'առաջնորդէ մեզ կեռասիներու պարտէզախումբի մը մէջ, որոնք կ'եզերեն ճամբան աջէն ու ձախէն եւ վճիտ ու անմահական վտակ մը, որ պաշտօն ունի ջրաղացքները դարձնելէ ետք այդիներն ու

բանջարանոցներն ալ ջրելու, դիլ դիլ հոսումին կարկաչներովը կ'ուղեկցի մեզ ամբողջ ճամբուն տեւողութեամբ:

Կեռաս եւ տղայ. ո՞վ կրնայ հանդուրժել ծառերն ի վար կախուած կարմրորակ ողկոյզներուն:

-Արշակը ո՞ւր է:

-...

-Վահրա՞մը:

Հարկ կա՞յ հարցնել. գնաց հոն, ուր կեռասներու ճգողական զօրութիւնը կը քաշէ մանկութիւնը: Ի պատիւ սակայն ուսանողութեան պէտք է խոստովանիլ, որ բացի մանր-մունր չեղումներէ, խմբովին ուղղուեցանք դէպի գիւղին բարձունքը, որ հետզհետէ դիւթիչ երեւոյթ մը կ'ընծայէ տեսարանին՝ իր բարձրաբերձ լեռներով, սարերով ու գիւղացիի եւ քաղաքացիի խառն տուներով: Քիչ մը եւս ու ահա կը գտնենք զմեզ սարի մը կողքին, ուր հազիւ մէկ մարդ անցնելու չափ նեղ արահետ մը կը շարունակենք մեր գնացքը, վերը՝ մեր գլխուն վրայ ունենալով երկնաբերձ լերան գագաթ մը, վարը՝ ոտքերնուս տակ 200 մեթր ցած հովիտ մը, իր ծառաշատ դաշտով ու խոշոր առուով:

Գիւղացիներու հոյլը արդէն իսկ շրջապատած է մեզ եւ կ'առաջնորդէ մեծ կաղնիին տակ առուին ճիշդ քովիկը, որ ամէն գիւղի սալոնն է: Հոս կ'իջեցնեն տղաք իրենց ուղեւորի մախաղները ու կը վայելեն ճաշը յոգնող ու անօթեցող դաշտի մարդուն:

Հիմա առուին չուրջ նոր տեսարաններ ու նորագոյն խաղեր, որոնցմէ անճառ հաճոյք կը զգան փոքրիկները: Երկու ժամուան հանգիստէ մը ետք կը հնչէ մեկնումի անողոք հնչեակը եւ, գրեթէ ակամայ բաժնուելով բնութեան ծոցէն, կը վերադառնանք քաղաքակրթութեան ստեղծած հեղձուցիչ մթնոլորտին մէջ: Ժամէ մը չոգենաւը կը հանէ մեզ Հերեքէի քարափը եւ այդ մը կու տանք կայսերական համբաւաւոր գործարաններուն: Ամէնէն աւելի աչքի զարնող ու սիրտ կեղեքող տեսարանը, որ կը նսեմացնէ գործարանին արտադրած չքնաղ կերպասեղէնները,

զարդերն ու ասուիները, 5-6 տարեկան գործաւորուհիներն են, որոնք զարդի գործատեղիներու առջեւ ծունկ չոքած առտուընէ մինչեւ իրիկուն կ'աշխատին:

Աստուա՜ծ իմ, մարդուս մարմինը կը փշաքաղի տեսնելով դալկադէմ աղջնակներ, որոնք խաղի, դասի ու մանկունակ կենցաղի յատկացուած իրենց ժամերը անտանելի չարքաշութեան կը զոհեն: Ժամանակին սուղութիւնը հոս ալ կ'արգիլէ մեզ խորհրդածելէ եւ չոգենաւը ճամբայ ելլելով սրարշաւ կը կտրէ ուղին ու կը հասնինք գիշերուան ժամը 7-ին Իչխանաց կղզիներուն առջեւ, ուր կարծես լուսեղէն աշխարհ մըն է որ կը ճառագայթէ երեք կղզիներէն ալ, մինչ միւս կողմէ լիալիր լուսինը հոգեթով հմայք մը կ'ընծայէ ծովին՝ իր մթնշաղի ցոլքերով:

Փոքրիկները չուրջս կը հաւաքուին ու կը սկսինք մտերմական խօսակցութեան մը. «Թիթանիք»ի աղէտը շատ կը շահագրգռէ զիրենք եւ կատարեալ գիտակցութեամբ կը սկսին դրուագները լրջօրէն պատմել աղէտին ու քննադատել նաւապետը: Ցետոյ իւրաքանչիւրը իր հօր կամ հօրեղբօր կեանքէն արկածալից անեքթոտներ կը պատմէ եւ հուսկ ուրեմն կ'անդրադառնանք չոգենաւային գործին ու ծովային առուտուրին: Ուզելով առիթէն օգտըւիլ

-Տղաքս, կ'ըսեմ, հակառակ մեր գործնական ազգ ճանչցուած ըլլալուն, ծովային վաճառականութեան մէջ շատ ետ կը գտնուինք: Այս պակասը անհրաժեշտ է որ նոր սերունդը լրացնէ: Դուք, Նոր դպրոցի սաներդ, երբ գործի ասպարէզ մտնէք, ուխտեցէ՛ք որ չոգենաւային ընկերութիւն մը կազմէք եւ գնած առաջին չոգենաւնիդ մկրտէք ՆՈՐ ԴՊՐՈՑ անունով:

Այս առաջարկը ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէ փոքրիկներէն, որոնց մէջ ուշիմ տղու մը աչքերը ուշադրութիւնս կը գրաւեն եւ երբ կը հարցնեմ մականունը

-Շահրիկեան, կը պատասխանէ:

-Ո՞ւր տեղացի ես:

-Կիրասունցի:

-Ուրեմն Շահրիկեան էֆենտիին ազգակա՞նն ես:

-Այո՛, հօրեղբայրս է:

Եւ արդէն ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ. տղեկին աչքերն ու նայուածքը մանաւանդ Շահրիկեանը կը յիշեցնէին իսկապէս:

Կէս գիշերէն երկու ժամ առաջ վերջապէս կ'ելլանք Ղալաթիոյ կամուրջին վրայ, որ բառին ընդարձակ առումովը լուսեղէն հեղեղի մը մէջ կը լողայ: Ելեկտրական լոյսերը ակնախտիղ ցորեկ մը կ'ընծայեն երբեմն մութ ու գէշ կամուրջին, որ հիմա եւրոպական մայրաքաղաք մը կը յիշեցնէ: Հիասքանչ ուղղուելով դէպի Պոլիս, երբ Ենի ճամիի խաւարչտին պողոտայէն կ'անցնիմ՝ ակամայ կը բացագանչեմ.

-Ա՛խ, երանի թէ ամբողջ Պոլիսը կամուրջ ըլլար:

19 Մայիս-1 Յունիս 1912

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ ԻՆՉ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԻՒ ԱՅՍ ԵՐԿՐԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Պետական բոլոր պաշտօնատուները ուշադիր զննութենէ անցընող մէկը ցաւով ու զարմանքով պիտի տեսնէ, որ այս երկրին վարչական գործերուն մէջ շատ անկարեւոր, գրեթէ նշանակութենէ զուրկ տեղ մը յատկացուած է քրիստոնեաներուն: Նոր պաշտօնատարներու անուանումը խիստ հազուադէպ է, եւ եթէ վարչական աս ու ան ճիւղին մէջ քանի մը մատի վրայ համրուող բացառութիւններ կան, անոնք ալ հին օրերուն կը պատկանին, որոնք մազ ու մօրուք ճերմկցուցած են պետական գործերու մէջ եւ որոնց սակայն օրերը համրուած են ու քիչ ատենէն հանգստեան կոչուելով պիտի ստիպուին քաշուիլ ասպարէզէն:

Ի՞նչ է արդեօք քրիստոնեաներուն վարչական գործերէ հեռու մնալուն պատճառը. քրիստոնեանե՞րն են որ ետ կը քաշուին, թէ կառավարութիւնն է որ պետական պաշտօնատուներու դռները կը գոցէ անոնց առջին: Զենք կարծեր, որ քրիստոնեաները, հայերը մանաւանդ, պետական պաշտօնէութենէ հեռու փախչին, ընդհակառակը, կը ճանչնանք բազմաթիւ հայեր, որոնք երկար ատենէ ի վեր կը դեգերին դռնէ դուռ՝ պաշտօն մը ձեռք ձգելու յոյսերով ու թախանձանքներով: Մեքթեպը միլքիէի տնօրէնը մեր իրեն հետ ունեցած վերջին տեսակցութեան մէջ ցաւով կը յայտարարէր, թէ հայ ուսանող մը իսկ չկայ պետական պաշտօնեաներ հասցնելու սահմանուած բարձրագոյն վարժարանին մէջ: Ասոր վրայ մեզի ներկայացան բաւական թիւով Մեքթեպը միլքիէէ վկայուած նախկին շրջանաւարտներ եւ ցաւ յայտնեցին, թէ երբ իրենց դպրոցակից դասակիցները նախանձելի պաշտօններու վրայ կը գտնուին, իրենց հասարակ միւթեսարըֆութիւն մը կամ քայմաքամութիւն մը իսկ կը զլացուի: Միւս նախարարութեանց

մէջ ալ մխիթարական չէ երեւոյթը. Մեքթեպը հուքուքէ վկայուած բազմաթիւ երիտասարդներ չեն կրնար պետական պաշտօն գտնել եւ եթէ երբեք որեւէ պաշտօն առաջարկուի իսկ, ամսաթոշակը 7-8 հարիւր ղրուշէն վեր չ'ըլլար, որով բարապան մը անգամ դժուարաւ կրնայ ապրիլ: Հանրօգուտ չինուածքներու նախարարութիւնը, իբր գիտական գործ, գրեթէ մեծ մասամբ հայերու յատկացուած պաշտօնատուն մըն էր: Այսօր, բացի հինէն մնացած մէկ քանիներէ, նոր սերունդէն ո՛չ ոք կայ հոն: Նոյնպէս Հեռագրական եւ թղթատարական նախարարութիւնը, նոյնպէս Բժշկական փաքիւլթէն, որուն հիմնադիրները գլխաւորաբար հայեր ըլլալով հանդերձ, այսօր փաքիւլթէին մէջ հայ փրոֆեսէօր մը կարելի չէ գտնել: Ամէնէն ուշագրաւը կայ. սահմանադրութիւն հռչակուեցաւ, այս երկրին մէջ ամէնէն աւելի տառապող հայերուն հետ 30 տարի տանջուող գահաժառանգը՝ սուլթան Ռեշատ կայսր հռչակուեցաւ, չէ՞ր արժեր միթէ որ երկու հայեր ալ սուլթանական տան ծառայութեան կոչուէին իբր մապէյնճի եւ կամ քարտուղար եւն.: Միթէ հայերը նուա՞զ հաւատարմութեամբ, նուա՞զ արժանիքով, նուա՞զ անձնուիրութեամբ պիտի ծառայէին իրենց ա՛յնչափ սիրած, ա՛յնչափ գուրգուրացած սուլթան Ռեշատին, որ փոխադարձաբար նոյնչափ սիրած է ու կը սիրէ հայերը՝ իր երջանկայիշատակ հօր ու մեծհօր՝ սուլթան Մեճիտի ու սուլթան Մահմուտի հայասէր ոգիին հետեւելով:

Ի՞նչ է արդեօք հայերուն այսչափ անտեսուելուն պատճառը: Երեսփոխանական ընտրութեանց պահուն, երբ կը յուսայինք առնուազն 20 երեսփոխան ունենալ, այնպէս մը կատարուեցան ընտրութիւնները որ առաջին շրջանէն ալ երկու երեսփոխան պակաս ունեցանք, այն ալ, Աստուած միայն գիտէ, թէ ի՛նչ մուրացածոյ միջոցներով, ի՛նչ ձեռք-ոտք պագնելներով եւ ի՛նչ ստորնացումով: Գոնէ ընտրուածներն հայ ազգին ներկայացուցիչնե՛րն ըլլային, ընդհակառակը՝ Իթթիհատի հետ դաշնակցած կուսակցութեան մը ներկայացուցիչներն են, որոնք նոյն չնորհուկով

ընտրուած են եւ հայ ազգին ամբողջութիւնը գրեթէ բնաւ մասնակցութիւն չունի այդ ընտրութեանց մէջ, որոնք իր շրջանակէն դուրս կատարուած են բացարձակապէս:

Ընտրութեան այդ եղանակը չատագովողներ կը փաստաբանէին, թէ անոր համար զուտ իթթիհատական երեսփոխանութիւն կ'ուզեն, որպէսզի մեր նորահաստատ սահմանադրութեան որեւէ վտանգ չսպառնայ՝ անգոյն մեպուսներու ընդդիմադրական դժուարութիւններովը, թէեւ ցաւով պէտք է խոստովանիլ, թէ այդ խաբուսիկ վարդապետութեան հեղինակները հիմա տխուր իրականութեան առջեւ հասկցան, թէ ի՛նչ հետեւանք ունեցան իրենց յախուռն արարքները, բայց՝ ուշ: Երեսփոխանութեան համար այդ առարկութիւնը ըրին ու ձեռքով-ոտքով իրենք մէջ ինկան: Պետական պաշտօններու համար ի՞նչ պիտի ըսեն: Ահաւասիկ օրինակը թարմ է. դեռ երէկ հրատարակուեցաւ պաշտօնաբաշխութեան ցանկ մը, որով 40 դատաւոր եւ 20 քայմաքամ պաշտօնի կը կոչուին, որոնց մէջ մոստուռայի համար քրիստոնեայ մը չկայ: Ասկէ առաջ հրատարակուող պաշտօնաբաշխութիւններն ալ ճիշդ միեւնոյն ձեւին վրայ ձուլուած են, ուր բացայայտ կ'երեւի անպատճառ քրիստոնեաները պետական պաշտօններէ հեռու պահելու ճիգ մը:

Ի՞նչ ըսել է աս. արդեօք վարչական չնորհներուն ամէնքը Աստուած մեր թուրք հայրենակիցնե՞ուն չռայլած է ու քրիստոնեաները բոլորովին զո՞ւրկ թողուցած է կարողութենէ, արժանիքէ, տաղանդէ ու վարչական կարողութենէ: Կառավարական պաշտօն ձեռքերնիս անցած չունի որ գիտցուի: Բայց առեւտրական, սեղանաւորական, տնտեսական ու գիտական ասպարէզներուն մէջ առաջնութեան դափնին խլողները հրապարակին վրայ են ու ամէնուն ծանօթ:

Ժամանակ մը արդար կերպով բաժնուած էր օսմանեան երկրին տնտեսական կացութիւնը. թուրքերը ընդհանրապէս պետական պաշտօններու ու զինուորական

աստիճաններու մէջ կը ծառայէին՝ վաճառականութիւնը, արուեստը, բժշկութիւնը, դեղագործութիւնը եւ այս կարգի ուրիշ ասպարէզները ձգելով ոչ-իսլամներուն: Այսպէս տնտեսական հաւասարակշռութիւնը կը պահպանուէր: Հիմա սակայն թուրքերը չբաւականանալով պետական ու զինուորական պաշտօնէութեամբ, ողողեցին ամբողջ ազատ ասպարէզները ու առեւտրական աշխարհը եւ փոխադարձաբար չեն թոյլատրեր, որ մենք ալ իրենց սահմաններէն ներս ցանցառ մուտք մը ունենանք: Շատ աղէկ. բժշկութիւնը ձեզի, վաճառականութիւնը, խանութպանութիւնը, փաստաբանութիւնը, դեղագործութիւնը ձեզի, մենք ի՞նչ ընենք, մենք ի՞նչպէս ապրինք, ճամբայ մը ցոյց տուէք:

«Եղբայր ըլլանք» կ'ըսեն մեզի մեր թուրք հայրենակիցները: Ինչո՞ւ չըլլանք, սրտակից եղբայր ըլլանք: Բայց միթէ անունո՞վ եղբայր պիտի ըլլանք, թէ արդեամբ ու իրականապէս եղբայր: Ահաւասիկ երկրին վիճակը, օր նոր, տագնապ, խլրտում՝ նոր: Ինչո՞ւ անգամ մըն ալ կառավարութիւնը չփորձէ նոր ուժերով կառավարել երկիրը, ինչո՞ւ քրիստոնեայ պաշտօնատարներու թիւը չստուարացնէ վարչական բոլոր գործերուն մէջ: Կարելի է այս նոր մարդիկը բոլորովին տարբեր կերպով կը մտածեն ու նոր եղանակով կը վարեն քաղաքները. միթէ չ'արժե՞ր փորձ մը ընել կուսակալներու, միւթեսարըֆներու, քայմաքամներու մէկ մեծ մասը քրիստոնեաներէ կարգելով: Սահմանադրութիւնը եկաւ, խտիրը վերցուց բոլոր օսմանցիներուն մէջէն: Հաւասարութիւնը հռչակուեցաւ եւ օրէնքը տրամադրեց, որ բոլոր օսմանցիները միեւնոյն պարտքին ու իրաւունքին ենթարկուին: Ուրեմն ինչո՞ւ յամառիլ դեռ հին մտայնութիւններուն վրայ, որոնք երկիրը քարուքանդ վիճակի մը հասցուցին, ինչո՞ւ չթօթափել համիտավայել նախապաշարումներն ու գործելակերպերը:

Այս երկիրը ամէն բանէ աւելի անկեղծութեան կը կարօտի փրկուելու եւ զինքը չրջապատող եւրոպական

տէրութեանց հաւասարելու համար: Կառավարութիւնը պէտք է անկեղծ ըլլայ բոլոր տարրերուն հանդէպ, անվերապահօրէն անկեղծ, ու պիտի տեսնէ, որ անոնք ալ տասնապատիկ անկեղծ են:

23 Յունիս-6 Յուլիս 1912

ԷՐՄԵՆԻ ՄԻԼԼԵԹ՝ ԹԷ ՃԷՕՄԱԹԸ. ՀԱՅԸ ՄԶԳ Է, ԹԷ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Պատրիարքարանը ամենայն իրաւամբ ետ դարձուց տ. Արշարունի սրբազան հօր պատրիարքական ֆերմանը, որ մինչեւ ցարդ տրուած ֆերմաններէն պակաս կէտեր կը պարունակէր եւ որուն մէջ, փոխանակ ըստ դարաւոր սովորութեան «Էրմենի միլլեթի փաթրիքի» գրուելու, «Էրմենի ճէօմաաթը փաթրիքի» գրուած էր: Կ'երեւի թէ Բ. դրան մէջ օճախ մը կայ, որ իրեն բան-գործ ըրած է օսմանեան ազգը կազմող տարրերուն զգացումներուն հետ խաղալ եւ այս կամ այն կերպով անոնց ամէնէն նուիրական սրբութիւնները ընդոտնելով գրգռութիւն ու յուզում առաջ բերել: Կառավարութիւնը ի՞նչ կը շահի «Էրմենի ճէօմաաթը» ըսելէն եւ կամ ի՞նչ կը կորսնցնէ «Էրմենի միլլեթի» ըսելով: Այս երկու որակականներէն եւ ոչ մէկը կրնայ մազի չափ ազդեցութիւն ունենալ հայ ազգին ճակատագրին վրայ, որ «միլլեթ» ըլլալով ալ օսմանցի է ու կը մնայ, «ճէօմաաթ» ըլլալով ալ: Ասանկ անտեղի փոփոխութիւնները այն արդիւնքը միայն կ'ունենան, որ անկեղծութիւնը կը խաթարեն եւ ենթական կը սկսի կասկածիլ, թէ արդեօք կառավարութիւնը այսպէս նոր տիտղոս մը ստեղծելով կանխակալ նպատա՞կ մը կը սնուցանէ իրեն հանդէպ: Զենք կարծեր, որ նախարարական խորհրդոյ բովէն անցած ու անոր որոշումով կատարուած ըլլայ այս «ճէօմաաթ»ի եւ «միլլեթ»ի փոփոխութիւնը, որովհետեւ նախարարութիւնը այնչափ ներքին ու արտաքին կենսական խնդիրներ ունի իր սեղանին չուրջ որ ասանկ ակադեմական հարցերով ժամավաճառ ըլլալու միջոցը կը պակսի իրեն, եւ կը սիրենք յուսալ, թէ դիւանապետի մը գործունէութիւնն է, որ առանց հետեւանքը նկատողութեան առնելու գիտակցաբար կամ մեքենաբար դրած է «ճէօմաաթ»

բառը «միլլեթ»ին տեղ: Իսկ եթէ հակառակ ամէն հաւանականութեան, նախարարաց խորհուրդն է որ տուն տուած է այս փոփոխութիւնը կատարելու, ցաւելէ ու խորապէս աւաղելէ ուրիշ բան չենք կրնար ընել այս երկրին ճակատագրին վրայ, որուն վարիչները բաղկացուցիչ տարրերէն մէկուն կամ միւսին զգացած անտեղի վիրաւորանքը չդարմանած, հայ ազգն ալ կ'ուզեն արժանապատուութեան ձրի վիրաւորանքի մը ենթարկել եւ զուր տեղը զայն ուծացնել:

Ի՞նչ, քաղաքագիտութի՞ւն է ասիկա միթէ: Երբ կառավարութիւնը ո՛չ ներկային ու ոչ ալ ապագային քնաւ բան մը չի շահիր հայուն ազգ կամ ժողովուրդ յորջորջելէն՝ ինչո՞ւ այս անտեղի փոփոխութիւնը կատարել ու նոր խնդիրներ յարուցանել, երբ եղածները կարգադրելու հնարաւորութիւնը կը պակսի: Ցաթիհ սուլթան, որ այս լայնածաւալ երկիրը իր անպարտելի սուրով նուաճեց, միթէ նուա՞զ քաղաքագէտ էր որ ի սպառ չչնջեց իր հպատակներուն ազգութիւնը եւ ժողովուրդ մակդիրով չորակեց զանոնք: Ո՞վ պիտի դէմ դնէր ամենազօր Ցաթիհի ու անոր աշխարհասասան յաջորդ սուլթաններուն, եթէ ի սպառ չնչէին ազգ մակդիրը իրենց հպատակներէն: Եւ սակայն այն մեծ մարդիկը ոչ իսկ մտածեցին այս կարգի ճղճիմ խնդիրներու վրայ, վեհանձնաբար պահեցին իրենց հպատակներուն ազգութիւնն ու կրօնքը եւ իրենց նուիրական ֆերմաններով միշտ հաստատեցին հայուն ազգ մը ըլլալը: Պատրիարքարանի դիւաններուն մէջ գուրգուրանքով պահուած են նախկին պատրիարքներուն չնորհուած ֆերմանները, որոնք բացարձակ անկեղծութեամբ ու սիրով կը հռչակեն «Էրմենի միլլեթի փաթրիքի»ն՝ միշտ վստահ ըլլալով, որ հայ ազգը ամէնէն հաւատարիմ ու անկեղծ նեցուկն է օսմանցիութեան:

Անուրանալի է, որ այն թուականներուն բառերու հետ խաղալէ աւելի, գործ տեսնել էր օրուան քաղաքական մարդոց սկզբունքը: Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր այլ եւ այլ խնդիրներու համար Հայոց պատրիարքա-

րանէն Բ. դրան մատուցուած թաքրիրները եթէ քով քովի շարուէին, Գումգաբուէն մինչեւ Բ. դուռ լայն ճամբայ մը կարելի կ՛ըլլար չինել անոնցմով եւ սակայն դժբախտաբար այդ խնդիրներուն ամէնքն ալ ուր որ էին հոն կը մնան եւ կարելի չէ ըսել, թէ անոնցմէ մէկը իր օրինաւոր լուծումը գտած է պատրիարքարանի պահանջած եղանակով: Օր տեսած հին եկեղեցական մը անցած օր պատրիարքարանի անզօր դիմումներուն անեքթոտը կը պատմէր: Ասկէ իբր մէկ դար առաջ Վանի կողմերը հայերուն չինել ձեռնարկած մէկ վանքին դէմ ոտնձգութիւն կ՛ընեն քիւրտերը եւ չինութիւնը կը դադրեցնեն: Տեղացւոց դանգատին վրայ օրուան պատրիարքը կը ստիպուի դիմում ընել մեծ եպարքոսին, որ իր սենեակին մէջ նստած, չըպուխը բերանը, ոտքի վրայ կ՛ընդունի պատրիարքը, առանց քաղաքավարական ճեւակերպութեան եւ առանց զայն նստեցնելու: Պատրիարքը, առանց թաքրիրի, հակիրճ բառերով կը պատմէ վանքին չինութեան դադրեցուցիլը եւ կ՛աղերսէ, որ կառավարութիւնը պաշտպանէ զիրենք: Մեծ եպարքոսը ուշի ուշով ունկնդրելէ ետք կը հարցնէ, թէ պատմուածներուն մէջ չափազանցութիւն կամ խեղաթիւրում չկա՞յ արդեօք: Պատրիարքը, միշտ ոտքի վրայ կանգնած, կը վստահեցնէ, թէ ճշմարտութիւն է ինչ որ կը խօսի: Ասոր վրայ պատրիարքը կը մեկնի եւ հետեւեալ օրը Բ. դռնէն եպարքոսական պուլրուլթու մը կը ղրկուի Վանի կուսակալին, որով կը հրամայուի ո՛չ միայն արգելք չըլլալ վանքին չինութեան, այլեւ զինուորներուն ձեռքով չինել տալ զայն:

Ահաւասիկ արդարութիւնը, գործ տեսնելը այսպէս կ՛ըմբռնենք մենք եւ ոչ թէ նստած տեղը անօգուտ, անիմաստ խնդիրներ խառնել ու զուր տեղ մտքերը յուզելը: Մնաց որ, եթէ գործին ակադեմական կողմն ալ քննենք, միթէ նուա՞զ արդարացի կը գտնենք հայուն ազգ յորջորջելիքը: Ի՞նչ է ազգութեան սահմանը: Հայը նորեկ մը չէ ազգութեան շրջանակին մէջ: Մեծն Աղեքսանդրի օրերէն առաջ սկսող պատմութիւն մը ունի, որուն կայսրերուն

դրամները դեռ մինչեւ այսօր կը զարդարեն հնագիտական թանգարանները: Հայ ազգը կրնայ պարծիլ իր 1.800 տարուան քաղաքակրթական կեանքովը. Թողունք իր ծաղկեալ դրականութիւնը, անիկա 1.500 տարի առաջ տիրացած է անստգիւտ տառերու, որոնց չափ կատարելագործուած գիրեր այսօր ամէնէն զարգացած ազգերն անգամ չունին: Գալով իր արդի կեանքին՝ անիկա համընթաց կը քալէ եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ եւ քնաւ չի թերանար ազգ ըլլալու իր պարտականութիւններուն մէջ: Հետեւաբար ի՞նչ պատճառ կայ այս ամէն պայմանները իր վրայ մարմնացնող ազգի մը «ժողովուրդ» մակդիրը տալուն մէջ:

7-20 Յուլիս 1912

ԱԶԳԸ ԻՆՉ ԿԸ ՍՊԱՍԷ

ՀԻՆ ՄԱՐԴՈՑՄԷՆ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՆՈՐ ԴԱՀԼԻՃԷՆ

Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր այս երկիրը վարելու կոչուած նախարարութեանց ամէնքն ալ կա՛մ զուտ իթթիհատական էին եւ կամ մասամբ իթթիհատականներէ եւ մասամբ ալ իթթիհատի համակիր տարրերէ կազմուած, որոնց մէջ մինակ Քեամիլ փաշան էր որ բացառութիւն կը կազմէր եւ զոր խորհրդարանական դարձուածքով մը ստիպեցին քաշուիլ գործէ, որպէսզի հին դաղափարներով հին մարդիկը, որոնք Ապտիւլ Համիտի շրջանին պաշտօնավարած եւ շատ հակասահմանադրական արարքներու գործադիրը եղած էին, այլեւս ի սպառ հեռանան ասպարէզէն եւ նոր ռեժիմին վարչութիւնն ալ յանձնուի նոր մտքերու ծառայող նոր մարդոց ձեռք:

Գաղափարը եզական էր եւ մանաւանդ ստիպողական: Այս պատճառով նոյնիսկ Քեամիլ փաշայի այսօրւան ջերմ խնկարկուներն անգամ այն ատեն փութացնողը եղան անոր չուտով մը գործէ քաշուելուն, որպէսզի Ժէօն Թիւրք նախարարութիւնը գայ եւ հաստատէ իտէալ վարչութիւնը:

Այն թուականներէն ի վեր մօտաւորապէս չորս տարի ազգը իշխանութեան վրայ տեսաւ նոր սերունդը իբրեւ նախարար, կուսակալ, քայմաքամ, ոստիկան եւլն.: Եւ ցաւալի է ըսել, որ երիտասարդ ուժերուն այս չորս տարուան վարչութիւնը ո՛չ թէ երկրին բարենորոգմանը սկզբնաշաւիղը եղաւ, այլ այնչափ դառն ու անտեղի դժբախտութեանց դուռ բացաւ, որ այսօր, չորս տարի ետք, իթթիհատական դահլիճին ամենաջերմ կուսակիցները եւ նոյնիսկ իթթիհատականներէ շատեր ալ սկսան փնտռել հին մարդոց վարչութիւնը: Բանակը, որուն վրայ հիմնուած է ազատութիւնը առաւելապէս, եւ որուն թեւ

թիկունք ըլլալովն էր որ իթթիհատական կառավարութիւնը կրցաւ իր գոյութիւնը չարունակել, այո՛, մեր քաջարի բանակը անգամ նկատողութեան առնելով առաւելապէս երկրին շահը, ստիպուեցաւ իր դժգոհանքը ամէն կարելի եղած խաղաղ միջոցներով արտայայտել եւ թախանձագին պահանջել, որ իշխանութիւնը իթթիհատական նոր ուժերու ձեռքէն առնուի եւ... ո՛վ հակասութիւն, հին մարդոց ձեռք յանձնուի:

Ասիկա պատմական եւ ընկերաբանական խիստ մեծ յեղաշրջում մըն է, որուն ներքին կողմը խորապէս ուսումնասիրող մը ոչինչ պիտի գտնայ անոր մէջ անբնական. որովհետեւ թէ՛ օսմանեան ժողովուրդը եւ թէ բանակը միակ մէկ գաղափարի մը շուրջ կը յածին. ամուր պահել սահմանադրութիւնը, որ ոչ թէ անուանապէս, այլ իրապէս գործադրուի այս բարեկարգութեան բազմակարօտ երկրին մէջ, որուն վարչութեան հիմը աւելի քան երբեք պէտք է խարսխուած ըլլայ գաղափարի ազատութեան, քաղաքացւոց հաւասարութեան եւ օսմանեան տարրը կազմող ազգերու եղբայրակցութեան վրայ:

Սահմանադրութեան առաջին շրջանին իթթիհատականներու գնահատելի անկեղծութիւնը պահ մը իրօք յոյս ներշնչեց, թէ Ժէօն Թիւրք կառավարութիւնը պիտի կրնայ իտէալ վարչութիւնը հիմնել՝ ամրապնդելով համերաշխութեան կապը օսմանեան բոլոր ազգերուն միջեւ: Եւ այս հաւատքով էր, որ ամէն ոք փարեցաւ եւ ուժ տուաւ օրուան նոր մարդոց՝ անոնց վրայ տեսնելով սահմանադրութեան իտէալը: Եւ այսօր, երբ ժողովուրդ ու զինուոր բոլորովին յուսահատ կը գտնէ ինքզինքը, կոչում կ'ընէ դարձեալ հին մարդոց՝ միշտ ամուր մնալով իր սկզբունքին վրայ, թէ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐԱՊԷՍ ԵՒ ՀԻՄՆԱՊԷՍ ՊԷՏՔ Է ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԻ ԱՅՍ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ԱԶԳՆ Է ՄԻԱՅՆ ՈՐ ՊԷՏՔ Է ՏԻՐԱՊԵՏԷ:

Այսօր, այսչափ ովսաննաներով պաշտօնի կոչուած հին մարդոց նոր դահլիճն ալ եթէ չկրնայ իրականացնել

ազգին եւ բանակին այս արդար պահանջը, անիկա ալ չկրնար գոյութեան իրաւունք ունենալ, որովհետեւ ազգը ամէն իշխանութենէ գերիվեր է եւ այն ատեն միայն պիտի դադրեցնէ իր բողոքի ձայնը, երբ արդեամբ ու դրակա-նապէս տեսնայ, թէ սահմանադրութիւնը գործադրութեան մէջ է:

10-23 Յուլիս 1912

ՀԵ՛Մ ԼԱՆՔ, ՀԵ՛Մ ԵՐԹԱՆՔ

Եւրոպական մեծ գործարանատէր մը եկած էր Պոլիս, որ գործին բերմամբը կ'այցելէր իր բոլոր յաճախորդներուն:

Հայ վաճառական մը, նախնական ուսմունքէ իսկ զուրկ ինքնաբոյս մարդ մը, որ մեր առեւտրականներու հարիւրին 75-ին պէս անխոնջ աշխատութեամբ եւ բռնի ուժով կարեւոր տեղ մը գրաւած էր առեւտրական ասպա-րէզին մէջ, գլխարկաւոր եւրոպացին տեսնելուն պէս, կարծելով, որ թէ՛ իբրեւ գործարանատէր եւ թէ իբրեւ եւրոպացի զարգացած մարդ խոր հմտութիւն մը պիտի ու-նենար օրուան քաղաքականութեան նկատմամբ, դրագրին միջոցաւ հարցնել տուաւ, թէ ի՞նչ է արդեօք օրուան քա-ղաքականութիւնը Եւրոպայի մէջ եւ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ ներկայ կացութեան վախճանը:

Գործարանատէրը շատ բնական չեչտով մը պատաս-խանեց.

-Ես քաղաքականութեամբ չեմ զբաղիր, ատիկա բոլո-րովին տարբեր ճիւղ մըն է: Ես իմ գործերովս զբաղելու հազիւ ժամանակ կը գտնեմ:

Վաճառականը գոհ չմնալով գործարանատէրին այս կտրուկ պատասխանէն.

-Բայց քաղաքականութիւնն ալ ձեր գործին հետ շատ առնչութիւն ունի, ըսաւ, եթէ օրուան անցուդարձերուն անտեղեակ ըլլաք, ի՞նչպէս կրնաք ճշդորոշել ձեր հետեւե-լիք ուղղութիւնը, այլ եւ այլ քաղաքներու համար ձեր սահմանելիք վարկերը:

-Օ՛, գոչեց գործարանատէրը, ըսել չէ թէ բնաւ քա-ղաքականութեան հետամուտ չեմ ըլլար, այդ պաշտօնը յանձնած եմ իմ շրջանակիս երեսփոխանին, որ քաղաք-

կան այլ եւ այլ թերթեր կը կարդայ, քաղաքական մարդոց հետ յարաբերութիւն կը մշակէ, դիւանագիտական շրջանակներու մէջ կը մտնէ, պետական պաշտօնատուները կ'այցելէ եւ ասոնց ամէնէն իր գոյացուցած արդիւնքը կը հաղորդէ ինծի, ինչպէս նաեւ իր շրջանակի առեւտրականներուն:

Գործարանատէրին այս յայտարարութիւնը անշուշտ նորութիւն մըն է մեր ամէնուս համար ալ: Մեզմէ ոչ ոք կրնայ մտքէն անցընել, թէ իր շրջանակին մեպուսը վայրկեան մը իսկ կը խորհի գինքը ընտրողներուն վրայ եւ անոնց շահերուն համար սիրտ հատցնելով հետամուտ կ'ըլլայ փնտռել հասկնալու, թէ վաճառականներուն եւ կամ արհեստաւորներուն ի՛նչ տեսակէտով կրնայ օգտակար ըլլալ:

Մեր մէջ մեպուս մը ընդհանրապէս կ'ընտրուի նախ 50 ոսկի ամսաթոշակ ստանալու, երկրորդ՝ որեւէ կուսակցութեան մը յարելով իր երկրորդ անգամ վերընտրութիւնը ապահովելու եւ երրորդ՝ իր ընտրողներուն գործին հետ բնաւ առնչութիւն չունեցող եւ կամ հազարին մէկ վերաբերութիւն ունեցող խնդիրներու վրայ վիճաբանելու համար:

Ամէնէն ցաւալին այն է, որ մեր մեպուսներուն մեծագոյն մասը թերթ չի կարդար եւ կամ շատ շատ եթէ կարդայ իսկ, այն թերթերը կը փնտռէ, որոնց համար վստահ է, թէ գինքը պիտի գովեն եւ կամ իր խօսքերը պիտի ծափահարեն: Ասկէ զատ, մեր մեպուսները բնաւ պարտական չեն զգար գիրենք իրենց ընտրողներուն շահերովը զբաղելու: Մեր հայ մեպուսները մանաւանդ աւելի ընկերական մեծ խնդիրներով ժամավաճառ ըլլալ կ'ուզեն, քան թէ հասարակ մահկանացուներու իրենց համար տասներորդական նշանակութիւն ունեցող հարցերով:

Այս պատճառով մեր երկրին մէջ ամէն մարդ ստիպւած է փոլիթիքոս ըլլալ եւ մամուլն ալ, գոհացում տալու համար հանրութեան այս պապակին, շարունակ քաղաքականութեան շուրջ կը դառնայ:

Հայ ազգը մանաւանդ, մեծով պզտիկով, կա՛մ ազգայինճի է կամ քաղաքականճի: Եւ սրճարաններուն, գինետուներուն եւ հանրային վայրերու մէջ երբ չորս հոգի միանան, հազուադէպ է որ քաղաքականութենէ տարբեր նիւթի վրայ խօսին: Վերջին օրերս մանաւանդ ալ աւելի սուր հանգամանք մը ստացաւ քաղաքականճիութիւնը եւ, բացի այր մարդերէ, մեր տիկիններն ալ վարակուեցան այս ախտէն եւ ամէն իրիկուն երբ այր մարդիկ տուն կը վերադառնան, տիկիններուն առաջին հարցումը կ'ըլլայ.

-Ի՞նչ կայ այսօր, նոր բան մը կա՞յ, նորէն վախ կա՞յ:

-Բան մըն ալ չկայ:

Բայց հիւանդութիւնը ընդհանրացած է եւ դժուար է զայն բուժել, քանի որ, անկեղծօրէն խօսելով, պարագաները ալ նպաստաւոր գետին մը պատրաստած են այս զգացումին աճելուն:

Եւ սակայն այս հնհնուքը, հեւ ի հեւ օրուան քաղաքականութեան հետեւիլը ամենամեծ հարուածն է երկրին տնտեսական զարգացման ու վաճառականութեան: Երեւակայեցէք կացութիւնը գործի մարդու մը, որ ամէն օր նոր նոր զգացումներու կ'ենթարկուի: Այդ տեսակ անձ մը ի՞նչպէս պիտի կրնայ հանդարտ սրտով գործառնութիւնները շարունակել:

Սա վերջին քառորդ դարու շրջանին բաւական ծանր ճգնաժամեր անցուցինք. նոյնիսկ եղաւ ժամանակամիջոց մը, ուր մասնաւորաբար հայուն դէմ ուղղուած էին ամէն դժուարութիւն, սպառնալիք ու հարուած թէ՛ երկրին ներսէն եւ թէ օրուան կառավարութեան հաճելի ըլլալու տեսչէն մտրակուած եւրոպացիներէն: Փորձը ցոյց տուաւ, որ այն ատեն ալ օրուան քաղաքականութեան վրայ հաշուելով իրենց գործելակերպը կարգադրողներ չէ որ յաջողեցան, ընդհակառակը՝ անոնք միայն յաջողեցան ու ամենամեծ հարստութիւններ ճեռք բերին, որոնք բնաւ կարեւորութիւն չտալով օրուան հոսանքներու, շարունակեցին իրենց գործառնութիւնները խիզախօրէն եւ երբ ուրիշ շրջահայ-

եացներ եւ «փոլիթիքոս»ներ երկրին կացութենէն նախապաշարուած ծայրայեղ յոռետեսութեամբ իրենց գործերը կը սահմանափակէին, այս ոչ-«փոլիթիքոս»ները, «ի՛նչ կ՛ըլլայ կ՛ըլլայ»ի քաղաքականութիւնը հետապնդելով, չրջահայեացներուն յաճախորդներուն ալ իրենք սկսան ծախել եւ քանի մը տարուան մէջ չինեցին այնչափ հարըստութիւն, որուն չափ գուցէ եւ ո՛չ մէկ վաճառական կարող եղած ըլլայ չահիլ նոյնչափ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ:

Հետեւաբար, ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով, հարկ կը զգանք յիշեցնել մեր գործի մարդոց «հե՛մ լանք, հե՛մ երթանք»ի վարդապետութիւնը, զոր առաջին անգամ արտասանեց հարսնացող հայ աղջնակ մը իր ծնողացը երեսին, որոնք հիմնեան քօղին տակ աղջկան յուզումն ու արցունքները տեսնելով եւ կարծելով, թէ հարս ըլլալ չ՛ուզեր, կ՛առաջարկէին ետ դառնալ: Հարսը սակայն իբրեւ ծայրայեղ գործնական միտքի տէր

-Ո՛չ, պատասխանեց, հե՛մ լանք, հե՛մ երթանք:

Կու լար, որովհետեւ իր տունէն կը բաժնուէր, միւս կողմէ կը փութար երթալ՝ որովհետեւ ամուսնական նոր յարկ մը պիտի կազմէր:

Մեր գործի մարդիկ ալ պէտք է ընդգրկեն այս վարդապետութիւնը եւ, օրուան քաղաքական դարձուածքէն ազդուելով, պէտք չէ սահմանափակեն իրենց գործառնութիւնները:

Ալ փորձը ցոյց տուաւ, թէ վախ չկայ եւ ո՛չ ալ որեւէ վտանգ: Կառավարութիւնը բաւական ուժ ունի սանձահարելու որեւէ խլրտում: Ժողովուրդը պէտք է քաղաքականութեան հոգը կառավարութեան թողու եւ ինք իր գործերովը զբաղի լայնօրէն, որպէսզի երկրին այսչափ տագնապներուն մէջ տնտեսական տագնապ մըն ալ ծագում չառնէ:

27 Յուլիս-9 Օգոստոս 1912

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԼԻՏՐ ԹԱԼԷԱԹ ՊԷՅԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

Երէկ թարգմանը ըլլալով Բ. դրան մէջ չրջած զրոյցի մը, գրած էինք թէ նախկին ներքին եւ թղթատարական նախարար Թալէաթ պէյ Տիմոթիքայի մէջ ձերբակալուած է: Արդէն մէկ-երկու օրէ ի վեր մերթ կը գրուի եւ մերթ կը հերքուի Թալէաթի եւ Ճավիտ պէյերու ձերբակալուած եւ կամ ձերբակալուելու մօտ ըլլալը: Ճավիտ պէյը չենք գիտեր, բայց Թալէաթ պէյի ընդհանուր դատախազին ուղղած նամակը, որուն թարգմանութիւնը հրատարակած էինք մեր կիրակի օրուան թիւով, արդէն բաւական զօրաւոր պատճառ մըն էր Թալէաթ պէյի ձերբակալման, քանի որ «Իչթիհատ» Թալէաթի այդ ձեռագրին լուսանկարը հրատարակած է, որուն առջեւ որեւէ ուրացում արժէք չի կրնար ունենալ: Խնդիրը սակայն նախորդ իթթիհատական երկու պետերուն ձերբակալումը արդարացնող փաստեր ու պատճառներ գտնելուն վրայ չէ. արդէն այնչափ շատ են անոնք որ մէկ-երկու տարուան չրջանին տեղի ունեցած անիրաւութիւնները, օրինազանցութիւնները, քմահաճ տնօրինութիւնները եթէ դատական քննութենէ մը անցնին, ամենածանր գայթակղութիւններ կրնան պարզել: Էականը սակայն սա պարագան է, թէ օտարներուն վրայ ի՛նչ տպաւորութիւն կ՛ընէ երբ մէկ-երկու տարին անգամ մը կառավարութեան քաղաքականութիւնը փոխուի եւ պետական ղեկը ձեռք առնողներ իրենց նախորդները ձերբակալելու եւ անոնց բոլոր արարքները չեղեալ համարելու ձեւեր առնեն:

Ասիկա ամէնէն շատ մտածելիք կէտն է, մանաւանդ մեր երկրին համար, որ կենսական չահերով կապուած է եւրոպական տէրութեանց հետ եւ մեծ պէտք ունի զինքը չրջապատող ազգերուն վստահութեան: Պարսկաստանի

օրինակը շատ թարմ է. հոն ալ վերջին տարիներս մէկ քանի անգամ կառավարութիւնը կուսակցութենէ կուսակցութիւն փոխանցուեցաւ եւ յաջորդները իրենց նախորդները պաշտօնանկ ընելով, կախելով, հալածելով, երկրին մէջ ստեղծեցին ընդհանուր անվստահութիւն մը, որուն երեսէն կործանումի աստիճանին հասաւ Պարսկաստանը:

Ղազի Մուխթար փաշայի դահլիճը գործի ձեռնարկելէն ի վեր միշտ բարձր բռնեց իր դիրքը եւ չգտնուեցաւ իր նախորդներուն հանդէպ այնպիսի արարքի մը մէջ, որ վրէժխնդրութիւն թարգմանուէր: Նոյնիսկ շատ ներողամտութեամբ վարուեցաւ խորհրդարանի նախագահին հանդէպ, որ, խորհրդարանին լուծման կայսերական իրատէին ելած ըլլալը գիտնալով հանդերձ, յանդգնած էր երեսփոխանական ժողով գումարել եւ բոլորովին հակաօրինական կերպով անվստահութեան ու պարսաւանաց քուէ հաւաքել արդի օրինական դահլիճին դէմ: Այս պարագան մանաւանդ այնչափ բարձրաբարբառ օրինազանցութիւն մըն էր որ սուլթանը անգամ իր ֆերմանին մէջ ցաւ յայտնեց եւ, հակառակ ժողովրդեան մեծամասնութեան փափաքին ու իղձին, նախարարութիւնը բոլորովին չտեսնել ձեւացուց խալիլ պէյի ընթացքը, եւ թող տուաւ որ պետական այսչափ ծանր արարք մը գործողը անպատիժ անցնի, բանին երթայ: Նոյնպէս անսպասելի վեհանձնութեամբ վարուեցաւ արդի դահլիճը Ճավիտ պէյի հանդէպ, որուն խորհրդարանին բեմէն արտասանած ծայր աստիճան գըրգռիչ ճառը Անգլիոյ նման ազատ երկրի մը մէջ իսկ չէր կրնար անպատիժ ձգել հեղինակը: Բայց կառավարութիւնը Ճավիտի սպառնալիքներուն ալ կարեւորութիւն չընծայեց եւ թող տուաւ, որ Ճավիտ ու Թալէաթ ուրիշ քաղաքացիներու նման արձակ-համարձակ կառախումբ նստին, ու իրենց ուզած տեղը երթան, գուցէ նոյնիսկ արդի կառավարութեան դէմ պայքարի գետիններ պատրաստելու չարակամութեամբ:

Այո՛, մեզի պէս անկողմնակալ դիտող մը, որ եւ ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատկանի, պէտք է խոստովանի ա-

սոնց ամէնը՝ ի պատիւ արդի դահլիճին, որ առանց ազդուելու Իթթիհատի երբեմնի երկրպագու եւ անոր անկումովն իսկ ջերմ հակառակորդ դարձած թերթերու եւ շահախնդիր անձանց բերանացի ու գրաւոր թելադրանքներուն, մինչեւ ցարդ պահեց իր անկողմնակալ բարձրութիւնը՝ զերծ որեւէ կիրքի, վրէժխնդրութեան ու փոխադարձելու ազդեցութենէն:

Կառավարութեան այս արհամարհոտ վերաբերմունքը ամենամեծ հարուածն է Իթթիհատի գործիչներուն հանդէպ, որոնք ամէն առիթ ստեղծեցին նոր դահլիճը գրգռելով զայն ձախող ընթացքի մը առաջնորդելու, որպէսզի իրենց ըրածին նման արդի դահլիճն ալ իթթիհատականները հալածէ, խոշտանգէ ու անիրաւէ եւ իրենք հեռուէն կեցած պոռան.

-Ժողովո՛ւրդ, տեսէք ի՛նչ անիրաւութիւններ կը գործըւին կոր:

Հիմա չեն կրնար ատանկ աղաղակ մը բարձրացնել, որովհետեւ որչափ որ գիտենք եւ որչափ որ հասկցանք մեր մէկ քանի նախարարներու հետ ունեցած սուղ տեսակցութենէն, կառավարութիւնը ո՛չ ի նպաստ եւ ոչ աննպաստ որեւէ բացառիկ դիրք տալ չ՛ուզեր ո՛չ Իթթիհատի եւ ոչ ալ որեւէ կուսակցութեան, ընկերակցութեան եւ կամ անձի:

Մինչեւ հոս աղէկ: Կառավարութիւնը, անշուշտ, երկրին շահը նկատի առնելով, թօթափած է ամէն վրէժխընդրական ու փոխադարձութեան ոգի հանդէպ Իթթիհատի, եւ կը թոյլատրէ, որ Իթթիհատն ալ ապրի իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւն: Արդ, Իթթիհատ որ հայրենասիրութիւնը եւ ոչ մէկին կու տայ, միթէ ինքն ալ պարտական չէ՞ գէթ հայրենասիրական տեսակէտով հանդարտ կենալու, որպէսզի կառավարութիւնը խստացուցիչ միջոցներու դիմել չստիպուի: Աս չէ՞ միթէ ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը: Բայց կ՛երեւի, թէ ազատութեան, հաւասարութեան ու հայրենասիրութեան վրայ այնչափ պերճօրէն ճառող Իթթիհատականները այնպէս համոզուած են, որ այս առա-

քինուԹեան մարմնացումները իրենք են եւ ցորչափ նախարարական աԹոռները իրենց չտրամադրուին, հայրենիքն ալ կը դադրի նուիրական ըլլալէ:

Իթթիհատականները եԹէ մազի չափ հայրենասիրուԹիւն ունենային, ամէնէն առաջ երկրին չահը նկատողուԹեան առնելով պիտի հաշուէին, Թէ օտարները ի՛նչ պիտի ըսեն երկրին այս խառնափնԹոր կացուԹիւնը տեսնելով եւ այս մեկնակէտէն ճամբայ ելլելով պիտի դադրեցնէին ամէն ընդդիմուԹիւն ու խլրտում արդի կառավարուԹեան հանդէպ, որ իրենց գործած աւերները վերաշինելու համար հազիւ հազ կրցաւ հասնիլ վերջին վայրկեանին: Մեղք չէ՞, հայրենիքը տապալել չէ՞ ելլել եւրոպական թերթերուն մէջ տարաձայնելը, Թէ Իթթիհատը Սելանիկի մէջ մասնաւոր դահլիճ մը պիտի կազմէ, Էտիրնէի կամ Քոնիայի մէջ հակաԹոռ խորհրդարան մը պիտի գումարէ եւն., եւն. Հարիւրը փարա մը չարժող սպառնալիքներ, որոնցմէ ստիպուած կառավարուԹիւնն ալ կամայ-ակամայ պիտի հարկադրուի պաշարման վիճակ հրատարակել, խստուԹիւններ գործադրել եւ այս արարքներուն հեղինակները ձերբակալել ու պատժել երկրորդ Պարսկաստան մը պարզելով Եւրոպիոյ աչքին:

Ըսէք, պարոն իթթիհատականներ, ի՞նչ պիտի չահիք այս լեզուի պայքարներէն ու կասկած հրաւիրող չարժումներէն, միԹէ կարելի՞ բան է որ ազգին ամբողջուԹեան կամքին դէմ կարողանաք չարժիլ: «Բանա՛կը, բանա՛կը», կ'աղաղակէիք, ա՛ն ալ չէզոք է այսօր եւ պատուոյ վրայ երդում ըրած է քաղաքական որեւէ կուսակցուԹեան չպատկանիլ: Ժողովուրդը զզուած է ազգը պառակտող պայքարներէն: Որո՞ւ վստահելով է ուրեմն որ զուր տեղը կը խլրտիք ու կառավարուԹիւնը կը ստիպէք իր կամքին բոլորովին հակառակող խստուԹիւններու դիմելու: Եթէ իրաւունքը ձերն է, ինչպէս կը կարծէք, եԹէ ժողովուրդը ձեզի հետ է, ինչպէս կը հաւատաք, սպասեցէք, երեսփոխանական նոր ընտրուԹիւններ պիտի ըլլան, մի՛ վախնաք, ձեր ըրածին պէս բռնի քուէ չպիտի կորզուի, ընտրողները

բացարձակապէս ազատ պիտի ձգուին իրենց քուէն ուզածնուն տալու, հետեւաբար եԹէ ժողովուրդը ձեզ է որ կ'ուզէ, օրէնքի սահմանին մէջ կու գաք, կը գրաւէք ձեր աթոռները եւ կը կազմէք դահլիճ ու խորհրդարան, առանց ան ու աս կախելու, աքսորելու, պատժելու եւ խոշտանգելու: Իսկ եԹէ ժողովուրդը ձեզի չ'ուզեր, ի՞նչպէս կը յանդգնիք ժողովուրդին անունով խօսելու: Քիչ մը համբերութիւն, եւ ամէն բան պիտի լուծուի առաջիկայ քուէարկուԹեամբ:

31 Ցուլիս-13 Օգոստոս 1912

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԻՆՉ ՏԵՍԱԿ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ Կ'ՈՒՋԷ

Ռուսեւթուրք պատերազմէն անմիջապէս ետք, երբ օսմանեան երկիրը ամենածանր հարուածները կրած էր թէ՛ Անատոլուի եւ թէ Ռումելիի կողմերը, ուր իր մեծ զանգուածէն անդառնալի կերպով բաժնուած էին Սեւ ծովէն Պաթումը, Կովկասէն Կարսը, Արտահանը եւն., Ռումելիէն Պուլկարիան, Սերպիան եւ այլ ծանօթ աշխարհամասերը, Ապտիւլ Համիտ հարկ սեպեց այս մեծ աղէտին առջեւ վայրկեան մը լրջութեամբ մտածելու երկրին ապագան: Որովհետեւ եւրոպական մեծ տէրութիւնները այսչափով չէ որ միայն պիտի բաւականանային: Անդին գումարուած էր Պերլինի վեհաժողովը եւ կը սպառնար ամբողջ օսմանեան երկիրը բաժան-բաժան ընել, եթէ ամենաթեթեւ պատրուակ մը տրուէր Ապտիւլ Համիտի վարչութեան կողմէ: 61-րդ յօդուածը մանաւանդ հիմակուան պէս մեռեալ տառ մը չէր, պատերազմի արհաւիրքին թարմ տպաւորութեան տակ դամոկլեան սուր մըն էր ան, որ ծանր ճգնաժամի մը նման կը սպառնար օսմանեան գահուն, ուստի գոնէ այդ կողմէն ապահով ըլլալու համար, եւրոպական տէրութեանց դիմումին վրայ, Ապտիւլ Համիտ փութաց բարեկարգիչ յանձնաժողովներ ղրկել Անատոլուի այլեւայլ մասերը: Առաջին յանձնաժողովը՝ նախագահութեամբ Մազհար փաշայի եւ անդամակցութեամբ Նուրեան եւ Աթա էֆենտիներու, ուղեւորուեցաւ Առանայի եւ Հալեպի նահանգները: Երկրորդ յանձնաժողովը, որ պաշտօն ունէր բուն իսկ Հայաստանի խորը մտնելու, կազմուած էր հետեւեալ կերպով. Ապետին փաշա՝ նախագահ, Մանաս էֆենտի՝ Բ. քոմիսեր եւ Մուսուլցի Էօմերիզատէ Սամի պէյ՝ Ա. հարցաքննիչ: Այս երկրորդ յանձնաժողովը պիտի այցելէր Սըվազի, Խարբերդի եւ Տիյարպեքիրի նահանգները, իսկ երրորդ յանձնաժողով մըն ալ, որուն կ'անդամակցէր

Սարգիս էֆենտի Աղաբեկեան, պիտի այցելէր Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի նահանգները: Այս երեք յանձնաժողովներն ալ կազմուած էին այն ատենուան ամէնէն ծանօթ, վստահելի ու գործունեայ անձնաւորութիւններէն:

Երբ յանձնաժողովներու կազմութիւնը աւարտեցաւ, Ապտիւլ Համիտ այս յանձնաժողովներուն ամէնքն ալ պալատ հրաւիրեց ու հետեւեալ հրահանգը տուաւ անոնց.

«Երկիրը մեծ վտանգի մէջ կը գտնուի, հոս-հոն գոյութիւն առած բռնապետերը, տերեպէյիները ու աղաները ժողովուրդը կը կեղեքեն եւ առիթ կու տան ամենօրեայ բողոքներու, որոնց արձագանգ կ'ըլլան նաեւ եւրոպական հիւպատոսներն ու մամուլը: Արդարութեան դէմ գործադրուած այս արարքները անշուշտ ամէնէն աւելի մեր երկրին է որ կը վնասեն, ուստի ձեզի պաշտօն կու տամ, որ երթաք գաւառները եւ առանց աչառութեան, առանց խտիր դնելու իսլամի եւ քրիստոնեայի միջեւ, ժողովուրդը հարստահարողները եւ զանոնք կեղեքողները, որոնք որ ըլլան, առանց կեդրոնին հարցնելու, միմիայն արդարութեան ձայնին անսալով, հետապնդէք, զանոնք ձերբակալէք եւ հասարակ ոճրագործներու նման իրենց արժանի պատիժներուն ենթարկէք: Դուք լիազօր էք ամէն տեսակէտով եւ ձեր վճիռները վերաքննութիւն չունին, իրաւասութիւն ունիք երկրին անդորրութիւնը խանգարողները, նոյնիսկ եթէ անոնք ամենաազդեցիկներն ալ ըլլան, ձեր յարմար դատած եղանակներով օրէնքին հպատակեցնելու: Ձեր գործադրած բարենորոգումներուն համար իւրաքանչիւր քաղաքի հոճաներուն կամ երեւելիներուն տալիք վկայութիւնները արժէք չունին, անդորրութեան կատարելապէս վերահաստատուած ըլլալուն պէտք է վկայեն եւրոպական տէրութեանց հիւպատոսները, քրիստոնեայ հոգեւոր պետերը եւ վերջապէս անոնք, որ կը գանգատին անապահովութեան երեսէն: Մէկ խօսքով՝ արդարութեան անթերի գործադրութիւնը կը պահանջեմ»:

Մեր ընթերցողներէն շատեր գուցէ թերահաւատ գտնուին Ապտիւլ Համիտի պէս բռնաւորէ մը ասանկ ար-

դարակորով հրահանգ մը բխած ըլլալուն եւ սակայն եթէ նկատողութեան առնեն պատերազմի արհաւիրքէն անմիջապէս յետոյ բռնապետին ենթարկուած հոգեկան կացութիւնը, կրնան համոզուիլ այդ հրահանգներուն անկեղծութեանը վրայ:

Արդ, կարելի է ենթադրել, թէ այսպէս անկեղծ ու բուռն հրահանգներ ստացող յանձնաժողովները ի՛նչ հրաշքներ չէին կրնար գործել: Ուստի երեք յանձնաժողովներուն տրուեցան ցանկերը այն բռնապետերուն, որոնք իւրաքանչիւր նահանգի մէջ որջացած, ժողովուրդը իբր ստրուկ կը գործածէին: Այդ պէյերուն ու աւազակապետերուն արարքները ճչդող մանրամասն ցանկերն ալ պատրաստուքարանէն հաղորդուեցան եւ իւրաքանչիւր յանձնաժողով, դեռ պոլսէն ճամբայ չելած, գիտէր արդէն, թէ գացած տեղը որու հետ էր որ գործ պիտի ունենար եւ կամ իւրաքանչիւր բռնաւոր անհատական ինչ ոճիրներ գործած էր, որ օրինական դատապարտութիւնը ըլլար իրեն:

Յանձնաժողովին գլխաւոր պարտականութիւնն էր.

Ա. Տերեզէյինները, աւազակները ու ժողովուրդը կեղեքողները ամէն միջոցով պատժել ու զիրենք այլեւս չարիք չհասցնելու վիճակին ենթարկել, այնպէս որ նահանգին ապահովութիւնը հաստատուի կատարելապէս:

Բ. Անպարտաճանաչ ու կաշառակեր պաշտօնեաները, սկսեալ կուսակալէն մինչեւ գիւղախումբի միւտիրը, պաշտօնանկ ընել, պատժել ու տեղը նորեր կարգել:

Գ. Տեղացի ժողովուրդէն ժանտարմաներու եւ փոլիսներու գունդեր կազմել: Այնատեն դեռ փոլիսը եւ ժանտարմայի դրութիւնը չէր հիմնուած եւ առաջին հիմնադիրները այս յանձնաժողովներն եղան:

Դ. Նոր դրութեամբ դատարաններ կազմել, ամէն նահանգի, լիվայի ու նոյնիսկ քազայի մէջ, որովհետեւ մինչեւ այն թուականը օրինաւորապէս դատարաններու կազմութիւն չկար եւ նոյնիսկ բարեկարգիչ յանձնաժողովներէն Ապետին փաշայի բաժինէն կազմուած դատական դրու-

թեան չնորհիւ էր որ Մերակոյտի արդի նախագահ եւ նախկին մեծ եպարքոս Ֆերիտ փաշա այն թուականին դատական քննիչ կարգուեցաւ Տիգրանակերտի նահանգին:

Ե. Ժողովուրդին տուրքերը, եթէ ծանր են, թեթեւցնել եւ տեղի չտալ որ հասարակութիւնը կեղեքուի ու ծանր բեռերու տակ ճնշուի:

Ասոնք էին էական կէտերը բարեկարգիչ յանձնաժողովներուն գործունէութեանը, որոնք Պոլիսէն դեռ ճամբայ չելած, արդէն իսկ իրենց համբաւը հասած էր գաւառները եւ անզուսպ գազան կարծուած բռնապետերը սմքած, կատու դարձած, իրենց օրհասին կը սպասէին: Ասկէ զատ, իւրաքանչիւր յանձնաժողովին կ՛ընկերանար երկու թապուր զօրք եւ որչափ ալ պէտք ըլլար պիտի տրամադրուէր իրենց:

Ապետին փաշայի յանձնաժողովը երբ Տիգրանակերտ ժամանեց, քիւրտ պէյերը ահուսարսափի եկան, հարցաքննիչը՝ Սամի պէյ, սկսաւ շրջագայիլ բոլոր գաւառները եւ մէկիկ-մէկիկ ձերբակալել ու ձեռնակապերով քաղաք ղրկել ժողովուրդին ահուսարսափ ազդող եւ իրենց փոխարքայի հանգամանք տուող այդ աւազակապետերը:

Լրագրական այս հակիրճ տողերը եւ մանաւանդ անձնական յիշատակներէ միայն ափ յափոյ գրի առնուած դէպքերը բաւարար չեն ամբողջ մանրակրկիտ պատմութիւնը ընելու այդ յանձնաժողովներուն բարերար գործունէութեան: Մինակ սահմանը ըսենք, թէ բարենորոգման շրջանը մէկուկէս տարի տեւեց, 1880-էն 1882, եւ այդ ատեն միայն ժողովուրդը կրցաւ ազատ չունչ առնել: Մինակ Սըվազի, Տիյարպէքիրի եւ Խարբերդի շրջանէն ձերբակալուեցան ԵՐԿՈՒ ՀԱՐԻՒՐ ՎԱԹՍՈՒՆ աղաներ, պէյեր, բռնապետեր եւ ժողովուրդը կեղեքողներ, եւ ի՛նչ մարդիկ... Անանկ Միր Մհէի, Սմկոյի, Մուսայի եւ Քասըմի պէս թափթփուքներ չկարծէք, որոնք իրենց փորը անգամ չեն կրնար կշտացնել, այլ ահեղ կազմակերպութիւնով ու անսպառ հարստութիւնով արմատացած աւատապետեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր երկրին լիազօր տէրն էր գրեթէ: Շեմտինանի

չէյխը՝ Ուպեռուլլահ էֆենտի, ո՛չ միայն իշխանական հարըստութեամբ ու հազարաւոր հպատակներովը ծանօթ, այլ եւ ամբողջ քիւրտերուն կողմէ իբր նուիրական անձնաւորութիւն յարգուած ու փառաբանուած էր: Քանկալ աղասը, նոյնպէս ինքնակոչ աղա մը, որ կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաներն անգամ կը խոնարհեցնէր իրեն: Միլլի աշիրեթին պետը՝ Իպրահիմ փաշա, որ միապետութիւն հրդեհակելու չափ առաջ կ'երթար, եւ դեռ ինչե՛ր, ինչե՛ր, ինչե՛ր, որոնց գրեթէ մեծագոյն մասը, շատ հազուադէպ բացառութեամբ, չղթայի ու քելեփչէի զարնուելով քաղաքներու ամէնէն բանուկ ճամբաներէն, շուկաներու մէջէն, նախատական պտոցուելով աքսորուեցան այլ եւ այլ վայրեր:

Այսչափ ազդեցիկ անձանց նուաճումը ի հարկէ ահռելի ազդեց մնացածներուն ալ վրայ եւ ոչ ոք այլեւս համարձակեցաւ գլուխ բարձրացնել: Ամէնէն մեծ արհաւիրքը պատճառեց Մարտինի միւթեսարըֆին ձերբակալութիւնը: Այս մարդուկը Ապտիւլ Համիտի քուշճի պաշին էր խուրշիտ պէյ անուամբ, որ իբր սերայէն պաշտպանեալ, սկսած էր կեղեքել ամբողջ բնակչութիւնը, անձեռնմխելի հռչակելով իր անձը: Յանձնաժողովը, առանց այլեւայլի, ձերբակալեց այս բռնաւորն ալ եւ ոճրագործներու յատուկ խայտառակութեամբ Պոլիս ղրկեց:

***

Հիմա, երբ կրկին բարեկարգիչ յանձնաժողով մը ղրկել որոշուած է հայաբնակ նահանգներուն անդորրութիւնը ապահովելու համար, հարկ տեսանք այս վերյիշումները ընել՝ յիշեցնելու համար, թէ բարեկարգութենէ այնչափ խորշող Ապտիւլ Համիտ անգամ, տեսնելով որ երկիրը ձեռքէ պիտի երթայ, ստիպուեցաւ կատարեալ անկեղծութեամբ գործել, պահանջելով իր ղրկած յանձնաժողովներէն որ արդարութիւնը միայն գործադրեն: Համիտեան ժամանակի յանձնաժողովի անդամներէն Սամի պէյ, որ ընկերացած էր Ապետին փաշայի եւ ամէնէն մեծ գործունէութիւնը ունեցած էր աւատապետերու ընկճումի դերին

մէջ, այժմ Պոլիս կը մնայ: Կարելի չէ՞ արդեօք օգտուիլ իր խորհուրդներէն ու փորձառութենէն, քանի որ ինքը գործադիրը եղած է բարեկարգութեան եւ գիտէ թէ ինչպէս պէտք է հանդարտեցնել ամէնէն անզուսպ կարծուած բռնապետերն անգամ: Մէկ խօսքով, մեր հաւատքը այն է, թէ մինչեւ որ կառավարութիւնը անկեղծաբար գործի չձեռնարկէ եւ կտրուկ ու վճռական միջոցներով չարիքը հիմէն չքանդէ, անկարելի է որ անդորրութիւնը վերահաստատուի ու աւարառութիւնները, սպանութիւնները եւ առեւանգումները վերջ գտնեն եւ ասանկ ալեծուփ խռովութեան մէջ գտնուող երկիր մը դժբախտաբար սահմանուած է ամէնէն դիւրաքանդ որսը ըլլալ իր շուրջը դեգերող օտար թշնամիներու:

Այդ թուականէն 16 տարի ետք Համիտ երկրորդ բարեկարգիչ յանձնաժողով մըն ալ ղրկեց հայաբնակ նահանգները՝ Շաքիր փաշայի նախագահութեան տակ: Համիտի քաղաքականութիւնը ո՛րչափ փոխուած էր. ո՞ւր էր 1880-ին կատարեալ անողոքութեամբ արդարութիւն պահանջող սուլթանը: Այս անգամ արդարութիւն պահանջողներն էր որ կը ջարդուէին յանձնախումբին ելեւմուտ ըրած տեղերը: Ի՜նչ մեծ հեգնութիւն:

27 Օգոստոս-9 Սեպտեմբեր 1912

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ ԵՐԲ ՀԱԶԱՅ ԵՐԿԻՆՔ-ԵՐԿԻՐ ՊԷՏՔ Է ԹՆԴԱՅ

Ժամանակաւ կուսակալ մը կը ղրկուի Էրզրում՝ տարեց ու թոյլ մարդ մը, որ շատ ցածէն կը խօսի եւ շարունակ կը հազայ տկար կերպով: Կուսակալը ամէն անգամ որ հազայ, դրան առջեւ պահակ կեցող փերտէ չավուշին սոսկալի դժգոհանքով մը «քա՛րըն աղրը՛ս» կը մռլտայ: Կուսակալը անգամ մըն ալ կը հազայ նոյնպէս տկար ձայնով, «չան սատակ եղիր», կը կրկնէ պահակ ոստիկանը: Կուսակալը այս երկու անէծքներն ալ կը լսէ ու պահակը կանչելով կը հարցնէ, թէ ինչու նախատական անէծքներ կ՛ուղղէ իր հասցէին: Պահակը ամենայն զայրոյթով

-Կ՛անիծեմ հապա՛, կը պատասխանէ, ատանկ հազա՛լ կ՛ըլլայ, Էրզրումի կուսակալը երբ հազայ, երկինք պէտք է թնդայ, այնչափ ահեղասաստ ըլլալու է ան:

Բարեկամ մը, որ մօտէն տեղեակ է արեւելեան Անատոլուի բնակչութեան բարքերուն ու անոնց մէջ ընդհանրացած մտայնութեան, այս վերի անեքթոտը պատմելով կ՛ըսէ, թէ այդ երեք նահանգները ղրկուելիք կուսակալները որպէսզի բարոյական ազդեցութիւն ունենան բնիկներուն վրայ, ո՛չ միայն խելք, խիղճ ու վարչական կարողութիւն պէտք է արտայայտեն, այլեւ առաւելապէս օժտուած ըլլալու են իրենց անձը պատկառելի ընծայելու բարեմասնութեամբ: Որովհետեւ այդ կողմերը տիրապետողը դեռ բիրտ ուժն է: Կուսակալ մը ո՛րչափ անվախութիւն, արիասրտութիւն եւ անվեհերութիւն ցոյց տայ, նոյնչափ իր ազդեցութիւնը կը քառապատկուի ոստիկին վրայ, որ կը սկսի այլեւս պատկառանքով վերաբերուիլ անոր հանդէպ:

Կուսակալներէ կամ կառավարիչներէ ոմանք գիշերները անձամբ պահակ կը շրջին քաղաքին ամէնէն վտանգաւոր մասերուն մէջ եւ երբ մէկ քանի ոճրագործներ իրենց իսկ ձեռքով ձերբակալեն, այն ատեն այլեւս իրենց հռչակը հետզհետէ կը սկսի ծաւալիլ եւ ժողովուրդը, որ գերբնականին սիրահար է միշտ, ինքն ալ չափազանցելով կը պատմէ փաշային կամ պեկին անվեհերութիւնը:

Անանկ շրջաբերականներով, յորդորներով սիրաշահելու հինցած փտած ձեւերով նահանգ մը կառավարելու, մանաւանդ հայաբնակ նահանգներու նման այսչափ ալեկոծուած ու վրդովուած նահանգներ հանդարտեցնելու փորձերը ժամավաճառութենէ տարբեր արդիւնք չեն կրնար ունենալ: Ռամիկը պէտք է դրական ուժ տեսնայ որ սահմրռկի ու վախնայ: Նոյն անճնաւորութիւնը, որ Էրզրումի կեանքը շատ լաւ սերտած է, կ՛ըսէ, թէ երբ Ճելալ պէյ կուսակալ անուանուեցաւ ու քաղաք ժամանեց, ժողովուրդը, քիւրտերը մանաւանդ, կարծեցին թէ չուտով պիտի կրնային անոր ալ մօրուքին սանտր մը յարմարցնել: Կուսակալը սակայն մէկ քանի շաբաթ չորս կողմը ուսումնասիրելէ եւ նահանգին մէջ անցած-դարձածներուն մօտէն տեղեկանալէ ետք, սկսաւ ցոյց տալ իր արիութիւնն ու իշխանութիւնը՝ վերջին ծայր անողոք վերաբերում մը ցոյց տալով օրինազանցներուն հանդէպ, որոնց թիւը հետզհետէ նուազեցաւ, բաղդատմամբ շրջակայ երկու նահանգներուն, Վանի եւ Պիթլիսի:

Աննշան պարագայ մը եկաւ վերջնականապէս հաստատել ժողովրդեան մտքին մէջ, թէ Ճելալ պէյ ո՛չ միայն կառավարութեան ուժին կռթնելով գործող մէկն է, այլ անճնապէս ալ ամէն վտանգ արհամարհելու արիասրտութիւնն ու անվեհերութիւնը ունի: Օր մը Ճելալ պէյ քննական պտոյտի ելած էր շրջակայ գաւառները: Բազմաթիւ ժանտարմաներ ու հարիւրի մօտ քիւրտ երեւելիները կ՛ուղեկցէին իրեն: Բնականաբար ամէնուն առջեւէն կուսակալը կ՛երթար: Ճամբուն վրայ եկան այնպիսի ժայռուտ տեղ մը, ուրկէ ձիով անցնիլ անկարելի էր. վարը գահավէժ, վերը ապառաժ, նեղ արահետ մը կար լպրծուն, ուրկէ ձիաւորներ քալելով կ՛անցնէին: Ճելալ պէյ չէր գիտեր այս սովորութիւնը եւ երբ ճամբուն բերանը եկաւ, պզտիկութիւն

սեպեց իրեն վախնալ ու ձիէն վար իջնալը, ուստի առանց տատամսելու ձին քշեց ու մահուան սպառնալիքներուն մէջ անցաւ վտանգաւոր ուղիէն: Ժանտարմաները, որոնք իջած էին իրենց ձիերէն, ստիպուեցան կրկին ձի նստիլ ու, կուսակալին օրինակին հետեւելով, ձիով անցնիլ, թէեւ մեծ դժուարութեամբ: Իսկ քիւրտ պեկերը մատ խածին եւ այն օրէն կրկնապատկուեցաւ Ճելալ պէյի հմայքը:

Մեր բարեկամին պատմած այս միջադէպերը կու գան անգամ մը եւս հաստատել այն ընդհանուր համոզումը, թէ Վանի, Պիթլիսի եւ Անատոլուի այլեւայլ նահանգներուն կուսակալները եթէ անձնական կորով չդնեն իրենց գործունէութեան մէջ, միմիայն հրամանագիրներ ստորագրելով չեն կրնար որեւէ արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունենալ: Եթէ անգամ մը իրենց տակր կողմը ցոյց տան, եթէ ռամիկ ժողովրդեան զգացնեն, թէ երկաթէ չէ կառավարութեան գաւազանը եւ թէ օրուան իշխանութիւնը ոճրագործներուն, աւազակներուն ու մարդասպաններուն հետ սակարկութեան մտնելով գործ պիտի տեսնայ, այն ատեն աւելի լաւ է որ չչարժին իրենց տեղէն ու արդարութեան ծարաւը քաշող ժողովուրդին սիրտն ալ թունդ չհանեն:

Ոճրագործին հետ թոյլ ու ներողամիտ ընթացքով վարուիլ, զայն շոյել, փայփայել ու անոր խրատ, յորդոր ուղղելը ուղղակի կերպով չարիքը քաջալերելէ տարբեր բան չէ: Կուսակալները պէտք է կախաղանը ունենան նշանաբան՝ կառավարութիւնը արհամարհող ու ժողովուրդը կեղեքողներուն համար եւ խրատը, յորդորը պարկեշտ քաղաքացիներուն վերապահեն:

Մէկ խօսքով, Անատոլուի նահանգներուն կուսակալները այնչափ սարսռազդեցիկ պէտք է ըլլան, որ երբ անգամ մը հազան, երկինք-երկիր թնդացնեն:

1-14 Սեպտեմբեր 1912

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍ

Եթէ եւրոպական երկիրներու վրայ բաղդատութիւն մը ընենք, գուցէ ազդեցիկ չըլլայ: Մենք օրինակը պիտի առնենք բուն իսկ իսլամ կառավարութենէ մը՝ Եգիպտոսէն, ուր տեղացի Ֆելլահները 40 փարայի համար մարդ սպանելու ունակութիւնը ունէին: Մի՛ նախապաշարուիք, թէ անգլիական վարչութեան օրերուն վրայ պիտի խօսինք: Ընդհակառակը, անկէ շատ առաջ Մուհամմետ Ալիի մեծագործութիւններն են, զորս կ՛ուզենք մատնանշել իբր տիպար գործելակերպ մը մեր կառավարութեան: Այս աշխարհաչէն վեհապետին տիրապետութենէն առաջ Եգիպտոսի ամէն անկիւնը ոճիրներ կը գործուէին՝ ճիշդ հիմա եղածին նման: Մեհմետ Ալի փաշա, տեսնելով որ այս ոճիրները կարելի չէիտի ըլլայ դադրեցնել եւ մանաւանդ ահագին դրամ եւ ուժ գործածել հարկ պիտի ըլլայ, կտրուկ օրէնք մը հռչակեց. ո՛ր թաղին մէջ որ մարդասպանութիւն մը գործուի, կառավարութիւնը առանց հետամտելու եւ երկար-բարակ ոճրագործին հետքը փնտռելու, 1500 ոսկի կը գանձէ ոճիրին տեղի ունեցած փողոցէն, բունի եւ յաճախ խարազանի ազդեցութեան տակ եւ այդ գումարը կը յանձնէ սպանեալին ժառանգորդներուն, իբր արեան գին: Ֆելլահները առջի բերան կատակ կարծեցին ասանկ օրէնքի մը հռչակումը, բայց հետզհետէ երբ իւրաքանչիւր սպանութեան համար 1500-ական ոսկին կառավարութիւնը սկսաւ գանձել, ահաբեկեցան եւ մարդասպանութիւնը վերջ գտաւ: Օրէնքը այնչափ խիստ ազդեց ժողովրդեան վրայ, որ բազմաթիւ հայրեր իրենց անառակ զաւակները բերին յանձնեցին կառավարութեան, որ անոնց ապագան փրկելու եւ հաւանական ոճրագործներու թիւը նուազեցնելու համար զգաստացուցիչ տնօրինութիւններ ըրաւ ու կ՛ընէ այդպիսիներու նկատմամբ:

Կառավարութիւնը միայն 1500 ոսկի գանձելով չէր բաւականանար, միւս կողմէ խստիւ կը հետապնդէր ոճրագործները եւ կամ իր տեղը թաղեցիք կը հետապնդէին զայն եւ մարդասպանը, ով որ ալ ըլլար, անմիջապէս կախաղանի վրայ կը քաւէր իր ոճիրը:

Գողութեան համար ալ Մեհմետ Ալիի օրէնքը միեւնոյնն էր: Որեւէ գիւղի մէջ եթէ գողութիւն մը պատահէր, կառավարութիւնը այդ կորուստին փոխարժէքը կը գանձէր եւ իրենց տէրերուն կը յանձնէր՝ միշտ հիմ ունենալով իրեն գողցնողին յայտարարութիւնը, թէ սաչափ դումար մը գողցուցած է: Վաճառականներ յաճախ այլ եւ այլ նաւամատոյցներ կը հանեն իրենց ապրանքի հակերը եւ երկրին ներսերը փոխադրելու համար ուղտ փնտռելու հետամուտ կ'ըլլան: Ուղտ գտնելու խնդիրը կրնայ ըլլալ որ չաբաթներ տեւէ: Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցին վաճառականը ընաւ մտահոգ չ'ըլլար իր ապրանքներու մասին, որովհետեւ անիկա վստահ է, թէ նաւամատոյցին մօտ գտնուող բնակչութիւնը ստիպուած է արթուն հսկել ապրանքներուն վրայ՝ համոզուած ըլլալով, որ հակառակ պարագային որեւէ կորուստ գիւղացիին է որ պիտի տուժէ:

Ահաւասիկ վարչական այս եղանակը, այնքան պարզ իր կիրարկութեան մէջ, ալպանացի պարզ զօրական մըն էր որ սկսաւ գործադրել Եգիպտոսի մէջ եւ որուն չնորհիւ յաջողեցաւ սանձ դնել ամբողջ ոճրագործներուն:

Անգլիական կառավարութիւնն ալ երբ Եգիպտոսի վարչութեան ղեկը ձեռք առաւ, հարկ չտեսաւ Մեհմետ Ալի փաշայի օրէնքներէն չեղելու եւ նոյնիսկ Սուտանի ըմբոստութեան առթիւ ալ հրաւէր ուղղեց չփոթութիւններու ատեն մեռած քրիստոնեաներու ժառանգորդներուն, որպէսզի իւրաքանչիւր քրիստոնէի համար գան եւ 1500 ոսկի գանձեն կառավարութենէն:

Աւելի՛ չահեկանը կայ: Մեհմետ Ալիի որդին Իպրահիմ փաշա, երբ Դամասկոսի տիրապետեց, զարմանքով տեսաւ, որ եւ ոչ մէկ քրիստոնեայ ձի չի նստիր: Օր մը

հետաքրքրուեցաւ եւ հարցուց, թէ ինչո՞ւ քրիստոնեաները ձի չեն նստիր:

-Ան ստորին արարածները ո՞վ են, որ ձի նստելու իրաւունքը վայելեն, պատասխանուեցաւ իրեն, ատիկա իսլամին յատուկ առաւելութիւն մը ունի:

Իպրահիմ փաշա ձայն չհանեց: Հետեւեալ օրը հրովարտակ մը հրատարակեց, որով իսլամներուն կ'արգիլէր ձի նստիլ եւ կը յանձնարարէր, որ անոնք ուղտ նստին: Իսկ քրիստոնեաները խոնարհագոյն ըլլալու համար ձի նստին:

Դամասկոսի իսլամները, որ երբեք ասանկ խաղի մը չէին եկած, տասնեակ հազարներով հաւաքուեցան փաշային պալատին շուրջ եւ սկսան ցոյցեր ընել՝ աղաղակելով, թէ աղերսագիր պիտի տան: Փաշան, զինուորներուն հրացանները ժողովուրդին վրայ ուղղել տալով, ցրուեց զանոնք եւ պատուիրակութիւն մը միայն ընդունեց, որ առարկելով, թէ Դամասկոսի փողոցները նեղ են եւ ուղտը չի կրնար աջէն ձախ դառնալ, յանուն ժողովրդեան կը խնդրէր, որ իսլամներն ալ քրիստոնեաներուն նման ձի նստելու արտօնուին:

Ահաւասի՛կ կենդանի ու խօսուն օրինակներ: Ի հարկէ Մեհմետ Ալի փաշա, իբրեւ նորեկ մը Եգիպտոսի մէջ, հարիւրաւոր պատճառներ ունէր մեղմութեամբ ու վերապահութեամբ շարժելու եւ սակայն խուժանին վայրագ բնաւորութեամբ անած ոճրագործներուն հետ մեղմութեամբ վարուիլ՝ մեռցնել ըսել է իշխանութեան վարկը:

Ոճրագործը, արիւն թափողը արիւնէն միայն կը վախնայ: Ասիկա նմանաբուժութիւն մըն է: Մեր կառավարութիւնը մինչեւ որ այս մեթոտին չհետեւի Հայաստանի մէջ, դժբախտաբար պիտի ստիպուինք դեռ շատ սպանութեան ու թալանի դուժեր լսել, զորս բառնալու համար ո՛չ պատրիարքներու եւ ոչ ալ վարչութեանց հրաժարականները պիտի բաւեն:

Այսօրուան քիւրտ ցեղապետերը անծանօթ չեն վարչապետ Մահմուտ Մուխթար փաշայի: Ռուսեւթուրք պա-

տերազմին առեն, կառավարութիւնը կարծելով, որ քիւրտերը որեւէ օգտակարութիւն մը պիտի ունենան ու պիտի կրնան իրենց պատերազմիկի հանգամանքով ռուս զօրքերը բնաջինջ ընել, հրաւէր ուղղեց քիւրտ ցեղապետերու, որոնք 30.000 զինեալ քիւրտեր իրենց հետ առնելով, պատերազմի դաշտը փութացին: Ասոնց մէջ կը գտնուէին բազմաթիւ երեւելի չէյխեր. Սէյիտ Ուպեյտուլլահ էֆենտի (ծերակուտական Ապտիւլ Քատեր էֆենտիի հայրը), Ապտիւլ Քատեր էֆենտի, Շէյխ Ճելալետտին, եւլն., եւլն.: Մենք չենք ուզեր հոս թուել քիւրտերուն այդ պատերազմին մէջ մատուցած ծառայութիւնը, մինակ կոչում կ'ընենք վարչապետ Ղազի Մուխթար փաշայի, որ իր անցեալ օրերու յուշերը քրքրէ ու տեսնէ, թէ այս 30.000 քիւրտերը իրենց երթ ու դարձին առեն ի՛նչ աւերներ գործեցին եւ ո՛րչափ վնասակար եղան խեղճ երկրագործ գիւղացիներուն՝ իրենց առջին հանդիպած ամէն գիւղ ու աւան թալլելով ու կողոպտելով եւ թշնամիին չըրածը իրենք ընելով: Մինչդեռ ռուսին դէմ գնդակ մը անգամ չի կրցաւ արձակել: Որովհետեւ պատերազմը այն առեն ալ անանկ ձիու վրայ նստելով ճախա ծախել չէր: Թնդանօթները մէկ հարուածով հարիւրաւոր կեանքեր կ'աւլէին պատերազմի դաշտէն: Ղազի Մուխթար փաշա չենք կարծեր, որ մոռցած ըլլայ այս տխուր պարագաները, քանի որ իր տեղեկագիրները եւ պատերազմին պատմութիւնը բարձրաբարբառ կ'աղաղակեն:

Անցեալը քրքրելով նպատակ չունինք անախորժ դէպքեր հրատարակելու: Մինակ սա կ'ուզենք յիշեցնել, որ այդքան խնամով ու գուրգուրանքով պահուած Համիտիէ ալայիները եթէ թշնամիին դիմադրելու համար են, վարչապետ փաշան համը առած է անոնց քաջագործութեան(*): Անոնց գոյութիւնը անզէն ժողովուրդին սպառնալիք մը ըլլալէ տարբեր արդիւնք մը չունի եւ չկրնար ունենալ:

Մեղք է երկրին: Իրա՛ւ է որ օրական քանի մը հայու սպաննուիլը մեծ կարեւորութիւն չունենայ ոմանց համար, բայց պէտք է գիտնալ, որ սպաննուող իւրաքանչիւր հայ

անկիւնաքար մըն է, որ իր հետ կը տանի օսմանեան կառավարութեան պարիսպներէն: Եւ այս երկիրը, որ ամէնէն աւելի անդորրութեան պէտք ունի, իր դրամական վարկը բարձրացնելու, առեւտուրը զարգացնելու եւ բարգաւաճումի ճամբուն մէջ քայլ մը առնելու համար, դժբաղդաբար յետադիմութեան կը մատնուի այս իրարու յաջորդող յուսահատական կացութիւններէն:

10-23 Սեպտեմբեր 1912

ՈՐՄԻՆ ՀԱՇԻՈՅՆ Է ՈՐ ԿԸ ՋԱՐԴՈՒԻ ՀԱՅԸ

Մեր թուրք պաշտօնակիցներուն հրատարակութիւններէն այնպէս մը կը հասկցուի, թէ հայը այս անգամ ալ Իթթիհատի հաշուոյն սկսած է ջարդուիլ: Եւ արդէն կարծես մեր ճակատագիրը եղած է միշտ ջարդուիլ, որու հաշուոյն կ'ուզէ ըլլայ: Բաւական է որ ոեւէ մէկը, եւրոպական տէրութիւն մը, Իթթիհատի կուսակցութիւն մը կամ Իթթիլաֆի կուսակցութիւն մը, քիւրտ ցեղապետ մը եւ վերջապէս ոեւէ մէկը քաղաքական ծրագիր մը ունենայ եւ զայն յաջողցնելու համար անպատճառ արիւն թափել հարկ ըլլայ՝ պատրաստակամ զոհը Անատոլուի հայն է: «Ալեմտար» կ'ըսէ, թէ Իթթիհատը նոր մարդիկ ղրկած է Անատոլուի հայաբնակ նահանգները՝ տեղական քոմիթէներու միջոցով խռովութիւն յարուցանելու արդի կառավարութեան դէմ. եւ Անատոլուի մէջ խռովութիւն յարուցանելը միշտ հայերը ջարդել ըսել է: Մինակ «Ալեմտար» չէ, չէյխ-իւլ-իսլամ էֆենտին ալ իր Անատոլու ուղղած շրջաբերականով բացէ ի բաց կը խոստովանի սա պարագան, թէ «կարգ մը խռովարարներ հայաբնակ վայրերը պատելով, վնասակար յայտարարութիւններ կ'ընեն եւ իսլամներուն ու քրիստոնեաներուն միջեւ ատելութիւն կը սերմանեն, ինչ որ ստուգուած է կարգ մը դէպքերով»:

Ասոնց ամէնէն բացայայտ կերպով կ'երեւի, թէ այս անգամ եւս Իթթիհատին պիտի զոհուինք: Արդէն մեր այս զոհաբերութիւնը նորութիւն մը չէ. Ատանայի 20 հազարը մէջտեղն է: Մնաց որ ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ այս ջարդերը առաջ բերող:

Երեսփոխանական անցած ընտրութեան պահուն ալ միեւնոյն սխեմեմով սկսան արհաւիրք սփռել Հայաստանի մէջ եւ ա՛յնչափ ահաբեկել ու սահմռկեցնել հայերը որ

քնաւ առիթ չունեցան քուէի, ընտրութեան եւայլնի վրայ մտածելու: Տիյարպեքիրի մէջ մանաւանդ ճիշդ այսօրուան ընթացքին հետեւած էին, ամէն ուրբաթ լուր կը տարածէին, թէ կէսօրուան աղօթքէն ետք ջարդը պիտի սկսի եւ հայերը, փոխանակ մեզուս մը ընտրելու աշխատելու, ամբողջ հոգիով մարմնով նուիրուած էին միմիայն իրենց անձը, ինչքը եւ պատիւը պաշտպանելու: Քազազեան էֆենտիի հրապարակաւ սպաննուիլը այս անգամ ա՛լ աւելի ահաբեկիչ դաս մը տուաւ հայերուն, զանոնք քաղաքականութենէ եւ ընտրական գործառնութիւններէ ի սպառ հեռու պահող:

Շէյխիւլիսլամ էֆենտին իր շրջաբերականով լռելեայն կը խոստովանի ասոնց ամէնքը թէեւ, եւ սակայն ներքին գործերու նախարարը դժբախտաբար անխախտ կը մնայ իր թերահաւատութեանը վրայ, եւ ինչպէս մեր խմբագիրին հետ երէկուան ունեցած տեսակցութենէն յայտնի եղաւ, դեռ կը պնդէ, թէ Մուշի եւ Վանի մէջ սպաննուածները երկու անձինք էին միայն եւ պատրիարքը կէօթիւրիւ փաղար 14 հոգիի բարձրացուցած էր անոնց թիւը: Ձենք գիտեր, թէ ի՞նչ ընելու ենք, որ ներքին գործերու նախարարը համոզում գոյացնէ, թէ իրօք Հայաստանի մէջ անապահովութիւն կը տիրէ եւ թէ հայերը կը ջարդուին: Ամէնէն ուշագրաւը եւ ցաւալին կայ սակայն: Քազազեան ընտանիքը Տիգրանակերտի մէջ ա՛յն է, ինչ որ է հոս Նորատունկեան, Կիւլպենկեան, Գարակէօզեան, Ունճեան ընտանիքը: Արդ, նահանգին մէջ երկու ոչխարի գողցուելուն եւ կամ որեւէ հասարակ ոճիրի մը հեղինակը գտնուելուն դէպքը հեռագրով կը հաղորդուի կեդրոնին, ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ այսչափ կարեւոր անձնաւորութիւն մը հրապարակաւ կը սպաննուի Տիգրանակերտի մէջ եւ կուսակալը կամ կառավարութեան պետը ո՛չ իսկ միտքէն կ'անցընէ հեռագիր մը տալ այդ առթիւ Բ. դրան: Եւ ներքին գործերու նախարարը, որովհետեւ հեռագիր չէ ստացած ոճիրներուն նկատմամբ, չարունակ կը պնդէ որ պատրիարքին ներկայացուցած հաշիւը չափազանցուած է: Գուցէ կառավարութիւնը կը

կարծէ, թէ հայ մամուլը զգացումներու ազդեցութեան տակ է որ կ'արտայայտուի: Պաղարիւնով ալ տրամաբանելով կարելի չէ ուրիշ եզրակացութեան յանգիլ:

Հայ ազգը 15 օրէ արիւն-արցունք կու լայ. ո՛չ միայն Պոլսոյ մէջ, այլեւ գաւառի ու արտասահմանի հայերն ալ քուն ու հանգիստ կորսնցուցած, չարունակ օղիկ-օղիկ կու գան ընդհանուր ջարդի մը նախախայրիքները տեսնելով: Ցուզումը այն աստիճանին կը հասնի, որ պատրիարքը կը հրաժարի հանդիսաւորապէս, բոլոր եւրոպական մամուլը արձագանգ կ'ըլլայ հայոց տառապանքին, եւ դեռ մինչեւ կիրակի օր, եւ դուցէ այսօր ալ, ո՛չ վարչապետը, ո՛չ ալ ներքին գործերու նախարարը տեղեկութիւն չեն ունենար հայ ազգը այսչափ յուզումի մատնող դէպքերէն: Իրաւ որ ճաթիլը բան մը չէ այսչափ սառնասրտութեան հանդէպ: Ներքին գործերու նախարարին համար որեւէ կուսակալութենէ մը տեղեկութիւն առնելու խնդիրը 10 վայրկեանի գործ է միայն: Կ'անցնի հեռագրին գլուխը իր իսկ սենեակին մէջ, կը կանչէ կուսակալը հեռագրին գլուխը եւ կը սկսի բանակցիլ.

-Քազազեան էֆենտին սպաննեցի՞ն Տիյարպեքիրի մէջ:

Կուսակալը կամ այո պիտի ըսէ, կամ՝ ոչ: Ոչ ըսելու պարագային.

-Հապա հայոց առաջնորդը հեռագրած է որ սպանո՛ւած են զայն:

Կուսակալը ինչ պատասխան որ տայ, նախարարը հարցուփորձով գործին ստուգութեանը կը տեղեկանայ եւ գիտակցաբար կը ծանուցանէ, թէ դէպքը կամ ստոյգ է եւ կամ սուտ, կուսակալին ցոյց տուած հիման վրայ:

Այսքան դժուա՞ր բան մըն է արդեօք կուսակալները կանչել եւ 10-20-ական վայրկեան հաղորդակցելով, պատրիարքարանի բոլոր գանգատներուն ստուգութիւնը ճշդել եւ կամ հերքել: Մենք պաշտօնական անձ չըլլալով հանդերձ, ամէնքս ալ մեծ ու պզտիկ հիմակուընէ խօսք կու տանք, որ եթէ Վանի, Բաղէշի, Տիյարպեքիրի եւ Հաճընի

առաջնորդներուն պատրիարքարան ուղղած հեռագիրները սուտ են եւ կամ չափազանցուած են, ո՛չ միայն ազգային իշխանութիւնը զանոնք պաշտօնանկ ընէ, այլեւ դատական իշխանութեան յանձնէ, որպէսզի իբրեւ միւֆթիերի, իբրեւ երկրին անդորրութիւնը վրդովող, իբր ժողովուրդը յուզող՝ զանոնք կախաղան բարձրացնէ: Կառավարութիւնն ալ միեւնոյն քաջութիւնը ունի՞ եւ միեւնոյն յանձնառութիւնը կրնա՞յ ընել իր կուսակալներուն համար: Ասանկ յանձնառութիւն մը կառավարութեան համար միակ միջոցը պիտի ըլլար, առանց զինուորական ուժի, առանց մեծածախս ձեւականութիւններու Անատոլուի անդորրութիւնը ապահովելու:

Մէկ խօսքով, մենք չենք կրնար այս կամ այն քաղաքական գործին իբր քաւութեան նոխազ ջարդուիլ: Կառավարութիւնը կ'ուզէ կուսակալներէն տեղեկութիւն առնէ, կ'ուզէ՝ ոչ, իրողութիւնը սա՛ է, թէ հայերը ջարդելու սիսթեմաթիք ձեռնարկ մը սկսուած է, ինչ որ կը սպառնայ ճիշդ Ատանայի մէջ եղածին նման ահռելի կոտորած մը: Եթէ մենք լռենք, մեր մեծերը ունինք, Աստուծոյ եւ մարդկութեան առջեւ մեր բարոյական կեանքին երաշխաւորները: Պատրիարքը, առաջնորդներն ու կաթողիկոսը, որոնք չպիտի լռեն, ինչպէս առաջին օրինակը տուաւ Արշարունի սրբազան պատրիարքը իր հրաժարականով, եւ Էջմիածնի Ամենայն հայոց հայրապետը՝ Գէորգ Ե, իր ծայրայեղ հոգածութեամբն ու մտատանջութեամբը, մինչեւ իսկ օրերով հաց չուտելով ու անմխիթար սուգի մատնուելով այս կոտորածներուն հանդէպ:

Մենք սակայն ասոնց ամէնէն վեր բնական պաշտպան մը ունինք, որուն միակ պարտքն է մեր կեանքին, ինչքին ու պատիւին պաշտպանութիւնը, եւ ասիկա օսմանեան սահմանադրական կառավարութիւնն է: Կը սպասենք, որ անիկա ալ նոյնքան յուզուի, նոյնքան մտատանջուի եւ նոյնքան սուգ կրէ իր հայ զաւակներուն ենթարկուած այս բռնաբարութիւններուն հանդէպ, որքան հայ ժողովուրդին հոգեւոր հայրերը:

Ո՛հ, կառավարութիւնը թող անգամ մը այդ զգացումը կրէ եւ ո՛չ ոք, ո՛չ ոք պիտի յանդգնի հայուն մազին դպչիլ: Ասոր մենք հաւատացած ենք լիուլի եւ այս պատճառով է, որ կ՛ուզենք կառավարութիւնը չարժումի մէջ տեսնել:

11-24 Սեպտեմբեր 1912

ԱՅՍ ԵՐԿՐԻՆ ԿԵՍՆՔԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՀՏՕՆԵՍՆԵՐԷՆ ԿԱԽՈՒՄ ՈՒՆԻ

«ԱՅՍ ՁԻՆԵԱԼ ՔԻՒՐՏԵՐԸ

ՍՈՒՐԷ Կ՛ԱՆՑԸՆԵՆ ՁԵԶԻ,

ԵԹԷ ՄՈՒՐՀԱԿ ՁՏԱՔ»:

Ահաւասիկ սպառնալիք մը, զոր Դատուանի քայմա-քամին պապանձելիք բերանը, առանց ամչնալու իր պաշ-տօնական հանգամանքէն, կ՛ուղղէ Բաղէշի եւ Մշոյ հայ գիւղացիներուն:

Քայմաքամը այս սպառնալիքներով չբաւականանար, այլ իր հետ տարած զինեալ քիւրտերու ահաբեկիչ գնդակին տակ մուրհակներ ստորագրել կու տայ խեղճ հայերուն, որոնք մահուան ճգնաժամին մէջ կը խոստովանին, թէ իրենց հերկած ափ մը հողին կէսը քիւրտերուն կը պատկանի: Ներքին գործոց նախարարը թուականներ, անձեր եւ որոշ հասցէներ կ՛ուզէր՝ զեղծարարներն ու երկրին անդորրութիւնը վրդովողները պատժելու համար: Ահաւասիկ Բաղէշի եւ Մուշի առաջնորդէն հասած երկու նամակները, զորս հրատարակեցինք երէկ եւ որոնք տեղն ու տեղը եւ յականէ յանուանէ կը մատնանշեն, թէ Դատուանի քայմաքամը ո՛ր գիւղերուն մէջ եւ ո՛ր քիւրտերու ընկերակցութեամբ կատարած է իր երկրակործան չահատակութիւնները: Օրէնքը ի՞նչ կը տրամադրէ ասանկ քայմաքամի մը համար. կախաղան: Ուրիշ պատիժ կարելի չէ երեւակայել կառավարիչի մը համար, որ կը սպառնայ ամբողջ գիւղեր անապատի վերածել: Դատուանի քայմաքամին պատիժը ա՛լ աւելի կը ծանրանայ, երբ Բ. դուռը հրահանգներ, հեռագիրներ, հրամաններ կը տեղացնէ Պիթլիսի, Վանի եւ այդ կողմի իշխանութիւններուն, որպէսզի ոչ ոքի զրկանք ըլլայ, ո՛չ ոք հարստահարուի եւ ոչ ոք բռնութեան ենթարկուի:

Ու Դատուանի քայմաքամը ի հեճուկս Բ. դրան հրահանգներուն ու խոստումներուն, կը ներէ ինքնիրեն երթալ խեղճ գիւղացիներուն վրայ ծանրանալ եւ անոնց ճեռքէն մուրհակներ առնել: Քայմաքամին այս ոճրապարտ արարքը ո՛րչափ զզուելի, նոյնչափ ծիծաղելի է իր դատողութեան աստիճանը, որ չի կրնար կշռել, թէ ասանկ բռնութեան տակ ստորագրուած կեղծ մուրհակ մը ինչ ազդեցութիւն կրնայ ունենալ օրէնքին առջեւ: Նոյնիսկ եթէ կեղծ չըլլայ եւ յօժարակամ ալ ստորագրուած ըլլայ, միթէ անճնական մուրհակ մը կարելի՞ է բաւական սեպել հողային գնումներու համար: Ասկէ բացայայտ կերպով կ'երեւի, թէ Դատուանի քայմաքամը ո՛չ միայն օրէնքը ընդունող, ո՛չ միայն կառավարութեան դէմ դժուարութիւն յարուցանող, ո՛չ միայն հլու հպատակ ժողովուրդը գրգռելով օրուան իշխանութեան դէմ զինող, այլ եւ տգէտ, անճարակ ապուշին մէկն է, որ ոչ իսկ երկրին օրէնքը գիտէ:

Եւ ասանկ մարդ մը երբ քայմաքամ կը ղրկուի, ալ կարելի է հաշուել, թէ բարենորոգումը քանի՞ դար ետքը կրնայ մուտ գտնել այդ ողբալի երկիրներու սահմաններէն ներս:

Անուրանալի եւ անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է, թէ օսմանեան երկրին գլխուն բացուած փորձանքներու ամէնուն ալ պատասխանատուները յոռի պաշտօնեաներն են: Ասիկա «երկուք երկուք ալ չորս կ'ընէ»ի պէս բացայայտ է: Մեր երկրին ժողովուրդը գառնուկի պէս է: Եւրոպայի կամ Ամերիկայի մէջ եղածին նման բացարձակ չար մարդիկ հազուագիւտ են: Ամէն օսմանցի մէյմէկ տկարութիւն ունի: Մէկին տկար կողմը կրօնքն է, միւսինը՝ վեհանձնութիւնը, մէկ ուրիշինը՝ ազնուականութիւնը, վերջապէս այս ժողովուրդը կառավարելու կոչուող պաշտօնեայ մը ի պահանջել հարկին կրնայ անոնց ամէնուն ալ տկար կողմը չոյել եւ ի նպաստ բարի դրացնութեան ու երկրին բարւոքման ու բարգաւաճման ծառայեցնել: Բայց այդ կէտերուն վրայ ո՞ր պաշտօնեան է, որ կը մտածէ: Ընդհակառակը, իւրաքանչիւրը իր տեսակէտով կամ իր դատողութեան աստիճանով կը վարէ երկիրը եւ եթէ Դատուանի քայմաքամին դատողութեամբ 10-15 պաշտօնեայ գտնուին, բաւական են այս երկիրը դժբաղտութեան յետին աստիճաններուն ենթարկելու:

Ռուսական պատերազմը ինչէ՞ն սկսաւ: Երկու հարկահաւաք պաշտօնեաներ անպատկառօրէն պալքանեան որեւէ գիւղի մը մէկ խրճիթէն ներս մտնելով, հո՛ն աղքատ ընտանիքին սանի մը մէջ եփուելու վրայ եղող լուբիան պարպեցին եւ սանը տանելով ծախեցին իբր փոխարինութիւն այդ ընտանիքին վճարելիք պետական տուրքին: Այս առաջին կայծն էր որ հրդեհեց ամբողջ Պալքանը եւ ծայր տուաւ ահռելի պատերազմին:

Ալպանական խնդիրը ինչէ՞ն ծագում առած է: Տերվիշ Հիմա պէյ երէկ իր մէկ յայտարարութեան մէջ կ'ըսէր, թէ Ալպանիա ղրկուած յոռի ու անվարչագէտ պաշտօնեաները իրենց գեղծումներով ժողովուրդը գրգռեցին ու խընդիրը մինչեւ հոս հասցուցին:

Վերջապէս եթէ եմենի չարժումն ալ քննենք, հո՛ն ալ յոռի վարչութեան մը հետքերուն վրայ պիտի գտնենք չարիքին ծայրը:

Հետեւաբար, կառավարութեան կատարելիք բարենորոգումներուն ամէնէն մեծը պաշտօնեաներու մաքրագործումէն պէտք է սկսի: Եւ ասիկա ուրիշ կերպով չ'ըլլար, եթէ ոչ պատիժներու ամէնէն ծանրին ենթարկելով զեղծանող պաշտօնեան, ո՛վ որ ալ ըլլայ ան:

Առանց պատիժի բարեկարգութիւն կարելի չէ: Եւ մենք վերջին օրերս Հայաստանի մէջ կատարուած այնչափ չարիքներուն համար չլսեցինք, որ կեդրոնի կառավարութիւնը պատասխանատու ճանչնար ոեւէ մէկ պաշտօնեան:

Միր Մհէն հիմա Վանի նահանգը սասանեցնելու վրայ է: Ասկէ 24 տարի առաջ անոր հօրեղբայրը՝ Շաքիր ալ ճիշդ միեւնոյն դիրքին մէջ էր եւ աւազակներու վոհմակով մը եկած իջեւանած էր Շատախի գիւղերուն մէջ, ուր մեծամեծ տուրքեր կը պահանջէր գիւղացիներէն: Խնդիրը եկած

մինչեւ Պոլիս հասած էր եւ Ապտիւլ Համիտ իրատէ ըրած էր, որ Շաքիր աւազակը ողջ կամ մեռած ձերբակալուի, նոյնիսկ գումար մըն ալ խոստանալով ձերբակալողին: Շատախի քայմաքամը, քիւրտ Հէքքեարիի պէյերէն Ռաշիտ պէյ, իբր թէ աւազակ Շաքիրը զսպելու համար զինուոր պահանջեց Շատախի հրամանատարէն, որ առանց Վանէն հրաման ստանալու չկրնալ տալիք ըլլալը յայտնելով, պետական վեց հրացան տուաւ քայմաքամին: Այս վերջինը իր զինեալ մարդոցմով դէմ գնաց Շաքիրին եւ ճամբան քայմաքամն ու աւազակը իրարու հետ քանի մը ժամ ընդհարեցան: Քայմաքամը յուսահատ ետ դարձաւ՝ առարկելով, թէ անկարելի է որ Շաքիրը ձերբակալուի: Այն ատեն Վանայ կուսակալն էր Խալիլ պէյ, որ դէպքը իմանալուն պէս չկրցաւ հաւատալ, թէ քայմաքամը ի՞նչպէս կ՛անճրկի աւազակ մը ձերբակալելու: Ուստի անմիջապէս բաւական թուով զինուոր ղրկեց Շատախ, ու քայմաքամը եւ աւազակ Շաքիրի ազգականներէն 5-6 ազդեցիկ անձինք բերաւ ու Վանի բանտը թխեց:

Մարդիկը օր մը երկուք պառկեցան, տեսան որ կուսակալը կակուղնալիք չունի, իրենց արբանեակներուն միջոցով աւազակ Շաքիրի լուր ղրկեցին, որ գայ անձնատուր ըլլայ եւ զիրենք փրկէ կամ որեւէ ճար մը մտածէ: Աւազակը, իր վայրագութեան չափ ալ խորամանկ, ինչպէս առհասարակ խորամանկ կ՛ըլլան այդ կարգի արարածներու մեծագոյն մասը, գնաց ու իբր վերջին ապաւէն դիմեց Հոգւոց վանքի վանահայր ծերունազարդ տ. Յովհաննէս վարդապետի ու տեղական օրէնքով անոր քղանցքին պլլուելով «փէշիդ փակած եմ, ըսաւ, կա՛մ ձեռքս կտրէ, կամ փէշդ»: Այս դիմումը ըստ տեղական օրինաց բարոյական պարտք կը դնէր վանահօր վրայ իր անձին գինովը փրկելու օճախը իյնող մարդը: Ուստի վանահայրը ելաւ կուսակալին եկաւ ու ճերմակ մօրուքովը այնչա՛փ թախանձեց, որ Խալիլ պէյ վերջապէս զիջում ըրաւ Շաքիրի ներում շնորհելու՝ պայմանաւ, որ վանահայր հայր սուրբը երաշխաւոր ըլլայ անոր որ անգամ մըն ալ այս կարգի արարքներու մէջ չգտնուի:

Մենք յոռետես չենք Հայաստանի բարեկարգութեանը, մինակ թէ այդ բարեկարգութիւնը գործադրելիք անձանց կարողութեան եւ բարեյօժարութեանը վրայ կատարեալ հաւատք չունինք: Կառավարութիւնը կամ կուսակալները թող անկեղծ ու կտրուկ հրամաններ տան իրենց ստորադասեալներուն եւ ամէն ինչ կը խաղաղի:

12-25 Սեպտեմբեր 1912

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԹԵՐԹ ՉԻ ԿԱՐԴԱՐ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱՏԱՐԻ ՄԸ ՀԱՌԱՉՆԵՐԸ

-Կառավարութեան գլուխը գտնուող պետական անձինք հայերէն թերթերը չեն կարդար եւ ոչ ալ գոնէ թարգմանել տալով անոնց մէջ արտայայտուած միտքերու մասին տեղեկութիւն մը կ'ունենան: Իրաւ է որ թարգմանութեան դիւան մը կայ թէեւ, բայց ան ալ հայ թերթերուն այն մասերը միայն կը թարգմանէ, որոնք պատասխանատուութիւն կը հրաւիրեն տնօրէնին վրայ եւ դատաստանի կ'ենթարկեն զայն: Մինչդեռ հայ թերթերու վարիչներն ու խմբագիրները, կառավարութեան դէմ պայքարելով, դատի քաշուելու եւ տուգանքի կամ բանտարկութեան դատապարտուելու մտքով չէ որ կը գրեն: Իրենց իսկական նպատակը, իբրեւ մօտէն տեղեակ իրականութեան, գործնական ու դրական թելադրութիւններ ընել է կառավարութեան:

Այսպէս կը գանգատէինք երէկ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը, որ ձայն ունի Բ. դրան շրջանակներուն մէջ, կը պահանջէինք իրմէ, որ յանուն եթէ ո՛չ հայասիրութեան, գէթ յանուն հայրենասիրութեան թելադրէ կառավարութիւնը, որ ուշի ուշով կարդայ հայ թերթերուն գրածները, օրը օրին վերահասու ըլլայ հայ շրջանակներու մէջ անցած-դարձածներուն, իմանայ, հասկնայ, թէ առաջնորդները ինչեր կը գրեն եւ ըստ այնմ տնօրինութիւններ ընէ: Այսպէս միմիայն գաւառական պաշտօնեաներու տեղեկագիրներուն վրայ հիմնուելով, հակառակ կողմին գանգատները հերքելով, հայ թերթերու թելադրանքներուն կարեւորութիւն իսկ չընծայելով կարելի չէ այս գործին մէջէն ելլել: Պաշտօնեայ մը, որչափ ալ կարող ու մտացի, չի կրնար իր մօրթին վրայ զգալ այն դառն վիշտը, որով կը խարանուի հայութիւնը եւ կամայ-ակամայ կը ստիպուի այդ պատուհասէն ազատուելու ուղիղ միջոցներ փնտռել ու գտնել:

Պաշտօնատարը խոր հառաչ մը քաշելով

Էյի քի վիւքելա էրմենիճէ կազեթալար օքումայոր, ազիզիմ, ըսաւ (աղէկ որ նախարարութիւնը հայ թերթերը չի կարդար), յունարէններն ալ չի կարդար եւ երանի՛ թէ թուրքերէններն ալ չկարդար: Արդէն միմիայն թուրքերէն թերթերը բաւական են աշխարհի ամէնէն խելացի, ամէնէն լրջախոհ եւ ամէնէն կարող մարդը անգամ շուարեցնելու: Նոր դահլիճին գործի ձեռնարկելէն ի վեր թուրք մամուլին բռնած ուղղութիւնը նկատի առէք անգամ մը. կարելի՞ բան է միթէ որ այս մտայնութեամբ տոգորուած մամուլով մը ժողովուրդ մը առաջնորդուի ու երկիր մը կառավարուի: Թուրք մամուլը այժմ երկու մասի բաժնուած է. մէկ մասին ճիգն է ամբողջ երկիրը պառակտուած, կործանած ու բաժանբաժան եղած ցուցնել: Ամէն օր ցնցող, յուզող լուրեր կը գուժեն, որպէս թէ թշնամիները դուռը ափ առած են, երկիրը ներքնապէս խռովութեանց անսահման թատր մը հանդիսացած է, նախարարները անկարող, պաշտօնատարները տգէտ ու չարամիտ են: Վերջապէս թուրք մամուլին այս հատուածը կարդացողը այլեւս բոլորովին կը յուսահատի ու երկիրը փրկելու համար կրկին իթթիհատը կառավարութեան գլուխը անցընելէ ուրիշ բանի վրայ չի մտածեր: Իսկ գալով հակաիթթիհատական հատուածին. Աստուած հեռո՛ւ ընէ, օր չ'ըլլար որ նոր գեղծում մը կամ միլիոններու դողութիւն մը չհրապարակեն՝ իթթիհատական կառավարութիւնը ամբաստանելով: Կարծես ամբողջ գանձը կողոպտած են անոնք եւ ներկայ դահլիճը հազիւ յաջողած է խլեակներ ձեռք անցընել. Իթթիհատ խռովութիւն կը սերմանէ երկրին մէջ եւ նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ կը պատրաստուի արիւնահեղութիւն յարուցանել: Միշտ գեղծում, գանգատ, բողոք: Ըսէ՛ք, կառավարութիւնը ի՞նչպէս առաջնորդուի այս կարգի թերթերէն եւ ի՞նչպէս յաջողի ուղղութիւն մը գծել իրեն: Եթէ հայերէն ու յունարէն թերթերն ալ կարդար, այն ատեն բոլորովին պիտի շուարէր, որովհետեւ բնական է թէ անոնք ալ բոլորովին թուրքերէններէն տարբեր քարոզութիւններ ունին: Եւ ես ասոնց ամէնքը

նկատողութեան առնելով է որ կ'ըսեմ. երանի՛ թէ նախարարները եւ ոչ մէկ թերթ կարդային:

-Բայց դուք թուրք թերթերուն անճահ ընթացքին կ'ուզէք զոհել մամուլին իբրեւ ուղեցոյց կառավարութեան մատուցանելիք ծառայութիւնները: Հայ թերթերը բնաւ մի՛ դատէք կուսակցական կիրքերով չլմորած արդի թուրք մամուլէն. կառավարութիւնը արեւելեան Անատոլուի կացութեան վրայ եթէ ստոյգ ու վաւերական տեղեկութիւն կ'ուզէ, եթէ կը փափաքի այդ նահանգներուն մէջ առաջ եկած բարոյական հիւանդութիւնը հիմնապէս դարմանել, պէտք է օրը օրին հետեւի հայ մամուլին դրածներուն:

Պաշտօնատարը հառաչ մը եւս արձակեց.

-Իրաւ որ, ըսաւ, ներկայ կառավարութեան համար երբ մեծ դահլիճ ըսին, ընդդիմադիրները ծաղրել սկսան, բայց արդարեւ մեծ է այս դահլիճը, եթէ յաջողի զինքը շրջապատող այսչափ ներքին ու արտաքին այլազան դժուարութիւններէն պարզերես դուրս գալ: Մտածեցէք անգամ մը. երբեք եղա՞ծ է կառավարութիւն մը, ըլլա՛յ մեր երկրին, ըլլայ օտար երկիրներու մէջ, որ այսչափ մին միւսէն ծանր խոչընդոտներ ունենայ իր առջին: Իտալեւթուրք պատերազմը, հաշտութեան բանակցութիւնները, ալպանական ապստամբութիւնը, մակեդոնական խռովութիւնը, պուլկար հրոսախումբեր, պալքանեան փոքր տէրութեանց խլրտումները, քրդական շարժումը, թրքօպարսիկ սահմանագլուխը, եմէնը, հայկական աղաղակները եւ ասոնց ամէնքը չէին բաւեր կարծես, Իթթիլաֆի ու Իթթիհատի ներքին եղբայրադաւ կռիւը, որ առաջիկայ ընտրութեանց առթիւ կը սպառնայ ա՛լ աւելի ծանր հանգամանք ստանալ: Հազիւ այս կնճիռներէն մէկը հարթուած, անկէ տասնապատիկ աւելի ծանր կնճիռ մը կ'ելլէ հրապարակ: Ալպանական խնդիրը լուծուեցաւ ըսինք եւ ութ օր չանցած մալիսիական շարժումը հրապարակ ելաւ. հապա Կրետէ՞ն, Սամո՞սը, հապա հաշտութեան բանակցութիւննե՞րը: Կառավարութիւնը ի՞նչ ընթացք բռնէ, որ թէ՛ արաբները դոհ ճգէ, թէ՛

երկրին արժանապատուութիւնը փրկէ եւ թէ կարելի եղածին չափ նուազ խաբուելով հաշտութիւն կնքէ: Եթէ պնդէ իր առաջարկներուն վրայ ու յամառի պատերազմը շարունակել, անդին պալքանեան փոքր տէրութիւն ըսուած երկերեսները խլրտիլ ու քաջալերուիլ պիտի սկսին, եթէ իտալական առաջարկներուն համակերպելով վերջ տայ պատերազմին, այն ատեն ալ նոյնիսկ երկրին գլխուն այս աղէտը բացողները դատախազ պիտի կանգնին ու պիտի սկսին աժան ազգասիրութիւն ծախելով մտքերը գրգռել: Ամէնէն անտանելիները սակայն մեր բարեկամ մեծ պետութիւններն են, որոնք, Աստուած անպակաս ընէ, միշտ իրենց բարեկամական զգացումները չհայլելու վրայ են: Շիտակը, օսմանեան ազգը եթէ ասոնց նման մէկ քանի բարեկամներ ալ ունենայ, ա՛լ խաղաղ սրտով կրնայ իր հանգիստը մտնել: Սըր Էտուարտ Կրէյ եւ պ. Սասոնոֆ այս պահուս գլուխ գլխի տուած մեր հանգիստը ապահովելու համար է որ կը ճգնին, իսկ մեր ամենամտերիմը՝ կոմս Պերխթոլտ, իր վերջին ճառին մէջ բացէ ի բաց ցոյց տուած էր բարեկամական ամէն հաւաստիք: Զարգացած եւ օրուան անցուդարձերուն իրազեկ խմբագրի մը հետ է որ կը խօսիմ. ամէն հայրենասէր պէտք է նկատողութեան առնէ կառավարութեան արդի դիրքը ու անոր պատշաճեցնէ իր քննադատական սլաքները: Մարդկօրէն հնա՞ր է միթէ ասոնց ամէնուն հասնիլ քայքայուած ու փճացած պիւտճէով մը, որուն մէջ փոփոխութիւնները, կանխավճառները եւ պարտքերը գլուխնին առեր կ'երթան:

-Հայ խմբագիրները դահլիճին կացութիւնը չգնահատելու չափ տգէտ չեն: Անոնց ամէնուն իղձն է, որ այսչափ դժուարութեանց վրայ նոր մըն ալ չաւելնայ: Ասոր համար երկու բան կը պահանջեն կառավարութենէն, երկուքն ալ առանց ծախսի ու առանց մեծ զոհողութեան կատարուելիք բաներ. նախ՝ անկեղծութիւն հայ ազգին հանդէպ, երկրորդ՝ պետական մթերանոցներէն հաշիւով ու հակակշռի տակ զէնք տալ հայ ժողովրդեան, որպէսզի երբ դրացին կամ թշնամին վրան յարձակի, առանց կառավարութեան

դիմելով գլխու ցաւ պատճառելու, զէնքով իր անձը, պատիւն ու գոյքը պաշտպանէ յարձակողին դէմ: Ահա շա՛տ բնական, սահմանադրական ու գործնական առաջարկ մը:

Պաշտօնատարը դարձեալ խոր հառաչ մը արձակեց ու մեկնեցաւ:

14-27 Սեպտեմբեր 1912

«ԹԱՆԻՆ»Ի ԿԱՅԾԱԿՆԱՅԱՅՏ ՋԱՅՐՈՅԹԸ «ԺԱՄԱՆԱԿ»Ի ԴԷՄ

Իթթիհատական օրկան «Թանին» լրագիրը իր միահեծանի դիրքէն իյնալէն ի վեր չուարած չլմորած մէկու մը երեւոյթն ունի եւ ճիշդ Ապտիւլ Համիտի նման ամէն վայրկեան թշնամիներով, հակառակորդներով շրջապատած կը նկատէ ինքզինքը: Ջղայնութիւնն ու դիւրագրգռութիւնը պատած են խեղճ թերթին ամբողջ սիւնակները, որոնք ծայրէ ի ծայր «աւա՛ղ փառացս անցաւորի» կը հոտին: Տրամաբանութիւնը, պատշաճութիւնը, լրագրական լեզուն տեղի տուած են յարձակումներու, հայհոյութիւններու եւ ապերասան ոճերու, զորս ցաւով կը նշմարէ մարդ օսմանեան կառավարութեան երբեմնի օրկան նկատած այս թերթին մէջ: Հազիւ երեք ամսուան անկում մը ալէ՞տք էր որ միթէ այսչափ ազդէր:

«Թանին»ի հոգեկան հիւանդութիւնը այսչափ չպիտի ազդէր մեզ, եթէ իր աչ ու ձախ թափած ժահրէն մեծ բաժին մըն ալ մեր վրայ նետած չըլլար իր չաբաթ օրուան թիւով՝ «ՀԱՑ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏ ՈՒ ԹԵՐԱՔԸ» յօդուածին մէջ:

Ահաւասիկ թէ ի՛նչ կը գրէ «Թանին».

«Եթէ հայ լրագրութեան մէկ մասը միայն հրատարակած ըլլար, թէ Իթթիհատի կուսակցութիւնը արեւելեան Անատոլուի մէջ հայերու դէմ գրգռութիւններ կը յարուցանէ, այնչափ մեծ կարեւորութիւն չէր ունենար: Մինչդեռ հայոց սրբազան պատրիարքն ալ, կառավարութեան յայտարարութիւններուն յենլով, ասանկ հաւատք մը գոյացուցած ու իր այս գաղափարը նոյնիսկ մամուլի միջոցաւ հրատարակելէ ալ չէ քաշուած: Իր տկարութիւնն ու անկարողութիւնը պարտկելու համար, սրբազան պատրիարքին ասանկ յայտարարութիւն մը ընելը կառավարու-

թեան ահռելի անկումը կը նշանակէ: Կառավարութեան ղեկը ձեռք առնողներուն իրենց ապիկարութիւնն ու ամօթը ծածկելու համար մինչեւ այստեղուանքը իշնալը տեսնելով կարելի չէ չցաւիլ: Երկիրը աւերուածութենէ ու պառակտումէ փրկելու համար այնչափ զոհողութեանց ենթարկուող Իթթիհատի կուսակցութենէն ասանկ ստորին ու հայրենադաւ արարք մը կասկածիլն անգամ ամօթ է: Մինակ թէ ռամիկներու ու պառաւներու յատուկ բամբասանքով ու զրպարտութիւնով սրբազան պատրիարքին համակրանքը գրաւել կարծող կառավարութենէն կը հարցնենք, թէ Իթթիհատական կառավարութիւնը ո՞ր դէպքը կազմակերպած է, Անատոլուի ո՞ր կէտին վրայ քիւրտերը հայերուն դէմ գրգռած է: Կառավարութիւնը բացէ ի բաց թո՛ղ յայտարարէ եւ մանաւանդ հեղինակները թո՛ղ պատժէ:

«Կառավարութեան սրբազան պատրիարք հօր ըրած զրպարտութեան վրայ հայ թերթերը մէկ քանի օրէ ի վեր կրակ առած են եւ շարունակ Իթթիհատի կուսակցութիւնը կը վարկաբեկեն: Մեպուսական ընտրութեան այս օրերուն հայերը Իթթիհատէն պաղեցնելու համար այս միւզեվիրական միջոցները մեզի համար բնաւ կարեւորութիւն չեն կրնար ունենալ, որովհետեւ ճշմարտութեան առջեւ կարելի չէ վարագոյր քաշել»:

«Թանին» յետոյ կը հրատարակէ «Ժամանակ»ի 11 Սեպտեմբեր թուակիր խմբագրականը՝ «ՀԱՑԵՐԸ ԱՅՍ ԱՆԳԱՄ ՈՐՈ՞Ւ ՀԱՇՒՈՑՆ ԿԸ ՋԱՐԴՈՒԻՆ» վերնագրով: Այս յօդուածը ցնցած է «Թանին»ի ամբողջ խիղերը, մանաւանդ յօդուածին այն մասը, որ Հէյխիւլիսլամ Էֆենտիին Անատոլու ղրկած շրջաբերականին կը պատկանէր եւ ուր յարգելի կրօնապետը կը զգուշացնէր իսլամները վերջին օրերս մտքերը գրգռելու համար Անատոլու ղրկուած կարգ մը փրոփականթիսթներէն: Իթթիհատական թերթը կը յարէ.

«Ահաւասիկ հրապարակ նետուած զրպարտութիւնները ի՛նչ արդիւնք ունեցած են ու Հէյխիւլիսլամ Էֆենտիին լասթիկլի՝ առաձգական ոճով խմբագրած շրջաբերականը «Ժամանակ» լրագրին կողմէ ի՛նչպէս մեկնաբանուած է:

Եւ սակայն պէտք է խոստովանիլ, որ երբ մէկ կողմէ կառավարութիւնը ծանօթ յայտարարութիւններ կ՚ընէ սրբազան պատրիարքին եւ պատրիարքն ալ չի տատամսիր զայն հրատարակելէ, «Ժամանակ»ի նման թերթ մը, որ հիմնապէս ընդունակ է Իթթիհատի կուսակցութեան դէմ բռնկելու, մեծ արդարասիրութիւն մը ու ճշմարտապատմութիւն մը ըրած կ՚ըլլայ՝ Հէյխիւլիսլամ Էֆենտիին շրջաբերականին մէջի մէկ քանի խոռվարարներ բացատրութիւնը Իթթիհատի վերագրելով: Հետեւաբար վճռականապէս կը պահանջենք կառավարութենէն, որ բացէ ի բաց թող յայտարարէ, թէ Հէյխիւլիսլամ Էֆենտիի շրջաբերականին մէջ յիշուած խռովարարները Իթթիհատի կուսակցութի՞ւնը կ՚ակնարկեն: Մենք բոլոր աշխարհի եւ մանաւանդ մեր հայ հայրենակիցներուն կը ծանուցանենք, թէ արդի կառավարութիւնը իր բոլոր թերութիւններուն վրայ կ՚աւելցնէ նաեւ զրպարտիչի ու պառակտողի դերն ալ եւ այս քսութեանց երեսէն թափուած ու, Աստուած չընէ, թափուելիք արիւններուն միակ դրդապատճառն ու պատասխանատուն ինքը՝ կառավարութիւնն է:

«Ժամանակ»ի տաքցնելով տաքցնելով Ատանայի ջարդը Իթթիհատի վերագրելն ալ զարմանալի յանդգնութիւն մըն է: Ատանայի ջարդը Իթթիհատի կառավարութեան անկումէն ետք տեղի ունեցաւ եւ Իթթիհատ Մարտ 31-էն ետք, երբ կառավարութեան գլուխը անցաւ, ամբողջ ուժովը չանաց այս աղէտը դարմանելու, ինչ որ այն ատեն հայ թերթերն ու մեր հայ հայրենակիցներն ալ խոստովանեցան, հետեւաբար հիմա Ատանայի աղէտին պատասխանատուութիւնը Իթթիհատի վերագրելը տրամաբանութեան հետ առնչութիւն չունեցող ուղեղի մը գործը կրնայ ըլլալ: Այս դառն աղէտին վրայ Իթթիհատ կարելի է հայերէն աւելի ողբաց, լացաւ եւ ազդուեցաւ: Այդ եղեռնին վէրքերուն դարման ու սպունգ քսելու համար եղբայրական ճեռք կարկառեց ու մասամբ յաջողեցաւ ալ: Հիմա Իթթիհատի այս ծառայութիւնը իբր ոճիր ներկայացնելը կը վայելէ՞ հայ թերթի մը»:

«Թանին» յետոյ կ'անդրադառնայ մեպուսական վերջին ընտրութեանց ու առանց կարմրելու կ'ըսէ, թէ հայերը բացարձակապէս ազատ ձգուեցան իրենց մեպուսները ընտրելու գործին մէջ եւ ասպարէզ կը կարդայ ճնշուողներուն, որ հրապարակաւ բողոքեն: Բայց թէ ինչո՞ւ հայերը իրենց համեմատական թուով մեպուս չկրցան տալ, ատոր ալ կը պատասխանէ, թէ «Իթթիհատը ամէն ճիգ թափեց հայերը յաջողցնելու, բայց կուսակցութիւն մը չի կրնար իր ընտրողները քուքլայի պէս խաղցնել»:

«ԺԱՄԱՆԱԿ»

«Թանին»ի յօդուածին ամբողջութիւնը եթէ թարգմանէինք, «Ժամանակ»ի էջը կը գրաւէր: Մենք կարեւոր կէտերը միայն առաջ բերինք՝ ցոյց տալու համար, թէ Իթթիհատի կուսակցութիւնը որչափ անճարակ փաստաբաններ ու ձախաւեր պաշտպաններ ունի, որոնք յօնք չինելու տեղ աչք կը հանեն:

Նախ մեպուսական ընտրութիւններուն վրայ խօսինք, որովհետեւ «Թանին»ի ամբողջ մղձաւանջը այն է, թէ մեպուսական ընտրութիւնները մօտեցած ըլլալուն առթիւ հայոց պատրիարքն ու հայ թերթերու մէկ մասը (ամբողջութիւնը պէտք է ըսէ, որովհետեւ այս խնդրոյն մէջ տարակարծիք հայ թերթ չկայ) կառավարութեան պատրիարքին ըրած յայտարարութենէն ազդուած, դէմ եղած են Իթթիհատին եւ հայ ժողովրդեան միտքերը կը պղտորեն, որպէսզի Իթթիհատի ընտրելիներուն քուէ չտան: Ասիկա բացարձակապէս հիւանդ մտքի յղացում մըն է: Հայը Իթթիհատի օրով ալ կը ջարդուէր, Իթիլաֆի կամ չէզոքի օրով ալ: Հայուն պահանջածը կեանքի, պատիւի ու ինչքի ապահովութիւն է, անկէ անդին ոչ իսկ կը հետաքրքրուի, թէ ո՛ր կուսակցութիւնը կառավարութեան գլուխ պիտի գտնուի եւ ո՛րը պիտի յաղթանակէ խորհրդարանին մէջ: Եւ հայուն այս զգացումը ո՛չ թէ անտարբերութեան ու քաղաքական տհասութեան հետեւանքն է, այլ մանաւանդ անոր համար, որ այս երկրին քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնները ալ աւելի կամ պակաս զիրար կ'արժեն եւ հայը Իթթիհատի

օրով ալ սուրճին գաւաթը տասը փարայի կը ծախէր, Իթիլաֆի օրով ալ: Հետեւաբար հայուն մտքէն չանցնող դիտումներ վերագրել՝ պարզապէս անքաղաքագիտութիւն է: Գալով այն կէտին, թէ ինչո՛ւ այս պահուս կը յուզուին այս կարգի խնդիրներ եւ Իթթիհատի անունն ալ կը յեղյեղուի՝ պարզապէս անոր համար է, որ ջարդերը, սպանութիւններն ու հարստահարութիւնները կրկին ծայր տուին եւ պատրիարք, մամուլ, ժողովուրդ, կաթողիկոս ամէնքը մէկանց բռնկած, չուարած են, թէ ի՛նչ ընեն, որ չարիքին առաջքը առնեն: Մեպուսական ընտրութեան վրայ մտածող անգամ չկայ, եւ «Թանին» թող չզարմանայ: Անցեալ անգամ ալ ճիշդ այսպէս եղաւ գաւառներու մէջ, միեւնոյն խաղն էր որ խաղցուեցաւ եւ հայը, անձին փրկութեան հոգովը զբաղած, ոչ իսկ հետաքրքրուեցաւ ընտրութիւնով: Ըսէ՛ք, ե՞րբ պատրիարքը յուսահատ հրաժարականը տուած մեկուսացած է: Ամէն օր հեռագիրներ իրարու վրայ կը տեղան՝ սպանութիւններ, թալաններ գուժող, ծիծաղելի չ'ըլլա՞ր հայուն համար մեպուսական ընտրութեան վրայ մտածելը: Հետեւաբար մենք կարեւորութիւն տուած չունինք ընտրութեան որ ի նպաստ Իթիլաֆի եւ ընդդէմ Իթթիհատի փրոփաքանթ մղենք: Դուք երկու կուսակցութիւններդ գացէ՛ք իրարու հետ ինչ կ'ուզէք ըրէք. բաւական է, որ մեր գաւառի եղբայրները չզոհուին ձեր փոխադարձ պայքարներուն:

Գալով անցած անգամուայ ընտրութիւններուն: Իթթիհատ նոր ապացոյցնե՞ր կ'ուզէ արդեօք հայոց իր դէմ ունեցած դժգոհութիւնը հաստատող: Դաշնակցութիւնը, որ Իթթիհատի չորս տարուան դաշնակիցն էր, հրապարակաւ ու իր օրկանին մէջ բացէ ի բաց չյայտարարե՞ց թէ «Իթթիհատը մեզ խաբեց, մեր մեպուսները ընտրել չտուաւ»: Եւ ընտրութենէն ետք չէ՞ր որ ծանր դժգոհանքով խզեց Իթթիհատի հետ նախապէս կազմած իր դաշինքը: «Թանին» տղու տեղ կը դնէ հայերը, երբ կ'ըսէ թէ «Իթթիհատ չէր կրնար իր ընտրողները ձեռքին մէջ իբր խաղալիկ գործածել ու հայոց թիւին համեմատութեամբ

մեպուս ընտրել տալ»: Շատ աղէկ, երբ 240 իթթիհատական մեպուս ընտրելու համար այդ ընտրողները իր ձեռքին մէջ իբր խաղալիկ կը գործածէր, 16 հայ մեպուս ընտրելու պահո՞ւն միայն այդ ընտրողները յիշեցին իրենց խաղալիկ չըլլալը: Ո՛վ կը կրէ այս մետասաներորդ ժամուն պատրաստուած արդարացումները: Իթթիհատ իր փառքի ու իշխանութեան օրերուն մէջ պէտք չէ՞ր որ մտածեր, թէ այս երկրին մէջ հայ ազգ մը կայ, որ ամէնէն աւելի սիրահար է ազատութեան ու սահմանադրութեան, որ իրերու բնական ընթացքով սերտօրէն ու անբաժանելի կերպով կապուած է օսմանեան երկրին, որ բնական եղբայրն ու անբաժանելի դրացին է Թուրքին: Ո՛չ, մեծ գործերով զբաղող իթթիհատականք այնչափ խոշոր ծրագիրներու անճնատուր եղան որ ժամանակ իսկ չունեցան այս համեստ բայց էական կէտերուն վրայ մտածելու: Եւ հիմա երբ գըտան իրենց պաղարիւնը, հիմա է որ կը մտածեն, թէ իրենք հայ հայրենակիցներ ունին:

«Թանին» կը զարմանայ, թէ «Ժամանակ» ինչպէ՛ս կը յանդգնի Ատանայի ջարդը Իթթիհատի վերագրել: Իրաւ ալ զարմանալի յանդգնութիւն է, բայց իթթիհատական օրկանը չ'ուզեր իմանալ, թէ «Ժամանակ» չէ որ կ'ընէ այս յայտնութիւնը, այլ Թուրք մտաւորականութեան ամէնէն կարկառուն դէմքերէն մին ու Իթթիհատի գլխաւոր հիմնադիրը, «Միզան»ի խմբագրապետ եւ ծանօթ պատմագէտ Մուրատ պէյ, որ փաստերով, ապացոյցներով ու տրամաբանական ճամբով կը հաստատէ, թէ Ատանայի աղէտին պատասխանատուները որո՛նք էին եւ ի՛նչ պատճառով 20 հազար հայերը սպաննել տուին: Մուրատ պէյի գրքին անունն է «ԹԱԹԼԸ ԷՄԵԼԼԵՐ ԱՃԸ ՀԱՓԻՓԱԹԼԱՐ»: Մենք Ատանայի աղէտին վերաբերող մասը թարգմանաբար հրատարակեցինք այդ գրքէն: Իթթիհատի պարտքն էր մէկիկ-մէկիկ հերքել Մուրատ պէյի գրածները եւ փաստերով ապացուցանել իրեն վերագրուած արարքին զրպարտութիւն մը ըլլալը: Ասիկա հասարակ անձի մը համար իսկ էական պարտականութիւն էր, ո՛ւր մնաց 36 միլիոն

ժողովուրդ կառավարող Իթթիհատի նման մեծ կուսակցութեան մը համար, բայց դժբախտաբար այդ գրքին հրապարակ ելլալէն ի վեր, հակառակ երեք ամիսներ անցած ըլլալուն, որեւէ ձայն-ձուն չելաւ Իթթիհատէն: Եւ հիմա «Թանին», մէկ քանի տող մրոտելով, Իթթիհատը «լացաւ, ողբաց» ըսելով, կը կարծէ, թէ ասանկ ծանր ամբաստանութիւն մը ջրած կ'ըլլայ: Մանաւանդ աւելի ծիծաղելի կը դառնայ, երբ կ'ըսէ, թէ «տրամաբանութեան հետ առնչութիւն չունեցող մտքի մը արտադրութիւնը կրնայ ըլլալ այդ վերագրումը»: Եւ այս անտրամաբան միտքը Մուրատ պէյն է, որուն պէս մեծ միտք հազուադէպ է մեր երկրին մէջ եւ որուն աշակերտներն են գրեթէ այսօրուան բոլոր նոր սերունդին պատկանողները:

«Թանին»ի այս յօդուածէն իմացանք, որ «Ժամանակ» հիմնապէս հակաիթթիհատական թերթ մըն է եղեր: Աստուած չատ քաշել չտայ, «Ժամանակ» որեւէ տեսն ո՛չ իթթիհատական եւ ոչ ալ հակաիթթիհատական թերթ եղած չէ եւ, եթէ իր զգացումները ի կշիռ դրուին, աւելի իթթիհատական է, որովհետեւ երախտապարտական զգացում մը կը զգայ հանդէպ Իթթիհատի, որ բռնապետութիւնը տապալելով սահմանադրութիւնը հռչակեց մեր երկրին մէջ եւ առիթ տուաւ «Ժամանակ»ի արտօնատէր խմբագրին, որ պարզ աղերսագիրով մը եւ առանց սիրտմաշուքի թերթ մը հրատարակէ ու կը հրատարակէ ցարդ: Այս տեսակէտով եւ սահմանադրութեան վերահաստատման նախաձեռնարկը ըլլալուն տեսակէտով, «Ժամանակ», ինչպէս նաեւ բոլոր սահմանադրասէր հայերը, երախտագիտական զգացում կը տածեն հանդէպ Իթթիհատի եւ կը սիրէին ալ զայն: Նոյնպէս Իթթիլաֆն ալ կը սիրէր Իթթիհատը, քանի որ ամէնէն գործօն անդամներն էին որ Իթթիհատէն բաժնուելով եկան Իթթիլաֆը հիմնեցին: Մէկ խօսքով, Իթթիհատը չսիրող չկար, իբր մարմնացումը սահմանադրական ռեժիմին: Արդ, անկեղծ ու արդարադատ Իթթիհատական մը պէտք է մտածէ, թէ սա չորս տարուան չրջանին մէջ ի՛նչ անցաւ դարձաւ, որ Իթթիհատի սիրահարները աստիճանաբար

պաղեցան իրմէ եւ նոյնիսկ Իթթիհատի գործօն անդամներուն մեծ մասը հեռանալով ընդդիմադիր Իթիլաֆ մը կազմեց եւ յաջողեցաւ Իթթիհատական անպարտելի կառավարութիւնը տապալել:

«Թանին» փոխանակ երեւակայական հակառակորդներ ստեղծելու Իթթիհատին, անոր անկումը պատրաստող պատճառները թո՛ղ նկատի առնէ, նոյնիսկ այսօր Իթթիհատի դրօշին տակ գտնուողներէ շատեր մինչ համամի՞տ են անոր բոլոր գործելակերպին: Ի՞նչ էր պատճառը, որ Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող բոլոր ազգերը, նոյնիսկ իսլամ ազգերը, դէմ դարձան Իթթիհատին: Հարկ չկայ երկար-բարակ բացատրութիւններու. այս երկիրը Համիտին լուծէն ազատուելէն ետք այլեւս չէր կրնար բռնապետինէն աւելի ծանր լուծի մը ենթարկուիլ, յանուն սահմանադրութեան: Իթթիհատի անկումին ամբողջ հոգեբանութիւնը պէտք է այս կէտին մէջ ամփոփել: Ի՞նչ հարկ հեռուները երթալու: Իթթիհատի օրկանը իր այս յօդուածին մէջ իսկ թափուելիք արիւններու սպառնալիքը կ՛ընէ՝ արդարացնելով սա ճշմարտութիւնը, թէ սրտին աւելցուկն է որ կը խօսի բերանը: «Թանին» սակայն չի գիտեր, որ արիւնը խիստ աժանցած է այլեւս այս երկրին մէջ եւ ասանկ սպառնալիքներէ վախցողը ո՛չ թերթ կը հրատարակէ եւ ո՛չ գրիչ ձեռք կ՛առնէ:

Գալով «Ժամանակ»ի մեսլեքին, այսինքն ուղղութեան, զոր ծանօթ բառով կ՛որակէ «Թանին»: Արդարեւ պէտք է ծանօթ ըլլայ Իթթիհատին, քանի որ օր մը օրանց «Ժամանակ»ի արտօնատէրը որեւէ անձնական շահու կամ նպատակի համար չէ խոնարհած, չէ դիմած Իթթիհատի, երբ ամէն կողմէ ուխտի կ՛երթային իրեն՝ մէկը պաշտօն մը խլելու, ուրիշը նիւթական շահ մը ապահովելու, մէկ երրորդը Իթթիհատի ազդեցութիւնը ի նպաստ իրեն գործածելու: «Ժամանակ» հպարտութեամբ ու բաց ճակտով կրնայ պարծենալ, թէ Իթթիհատի փառքի գագաթնակէտը գտնուած օրերուն իսկ որեւէ ակնկալութիւն չէ ունեցած անկէ եւ երկրին օգտակար արարքները չատագոված ու

վնասակարները քննադատած է: «Ժամանակ» ասկէ ետքն ալ պատճառ մը չունի իր ուղղութենէն շեղելու եւ սեւին սեւ, ճերմակին ճերմակ չըսելու, քանի որ որեւէ կուսակցութեան չի պատկանիր, որեւէ ակնկալութիւն չունի եւ ոչ մէկէն, ու իր իսկ սեփական ուժերովն է որ կը հրատարակուի:

17-30 Սեպտեմբեր 1912

ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆ ՀՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՅՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՉԷ, ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ Է

Երէկի ընդհանուր եռեւեփին եւ արտասանուած հաւրիւրաւոր ճառախօսութիւններուն մէջ ամէնէն ուշադրաւը ալպանացի ծանօթ գրող եւ միեւնոյն ժամանակ սուր բրոնող Տերվիշ Հիմա պէյի պարսից դեսպանատան առջեւ խոնուած ժողովուրդին ուղղած խօսքերն էր: Ալպանացի պատերազմիկն ու օրագրողը ի մէջ այլոց չեչտեց. «Այս պատերազմը, որ կը մղուի պալքանեան տէրութեանց դէմ, կրօնական պատերազմ չէ, զուտ հայրենիքի եւ հայրենասիրութեան պատերազմ է: Մեր երկրին բնակչութիւնը խառն է. իսլամ, քրիստոնեայ մէկ դրօշի տակ կ'ապրինք, մէկ դրօշով կը պանծանք, եւ մահիկը ամէնուս համար առհասարակ միայն նուիրական է: Աղօթատեղիները թո՛ղ բաժնեն մեզ իրարմէ, իսլամը թո՛ղ իր մզկիթը երթայ, քրիստոնեան ալ՝ եկեղեցին: Անկէ դուրս զգացումով, սրտով, անձնուիրութեամբ մէկ ենք եւ մէկ պիտի մնանք իբր միեւնոյն հայրենիքին զաւակը, միեւնոյն հողին տէրը եւ միեւնոյն երկրին պաշտպանը»:

Տերվիշ Հիմա պէյի բանախօսութիւնը ծայրէ ի ծայր համերաշխութիւն ու եղբայրակցութիւն կը բուրէր եւ բոլոր ունկնդիրները, իսլամ եւ քրիստոնեայ, վերջին ատիճանի յուզուած էին: Բայց աւա՛ղ որ Տերվիշ Հիմա պէյի զգացումով անձինք սակաւաթիւ են մանաւանդ գաւառական խուլ անկիւններու, յետամնաց գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, ուր շատեր ո՛չ իսկ կրնան զանազանել, թէ ո՛վ է պուլկարը, սերպը, քարատաղցին ու հելլենը: Անոնց տեսակէտով բոլոր քրիստոնեաները մէկ ազգութիւն կը կազմեն եւ քանի որ օսմանեան կառավարութիւնը պատերազմ հրատարակած է օտար պետութեանց հետ, իրենց դրացի քրիստոնեաներն ալ գաղափարակից են այդ

օտարներուն եւ քրիստոնեայ կառավարութեանց շահը կը նախատեսեն օսմանեան շահերուն:

Իրաւ է որ Պոլսոյ եւ գաւառական յառաջադէմ քաղաքներու համար դուցէ քիչ մը ծիծաղելի թուի ասանկ արտառոց գաղափար մը եւ սակայն ի՞նչ օգուտ որ, կառավարութիւնն ու թուրք թերթերն ալ ինչպէս յաճախ կը դանդատին ու կը մատնանշեն, տգիտութիւնը դեռ խորաչէս կը տիրէ Անատոլուի մեծագոյն մասին մէջ, ուր երբ տգէտ քարոզիչներ ալ միեւնոյն զգացումներով արտայայտուին, տեղացի իսլամ, քրիստոնեայ ժողովուրդներուն համերաշխական կապը կը խզուի եւ շատ տեղեր ցրտութիւն առաջ կու գայ դրացի ցեղերու մէջ:

Ամէն առենէ աւելի օսմանեան ազգը հիմա է որ պէտք ունի համերաշխութեան, սրտակցութեան ու եղբայրակցութեան, որովհետեւ թէեւ պատերազմի բեմին վրայ երեւցողները պալքանեան չորս տէրութիւններն են, սակայն ո՞վ գիտէ, թէ վարագոյրին ետին որոնք կան եւ ինչ անակնկալներ պատրաստած են մեզ: Հետեւաբար հասարակ պատերազմէ մը տարբեր է այս անգամուանը, որուն դիմադրելու համար մեր երկրին բոլոր միացեալ ուժերուն պէտք ունինք: Նոյնիսկ մեր քաղաքական այլ եւ այլ կուսակցութիւնները, որ մինչեւ երկու օր առաջ ոգի ի բուին կը մաքառէին զիրար տապալելու, պատերազմի այս ծանր հաւանականութեան առջեւ զինաթափ ըլլալով, պաշտօնապէս յայտարարեցին, թէ երկրին շահը ամէն նկատումէ գերադաս է, եւ երբ արտաքին թշնամին է որ կը յարձակի ու կը սպառնայ, ներքին երկպառակութիւններ ու անհամաձայնութիւններ պէտք է դադրին:

Արդ, երբ քաղաքական կուսակցութեանց համար այսպէս է, որչափ աւելի անհրաժեշտ է սէրը, համերաշխ գործակցութիւնն ու եղբայրակցութիւնը դուռ դուռի ապրող դրացի ազգութեանց համար, որոնք զինուոր պիտի երթան, իրենց ընտանիքները, կիներն ու զաւակները պիտի ձգեն իրարու եւ յաւէտ կարօտ պիտի մնան փոխադարձ պաշտպանութեան:

Ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով, ստիպողական կը գտնենք չէյխիւլիսլամին, պատրիարքարաններուն եւ քաղաքական այլ եւ այլ կուսակցութեանց կողմէ գաւառական քաղաքներ ղրկուելիք համիմաստ շրջաբերականներու խմբագրութիւնը, որոնց մէջ բացայայտօրէն չեչտուած ըլլայ թէ հայը, յոյնը, ասորին եւ մեր երկրին մէջ բնակող ուրիշ քրիստոնեայ ազգերը որեւէ կապ եւ առնչութիւն չունին ներկայ պատերազմիկներուն հետ, թէ օսմանցի քրիստոնեաներն ալ օսմանցի իսլամներուն պէս այս հայրենիքին հարազատ զաւակներն են, որոնք զօրահանութեան առաջին հրաւէրին հրացանը ուսերնին, մախաղը կռնակնին սահմանագլուխ կը փութան՝ թշնամիին դէմ պատերազմելու եւ իրենց արիւնին գինով հասարակաց հայրենիքը պաշտպանելու համար:

Ասանկ շրջաբերականներ անհրաժեշտ են ո՛չ թէ Պոլսոյ ու մեծ քաղաքներու, այլ գիւղական ժողովրդոց համար, որպէսզի չարն ու բարին զանազանելու կարողութիւն չունեցող ռամիկները համոզուին, թէ պատերազմը մեր օսմանցի քրիստոնեաները չէ որ կը մղեն, այլ օտար քրիստոնեաներ, որոնք նոյնչափ անխնայ պիտի սպաննեն պատերազմի դաշտին վրայ իրենց առջեւ ելած հայը, յոյնը, ասորին, թուրքը, ամէնքն ալ իբր թշնամի: Պէտք է հասկցնել այդ տգէտներուն, թէ Սէյտ Իսրիս եւ Իմամ Եահյա, իսլամներ ըլլալով հանդերձ, տարիներով պատերազմեցան օսմանեան զօրքերուն հետ, նոյնպէս ալ՝ ալպանացի իսլամները, եւլն.:

Եւ այս համերաշխութեան շրջաբերականները անո՛ր համար անհրաժեշտ են ու ստիպողական, որովհետեւ Պուլկարիայէն շարունակ լուրեր կը հասնին ու կը հրատարակուին, թէ Ֆիլիպէի միւֆթին գանակոծուած է, իսլամ երիտասարդներ կը բանտարկուին եւ ոեւէ իսլամ փողոց չի կրնար ելլել, թէ օսմանեան հիւպատոսը եւ հիւպատոսարանը յարձակման ենթարկուած են, թէ իսլամներուն տուները զինուորներ կը տեղաւորուին՝ նամեհրամի օրէնքը ոտնակոխ ընելով եւլն.:

Այս յայտարարութիւնները, որոնք ամէնէն զարգացած ու քաղաքակիրթ անձերն անգամ գրգռելու ընոյթը ունին, որչափ խոր կերպով պիտի ազդեն գաւառի տգէտ ժողովուրդին վրայ, երբ չափազանցութիւններով հասնին մինչեւ հոն:

Ուստի հաւանական չարիքի մը առաջքը առնելու համար ստիպողական կը գտնենք համերաշխական շրջաբերականներու առաքումը:

22 Սեպտեմբեր-5 Հոկտեմբեր 1912

ՀԱՅ ՋԻՆՈՒՈՐԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ի՛նչ աղէկ պիտի ըլլար եթէ մարդիկ ապագան գուշակելու կարողութիւնը ունենային: Խմբագիրներուն համար մանաւանդ աքանչելի առիթ մը պիտի դառնար այս գիտութիւնը, որուն շնորհիւ պիտի կրնային գոհացում տալ իրենց ուղղուած սա հարցումներուն.

-Պատերազմը ե՞րբ պիտի հրատարակուի:

-Ո՞ր կողմը յաղթական պիտի ելլէ արդեօք:

-Եւրոպական մեծ տէրութիւնները ալ մատ ունի՞ն գործին մէջ:

-Երկու մանչ ունիմ: Մէկը կարգուած եւ չորս զաւկի տէր է, զոքանչին հետ կը նստի, պզտիկս ալ ինծի կը նայի: Զինուոր կ'առնե՞ն արդեօք:

-Էրիկս 60-ը անցած, տունը անկիւնը նստած է: Մէկ հատիկ զաւակս զինուոր պիտի առնե՞ն միթէ:

-29-էն 45 տարեկաններուն զինուորագրութիւնը ի՞նչ պիտի ըլլայ:

-Դպիրները, ուսուցիչները զինուոր պիտի երթա՞ն:

Ահաւասիկ օրուան հարցարանը, զոր ամէն օրագրող ստիպուած է լսել օրը գոնէ յիսուն անգամ՝ առանց կարող ըլլալու ստոյգ պատասխան մը տալ, քանի որ այդ ստոյգ պատասխանը ո՛չ Անգլիոյ թագաւորը, ո՛չ Ռուսիոյ ցարը եւ ոչ ալ Ֆրանսայի նախագահը կրնան տալ, այնչափ անորոշ է կացութիւնը եւ այնչափ անակնկալներով լի:

Եւ ահաւասիկ այս հարցումներուն լուծումը ձեռք բերելու համար է որ կարօտը կը քաշենք ապագան գուշակելու կարողութեան: Եւ սակայն մարդիկ այնչափ անողոք են որ երբ մեր սիրեցեալ բարեկամը՝ տոքթ. Արշակունի, գէթ թեթեւ յոյս մը կու տայ անդենականին հետ հաղորդակցելու եւ հոգիներու անսահման տեսութեան շնորհիւ անցեալին ու ապագային վրայ քիչ-շատ ստոյգ գաղափար մը գոյացնելու, այսչափին անգամ շատ կը տեսնուի եւ քննադատութիւնները իրարու կը յաջորդեն ամէն կողմէ, նոյնիսկ մեր մեծահանճար բարեկամը՝ Հորոյ, որ երբ գործը քննադատելու գայ քնաւ առիթ չի փախցներ, «Եղծ աղանդոյն ոգեհարցութեան» վերնագրով քննադատական մը գրած է ընդդէմ տոքթ. Արշակունիի «Մեռելները կը գրեն» յօդուածին, որուն հրատարակութիւնը պատերազմի նիւթերուն անտեղիտալիութեան պատճառով ստիպուած ենք յետաձգելու: Նոյնպէս քննադատական մըն ալ գրած է տիար Սիսակ Մուրատեան, զոր յետաձգած ենք:

Ապագան ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ներկան շատ ծանր է ո՛չ միայն մեզ՝ օսմանցիներուս, այլ մանաւանդ մեզի դէմ ելլող պալքանեան ժողովրդին համար ալ, քանի որ, ինչպէս կրկնած ենք մէկ քանի անգամ, այս հեղուան պատերազմը սոսկալի ըլլալ կը սպառնայ՝ ամէն կողմէ ի գործ դրուած ռազմական պատրաստութիւններէն, զօրահանութիւններէն ու արտայայտուած վրէժխնդրական զգացումներէն դատելով:

Պալքանեան պետութեանց մայրաքաղաքներէն հասած լուրերը բացորոշ կերպով ցոյց կու տան, թէ տնտեսական տագնապը իր ծայրայեղութեան աստիճանին հասած է այժմէն իսկ, երբ դեռ ո՛չ պատերազմ հռչակուած է եւ ոչ ալ թնդանօթ արձակուած. խանութներ գոցուած են, հրապարակը դատարկացած է, ո՛չ առնող կայ, ոչ ծախող, ամէն մարդ զինուորութեան ու պատերազմի վրայ կը մտածէ: Մայրաքաղաքիս մէջ ալ ոչ նուազ ծանր է տագնապը: Պատերազմին ուրուականը ցցուելուն պէս, առուտուրները դադրեցան, դրամը քաշուեցաւ, մտահոգութիւնը ընդհանրացաւ եւ կեանքը գրեթէ կորսնցուց իր հրապոյրը:

Եւ ասիկա դեռ պատերազմի նախօրեակին: Հապա մէկ քանի ամիս տեւող արիւնահեղութենէն ե՞տք ինչ

պիտի ըլլայ: Քանի՛ հազարաւոր տուներ պիտի կործանին երկուստեք, քանի՛ ընտանիքներ պիտի փճանան, քանի՛ երիտասարդ կեանքեր պիտի հնձուին:

Շիտակը այս պարագային գնահատելի է օսմանեան կառավարութեան ընթացքը, որ հակառակ վստահ ըլլալուն, թէ առաջին հարուածով պիտի կրնայ ջախջախել պալքանեան չորս տէրութիւնները ալ, չանաց պահել իր պաղարիւնութիւնը, մեծանձնութեամբ կարեւորութիւն չտուաւ անոնց արտակարգ զրգռիչ արարքներուն եւ նոյնիսկ պալքանցիներուն տուած անմարսելի ծանուցագիրէն ետք իսկոյն պատերազմ չհռչակեց՝ գիտնալով, որ վայրաբար մարդկային արիւն թափելը, տուն քանդելը մեղանչում մըն է Աստուծոյ եւ մարդկութեան առջեւ:

Եւ սակայն եթէ յանիրաւի նախայարձակ ըլլալը մեղանչում է, ո՛չ նուազ ծանր մեղանչում մըն է նաեւ թշնամիին յոխորտանքներուն դէմ լուռ մնալ ու կնամարդի երկչոտութեամբ հայրենիքին պաշտպանութիւնը լքանելը: Այո՛, պէտք է խուսափիլ պատերազմէն՝ ցորչափ կարելի է առանց արիւնահեղութեան համաձայնութիւն մը կնքել, նոյնիսկ լաւագոյն է երկրորդական կէտերու մէջ զիջողութիւն ալ ընել, բայց զիջողութիւնն ալ չափ մը ունի եւ երբ բաժակը յորդի, այն ատեն ամէն հաշիւ, զգացում կը դադրի:

Այս տողերը գրել հարկադրեց մեզ Քըրք Քիլիսէէն հայ զինուորի մը գրած հետեւեալ հայրենասիրական նամակը, որ արդարեւ պատիւ կը բերէ հայ երիտասարդութեան:

ՔԸՐՔ ՔԻԼԻՍԷ, 29 Սեպտեմբեր 1912

Քըրք Քիլիսէն 15.000 տուն բնակիչ ունի, որոնք բաղկացած են իսլամ, յոյն, պուլկար եւ հրեայ ազգաբնակութիւններէ: Քըրք Քիլիսէն 10 ժամուան հեռաւորութիւն ունի սահմանագլուխէն եւ մենք զինուորներս շաբաթէ մը ի վեր թերթերուն մէջ կարդալով, որ պատերազմը պիտի սկսի, անհամբեր կը սպասենք, թէ ե՛րբ սահմանագլուխ պիտի երթանք: Զինուորական ասպարէզ չմտնողներ գուցէ տատամսին ու առաջին առթիւ սոսկում

զգան հուրի ու սուրի անունէն: Անգամ մը սակայն զօրանոցի կեանքի ընտելանալէ ետք հրացանը մարդուս սիրական ընկերը կը դառնայ եւ վառօդի հոտը՝ ամէնէն աւելի տենչով փնտռուած բանը: Եւ ասոր համար մի զարմանաք, չէ՞ մի որ ամէն մարդ իր ասպարէզին մէջ փայլիլ, առաջ երթալ, անուն հանել կ'ուզէ, զինուորն ալ ուրիշ մտածում չունի, եթէ ոչ թշնամիին յաղթել, ընդդիմադիր բանակը փախուստի մատնել եւ իր գունդին դրօշակը տանիլ՝ թշնամիին բանակատեղիին վրայ տնկել:

Այս զգացումով անհամբեր պատերազմի կը սպասէինք եւ մեր սպաներուն յաճախակի հարցումներ կ'ուղղէինք, թէ ե՛րբ պիտի երթանք սահմանագլուխ, ե՛րբ ցոյց պիտի տանք մեր ինքնութիւնը: Եւ ահա Սեպտեմբեր 22-ի գիշերը, ժամը 6:30-ին, երբ խոր քունի մէջ թաղուած էինք, յանկարծ ՔԱԼՔ (արթնցի՛ր)ի փողը հնչեց եւ մենք յանկարծակիի եկած, կը կարծէինք, թէ վերջապէս հնչած էր այնչափ անձկութեամբ ակնկալուած պատերազմին ժամը: Ամէնքս ալ վայրկենաբար կը պատրաստուինք եւ մեր վաշտին սպան զօրանոցէն ներս մտնելով բարձրաձայն կ'ըսէ.

-Տղաքս, ի՛նչ որ ունիք միասին առէք, ճերմակեղէն, դրամ, բան մի՛ ձգէք:

Այս հրամանին վրայ առինք չանթանիս, ջուրի մաթարանիս եւ բոլոր զինուորական պիտոյքներս, հեծելազօրքերը իրենց ձիերը թամբեցին, թնդանօթաձիգները նոյնպէս սայլերը լծեցին, իրենց սիրելի ձիերը չոյեցին ու թնդանօթներուն պիտոյքը զննեցին անգամ մըն ալ, որպէսզի որեւէ պակասութիւն չըլլայ: Ժամը ճիշդ գիշերուան 9-ին, (կէս գիշերէն 2.5 ժամ ետք) սիլահ պաշընահի փողը հնչեց: Ամէն զինուոր իր տեղը արձանացաւ: Ժամը 10-ին ճամբայ ելանք, զինուորական նուագախումբերը առջեւէն կը նուագէին ազգային պատերազմաշունչ երգեր, զորս լսելով սրտերնիս կ'ուռէր եւ ժամ առաջ անհամբերութեամբ պատերազմի դաշտը հասնիլ կը փութայինք:

Առջեւէն կ'երթային հետեւակները, յետոյ թնդանօթաձիգները, յետոյ նշանաձիգները, յետոյ միթրայէօզները

եւ ամէնէն վերջ հեծելազօրքը, վերջապէս զօրաբաժնին ամբողջ զօրքը շարժումի դրուած էր:

Ժամուան մը ճամբայ քալելէ ետք վերջապէս հասանք քաղաքէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ դաշտագետին մը, ուր բանակեցանք: Քիչ յետոյ զօրաբաժնի ընդհանուր հրամանատարին ներկայացաւ նիհար դէմքով գլխարկաւոր անգլիացի մը եւ սպայակոյտին հետ տեսակցեցաւ:

Նոր հրամանի մը վրայ դիրք առինք եւ ո՛րչափ մեծ եղաւ յուսախաբութիւննիս երբ հասկցանք, որ ո՛չ թէ պատերազմի կ'երթայինք, այլ պարզապէս ռազմափորձ պիտի կատարէինք:

4 ժամի չափ կեղծ պատերազմներ մղելէ ետք վերադարձանք զօրանոց:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՀԱՑ ՋԻՆՈՒՈՐ ՄԸ

Հայ զինուորին այս նամակը խիստ յատկանշական է, որ բացորոշ կերպով ցոյց կու տայ, թէ անգամ մը զինուորական ասպարէզ մտնելէ ետք մտայնութիւնները ո՛րչափ կը փոխուին:

Կը գովենք հայ զինուորին արիասրտութիւնը եւ իրաւունք կու տանք օսմանեան բանակին սպաներուն, որոնք մեծով պզտիկով ամէն առթիւ գովեստը կը կարդան հայ զինուորներուն արիասրտութեան, ուշիմութեան ու հայրենասիրութեան:

Եւ սակայն հայ զինուորին պարզ գովեստ հիւսելը, անոր արիասրտութեան վրայ հիացում յայտնելը բաւական չէ. մեր ոչ-հայ դրացիներն ու հայրենակիցները անհրաժեշտ է որ միեւնոյն անկեղծութեամբ վերաբերուին ասկէ ետք հայերուն հանդէպ եւ հայրենիքին պաշտպանութեան համար արիւն թափող հայ զինուորներուն ընտանիքին ու պարագաներուն հանգստութիւնը, անդորրութիւնն ու պատիւը ապահովեն:

4-17 Հոկտեմբեր 1912

ՋԻՆՈՒՈՐԻՆ ՄԱՅՐԸ

Զինուորի մայր ըլլալէն ի վեր երէկ առաջին անգամ տեսայ զինքը:

Իմ վաղեմի դրացուհիս էր ան. մօտաւորապէս 30 տարեան դրացուհի մը, որուն արմատացած յիշատակները կարելի չէ որ մոռնայ մարդ: Բարի, ազնիւ, վեհանձն: Թաղին մէջ մեծ ու պզտիկ կը յարգէին զինքը. նեղ օրերու կը հասնէր, ամէնուն բարի խրատ կու տար, ընտանեկան խռովութիւնները կը հանդարտեցնէր, անտէր հիւանդին, ծննդաբեր կնոջ, սգաւոր ընտանիքին միշտ ինքն էր որ օգնութեան կը փութար: Եւ այս ամէնէն զատ՝ գեղեցիկ էր, բառին լայն առումովը գեղեցիկ. արքենի հասակ, բարեձեւ գիրուքիւն, խոշոր սեւ աչքեր, տիրապետող նայուածք, կաթնաթոյր լանջ եւ վայելչութեան մասնաւոր շնորհ մը, որ կը փայլէր իր քիչ մը առնականի մօտեցող ընդհանուր կազմին վրայ:

Առտուները շուկայ մեկնելէ առաջ դրան մէջ եւ կամ պատուհանին ետին իրեն հանդիպիլ ու բարեւ մը փոխանակել մասնաւոր երաշխիք մըն էր գործի յաջողութեան համար. ա՛յնչափ մեծ էր դրացիներուն պաշտումն ու հաւատքը իր նկատմամբ: Եւ սակայն հակառակ այս ամէնուն, նիւթական նախանձելի կեանք մը չէր որ կը տիրապետէր իրենց բնակարանէն ներս: Ամուսինը չաջողուած մը, շուկային մէջ հօրմէն ժառանգած իր մանրավաճառի գործովը հազիւ կրնար ապրուստ մը հայթայթել: Անդրանիկ մանչը բան մը ըլլալ չէր խոստանար, երկրորդն ալ՝ նոյնպէս: Իսկ երկու աղջիկներն ալ թէ՛ բարոյական եւ թէ ֆիզիքական որեւէ բարեմասնութիւն չէին ժառանգած իրենց մօրմէն: Ամբողջ ընտանիքին յոյսն ու նեցուկը միմիայն երուանդն էր, ամէնէն կրտսերը, որ դպրոցէն կիսատ կրթութիւն մը հազիւ ստացած, սպրդած էր հօրը խանութէն ներս ու հոն

նոր կեանք, նոր եռեւեփ մտցուցած: Կրտսերին գործը ձեռք առնելէն երկու տարի ետք հայրն ու մեծ եղբայրները կամայ-ակամայ ենթարկուած էին անոր հրամաններուն, որ մինչեւ իրիկուն քարէ քար կը զարնուէր քիչ մը աւելի առուտուր ընելու, խանութը ճոխացնելու, եւ դէպի վաճառականութիւն ճամբայ մը բանալու համար իրենց յետամընաց քայլերուն: Շատ պզտիկ էր դեռ Երուանդ, հազիւ 19 տարեկան, եւ իր փոքրիկ յաջողութիւնները ահագին յառաջդիմութիւններ կը թուէին իրեն, որ այլեւս սկսած էր պարծենալ, որ եթէ կամուրջին վրայ գուլպայ-թաշկինակ ծախէ, դարձեալ օրական 1-2 մեճիտ կրնայ շահիլ: Եւ այս ինքնավստահութեամբ ամէն իրիկուն մէկ քանի ընկերներու հետ թաղին գարեջրատունը երթալով առնուազն 15-20 ղրուշ կը ծախսէր:

Մայրը խելահաս ու հեռատես կին, ամէն օր օղիկ-օղիկ կու գար զաւկին գարեջրատուներէն վերադարձը տեսնելով: Կը խրատէր զայն, կը յորդորէր, կը յանդիմանէր, դրամին պէտքին վրայ կը ճառէր, տունը սպասող երկու քոյրերը կը մատնանշէր եւ կը թախանձէր, որ դէշ օրերու պահէ այս գարեջրատան մէջ մսխուածները: Երուանդ սակայն ամէն օր պատրուակ մը կը գտնէր իր ընթացքը արդարացնող եւ երբ մայրը զինքը շատ նեղէր

-Տան մէջ պակաս բան մը ունի՞ս, կ'ըսէր, ձգէ որ իրիկուննները քիչ մը ես ալ զուարճանամ ուզած ձեւովս: Մի՛ վախնար, բաւական է որ հոգիս ողջ ըլլայ, դրամ շահիլը բան մը չէ ինծի համար:

Եւ օր մըն ալ զօրակոչի հրամանը ելաւ: Միւս երկու անպէտ եղբայրները իրենց չրջանը անցուցած էին, կը մընար Երուանդը, որ բուն իսկ զինուորական տարիքին մէջ կը գտնուէր: Շաբթի հարուած մը ասկէ աւելի աղիտաբեր չէր կրնար ըլլալ ընտանիքին համար. Երուանդին բացակայութիւնը խանութին ու տան փճացումն էր, իսկ հանել 50 ոսկի պետել տալ բացարձակապէս անկարելի էր արդէն իսկ կաղ գործէ մը, որուն մէջ դրամագլուխ կա՞ր թէ չկար, ոչ ոք գիտէր:

Մաննիկ հանըմ տառապեցաւ (ըսի՞ թէ Մաննիկ էր անունը), կոչումն ըրաւ իր ամբողջ արթնամտութեան՝ ճար մը, միջոց մը գտնելով Երուանդը ազատելու, մխիթարներուն, զինուորական գործերէ հասկցողներուն դիմեց, Երուանդին տեղ միւս երկու զաւակներն ալ ղրկել առաջարկեց, բայց՝ անօգուտ: Եւ իր այս սրտհատնումներուն մէջ Երուանդին հագցուցին զինուորական համազգեստը ու Քըրք Քիլիսէ ղրկեցին:

Երկար տարիներէ ի վեր հեռացած էին մեր թաղէն, ուստի երէկ երբ տեսայ զինքը առաջին առթիւ չկրցայ ճանչնալ: Ո՛ւր էր իմ դրացնութեանս Մաննիկ հանըմը, ուր էր հիմակուանը. թարմութեան, գեղեցկութեան, հրապոյրի, առուգութեան տարրերը անհետացած էին եւ թեթեւ հով մը միայն մնացած էր անոնցմէ:

-Ո՞ւր այսպէս Մաննիկ հանըմ, հարցուցի:

Նախկին դրացուհիս առանց ուղղակի պատասխանելու.

-Քըրք Քիլիսէէն ի՞նչ լուր կայ, հարցուց, մեծ անձկութեամբ:

Կռահեցի, անիկա իտէալին նուիրուած էր եւ հիմա իրեն համար աշխարհի կեդրոնը իր զաւկին կեցած տեղը՝ Քըրք Քիլիսէն էր միայն:

-Բարի լուրեր, Մաննիկ հանըմ, պատասխանեցի, մեր զինուորները ողջ-առողջ են: Երէկ նամակ առի, Պոլսոյ զինուորները պատերազմի չեն ղրկած, անոնք կրթուած զինուորներ են, ուրիշ ծառայութեան պիտի գործածեն:

Եւ Մաննիկ հանըմ լայն շունչ մը առաւ.

-Իրաւ որ այսօր ալ կ'ըսեմ, վաղն ալ, հառաչեց, բարի մարդէն բարի լուր կ'առնուի: Երուանդս Քըրք Քիլիսէ է, 15 օր է խելք չէ մնացած վրաս:

-Հոգդ մ'ըներ Մաննիկ հանըմ, տեսնենք Երուանդը հիմա քեզի պէ՞ս կը մտածէ, անիկա կրակոտ երիտասարդ է, արիւնը երակներուն մէջ կ'եռեւեփի միշտ եւ առաջ նետուիլ կ'ուզէ:

-Ատանկ ըլլալը գիտնալուս համար է որ իմ ալ սիրտս կը հատնի: Գիտեմ որ միշտ առաջինը ըլլալ կ'ուզէ, ա՛խ ինչ ըսեմ իրեն...

-Հիմա ո՞ւր կ'երթաք այսպէս, հարցուցի խօսակցութեան ընթացքը փոխելով:

-Կարմիր Մահիկի ընկերակցութեան կ'երթամ, հառաչեց, հոն զինուորներուն համար կարուելիք ճերմակեղէններ կան եղեր: Արդէն անանկ ալ գիշերները մինչեւ լոյս քուն չունիմ, անանկ ալ, գոնէ մէկ քանի ձեռք ճերմակեղէն կարենք քրուըտոցը հետ: Ո՛վ գիտէ, կարելի է անոնցմէ մէկն ալ Երուանդիկիս խրսմեթ կ'ըլլայ...

Հեծկլտուք մը խեղդեց զինուորին մօր ձայնը եւ երկուքս ալ բաժնուեցանք լուռ ու անխօս:

13-25 Հոկտեմբեր 1912

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍՈՎՈՐ ՆԻՍՏԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ

Ինչպէս մեր երէկուան թիւով մանրամասնօրէն գրած էինք, շաբաթ օր իրիկուան դէմ կայսերական պալատան մէջ նախարարական արտասովոր նիստ գումարուեցաւ, որուն մասնաւոր հրաւէրով ներկայ գտնուեցան բոլոր առաջնակարգ պետական անձնաւորութիւնները քաղաքական եւ զինուորական ասպարէզին: Ասոնցմէ զատ հրաւիրուած էին նաեւ իւլեմայական դասէն Ֆեթվա էմինին եւ Անատոլուի ու Ռումելիի քազասքերները եւ դեռ ուրիշ կրօնականներ:

Օրուան կացութիւնը նկատի առնելով, ի հարկէ ոչ ոք անտեղի կը տեսնէ երկրին ամէն դասակարգերէն կազմուած բարձրագոյն ժողովի մը գումարումը. ուշագրաւը սա՛ է միայն որ երբ բացի քաղաքային եւ զինուորական անձնաւորութիւններէ, Ֆեթվա էմինին եւ Անատոլուի ու Ռումելիի քազասքերներն ալ կը հրաւիրուին արտակարգ ժողովի մը, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ հայոց պատրիարքը կ'անտեսուի, երբ ան իր ստացած բարձր կրթութեամբը, եւրոպական ու արեւելեան լեզուներու հմտութեամբը եւ իբր առաջնորդ ու պատրիարք տարիներու փորձառութեամբը ոչ նուազ կարողութիւն մըն է, որուն դատաստաններէն ու գաղափարներէն անկարելի է չօգտուիլ:

Մնաց որ արժանապատուութեան խնդիրը կայ եւ մենք հայերս չենք ուզեր զանցառելի քանակութիւն մը նկատիլ, երբ խնդիրը օսմանեան երկրին ճակատագիրը վճռող խորհրդակցութեանց շուրջ կը դառնայ: Ուրիշներ ինչ կ'ուզեն թող ըսեն. այս երկրին մէջ երեք ազգութիւններ ենք, որ իրարմէ անբաժան կերպով կապուած ենք միեւնոյն բախտին ու միեւնոյն ճակատագրին՝ թուրք, հայ, քիւրտ: Ասիկա անշուշտ օսմանեան ազգութիւնը կազմող միւս ազ-

դերուն կապակցութիւնը ուրանալ չէ, աշխարհագրական իրողութիւն մըն է, որ միացուցած է այս երեք ազգութիւնները իրարու թէ՛ իբր դրացի եւ թէ իբր միեւնոյն քաղաքներուն ու սահմաններուն մէջ դուռ դուռի, կողք կողքի ապրելու սահմանուած: Հետեւաբար առաւելապէս մենք երեք ցեղերս ենք որ կը նոյնանանք ու միեւնոյն կացութեանը կ'ենթարկուինք քաղաքական ամէն հոսանքի տակ: Եւ երբ անհերքելի իրողութիւնը այս է, ինչո՞ւ ուրեմն գոնէ հայ ազգին դիւրազգացութիւնն ու արժանապատուութիւնը չյարգուի ու մեր հոգեւոր պետն ալ չհրաւիրուի կարեւոր եւ դռնփակ նիստի մը, ուր թուրք հոգեւորականութիւնը կը ներկայանայ լայնօրէն: Չենք կարծեր որ առարկուի, թէ թուրք հոգեւորականութիւնը տիրող տարրը կը ներկայացնէ. այդ տիրող տարրի հոգեբանութիւնը, որ սահմանադրական խոհր մը ծնցնելու միայն պիտի ծառայէր, Իթթիհատի վարչութեան հետ մէկտեղ գնաց անհետացաւ հորիզոնէն եւ հիմա այնպէս կը հաւատանք, թէ օսմանեան բոլոր ազգութիւնները տիրող են, իրենց խորհրդարանով եւ իրենց սուլթանով:

Մեզի համար էական եւ անտեղիտալի պահանջ է երկրին ճակատագիրը վճռող ամէն խորհրդակցութեանց մէջ ձայն ու կարծիք ունենալ, քանի որ մեր բախտը, ճակատագիրն ու նոյնիսկ քաղաքական ու տնտեսական գոյութիւնը կենսական առնչութիւն ունի այդ խորհրդակցութեանց հետ: Այլեւս չենք ուզեր ու չենք կրնար կրաւորական դիրքի մէջ մնալ ու առանց մեր մասնակցութեան տրուած որոշումներուն գլուխ խոնարհեցնել: Մենք չենք սակայն այս պահանջքը ընողը, օրէնքը, սահմանադրութիւնը, սուլթանական ֆերմանն է որ մեզի տուած է հաւասարութեան, արդարութեան ու եղբայրակցութեան իրաւունքը:

Ասկէ զատ զգացումն ալ կայ՝ հայրենասիրութեան, ճակատագրի, ապագայի զգացումը: Մենք կը սիրենք մեր հողը, մեր երկիրը, մեր քաղաքը, մեր խանութը, մեր տունը, սիրտերնիս կը մաշի անոնց սպառնացող որեւէ վտանգի առջեւ: Այսօր պատերազմի մը առջեւ կը գտնուինք: Թէեւ

ամէն հաւանականութիւն ու հաշիւ մեզ նպաստաւոր ելք մը կը խոստանայ եւ սակայն ծայրայեղ լաւատեսութեան մէջ քնանալ չենք ուզեր. եթէ թշնամիդ մրջիւն մըն է, դուն զայն փիղ մը նկատէ, ըսած է արաբական առածը: Մենք հարիւրին հարիւր վստահ ըլլալով հանդերձ մեր ուժին վրայ, միշտ հարիւրին մէկ հաւանականութիւնը հաշիւի կ'առնենք ու մեծէն մինչեւ պզտիկ շարունակ կը մտածենք, որ ինչպէս կրնանք պաշտպանել մեր հայրենիքը, մեր երկիրը, մեր քաղաքը, մեր օճախը ու մեր տունը: Եւ այս հայրենասիրութեան քաղցր պարտականութենէն ազդուած՝ մեր զաւակները պատերազմի դաշտը կը ղրկենք, մեր խնայողութիւնները պետական գանձուն կը հասցնենք, մեր բարոյական ու նիւթական ուժերը հայրենիքին պաշտպանութեան գործին եւ զայն ստանձնող վարիչներուն կը տրամադրենք, անոնց բոլոր հրամաններուն, հրահանգներուն, պահանջներուն կը համակերպինք լուռ ու անտրտունջ՝ վստահ ըլլալով, որ մեր համերաշխ գործակցութեամբը պիտի յաջողինք վռնտել միացեալ թշնամին ու միշտ տէրը դառնալ մեր երկրին, մեր խանութին, մեր տանը ու ճակատագրին:

Եւ ասոնց ամէնքը ընելով հանդերձ, ջերմապէս կը ցանկանք ու կը պահանջենք, որ մեր արժանապատուութիւնը յարգուի: Ոչ ոք կրնայ ըսել, թէ հայոց պատրիարքը ասանկ ներքին մտերմական դռնփակ ժողովի մը մասնակցելու կարողութիւն ու արժանիք չունի: Նոյնիսկ եթէ փոխանակ Արշարունի սրբազանի նման զարգացած անձնաւորութեան մը, քաղաքական կեանքէ բոլորովին անտեղեակ վանական մըն ալ ըլլար հայոց պատրիարքը, կառավարութեան կողմէ անոր հանդէպ ցոյց տրուած մտերմութիւնն ու վըստահութիւնը ո՛րչափ խոր պիտի ազդէր հայ ժողովուրդին վրայ եւ ի՛նչ նոր անձնազոհութեանց պիտի մղէր զայն: Վստահ ենք, որ այս զանցառութիւնը մասնաւոր դիտումի մը արդիւնք չէ, այլ հինուց ի վեր տիրող մտայնութիւն մը, զոր աւա՛ղ դեռ կարելի չէ եղած սրբագրել: Եւ ի՞նչ հարկ հեռուները երթալ, դեռ լուսոյ օրրան նկատուած Բ. դրան մէջ ալ կը շարունակէ տիրել այս մտայնութիւնը եւ յա-

ճախ կառավարութիւնը, երբ մամուլին հաղորդելիք որեւէ լուր կամ հրահանգ ունենայ, թուրք թերթերը միայն կը յիշէ եւ անոնց խմբագիրները կը հրաւիրէ, որպէս թէ թուրք թերթերը միայն ներկայացնէին այս երկրին մամուլը եւ ոչ-թուրք թերթերը անոնց չափ խելք ու գրիչ չունենային, մինչդեռ երբ պատիժին ու դատապարտութեան վրայ ըլլայ խնդիրը, այն ատեն ամէն լեզուէ թերթեր հաւասար են առանց որեւէ բացառութեան:

Հիմա սակայն ո՛չ հաշուեյարդարութեան ատեն է եւ ոչ ալ այս կարգի մեղադրանքներու: Հիմա գործելու, հայրենիքին ծառայելու վճռական վայրկեանն է, որուն առջեւ պէտք է ամէն հաշիւ դադրի եւ ամէն նախապաշարում ցնդի: Ամէն օսմանցի պէտք է իր կարողութեան չափ օժանդակութիւն մատուցանէ հայրենիքին, որ հասարակաց է, որ ամէննուս է, որ մեզմէ եւ ոչ մէկուն մասնաւոր սեփականութիւնը կը կազմէ, նախարարները, պալատականները, փաշաները, պէյերը ինչ բաժին որ ունին, ամէնէն հասարակ օսմանցին ալ միեւնոյն բաժինն ունի այս հողին վրայ: Հետեւաբար, երկրին ճակատագիրը վարողները պէտք է օգտուին հայրենիքին ամէն ուժերէն եւ նախապատուութիւն կամ յետադասութիւն չընծայեն անոնց մէկին կամ միւսին:

15-28 Հոկտեմբեր 1912

ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ ԲԱՑ ԿՈՒՐԾՔԸ

Ինչպէս գրած էինք մեր երէկի թիւով, Պատերազմական նախարարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներէն զինուորական մը, «Ժէօն Թիւրք»ի մէջ ի լուր աշխարհի կը յայտարարէ, թէ պատերազմի դաշտին վրայ գտնուող հայ զինուորներուն ամէնքն ալ առանց բացառութեան կուրծքերնին բացած թշնամիին գնդակներուն դէմ կ'երթան եւ առիւծի պէս կը կռուին:

Այս յայտարարութիւնը քաղաքավարական պարզ քմծիծաղման մը չէ. բարձրաստիճան զինուորական մը որեւէ պատճառ չունի կեցած տեղը հասարակ զինուորներու հասցէին դրուատիքներ հիւսելու, ան ալ ոչ-հայ թերթի մը մէջ: Հայրենասէր զինուորականը պատերազմի դաշտին վրայ մեր տղոց արիաբար խիզախելուն հանդիսատես ըլլալով է որ չէ կրցած դիմանալ ու իր զինուորի ամբողջ անկեղծութեամբը հրապարակած է պարզ ճշմարտութիւնը՝ աւելցընելով նաեւ, թէ բանակը բնաւ պիտի չմոռնայ հայերուն հաւատարմութիւնն եւ հայրենիքին մատուցած ծառայութիւնը իր պատմութեան ամէնէն դժուարին վայրկեանին մէջ: Բանակը նաեւ իրեն համար պատուոյ պարտականութիւն մը պիտի համարի ապագային հայերը պաշտպանել՝ որու դէմ ալ որ ըլլայ:

Եւ արդարեւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել հայ զինուորը, որ մանուկ հասակէն իսկ իր նախնեաց դիւցազնութիւններով անած, յաճախ քաջն Վարդանանց արիական ընդդիմամարտութեանց դրուագները յեղյեղած, հայրենի հողին նուիրականութեանը համոզուած եւ քաջութեան ու արիասրտութեան՝ մարդկային առաքինութիւններու ամէնէն մեծը ըլլալուն հաւատք գոյացուցած է: Հետեւաբար, մենք չենք զարմանար երբ հայ զինուորին պետը, դեռ պատե-

բազմի առաջին շրջանին ու կրակի անդրանիկ մկրտութեանը առթիւ կը զգացուի անոնց արիական խիզախումը տեսնելով եւ կ'որակէ զանոնք ԱՌԻՒԾ մակդիրով: Այս մակդիրը նոր չէ սակայն հայ զինուորին համար, 600 տարւան տիտղոս մըն է ան, որ երկար դարեր մոխիրի տակ թաղուելէ ետք, այսօր կրկին կը յայտնուի.

Շառաւիղ ընտիր-տոհմին Ռուբինեանց

Առիւծ անվեհեր, արի ախոյեան:

Մնաց որ արդէն առանց ինքնագովութեան կրնանք պարծենալ, թէ հայը որ ասպարէզին մէջ որ մտած է, միշտ առաջինը եղած է, պայմանով որ միջոց ու դիւրութիւն տրուի իրեն գործելու եւ արգելք ու խոչընդոտ չյարուցուի առջին: Եւ անճնազոհութեան ասպարէզին մէջ ո՞վ արգելք յարուցանել պիտի յանդգնէր, ո՞վ պիտի կրնար ետ կեցնել զայն հայրենիքին համար մարտնչելէ, կռուելէ ու իր սուրբ արեամբ հայրենի հողը ներկելէ:

Ուրիշ ասպարէզներուն մէջ ալ հայը միեւնոյն անկեղծութեամբ, միեւնոյն հաւատարմութեամբ եւ անճնուիրութեամբ ու մտացիութեամբ կրնայ ծառայել երկրին՝ հրաշքներ գործելու աստիճան օգտակարութեամբ, պայմանով որ անվերապահ կերպով անկաշկանդ ու ազատ ձգուի: Նորատունկեան էֆենտիի, իբրեւ պետական մարդ, արտաքին գործոց նախարարութեան պատասխանատու պաշտօնին մէջ ցոյց տուած հանճարն ու հեղինակութիւնը հիացում առթած է բոլոր դիւանագէտներուն եւ այսօր իրազեկ բոլոր օսմանցիներ, մեծ ու պզտիկ, երկրին ամէնէն մեծ ծառայութիւն մատուցանողներուն կարգը կը դասեն արդէն Նորատունկեան էֆենտին՝ իր հանճարեղ յղացումներուն ու նուրբ գործելակերպին համար:

Ճարտարարուեստի, երկրագործութեան, վաճառականութեան, սեղանաւորութեան, վերջապէս երկրին զարգացման հետ սերտ կապ ունեցող բոլոր ասպարէզներուն մէջ ազատ թռիչ տուէք հայ մտքին, հայ հանճարին, հայ գործելակերպին եւ պիտի տեսնէք, որ օսմանեան ազգին

առաջդիմութիւնը անզգալիօրէն եւ տեւական կերպով գլուխ ելած է:

Հաւատարմութիւնը, անճնուիրութիւնը, երախտապարտութիւնը, օգտակար ըլլալու տենչը մոլութեան աստիճանին հասած է հայուն մէջ եւ եթէ Համիտ, փոխանակ հայուն դէմ զինուելով այս ազգը սուրով ու հուրով հալածելու, անոր բարեկամութենէն, մտացիութենէն ու հեղինակաւոր դատողութենէն օգտուիլ ուզէր, թէ՛ երկիրը այսչափ դժբախտութիւններու չէր ենթարկուեր, թէ՛ հայերը չէին կոտորակուեր եւ թէ Համիտ պատճառ չէր ունենար հանրային զայրոյթին մատնուելով այս վախճանը ունենալու:

Բայց անցեալին մէջ կարծես ճակատագրական դարձած էր հայուն համար իւրաքանչիւր քայլափոխի խոչընդոտի մը հանդիպիլը: Մարդը երկիրը չենցնելու համար գործարան մը պիտի հիմնէ՝ պետական արգելքը կը տրնկըւի առջին, հանք մը պիտի շահագործէ՝ անմիջապէս նոր տէր մը կ'ելլայ հանքին եւ կը պահանջէ, որ հազարներով ոսկիներ տրուին իրեն: «Էսաեան-Ունճեան» չոգենաւային ընկերութիւն մը հիմնուեցաւ: Ի՜նչ յուսալից գործ էր ան, ի՜նչ ընտիր չոգենաւեր էին «Ատանա»ն, «Թարսուս»ը եւն., մանաւանդ ի՜նչ ազնիւ նաւապետ էր հայազգի Աւագ քափթանը: Հազիւ մէկ քանի տարի վայելեցինք ազգային չոգենաւով ճամբորդելու բարերախտութիւնը եւ ահա՛ արգելքը իր ժանիքը ցոյց տուաւ, անմիջապէս հրաման ելաւ ընկերութիւնը կազմալուծելու, երբ ան իր առոյգ զարգացումին մէջն էր: Ինչո՞ւ սակայն: Որովհետեւ հայեր էին ձեռնարկուները եւ Աբիկ էֆենտիի նման հայ մը, որ որչափ անկեղծ ու սրտանց հայ, նոյնչափ անկեղծ ու սրտանց օսմանցի էր բառին լայն առումովը: Հաշիւ ըրէք, «Էսաեան-Ունճեան» չոգենաւային ընկերութիւնը փոխանակ կազմալուծելու, եթէ կառավարութիւնը ու մեր թուրք հայրենակիցները ուժ տային անոր զար-

գացման՝ հիմա մենք կարօտ պիտի ըլլայի՞նք միթէ օտար շոգենաւային ընկերութեանց:

Եւ սակայն անօգուտ, անցեալին մէջ անկարելի եղաւ այս տարրական ճշմարտութիւնը հասկցնել մեր թուրք հայրենակիցներուն: Մենք քանի՛ անոնց մօտեցանք թեւ-թեւի տուած առաջանալու համար, անոնք մեր ոտքը սահեցուցին եւ գոհ եղան, որ ո՛չ իրենք պիտի կրնան առաջ անցնիլ եւ ոչ ալ մեզի թոյլատրեցին առաջ անցնելու:

Այսօր սակայն հայ զինուորին հայրենիքին պաշտպանութեան համար ցոյց տուած անձնազոհութիւնը կու գայ դրականապէս հաստատել, թէ թուրքը այս երկրին մէջ միակ սրտակից մը, վշտակից մը ու ընկերակից մը ունի եւ ան ալ հայն է: Անցած օր թուրք բարեկամ մը անկեղծօրէն կ'ըսէր. «Իրաւ որ հայերուն սա նեղ պարագային ցոյց տըւած հայրենասիրութիւնը տեսնելով սիրտս կ'ուռի կոր»:

Հայը միշտ անձնուէր է, բայց ո՞ւր է գնահատող: Պատերազմի դաշտին մէջ այսչափ արիութեամբ մահուան դէմ վազող հայ զինուորները քահանայ մը կ'ուզեն բանակին մէջ եւ, հակառակ իրենց սրտագին թախանձանքներուն, դեռ իրենց այս տարրական ու բնական պահանջին անգամ գոհացում չի տրուիր: Հայուն այսչափ անկեղծութեան փոխարէն չէ՞ր արժեր որ բանակն ալ մէկ քանի քահանայ առնէ իր մէջ. կէս միլիառնոց բազմութեան մէջ մէկ քանի փակեղաւոր կղերականներ ոչ իսկ տեսանելի պիտի ըլլային:

Մաղթենք, որ այս եղբայրակցութիւնը այլեւս վերցնէ ամէն խտիր, վերապահութիւն, կասկած եւ հայ ու թուրք իրարու հետ վերաբերուինք անկեղծ սիրով ու եղբայրակցութեամբ: Եւ պատերազմի դաշտին վրայ արիւն թափող հայ զինուորը աչքը բաց չերթայ, թէ արդեօք իր հայրենի օճախին մէջ ձգած ընտանիքը ու զաւակները խոշտանգումի եւ բռնութեան ենթակայ պիտի ըլլա՞ն դրացիներուն կողմէ:

17-30 Հոկտեմբեր 1912

ՁԳԵՑԷ՛Ք ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՕԶԻՔԸ

Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ փոքրիկ իշխանապետութիւն մը կար ժամանակով, որ Քարա պէյլեր կը յորջորջուէր: Իշխանապետութեան ամբողջ շրջանակը կը բաղկանար մէկ քանի փոքրիկ աւաններէ ու գիւղերէ, ուր հայ եւ թուրք խառն կը բնակէին՝ բացարձակապէս հաւասար իրաւունքներով ու պարտականութիւններով: Ցուղարկաւորութիւնները, հարսնիքները, դատավարութիւնները հասարակաց էին եւ իմամն ու քահանան միեւնոյն աստիճանին վրայ կը գտնուէին ամէն առթիւ: Ուրիշ մանր-մունր իշխանապետութեանց նման այս Կեավուր Տաղիի պէյլութիւնն ալ ընդեցին ճեվտեթ եւ Տերվիշ փաշաները, ասկէ մօտաւորապէս 70 տարի առաջ:

Իշխանապետութեան փառքի օրերուն ժառանգական յաջորդութեամբ Ահմետ անուն պէյի մը վիճակեցաւ պէյութեան գաւազանը: Այս մարդը թոյլ, առնականութենէ զուրկ ու վարանոտ մէկն էր, որմէ դժգոհ էին ամէնքն ալ: Տեղւոյն երեւելիներէն Սիմոն աղա օր մը պէյին մէկ թոյլ ընթացքէն զայրացած

-Տղայութեանդ ծանր հիւանդութեան մը ենթարկուած էիր, պէ՛յ, Աստուծոյ փառք կու տամ որ չմեռար, ըսաւ նշանակալից շեշտով մը:

Պէյը կռահելով, որ այս խօսքին տակ քար մը կայ

-Ինչո՞ւ, հարցուց:

-Անոր համար որ, պատասխանեց Սիմոն աղա, եթէ այն ատեն մեռած ըլլայիր, հիմա ամէնքս ալ պիտի ողբայինք ու պիտի ըսէինք, որ ա՛խ եթէ Ահմետ պէյ ողջ ըլլար ու երկրին կառավարութիւնը ձեռք անցընէր, դրախտի մը պիտի վերածէր իշխանապետութիւնը, մինչդեռ հիմա...

Ահմետ պէյի հասցէին ուղղուած այս դատաստանը մենք ալ հիմա կրնանք լիուլի պատշաճեցնել մեր Ազգային երեսփոխանական ժողովին: Բռնապետութեան օրերուն, երբ Ազգային ժողովի անունն անգամ բերան առնելու չէինք համարձակեր, ա՛խ կը բացագանչէինք, անգամ մը սահմանադրութիւնը վերահաստատուէ՛ր, Ազգային երեսփոխանական ժողով գումարուէ՛ր, ո՛րչափ կանոնաւոր ու արագ պիտի ընթանային ազգային գործերը: Այս ախուվախով չատեր աչքերնին բաց մեռան, իսկ մենք՝ ողջ մնացածներս, ի՞նչ տեսանք, ի՞նչ հասկցանք Ազգային ժողովէն՝ ոչի՛նչ:

Այսօր չորրորդ տարին է որ կը թեւակոխենք եւ Ազգային ժողովի ատենագրութիւնները աչքէ անցընող մը պիտի տեսնէ, որ անիկա զուտ եղեռնական ատեանի մը հանգամանքը առած է. ամէն նիստի ամբաստանութիւն, վկայութիւն, դատավարութիւն՝ առանց ամբաստանեալին ներկայութեան եւ առանց վճռի: Պարզ խօսելով կրնանք ըսել, թէ բացի մէկ քանի հապճեպ ընտրութիւններէ, որոնք ոտքի վրայ կը կատարուին եւ ընտրութիւններէն անմիջապէս ետք, ընտրողներն են որ առաջին անգամ դէմ կ'ելնեն ընտրեալին, ժողովը ուրիշ բանով չէ զբաղած, եթէ ոչ Օրմանեանի, Երէցեանի, Ղեւոնդ վարդապետի եւ Երուսաղէմի անվերջանալի խնդիրներով. կարծես թէ ազգը ուրիշ մտածելիք չունենար: Ամէն նիստի անպատճառ անոնցմէ մէկը հրապարակ կը նետուի եւ ամբաստանութիւնները, նախատինքները եւ յաճախ հայհոյութիւնները կը գրաւեն 4-5 ժամերը: Ժողովուրդը ամէն կողմէ կը պոռայ. «Վերջացուցէ՛ք սա Օրմանեանի, Երուսաղէմի խնդիրները, տուէ՛ք ձեր որոշումը, ինչ որ պիտի ըսէք, ըսէ՛ք»: Ժողովուրդին կարեւորութիւն տուողը ո՛վ: Իսկոյն հրապարակ կու գան ամբաստանողներն ու պաշտպանողները եւ, փոխանակ կնճիռը լուծուելու, ա՛լ աւելի կը խճողուի: Ամէնէն ուշագրաւը կայ. աշխարհի ընդհանուր օրէնքն է, որ երբ մարդ ոեւէ մէկը կ'ամբաստանէ եւ կամ ամբաստանեալին նկատմամբ վկայութիւն կու տայ, անիկա այլեւս կը կորսնցնէ իր դատաւորի հանգամանքը: Ազգային ժողովին մէջ անանկ չէ սակայն. երեսփոխան մը թէ՛ կ'ամբաստանէ, թէ կը վարկաբեկէ եւ

յետոյ վճիռ կու տայ իր քուէովը: Եթէ օտարական մը հետեւէր ազգային խորհրդարանին ընթացքին, համոզում պիտի գոյացնէր, թէ հայ ազգային գործիչները զեղծանողներէ միայն կը բաղկանան, քանի որ ներկայացուցչական ժողովը միայն անով կը զբաղի:

Եւ այս ամբաստանութիւնները բաւական չէին կարծես, նոր մըն ալ հրապարակ նետեց Շիրինեան Եդուարդ էֆենտի իր երկու ամբաստանագրերովը, որոնցմով կ'ըսէ, թէ պատրիարքարանի պաշտօնեաները իրենց քէյֆին համեմատ տարեկան նուէրներ կը ստանան եւ յաւելումներ կ'ընեն իրենց ամսականներուն վրայ, երկրորդ՝ Ղալաթիոյ պատրիարքարանի վերածուած չէնքին համար 12.000 ղրուշ ծախս եղած է, մինչդեռ 4000-ով կրնար ըլլալ: Ահաւասիկ երկու նոր «սերմայէ»ներ Ազգային ժողովին համար, որ կըրնայ տարիներով զբաղիլ եւ մէջէն չելնել: Ո՛ւր պիտի երթայ այս գործին վերջը: Ազգային ժողովը եղեռնադատ ատեա՞ն է, թէ օրէնսդիր մարմին: Փառք Աստուծոյ, մինչեւ հիմա օրէնք մը դնելը չտեսանք, եւ ի՞նչպէս կրնար արդէն ատանկ լուրջ գործերով զբաղիլ, երբ ամէն նիստի անպակաս են կռիւի նիւթերը: Շիրինեան էֆենտիի ամբաստանութիւնը բոլորովին տարօրինակ է: Ժամանակ մը մեզի այնպէս հաւատացուցած էին, թէ Եդուարդ Շիրինեան էֆենտի պատրիարքարանի անտուկին հոգին է եւ թէ այնչափ խիստ հակակշիռ ի գործ կը դնէ որ զուր տեղը սանթիմ մը չվատնուիր հոն: Շիրինեան էֆենտիի պատրիարքարանէն հեռանալը մէկ-երկու ամսուան գործ է, մինչդեռ այդ յաւելումներն ու նուէրները կը կարծենք, թէ իր վարչութեան օրով կատարուած են: Ի՞նչպէս հաշտեցնել այս պարագան ամբաստանութեան հետ:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, վա՛զ անցէք սա Ազգային ժողովէն, Աստուծոյ սիրուն: Եթէ գողեր, աւազակներ, զեղծարարներ կան, թո՛ղ վարչութիւնը զբաղի անոնցմով եւ ենթակաները յանձնէ դատարանին: Ազգային ժողովը ձգեցէք որ իր պարտականութիւնը կատարէ: Ա՛լ մեղքցէք այս ազգին:

20 Հոկտեմբեր-3 Նոյեմբեր 1912

ՕՏԱՐԱՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԻՆՁՔԸ

Ա՛խ սա եւրոպացիները...

Հին խաչակրութեան գարերէն ի վեր մեր գլխուն փորձանք եղած են եւ մինչեւ հիմա ալ չեն դադրիր միեւնոյն փորձանքը ըլլալէ, նեղ օրերու մէջ մանաւանդ: Ժամանակ մը սուրբ քաղաքը սարակինոսներու ձեռքէն ազատելու ուխտով կարաւաններ կազմած դէպի Պաղեստին կը խուժէին եւ, իրենք դեռ ճամբայ չելած, ասդին Փոքր Ասիոյ խորը, լատին ազգերու գոյութենէն անտեղեակ, ասպետներուն անունը անգամ չլսող անմեղներ հուրի ու սուրի համայնաջինջ տագնապներ կ'անցընէին միմիայն անոր համար, որ Պաղեստին արշաւողներուն նման խաչապաշտ էին: Մեր Ռուբինեանց վերջին հարստութիւնը պարզապէս այդ խաչակրութեան զոհուած է:

Հիմա ալ մեզի բոլորովին անծանօթ պալքանեան ազգեր՝ պուլկար, սերպ, Քարատաղ եւ Ցունաստան, որոնց քրիստոնեայ ըլլալը անգամ հազիւ լսած է Անատոլուի ժողովուրդը, իրենց քաղաքական ծրագիրները յաջողցընելու համար պատերազմ կը մղեն եւ դարձեալ խաչի եւ մահիկի խնդիրն է որ պատրուակ կը բռնուի եւ օսմանեան երկրին անմեղ, անպատասխանատու, անգիտակ քրիստոնէութիւնը բոլորովին անիրաւ ու անհարկի տագնապներ կ'անցընէ՝ խաչը ելլալու չափ մտահոգութեամբ:

Պատերա՛զմ եւ խաչ:

Որչափ անհաչտ են իրարու:

Խաչին տէրը ո՛չ թէ հարիւր հազարներով մարդկային արիւն թափել, ո՛չ թէ միլիոններով ընտանիքներու թշուառութեան պատճառ ըլլալ, այլ նոյնիսկ զարնուած ապտակի մը փոխարինելն անգամ չի թոյլատրեր եւ կը քարոզէ.

«Ո՛վ որ չապիկդ ուզէ՝ բաճկոնդ ալ տուր անոր: Ո՛վ որ սուր առնէ՝ սուրով պիտի խյնայ»:

Եւ ի՛նչ հեգնութիւն, խաչի անունով պատերազմ պիտի մղեն եղեր: Երկրակալութեան, սահմաններու ընդարձակման, անցեալի վրէժխնդրութեան եւ այլ այս կարգի նպատակներով ու ծրագիրներով պիտի պատերազմին եղեր: Ո՞վ արդեօք կ'ըլլայ իրենց, թո՛ղ պատերազմին կըրցածնուն չափ: Խաչը ի՞նչ գործ ունի այս կռիւներուն մէջ եւ ո՞վ լիազօրութիւն տուաւ իրենց խաչին անունամբ խօսելու, շարժելու եւ մահիկը գրգռելու:

Մեր՝ օսմանցի քրիստոնեաներուս արդի կացութիւնը լիուլի կը պատշաճի Թրքական ասացուածքին. տաղտա թիլքի տոլաչըր, տերտի պիզէ պուլաչըր:

Եւրոպացիները պատերազմ պիտի մղեն, մենք զինուր պիտի երթանք, արիւն պիտի թափենք, գործերնիս, առեւտուրնիս պիտի փճացնենք եւ միւս կողմէ ալ գիշերցերեկ մտահոգ պիտի ըլլանք, թէ արդեօք մեր ընտանիքին կեանքին ու ինչքին վտանգ մը կրնա՞յ սպառնալ:

Տարեց հայ խաթուն մը, որուն փեսան ու տղան զինուր գացած են ու այս պահուս պատերազմի դաշտին վրայ կը ճակատամարտին, ինձ միւս երկու աղջիկներուն ապրուստը ճարելու համար սպասուհիութեան կը մտնայ ապարանք մը: Հոն ուրիշ ծառայակից մը կը սկսի սպառնալ: Պառաւը իր տիրուհիին ներկայութեանը կ'ընդվզի ու բողոքի արդար զայրոյթով մը

-Փեսաս զինուր տուի, կ'ըսէ, ետքն ալ տղաս առին, խաթունութենէ սպասուհիութեան իջայ, հիմա ալ չեմ հանդուրժեր որ ինձ սպառնալիքներ ընէք:

Տանտիրուհին թէեւ անմիջապէս ճամբայ կու տայ սպառնացող ծառային, բայց խուժանին մտայնութիւնը կը մնայ անփոփոխ:

Եւ իրերու այս կացութեան մէջ անգլիական կառավարութեան կ. Պոլսոյ դեսպան սըր Ճերըլտ Լաուէթեր խուճապի կը մատնուի, որպէսզի տիրող մտայնութենէն

չվտանգուի անգլիական գաղութը եւ երաշխիք կը ստանայ անոնց կեանքին ապահովութեան համար: Ցրանսա ալ ճիշդ միեւնոյն նպատակով զրահաւորներ կը ղրկէ Սուրիոյ ծովեզրը եւ Աւստրիա ալ՝ Սելանիկ:

Շա՜տ լաւ, դիցուք թէ եւրոպացիներուն կեանքը, ինչքը, հարստութիւնը ապահովեցիք, ո՛չ-եւրոպացինե՞րը ինչ պիտի ըլլան:

Ըսէ՛ք, տեսրք դեսպանք, ո՛չ-եւրոպացի քրիստոնեաները ի՞նչ յանցանք, ի՞նչ մասնակցութիւն, ի՞նչ բաժին ու շահ ունին արդի պատերազմին մէջ, որուն հետեւանքով ծագում առնելիք հաւանական վտանգի մը ենթարկուին կամ զոհուին: Խաչին ու մահիկին պայքարը հնարողը դո՛ւք, փեթակը կոտրողը դո՛ւք, մեղուն գրգռողը դո՛ւք եւ հիմա ալ ամէնէն առաջ ձեր անձին ապահովութիւնը երաշխաւորողը դո՛ւք: Ա՞յս է միթէ ձեր բարոյականը, այսպէ՞ս կը մեկնաբանէք դուք աւետարանը, ա՞յս կը պահանջէ միթէ աստուածային ոգին: Ո՞ւր է, դուք ձիերը, կատուները, կենդանիները կը պաշտպանէք, ինչո՞ւ անմեղ մարդոց կեանքին վրայ այսչափ արհամարհանօք կը նայիք: Մենք՝ թուրքիաբնակ քրիստոնեաներս, ի՞նչ հաշիւ ունինք մեր իսլամ հայրենակիցներուն հետ. տարիներէ ի վեր եղբայրաբար կ՛ապրինք եւ դուք չէ՞ք միթէ, որ ձեր քաղաքական հաշիւներուն համար կու գաք, կը վրդովէք մեր հանգիստը, արիւնոտ օրեր, տառապանքի ճգնաժամեր ապրիլ կու տաք մեզ եւ երբ վտանգի ամենաթեթեւ հոտ մը առնէք միակ մտածումնիդ ան կ՛ըլլայ, որ մէկ քանի զրահաւորներ բերէք, ձեր հպատակները անոնց մէջ լեցնելով ազատ չունէք քաշէք ու անկէ ետք, հեռադիտակը ձեռքերնիդ, բացարձակ ապահովութեան մէջ, կուշտ ու կուռ վայելէք արիւնի ու կրակի հաղուադէպ տեսարանները՝ զանոնք նկարելու, գրելու եւ անոնցմով վէպեր հիւսելու համար:

Վա՜խ, վա՜խ, վա՜խ, ահաւասիկ ճենթըլմեն, կալան քաւալիէներ, որոնք գէթ իրենց գրգռած պայքարին տոկալու չափ արիութիւն իսկ չունին եւ ցուլը կատղեցնելէ ետք իրենց մորթը փրկել միայն կը մտածեն:

Այս տողերը գրելով, անձնապէս ո՛չ վտանգի մը գոյութեան կը հաւատանք եւ ոչ ալ ատանկ վտանգներէն կը վախնանք: Հայը վարժուած է ամէն վտանգի եւ անկարելի է երեւակայել նոր աղէտ մը, որ իր մինչեւ ցարդ քաշածներէն դառն ըլլայ: Մենք արդէն երկուառն թիւով պարզեցինք մեր համոզումը: Այս երկրին մէջ ամէն բարիք կամ չարիք տիրող կառավարութենէն կը բխի, անցեալին բոլոր չարիքները օրուան կառավարութեան դրդումով կամ աչք գոցելու քաղաքականութենէն ծագում առած էին: Ներկայ կառավարութիւնը անկեղծօրէն բաղձացող է անդորրութեան եւ չպիտի թոյլատրէ, որ նոյնիսկ հասարակ դէպք մը ծագի երկու քաղաքացիներու միջեւ: Կ. Պոլսոյ զինուորական կառավարիչ Մեհմտուհ փաշայի հետապնդած ուղղութենէն աւելի մեծ ու կարեւոր երաշխիք մը անկարելի է փնտռել քաղաքին անդորրութեան համար: Մինակ ցաւալին այն է, որ երբ մենք եւրոպական տէրութեանց երեսէն յանիրաւի այսչափ սրտմաշուքներու կ՛ենթարկուինք, անոնք իրենց խելքովը մեզի կրակին մէջ ձգած կեանքերնին փրկելու կը խուճապեն: Բայց հարցուցէք անգամ մը, որ եթէ դուք՝ եւրոպացիքդ չըլլաք ու ամէն օր մէկ մէկ տեսակ խնդիր չյուզէք, իսլամ մը քրիստոնեայի մը երեսին ծուռ աչքով կը նայի՞ միթէ: Ապացո՞յց կ՛ուզէք. թուրքիաբնակ հրեաները: Դարերէ ի վեր լսա՞ծ էք երբեք, որ հրեաներու կեանքին սպառնացող հաւաքական վտանգ մը ծագած ըլլայ այս երկրին մէջ: Պատճա՞ռ. որովհետեւ Եւրոպայի մէջ հրեայ տէրութիւն չկայ որ իսլամները գրգռէ: Բայց հրեաներուն ալ քիթէն պիտի բերեն, սա սիոնիզմը թող քիչ մը առաջացնեն եւրոպացիները, տեսէ՛ք թէ ինչ տագնապներու պիտի ենթարկուին մեր հրեայ հայրենակիցները:

Մէկ խօսքով, պատշաճ յեղաշրջութեամբ մը տեղն է բացագանչել ծանօթ ասացուածը.

-Կրօնակիցներէս փրկէ՛ զիս, Աստուա՛ծ իմ, տարակրօններու հետ կրնամ գլուխ ելլել:

Ու եւրոպացիներու երեսէն դարերէ ի վեր քաշած տառապանքներնուս փոխարէն գոնէ օր մըն ալ պզտիկ շահ մը ունենայի՛նք:

Ատանայի աղէտին ալ դարձեալ միեւնոյն օտարահպատակներու պահպանութեան բանաձեւն էր որ խերներնիս անիծեց. օտարահպատակներու կեանքն ու ինչքը պաշտպանեցէ՛ք, հեռագրուեցաւ Բ. դռնէն Ատանայի կուսակալին: Հապա ոչ-օտարահպատակնե՞րը, պէ՛յ էֆենտի, անոնք ի՞նչ ընենք...

22 Հոկտեմբեր-4 Նոյեմբեր 1912

ՊԱՐՈՆ ՏՐ ՀԻՒԿՆԵՆ ԵՒ ՊԱՐՈՆ ՏՐ ՀԻՐՔ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԳԻՆ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԲԱՐԵԲԱՐՆԵՐԸ

Մեր պաշտօնակիցներէն ոմանք, որ ամէն խնդիր իրենց տեսակէտէն միայն դատելու տկարութիւնը ունին, անշուշտ պիտի զարմանան ու զայրանան հիմա, երբ երկու եւրոպացիներ՝ Ռումելիի երկաթուղւոյ հիմնադիր պարոն տը Հիրշը եւ Անատոլուի երկաթուղւոյ զարգացման եւ Պաղտատի երկաթուղւոյ հիմնարկութեան միակ պատճառ պարոն տը Հիւկնենը օսմանեան ազգային բարերար կը հռչակենք:

-Ո՛վ բարերար չի հռչակեր այս երկու անձնաւորութիւնները, որոնք միլիոններու հետ կը խաղան, պիտի ըսեն դարձեալ միեւնոյն կարճատես օրագրողները:

Այսպէս դատողները եթէ սա վերջին պատերազմին սկիզբէն ի վեր տեղի ունեցած անցուդարձերը աչքի առջեւ առնեն, պիտի տեսնան որ այս երկու երկաթուղիները եղան որ ամբողջութեամբ զօրահանութեան նուիրուելով 15 օրուան մէջ բանակներ հասցուցին սահմանագլուխ: Առանց ասոնց ի՞նչպէս պիտի կրնայինք զինուոր փութացնել ռազմադաշտ՝ մեր հռչակուած դանդաղութեամբ ու ճակատագրականօրէն անանցանելի ճամբաներով:

Հանգուցեալ պարոն տը Հիրշ միշտ կը քննադատուէր ու կը քննադատուի դեռ, թէ Ռումելիի երկաթուղին չինած ատեն, փոխանակ կարճ ճամբաներէն երթալու, աւելի երկար ու ծամածուռ ճամբաներ ընտրած է՝ կառավարութիւնը խաբելով քիլօմեթրը չատցնելու եւ այն համեմատութեամբ աւելի գումար ստանալու համար պետական գանձէն: Ամէն խելքը գլուխը եղող օսմանցի պէտք է սըրտանց ներէ պարոն տը Հիրշի այս չահադիտութիւնը, որովհետեւ եթէ այդ խաբուքը չըլլար ո՞վ երկաթուղի պիտի չինէր մեզի համար: Արդէն ժողովրդական առած մը կ՛ըսէ, որ «Մարդս ցորչափ չխաբուի՝ կալուածի տէր չկըր-

նար ըլլալ»: Հիմա եթէ սպասէինք, որ պարոն տը Հիրշէն ա՛լ աւելի նպաստաւոր պայմաններով ձեռնարկուներ ելլէին, գուցէ 20 տարի ետ պիտի զարնէր երկաթուղիին չինութիւնը եւ նոյն համեմատութեամբ ալ երկիրը վնասուէր: Պարոննե՛ր, այս երկիրը ամէն բանէ աւելի ճամբաներու, երկաթուղիներու, խճուղիներու, կառուղիներու եւ մէկ խօսքով փոխադրութեան միջոցներու անհրաժեշտ պէտք ունի: Հոդ չէ, պայմանները քիչ մը աննպաստ թող ըլլան, բայց երկիրը թող օժտուի քաղաքակրթութեան ջիղերը կազմող հաղորդակցութեան միջոցներով:

Ես սիրայօժար կը նախընտրէի չատ մը խաբուիլ եւ Սկիւտարէն մինչեւ Գատըգիւղ եւ անկէց ալ անդին չնորհքով երկաթուղի մը կամ թրամվէյ մը ունենալ, նոյնպէս լայնօրէն խաբուիլ եւ ամբողջ Անատոլուն, Կարինէն մինչեւ Սամսոն, իր բոլոր չրջակայ քաղաքներով, երկաթուղւոյ ցանցերու մէջ առնել եւ չեմ կարծեր, որ հանրութենէն ոչ ոք տարակարծիք գտնուի ինձ: Որովհետեւ մեծ չահերու առջեւ պզտիկ խաբուքները բնաւ նշանակութիւն չունին: Անգամ մը որ այս կարգի հանրօգուտ ձեռնարկ մը մէջտեղ նետուի, անմիջապէս հայրենասէրներ, երկրին չահը նկատի առնողներ գլուխ կը բարձրացնեն եւ մինչեւ որ ձեռնարկուն յուսահատեցնեն ու գործը խեղդեն, կը մաքառին:

Ի՛նչ հանքեր ունինք, ի՛նչ հարստութեան անսպառ աղբիւրներ, որ այս կարգի ազգասէրներու յարուցած խոչընդոտներուն երեսէն լքուած ու հողին տակ մնալու դատապարտուած են: Հիմա ալ կ՛երեւայ, թէ նոյն զգացումներն են որ ցցուած են Պայազիտէն Շիշլի կառուցուելիք թիւնելի մը արտօնութեան չուրջ:

Իրա՛ւ է որ մարդ չատ կարճատես պէտք է ըլլայ պարոն տը Հիւկնենի նման աչխարհաչէն անձնաւորութեան մը ձեռնարկած գործին դէմ արգելք յարուցանելու համար: Ընդդիմախօսներուն առարկութիւնը սա էր, թէ Պայազիտ-Շիշլի թիւնելին արտօնութիւնը պարոն տը Հիւկնենի տրուած է, մինչդեռ ֆրանսական ընկերութիւն մը ա՛լ

աւելի նպաստաւոր պայմաններ կ՛առաջարկէ եղեր:

Ֆրանսական ընկերութիւնը չենք ճանչնար, բայց պարոն տը Հիւկնենը իր գործերէն ամէն մարդ, մեծ ու պզտիկ, երկրագործ ու վաճառական, գիւղացի ու քաղաքացի, լիուլի կը ճանչնայ եւ ամէն մարդ հաւատք ունի, թէ իր ձեռնարկած գործը յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ: Անատոլուն մայրաքաղաքին ու Եւրոպայի հետ այսչափ մօտեցնողը միմիայն պարոն տը Հիւկնենի անխոնջ գործունէութիւնը ու երկրաչէն ծրագիրները եղած են: Այսօր Պոլիսէն մինչեւ Անատոլուի երկաթուղիի վերջին կայարանը ուղեւորութիւն մը ըրէք եւ պիտի տեսնաք, որ այն երբեմնի խոպան դաշտերուն տեղ ի՛նչ բարեբեր քաղաքներ, աւաններ, գիւղեր հիմնուած են: Խեղճ քոնիացիները, որ դատապարտուած էին իրենց պտուղներն ու մթերքները տեղւոյն վրայ ոչինչ գինով սպառելու, այսօր պարոն տը Հիւկնենի անվերջ տքնութիւններուն չնորհիւ եւրոպական քաղաքներու նման իրենք ալ տէր եղած են երկաթուղիներու եւ ինչ որ ունին, նոյնիսկ հաւ ու հաւկիթ, Պոլիս հասցընելով իրենց երեւակայածէն քառապատիկ աւելի դրամի կը վերածեն: Եւ երկրին համար այսչափ անմոռանալի բարիքները ընող մէկու մը չատ տեսնել Պայազիտ-Շիշլի թիւնելին արտօնութի՛ւնը, ինչ որ բացարձակապէս վչտացնել ու վհատեցնել է մեր չահուն համար ծառայողները:

Անշուշտ այնչափ միամիտ պէտք չէ ըլլանք, որ հաւատանք կամ քարոզենք, թէ պարոն տը Հիւկնեն միմիայն օսմանեան երկրին տնտեսական չահերը նկատի առնելով օր ըստ օրէ կ՛ընդլայնէ Անատոլուի երկաթուղւոյ ցանցերը: Ի հարկէ, ամէն ձեռնարկ իր չահը պէտք է տայ ձեռնարկուին, բաւական է որ անով երկիրն ալ օգտուի լիուլի:

Մնաց որ պարոն տը Հիւկնենի դէմ գրուածներն ալ անիրաւ են, ինչպէս Նորատունկեան էֆենտի երէկ մանրամասնօրէն պարզած էր «Ժամանակ»ի խմբագրին: Արտօնութեան ձեւակերպութիւններուն վերջնալէն եաք է որ ֆրանսական ընկերութիւնը մէջտեղ ելեր է: Նոյնիսկ եթէ

անկէց առաջ ալ ըլլար, կառավարութիւնը պէտք է պարոն տը Հիւկնենը նախընտրէր իբրեւ փորձուած, պատուաւոր, ձեռնարկած գործը գլուխ հանող անձնաւորութիւն: Այս կարգի քանի քանի խնդրանքներ կ'ուզէք, որոնք 10.000 ոսկի աւանդ ձգելով հանդերձ, վերջ ի վերջոյ չկրնալով գործի սկսիլ եւ կամ ամբողջացնել, լքած ու դրամէն ալ վազ անցնելով առած քալած են: Մեզի ամէն բանէ առաջ ճամբայ պէտք է եւ ոչ չահ: Մեր այս պատերազմին մէջ ենթարկուած աղէտին միակ եւ միակ պատճառը ճամբաներու չգոյութիւնն էր: Ամէն հայրենասէր օսմանցի պէտք չէ որ ճամբայ չինողի մը առջեւ խոչընդոտ հանէ: Իսլամի մը համար մանաւանդ քրէական յանցանք է, որովհետեւ իսլամական օրէնքով ճամբայ եւ աղբիւր չինել ամենամեծ բարեգործութիւններ են եւ ասոր հետեւանքովն է որ Անատոլուի հին քաղաքներուն մէջ դեռ կանոնաւոր ճամբաներ կը գտնուին, այսինչ կամ այնինչ բարերարին միջոցներովը կառուցուած:

***

Իսկ գալով Գաբրիէլ էֆենտի Նորատունկեանի անձին դէմ եղած յարձակումներուն՝ ատոնց չատոնց է որ կը սպասէինք մենք եւ կը զարմանայինք, որ ինչո՞ւ կը յապաղէր. որովհետեւ

«Տերտէ ուղրար քիմ սատաքաթ էթսէ էլպեթ տեվլեթէ
Իսթիքամեթ մահսա ճիննեթ տիր պու միլլեթէ»:

Ջիյա փաշայի անմոռանալի ճշմարտութենէն պէտք չէր նաեւ անմասն մնար Նորատունկեան էֆենտին ալ, քանի որ սա վերջին երեք ամսուայ իր պաշտօնավարութեան մէջ փիզիքապէս հիւծեցաւ, մաշեցաւ՝ գիշերները մինչեւ լոյս անքուն նստելով թելեֆոնին ու հեռագրին գլուխը եւ ցերեկներն ալ այլազան ու զանազան թերթերու խմբագիրներուն ու թղթակիցներուն եւ եւրոպական տէրութեանց գործակատարներուն, դեսպաններուն ու թարգմաններուն խօսք հասկցնելով:

Ասոնք բերան առնելը անգամ ամօթ է, որովհետեւ Նորատունկեան էֆենտի իր պարտականութիւնը կատարած է եւ պատրաստակամութիւն յայտնած է մինչեւ վերջին շունչը չթերանալ իրեն հնկած ծառայութեան բաժինին մէջ: Մինակ սաչափը ըսենք, որ իրիկունները կամ աւելի լաւ գիշերները, երբ նորին վսեմութիւնը կէս-գիշերէն երկու ժամ վերջ տուն վերադառնայ, ընտանեկան պարագաները խոր լռութիւն մը կը պահեն ու կը զգուշանան հետը խօսելէ, որպէսզի գոնէ մէկ-երկու ժամ ինքզինքը գտնայ: Եւ ասոնց ամէնուն իբր վարձ «Ալեմտար» մը ելլայ վաղեմի համբաւի մը շուրջ ցեխ նետելո՛ւ: Բարեբաղդաբար սակայն «Ալեմտար» օսմանեան ազգը չի ներկայացներ եւ նոյնիսկ չյուսար ալ որ իր գրածներուն կարեւորութիւն ընծայող ըլլայ:

Քաղաքական պատմութեան տեղեակ եղող անձինք, գիտեն որ Նորատունկեան էֆենտիի յանձնուեցաւ այնպիսի գործի մը կարգադրութիւնը, որ անպարկեշտ մէկու մը համար բախտ չինելու միակ կռուանը կրնար ըլլալ, այսինքն պարոն տը Հիրշի եւ օսմանեան կառավարութեան միջեւ վէճի առարկայ եղող միլիոններու հաշուեյարդարութիւնը: Նորատունկեան էֆենտի ինչպէս որ գնաց Եւրոպա, նոյնպէս ալ վերադարձաւ, եւ որչափ որ կը յիշենք, հաշուեյարդարութեան լմննալէն ետք, երկու կողմի հաւանութեամբ եւ հրապարակաւ բացէն նուէր մը տրուեցաւ իրեն:

Այնչափ խրոխտ, այնչափ վեհանձն, այնչափ բաց ճակտով պտտող անձ մը երբեք չկրնար զիջում ընել, ասիկա պէտք է գիտնան «Ալեմտար» եւ անոր նման խորհողները:

30 Հոկտեմբեր-12 Նոյեմբեր 1912

ՎԵՐԱԾՆՈՂ ՕՍՄԱՆՅԻՈՒԹԻՒՆԸ. ԹՕԹԱՓԵՆՔ ՀԻՆ ՄՏԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տագնապալից օրեր կ՚անցընենք. անակնկալներ իրարու կը յաջորդեն եւ հազիւ համաձայնութեան մը եզրին կառչած՝ ա՛լ աւելի մեծ սպառնալիք մը ծայր կու տայ միւս կողմէն: Իրերու այս կացութեան մէջ քաղաքական գուշակութիւններ ու ենթադրութիւններ ընել ներելի չի կրնար ըլլալ անշուշտ, քանի որ աշխարհի քաղաքականութիւնը վարող դիւանագէտներն անգամ չեն կրնար հաշուել, թէ ի՛նչ պիտի պատահի վաղը: Եւ սակայն ժողովուրդը սկսած է տալ իր վճիռը ու խիստ յարգուած եկեղեցական մը անցած օր իբր թարգման ժողովրդեան զգացումներուն կ՚ըսէր.

-Ի՞նչ պիտի ըլլայ: Աւետարանին ըսածը կը կատարւի կոր. «Ցարիցէ ազգ ազգի վերայ եւ թագաւորութիւն թագաւորութեան վերայ եւ եղիցին սովք եւ սրածութիւն մեծ»: Աչխարհի վերջին օրերուն հասած ենք:

-Բայց տէր Հայր, դիտել տուի, եթէ պալքանեան ներկայ պատերազմէն է որ աշխարհի վերջը հասած ըլլալը կը հետեւցնէք, մեծապէս կը սխալիք: 1870-ին Ֆրանքեւգերման պատերազմին ա՛լ աւելի ծանր աղէտներ բացուեցան, Փարիզ պաշարուեցաւ եւ ժողովուրդը ուտելիք, վառելիք ամէն բան սպառած, նոյնիսկ մուկերը ուտելու ելաւ: Անկէ ասդին սակայն 40 տարիներ անցան, հին փտած Գաղղիոյ տեղ, նոր երիտասարդ Ֆրանսա մը ծնունդ առաւ, որ ընդհանուր աչխարհի նախանձը կը գրգռէ իր յառաջդիմութեամբը, բարձրութեամբը ու ժողովուրդին երջանիկ ապրելակերպովը: Ցետոյ ո՛չ նուազ ահռելի էին նաեւ ռուսեւթուրք, ռուսեւճաբոն եւ մանաւանդ անգլեւպոէր պատերազմները, որոնք ո՛չ թէ աչխարհի կործանումը փութացնելու, այլ նոր զարգացած ժողովուրդներու վերածընունդը յաջողցնելու դատին ծառայեցին: Անգլեւպոէր պատերազմը մանաւանդ խիստ յատկանչական էր. սուրբ գիրքով անած ու զարգացած երկու ազգեր, մին հսկայ մը, իսկ միւսը՝ գաճաճ, իրարու դէմ կանգնած, անհաւասար կռիւ կը մղէին ու պոէրներուն ծերունի նախագահը մր. Քրիւկեր որովհետեւ «Աստուածաչունչ»ին մէջ կարդացած էր, որ իսրայէլացիք երբ փղշտացւոց հետ կը պատերազմէին, Մովսէս Նաբաւ լերան վրայ կանգնած ձեռնամած կ՚աղօթէր, ինքն ալ «Աստուածաչունչ»ը առած, պատերազմին ամէնէն տաք շրջանին անընդհատ կ՚աղօթէր՝ յուսալով, որ անգլիական հրետանիներն ու շոգեփնելները պիտի դադրէին իրենց աւերները գործելէ, իր աղօթքներուն զօրութեամբ: Եւ սակայն Մովսէսի օրերէն ի վեր 4.000 տարիներ անցած են եւ հիմա ամէն բանի նման պատերազմն ալ գրականի ու գիտականի վերածուած է, ուր ո՛չ թէ բիրտ ուժը, այլ գիտութիւնն է որ կը տանի յաղթանակը:

Մեզի համար, որ պատերազմական գործերու քնաւ խելքերնիս չի հասնիր եւ հազիւ 4 տարի է, որ զինուորական հարցերով զբաղիլ սկսանք, ամենաէական կէտը այն է, թէ պատերազմին աղէտներէն ետք մեր երկիրն ալ պիտի կրնա՞յ վերածնիլ տնտեսական, ճարտարարուեստական եւ մտաւորական տեսակէտներով: Եթէ այս երաչխիքը ունենանք, ներկայ պատերազմին առթիւ մեր ըրած եւ ընելիք զոհողութիւնները հարիւրապատիկ փոխարինուած կրնան նկատուիլ: Որովհետեւ եթէ իրօք վերածնինք ու երիտասարդ օսմանցիութիւն մը հիմնենք, երեւակայեցէք թէ գործունէութեան ի՛նչ անհուն դաշտ մը պիտի պարզուի մեր նոր սերունդին առջեւ:

Եւ սակայն այդ ըղձացուած վերածնունդին արժանանալու համար պէտք է նախ մեր մտայնութիւնները փոխենք, թօթափենք մեր վրայէն բոլորովին հին մարդը, մոռնանք հին Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը իր ամբողջ կեղծիքներով, փտութիւններով ու երկրակործան, սմսեղուկ էնթրիկներով: Ուրիշ ճար չկայ, նոր դինին հին տիկերու մէջ չի կրնար լեցուիլ. կա՛մ այն է որ մեր հին,

խաբող, կեղծող ընթացքը կը չարունակենք ու բոլորովին կը փճացնենք երկիրը, եւ կամ այն է որ հոգւով մարմնով կը փարինք ուղղամտութեան, բոլոր զարգացած ազգերը առաջնորդ կ'ընտրենք մեզ եւ քառորդ դար ետք Գերմանիոյ պէս կ'ըլլանք՝ վերածնող մեծ ազգ մը:

Այս բարեփոխումը պէտք է Բ. դռնէն սկսի նաեւ, եւ դժբախտաբար սակայն հոն միեւնոյն քնացնող, խոստացող ու չգործադրող, իրողութիւնները հերքելով միայն բաւականացող քաղաքականութիւնը լայնարձակ կը տիրապետէ դեռ: Մարաշի ու կիլիկեան որբանոցներն ու այրիանոցները գոցուելու վիճակին հասած են. Պոլսոյ մէջ զանոնք վարելու պաշտօն ունեցող մարմինները յաջորդաբար կը հրաժարին, որովհետեւ դրամ չկայ՝ այդ բազմապահանջ հաստատութիւնները գոնէ կէս միջոցներով կառավարելու: Կառավարութիւնը, որ ամէն բանի դրամ կրնայ հասցնել, Կիլիկիոյ աղէտին զոհուած խեղճ որբեւայրիներուն ու որբերուն համար խորհրդարանէն քուէարկուած տարեկան 10.000 ոսկիի նպաստը, կամ աւելի ճիշդը խօսելով՝ պետական պարտքը, չի հատուցաներ: Ելմտական նախարարները, դահլիճին անդամները ամէնքն ալ հանդիսաւոր այցելութիւններու մէջ կը խոստանան այդ գումարը վճարել եւ երբ կարգը դրամը համրելուն գայ, այնատեն ո՛չ ոք կը յօժարի ոսկի մը տալ: Սրբազան պատրիարքը պաշտօնատունէ պաշտօնատուն կը դեգերի, կը դիմէ, կ'աղաչէ, կարօտեալներուն, որբերուն սրտակեղեք վիճակը կը պարզէ, ամէն տեղ համակրական ընդունելութիւն կ'ըլլայ իրեն, բայց դրամը չի վճարուիր (*):

Ասիկա փտած, նեխած հին քաղաքականութիւն մըն է, վերածնող Թուրքիան այսպէս չպիտի ըլլայ, անոր այոն այո, եւ ոչը ոչ պէտք է ըլլայ: Այն դրամին համար, զոր չպիտի վճարէ, բացարձակ եւ վճռականօրէն պիտի յայտարարէ, թէ ինք ատանկ պարտականութիւն մը չի զգար: Ազգն ալ այն ատեն իր հաշիւը կը դիտնայ եւ ներքին միջոցներուն կը դիմէ:

Վանէն հեռագիր կու գայ թէ գիւղական վարժարաններու քննիչը եւ քահանայ մը սպաննուած են, նորընտիր կուսակալը, որ այնչափ խոստումներով ու բարեկարգական ծրագիրներով մեկնեցաւ Պոլսէն, պատրիարքարանին դիմումին ի պատասխան «նահանգին մէջ անդորրութիւնը կատարեալ է»ի իմաստով պատասխան մը տալով կը գոհանայ եւ մինչեւ ցայսօր այդ ոճրագործները չեն ձերբակալուիր՝ անհամար նիւթ հայթայթելով եւրոպական թերթերուն, որոնք մեր մէկ սխալ քայլին կը սպասեն միահամուռ պոռալու համար, թէ ապահովութիւն չկայ Թուրքիոյ մէջ եւլն. եւլն.: Ասիկա ալ հին Թուրքիոյ կործանելիք մտայնութիւններէն է, նոր վերածնող Թուրքիան պէտք չէ այսպէս ըլլայ: Այս ռեժիմին կուսակալը պէտք է կատարեալ անաչառութեամբ ու իր ամբողջ ուժովը հետապնդէ ոճրագործները եւ, արդարութիւնը գործադրելով երկրին այս փափուկ կացութեան մէջ մանաւանդ, պէտք է բարձրաբարբառ խոստովանի ի լուր աշխարհի, թէ որեւէ ոճիր անպատիժ չի կրնար մնալ Թուրքիոյ մէջ: Մինչդեռ կուսակալ պէյը կարծես բոլորովին անտեղեակ է օրուան քաղաքական կացութեան, ինք որ մանաւանդ իբրեւ խարիճիէի վաղեմի պաշտօնեայ ամէնէն աւելի կը պարտէր իրազեկ ըլլալ անցած-դարձածներուն: Իբր միակ միջոց նահանգը հանդարտեցնելու՝ կ'առաջարկէ, որ Աղթամարայ կաթողիկոսական տեղապահ տ. Եղնիկ վարդապետ հեռացուի անկէ, որ ոճիրներու լուրերը չափազանցուած կերպով կը ներկայացնէ եղեր պատրիարքարանին: Ի՞նչ չափազանցութիւն սակայն, իրողութիւնը մէկտեղն է. երկու նշանաւոր անձինք սպաննուած են եւ ոճիրին հեղինակները չեն ձերբակալուած, ասոր մէջ Եղնիկ վարդապետ ի՞նչ յանցանք ունի, ուրիշները ի՞նչ յանցանք ունին:

Ա՛խ, պէտք է թօթափենք մենք հին մարդը, Բ. դուռը պէտք է փոխէ իր ամբողջ քաղաքականութիւնը: Փորձը ցոյց տուաւ, տխուր կերպով ցոյց տուաւ, որ ատոնք եղլաւիք ճամբաներ չեն: Մեր երկրին չահը կը պահանջէ բացարձակ անկեղծութիւն ժողովուրդին ու կառավարու-

թեան միջեւ: Ինչո՞ւ պատրիարքը ստիպուած ըլլայ չարուներ դիմումներ ընել հոս ու հոն՝ քանի մը ոճրագործներու պատժուելուն համար: Միթէ կառավարութեան պարտքը չէ՞ առանց աղմուկի ու առանց պատրիարքական դիմումներու հարկ ձգելու արդարութիւնը ի գործ դնել: Բայց չէ՛, դեռ այս ճշմարտութիւնը կարելի չեղաւ հասկցնել նոյնիսկ այդ առթիւ մղուելու վրայ եղող ահռելի պատերազմի մը շրջանին մէջ անգամ: Պալքանեան պատերազմին չարժառիթը ի՞նչ էր, ի՞նչ բան էր, որ չորս փոքրիկ տէրութիւնները միացուց մեզի դէմ: Ամէն մարդ գիտէ, թէ անոնց պատերազմի միակ պատրուակը «Ռումելիի մէջ բարենորոգում չէք ըներ կոր»ն էր: Արդ, պալքանեան չորս տէրութիւններէն աւելի մեծ տէրութիւններու ձեռք ինչո՞ւ զէնք տալ, որ իրենց քաղաքական նպատակները յաջողցընելու համար պոռան մեր երեսին, թէ «ինչո՞ւ Անատոլուի մէջ բարենորոգում չէք գործադրեր կոր»: Ամէն հայրենասէր օսմանցի պէտք է այսպէս մտածէ, մանաւանդ պալքանեան պատերազմին դառն աղէտէն ետք, եւ անհրաժեշտ է, որ կառավարութիւնը ինքը՝ իր իսկ ձեռքով կատարէ բարենորոգումները, առանց օտարներու դիտողութեան տեղի տալու: Միթէ միլիոն մը, երկու միլիոն ոսկի ծախսելով կարելի չէ՞ Անատոլուն բոլորովին անդորր ու խաղաղ կացութեան մը ենթարկել, եւ այս գումարը ի զո՞ւր վատնուած պիտի ըլլայ արդեօք: Մենք կը կարծենք, որ կառավարութեան համար աւելի շահաբեր էր 5-10 միլիոն ոսկի ծախսելով Ռումելիի մէջ հիմնական բարենորոգումներ գործադրելը, քան թէ չորս տէրութեանց հետ պատերազմի բռնուելով այսչափ անդարմանելի կորուստներու ենթարկուիլը:

Պատերազմին աղէտը գոնէ պէտք է դաս մը ըլլայ մեզ եւ, հին մտայնութիւնները թօթափելով, պէտք է փութանք Անատոլուն ենթարկել այնպիսի խաղաղ ու անդորր կացութեան մը, ուր միայն արդարութիւնը, հաւասարութիւնն ու օրէնքը տիրապետեն: Ահա՛ այս կերպով է որ մենք վերածնած օսմանցիութիւն մը պիտի կազմենք եւ պալքան-

եան պատերազմին վնասներուն տասնապատիկը պիտի փոխարինենք անով:

22 Նոյեմբեր-5 Դեկտեմբեր 1912

(*) Միջանկեալ կերպով պէտք է ըսենք, թէ Բանկալթիի գերեզմանատան փոխարէն ազգը եթէ յաջողեցաւ 15.000 ոսկիի փոխարինութիւնը անմիջապէս գանձել, հանրօգուտ շինութեանց նախկին նախարար Պետրոս էֆենտի Հալաճեանի անուրանալի ջանքերուն չնորհիւն էր, որ իր ամբողջ ազդեցութիւնը ի գործ դնելով յաջողեցաւ օրուան կառավարութեան ձեռքէն այդ գումարը իսկոյն գանձել: Ասիկա անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է եւ սակայն Հալաճեան էֆենտի այսօր քաղաքական պատճառներով երբ բանտը կը գտնուի, պատրիարքարանը ոչ իսկ կը մտաբերէ իր կողմէ պաշտօնապէս այցելու մը ղրկել, գոնէ փոխարինութիւն մը ըլլալու համար Հալաճեան էֆենտիի այս ծառայութեան: Մանաւանդ որ Հալաճեան էֆենտի ազգային երեսփոխան ալ է եւ արժանի՝ ազգային յարգանքի մը:

ՊՈԼՍԷՆ ՍԿՍԻՆՔ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անատոլուի բարեկարգումը մէկ քանի չաբաթէ ի վեր անսպառ նիւթ կը մատակարարէ թէ՛ տեղական եւ թէ եւրոպական մամուլին: Ամէն ոք Անատոլուով կը զբաղի եւ մէկ մէկ միջոց կ'առաջարկէ՝ այդ վրդովուած երկիրը անդորրութեան մէջ պահելու համար: Նոյնիսկ անգլիական թերթ մը, ինչպէս երէկ գրած էինք, Փեթերսպուրկէն առնելով կը տեղեկացնէր, թէ ռուս կառավարութիւնը լըրջօրէն կը զբաղի Հայաստանի խնդրով եւ թէ Ռուսիա յառաջիկայ դեսպանախորհուրդին պիտի առաջարկէ իր հովանաւորութեան տակ ինքնօրինութիւն տալ Հայաստանի: Այսպէս, ամէն կողմէ յայտնուած կարծիքներուն ու ենթադրութիւններուն հակառակ՝ կառավարութիւնը պաշտօնապէս կամ անպաշտօն դեռ որեւէ բառ չէ արտասանած Անատոլուի եւ Հայաստանի բարեկարգութեան մասին:

Նոյնիսկ եթէ կառավարութիւնը գէթ այս անգամ իրական բարենորոգում մը պիտի ներմուծէ Անատոլուի մէջ եւ արդարութիւնն ու հաւասարութիւնը պիտի ընդհանրացնէ ամէն կողմ, գոնէ Պոլսոյ մէջ այդ արդարութեան հաւաստիքը պէտք էր ընծայէր հայ ազգին, անոր արդար իրաւունքին յայտնի մէկ բռնաբարումին հանդէպ, որովհետեւ Պոլսոյ մէջ ի գործ դրուած արդարութիւն մը կամ անիրաւութիւն մը ա՛լ աւելի բարձրաբարբառ է, քանի որ եւրոպական դեսպաններ, օտար թղթակիցներ, եւ վերջապէս օսմանեան կառավարութեան կողմէ գործուելիք որեւէ անարդարութիւնը քննադատողներու լեգէոնը հոս՝ օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ է որ կը գտնուի:

Չորս տարիէ ի վեր հայ ազգին դէմ դատ կը վարէ Էվքաֆի նախարարութիւնը: Եւ ի՞նչ է դատին նիւթը, գիտէ՞ք: Ասկէ մօտաւորապէս 15 տարի առաջ, յանուն հիւանդանոցին կալուած մը գնուած է Ղալաթիոյ մէջ եւ Պատրիկ էֆենտի Կիւլպենկեանի անուան փոխանցուած: Հայ ազգը այդ կալուածը այլ եւ այլ յաւելումներով ու շինութիւններով հասցուցած է 30.000 կամ ա՛լ աւելի ոսկիներու արժողութիւն բերող վիճակի մը, որ վարձուած է օսմանեան նամակատան կողմէ, իբր Ղալաթիոյ կեդրոնական ճիւղ: Եւ այս կալուածը կը պատկանի Ազգային հիւանդանոցին:

Առուծախի ժամանակ տեֆթերխանէի վարչութիւնը իր սովորական ամբողջ նրբութիւնները, բծախնդրութիւններն ու պրպտումները ի գործ դրած, պատրիարքարանէն եւ ծախող կողմի իմամէն ու մըխթարէն եկած ինքնութեան թուղթերը, վաւերացուած իւրաքանչիւրին թաղապետութենէն, խոր քննութենէ անցուցած է, եւ իր հսկայ տումարներուն հետ բաղդատելով ըստ այնմ արտօնած է տեղւոյն վաճառումը եւ հոն փոխանցուած է Պատրիկ էֆենտի Կիւլպենկեանի անուան վրայ: Ազգը ստացած է նաեւ Տեֆթերխանէի թուղթայով սենետը խաքանին:

Այս ամէն գործողութիւններէն ետք, երբ այսօր տարիներ անցած են, Էվքաֆի վարչութիւնը ելեր կը պնդէ, թէ այս գետինը մահլիւլ է եւ թէ իբր միւլք ծախուիլը ապօրինի, հետեւաբար պէտք է առուծախը չեղեալ նկատելով Էվքաֆին վերադարձուի, առանց որեւէ փոխարինութեան: Ու ցաւալին ո՞րն է, գիտէ՞ք: Հակառակ չորս տարիէ ի վեր ազգին դիմումներուն, դատը կը շարունակուի դեռ, ամէն օր նոր նոր կնճռոտութիւններու մէջ մտնելով: Տեսա՞ք հիմա արդարութիւնը: Էվքաֆի առարկութիւնը սա է, թէ Մեհմետ Ռեշիտ անուն անձ մը ժամանակին այդ գետինը, որ միւլք էր, գնելով վագֆ ըրած էր Կեսարիոյ մէկ գրատան: Տարիներ վերջ, Մեհմետ Ռեշիտ էֆենտիին թոռան աղջիկը՝ Զիւպէյտա հանըմ, այդ գետնին միւլք ըլլալը հաստատող սեփականութեան թուղթով մը ծախած է գետինը Լոռանտոյի, իբր միւլք: Լոռանտօ ալ զայն ծախեր է Հիւսէյին Ավնի փաշայի կնոջ եւ աղջկան, եւ այս վերջիններն ալ ծախած են հայ ազգին: Հետեւաբար, այսչափ ձեռքերէ անցնելէ ետք, այլեւս հայ ազգը ի՞նչ յանցանք

ունի, երբ Տեֆթերխանէի վաւերացումովը կը դնէ զայն իբր միւլք կալուած: Էվքաֆի նախարարութիւնը եթէ այդ չափ հետամուտ է արդարութիւնը գործադրելու, պէտք է Տեֆթերխանէի դէմ դատ բանայ, փոխանակ հայ ազգին օձիքէն փակչելու: Կառավարութիւնը գիտէ՞ արդեօք, թէ Էվքաֆի այս դատովը երկրին կալուածներուն վարկը ի՛նչ աստիճանի կ՛իջնէ: Ամէն մարդ երբ կալուած մը կը դնէ եւ Տեֆթերխանէի թուղթայով մուրհակը կը ստանայ, կը հաւատայ, թէ բացարձակ տէրն է այդ կալուածին, եւ ո՛չ ոք իրաւունք ունի ոտնձգութիւն ընելու: Արդ, երբ 4-5 ձեռքերէ անցած կալուածի մը համար վերջին գնորդին դէմ դատ բացուի եւ կալուածը անոր ձեռքէն առանց փոխարինութեան գրաւել ուզուի, ի՞նչ արժէք կ՛ունենայ Տեֆթերխանէի սեռետը խաքանին: Ո՞վ կրնայ այլեւս վստահիլ անոր:

Ասիկա ո՛չ միայն հայ ազգին դէմ գործուած անիրաւութիւն մըն է, այլ առաւելապէս երկրին կալուածական վարկին տրուած ծանր հարուած մը:

Մնաց որ մարդ չատ միամիտ ըլլալու է կարծելու համար, որ հայ ազգին ձեռքէն 30.000 ոսկինոց կալուած մը անանկ չուտով կրնայ դրաւուիլ: Որչա՛փ հեռու: Այդ կալուածին փոխարժէքը տասնական փարայով հաւաքուած է եկեղեցիներու եւ խանութներու մէջ պտտցուած գանձանակներով եւ հասոյթն ալ յատկացուած է հազարէ աւելի հիւանդ, ծեր, անկար, որբ ու չիմար պատսպարեալներուն: Ասանկ գումար մը հայ ազգը երեսուն հազար անգամ խաչը չելած կրնա՞յ յանձնել միեթէ պարզ վճիռով:

Իթթիհատի այնչափ դատափետուած դահլիճը փորձեց նախ ձրի գրաւել Բանկալթիի գերեզմանատան առջեւի մասը, բայց յետոյ երբ համոզուեցաւ, որ կարելիութիւն չկայ ատանկ անիրաւ ձեռնարկ մը առանց հայերուն մեծ դժգոհութեանը գլուխ հանել, իսկոյն համրեց փոխարժէքը՝ 15.000 օսմանեան ոսկի: Եւ հիմա Քեամիլ փաշայի մեծ դահլիճը, որուն հիմը ազգերու համերաշխութիւնն ու հաւասարութիւնն է, ի՞նչպէս կրնայ ներել որ ասանկ դատ մը դեռ չարունակուի իր օրով, որ բացարձակապէս անի-

բաւ ըլլալու հանգամանքէն զատ ծիծաղելի ըլլալու դրժբախտութիւնն ալ ունի: Եւ Պոլսոյ մէջ երբ պատրիարք, փաստաբան, իրաւագէտ ամէն ճիգ կը թափեն եւ չարունակ նախարարութեանց դիմում կ՛ընեն ու այս ակընյայտ անիրաւութիւնը կը գործուի հանդէպ հայ ազգին, ի՞նչպէս կ՛ուզէք, որ համոզուինք, թէ Հայաստանի մէջ բարենորոգութիւն պիտի գործադրուի, հողային խնդիրը պիտի լուծուի եւ ընդհանուր արդարութիւնն է որ պիտի տիրապետէ, երբ խեղճ ու կրակ գիւղացիները պարզ խօսիլ ու իրենց դատը պարզելը անգամ չեն գիտեր, ո՛ւր մնաց իրաւունքնին պաշտպանելը:

Զէ՛, մենք կառավարութեան բարեկամն ենք ու կը փափաքինք թեւ-թիկունք ըլլալու արդի դահլիճին: Անիկա նեղ պարագաներու մէջ ցոյց տուաւ իր արիութիւնն ու հայրենասիրութիւնը: Կը սպասենք, որ այս խնդրոյն մէջ ալ ցոյց տայ իր վճռակամութիւնն ու արդարասիրութիւնը եւ եթէ Շերիին տրամադրութիւնները անձերով են, Տեֆթերխանէին կամ Շէյխիւլիսլամութեան յանձնէ գործը, որպէսզի իրենք իրենց մէջ լուծեն խնդիրը՝ առանց հայ ազգը բացարձակ անիրաւութեան մը մատնելու:

29 Նոյեմբեր-12 Դեկտեմբեր 1912

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԻՆՉ ԱՐԴԻՒՆՔ ՈՒՆԵՑԱՆ

30 տարի անընդհատ հայոց վրայ ի գործ դրուած բացառիկ ճնշումներուն արդիւնքը կշռադատելու համար պէտք է ետ երթալ 40-50 տարի, ուր կառավարութիւնը դեռ բնաւ մտքէն չէր անցըներ մասնաւոր ռեժիմ մը գործածել հայոց համար, որպէսզի մոռցնել տայ անոնց իրենց ազգութիւնը, պատմութիւնն ու անցեալը: Ես շատ լաւ կը յիշեմ 1873-ին, Այնթապի մէջ, լուսամիտ երիտասարդներ սկսան ընկերութիւններ կազմել, գիշերային լսարաններ հաստատել թաղերու մէջ (ուր անուս մարդիկ, արհեստաւոր դասակարգէն, գիշերները դաս կ'առնէին), դպրոցներու զարգացումին զարկ տալ, բանախօսական հաւաքոյթներ սարքել եւ առաջ վարել ժողովուրդին մտաւորական շարժումը: Այս առթիւ երիտասարդութիւնը սկսաւ նաեւ բեմ հանել ազգային-պատմական ներկայացումներու շարք մը տաճկերէն լեզուաւ, որովհետեւ ժողովուրդին լեզուն տաճկերէն էր: Ներկայացուած խաղերն էին գլխաւորաբար «Հայր Աբրահամ», «Ցակոբ նահապետ», «Արշակ Բ», «Մեծն Վարդան» եւ «Լեւոն Զ վերջին թագաւոր Հայոց»: Այս զուտ ազգային ներկայացումներուն յաճախ ներկայ կը գտնուէին Այնթապի պետական պաշտօնեաներն ու թուրք երեւելիները, որոնք առանց գայթակղելու, առանց չղայնանալու, թէ ինչո՞ւ հայերը անցեալին մէջ թագաւորութիւն ունեցած են, ճիշդ միւս հայ հանդիսականներուն նման, կը վայելէին ներկայացումը՝ յուզուելիք տեսարաններէն յուզուելով ու զուարճանալիքներէն ալ զուարճանալով: Նոյնիսկ եթէ չեմ սխալիր, տեղւոյն երեւելիներէն Հաճի Թահա էֆենտի «Լեւոն Զ»ի ներկայացումէն այնչափ գոհ մնացած, այնչափ յուզուած էր որ իր մէկ արժէքաւոր գետինը Վարդանեան ընկերութեան նուիրեց նոյն գիշեր հրապարակով՝ քաջալերելու համար մտաւոր զարգացման ու թատրոնի գործը:

Այս ներկայացումները ի՞նչ վնաս կու տային. թուրքերը ինչպէս որ իբր անցեալ դէպք մը կը հետեւէին թատերախաղին, հայերն ալ տարբեր ոգի չէին անուցաներ եւ ոչ ոք մտքէն կ'անցընէր հետեւեալ օրը երթալ Լեւոն Զ-ի թագաւորութիւնը վերականգնել:

Ուրիշ աւելի ուշագրաւ դէպք մը, որ բնականաբար գաւառական ամէն քաղաքի մէջ ալ տեղի կ'ունենար: Նահանգին կուսակալը մերթ ընդ մերթ կ'այցելէր գաւառական քաղաքները, եւ 40 տարի առաջ կուսակալը գրեթէ փոխարքայ մըն էր: Կուսակալին այցելութեան լուրը կը ցնցէր ամբողջ քաղաքը եւ ժողովուրդը կը փութար ընդառաջ երթալ: Հայոց երեւելիներն ու առաջնորդը, դպրոցական երգեցիկ տղոց ուղեկցութեամբ, գլխաւոր տեղը կը բռնէին դիմաւորողներուն մէջ, որովհետեւ միմիայն հայ դպրոցականներն էին որ երես պիտի ճերմկցնէին իրենց երգերով. եւ քայմաքամը հազար քոմփլիման կ'ընէր առաջնորդին, որ երգեցիկներուն կարելի եղածին չափ ընտիր կտորներ երգել տայ:

Կուսակալին շքախումբը կը մօտենար եւ հայ դպրոցականները նախ սուլթանին անուան ձօնուած տաճկերէն երգէ մը վերջ կուսակալին անուան ձօնուած երգ մըն ալ կ'երգէին ու յետոյ ի՛նչ կ'երգէին, գիտէ՞ք, «Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»ին թրքերէնը.

«Ա՛խ Կիլիկիամ, վա՛խ Կիլիկիամ,
սենտէ՞ մի օլտուն վիրանէ.
Սիհո՛ւն, կեչսէ սենին տալկան
Սթանպուլուն քըյըսընտան
Օյար իտիմ պեն պիր թահթա
Վերիր իտիմ սուլարընա:
Օնլար տախի օքուստունլար
Պենիմ իլէ աղլասընլար
Քի Կիլիկիամ վիրան օլմուշ
Հիչ ածըյան եո՞ք մը իմիշ»:

Եւ կուսակալը կատարեալ ուշադրութեամբ կ'ունկընդ-

ըէր այս յուզումնալից երգը, մերթ ընդ մերթ նոյնիսկ «վա՜հ, վա՜հ» բացագանչելով, առանց անոր մէջ ազգայնական, անձատողական կամ գրաքննչական որեւէ ոգի կամ հետք նշմարելու: Եւ կուսակալը իրաւունք ունէր, որովհետեւ թէ՛ երգող եւ թէ ունկնդրող հայերն ալ ատանկ անձատողական ոգի կամ գաղափար մը մտքերնուն իսկ չէին անցըներ:

Բնաւ մտքէս չ'ելլեր: Օր մը Պոլիսէն եկած բարձրաստիճան գինուորական մը դիմաւորելու գացած էինք: Այնչափ մեծ պաշտօնով եկած էր որ կուսակալը անգամ յարգանօք կը վերաբերուէր հետը: Ըստ սովորութեան երգեցինք. գինուորականը պատիւ մը ըլլալու համար վերը հիւրասրահը հրաւիրեց մեզ ու այնչափ հիւրերուն ներկայութեան, առաջնորդին ուղղելով խօսքը, իր չնորհակալութիւնը յայտնեց՝ խնդրելով միանգամայն, որ եթէ կարելի է մէկ-երկու երգեր ալ երգենք: Ալ նոր երգ չէր մնացած, ի՞նչ ընէինք: Տղայ մը յանկարծ «Բամբ որոտան»ը սկսաւ. խումբը միացաւ եւ երգին գոռ եղանակն ու մեր չարժումները ա՛լ աւելի հիացում պատճառեցին գինուորականին, որ բացատրութիւններ ուզելով առաջնորդէն, «ճշմարտապէս պատերազմի երգ է եղեր», ըսաւ եւ յետոյ երբ «Անի քաղաք նստեր կու լայ»ն երգեցինք ու թարգմանութիւնը իմացաւ, հանդիսականներուն դառնալով.

-Մեր հայ ազգին մեծութիւնը հասկնալու համար պէտք է Անին տեսնել, ըսաւ: Ես անձամբ գացած եմ, յարեց, եւ սկսաւ համառօտ մէկ նկարագրութիւնը ընել Անիին:

Ասոնց ամէնքը կատարեալ անկեղծութեամբ կը կատարէին եւ ո՛չ հայուն, ոչ ալ թուրքին մտքէն բան մը կ'անցնէր: Նոյնիսկ սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսներուն չոգենաւը կանգ կ'առնէր կայսերական պալատին առջեւ՝ սահմանադրութիւն չնորհող սուլթանը ողջունելու:

Համիտեան կառավարութիւնը սակայն երբ առաջին արգելքը դրաւ, այն ատեն հայ ժողովուրդին աչքը բացուեցաւ ու սկսաւ հետաքրքրուիլ, թէ ի՞նչ կայ այս սովորական բաներուն մէջ, որ կառավարութիւնը կ'արգիլէ: Եւ

հարկ չկայ ծանրանալ հասկցնելու համար, թէ արգիլուած բաները որչա՜փ յանկուցիչ, որչա՜փ ըղձալի ու որչա՜փ ցանկահարոյց կ'ըլլան:

Պէտք է ըսել, որ Համիտ իր ջարդերով, իր բռնութիւններով ու անվերջ անծայր արգելքներով մանաւանդ ստիպեց շատ մը անտարբեր հայեր իրենց թմբիրէն արթընալու եւ իրենց ազգային կեանքով հետաքրքրուելու: Ի՜նչ միամիտ, ի՜նչ տղայական բան է ճնշումը, արգելքը ազգի մը համար, որ աշխարհի չորս մասերուն մէջ սփռուած է, որ իւրաքանչիւր դարու հետ ընթացող գրականութիւն մը ունի, որ Եւրոպիոյ մէջ լուսոյ երկու անչէջ վարժարաններ հիմնած է արդէն դարեր առաջ, մէկը Վենետիկ, միւսը Վիեննա, որ Ամերիկայի ու Եւրոպիոյ մէջ այնչափ գրիչ բըռնողներ ունի եւ որուն յատկութիւնն է մանաւանդ կարդալ, հասկնալ, ինչ գինով որ ալ ըլլայ:

«Հնչակ» ու «Դրօշակ» այսօր ալ կը հրատարակուին, բայց իբր իրենց ներկայացուցած կուսակցութեանց պաշտօնաթերթը միայն, անկէց անդին ո՛չ ոք կը կարդայ զանոնք ժողովուրդէն. մինչդեռ երբ արգիլուած էին, ժողովուրդը ինչ կ'ընէր կ'ընէր, անպատճառ ձեռք կ'անցընէր, կը կարդար: Հայոց պատմութիւն չգիտցող շատեր, երբ տեսան որ կառավարութիւնը խստիւ կ'արգիլէ, հետաքրքրուեցան ու այդ արգելքներէն ետք գաղտնի կարդացին: Հետեւաբար ճնշումներն ու արգելքները հակառակէն է որ կ'ազդեն յաճախ:

Այս տողերը թելադրուեցայ գրել «Ժամանակ»ի առջի օրուան թիւին մէջ «Հայաստա՞ն թէ Քիւրտիստան» վերնագրով Գալփաքճեանի յօդուածէն: Հայաստանի անունը տալէն ի՞նչ կ'ելլայ, զայն բերան չառնելէս ի՞նչ կ'ելլայ, ինչ որ ըլլալիք է պիտի ըլլայ արդէն, կ'ուզես առտուընէ մինչեւ իրիկուն «Հայաստան» կանչէ, կ'ուզես բնաւ բերանդ մի՛ առներ: Մեր թուրք պաշտօնակիցներուն ու պետական շըրջանակներուն զգուշաւորութիւնը հայ ժողովրդեան ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրելէ ուրիշ բանի չի ծառայեր բնաւ:

2-15 Դեկտեմբեր 1912

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԿԱԽԱՂԱՆԸ ՊԷՏՔ Է ԳՈՐԾԷ

Հայաստանի բարենորոգումը Պերլինի դաշնագիրէն ի վեր այնչափ ծրագրուած, ձեւուած, չափուած ու դարձեալ թուղթի վրայ մնացած է, որ հայ ժողովուրդը բոլորովին թերահաւատացած է եւ եթէ այս անգամուանը լուրջ ձեռնարկ մը եղած ըլլայ իսկ, նախընթացներէն հետեւցնելով, հայոց համար դժուար է ուտելէ առաջ դոհանալ: Ապահիւ Համիտի օրով եւրոպական տէրութիւնները երբ Եըլտըզը նեղ դրութեան մատնել ուզէին, հայ ժողովրդեան քաշած տառապանքը, հարստահարութիւնը, զրկանքը կը թուէին ու խստիւ կը պահանջէին, որ անյապաղ բարենորոգումներ ի գործ դրուին: Ապահիւ Համիտ դիտէր այդ առաջարկին թաքուն նպատակը եւ երբ խնդիրը մարդ խաբելուն գար, ինքը 10 հատ եւրոպացի դրպանէն կը հանէր, ուստի մէկ կողմէ Հայաստանի բարենորոգում պահանջող կառավարութեան տարբեր եղանակով գոհացում տալով, միւս կողմէ ալ կը սկսէր Հայաստանի բարենորոգումը ծրագրել. թուղթ, գրիչ, մելան, խորհրդակցութիւն, ծրագիր ամէն բան կատարեալ կ'ըլլար, նոյնիսկ բարենորոգիչ յանձնախումբին անդամներն ալ կ'ընտրուէին, եւ այսպէս մէկ քանի շաբաթ կ'անցնէր, ամէն բան կը մոռցուէր, բարենորոգումին խօսքը ընող անգամ չէր ըլլար ու, իբր փոխարինութիւն եւրոպական պահանջներու, հարստահարութիւնը, զուլումը, թալանը, ջարդը ա՛լ աւելի կը սաստկանար հայաբնակ նահանգներու մէջ:

Սահմանադրութենէն ետքն ալ երբ ամէն ազգեր պահ մը եղբայրակցեցան եւ հաւատացինք, թէ այլեւս արդարութիւն ու հաւասարութիւն պիտի տիրապետէ մեր երկրին մէջ, սահմանադրութեան տրամադրութեան վրայ հիմնուելով բարենորոգումի մեր արդար իրաւունքը խստիւ պա-

հանջեցինք եւ Բ. դուռը երեք անգամ բարենորոգում ծրագրեց, խոստումներ տուաւ եւ նոյնիսկ Հայաստան ղրկուելիք յանձնաժողովին անդամներն ալ նշանակեց, բայց ո՛չ գացող եղաւ, ո՛չ եկող եւ գործը ուր որ էր հոն մնաց: Հայերը կեղեքող, զանոնք հարստահարողները տեսնելով, որ բարենորոգումի յաճախակի խոստումներուն հակառակ բնաւ որեւէ պատիժ չի սահմանուիր իրենց եւ արդարութիւնը չի գործադրուիր, այնպէս հաւատացին, թէ կառավարութեան քաղաքականութիւնը հայերը սպաննել, թալլել, հարստահարել ու փճացնել կը պահանջէ եւ այս պատճառով է որ ո՛չ խոստացուած բարենորոգումները կը գործադրուին եւ ոչ ալ իրենք կը պատժուին:

Հետեւաբար այս ամէնուն ականատես, ժամանակակից ու ենթակայ եղող հայ ժողովուրդին թերահաւատութիւնը բարենորոգմանց գործադրութեան մասին պէտք չէ շատ տեսնել, քանի որ արեւելեան նահանգներու խեղճ բնակիչները, բոլորովին յուսահատած, ամէնէն անակնկալ տեղերէն անգամ սկսան օգնութիւն յուսալ, նոյնիսկ իրենց այնչափ սիրած ու գուրգուրանօք պաշտած հայ եկեղեցիէն բաժնուիլն ու ռուսաղաւանութիւնը ընդգրկելն ալ աչքի առնելով: Եւ հայուն իր մայրենի եկեղեցիէն բաժնուիլը ի՛նչ մեծ զրկանք, ի՛նչ խղճի խայթ, ի՛նչ ինքնասպանութիւն ըլլալը հասկնալու համար հայ ծնելու է մարդ, հայաստանցի անկեղծ հայ:

Ամենայն հայոց հայրապետը, որ հոգեւոր տէրը, պաշտպանն ու կառավարիչն է ի սփիւռս աշխարհի տարածուած ընդհանուր հայութեան եւ պատասխանատուն է հայ ազգին ու եկեղեցւոյն լրութեան, բնականաբար չէր կրնար անտարբեր մնալ իր հօտին ու եկեղեցիին սպառնացող այս ծանր վտանգին առջեւ, ու սկսաւ ինքն ալ իր կողմէ միջոցներ փնտռել հայաստանցի հայը իր մայրենի եկեղեցիին մէջ պահելու եւ միջոց տալու անոր, որ իբր հայ քրիստոնեայ ապրի իր պապենական օճախին ու հայրենի աւանդութիւններուն մէջ՝ զերծ ամէն օտարոտի թելադրութիւններէ, խորհուրդներէ ու խմորումներէ:

Եւ ճիշդ հայոց հայրապետին Հայաստանի կացութեան նկատմամբ տածած այս մտատանջութեան ճգնաժամին է որ կը զուգադիպի նաեւ Բ. դրան ձեռնարկը՝ հայաբնակ նահանգներուն մէջ հիմնական ու լուրջ բարեկարգումներ գործադրելու, կարծես մեղմել ուզելով իր հարստահարուած զաւակներուն հանդէպ Ամենայն հայոց հայրապետին զգացած վիշտը եւ ապահովցնելով նորին վեհափառութիւնը, թէ ցորչափ կանգուն մնայ Օսմանեան կայսրութիւնը, հայը ազատօրէն պիտի պաշտէ իր հայրենի կրօնքը, պիտի ապրի իր եկեղեցիին ծոցը իբրեւ հայ՝ իր լեզուով, իր սովորոյթով, իր աւանդութիւններով եւ իր լրութեամբը՝ զերծ բռնապետական որեւէ լուծէ, սպանդէ, թալանուելէ, հարստահարուելէ ու առեւանգուելէ:

Հայաստանի հայուն տարիներէ ի վեր փնտռած ու չգտած տիպար կեանքն ալ այս է. այսինքն բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու նման իբր մարդ ապրիլ, անճնիշխան, ազատ ու անվախ, ո՛չ ինք դրացիին նեղութիւն պատճառէ, ոչ ալ դրացին իրեն, բռնապետութիւնը բոլորովին ջնջուի ու մխիթարի օրէնքը տիրապետէ ամէնուն վրայ, հաւասար չափով, մարդասպանը, ոճրագործը ամենայն խստութեամբ պատժուի, որպէսզի ուրիշներու ալ օրինակ ըլլայ եւ ամէն մարդ իր սրտին մէջ կառավարութեան վախը ու պատիժի սարսափը ունենայ: Դժբախտաբար սակայն մինչեւ ցարդ ասոնց հակառակը տեղի ունեցաւ եւ այսչափ մեծամեծ խոստումներով ու բարեկարգական ծրագիրով Պոլիսէն մեկնող կուսակալներն ու պաշտօնեաները, հայաբնակ նահանգները հասնելէ ետք, մոռցան բոլոր իրենց Պոլսոյ մէջ ծրագրածները ու գացին իննկան բռնապետներու գիրկը: Նոր գացող կուսակալի մը համար առջի օր կ՚ըսուէր, թէ նոր դրութեան մը հետեւելով սկսած է հարստահարողները, բռնապետերը, կեղեքողները ճաշի հրաւիրել ու անոնց հետ մտերմական յարաբերութիւն մշակել, որպէսզի սիրաշահի զանոնք: Ի՛նչ տկարութիւն, Աստուած իմ, կառավարութենէն այսչափ երես առնելէ ետք, աւազակապետ մը, բռնապետ մը, կեղեքող մը ի՞նչպէս չչփանայ:

Ասոնց ամէնէն սա կը հետեւի, որ այդ նահանգներուն վարչական եղանակը անբաւական է եւ անհամապատասխան տեղական պահանջներուն եւ, ինչպէս որ երբ հիւանդը բուժել կանչուած բժիշկ մը անկարող ըլլայ զայն դարմանել ուրիշ բժիշկ մը կը կանչուի, այնպէս ալ հայաբնակ նահանգներու վարչական հիւանդութիւնը բուժելու համար հարկ անհրաժեշտ զգացուած է վարչական արդի դրութեան տեղ ուրիշ դրութիւնով մը կառավարել այդ տեղուանքը:

Այս ընդունուելիք վարչական նոր դրութեան մասին այլեւայլ շրջանակներու մէջ տեսակէտները կը տարբերին:

Եւ սակայն Բ. դրան տեսակէտը իրաւասութեանց ընդլայնումն է, այսինքն դիւրութիւն տալ տեղացի ժողովրդեան, որ առաւելապէս ինք վարէ իր ներքին գործերը՝ նահանգին ժողովրդեան ընդհանուր քուէով ընտրուած ժողովներով եւ ինք մատակարարէ տեղւոյն հանրային շինութեան, կրթութեան եւ այլ պիտոյքները, վերակազմեալ ժանտարմըրիի մը աջակցութեամբ: Եւ վարչական այս նոր ձեւը հաստատելու, բռնապետութիւնը ջնջելու, զրկուածներուն արդարութիւն բաշխելու պաշտօնով է որ բարեկարգիչ յանձնախումբ մը ղրկել ծրագրած է Բ. դուռը այդ հայաբնակ նահանգները: Ինչպէս մանրամասնօրէն գրած էինք երէկ, յանձնախումբը պիտի բաղկանայ վեց անդամներէ. երեքը հայ, երեքը թուրք խղճամիտ, արդարասէր ու օրէնսգէտ, որոնց պիտի նախագահէ եւրոպացին յատուկ պաշտօնով հրաւիրուած խորհրդական մը:

Կառավարութիւնը, զգացնելու համար որ այս անգամ հիմնապէս ու լրջութեամբ ձեռք առած է Հայաստանի բարեկարգման հարցը, շաբաթ օր Բ. դուռ հրաւիրած էր նախկին պատրիարք տ. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը, վաճառական Պատրիկ էֆենտի Կիւլպենկեանը, «Սապահ»ի խմբագրապետ Տիրան էֆենտի Քելեկեանն ու նախկին երեսփոխան տոքթ. Նազարէթ էֆենտի Տաղաւարեանը: Վարչապետ Քեամիլ փաշայի ու նախարարներէ ոմանց ներկայութեան խորհրդակցութիւն կատարուած էր

Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագրին վրայ եւ վարչապետը պահանջած էր, որ հրաւիրուած հայերը այս առթիւ իրենց թելադրութիւններն ու գաղափարները ներկայացնեն նախարարաց խորհուրդին, առաջիկայ երեքշաբթի օր:

Ձենք գիտեր, թէ ի՛նչ թելադրութիւն պիտի ընեն հրաւիրեալները, որոնք տարբեր ասպարէզի անձինք են՝ ամէնքն ալ խորապէս իրազեկ այդ նահանգներու դրութեան եւ պահանջած բարենորոգման: Մենք սակայն հարկ կը տեսնենք յիշեցնել իրենց, որ բարենորոգումին էական պայմանը պէտք է ըլլայ կախաղանը: Ինչպէս մէկ քանի յօդուածագիրներ «Ժամանակ»ի մէջ գրեցին, Եգիպտոսի բարենորոգումը կախաղանով սկսած է ու կախաղանը կը շարունակուի դեռ: Այդ նահանգներու ժողովուրդը մեծ մասամբ թերակիրթ է եւ քաղաքակրթութեան նրբութիւններէն բան չի հասկնար: Երբ տեսնայ, որ օրէնքին անսաստողը կախաղանի վրայ կը ճօճէ, այն ատեն ինքզինքը կը քաշէ ու կը հարկադրուի գառնուկ դառնալ: Քաղաքակիրթ թէ թերակիրթ ժողովրդոց մէջ ո՞ւր տեսնուած է, որ ոճրագործները անպատիժ մնան եւ արձակ-համարձակ պտտին: Եթէ Լոնտոնի կամ Փարիզի մէջ ալ պատիժի երկիւղը չըլլայ, վստահ եղէք, որ ամէնէն քաղաքակիրթներն անգամ կը փորձուին ոճիր գործելու: Մի՛ կարծէք, որ բըռնապետերուն, կեղեքողներուն, օրէնքի դէմ անսաստողներուն կեանքը աժան է, ընդհակառակը, անոնք այնչափ կը գուրգուրան իրենց կեանքին վրայ, որ երբ տեսնան, թէ կատակ չէ եւ պիտի կախուին, ամէնէն օրինապահները կը դառնան:

Երկրորդ՝ զէնքի խնդիրը. կա՛մ նահանգին բոլոր ժողովուրդը կ'արտօնուի զէնք կրելու եւ կամ ամէնքն ալ զինաթափ կ'ըլլան: Կարելի՞ է երկու չափ, երկու կշիռ գործածել նահանգի մը մէջ ու եռքն ալ հաւասարութիւն, արդարութիւն սպասել:

Երրորդ եւ ամենաէական կէտը պաշտօնէութիւնն է: Ծրագրուած բարենորոգումները ո՛րչափ ալ երկրաչէն ըլլան, հին մտայնութեամբ տոգորուած պաշտօնեաներու ձեռք մեռեալ տառ կը մնան: Մարդ երբ մտքին մէջ վառ պահէ, թէ իսլամը անհրաժեշտաբար քրիստոնեային նախադաս պէտք է դատել, այն ատեն կրցածիդ չափ հրահանգ տուր անոր ու պնդէ, որ հաւանութեան սկզբունքը յարգէ: Եթէ ուզէ իսկ չի կրնար գործադրել: Հետեւաբար պէտք չէ նախապաշարուիլ միշտ միօրինակ եւ միեւնոյն կաղապարէ ձուլուած պաշտօնէութիւն մը գործի կանչելու: Սահմանադրութիւնը իսլամի, քրիստոնեայի, հայու, թուրքի խըտիրը ջնջեց, բոլոր օսմանցիները մէկ գիծի վրայ դրաւ, ուստի պէտք է ընտրանօք ղրկել այդ նահանգներուն պաշտօնեաները եւ կարգել նաեւ հայ կուսակալներ, կառավարիչներ, քայմաքամներ եւն.՝ միշտ նկատողութեան առնելով ենթակային կարողութիւնն ու արժանիքը եւ ո՛չ թէ անունն ու կրօնքը:

Չորրորդ եւ ամէնէն էականը տեղական ժանտարմըրիի կազմութիւնն է. ան է, որ պիտի թեւ-թիկունք ըլլայ գործադիր իշխանութեան՝ անդորրութիւնը պահպանելու, օրէնքը գործադրելու եւ իշխանութիւնը յարգել տալու, ուստի պէտք է ընտրանօք եւ նահանգին բոլոր ժողովուրդէն առնել զանոնք, ու մարզել եւ ընտելացնել արդարութեամբ եւ ո՛չ թէ աչառութեամբ ու կողմնակալութեամբ գործելու:

Այս մէկ քանի հիմնական թելադրութիւնները իբր նոթ միայն կը ներկայացնենք մեր հայ հրաւիրեալներուն՝ վըստահ ըլլալով, որ անոնք իրենց փորձառութեամբ ու իրազեկի հանգամանքով լիակատար ծրագիր մը պիտի կազմեն նախարարութեան հետ: Խնդիրը գործադրութեան վրայ է: Եթէ իրօք բարենորոգիչ յանձնախումբը երթայ Հայաստան ու բարենորոգումները գործադրած ըլլալու յոյսով վերադառնայ՝ առանց հիմնական բան մը ընելու, այն ատեն յետինն չար կ'ըլլայ քան զառաջինն:

10-23 Դեկտեմբեր 1912

ՀԱՅԵՐԸ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՄԻԹԷ

Վերջին շաբաթներուս մէջ երբ Հայաստանի բարենորոգումը օրուան հարց եղաւ, մեր Թուրք հայրենակիցներէն թէ՛ պաշտօնապէս եւ թէ անպաշտօն կերպով արտայայտուղները սկսան նոր վարդապետութիւն մը քարոզել, թէ հայերը փոքրամասնութիւն են արեւելեան նահանգներու մէջ:

Նոյնիսկ նախկին մեծ եպարքոս եւ Վիեննայի օսմանեան դեսպան Հիւսէյին Հիլմի փաշա «Նոյէ Ֆրայէ փրեսէ»ի թղթակցին Հայաստանի բարենորոգմանց առթիւ ըրած յայտարարութեանցը մէջ կ'ըսէ, թէ «հայերը նոյնիսկ Հայաստանի մէջ մեծամասնութիւն չեն կազմեր»:

Հիւսէյին Հիլմի փաշա, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, որոնք հայերը փոքրամասնութիւն կը դաւանին, չենք կարծեր որ վաւերական վիճակագրութեան մը վրայ հիմնուելով ըրած ըլլան իրենց այս յայտարարութիւնները, որովհետեւ դժբախտաբար ո՛չ կանոնաւոր եւ ոչ ալ անկանոն վիճակագրութիւն մը չկայ դեռ, որ պաշտօնական հանգամանք մը կրէ եւ ստուգապէս ճշդէ օսմանցի ժողովրդեան թիւն եւ այլ պարագաները: Եթէ հին վիճակագրութեան վրայ պիտի կռթնինք՝ չա՛տ խախուտ հողի մը վրայ կոխած կ'ըլլանք: Այդ վիճակագրութեան արժէքը ցուցնելու համար բաւական է հետեւեալ միջադէպը պատմել: Երբ Եդեսիայի ջարդը պատահեցաւ, 4.000-է աւելի հայեր զոհուեցան այդ անողորմ մարդազոհին: Տեղական իշխանութիւնը ջարդէն ետք հասկնալու համար, թէ որքան հայ պակսած է Եդեսիայէն, հայոց վիճակագրութիւնը ըրաւ եւ, զարմանալի բան, այդչափ հայ ջարդուելով հանդերձ, ո՛չ միայն չէր պակսած հայոց թիւը, այլեւ 5.000-ի չափ ալ աւելցած էր: Երեւոյթը նոյնն է ամէն նահանգի համար ալ:

Հասարակ ժողովուրդը, վախնալով որ այս վիճակագրութեան տակէն զինուորագրութեան եւ կամ պետական տուրքերու նոր բաշխում մը երեւան պիտի ելլէ, խոյս կու տար արձանագրուելէ: Հետեւաբար, դիտակցաբար չէ որ հայերը փոքրամասնութիւն ցոյց կը տրուին: Մնաց որ, եթէ նոյնիսկ պահ մը ընդունինք, որ հայերը փոքրամասնութիւն եղած ըլլան, ո՞վ է այս չարիքին պատասխանատուն:

Հոգելոյս Ներսէս պատրիարքի օրով ստոյգ եւ վաւերական վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ բոլոր հայ առաջնորդարաններուն կողմէ, որ կը պահուի դեռ պատրիարքարանի մէջ եւ որով ամբողջ Թուրքիոյ հայոց թիւը 4 միլիոնէն աւելի հաշուուած է:

Այն թուականէն ի վեր 30 եւ մ՛ աւելի տարիներ անցան: Եւ ընկերական ընդհանուր օրէնք է, որ 25 տարին անգամ մը ժողովուրդներու թիւը կը կրկնապատկուի: Արդ, ո՞վ է պատասխանատուն, որ հայերը հիմա 8 միլիոն չեն եղած Թուրքիոյ մէջ: Իրաւ է որ եւրոպական այլեւայլ երկիրներու մէջ աճումի այս համեմատութիւնը չարդիւնաւորուիր, բայց ատոր բնախօսական եւ ընկերական պատճառները բնաւ գոյութիւն չունին Հայաստանի ժողովրդեան մէջ: Գաւառացի հայը 20-24 տարեկան ըլլալուն պէս կ'ամուսնանայ, ընտանիք կը կազմէ, մալթուսականութիւն չի գիտեր, զեխութիւն, ցոփութիւն ընելու առիթներ չունի, սերունդի անճիտումը անծանօթ է թէ՛ էրիկ-մարդուն եւ թէ կնոջ համար, որով իր վրայ կը միացնէ աճելու ընդունակութիւն ունեցող ամէնէն նպաստաւոր պայմանները, գերմանին, լեհին եւ այլ շատ աճող ազգերու նման: Եւ երբ հետեւաբար հակառակ այս ամէնուն կը նուազի անոր թիւը, պէտք է չարիքը փնտռել իր ապրած քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններուն մէջ:

Շատ ծանօթ ապացոյց մը պիտի ըլլար Համիտի ջարդերուն ու զուլումներուն կրկնութիւնը ընել, որոնք եթէ կէս միլիոն հայ զոհեցին, այդ զոհուողներուն քառապատիկին ալ նուազելուն պատճառ եղան: Այդ խժդժութեանց

յաջորդեց արտագաղթը: Հայուն համար իր բնավայրը այլեւս դժոխք դարձած էր: Ո՛վ որ կարողանար այստեղէն իր օճիքը ազատել, աշխարհի ամէնէն երջանիկ մարդը կը նկատէր ինքզինքը՝ առանց հաշուելու թէ ո՛ւր պիտի երթար եւ ի՛նչ պիտի ընէր: Էականը եւ անմիջականը հայուն համար նոյն զուլումի օրերուն հեռանալն ու ի սպառ անջատուիլն էր այդ մահասփիւռ վայրերէն:

Եթէ հայուն տեղ ուրիշ ազգ մը ըլլար մինչեւ հիմա շատոնց փճացած լմնցած էր. արեւելեան հին ազգերէ շատերու նման, որոնք այսօր պատմութեան եւ արձանագրութեան մէջ գոյութիւն ունին: Բայց հայը աճող ազգ է, տոկուն ազգ է եւ իր ազգութեան փարած ազգ է:

Մահուան սպառնալիքները, զուլումները, թալանները կը վնասեն իրեն, կը կոտորակեն զինքը, բայց անոր գոյութիւնը չեն կրնար ջնջել աշխարհի երեսէն: Մնաց որ, հայը եթէ քանակով նուազ ալ ըլլայ, որակով ու արժէքով, իմացականութեամբ, ուշիմութեամբ, ձեռներէցութեան ոգւով ու զարգացումի բոլոր տարրերով անբաղդատելիօրէն գերազանց է զինքը շրջապատող ցեղերէն: Եւ իր այս ուշիմութեան պատճառով է որ միշտ ջարդի, թալանի ու հալածանքի ենթակայ եղած է:

Թուրք պաշտօնատար մը կը ճանչնամ, վերին աստիճանի ուշիմ, ամէն բան քննող, պրպտող ու հասկցող: Այս մարդը կեանքին մեծագոյն մասը պետական պաշտօնատուները դիմում ընելով անցուց, մնայուն գործ մը գըտնելու համար: Ուր որ պաշտօնի կոչուէր, տարի մը չանցած կա՛մ պաշտօնանկ կ'ըլլար եւ կամ կը հրաժարէր: Օր մը այս ուշիմ, բայց դժբախտ մարդը երբ գործի համար հարիւրերորդ անգամը ըլլալով նախարարութեան մօտ դիմում կ'ընէր պաշտօնի համար, նախարարը գթալով վրան եւ զինքը իր մօտ հրաւիրելով «Օղլում սենին զեքյան թերաքքընա մանի օղույօր» («Տղա՛ս քու ուշիմութիւնդ է որ յառաջդիմութեանդ արգելք կ'ըլլայ կոր»), ըսաւ: Միեւնոյն ճակատագրին չէ՞ որ արդեօք հայն ալ ենթարկուած է՝ իր ուշիմութեան համար միշտ հալածանքներու դատապարտուելով:

Պալքանեան պատերազմը մեր երկրին մէջ ընկերական նոր շրջան մը ստեղծած է եւ կամ պիտի ստեղծէ: Այսինքն թէ նոր կեանք մը, ուր անհրաժեշտ է, որ հին մըտայնութիւնները այլեւս գործ չունենան եւ վերակազմեալ օսմանցիութիւնը միմիայն երկրին զարգացումը ընտրէ իրեն նպատակակէտ: Ա՛լ մոտան անցած է այս կամ այն ցեղը տկարացնելու եւ կամ զայն փոքրամասնութիւն ցոյց տալու հին քաղաքականութեան:

Իթթիհատը ամէն ճիգ թափեց Ռումելիի մէջ արուեստական մեծամասնութիւն մը գոյացնելու համար: Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը բոլոր այդ ճիգերուն. ուժգին հով մը փչեց եւ մեծամասնութիւն ու փոքրամասնութիւն ամէնքն ալ թաւագլոր առաւ տարաւ:

Այս երկրին փրկութիւնը ո՛չ մեծամասնութեան եւ ոչ ալ փոքրամասնութեան վրայ է: Օսմանեան կայսրութիւնը պիտի ուռճանայ եւ զարգանայ օսմանցի անհատներուն անհատական զարգացումովը, բարօրութիւնովը ու երջանիկ ապրելակերպովը, որ ապաքէն էական պայման է ամէն երկրի զարգացման համար: Ի՞նչ է հայուն պահանջը: Հայը կառավարութեան կ'ըսէ, որ խաղաղ մթնոլորտ մը ստեղծէ մեզի համար, որպէսզի անհոգ, անվրդով միմիայն մեր անձնական բարօրութեանը նուիրուինք, մեր հողերը հերկենք, մեր վաճառականութիւնը զարգացնենք, մեր քսակները պարարենք եւ իբր քաղաքացի մեր պարտքերը վճարենք տէրութեան:

Այս արդար ու անտեղիտալի պահանջին առջեւ սա կամ նա ձեւով դժուարութիւն յարուցանել, թողուլ որ հայաբընակ նահանգները իրենց հին աւերածութեանը մէջ մնան, զգուշանալ այդ նահանգներուն համար Հայաստան անունը գործածելէ՝ ասոնք համիտեան ոգի բուրող մղձաւանջներ են, որոնք ուրիշ հետեւանք չեն կրնար ունենալ եթէ ոչ փտախտի վերածել արդի բուժելի վէրքերը:

Վերջացնելէ առաջ հարկ կը զգանք յիշեցնել, որ եթէ փոխանակ վիճակագրութիւնները իսլամի եւ քրիստոն-

եայի վրայ հիմնելու ազգերու ու ցեղերու վրայ հիմնուին, զոր օրինակ Հայաստանի մէջ բնակող հայը, թուրքը, քիւրտը, չերքեզը, ասորին զատ-զատ նշանակուին, հայը ապահովապէս իր մեծամասնութիւնը կը վերստանայ, եթէ, ինչպէս ըսինք, արժէք մը ունենայ այդ մեծամասնութիւնը:

16-29 Դեկտեմբեր 1912

ԻՐԱՊԷՍ ՄԵԾ ՄԱՐԴ ՈՒՆԻ՞ՆՔ ՄԵՐ ՄԷՋ

Իրապէս մեծ մարդ ունի՞նք մեր մէջ:

Ունի՞նք այնպիսի մէկը, որ որեւէ ասպարէզի մէջ արտակարգ կարողութիւն ցայտեցնէ ու ՄԵԾ ՄԱՐԴ հռչակուի, ո՛չ միայն հայկական շրջանակներու, այլ եւ օտար միջավայրերու մէջ ալ: Այս հարցումը ընել կը թելադրէ մեզ թուրք գրագէտ Ահմետ Միտհաթ էֆենտիի անակնկալ մահը, որ տեղի ունեցաւ կիրակի գիշեր, Տարիւշեֆաքայի որբանոցին մէջ, ուր գացած էր այդ բարեգործական հաստատութեան առաջնդիմութեան համար գումարուած ժողովի մը նախագահելու:

Ահմետ Միտհաթ էֆենտիի վրայ խօսիլ շատ հրահանգիչ է մեզ՝ հայերուս եւ գլխաւորաբար մտաւորական դասակարգին համար, քանի որ Միտհաթ էֆենտի գրեթէ մամուլի ասպարէզը ընդգրկած է մեր հնագոյն սերունդին հանրածանօթ հրապարակագիրներուն՝ կարապետ Փանոսեանի («Մանզումէ»), Կարապետ Իւթիւճեանի («Մասիս»), Մատթէոս Մամուրեանի («Արեւելեան մամուլ») եւ դեռ ուրիշներու հետ:

Միտհաթ էֆենտիի հեղինակութեանց հաւաքածոն իրենց սովորական գինով ամբողջութեամբ ստանալու համար առնուազն 100-150 ոսկի պէտք է. ալ կրնաք երեւակայել, թէ ո՛րչափ բան գրած է իր կեանքին մէջ եւ ի՛նչ նիւթերու չուրջ չարժած է իր գրիչը: Մինչդեռ ի՞նչ մնացած է Փանոսեանէն, Իւթիւճեանէն, Այվատեանէն, Խոճասարեանէն եւ նոյնիսկ Մամուրեանէն: Արդարեւ բաղդատութիւնը շատ տխուր է: Հիներուն մէջ ամէնէն կարողը, ամէնէն զարգացածն ու ճկուն գրիչ շարժողը ողբացեալ Մամուրեանն է, որ բացի չուրջ մէկ քանի մանր-մունր հեղինակութիւններէ, մեծ մարդը, մեծ իմացականութիւնը յատկանշող աչ-

քառու երկեր ու գործեր չի ճգեր դժբախտաբար, իսկ Թարգմանածոյ վէպերուն համար Մամուրեան ինք իսկ կը խոստովանէր, թէ անոնք գրական արժանիք մը չեն յատկանշեր եւ պարզապէս վճարումով թարգմանուած գործեր են: Գալով մնացեալներուն, Իւթիւճեան միմիայն թարգմանիչ եղած է իր «Մասիս»ի մէջ իբր թերթօն հրատարակուած վէպերու եւ, ո՛րչափ որ կը յիշենք, ինքնագիր հեղինակութիւն մը չունի: Փանոսեան, բարձր մտքի տէր, աննման հրապարակագիր, մնացած է իր օրագրողի սահմանին մէջ եւ ոչինչ արտադրած է գէթ տաճկերէն լեզուով, նոյնպէս ալ Յոճասարեան, Այվատեան օրուան կեանքէն դուրս մնայուն աշխատութիւններու չեն նուիրուած:

Մինչդեռ միեւնոյն դարուն, միեւնոյն երկրին մէջ ապրող Միհրան էֆենտի գրած է երկու հարիւրէ աւելի գիրք, մեծագոյն մասը 5, 6, 10 ստուար հատորներէ բաղկացած ըլլալու պայմանով: Գրականութիւնը, գիտութիւնը, ուսումը ժողովրդականացնողը, լրագիրը, գիրքը հանրութեան ամէն դասակարգին ալ սիրելի ու մատչելի ընծայողը ինքը եղած է՝ գրելով վէպեր՝ իրարմէ հրահանգիչ ու ընթեռնելի, ուղեւորութիւններ, հակաճառութիւններ, գիտական տեսութիւններ ամէնէն պարզ ոճով, կրօնական ճառեր, վերջապէս ժողովուրդը լուսաւորելու համար ինչ բան որ անհրաժեշտ է գրած է անոնց ամէնուն ալ վրայ, հայրաբար, ընտանեբար, մտերմաբար, իր գրչովը մերթ յորդորելով, մերթ զուարճացնելով, մերթ սաստելով եւ վերջապէս սիրցնելով իր գրիչն ու ընթերցումը թուրք ժողովուրդին: Եւ այսօր առանց այլեւայլի թուրք հասարակութեան երկրորդ վերանորոգիչը կամ դաստիարակը անուանել զինք բնաւ չափազանցութիւն չպիտի ըլլար:

Միհրան էֆենտի որպէսզի ժողովուրդին ու ռամիկին ա՛լ աւելի մօտենայ, ո՛չ միայն գրած է ժողովրդական ոճով, այլեւ իր երկերուն անունն ալ ժողովուրդէն առած է. օրինակի համար գրած է «Քըրք ամպար» եւ «Տաղարճըք» անուամբ գրքոյկներու շարքեր, որոնց թիւը 60-70-ը կ՚անցնի եւ ուր ամէն տեսակ երեւակայելի եւ աներեւա-

կայելի նիւթերու վրայ կը խօսի: Իսկ իր վէպերուն տուած է զուտ թրքական անուններ՝ «Հասան Մեզլահ», ուրիշ մէկ վէպը անուանած է «Հիւսէյին Ճեզլահ», «Ճեզլաթուն պէյ իլէ Ռաքըմ էֆենտի Զենկի» եւն. եւն.: Վէպերէն շատերը իսկապէս իրական կեանքը կը ներկայացնեն, ուր ասպարէզ կու գան ո՛չ միայն թուրքերը, այլեւ յաճախ հայերը, յոյները եւ այլ ազգերը:

Իրաւ է որ Միհրան էֆենտիի գրական կեանքին վրայ ուսումնասիրութիւն մը եւ այս առթիւ մերիններուն հետ բաղդատութիւն մը խոր պարապութեան մը առջեւ կը դնէ մեզ: Հինները մոռնանք, անոնց յաջորդող սերո՞ւնդը ինչ կը ճգէ, հատակոտոր բանաստեղծութիւններու, առատ դասագրքերու եւ անաշխատ հաւաքածոյներու անճոռնի կոյտէն դուրս:

Դուրեան սրբազան մեր արդի հրապարակին վրայ ամէնէն զարգացած ու ամէնէն շատ պաշար ունեցողն է: Ի՞նչ պիտի ճգէ ապագային: Մինչեւ այս յիսնամեայ տարիքը բացի «Ընթացք ի գրոց բարբառ»ի հաւաքածոյէն, չենք յիշեր պատկառազդու հատոր մը, աշխատուած ուսումնասիրութիւն մը, որ թէ՛ ներկային եւ թէ ապագային պատկերացնէ մտաւորական մեծ մարդը նորին ամենապատուութեան անճին վրայ: Տարիներ առաջ, երբ Դուրեան սրբազան Արմաշի դպրեվանքին տեսուչ էր, առաջարկեցինք իրեն, որ հայերէն լեզուի լիակատար բառարան մը պատրաստէ՝ օգտուելով դպրեվանքի հասուն աշակերտներու աշխատակցութենէն: Դուրեան սրբազան ամէնէն ձեռնհասն էր այս գործին՝ իր խոր հմտութեամբ ու անհատնում պաշարով: Օրական երկու ժամ չորս դպրեվանքցիներ աշխատցնելով շատ դիւրին էր ասանկ կարեւոր գործ մը պատրաստել, որ դպրեվանքի նեղ պիւտճէին համար հասոյթի աղբիւր մը պիտի ըլլար եւ մանաւանդ հրատարակութիւնն ալ մենք պիտի ստանձնէինք մեր դիւրութիւններով: Բայց մեր այս առաջարկը անհետեւանք մնաց եւ անկէ ի վեր ալ չհրատարակուեցաւ նոր գործ մը Դուրեան սրբազանի կողմէ, մեր իր վրայ ունեցած հաւատքն ու հիացումն արդարացնող: Ինչո՞ւ այսչափ քանքարաթաղոյց ըլլալ:

Օրմանեան սրբազան, փա՛ռք իր վրայ եղած ամբաստանութեան, որ տունը նստիլ ստիպուած ըլլալով մէկ քանի մնալու սահմանուած երկեր արտադրեց: Ուրի՞շ, քիչ մը յիշողութեանս օգնեցէք, ո՞վ կայ ուրիշ. անվերջ-անսահման դասագրքերու հեղինակները: Եւ եթէ Մխիթարեան երկու միաբանութիւններն ալ չունենայինք՝ բոլորովին ամայի պարապութեան մէջ պիտի գտնուէր ազգը:

Սահմանադրութենէն ետք մէկ-երկու տարի հերոսական ու դիւցազներգական գրականութեան մը ինկանք եւ ան ալ վերջ գտաւ, կարելի է մոտան անցած ըլլալուն համար:

Ա՞յս է մեր մտաւորական զարգացման արդիւնքը, ո՞ւր է: Եթէ առիթը ներկայանայ, մեր դրացի ազգերէն շատ զարգացած կը նկատենք զմեզ, ո՞ւր է արդիւնքը, ո՞ւր է ապացոյցը: Միտհաթ էֆենտի գրիչը ձեռքը կ'առնէր եւ վեց գրաշարի ձեռագիր կը հասցնէր: Յաճախ տարբերտարբեր նիւթերու վրայ երեք խմբագիրներու տիքթէ կ'ընէր՝ առանց չփոթելու, առանց խօսքին թելը կորսնցնելու:

Մենք ունի՞նք այս կարողութիւնով օժտուած մէկը: Շատեր կը դանգատին, թէ ժողովուրդը չի քաջալերեր հայ գրողները, որպէսզի հեղինակութիւնները չատնան: Ո՞վ կ'ըսէ, ո՞վ գիտցաւ ժողովուրդին անմիջական պիտոյքներն ու մտաւորական ճաշակը յագեցնող գործեր արտադրել եւ չքաջալերուեցաւ: Ի հարկէ հանրութիւնը այն բանին պիտի փարի, որ պէտք է, որ մատչելի է իրեն: Անպէտ բանին ինչո՞ւ դրամ յատկացնէ: Շաբաթ չ'անցնիր որ նոր հրատարակութիւն մը չգայ տպարան, խելքին փչողը գիրք մը կը գրէ, տպել կու տայ եւ մէկ-երկու շաբաթ հոն ու հոս պտտցնելէ ետք, տեսնելով որ չի ծախուիր, կը սկսի անիծել հայ ժողովուրդը, որ գրականութիւնը չի քաջալերեր:

Ազգ մը մեծ կարենալ ըլլալու համար պէտք է մեծ միտքեր արտադրէ եւ այդ մեծ միտքերն ալ մնայուն գործեր արտադրեն: Եւրոպիոյ մէջ գրագէտի, գրչի մարդու հոչակ հանողները ամէնէն քիչը 20-30 հեղինակութիւններէ ետք կ'արժանանան ճանչցուելու փառքին եւ իրենց ամբողջ կեանքին տեւողութեան մէջ կը շարունակեն գրել:

Մինչդեռ մեր մէջ երկու նորավէպ, քանի մը ոտանաւոր, մէկ քանի յօդուած գրելէ ետք ալ յափրացումը կու գայ եւ սկսնակ գրողը, ծանօթ գրագէտ ըլլալով իր փառքին գագաթնակէտը հասած, կը սկսի արհամարհանքով նայիլ գրչի արտադրութեանց վրայ ու բանի մը չի հաւնող քննադատի հովեր առնել:

Բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանց նկատելով որ մնայուն երկեր չեն արտադրեր մեր գրչի մարդիկը, յատուկ մրցանակ մը սահմանեց որպէսզի ապագայ սերունդին մնալիք հեղինակութիւնները քաջալերուին: Եւ սակայն այդ մրցանակին հաստատուելէն ի վեր, փառք Աստուծոյ, չտեսանք հրատարակութիւն մը, որ Իզմիրեանց մակդիրը կրէր իր ճակատը: Այլ ինչպէս մեր ամէն գործերուն մէջ, այս առթիւ ալ մրցանակները առաւելապէս սահմանուեցան անոնց, որոնք վարժ են ազգին դրամը քաշելու արհեստին, անշուշտ բացառութիւնները յարգելով:

***

Հանգուցեալ Միտհաթ էֆենտի շատ հայասէր էր եւ յաճախ իր գրիչը ի սպաս կը դնէր երբ հայերը պաշտպանելու առիթը ներկայանար: Մասնաւոր բարեկամութեամբ կապուած էր Կ. Փանոսեանի հետ, որուն թերթին պետական նպաստ յատկացուելուն մեծապէս աշխատեցաւ, երբ Փանոսեան նիւթական միջոցներէ զուրկ, ապրելու համար որեւէ եկամուտ չունէր: Միտհաթ էֆենտի երկար տարիներէ ի վեր Պէյքոզի իր բնակարանին մէջ լեռնէն բերած է անուշ ջուրի աղբիւր մը, զոր կը շահագործեն Մխիթար էֆենտին եւ ուրիշ հայ ընկերները: Հանգուցեալը իբրեւ հայր կը վերաբերուէր միշտ Մխիթար էֆենտիի եւ իր վաղեմի քարտուղար Մկրտիչ էֆենտիի հետ: Միտհաթ էֆենտի 70 տարեկան էր, ֆրանսերէն լեզուն սորված է Մատթէոս Մամուրեանի եղբայր Ղուկաս Մամուրեանէն, որ Միտհաթ փաշայի ալ ֆրանսերէնի դաստատուն է:

Սահմանադրութենէն ետք նորերը մասամբ լքած էին Միտհաթ էֆենտին, ինչպէս սրտի ցաւով դիտել կու տայ «Ենի կազեթա»:

18-31 Դեկտեմբեր 1912

ՄԱՅՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ԵՒ ՊՈԼՍՈՅ ՄԵԾ ԹԱՂԵՐՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԷՆ ՈՄԱՆՔ ՓԱԿՈՒԵԼՈՒ ՎՏԱՆԳԻՆ ՏԱԿ

Ո՛վ կրնար մտաբերել, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքանիստ աթոռին Մայր եկեղեցիին Մայր վարժարանը փակուելու վտանգին պիտի ենթարկուի, միմիայն հասոյթներու չգոյութեան երեսէն: Աշակերտները սովորականէն ալ առատ են: Գումգաբուի բնակչութիւնը նախորդինէն ալ աւելի հոծ է եւ բազմամարդ: Բայց հակառակ այս ամէնուն, եկեղեցիին ու դպրոցին հասոյթները նուազած են եւ կալուածներէն գանձուելիք վարձքերն ալ գրաւուած են հարկահաւաքներու կողմէ: Ուսուցիչները ամիսներէ ի վեր ամսական չեն առներ եւ եկեղեցիին վարիչները կը սպասեն, որ մարդիկը պօյքոթ ընեն, որպէսզի երեսի ջուրով կարենան դպրոցը գոցել:

Մայրաքաղաքիս չատ մը թաղերուն վիճակն ալ այսպէս է, եւ բացառութիւն ըլլալով քանի մը հարուստ թաղերը, մեծ մասամբ անվճար կը մնան ուսուցիչներու ամսաթոշակները: Գաւառացի միամիտ ընթերցողներ, որոնք հաւատք ունին թէ Ստամպոլ մեծ քաղաք մըն է եւ ամէն ճոխութիւն կը տիրապետէ հոն, քիչ մը դժուարաւ հաւատք պիտի ընծայեն այս գրուածքներուն, որովհետեւ այսօր ի պատիւ մեր գաւառացի ազգայիններուն պէտք է խոստովանինք, որ գաւառական հայ վարժարանները աւելի արդիւնաւոր են եւ շա՜տ աւելի հասոյթներ ունին, քա՛ն Պոլսոյ թաղային վարժարանները: Պոլսոյ դպրոցներուն վիճակը ողբալի կացութիւն մըն է: Ի՛նչ օգուտ որ սակայն իրողութիւն է եւ, ըստ հայկական առածին, «եկեր պատեր ճարն է հատեր»:

Ի՞նչ է այս տխուր երեւոյթին պատճառը: Ըստ մեզ, գլխաւոր պատճառը ա՛յն է, որ ժողովուրդը հաւատք չունի թաղային դպրոցներու վրայ եւ իր զաւակներուն համար վճարած դպրոցական վարձքը ճերիմէ մը կը նկատէ:

Եւ ատոր հետեւանքով ամսաթոշակներուն սակերը այնչափ նուազ են որ եթէ նոյնիսկ դպրոցները վճարող աշակերտներով լեցնային ալ դարձեալ անկարելի պիտի ըլլար ներկայ պայմաններուն մէջ դպրոց մը վարել: Երեւակայեցէք, Մայր վարժարանի երկսեռ 700 ուսանողներու մէջ հազիւ 10 հոգի կը գտնուին որ մէկ մեճիտ ամսաթոշակ վճարեն, 40-50 հոգի ալ ամսական 10 ղրուշ վճարող, իսկ մնացածները 5 եւ անկէ ալ վար՝ հաշիւի չառնելով ձրիավարժները: Թաղային միւս դպրոցներն ալ ճիշդ այս կաղապարին վրայ ձուլուած են:

Իսկ անոնք, որ վճարելու կարողութիւն ունին, կա՛մ սահմանափակ կարողութիւն մը ունենալով հանդերձ կը փափաքին, որ իրենց զաւակները պէտք եղածին պէս կըրթուելիւն մը ստանան, կա՛մ օտար վարժարան մը կը ղրկեն եւ կամ ազգային մասնաւոր վարժարաններէն մին, որոնց թիւը, փառք Աստուծոյ, այս տարի մանաւանդ աճեցաւ, բազմացաւ: Ռուս հեղինակ մը ըսած է. «Գիւղերը կը պարպըւին, քաղաքները կը յորդին»: Երեւոյթները նոյնն են պոլսական թաղային դպրոցներուն համար ալ: Թաղերու դպրոցները կը պարպուին, անհատական դպրոցները կը յորդին: Եւ ո՛չ ոք, ոչ իսկ մեծապատիւ Ուսումնական խորհուրդը այս անտեղութեան առաջքը առնել կը մտածէ:

Աչխարհ կը յառաջանայ, բոլոր հաստատութիւնները իրենց գոյութիւնը հրապուրիչ ընելու նոր միջոցներու կը դիմեն, նոյնիսկ օտար յարանուանութիւնները ամէն զոհողութեան յանձնառու կ'ըլլան՝ քանի մը մարդ աւելի իրենց եկեղեցիները քաշելու: Եւ միմիայն Պոլսոյ հայ եկեղեցիներն են որ այդ բանին հոգը չունին՝ «ուզողը թող գայ, չուզողը թող չգայ», ըսելով: Բռնապետութեան ժամանակ գոնէ քարոզի, եկեղեցական հանդէսի, ժամ երթալու տենչ մը կար, զոր օրուան պատրիարքն ալ կը հրահրէր, ամէն օր նոր-նոր առիթներ ստեղծելով:

Ազատութենէն ետք սակայն եկեղեցիին վրայ այլեւս խորհող ալ չմնաց եւ նոյնիսկ անոր պայծառութեանը մասին սիրտ հատցնող, եւ ահա այսօր ժողովուրդը ուծա-

նալով ուծանալով եկեղեցիէն այնչափ հեռացած է անկէ որ մոմագիներն ու իւղագիները սկսած են մեծ համեմատութեամբ պակսիլ:

Ուսումնական խորհուրդին պաշտօնը միմիայն վարժապետական վէճեր մտիկ ընել եւ ուսուցիչներուն վրայ սոնքալ չէ: Անիկա պէտք է լուրջ նկատողութեան առնէ դպրոցներուն չուրջ գծուած այս աւերածութիւնը եւ հիմնական դարմաններ մատուցանէ: Եթէ ոչ, դարերէ ի վեր իրենց յարատեւութիւնը չարունակող ազգային դպրոցներուն սահմանադրական ռեժիմին մէջ գոցուիլը դատապարտութիւն մը պիտի ըլլայ ընդհանուր ազգին համար:

22 Դեկտեմբեր 1912-4 Յունուար 1913

ՏԵՒՈՐԻ ՀՐՃԱՆԸ ՍԿՍԱՒ ԱՐԴԵՕՔ

Շաբթուս ամէնէն կարեւոր դէպքը եղաւ Վանի քաղաքապետ Պետրոս Էֆենտի Քափամաճեանի դաւադրական սպանութիւնը:

Դոյժը առաջին անգամ երբ հրատարակուեցաւ, իբր ոճրագործ կ'ամբաստանուէր Վանայ դաշնակցական քոմիթէն: Նոյնիսկ այս առթիւ Գարեգին անունով դաշնակցական մը եւ ուրիշ մեղսակից մը ձերբակալուած էին: Հայուն հայը սպաննելը, մանաւանդ տեւորական ճեւի տակ, այնչափ խոր զզուանք ազդած էր հանրութեան, որ Ունճեանի, Պալիոզեանի, Ժամհարեանի սպանութեանց օրերը ի՛նչ յուզում որ կը տիրէր, գրեթէ այս առթիւ ալ այն յուզումներէն աւելին սկսած էր տիրել ամէն հայու սրտին մէջ, որովհետեւ տեւորը կուսակցութիւններուն գաղտնի գործած չրջանին եթէ պարտականութիւն մը կամ գործին անհրաժեշտ մէկ մասը նկատուած ըլլայ իսկ, սահմանադրութենէն ետք, երբ գաղտնի քոմիթէներ յայտնիի վերածուեցան, այլեւս մարդ սպաննելը, կուսակցութեանց իսկ խոստովանութեամբ, ոճիրի եւ հասարակ եղեռնի հանգամանք առաւ: Եւ ահա այս պատճառով էր որ Քափամաճեան էֆենտիի սպանութիւնը միտքերու մէջ սկսաւ կասկած արթնցնել, թէ արդեօք այս տեւորը իր չարքերը պիտի ունենա՞յ: Մանաւանդ որ թուրք թերթերէ ոմանք փութացած էին գրել, թէ կառավարութիւնը անհերքելի ապացոյցներ ձեռք բերած է ոճրին Դաշնակցութեան կողմէ գործուած ըլլալուն եւ ձերբակալած է երկու դաշնակցական, իբր ոճիրին հեղինակը:

Միեւնոյն լուրերուն մէջ սակայն ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ կային, որոնցմով կարելի էր ենթադրել, թէ ոճիրը Դաշնակցութեան վերագրելը, գոնէ ըստ արտաքին երեւոյթին, չատ արդար չպիտի ըլլար: Կուսակալը Դաշ-

նակցութիւնը ամբաստանող ամէն ապացոյց ձեռք բերած է, կ'ըսէին եւ Վանի կուսակալը, որ այս պահուս իր ամէնէն պզտիկ մէկ յայողութիւնը անգամ մեծ յաղթանակ մը ցուցնելու տենչը ունի, ձերբակալած է երկու դաշնակցականներ, ո՛չ թէ զանոնք ուղղակի ոճիրին վրայ բռնելով, այլ սա՛ պատճառով, որ դաշնակցականները գլխովին հակառակ էին Պետրոս էֆենտի Քափամաճեանի, եւ դաշնակցականներու քլիւպը 15 մեթր հեռաւորութիւն միայն ունէր հանգուցեալին բնակարանէն: Ասիկա ըստ օրինի ոճիրին հետախուզութեանը մէջ կրնայ գուցէ բանի մը ծառայել, բայց այժմէն չի զօրեր որեւէ մէկը ձերբակալելու: Մարդու արիւնով իրենց վայրագ պապակը անուցանող կատաղի տեռորիստներ ամէն զոհողութեան յանձնառու կ'ըլլան, այդ գազանային արարքը գործադրելու համար: Եւ նոյնիսկ Ունճեանը, Պալիոզեանը, Ժամհարեանը եւն. սպաննողները Ամերիկայէն մինչեւ հոս եկած էին: Հետեւաբար մարդասպանի մը համար իր զոհին հեռաւորութիւնը, մօտաւորութիւնը բնաւ նշանակութիւն չունի: Բնական է, որ անոր տանը չորս կողմը պիտի սլքտար, երբ ուրիշ միջոց չունէր իր վայրագ եղեռնը ի գործ դնելու:

Հայ ազգին համար ցաւալի է անշուշտ, եթէ հաստատուի, որ Դաշնակցութիւնն է Քափամաճեանի սպանիչը: Միեւնոյն ատեն ա՛լ աւելի ցաւալի է, որ երբ Վանի կուսակալը այնչափ վարդագոյն կը ցուցնէ իր իշխանութեան շրջանակը: Ո՛չ միայն իբր հայ, այլեւ իբր օսմանցի, այս երկրին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանող անձնաւորութիւն մը կը սպաննուի չարաչար կերպով: Մենք վըստահ ենք որ Վանի կառավարութիւնը ամէնէն աւելի կը գուրգուրար հանգուցեալին կեանքին վրայ եւ Գափամաճեան էֆենտիի սպանութիւնը գուցէ մեզի չափ ալ նահանգային կառավարութեան ցաւ պատճառած է: Արդ, քաղաքի մը մէջ երբ կառավարութեան վստահութիւնը գըրաւող հայ մը անգամ ապահովութիւն չի գտներ, ի՞նչպէս կարելի է ըսել, թէ անդորրութիւն կը տիրէ այդ կողմերը:

Խնդիրը ուրիշ կողմէ մըն ալ պէտք է քննել, որ շատ

ուշագրաւ եւ աչքառու է մանաւանդ: Քազազեան էֆենտին ալ, որ Տիյարպեքիրի ամէնէն երեւելին էր ու կառավարութեան կողմէ ալ մեծապէս յարգուած անձնաւորութիւն մը, ճիշտ Քափամաճեան էֆենտիի պարագաներուն մէջ սպաննուեցաւ, գիշեր ատեն, միեւնոյն ժամուն, երբ իր տունէն դուրս ելած, այցելութեան կ'երթար ուրիշի մը: Փոխանակ ոճիրը «վուր ապալըյա»ի ձեւով իսկոյն Դաշնակցութեան կռնակը բեռցնելու, աւելի տրամաբանական, աւելի արդար չ'ըլլա՞ր խորաթափանց քննութիւն մը կատարել, թէ արդեօք այս երկու սպանութիւններն ալ միեւնոյն աղբիւրէն թելադրուած չե՞ն: Եւ թէ արդեօք մասնաւոր մարմին մը գոյութիւն ունի՞ վեց նահանգներու հայ երեւելիները յաջորդաբար անհետացնելու համար հրապարակէն: Մենք եթէ դատաւոր ըլլայինք եւ կամ իրաւագէտ, այս գիծը բնաւ ձեռքէ չէինք ձգեր, որովհետեւ ներկայ պարագային աւագ կենսականութիւն ունի:

Ուրիշ տարաճայնութեան մը նայելով, որուն ստուգութիւնը դժուար է երաշխաւորել, իբր թէ Վանի կուսակալը մահվեր մը պատրաստեր է եւ որուն մէջ նշանակուած է, թէ հայերը խիստ անդորր կեանք մը ունին Վանի եւ շրջականներուն մէջ եւ թէ այդ առթիւ թերթերուն մէջ գրուածները բոլորովին սուտ են: Քափամաճեան էֆենտին ալ որպէս թէ ստորագրեր է եղեր այդ մահվերը, եւ այս պատճառով է, որ զինքը սպաններ են դաշնակցականները: Ասիկա շատ ծիծաղելի պարագայ մըն է: Նախ՝ այլեւս այս դարուս մէջ չգիտցող չհասկցող չէ մնացած, թէ այդ կարգի մահվերներ զանոնք պատրաստել տուողին միտքի սնանկութիւնը կ'արտայայտեն, եւ երկրորդ՝ Պոլսոյ մէջ այսօր Դաշնակցութեան նեցուկը եղող ազգային վարչութեան առաջնորդ Մեսրոպ էֆենտի Գարայեան (Վճռաբեկ ատեանի անդամ), Դաշնակցութեան ամենաջերմ փաստաբանը Գրիգոր Զօհրապ, բուն դաշնակցական Յարութիւն Գալֆայեան (քաղաքապետական ժողովի մասնագէտ անդամ) եւ անոնց նման Դաշնակցութեան հետ մօտէն ու հեռուէն կապուած անձինք, որոնք պետական պաշտօններ ունին, արդեօք

պիտի մերժէի՞ն ստորագրել մահզեր մը, որուն մէջ գրուած ըլլար, թէ հայերը խիստ անդորր կ՛ապրին այս երկրին մէջ եւ որեւէ պահանջ չունին: Ապահովաբար առանց այլեւայլի պիտի ստորագրէին, նախ իրենց հացէն չզրկուելու համար, երկրորդ՝ նկատելով, որ ատանկ ողորմելի թուղթերու հաւատ ընծայող չկար այլեւս: Ուստի այս տեսակէտով ալ արդար չէ դաշնակցականները ամբաստանել Գափամաճեան էֆենտիի սպանութեանը համար:

Վանի կուսակալը կ՛երեւայ, թէ քաղաք մտնելուն պէս նախապաշարուեցաւ անգամ մը եւ գուցէ իրեն ալ առիթներ տուին նախապաշարուելու: Ի՛նչ ալ որ ըլլայ սակայն, անգամ մը սկսաւ կասկածոտ ակնոցով նայիլ մաս մը հայերու վրայ եւ դժբաղդաբար իր այդ կասկածին մէջ մխրճուեցաւ մնաց: Անշուշտ, մենք չենք կրնար երաշխաւորել կուսակալին կասկածներուն սխալ հիմի վրայ հաստատուած ըլլալը: Եւ սակայն պէտք է գիտնայ Իզզեթ պէյ, որ միակողմանի դատաստանը յաճախ սխալ ու անել ճամբու կ՛առաջնորդէ դատաւորը:

Իր կասկածները պահելով հանդերձ, անհրաժեշտ է, որ կուսակալը գինքը մօտէն շրջապատողներուն եւ իրեն հետ մտերմական կապերով զօդուողներուն հանդէպ ալ տածէ այդ կասկածը, որոնք իր Վան մտնելէն ի վեր բոլորովին չփացան:

Ներքին գործոց նախարարը յայտարարած էր, որ ի պահանջել հարկին կուսակալը պիտի արտօնէ, որ զինուորական ուժ հրաւիրէ քաղաք: Ա՛յս արտօնութիւնը ուշացած իսկ է: Եւ սակայն այդ զինուորական ուժը ի՞նչ պիտի ընէ Վանի մէջ: Արդեօք անիկա ալ ժողովրդեան մէկ մասին թե՞ր պիտի ելլէ, թէ արդարութեամբ իր պարտականութիւնը պիտի կատարէ: Ամէն պարագայի մէջ, շատ փափուկ կէտի մը վրայ կը գտնուինք եւ հեռատես, զգոյշ ու արդարակորով կուսակալներ պէտք են մեզի երկրին գոյութիւնն ու անդորրութիւնը ապահովելու համար:

***

Վերջին պահուն, «Ազատամարտ»ի հեռագրին ի պատասխան, Վանէն կը հեռագրեն, թէ դաշնակցականները չեն Քափամաճեանը սպաննողները եւ ոեւէ դաշնակցական չէ ձերբակալուած: Այս տխուր եղերերգութեան մէջ բաւական զուարճալի կատակերգութիւն մըն է «Ազատամարտ»ին հեռագիր տալ եւ պատասխան ընդունիլը: Արդեօք «Ազատամարտ» կը սպասէ՞ր, որ Վանէն գրէին, թէ «Վանի դաշնակցական կոմիտէն տեղորի ենթարկեց այն վատ, ազգադաւ եւ հայ անուան անարժան արարածը, որ Պետրոս Քափամաճեան կը կոչուի: Տեղորը յաջող անցաւ, տեղորիսթը փախաւ»: Զենք կարծեր, որ այսչափ ապուշ դաշնակցական մը գտնուէր, մանաւանդ երբ Վռամեանն ալ հոն է հիմա: Իսկ գալով ոեւէ դաշնակցականի չձերբակալուելուն. ատիկա ալ ստոյգ է, որովհետեւ ամէն ձերբակալուող արդէն իբր փոացած մէկ անդամը ամիսներ առաջ վտարուած կամ կախակայուած կը լինի դաշնակցական շարքերէն, որուն փորձերը հոս մէկէ աւելի անգամներ տեսանք եւ որոնք կախակայուած ըլլալով հանդերձ չկախակայուածներէն աւելի դաշնակցականի ամէն իրաւունք կը վայելեն դեռ:

29 Դեկտեմբեր 1912-11 Յունուար 1913

ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՍՏԱՓԱՅԼ ԼՌՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ԽՆԴՐՈՅՆ ԱՌԹԻՒ

Ազգային վարչութիւնը, հիմա սանկ մեծ գործեր տեսնող դիւանագէտի հովեր առած, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը պահէ հայկական բարենորոգմանց առթիւ, նոյնիսկ ազգը ներկայացնող երեսփոխանական ժողովին ալ խուսափողական պատասխաններ տալով ու այնպէս մը ցուցնելով, թէ ազգին մէջ արդէն մէկ քանի խելահաս անձինք կային եւ ատոնք ալ իրենք էին, որ, Դաւիթ Տէր-Մովսէսեանի յամառութեանը չնորհիւ, վարչութեան անդամ ընտրուեցան եւ իրենցմէ դուրս ոչ ոք իրաւունք ունի ազգին ճակատագիրովը զբաղելու:

Ամբողջ աշխարհ այսօր Հայաստանի բարենորոգման հարցով կը զբաղի, տեղական ու եւրոպական մամուլը ամէն օր սիւնակներ կը նուիրէ, նախարարները, դիւանագէտները, քաղաքական գործիչները Հայկական հարցը կը յեղյեղեն եւ վարչութիւն անուամբ որակուած մեր ողորմելիները, ծալլած, ծրարած ամուր մը պահած են գայն, նոյնիսկ ազգային երեսփոխաններէն ալ գաղտնի պահելով, որպէսզի ոչ ոք իմանայ: Սակայն այս խեղճ մարդիկը չեն գիտեր, թէ ի՛նչ ծանր պատասխանատուութիւն է զոր կը ստանձնեն եւ հայ ազգը ի՛նչպէս կը փակչի մարդուն օձիքին ու հաշիւ կը պահանջէ: Այսօր մութին մէջ բաներ մը գիտենք ամէնքս ալ, բայց նոյնիսկ ազգային երեսփոխաններն անգամ չեն գիտեր, թէ ի՛նչ է հայ ազգին պահանջածը՝ ինքնօրինութի՞ւն, թէ եւրոպական տէրութիւններէ երաշխաւորուած բարենորոգում: Գործին հիմը կազմող այս սկզբունքներուն մասին վիճաբանութիւններ կ'ըլլան միջազգային մամուլին մէջ եւ պոլսահայ մամուլը գործին բուն ճշմարտութիւնն ու ազգային պահանջը չի գիտեր, որ ըստ այնմ ուղղութիւն մը բռնէ: Եղա՞ւ աս, ներելի՞ է միթէ,

որ հայ ազգին գոյութեան ու հոգիին հետ անմիջական կապակցութիւն ունեցող խնդիր մը յուզուի ու հայ մամուլը ստոյգ բան մը չի գիտնայ այդ մասին:

Օտար պաշտօնակիցներ յաճախ մեզի կը դիմեն լուսաբանուելու յոյսով եւ մենք կը ստիպուինք այնպէս մը ցուցնել, թէ չենք կրնար մեր գիտցածները խօսիլ, մինչդեռ բան մըն ալ չենք գիտեր: Մնաց որ, Սիմոն եպսկ. Սեֆերեանի դարը վաղուց անցած է, որ Երուսաղէմի վերաբերող որեւէ լուրի հրատարակուելէն վախնալով գերեզմանային լռութիւն կը պահէր խմբագիրներուն առջեւ: Հիմա աշխարհի տիրապետողը մամուլն է, ասանկ ընկերական հարցեր նախ մամուլի միջոցաւ իրենց գոյութիւնը կը հիմնեն հանրային կարծիքին մէջ ու յետոյ իրաւունք կը ստանան դիւանագէտներու կանաչ սեղանին վրայ ելլելու: Արդար ըլլալու համար սակայն ըսենք, թէ վարչութիւնը մէկ-երկու անգամ հրաւիրեց մամուլի ներկայացուցիչները ո՛չ թէ ազգին այս կենսական խնդիրներուն չուրջ տեղի ունեցած պաշտօնական անցուդարձերուն մասին տեղեկութիւն հաղորդելու եւ ազգային ընդհանուր պահանջին իրազեկ ընելու համար զանոնք. ո՛չ, ո՛չ, այլ... խրատ, յորդոր տալու, որպէս թէ խրատի պէտք ունենային հայ խմբագիրները:

Արդեօք Ազգային երեսփոխանական ժողովէն տարբեր մարմին մը ունի՞նք ամբողջ թրքահայը ներկայացնող, անիկա ինչո՞ւ չի գիտնայ իր իսկ ճակատագրին համար կառավարութենէն պաշտօնապէս պահանջուածը, ինչո՞ւ չի գիտնայ, թէ իրմէ բխած վարչութիւնը ի՛նչ ընթացք կը բռնէ Հայկական խնդրին առթիւ: Ահաւասիկ ազգային երեսփոխան մը, խմբակցութեան մը լիտրը մանաւանդ՝ Դաւիթ Տէր-Մովսէսեան, որ հրապարակով կ'ամբաստանէ վարչութիւնը, թէ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած իրողութիւնները խեղաթիւրելով հեռագրած է սրբազան Հայրապետին, որ նախապէս Եւրոպիոյ Հայոց Հոգեւոր Հովուութիւնը յանձնած ըլլալով Հանդերձ Օրմանեան սրբազանի, վերջին օրերս ստիպուեր է ետ առնել իր որոշումը:

Հայրապետը խաբե՛լ. աս էր պակաս: Եւ սակայն պէտք չէ, որ այս խաբէութեան լուրը անակնկալ մը ըլլայ, քանի որ հիմա դարձեալ վարչութեան անդամ է Պալաքեան վարդապետ եւ ազգին բոլոր գործերը ընդգրկած է, որպէսզի ուրիշին բան մը չի մնայ: Սուտը Պալաքեան վարդապետի համար սովորական բան մըն է. ընթերցողներ կը յիշեն անշուշտ Բանկալթիի խնդրոյն առթիւ յիշեալ վարդապետին խմբագրատունէ-խմբագրատուն պտտելով առանց կարմրելու բացարձակ սուտեր դարբնելն ու հրատարակել տալը, հետեւաբար՝ հայ մամուլը խաբողը ինչո՞ւ չի խաբէ նաեւ հայոց հայրապետը, քանի որ ստախօսութեան նման քրէական յանցանք մը անպատիժ կը մնայ:

Զ'արժեր Պալաքեանով զբաղիլ, խնդիրը Դաւիթ Տէր-Մովսէսեանի ամբաստանութեան վրայ է, որ ոչ նուազ ծանրակչիռ է, քան Երեսփոխանական ժողովոյ մէջ ցարդ տարիներով քննութեան առարկայ եղածները: Վարչութիւնը չի կրնար օձիքը ազատել խուսափողական պատասխաններով, պէտք է պարզօրէն ու փաստացի կերպով հերքէ Տէր-Մովսէսեանի ամբաստանութիւնը: Վարչութեան ատենապետ Գարայեան էֆենտի պէտք է լաւ գիտնայ, թէ այս ազգը, որ իրեն այնչափ ծառայութիւնները մատուցանող պատուական եպիսկոպոսներուն ու պատրիարքներուն չի խնայեց երկրորդական ու երրորդական կէտերու մէջ, ամբողջ ազգը յուզող ասանկ կենսական խնդրի մը առթիւ գործուած պաշտօնական խեղաթիւրում մը բնաւ չի ներեր վարչութեան մը, որուն ատենապետին անցեալին մէջ ունեցած ազգային գործունէութիւնը անանկներու դատարանին նախագահել եղած է միայն:

Ընթերցողներ գուցէ զարմանան, թէ այսչափ իրարանցումներուն մէջ ինչո՞ւ պատրիարքին խօսքը չ'ըլլար բնաւ: Զարմանալու բան չկայ, մեր պատրիարքը ասանկ փիւրիւզլիւ գործերու համար սիրտ հատցնելիք ժամանակ չունի, գուցէ սանկ վեր ի վերոյ կերպով գիտէ, թէ Հայկական հարցը բաներ մը կ'ըլլայ կոր, լրագիր ալ չի կարդար, որ անցած-դարձածէն տեղեկութիւն ունենայ, գործը

յանձնած է Ազգային վարչութեան կենտրոնական բիւրոյին, որ ուզածին պէս կը տնօրինէ, իսկ իրեն համար եւ եղեւ առաւօտ եւ եղեւ երեկոյ օր մի, օր երեսներորդ, օր ցանկալի, մնացածը կարեւորութիւն չունի: Գափամաճեանի սպաննուիլը 15 օր եղաւ, աննշան մէկ մը եթէ ըսպաննուէր գաւառներու մէջ, պատրիարքը անմիջապէս բողոքի թաքրիրով կը դիմէր կառավարութեան եւ սակայն նորին սրբազնութիւնը գէթ երեւոյթները փրկելու մտօք առերեսոյթս թաքրիր մը իսկ չտուաւ Գափամաճեանի սպաննիչները ձերբակալելու համար, կ'երեւայ, թէ Ազգային վարչութեան կենտրոնական բիւրօն այսպէս հրահանգ տուած է իրեն:

Ո՛վ հայ ազգ, ի՞նչ կաղապարներու մէջ պիտի մտնես արդեօք դեռ: Ի՞նչ մարդիկ պիտի գործեն արդեօք քու անունովդ եւ ի՞նչ ծթռած յետադիմականներ ազատականի մորթով պիտի անցնին քու գլուխդ:

4-17 Յունուար 1913

ՄԻՆՉԵՒ ՀԻՄԱ ՈՐՊԻ ԱՊԱՍՏԱՆԱԾ Է ՀԱՅՐ

Դարերու ընթացքին մէջ Արեւելքի ծոցէն բխած են մեծ ու հուժկու ազգեր, աշխարհասասան կայսրութիւններ, որոնց քաղաքական, փառքի ու ճոխութեանց նկարագրութիւնները հիացումով կը կարդայ մարդ եւ որոնց հրաշակերտած քաղաքներուն նորանոր պեղումներով լոյս աշխարհ եկած աւերակները ու անոնց հետ խառնիխուռն գտնուող գեղարուեստական առարկաները մատ խածնել կու տան հնագէտներուն ու այս կարգի խնդիրներով զբաղողներուն: Ո՛ւր են սակայն այդ արեւելքցիները, նինուեացիները, բաբելացիները, քաղդէացիները, ասորեստանցիները, մարերը եւն. եւն., ինչո՞ւ կենդանի հետք մը իսկ չէ մնացած անոնցմէ, ինչո՞ւ չկայ այսօր ցեղ մը, ժողովուրդ մը, հոգ չէ թէ խիստ սակաւաթիւ, որ ելլայ ձեռքը կուրծքին դրած հաստատէ եւ պարծենայ, թէ ինքը կը պատկանի վերոյիշեալ մեծ ազգերէն որեւէ մէկուն: Աւա՛ղ, կ'երեւայ թէ Արեւելքը կամ արեւելեան միջավայրը ընդունակ չէ իր ծոցին մէջ երկար դարեր պահելու ազգութիւն մը, որ ներքնապէս գոյութեան ազդակ մը չունենայ, այլապէս կարելի չէ բացատրել այս երբեմնի աշխարհը դողացնող արեւելեան ազգերուն անհետացումն ու բացարձակ անմիտումը:

Այս անհետացած ազգերուն հետ բաղդատմամբ սակայն հայուն իր գոյութիւնը, ազգութիւնը, լեզուն ու ցեղային ընդհանուր յատկանիշը մինչեւ ցայսօր կարենալ պահելը խիստ ուշագրաւ պարագայ մըն է, որուն կարեւորութիւնը ալ աւելի կը շեշտուի, երբ նկատողութեան առնուի, որ 1.000-1.300 տարիներէ ի վեր հայը ո՛չ միայն քաղաքական թշնամիներուն կուրծք տուած է, այլեւ ըստիպուած է պայքարիլ կրօնական թշնամիներուն դէմ ալ՝ սկսելով կրակապաշտ պարսիկներէն մինչեւ Թիմուրլենկ եւ անկէ ալ մինչեւ ցայսօր:

Իրաւ է որ պատերազմները, կռիւները, պայքարները շատ սուղի նստած են հայուն, խլած են անոր ձեռքէն իր սեփական թագաւորութիւնը, գահը, գաւազանը, հարիւրաւոր չէն, ճոխ ու բազմամարդ քաղաքները, արգաւանդ ու բարեբեր հողերը, հնձած կոտորակած են բնակչութիւնը, բռնադատած են հայ ընտանիքները գաղթել ամիսներով հեռու երկիրներ եւ այսպէսով 50 միլիոնանոց հայ ժողովուրդին թիւը իջած է 5 միլիոնի, անհետացած է ազգային հարստութիւնը, ժողովուրդը տարիներով ետ մնացած է եւրոպայի օրուան զարգացումէն: Այո՛, ասոնց ամէնքը եղած են, բայց հայը փոխանակ արեւելեան ուրիշ մեծ ազգերու նման ի սպառ կործանելով աշխարհի վրայէն անհետանալու, յաջողած է պահել իր ազգութիւնը, լեզուն, ընտանեական յատկանիշը եւ հայը ճշդորոշող բոլոր յոռի կամ բարի նշանները: Հոգ չէ թէ Պիրմանիոյ Ռանկուն քաղաքը եւ կամ Ափրիկեան Տրիպոլսոյ մէկ անկիւնը ինկած ըլլայ ան, բաւական է, որ 7-10 ընտանիք ըլլան, իսկոյն հայ մատուռ մը, կողքին դպրոց մը, անկէ ասկէ ճարուած քահանայ մը եւ ահա հոն ալ կենդանի է հայը՝ իր լեզուով, իր գիրով, իր խաչով-աւետարանով, մասով ու նշխարով:

Եւ հոս է գաղտնիքը, եղբայրնե՛ր, ո՛վ հայ եղբայրներ, հայութեան անկորուստ մնալուն գաղտնիքը: Մենք եկեղեցի մը ունինք, զոր սիրել սորվեցուցած են մեր ծնողները, նոյնիսկ անուս ու տգէտ ծնողներն անգամ: Աւտուն անոնց հոգը եղած է կանուխ արթնցնել մեզ ու եկեղեցի ղրկել, մենք աչքերնուս մէկը բաց, մէւսը խուփ, վազած ենք եկեղեցի ու անոր մթնշաղ ստուերներուն տակ սկսած ենք երգել գիշերային ժամերգութիւնները: Այս պատճառով ամէն հայ քիչ մը տիրացու է եւ պէտք է որ ըլլայ, բաղաձայն կամ ձայնաւոր: Եկեղեցիին մթնոլորտը մեր մանկութենէն իսկ մեր տուներուն չափ հաճելի, նուիրական եւ սուրբ դարձած է մեզ համար եւ այս պատճառով ո՛ր քաղաքը որ երթայ հայը նախ անպատճառ եկեղեցին կ'այցելէ, հանրային այդ հաւաքավայրը իր ընտանի յարկը կը նկատէ եւ հոն կը յուսայ գտնել անծանօթ քաղաքին մէջ

իրեն առաջնորդող բարեկամներ եւ իր քայլերը ուղղող ազգակիցներ, եւ յաճախ չի սխալիր՝ դէթ Անատոլուի եկեղեցիներուն մէջ:

Եկեղեցին հայուն ապաստանարանը դարձած է ամէն պարագայի մէջ եւ ամէն առթիւ անիկա միութեան գիծ մը եղած է բոլոր ազգակիցներու միջեւ, որոնք ժառանգական ունակութեամբ մը սորված են հոն հաւաքուիլ ամէն առտու գործի չգացած եւ ամէն իրիկուն գործէ վերադարձին: Եւ գիտէ՛ք, ասիկա ի՛նչ անքակտելի կապ մըն է մանաւանդ քիչ մը տկար ազգերու համար: Մարդ ամէն օր իրեններուն հաւաքական միութեանը համեմատաբար ստուար թիւը տեսնելով ներքին քաջալերանք մը կը զգայ եւ ա՛լ աւելի սերտիւ կը փարի եկեղեցիին ու ազգութեան: Կիրակի ու տօն օրերը մանաւանդ անխուսափելի է հայուն համար եկեղեցի այցելելը. այն տեղի ընդհանուր եղբայրակցութեան չմասնակցողը կարծես զրկուած կ՛ըլլայ նաեւ օրուան խրախճանութեան հաճոյքը ըմբոշխնելէ:

Ա՛խ, ի՛նչ համբուրելի զգացումներ, որ մեր նախահայրերը գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար որդւոց յորդի ժառանգուիլուն ձգած են մեզ ու սերմանած են մեր մտքերուն մէջ: Եթէ եկեղեցիին հանդէպ այս զգացումը չըլլար ո՞ւր պիտի գտնէիք այսօր դուք հայուն հեռքը, ո՞վ, ի՞նչ ուժ պիտի կրնար մէկ վայրի մը մէջ ամփոփել կոտորածներէն, հալածանքներէ, սուրերէ ու սրածութիւններէ մազապուր ազատած հայութեան բեկորները ու անոնցմէ ամբողջութիւն մը կազմել, եթէ չըլլար Հայ եկեղեցին:

Եկեղեցին չէն ու պայծառ պահել՝ այս եղած է հայուն մտասեւեռումը տղայ հասակէն սկսեալ, որովհետեւ եկեղեցին մինակ աղօթավայրը չէ հայուն, այլ անիկա բիւրեղացումը, մարմնացումը, խորհրդանիշը եղած է հայ ազգին ամբողջութեան: Եկեղեցիին մէջ հայը լիուլի կ՛ըմբոշխնէ իր գոհար գրականութիւնը, որովհետեւ հոն կարդացուածներուն ամէնքն ալ Ոսկեդարու գրաբարով խմբագրուած են ու հայ գրականութեան գլուխ-գործոցները կը ներկայացնեն: Եկեղեցիին մէջ է որ հայը կը վերյուշէ իր ազգային անցեալը, հո՛ն է որ կը դրուի իր հայ օճախին հիմնաքարը, հո՛ն է որ կը լսէ ճարտար բեմբասացին սրտապընդող խօսքերը, մէկ խօսքով, հո՛ն է որ կը վերանորոգուի իր կեանքը: Եւ եկեղեցիի հովանիին տակ հայը անխուսափելի կերպով կը գտնէ կրթական յարկը, որ անայլայլ կերպով մինչեւ ցայսօր մեզի հասցուց հայ լեզուն ու դպրութիւնը, որ սերունդներ դաստիարակելով միջոց տուաւ հայուն իր բնական ուշիմութիւնը ա՛լ աւելի զարգացնելու եւ առեւտրական հրապարակներէն յաճախ յաղթական ու պարզերես դուրս գալու:

Հետեւաբար եկեղեցին հայուն ո՛չ միայն աղօթավայրն է, այլ անոր ընդհանուր գոյութիւնն է: Հասկնալու համար եկեղեցիին մեծութիւնն ու հայ ազգին համար ունեցած աւագ կարեւորութիւնը, պէտք է տարիներով ետ երթալ համիտեան այն չարաշուք օրերուն, երբ երկու հայ իրարու քով չէր կրնար գալ, հայուն անցեալ պատմութիւնը բերանը առնողը մահուան կը դատապարտուէր եւ որեւէ բեմէ հայերէն լեզուով երկու խօսք արտասանել փորձողին վախճանը զընտան էր: Այդ արհաւիրքի օրերուն ի՞նչ ըրաւ հայը. բռնապետութեան հալածանքին չենթարկուելու համար հաւաքոյթներ չկազմեց, ազգային անցեալ պատմութեան վրայ չխօսեցաւ, բեմական կեանք չյարդարեց: Այս ամէնուն փոխարէն սկսաւ եկեղեցի յաճախել, մայրս մեր սուրբ եկեղեցի, որ հայուն ամէն ճաշակին գոհացում կու տայ, ամէն պիտոյքը կը լրացնէ: Հայը այս դարաւոր սրբավայրին մէջ գտաւ իր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, ժամերով մէկտեղ ապրեցաւ միեւնոյն մթնոլորտին մէջ, գաղափարի փոխանակութիւններ կատարեց եւ ճարտար քարոզիչը ժողովրդեան ամէն բան բացատրեց սքօղուած ձեւերով ու հայուն միայն հասկընալի ոճով:

Եւ Համիտ գիտնալով ասոնց ամէնքը չկրցաւ արգիլել հայը եկեղեցի յաճախելէ:

Արդ ասոնց ամէնքը նկատողութեան առնելով

դիւրին է եզրակացնել, թէ երբ մեզմէ տասնապատիկ զօրաւոր արեւելեան ազգեր անհետացած են ի սպառ, ու հայը կրցած է իր հնութիւնը պահել ազգութիւնովը, լեզուովը, գրականութիւնովն ու հայկական յատկանիշներովը, ուրեմն անոր միակ ազգակն ու ապաստանարանը հայ եկեղեցին եղած է:

Հայե՛ր, չխաբուինք մնամէջ վարդապետութիւններէ, անոնք որ եկեղեցիէն ուծացնել, պաղեցնել կ'ուզեն հայը՝ զայն ուծացնել, պաղեցնել կ'ուզեն նաեւ իր ազգէն, որովհետեւ առանց Հայ եկեղեցիի, հայ ազգ չկայ, առանց հայ ազգի ալ՝ Հայ եկեղեցի: Այս երկուքը յաւէտ անբաժան են իրարմէ:

5-18 Յունուար 1913

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումը, որ պատահած էր Յուլիս 1908-ին, այս երկրի պատմութեան մէջ իր նախադէպը չունեցած եւ չունենալիք փայլուն, աւա՛ղ կարճ, յոյսերու շրջան մը կը պարգեւէ արեւմտահայ հասարակական կեանքին: Մամուլը, որ համիտեան բռնապետութենէն վերջ անցեալին հետ անհամեմատելի ազատութիւն մը կ'ապրէր, այդ յոյսերուն, ինչպէս նաեւ նախ համրօրէն, հետզհետէ բացայայտ ձեւով ինքզինք զգացնել սկսած յուսալքութեան արտայայտութիւններուն արձանագրողը պիտի դառնար:

Միսաք Գօչունեան, Քասիմ, որ յայտնի լրագրող, վիպագիր ու ազգային գործիչ մըն էր այդ թուականներուն, «Ժամանակ» անուն իր թերթը կը հրատարակէ Հոկտեմբեր 1908-էն սկսեալ: Առաջին իսկ օրերէն ան կը սկսի տեղի ունեցող իրադարձութիւններուն վերաբերեալ գրել իր յօդուածները՝ «Օրւան մտածումներ» ընդհանուր խորագրին տակ, մինչեւ իր հիւանդութիւնն ու մահը, այսինքն 1913-ի առաջին ամիսները: Այս հատորը ի մի կը բերէ ու կողքի մը տակ կը հաւաքէ «Օրւան մտածումներ»ին մեծագոյն ու կարեւոր մէկ մասը, որ վստահաբար պատմական արժէք մը կը ստանայ իր ներկայացուցած անձերուն ու անցքերուն մասին տուած տեղեկութիւններով, կատարած մեկնաբանութիւններով:

Այս բաժինը նպատակ ունի այդ անձերն ու անցքերը ծանօթացնել հետաքրքիր ընթերցողներուն, քանի որ չուրջ 100-ամեայ անցեալ մը անծանօթի վերածած է հոչակաւորները եւ մոռացութեան մատնած որոշ պատմական անցքեր: Դժբախտաբար եղան անձեր ու անցքեր ալ, որոնց մասին չկրցանք հայթայթել հարկաւոր տեղեկութիւնները:

Այս բաժինը պատրաստելու ընթացքին մեր գլխաւոր աղբիւրը բնականաբար եղաւ «Ժամանակ»ի 1908-1913 թթ. հաւաքածոները: Որպէս աղբիւր ունէինք նաեւ տպագրեալ ու համացանցային հանրագիտարաններ: Ձեռքի տակ ունէինք նաեւ հետեւեալները. Թէոդիկի «Ամէնուն տարեցոյցը»ն, «Ցուշարձան նահատակ մտաւորականութեան»ը (Երեւան, 1991), ս. Փրկիչ հիւանդանոցի տարեգիրքերը, Մաղաքիա արք. Օրմանեանի «Ազգապատում»ը (յատկապէս Գ հատորը, ս. Էջմիածին, 2001), Գէորգ Բամպուքճեանի «Հայերը՝ իրենց կենսագրութիւններով»ը (Պոլիս, 2003 -թրք.-), Ռ. Ց. Գէորգեան-Փ. Պ. Փապուճեանի «Հայերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 1915-ի նախօրեակին»ը (Պոլիս, 2013 -թրք.-), «Օրլանտօ Քարլօ Քալուճենոյի բացիկներու հաւաքածոյով՝ հայերը Թուրքիոյ մէջ 100 տարի առաջ» (խմբագիր՝ Օսման Քէօքէր, Պոլիս, 2005 -թրք.-), Արամ Անտոնեանի «Պալքանեան պատերազմը»ն (Պոլիս, 2002 -թրք.-), Արսէն Աւագեան-Կայծ Մինասեանի «Հայերը եւ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը»ն (Պոլիս, 2005 -թրք.-), Երուանդ Օտեանի «Մեր երեսփոխանները, մեր Ազգային ժողովը»ն (աշխատասիրութեամբ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 1999), Ալբերտ Շարուրեանի «Գրիգոր Զօհրապի կեանքի եւ գործունէութեան տարեգրութիւն»ը (ս. Էջմիածին, 1996), Կոմիտաս վարդապետի «Նամականի»ն (աշխատասիրութեամբ Գուրգէն Գասպարեանի, Երեւան, 2009), Շնորհք արք. Գալուստեանի «Համաքրիստոնէական սուրբեր»ը (Պոլիս, 1978), «Հայազգի սուրբեր»ը (Պոլիս, 1982) եւլն.:

Պարտ է ինձ շնորհակալութիւն յայտնել Վիեննական Մխիթարեան միաբանութեան եւ իր գերյարգելի հայրերուն, արժ. տ. Գրիգոր աւ. քհնյ. Տամատեանին, Վարդան Մատթէոսեանին, Արծուի Բախչինեանին, Արփի Թոթոյեանին, Մուհամմետ Ճէյհանին, Թոլկա Ճորային, «Արաս» հրատարակչատան յարգարժան խմբագրութեան, որոնք ձեւով մը դիւրացուցին կատարուած աշխատանքը:

Ս. Տ.

ԹԷ Ի՞ՆՉ ՇԱՀԵՑԱՆՔ ԱԶԱՏՈՒԹԵՆԷՆ
(ԷՋ 29-34)

«Կրակին մէջէն» - Միսաք Գօչունեանի թերթօն-վէպը՝ հրատարակուած «Ժամանակ»ին մէջ, 15-28 Հոկտեմբեր 1908-էն մինչեւ 6-19 Մարտ 1909-ը: Առաջին գիրքով լոյս տեսած է 2010-ին, Երեւանի մէջ, Սեւան Տէյիրմենճեանի աշխատասիրութեամբ:

«Մեծն Ներսէս» եւ «Աղշակ Բ» - պատմական նիւթով ողբերգութիւններ, որոնք յաճախ կը բեմադրուէին հայրենասիրական զգացումներ արծարծելու համար հասարակութեան մօտ:

... չորս միլիոննոց ազգի մը մէջ - նկատի ունի Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս ապրող հայութիւնը:

Յուլիս 11 - Օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակման թուականը, 1908-ին:

... 600 տարի առաջուան - կ'ակնարկէ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան, որ գոյատեւած էր 1198-1375 թթ. միջեւ:

... մեր երկու ՀԱՐԻՒՐ ՀԱԶԱՐ հայ եղբայրներուն: - Նկատի ունի համիտեան ժամանակաշրջանի նահատակները:

Ազգային սահմանադրութիւն - Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող հայութեան ներքին կեանքը կանոնաւորող փաստաթուղթ, որ ընդունուած էր 1863-ին:

Օսմանեան սահմանադրութիւն - Հռչակուած էր 1876-ին Ապտիւլ Համիտի կողմէ, սակայն վերջինս ալ զայն կախակայած էր 1878-ին: 30 տարուան բռնապետութենէ վերջ սահմանադրութիւնը վերահռչակուեցաւ 11 Յուլիս 1908-ին:

... երկու չաբաթ միայն կայ երեսփոխանական ժողովին բացման ... - Օսմանեան խորհրդարանը իր դռները պիտի բանար 17 Դեկտեմբեր 1908-ին:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՊԱՆԴԱ
(ԷՋ 40-44)

Ցօդուածի հրատարակութենէն աւելի քան երկու տարի անց, 2-15 Ապրիլ 1911-ին, կը յայտարարուի հայկական դրամատուն մը հիմնադրութիւնը՝ Օսմանեան Առեւտրական ընկերութիւն անունով: Օսմանեան դրամատունը գործնական հոգածութիւն կը ցուցաբերէ ձեռնարկին հանդէպ՝ ստանձնելով

ընկերութեան բաժնեթուղթերուն ստորագրութեան գործառնութիւնը՝ Պոլսոյ, գաւառներուն եւ Եւրոպայի իր մասնաճիւղերուն մէջ: Հայկական դրամատան դրամագլուխն էր 100 հազար ոսկի: Հայկական դրամատան յայտագիրն ու կանոնագիրը «Ժամանակ»ին մէջ կը հրատարակուի 15-28 Ապրիլ 1911-ին եւ յաջորդող երկու օրերուն: Հայկական դրամատան հիմնադիրներն էին Ա. Արսէն, Արթին Ասլանեան, Գէորգ Ասլանեան, Ստեփան Աստարճեան, Մագսուտ Շահպազ, Պ. Տէյիրմենճեան եւ որդ., Գէորգ Տեմիրճեան, Միհրան Տէր-Ներսէսեան, Նասիպ Ց. Ճեզվեճեան, Զ. Ճշմարտախօսեան, Ց. Էսաեան եւ եղբ., Արտաշէս Ցընտըքլեան, Արամ Հալաճեան, Արտաշէս Հիւրմիւզ, Իբրանոսեան եղբարք, Սիմոն Քայսերլեան, Թ. եւ Ե. Գարակէօզեան, Տիգրան խան Քելեկեան, Ցարութիւն Քընաճեան որդիք, Խաչիկ Գէորգեան, Արմենակ Մանուկեան, Մկրտիչ Մանուկեան, Մկրեան եւ Պասմաճեան, Ցր. Ն. Մոստիչեան, Գառնիկ Սարգիսոֆ, Հեթում Սեթեան, Հ. եւ Մ. Սթամպոլլըեան, Արմենակ Թաշճեան, Թահթապրուն եղբարք, Ցարութիւն Դիմաքսեան, Ալիքսան Թոփալեան եւ Գէորգ Թոփալեան:

«Վինըր պանք» - *Wiener bank Verein հիմնադրուած է 1869-ին: «Տօյչէ պանք»ին հետ միասին նիւթապէս օժանդակած է Օսմանեան երկաթուղիներու կառուցման աշխատանքին: Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին մասնաճիւղը բացուած է 1906-ին:*

«Օրիանթ պանք» - *Deutsche Orient Bank 1870-ին հիմնադրուած է Պերլինի մէջ: 1888-էն սկսեալ յարաբերութիւն ունեցած է Օսմանեան կայսրութեան հետ: Կ. Պոլսոյ մէջ առաջին մասնաճիւղը բացուած է 1909-ին, Սիրքեճի: Կեդրոնական դեր ունեցած է Պաղտատի երկաթգծի կառուցման մէջ:*

ԱՆՋՐԵՒԷՆ ՓԱԽԱՆԱՌ, ԿԱՐԿՈՒՏԻ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆԱՌ (էջ 45-49)

Շապին Քարահիսարի մեպուսին... - *Օսմանեան նորընտիր խորհրդարանի Դ նիստին, որ տեղի կ'ունենայ 10-23 Դեկտեմբեր 1908-ին, կը շարունակուի երեսփոխաններու ընտրական տեղեկագրերուն վաւերացումը: Երբ կարգը կու գայ Շապին Քարահիսարի երեսփոխան Մուսթաֆա Սերտարզատէի, խորհրդարանի ատենադպիր Արիֆ Հիքմեթ պէյ կը յայտնէ, թէ Սեբաստիոյ հայոց առաջնորդը հեռագրով մը բողոքած է այս ընտրութեան դէմ՝ ընտրեալը ամբաստանելով իբրեւ ժողովուրդը կեղեքող բռնակալ մը: Բուռն վիճաբանութիւններ տեղի կ'ունենան, քանիցս կ'արտայայտուի նաեւ Գրիգոր Զօհրապ, ի վերջոյ սակայն խորհրդարանը կը վաւերացնէ Սերտարզատէի ընտրութիւնը: «Ժամանակ»ի 12-25 Դեկտեմբեր 1908-ին թիւին մէջ կը հրատարակուի յօդուած մը՝ «Շապին Քարահիսարի մեպուսը. պէտք է դուրս վտարել այդ մարդը խորհրդարանէն» խորագրով՝ «Շ. Քարահիսարցի մը» ստորագրութեամբ:*

Հայոց առաջնորդը պաշտօնապէս բողոքեց... - *Շապին Քարահիսարի առաջնորդն էր Սմբատ ծ. վրդ. Սաատեթեան:*

Տիյարպեքիրի երեսփոխանին պատմութիւնն ալ կարդացէք: - *Տիյարպեքիրի երեսփոխան Փիրինճճիզատէ Արիֆ էֆենտիի մասին նոյն օրուան «Ժամանակ»ին մէջ հրատարակուած է յօդուած մը՝ «Բանտի յիշատակներէս. Փիրինճճիզատէ Արիֆ էֆենտի» խորագրով, Տ. Ս. Շեփիկլեան ստորագրութեամբ: Երեսփոխանը կ'ամբաստանուի որպէս կազմակերպիչը ոճրագործութեան մը:*

Շեֆիք էլ Մուայեթը վտարուեցաւ... - *Հալեպի երեսփոխան ու Ռեժիի քոմիսէր Շեֆիք էլ Մուէյեթի երեսփոխանութեան չընդունման պատճառն էր յիշեալ հաստատութեան մէջ ամսակառնաւոր պաշտօնեայ ըլլալու հանգամանքը, ինչ որ հակասութեան մէջ էր սահմանադրութեան հետ: Ան կ'ամբաստանուէր նաեւ ոճրագործութեամբ:*

... Սեբաստիոյ հայոց առաջնորդին ... - *Թեմի առաջնորդն էր Թորգոմ ծ. վրդ. Գուշակեան:*

... ու Եուսուֆ Շեֆվանի արտաքսումը... - *Պենկազիի երեսփոխան Եուսուֆ Շեֆվանի դէմ ալ կային գանգատագրեր: Համիտեան բռնատիրութեան միջոցին ան եղած էր լրտես, իր անունը սոսկում կը պատճառէր հասարակութեան մէջ: Ան կ'ամբաստանուէր նաեւ ընտանեկան խարդաւանքով մը եւ այս պատճառով դատական ատեաններու ալ ներկայացած էր: Շեֆվանի «յոռի արարքներուն պատճառաւ» իր ալ երեսփոխանութիւնը չէր վաւերացուած խորհրդարանին կողմէ: Պէտք է ըսել սակայն,*

թէ Շեթվան աւելի վերջ կը վերընտրուի ու աթոռ կը զբաղեցնէ խորհրդարանին մէջ:

Ազգային երեսփոխանական ժողով - Ազգ. սահմանադրութեամբ նախատեսուած գլխաւոր մարմիններէն մին, որ կը բաղկանար 140 երեսփոխաններէ, հոգեւորական թէ աշխարհական, պոլսեցի թէ գաւառացի: Կը կոչուէր նաեւ Ազգային ժողով, Ազգային ընդհանուր ժողով:

Օրմանեանի հաշուետուութիւն - Մաղաքիա արք. Օրմանեան իբրեւ նախկին պատրիարք հրաւիրուած էր հաշուետու ըլլալու Ազգային երեսփոխանական նորակազմ ժողովին առջեւ, իբեն ուղղեալ ինչ ինչ ամբաստանութեանց համար:

Երուսաղէմի խնդիր - Երուսաղէմի վանքին շուրջ կիրքերը միշտ ալ յուզուած եղած են: Այդ օրերուն՝ Նոյեմբեր 1908-ին, ոմանք, միաբան թէ աշխարհական, յարձակած էին վանքին վրայ ու ծեծրուտի Ցարութիւն Վեհապետեան պատրիարքը դուրս հանելով սպառնացած էին նոյնիսկ զինքը ծեծել: Ցարութիւն պատրիարք հրաժարական ներկայացուցած էր: Ազգային երեսփոխանական ժողովը կազմած էր յատուկ քննիչ յանձնախումբ մը՝ խաղաղեցնելու համար երուսաղէմի կացութիւնը:

Ժէօն Թուրք - Երիտասարդ թուրքեր, ածական մը որ կը տրուէր ընդդիմադիր ու նորարար գործիչներուն, որոնք տարիներ շարունակ մաքառելէ ետք օսմանեան բռնապետութեան դէմ, ձեռք առած էին երկրի իշխանութիւնը:

սրբազան պատրիարքը - Շրջանի պատրիարքն էր Մատթէոս Գ Կ. Պոլսեցի (Իզմիրլեան):

Ի՞ՆՉ ԶԻՐՔԵՐՈՎ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՄԸ ՊԷՏՔ ՈՒՆԻՆՔ (էջ 50-54)

Ալեքսան էֆենտի Թոփալեան ասկէ երկու տարի առաջ... - Ալեքսան Թոփալեան նման յայտարարութիւն մը կատարած է Ազգ. երեսփոխանական ժողովի Գ նիստին, 15-28 Հոկտեմբեր 1908-ին: «Ես հաւատացած եմ որ Իզմիրլեան սրբազան պէտք է պատրիարք ըլլայ, որովհետեւ Պոլսոյ աթոռին վրայ իրեն պէս երկաթէ կամքով մէկու մը պէտք ունինք: Այս պատճառով ես մտադրած եմ իմ քուէս տալ Ազգ. ժողովի երկրորդ ընտրելիին,

այսինքն Դուրեան սրբազանին»: Ժողովականներու մեծամասնութիւնը դէմ կ'արտայայտուի այս տեսակէտին: Անցեալ նիստին մեծամասնութեան հաւանութեամբ որոշուած էր, թէ Պոլսոյ պատուիրակները պիտի շարժին միասնաբար՝ քուէարկելով յօգուտ Իզմիրլեանի, հետեւաբար Թոփալեան կը հրաժարի կաթողիկոսական պատուիրակութենէ:

Եւ հիմա որ Իզմիրլեան հայրիկ ընտրուեցաւ ու վաւերացուեցաւ... - Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց կաթողիկոս կ'ընտրուի 1 Նոյեմբեր 1908-ին: Ռուսաստանի ցարին կողմէ իր ընտրութեան վաւերացումը կը յայտարարուի 29 Դեկտեմբեր 1908-11 Յունուար 1909-ին:

... խաթարուած առողջութիւնն ալ ... - Իզմիրլեանի նիհարակազմ մարմինը կը տառապէր մոթթախտէ, ունէր սրտի բաբախում, անքնութիւն եւ անարիւն էր: Բժիշկները համամիտ չէին իր Պոլսէն մեկնումին՝ վախնալով որ կլիմայի փոփոխութիւն մը բոլորովին անկողին ձգէ զինքը ս. Էջմիածնի մէջ:

... դարմանող բժիշկները... - Իզմիրլեանի բժիշկներն էին՝ Եաղուպեան, Թորգոմեան, Սեդրոսեան եւ Պեզպեան: Անոնք յայտնած էին, թէ նախքան պաշտօնի ձեռնարկելը նորընտիր կաթողիկոսը հարկ է անցնի բժշկական խիստ քննութենէ մը, ենթարկուի դարմանումի եւ կատարելապէս կազդուրուելէ ետք սկսի իր պաշտօնին:

Ինչո՞ւ ծաղրել Բերայի քարոզիչը ... - Նկատի ունի Հմայեակ եպսկ. Դիմաքսեանը:

Ինչո՞ւ անտեսել Պրուսայի առաջնորդը... - Նկատի ունի Յովհաննէս եպսկ. Արշարունին:

Ինչո՞ւ կախակայել Կեսարիոյ առաջնորդը... - Նկատի ունի Տրդատ եպսկ. Պալեանը:

... չէ յօժարած նահատակ Ժիրայրը թաղել ազգային գերեզմանատան մէջ: - Ցեղափոխական անունով Ժիրայր, աւազանի անունով Գալուստ Պոյաճեան, ժողովուրդի կոչմամբ՝ Զելլօ կամ Մորուք: Հաճընցի էր, համալսարանական կրթութիւն ստացած՝ Գերմանիոյ մէջ: Կեսարիան եւ շրջակայ գիւղերը կը կազմակերպէր յեղափոխութեան համար, 1890-ականներու սկիզբները: 1890-ին կախաղան կը հանուի: Երբ զինուորները իր մարմինը

եկեղեցի կը տանին, հոն կ'առարկուի, թէ ան բողոքական է, հետեւաբար պէտք է տանիլ անոնց քով: Վերջապէս կը թաղուի բողոքականներու գերեզմանատունը, Տոզլաթի մէջ:

ԶԻՆՈՒՈՐ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱ՞Ն ՔԷ ՈՉ
(Էջ 55-58)

«Մաւզեր» - *1811-ին հիմնադրուած գերմանական զինագործարան:*
«Մաթթինկ» - *Անգլիական զինատեսակ մը:*
Խոտոխէ վարժարան - *1908-էն ետք միջնակարգի եւ լիսէի կըրթութիւն մատակարարող վարժարաններ (միջնակարգի երեք կարգերը, լիսէի նախապատրաստական եւ երեք կարգերը):*

ԻՆՉՈ՞Ւ ԿԸ ԳԱՂԹԵՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐԷՆ
(Էջ 59-65)

«Սապահ» - *1875-1922 թթ. միջեւ հրատարակուած օրաթերթ, որու արտօնատէրն էր Միհրան Նագաշեան: Թերթին խմբագիրներէն եղած է Տիրան Քելեկեան:*
... Սեբաստիայէն թերթիս ղրկուած այն լուրը... - *Կ'ակնարկուի հետեւեալ լրատուութեան՝ հրատարակուած 9-22 Յունիս 1909-ին: «Սեբաստիայէն կը գրեն.- Սեբաստիոյ Հայը յուսահատօրէն իր փրկութիւնը ազգակործան գաղթականութեան մէջ գտած է: Օրական 20-60 հոգի կը գաղթեն դէպի կորստեան երկիրը, Ամերիկա: Ասոր պէտք է ուշադրութիւն դարձնէ Պոլսոյ ազգային իշխանութիւնը եւ մեր յարգելի երեսփոխանն ալ պէտք է խորհի որ եթէ այսպէս շարունակուի, զինքը երեսփոխանութեան աթոռ բազմեցնելու բաւականաչափ հայ փոխանորդեալ պիտի չի կրնայ գտնել Սեբաստիոյ մէջ»:*
«Օսմանիշէր լօյտ» - *(Osmanischer Lloyd) Պոլիս հրատարակուող գերմանալեզու օրաթերթ, 1908-էն մինչեւ 1918-ը:*
Պատերազմական առեւտուր - *Մարտ 31-ի հակակառավարական ապստամբութենէն ետք Պատերազմական առեւտուր հաստատուած էր մայրաքաղաքին մէջ: Պատերազմական երկու առեւտուրներ ալ կային Կիլիկիոյ մէջ՝ քննելու համար Առանայի կոտորածներուն հանգամանքները:*
Ներքին գործոց նախարարը... - *Մայիս-Օգոստոս 1909-ին ներքին գործոց նախարարն էր Մեհմետ Ֆերիտ փաշա:*
Ապրիլի ջարդեր - *Կ'ակնարկէ Առանայի կոտորածին: Առաջին ջարդը սկսած էր Ապրիլի 1-ին, իսկ երկրորդը՝ Ապրիլի 12-ին:*

ՊԷՏՔ Է ՈՐ ՊԱՊԻԿԵԱՆ ԷՖԵՆՏԻ ԽՕՍԻ
(Էջ 66-69)

Սուլթան Ահմեթի ժողովրդային պալատ - *Համալսարանի նախկին շէնքը, որ տրամադրուած էր երեսփոխանական ժողովին: Պալատը, զոր ժթ դարուն կառուցած էր Ֆոսաթի, հրոյ ճարակ դարձած է 1933-ին:*
... ու մամուլին յայտարարեց ... - *Առանայի հայոց ջարդին առաջին արձագանգները Պոլիս կը հասնին 2-15 Ապրիլ 1909-ին: «Ժամանակ» «Մեծ յեղափոխութիւն Առանայի մէջ» խորագրով ու «Օսմանլը» թերթին յենլով կը փոխանցէ լուրը՝ միաժամանակ յայտնելով, թէ պատրիարքարան դեռ որեւէ հեռագիր հասած չէ: Յաջորդող օրերուն կը հաղորդուին դէպքին մանրամասնութիւնները, երբ Կիլիկիոյ կոտորածին առթած սարսափը հետզհետէ կը հասնի նաեւ մայրաքաղաք: Կը կազմուի Առանայի քննիչ յանձնախումբ մը, որուն յանուն կառավարութեան մաս կը կազմեն Ցարութիւն Մոստիչեան, Ֆայիք պէյ, իսկ յանուն երեսփոխանական ժողովին՝ Ռոտոսթոյի երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան եւ Քասթամոնուի երեսփոխան Եուսուֆ Քեմալ պէյ: Յանձնախումբը Պոլիսէն Առանա կը մեկնի 11-24 Մայիս 1909-ին, երկաթգիծով, ու տեղ կը հասնի վեց օրէն: Պապիկեան 19 Յունիս-2 Յուլիս 1909-ին, ուրբաթ, ճամբայ կ'ելլէ՝ Առանայէն վերադառնալու համար Պոլիս: Ըստ Եուսուֆ Քեմալ պէյի երեսփոխանական ժողովին ուղղեալ հեռագրին, այս կանուխ հեռացումը ունէր առողջական եւ այլ պատճառներ: Իսկ «բամբասանքները» կ'ըսէին, թէ քննիչներու միջեւ անհամաձայնութիւն ծագած է, քանի որ Պապիկեան ընդդիմադիր կեցուածք մը որդեգրած էր: 25 Յունիս-8 Յուլիս 1909-ի թիւով «Ժամանակ» կը տեղեկացնէ, թէ Պապիկեան երկու շաբաթ վերջ իր տեղեկագիրը պիտի մատուցէ երեսփոխանական ժողովին:*

Մինչ այդ Պապիկեան հարցազրոյց մը կ'ունենայ «Թասվիրի էֆքեար» թերթին հետ, տպուած 25 Յունիս-8 Յուլիս

1909-ին: Տեսակցութիւնը յաջորդ օր կ'արտատպուի «Ժամանակ»ին կողմէ: Պապիկեան կ'ըսէ, թէ քննիչներու միջեւ ծագած անհամաձայնութեան վերաբերեալ լուրերը ճիշդ չեն եւ թէ քննիչ յանձնախումբին պաշտօնը աւարտած է: Քաղաքի կացութեան վերաբերեալ եղած հարցումի մը պատասխանելով Պապիկեան կ'ըսէ, թէ «Ատանայի դէպքին առթիւ եւրոպական թերթերուն գրածները ո՛չ թէ միայն չափազանցութիւններ չեն, այլ գուցէ իրականէն ալ պակաս են»: Ըստ իրեն, երկու պատճառներ յառաջ բերած են Ատանայի դէպքը՝ բռնակալութիւնն ու յետադիմութիւնը: Որպէս խռովութեան պատճառ հայերուն ցոյց տրուիլը Պապիկեան կը հերքէ հետեւեալ խօսքերով. «Այս կարծիքին սխալ ըլլալը իմ քովս գտնուած թուղթերով պիտի ապացուցանեմ»: Ան կը նշէ նաեւ, թէ դէպքերը հրահրողներուն անուններն ու ինքնութիւնը եւս ճշդած է:

Պապիկեանի այս հարցազրոյցը վրդովմունք յառաջ կը բերէ Ատանայի մէջ: Կուսակալ Մուսթաֆա Զիհնի փաշա հեռագիր մը կ'առաքէ Բ. դուռ՝ տեղեկացնելով, թէ Պապիկեանի յայտարարութիւնները աննպաստ տպաւորութիւն յառաջ բերած են իսլամ ժողովուրդին վրայ եւ միւֆթին գանգատ յայտնած է, քանի մը երեւելիներու հետ: Կուսակալը կը տեղեկացնէ նաեւ, որ հրաժարած է Պատերազմական ատեանը: Հրաժարականին մէջ կ'ըսուի, թէ ճիշդ չեն Պապիկեանի այն յայտարարութիւնները, որոնք Պատերազմական ատեանը կողմնակցական վճիռներ տալու ամբաստանութեան տակ կը ձգեն:

Քասիմ 27 Յունիս-10 Յուլիս 1909-ի իր խմբագրականով կառավարութեան կ'առաջարկէ Ատանայի կուսակալ նշանակել Յակոբ Պապիկեանը, որ այդ օրերուն Հանրային ողջ ուշադրութիւնը իր վրայ կը կեդրոնացնէր: «Պապիկեան էֆենտի ցոյց տուաւ, թէ ինք գաղափարներով բոլորովին նոր սերունդին կը պատկանի եւ անկեղծ ազատասէր իթթիհատական մըն է, որուն շուրջ հայ եւ թուրք զգացումներու համակիր հոսանք մը գոյացած է, ուրկէ պէտք է օգտուի կառավարութիւնը, անմիջական կերպով կուսակալ ընտրելով զայն Ատանայի»: Երկու օր ետք, «Լա թիւրք» կը հաղորդէ, թէ «թուրք պաշտօնական շրջանակներու մէջ ըսոյց կայ, թէ երեսփոխան Պապիկեան էֆենտի, որ իբր խորհրդարանական պատուիրակ Ատանա ղրկուած էր, Կիլիկիոյ կուսակալ պիտի անուանուի»:

Զօրեղապէս կը բողոքենք ... - Երեսփոխանական ժողովի 112-րդ նիստին, 2-16 Յուլիս 1909-ին, Թալէաթ պէյ կը յայտնէ, թէ Ատանա ղրկուած կառավարական քննիչները Պոլիս վերադարձած են ու արդէն իսկ իրենց տեղեկագիրները մատուցած դրծագիր իշխանութեան: Միայն Պապիկեան է որ տակաւին չէ հաղորդած որեւէ տեղեկութիւն: Նիստին նախագահը՝ Ահմետ Ռիզա պէյ կը տեղեկացնէ, թէ Պապիկեան հիւանդ ըլլալուն պատճառով է որ ցարդ չէ տուած իր տեղեկագիրը:

Պապիկեան կը մասնակցի երեսփոխանական ժողովի 118-րդ նիստին, 13-26 Յուլիս 1909-ին: Ժողովի ատեն Պապիկեան կը յայտարարէ, թէ Ատանայի մէջ 20 հազար հոգի մեռած է: Այս խօսքին վրայ սուր վիճաբանութիւն մը կը սկսի: Երեսփոխան մը իր խօսքը Պապիկեանին ուղղելով կ'ըսէ. «Ատիկա քու երեւակայութեանդ արդիւնքն է»:

Ատանայի արդի կուսակալը - Ատանայի կուսակալն էր Պապանզատէ Մուսթաֆա Զիհնի, որ հեռացուած է պաշտօնէն Յուլիս 1909-ի վերջերուն: Իր փոխարէն նշանակուած է Ճեմալ պէյ:

Աւլիէ եւ Մեզահիպի նախարարութեան - Արդարադատութեան եւ դաւանական գործոց նախարարութիւն:

ԿԱՐԵԼԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
(էջ 70-73)

Երբ Պապիկեան էֆենտիի մահուան գոյժը... - «Ժամանակ» 17-30 Յուլիս 1909-ին կը տեղեկացնէր, թէ Պապիկեան, Եուսուֆ Քեմալ պէյի հետ համախորհուրդ, Ատանայի դէպքերուն մասին իր տեղեկագիրը երեսփոխանական ժողովին պիտի ներկայացնէ երեքշաբթի, 21 Յունիս-3 Օգոստոս 1909-ին: Յակոբ Պապիկեանի մահուան գոյժը կը հաղորդուի 20 Յունիս-2 Օգոստոս 1909-ին, երկուշաբթի: Կ'ըսուի, թէ Պապիկեան յանկարծամահ եղած է կիրակի օր, Այ Սթեֆանոյի իր բնակարանին մէջ: Կատարուած դիազննութեան արդիւնքով կը ճշդուի, թէ մահը պատահած է «անժեն տը փուաթրին» կոչուած սրտի հիւանդութեան հետեւանքով:

Ի նշան սուգի, կը փակուի պատրիարքարանը, ժողովներ

չեն գումարուիր: Ցուղարկաւորութեան արարողութիւնը կը կատարուի Մայր եկեղեցւոյ մէջ, 21 Յուլիս-4 Օգոստոս 1909-ին: Կայսերական հրամանով, պատրիարքարանի կարգադրութեամբ ու Տատեան գերդաստանի արտօնութեամբ, Պապիկեան կը թաղուի Եշիլգիւղի ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ բակը:

Ցուղարկաւորութեան օրը չուկայի բոլոր խանութները կը փակուին ի նշան սուգի: 20 հազարի չուրջ յուղարկաւորներ կը մասնակցին: Կը նախագահէ ու կը դամբանախօսէ պատրիարքը: Կը ճառախօսեն Պապիկեանի գործակից երեսփոխանը՝ Եուսուֆ Քեմալ պէյ, յոյն երեսփոխան Քոզմիթի պէյ, Գրիգոր Զօհրապ, Յարութիւն Շահրիկեան, Տամատեան:

Թաղումը կը կատարուի յաջորդ օրը՝ Գէորգ արք. Երէցեանի նախագահութեամբ:

Պապիկեանի փոխարէն Ռոտոսթոյի երեսփոխան կ'ընտրուի Սմբատ Քեաթիպեան:

Երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարք... - Վարժապետեան վախճանած էր 26 Հոկտեմբեր 1884-ին: Կ. Պոլսոյ առաջնակարգ հայ եւ օտար բժիշկներէ կազմուած յանձնախումբը անոր մահէն քիչ առաջ տեղեկագրած էր, թէ շաքարախտը փոխուած է բնապիտութեան՝ պատճառելով սրտային ու կրծքային յուզումներ: Օրմանեան կը վկայէ, թէ «աղէտալի վախճանէն իբրեւ քսան օր առաջ՝ շնչարգելութիւնը զինքն սաստկապէս կը տանջէր, գիշերներն անքուն էր...»:

Ատանայի աղէտը - Ատանայի եւ առհասարակ Կիլիկիոյ հայութեան դէմ սանձազերծուած կոտորածները 1909-ի Ապրիլին, որոնց արդիւնքին նահատակուած են չուրջ 20 հազար հայեր:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԸ ԵՒ «ԺԱՄԱՆԱԿ». ՄԱՄՈՒԼԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԷՋ 74-78)

Ցունիս 15-ի թիւէն քանի մը հատուածներու... - Հաւանաբար կ'ակնարկուի հետեւեալ լրատուութեան.

Աթէնքի «Քեոի» լրագրին մէջ Պոլսէն ղրկուած անստորագիր նամակ մը կայ, որ կը վերագրուի օսմանեան երեսփոխան Քարոլիտի Էֆենտիի: Նամակի հետեւեալ տողերը ուշագրաւ են.

«Թուրքիոյ վիճակը չատ դէշ է դրամական, քաղաքական, ծովային ու ցամաքային ոյժի տեսակէտով: Մահմուտ Շեվքեթ փաշայի դրամները հատան: Թուրքերուն հարիւրին 99 հին ռեժիմի կուսակից են: Ապտիւլ Համիտ, հայերը, հին թուրքերը եւ պուլկարները միանալով պիտի յարձակին Երիտասարդ թուրքերուն վրայ եւ պիտի ոչնչացնեն զանոնք: Իրաւ է որ Պոլսոյ մէջ անդորրութիւն կը տիրէ, բայց ատիկա արդիւնք է պաշարման վիճակի ներշնչած երկիւղին: Թուրքերը ո՛չ բարոյական եւ ոչ նիւթական ոյժ ունին զօրք եւ նաւատորմ ղրկելու համար Ցունաստանի դէմ: Երիտասարդ թուրքերուն դրամը հալեցաւ գնաց»:

Ցունաստանէն գաղտնի հրահանգ տրուեր է կրետէի յոյներուն որ հին թուրքերուն օգնեն Ապտիւլ Համիտը նորէն գահ բարձրացնելու համար:

Ազատութեան բանակ - Մարտ 31-ի իրադարձութիւնները հսկողութեան տակ առնելու համար Գ բանակի կողմէ կամաւորականներու մասնակցութեամբ կազմուած ջոկատ, որ Սելանիկէն ուղարկուած էր Կ. Պոլիս, Մահմուտ Շեվքեթ փաշայի հրամանատարութեան ներքոյ:

ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ «ԱԶԸՔԹԱՆ» ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (ԷՋ 79-83)

Երկաթեայ պատրիարք... - Մակդիր, զոր հասարակութիւնը տրուած էր Մատթէոս արք. Իզմիրլեանին: Վերջինս Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուած էր Նոյեմբեր 1908-ին:

Զէյթունի նամակը ... - 1-14 Մարտ 1910 թուակիր թերթը «Անոթութեան զոհերը Զէյթունի մէջ» վերնագրով կը հաղորդէ, թէ քանի մը ընթերցողներ փութացած են խմբագրատուն եւ իրենց նուէրը փոխանցած յօգուտ զէյթունցիներուն: Յաջորդող օրերուն հանգանակութեան ընոյթ մը կը ստանան այս օժանդակութիւնները:

Լեզուաբան պատրիարք - Կ'ակնարկէ Եղիշէ Դուրեանին:

Եպիսկոպոս բառին ստուգաբանութեան... - բառացի թարգմանութիւնն է՝ վերատեսուչ, վերադիտող:

ԱԶԳԻ՞Ն, ԹԷ ԽՂՃԻՆ ՁԱՑՆԸ
(էջ 84-87)

Ամենայն Հայոց արդի Հայրապետը - Կ՛ակնարկէ Մատթէոս Իզմիրլեանին:

... երբ գործածեց իր համբաւաւոր հրաժարականէն ետք... - Եղիշէ Դուրեան պատրիարքութենէ հրաժարած էր 25 Օգոստոս 1909-ին՝ կիլիկիոյ աղէտին չուրջ արձակուած վճիռներէն դառնացած: Ան վերստին իր պաշտօնին կը վերադառնայ 24 Յունուար 1910-ին:

... առ իր փոխանորդն ուղղեալ ... - Խօսքը կը վերաբերի պատրիարքական փոխանորդ Ղեւոնդ Դուրեանին, որ Ռոստոմեանի առաջնորդ ընտրուած էր Փետրուար 1910-ին: Ան թէեւ ընդունած է այդ պաշտօնը, սակայն երբեք չէ ստանձնած:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՑՈՑ ՀԱՑՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ
(էջ 88-94)

... վանքը իր ճեմարանով... - Կ՛ակնարկուի Գէորգեան ճեմարանին, հիմնադրուած 1874-ին:

Մելքիսեդե՞կ, թէ Մակար: - 1885-ի կաթողիկոսական ընտրութեան արդիւնքին կազմուած երկանուն ցանկը կը գլխաւորէր Մելքիսեդեկ Մուրատեանց՝ 30 քուէով, իրեն կը յաջորդէր Մակար Տէր-Պետրոսեան՝ 16 քուէով: Ցարը սակայն, երեք ամիս անց, ըստ կանոնադրութեան իրեն ներկայացուած երկանուն ցանկէն կաթողիկոս կը նշանակէ երկրորդ ընտրեալին՝ Մակար Տէր-Պետրոսեանը: Երկար տարիներ Մակար Թեղուտցի կը կոչուի «ցարընտիր», իսկ Մելքիսեդեկ Մուրատեանց՝ «ազգընտիր» կաթողիկոս:

... եւ իր մէկ քարտուղար վարդապետին... - Խօսքը Կորիւն Սահակեանի մասին է: Զինքը Մայր աթոռ բերած էր Խրիմեան Հայրիկ: Կորիւն Արջակցի վարած է դիւանադպրի պաշտօն: Իբրեւ յեղափոխական ձերբակալուած է ռուսական կառավարութեան կողմէ, կարգալոյծ եղած է 1906-ին եւ աքսորուած Սիպերիա:

«Հորիզոն» - Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Թիֆլիսի մէջ հրատարակուած հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու գրական օրաթերթ: Լոյս տեսած է 1909-1918 թթ. միջեւ:

... միաբանական ժողովը... - Կայացած էր 21 Փետրուար 1910-ին:

Ցետոյ մի վարդապետ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: - Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի Եղիշէ Զիլինկիրեանին:

Ցետոյ մի ուրիշ վարդապետ, «գիտնականներից»... - Խօսքը Երանդ Տէր-Մինասեանի մասին է, որ հոգեւոր ծառայութենէ հեռացած էր 9 Փետրուար 1910-ին կաթողիկոսին ներկայացուցած խնդրագրով: Մայր աթոռի սինոտը խնդրագրին ընթացք կու տայ Մարտի 3-ին:

... կաթողիկոսը հեռացրեց իր դիւանապետին: - Մատթէոս կաթողիկոս 23 Փետրուար 1910 թուակիր կոնդակով դիւանապետի պաշտօնէն կ՛արձակէ Մատթէոս վրդ. Մատթէոսեանը եւ վերջինիս փոխարէն կը նշանակէ Բագրատ վրդ. Վարդազարեանը:

«Աբարատ» - Մայր աթոռի պաշտօնական հանդէսը, 1868-1919 թթ. միջեւ:

ԲԱՐԿԱՆԱՑՔ ԵՒ ՄԻ՛ ՄԵՂԱՆՁԷՔ
(էջ 95-101)

Դաշնակցութիւն - Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն (ՀՅԴ). քաղաքական կուսակցութիւն՝ հիմնադրուած 1890-ին, Թիֆլիսի մէջ: Հիմնադիրներն են Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան, Ստեփան Զօրեան (Ռոստոմ):

Մեր երեք կուսակցութիւնները իրենց միանալէն ի վեր... - Հաւանաբար կ՛ակնարկէ Արմենական կուսակցութեան, Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան եւ Գաղափարակցական միութեան միացումին՝ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւն անուան տակ, 31 Հոկտեմբեր 1908-ին:

«Բարկանայք եւ մի՛ մեղանչէք» - Եփես. Դ, 26: Խօսքը կը պատկանի Պօղոս առաքեալին, այլ ո՛չ Թէ Դաւթին, ինչպէս գրած է Գօչունեան:

ո՞վ է Պօղոսեան, ո՞վ է Ապողոսեան... - Ա Կորնթ. Գ, 4 («Իսկ արդ ո՞վ է Պաւղոսն կամ ո՞վ է Ապողոս»):

Աւետարանին վրայ նստած ըլլալու... - 25 Մարտ-7 Ապրիլ 1910-ի հինգշաբթիի թիւին մէջ թերթը կը հաղորդէ, որ Սկիւտարէն նամակագիր մը գրած է, Թէ Թաղի ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ, կիրակնօրեայ ատենախօսութեան (մինչեւ) ժամա-

նակ, դաշնակցական թունդ գործիչ մը տեսնելով, որ մանուկ մը խորանին քարէ սանդուղներուն վրայ կը նստի, աւետարանը ներկայացնելով՝ «ա՛ռ ասոր վրայ նստէ, որ պաղ չառնես», ըսած է: «Աւետարանի խնդիրը» կ՛արծարծուի նաեւ յաջորդ օրուան թերթի էջերուն: Երկու դաշնակցականները զատ զատ կ՛այցելեն խմբագրատուն եւ կը բողոքեն այն զրոյցին դէմ, ու կ՛ըսեն, թէ Սկիւտարի ս. Կարապետ եկեղեցւոյ միթինկին ժամանակ ոեւէ դաշնակցական ոեւէ տղու մը չէ ըսած, թէ «աւետարանը տակը առ, նստէ»: Անոնք հաւաստած են նաեւ, թէ Դաշնակցութիւնը համամիտ չէ կրօնքը, եկեղեցին արհամարհելու եւ հաւատալիքներու դէմ մաքառելու գաղափարին: Նիւթին շուրջ նման բովանդակութեամբ նամակներ կը հրատարակուին նաեւ յաջորդող օրերուն:

«Ազատամարտ» - Հ. Ց. Դաշնակցութեան պարբերականներէն, որ հրատարակուած է Պոլսոյ մէջ, 1909-էն սկսեալ, Ռուբէն Զարդարեանի խմբագրութեամբ: Թերթին հրատարակութիւնը խափանուած է 1915-ին, սակայն 1918-ին սկսած է կրկին հրատարակուիլ տարբեր անուններով՝ «Արդարամարտ», «Արիամարտ» եւ հուսկ «Ճակատամարտ»: Դադրած է 1922-ին: Ունէր գրական յաւելուած՝ «Բագին» անունով:

Պերպերեան վարժարան - Հիմնադրուած է 1876-ին, Ռէթիոս Պերպերեանի ջանքերով: 1924-ին փոխադրուած է Եգիպտոս: Նիւթական անճոռնի պայմաններու բերմամբ ընդմիշտ փակուած է 1934-ին: Անուանի շրջանաւարտներու կարգին են Ռուբէն Սեւակը, Շահան Շահնուրը, Վահան Թէքէեանը, Յովհաննէս Հինդլեանը եւլն.:

ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆ, ԹԷ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ
(ԷՋ 102-105)

... նախընթաց ուրբաթ օրուան Ազգային երեսփոխանական ժողովին իրա՛ւ պատմական խաղքութիւնը... - Եկեղեցիներու մէջ միթինկներ (այսինքն՝ բանախօսութիւններ, հաւաքոյթներ) հրաւիրելու նիւթը կը քննուի Ազգային ժողովի 26 Մարտ-8 Ապրիլ 1910-ի նիստին: Աւարտին կ՛ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը. «Ազգային երեսփոխանական ժողովը կ՛արտօնէ եկեղեցիի

մէջ ըլլալիք բանախօսութիւնները, ոեւէ կազմակերպուած ազգային մարմինի համար, պայմանով որ նոյն մարմինը երաշխաւորէ թէ ազգութեան եւ կրօնքի դէմ պիտի չխօսուի եւ թէ կարգապահութիւնն ալ պիտի յարգուի»:

երկուշաբթի օրուան իր յօդուածով ... - Երկու օր յետոյ (29 Մարտ-10 Ապրիլ 1910) նիստին վերաբերեալ «Ժամանակ»ի մէջ յօդուածով մը հանդէս կու գայ Երուանդ Տէր-Անդրէասեան՝ «Ալ կը բաւէ» վերնագրով: Ըստ իրեն, «Ազգ. ժողովին ստուար մեծամասնութիւնը ուրբաթ օր Ղալաթիոյ խորհրդարանը կ՛երթար եկեղեցիներուն մուտքը կուսակցական բանախօսութիւններու առջեւ փակելու հաստատ առաջադրութեամբ: Նոյն մեծամասնութիւնը ետ կը դառնար եկեղեցիներուն մուտքը կուսակցական բանախօսութիւններու առջեւ բաց պահելու միաձայն հաւանութեամբ»:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԱՑ ՁՕՐԱՊԵՏՆԵՐԸ
(ԷՋ 106-109)

Ուսումնական խորհուրդ - Ազգ. սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն Քաղաքական ժողովին կողմէ կազմուած յանձնաժողով մը, որ կը զբաղէր Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս բնակող հայոց կրթական հարցերով:

Փափաքողներուն դիւրութիւն մը ըլլալու համար յառաջիկայ թիւով մը ... - Կը հրատարակուի 2-25 Ապրիլ 1910-ին, Բ էջին վրայ:

ՀԱՑՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆԸ
(ԷՋ 110-113)

Ամենայն հայոց հայրապետին կոնդակը... - Կոնդակը կը կրէ 7 Ապրիլ 1910 թուականը: 20 Ապրիլ-3 Մայիս 1910-ին «Ժամանակ» կը հաղորդէ, թէ Ամենայն հայոց հայրապետը լսելով որ եկեղեցիներու մէջ միթինկ գումարելու հարցը իսկապէս կը յուզէ ժողովուրդը, պատրիարքարան ուղղեալ նամակով մը խստիւ արգիլած է նման հաւաքները: Կաթողիկոսին կոնդակը «Ժամանակ» կը տպէ 29 Ապրիլ-12 Մայիս 1910-ին:

... պատրիարքական փոխանորդ մը ունինք... - Խօսքը Ղեւոնդ

Դուրեանի մասին է, որ այդ շրջանին ընտրուած էր Ռոտոսթոյի առաջնորդ, սակայն տակաւին չէր մեկնած իր պաշտօնատեղին:

... Այբարատէն Կիլիկիա փոխադրուած է... - Մայր աթոռը Հռոմկլայ (Կիլիկիա) հաստատուած է ԺԲ դարակէսին:

ՆԱՄԱԿԸ ԲԱՑՈՂԸ, ԹԷ ԳՐՈՂԸ
(էջ 114-123)

... Եըլտըզէն բխած... - Պալատ Պէշիկթաշի բարձունքին, որ նստավայրն էր Ապտիւլ Համիտ կայսեր:

Հայկական խնդրի պատմութիւնը... - «Հայկական խնդիրը թուրք դիւանագէտի ակնոցով դիտուած» շարքին մասին է խօսքը, որ պարբերաբար կը հրատարակուէր «Ժամանակ»ի էջերուն վրայ: Ցօդուածաշարքի ենթախորագիրը պատկերացում մը կրնայ տալ բովանդակութեան մասին. «Հայկական խնդիրը: Ալի եւ Ֆուատ փաշաները: Օսմանեան կայսրութիւնը եւ ռուս դեսպանը: Այ-Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագրութիւնները: Ապտիւլ Համիտ եւ հայերը: Քոմիթէներու կազմութիւնը: Իզմիրլեան պատրիարքը: Վարդապետները: Հնչակեանները: Քեամիլ փաշայի դահլիճը: 1894-ի յեղափոխութիւնը: Սասունի ջարդը: Հանրոյի յօդուածը: Հայերուն պոմպա չինելու պատրաստութիւնը: Պապը Ալին օդը հանելու ձեռնարկը: Մեծ եպարքոս Խալիլ Ռիֆաթ փաշայի վրայ յարձակում: Ջարդ: Հայկական խնդիրը եւ մեծ տէրութիւնները: Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութիւնը»:

... Էրզրումի նահանգին մէջ գտնուող երեք քաղաքներուն... - Այսինքն՝ Էրզրումը, Երզնկան ու Պայազիտը:

... կ'ելլայ ներքին գործոց նախարարը հարցապնդելու... - Երեսփոխանական ժողովի 14-27 Մայիս 1910-ի նիստին ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյ կը պատասխանէ եղած հարցապընդումին՝ ի մէջ այլոց յայտարարելով, թէ Սիւլէյման Սուտի կրնայ կուսակալին դէմ օրինական հետապնդումներու դիմել: Ան կ'ըսէ նաեւ, թէ պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ եւ պիտի չըսէ, թէ կուսակալը ի՛նչ միջոցով ձեռք անցուցած է այդ նամակը:

... Էրզրումի կուսակալը ... - Շրջանի կուսակալն էր Մեհմետ Ձեվլալ պէյ:

... Սիւլէյման Սուտի Ձեվլալ պէյի պէս կուսակալի մը «ժուռնալճի» ըսելը... - «Բայց Կարնոյ կուսակալը ժուռնալճի մը եւ անպատիւ մարդ մըն է, եթէ ժուռնալճի չ'ըլլար իմ նամակս չէր առներ նամակատունէն եւ բանար»:

«Թերճիւման» - Խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի «Թերճիւմանը հաքիքաթ»ին, որ հրատարակուած է Պոլսոյ մէջ, 1878-1921 թթ.:

... խալիֆայութեան հետ... - Օսմանեան կայսրերը կը կոչուէին նաեւ խալիֆա, այսինքն Աստուծոյ ներկայացուցիչը երկրի վրայ: Իսլամութեան սունին դաւանանքին հետեւորդները միայն կ'ընդունէին այս տիտղոսը, իսկ շիաները, ենթարկուելով հանդերձ խալիֆայութեան, զայն չէին ճանչնար:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԳԸ ԻՆՉՊԷ՞Ս ԿԸ ՎԱՐՁԱՏՐԷ
(էջ 124-127)

Մինաս Զերազ Եւրոպա մեկնեցաւ անցած չաքթու ... - Զերազ Ցրանսա կը մեկնի 16-29 Մայիս 1910-ին: Այս մասին լուր մը կայ «Ժամանակ»ին մէջ, 18-31 Մայիսին. «Մինաս էֆ. Զերազ առջի օր Եւրոպա մեկնեցաւ, իր բնակութիւնը հոն հաստատելու համար»:

... երկար տարիներու ակամայ տարագրութենէ մը ետք... - Զերազ Պոլսէն հեռացած էր 1889-ին եւ վերադարձած սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք միայն՝ 5 Սեպտեմբեր 1908-ին:

... կաթողիկոսական ընտրութեան իբր պատուիրակ էջմիածին գացած էր... - Մինաս Զերազ կը մասնակցի 30 Հոկտեմբեր 1908-ին ս. Էջմիածնի մէջ գումարուած Ազգային-եկեղեցական ժողովին, որպէս Բասենի պատգամաւոր: Արդիւնքին կաթողիկոս պիտի ընտրուէր Մատթէոս Իզմիրլեան:

«Լ'Արմենի» - Քաղաքական, գրական ֆրանսերէնով ու անգլերէնով թերթ մը, զոր Զերազ հրատարակած է Լոնտոնի մէջ, 18 Նոյեմբեր 1889-էն սկսեալ: Հետագային հրատարակուած է Ցրանսայի մէջ:

... Օսմանեան քոմիթէին ...- Հաւանաբար կ'ակնարկէ Օսմանեան միութեան կոմիտէին (Իթթիհատը Օսմանի ճեմիյեթի), որ 1889-ին հիմնադրուած էր Պոլսոյ մէջ: Հետագային այս կազմակերպութիւնը պիտի վերածուէր Իթթիհատ եւ Թերաքքի կուսակցութեան:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՃՇՄԱՐԻՏ ՀԵՐՈՍ ՄԸ ԻՍԿԵՆՏԵՐ
(էջ 128-133)

«Հերովդէս կամէր դիմաւել զՅովհաննէս, բայց երկնչէր ի ժողովրդենէ» - *Մատթ. ԺԴ, 5: Ճիշդը՝ «եւ կամէր զնա սպանանել բայց երկնչէր ի ժողովրդենէ անտի...»:*

«Քանզի իբրեւ զմարգարէ ունէին զնա» - *Մատթ. ԺԴ, 5:*

Բ. դուռ - *Պապը Ալի: Օսմանեան կայսրութեան կառավարութիւնը:*

Մայր եկեղեցի - *Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռանիստ եկեղեցին՝ յանուն Ս. Աստուածածնի, Գումգաբու թաղամասին մէջ:*

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ
(էջ 134-139)

Որպէս ենթախորագիր զետեղուած է հետեւեալը. «Քաղաքացիներուն եւ գիւղացիներուն, հարուստներուն եւ աղքատներուն ու առհասարակ ամէն ժողովուրդին համար»:

Մարտ 31-ի տխուր դէպքին - *Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք կատարուած հակակառավարական մեծ ցոյց: Ապստամբութիւնը խաղաղեցուցած է Սելանիկէն փութացած Ազատարար շարժուն բանակը: Վերջինիս յաղթանակէն յետոյ իր ուժը վերագտած խորհրդարանը գահընկեց ըրած է Ապտիւլ Համիտը եւ զայն Սելանիկ աքսորած:*

ՀԱՄԻՏԻՆ ՀԱՑԱԶԻՆՋ ԾՐԱԳԻՐԸ Ո՞Վ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԷ
(էջ 140-145)

Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւն - *Արմենական եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններու միացման արդիւնքին 1908-ին ստեղծուած քաղաքական ուժ:*

... սուլթան Ազիզի Լոնտոն այցելութեան պահուն... - *Այցելութիւնը սկսած է 11 Յուլիս 1867-ին եւ տեւած է 11 օր:*

Լոնտոնի քաղաքապետը - *Այդ շրջանին Լոնտոնի քաղաքապետն էր Ուիլիըմ Ֆերնըլի Էլըն (William Ferneley Allen):*

«Թան» - *Le Temps, Փարիզի կարեւորագոյն օրաթերթերէն՝ հրատարակուած 1861-էն մինչեւ 1942-ը:*

«Փաթրիա» - *Հրատարակուած է 1908-1922 թթ. միջեւ:*

ԳՈՐԾ ԿԱՑ, ԳՈՐԾՈՂ ՉԿԱՑ
(էջ 146-149)

Մեհմեթ Ալի փաշա խան - *Կը գտնուէր Գարագիւղի պողոտային վրայ:*

«Գործ կայ, գործող չկայ» - *Գրքոյկը տպագրուած է Պոլիս, 1879-ին:*

Ռեճեպ աղա - *Գործած է 1905-1921 թթ. միջեւ, յիշեալ խանին մէջ:*

ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 150-153)

Պուլղարներու սրբազան էքզարքին ... - *Պուլկարներու էկզարքը՝ տ. Յովսէփ, Հայոց պատրիարքարան կ'այցելէ 24 Օգոստոս-6 Սեպտեմբեր 1910-ին: Աւելի քան կէս ժամ տեւած հանդիպման օրակարգի նիւթերէն կ'ըլլայ յոյներու ու պուլկարներու եկեղեցական խնդիրը, որու շուրջ Եղիշէ Դուրեան պատրիարքը հարցում կ'ուղղէ հիւրին: Էկզարքը կը պատասխանէ, թէ յունական խնդիրը ո՛չ թէ եկեղեցական այլ ընդհանրական խնդիր մըն է: «Յունաց պատրիարքը կ'ըսէ, թէ Ռումելիի եկեղեցական խնդրոյն մէջ մեծամասնութիւնը իրենց կողմն է, մինչդեռ ընդհակառակը մեծամասնութիւնը մեր կողմն է»: Ըստ էկզարքին, պուլկարներու պահանջած եկեղեցիները մատուռներ ու գիւղացիներու կողմէ չինուած փայտաշէն չէնքեր են, որոնց թիւը հարիւրի կը հասնի:*

Հանդիպման ժամանակ կը խօսուի նաեւ կրթական նիւթերու շուրջ: Էկզարքը կը հարցնէ, թէ Կրթութեան նախարարութեան ի՛նչ դիմումներ կատարուած են Հայոց պատրիարքարանին կողմէ եւ թէ արդեօք աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար եթէ պատրիարքարանները գործէին միասին: Դուրեան կ'ըսէ, թէ բոլոր պատրիարքարանները միեւնոյն տեսակէտին շուրջ հաւաքուած են եւ առանձին-առանձին դիմած կառավարութեան:

Էկզարքը դիտել կու տայ, թէ կառավարութիւնը կը ծրագրէ ոչ-իսլամ վարժարաններու դասաւանդութիւնը կատարել թրքերէնով: Դուրեան կը պատասխանէ, թէ նման ծրագրի մը իրագործումը բնականաբար չ'ընդունուիր ոչ մէկ պատրիարքարանի կողմէ, միայն կրնայ ըլլալ որ թրքերէնին մղում տրուի:

Յաջորդող օրերուն պուլկարներու էկզարքը այս հանդիպման մասին յայտարարութիւններ կը կատարէ «Իխօ» թերթին՝ յայտնելով, թէ իր այցելութիւնը կը կրէր քաղաքավարական բնոյթ: Ան կ'ըսէ, թէ հայոց պատրիարքը համամիտ ըլլալով հանդերձ քիչ մը վերապահութիւն ցոյց տուած է՝ քրիստոնեայ հասարակութեանց կրթական գործի անկախ ըլլալուն վերաբերեալ: Ըստ իրեն, Հայոց պատրիարքարանը միւս հոգեւոր կեդրոններուն հետ համակարծիք է առանձնաշնորհումներու խնդրին մէջ:

«Սթամպուլ» *- 1875-1964 թթ. միջեւ հրատարակուած ֆրանսերէն օրաթերթ:*

ԱԶԳԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՎ ԿԸ ՔԱՁՔԱՁԷ
(էջ 154-158)

Վեզ'ըր խան *- Ժէ դարակէսին քարէ ու աղիւսէ կառուցուած խան, Զեմպերլիթաշ թաղին մէջ: Ճաղըլ Ահմետ փաշային կողմէ կառուցուած կառոյցը երկյարկանի է եւ ունի զոյգ փակ:*

Մեքթեպը միլքիէ *- Բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւն, հիմնադրուած Պոլսոյ մէջ, 1859-ին, սուլթան Ապտիւլ Մեճիտի ժամանակ: Նպատակն էր պատրաստել քաղաքական, պետական պաշտօնեաներ երկրի կառավարման համար:*

Մէարիֆ *- Նկատի ունի Կրթութեան նախարարութիւնը:*

Աւելի ողբալին կայ... *- Օսմանեան խորհրդարանի Պոլսոյ երեսփոխան Գրիգոր Զօհրապ եւ Մուշի երեսփոխան Գեղամ Տէր-Կարապետեան Բ. դուռ երթալով կը տեսակցին ներքին գործոց նախարար Թալէաթ պէյին հետ՝ ի մէջ այլոց խօսելով այս դատավարութեան մասին եւս: Թալէաթ պէյ կ'որոշէ նոր հեռագրով մը Պիթլիսի կուսակալին եւ Մուշի կառավարչին ուշադրութիւնը հրաւիրել վերջ մը տալու համար այս չարունակուղ անտեղութիւններուն:*

Զարսանճաքի մէջ ... *- Զարսանճաքի հարցը ծագած էր, երբ քանի մը բռնապետ պէյեր տեղացի 60 գիւղերու մէջ բնակող հայերուն հողերն ու կալուածները իբրեւ իրենց ստացուածքը նկատելով կառավարութեան դիմած եւ հայերուն արտաքսուիլը տրամադրող որոշում մը ձեռք բերած էին Պետական խորհուրդէն: Զարսանճաքէն մայրաքաղաք Կ. Պոլիս եկած պատգամաւորութեան եւ Քաղաքական ժողովի անդամներուն ու գլխաւորաբար Արամ Հալաճեանի հետապնդումներով, կառավարութիւնը հրահանգ տուաւ Զարսանճաքի իշխանութեան, որ հայերը մնան իրենց հողերուն ու կալուածներուն մէջ եւ վտարականները ալ ետ դարձուին:*

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԾՕՇՈՏՈՒՄԸ
(էջ 159-162)

Հիմա ալ նոր հրատարակուած հրահանգով մը կ'ըսէ, թէ... *- Կառավարութեան ընդունած այս որոշումը վրդովմունք կը յառաջացնէ երկրի քրիստոնեայ յարանուանութեանց բոլոր հոգեւոր վարիչներուն մօտ: Պատրիարքարանները կը ձեռնարկեն խնդրին առթիւ միանալու եւ միահամուռ բողոքելու կառավարութեան՝ նկատելով, որ նման տնօրինութիւններ հակառակ են ազգային առանձնաշնորհումներուն: Կը կազմուի յանձնախումբ մը: Հայոց պատրիարքը կը փութայ Բ. դուռ՝ այդ նիւթին դէմ բողոքելու եւ անոր կիրարկութիւնը յետաձգել տալու համար:*

ԵՐԿՈՒ ԱՂՋԱԿՆԵՐՈՒ ՈՒՂԵԳԻՆԸ
(էջ 163-165)

Ճավիտ պէյ Փարիզի մէջ... *- Կ'ակնարկէ Օսմանեան կայսրութեան կողմէ օտար պետութեանց տրուած առանձաշնորհումները դադրեցնելու համար Փարիզի մէջ ընթացած բանակցութիւններուն, որոնց մասնակից էր ելմտական նախարար Ճավիտ:*

կամուրջ *- Ղալաթիոյ կամուրջին մասին է խօսքը:*

Թիւնել *- Այն ընդուղին, որ Ղալաթիան կը կապէ Բերային, կառուցուած է 1871-1874 թթ. միջեւ:*

Ռումելիի երկաթուղի *- Երկաթուղիին երկարութիւնը մօտաւորապէս 2850 քմ. էր, որու մեծ մասը այսօր Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս կը գտնուի: Ռումելիի երկաթուղիով Կ. Պոլիսն ու Սելանիկը միացան Եւրոպական ընդհանուր երկաթգծին:*

ԲՌՆԱՊԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՄԻԱՑՆ ԳՈՐԾԱԴՐԵՑԷՔ
(էջ 166-169)

Ես այսինչ պատրիարքին (անունը չեմ յիշեր)... - *Հաւանաբար ի նկատի ունի Սարգիս Ազրիանուպոլսեցի պատրիարքը (1860-1861):*

Պետական խորհուրդ - *Բարձրագոյն դատական ատեան, որու նպատակն էր օժանդակել կառավարութեան (չուրայը տեվլեթ):*

... հրատարակած էինք մեր հինգշաբթի օրուան թիւով - *Միսաք Գօչունեանի ակնարկած փաստաթուղթը հրատարակուած է 27 Հոկտեմբեր-9 Նոյեմբեր 1910-ին, չորեքշաբթի, «Թանկագին վաւերաթուղթ մը - Պետական խորհուրդը կը հաստատէ Զարսանճաքի հայոց սեփականութեան իրաւունքը ասկէ 38 տարի առաջ» խորագրով:*

ՈՐՆ Է ՀԱՑՈՒՆ ԱՊԱԳԱՑ ԱՍՊԱՐԷԶԸ
(էջ 170-174)

... նորաչէն փոսթահանէ - *Կը գտնուի Սիրքեճի, կառուցուած է 1905-1909 թթ. միջեւ որպէս Թղթատարութեան ու Հեռագրութեան նախարարութեան կեդրոն (ճարտարապետը՝ Վետաթ Թեք):*

ԳՈՐԾԻ ՄԱՐԴՈՑ ՆՈՐ ԱՍՊԱՐԷԶ
(էջ 175-178)

... Սամսոն-Սըվազ երկաթուղիին... - *Այս երկաթգծին կառուցումը բաւական երկար տեւած է. հակառակ առնուած որոշումներուն, իրագործուիլը դիւրին չէ եղած: Սամսունն ու Սըվազը իրարու երկաթգծով պիտի միանային 1932-ին միայն:*

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԱՄՈՒՄՆԱՑՆԵՆՔ
(էջ 179-182)

... Պալաքեան վարդապետին յայտնութիւնները ... -*«Բոլորովին նոր եւ քստմնաբեր յայտնութիւններ ողբացեալ Հայրապետին էջմիածնայ կեանքին նկատմամբ - Նախատինք, ըմբոստութիւն եւ լրբութիւն միաբաններէն - Հայրապետը ցարին հրաժարական կը ղրկէ օծումէն չաբաթ մը առաջ - Հայրապետին անկողին չեն տար պառկելու - Մակար կաթողիկոսի խեղդամահ ըլլալը - Զայրացուցիչ պարագաներ» խորագրով կը ներկայացուի Գրիգորիս ծ. վրդ. Պալաքեանի բանախօսութիւնը՝ Սկիւտարի Ցառաջադիմական միութեան լսարանին մէջ, «Ժամանակ», 21 Դեկտեմբեր 1910-3 Յունուար 1911:*

«Հորիզոն» թերթին մէջ ալ... - *«Մայր աթոռի կացութեան քըստըմնասարսուռ յայտնութեանց արձագանգը Կովկասէն - Հայ ազգին ընդհանուր զայրոյթը Մայր աթոռի միաբաններուն դէմ - Հայրապետին վերջին օրերը գրագէտ Լէոյի կողմէ դիտուած - Յուղարկաւորութեան հեռագիրը էջմիածինէն», «Ժամանակ», 22 Դեկտեմբեր 1910-4 Յունուար 1911:*

յետոյ պ. Յովհաննէս Ալպանեան դրուագ մը պատմեց ... - *«Մատթէոս Ա կաթողիկոս Զուխաճեան - Մատթէոս Բ կաթողիկոս Իզմիրլեանի անուան պարագան - Թունաւորման յայտնութիւն - Խրիմեանի չարախօսք», Յովհ. Ի. Արսլանեան, «Ժամանակ», 23 Դեկտեմբեր 1910-5 Յունուար 1911:*

Պօղոս առաքեալի եպիսկոպոսներուն համար անհրաժեշտ նկատած... - *Ա. Տիմ. Գ, 2, «Պարտ է եպիսկոպոսին անարատ լինել, միոյ կնոջ այր...»:*

«... որովհետեւ մարդ մը, որ իր տունը...» - *Ա. Տիմ. Գ, 5, «(Ապա եթէ ոք իւրում տանն վերակացու չգիտիցէ լինել, զի՞ արդ եկեղեցւոյ Աստուծոյ խնամակալ լիցի)»:*

«Այն ատեն եօթը կին էրիկ-մարդու...» - *Եսայի, Դ, 1 («Եւ բուրն հարկանիցեն եւթն կին զառնէ միոջէ՝ եւ ասիցեն. հաց՝ զմեր կերիցուք, եւ հանդերձ՝ զմեր զգեսցուք, բայց միայն անուն քո կոչեսցի ի վերայ մեր. բարձ ի մէնջ զնախատինս մեր»):*

ԶՈՒԼՈՒՄ, ԹԷ ՄԻԱՑՈՒՄ
(էջ 183-187)

... երգարանները իբր վնասակար հրատարակութիւն ... - *Հմ. Արամեանց «Հայուն երգարանը» գրքին ինչ ինչ մասերուն առթիւ կը հարցաքննուէր Պատերազմական ատեանին մօտ: Ատեանը թէեւ անպարտ կ'արձակէ Արամեանցը, սակայն կ'արգիլէ երգարանին վաճառքը Պոլսոյ եւ այն նահանգներուն մէջ, ուր չկայ Պատերազմական ատեան:*

Եմենի մէջ որո՞ւ դէմ պատերազմ կը մղենք... - Եմենի մէջ ապստամբութիւն մը ծագած էր Յունուար 1911-ին եւ զօրքը զբաղած էր ճնշելով այդ յուզումը:

ՇՈՎԵՐԷՆ ՋՓԱՆՋԻՆՔ
(էջ 188-192)

Ռուբինեանց Հարստութեան - Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան արքաները կը պատկանէին Ռուբինեանց Հարստութեան, որու հիմնադիրն էր Ռուբէն իշխան:

Հայ Կրեսոս - Նկատի ունի Ալեքսանդր Մանթաշեանցը:

Պատերազմական նախարարը... - Շրջանի պատերազմական նախարարն էր Մահմուտ Շեվքեթ փաշա:

ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ԼԱՒ ԶՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐ
(էջ 193-198)

Պոլիսէն մինչեւ Պաղտատ ծրագրուած երկաթուղիին... - Երկաթուղիին կառուցումը սկսած էր Ի դարասկզբին, աւարտեցաւ 1918-ին, եւ Կ. Պոլիս ուղղակիօրէն կապուեցաւ Պաղտատին:

«Հին գինին...» - Մատթ. Ժ, 16-17 («Ոչ ոք արկանէ կապերտ անթափ ի վերայ հնացեալ ձորձոյ. զի առնու ելանէ զլրութիւն նորա ի հանդերձէն, եւ եւս չար պատառումն լինի: Եւ ոչ արկանեն գինի ի նոր ի տիկս հին...»):

... «քաց մեզ տէր»: - Կ'ակնարկէ Յիսուսի առակին իմաստուն ու յիմար կոյսերու մասին (Մատթ. Իե, 1-13):

... ինչպէս կը նկարագրէր մեր բանիբուն թղթակիցը... - Կ'ակնարկէ «Կիլիկիայէն արձագանգ - Ատանայի այժմեան կացութիւնը» գրութեան, Միապետ ստորագրութեամբ, «Ժամանակ», 9-22 Մարտ 1911:

... երկաթուղին թէեւ գերման ընկերութիւնն է որ պիտի շինէ... - Կ'ակնարկէ հռչակաւոր «Ծիլիփ Հոլցման» շինարարական ընկերութեան, որ մեծ մասամբ իրականացուցած է երկաթգծին կառուցումը:

Ամերիկայի պատերազմը... - Հաւանաբար խօսքը 1861-1865 թթ. ներքին պատերազմին մասին է, երկրի հիւսիսային ու հարաւային հատուածներուն միջեւ:

... Սեվաստափոլը... - Ղրիմի պատերազմի ընթացքին Միացեալ

Թագաւորութեան ու Ֆրանսայի զօրքերը 1854-1855 թթ. միջեւ կը պաշարեն սեւծովեան այս քաղաքը, ուր կը գտնուէին Ռուսական կայսերական զօրքերը: Անգլիացիներուն ու Ֆրանսացիներուն հետ պատերազմի մասնակից դարձած է նաեւ Օսմանեան կայսրութիւնը:

... Ռուսեւթուրք ճակատամարտը... - 1877-1878 թթ. միջեւ տեղի ունեցած է: Աւարտին ստորագրուած է Այ Ստեֆանոյի պայմանագիրը:

«Ընկե՛ր, եթէ հարսանիքի...» - Մատթ. Իհ, 12 («Ընկեր, զիա՞րդ մտեր այսր, զի ոչ ունէիր հանդերձ հարսանեաց»):

ՅԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐ ՈՍԿԻ ԿԸ ԿՈՐՍՆՑՆԵՆՔ ԱՄԷՆ ՏԱՐԻ
(էջ 199-202)

Բանկալթըի գերեզմանատան... - Կը կրէր նաեւ Ս. Յակոբ անունը: Հայոց գործածութեան յատկացուած էր 1560-ական թուականներէն սկսեալ: 1930-ականներուն գերեզմանատան ընդարձակ տարածքը կառավարութեան կողմէ անօրինաբար բռնագրաւուած է: Քանդուած է նաեւ հոն գտնուող եկեղեցին: Երբեմնի գերեզմանատան հողին վրայ այսօր կը բարձրանան պանդոկներ, Իսթանպուլի ձայնասփիւռը եւլն.:

15 կանգուն - 1 կանգունը կը համապատասխանէր 68 սմ.-ի, հետեւաբար 15 կանգունը հաւասար էր 1020 սմ.-ի:

Մենք այն ատեն... - Նկատի ունի հետեւեալ գրութիւնը՝ «Գործի մարդեր ո՞ւր էք - Թաքսիմի զօրանոցին եւ դիմացի մարզարանին քաղաքի վերածուելու խնդիրը - 4.000 ոսկիի տեղ 1.600.000 ոսկի», «Ժամանակ», 24 Փետրուար-9 Մարտ 1911:

200 ՓՐՈԼԵԹԱՐԻԱՆԵՐԸ
(էջ 203-206)

«Վարք սրբոց» - Սուրբերու կեանքին ու իրենց գործին նուիրուած հատորներու շարք:

Անարծաթ բժիշկներ - Կ'ակնարկէ Կոզմասին ու Դամիանոսին, (Գ դար), որոնք քաղաքէ քաղաք կը շրջէին ու ձրիաբար կը բժշկէին: Մարտիրոսացած են որպէս քրիստոնեաներ, գլխատելով 285-ին: Յունաց եւ լատինաց կողքին, Հայ եկեղեցին եւս կը յիշատակէ զիրենք:

Եօթն խոտաճարակները - Եօթն խոտաճարակներն այն ճգնաւորներն էին, որոնք 584-ին Տարօնի ս. Կարապետ վանքը եկան եւ հաստատուեցան Աւետեաց կոչուող բլուրին մօտ: Քանի որ կը սնէին միայն խոտերով, կոչուեցան խոտաճարակներ: Յայտնի են իրենց անունները՝ Պօղիկարպոս, Թէովնաս, Սիմէոն, Յովհաննէս, Եպիփան, Դեմարիոս եւ Նարկիսոս: Նահատակուեցան պարսիկներուն կողմէ:

... երբ Հիւանդանոցի նուագահանդէսէն... - Ազգ. Հիւանդանոցին նուագահանդէսը կը կայանայ 27 Մարտ-9 Ապրիլ 1911-ին, կիրակի, Թէփեպաշըի ձմեռնային թատրոնին՝ «Փըթի Շան»ի մէջ, հովանաւորութեամբ ծերակուտական Գաբրիէլ Նորատունկեանի: Ներկայ էր կայսերազուն իշխան Ալտիւլ Մեճիտ: Ելոյթ կ'ունենայ նաեւ Կոմիտաս վարդապետը, իր մեներգներով ու խմբերգներով:

... տ. Կոմիտաս վարդապետի մայրաքաղաքիս մէջ քոնսերվաթուար մը հիմնելու ձեռնարկը... - Կոմիտաս մտադիր էր երաժշտանոց մը բանալ Պոլսոյ մէջ: Ան պիտի ունենար երեք բաժին՝ հայ եկեղեցական երաժշտութիւն, հայ գեղջուկ երաժշտութիւն եւ եւրոպական երաժշտութիւն: Առաջին երկուքը յատուկ պիտի ըլլային հայ ուսանողներուն համար: Նոյնիսկ կազմուած էր կարգադիր մասնախումբ մը՝ Եդուարդ Գարակէօզեանի նախագահութեամբ: Մասնախումբը որոշած էր երաժշտանոցի երկու տարուան ծախսերը ապահովելու համար համերգներ կազմակերպել Պոլսոյ եւ արտասահմանի մէջ եւ կատարել նաեւ հանգանակութիւն մը: Ղալաթիոյ երգչախումբը յօժարութիւն յայտնած էր 50 ոսկի տրամադրելու: Զմիւռնիոյ հայութիւնը, խանդավառուած Կոմիտասի իրենց քաղաքին մէջ տուած համերգներով, խոստացած էր սատարել երաժշտանոցի հիմնադրման, եթէ վարդապետը պոլսեցիներէն չքաշալերուի եւ ուզէ Զմիւռնիոյ մէջ գործադրել իր նպատակը:

ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ՀԱՑԵՐԸ ԵՒ ՄԱՍՆԱԿԻ ԴԷՊՔԵՐ
(էջ 213-216)

Մեր երկու հայ երեսփոխանները՝ Վարդգէս եւ Գեղամ... - Կ'ակնարկէ Օսմանեան երեսփոխանական ժողովին 3-16 Մայիս

1911-ին կայացած Գ տարեշրջանի 100-րդ նիստին, որուն սղագրութիւնը տպուած է յաջորդ օրուան «Ժամանակ»ին մէջ: Կարնոյ երեսփոխան Յովհաննէս Սերենկիւլեան (Վարդգէս) կը յայտարարէ, թէ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք հայերը տարի մը միայն հանգիստ ապրեցան, սակայն անկէ ետք դարձեալ սկսան «սիսթեմաթիք» ջարդերը, աղջիկներու առեւանգումը: Ներքին գործոց նախարար Խալիլ պէյ ի պատասխան կ'ըսէ. «Երկրին ամէն կողմը ոստիկանական ուժին չգոյութեան պատճառով անհատական դէպքեր կը պատահին: Քաղաքակիրթ երկիրներուն մէջ իսկ տեղի կ'ունենան ոճիրներ: Անատոլուի մէջ եթէ պատահմամբ քանի մը հայեր սպաննուած են, անոնց ոճրագործները պատժուած են եւ ոչ մէկ մտահոգիչ վիճակ կը տիրէ Անատոլուի մէջ»: Վարդգէս այս խօսքերուն կը հակաճառէ ըսելով, թէ «այս ոճիրները ինչո՞ւ միայն հայերու դէմ կը պատահին եւ քիւրտ մը կամ թուրք մը չեն սպաննուիր»: Ան դատապարտելով կառավարութեան անփութութիւնը, կ'աւելցընէ, թէ աղջիկներ կ'առեւանգուին ու բռնութեամբ կ'իսլամացուին. «Ասոնք ամօթ են, եթէ նոյնիսկ հազար գիւղի մէջ մէկ անգամ պատահին: Կառավարութիւնը պէտք է այլեւս վերջ տայ այս մասնակի ջարդերուն եւ այս առեւանգումներուն»: Կը խօսի նաեւ Մուշի երեսփոխան Գեղամ Տէր-Կարապետեան: Կ'անդրադառնայ «Հաֆիրլիք» կոչուած տուրքին, որ կը գանձուի հայաբնակ գաւառներուն մէջ. «Այս տուրքը կը գանձեն աղաներ իրենց քրիստոնեայ դրացիներէն, զանոնք իբր գերի նկատելով»: Գեղամ կը նշէ, որ թէեւ նախարարը ըսած է, թէ ոճրագործներ կը ձերբակալուին, սակայն Պիթլիսի ու Վանի մէջ շատ մը ոճրագործներ կը պտտին ազատօրէն: Հողային խնդրին մասին ալ խօսելէ ետք, Գեղամ կը յայտնէ, թէ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք 22 աղջիկ առեւանգուած ու բռնի իսլամացուած է: Վէճերը կը շարունակուին նաեւ յաջորդ օրուան նիստին:

ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԸ ԻՆՁՐԻ ՄԻԱՑԱՆ
(էջ 217-220)

Ցարաբերական խնդիրներու մասին... - Ոչ-իսլամ ազգերու հոգեւոր պետերը՝ հայ, յոյն, հայ-կաթոլիկ եւ պուլկար, իրենց

հասարակութիւնները հետաքրքրող ամէն կարեւոր խնդիրներու մասին համաձայնութիւն մը գոյացնելէ յետոյ, ստորագրած էին նաեւ արձանագրութիւն մը, Մայիս 1911-ին: Համաձայնութիւն գոյացած էր գլխաւորաբար կրթական եւ զինուորական խնդիրներու, ինչպէս նաեւ կառավարութեան հետ պատրիարքարաններու ունեցած խնդիրներուն շուրջ: Այս արձանագրութեան համաձայն, պատրիարքարանները պիտի ընդդիմանային իրենց առանձնաշնորհումները վտանգող քայլերուն: Անոնք կը խոստանային նաեւ փոխադարձաբար մէկզմէկ պաշտպանել յիշեալ խնդիրներէն որեւէ մէկուն մէջ:

Անոնք կառավարութեան ուղղեալ առաջին թաքրիրը ստորագրելով Դատական նախարարութեան ներկայացուցին 9-22 Մայիս 1911-ին: Փաստաթուղթը կը պարունակէր դպրոցական ու զինուորական խնդիրներու մասին կարգադրութիւններ ու պահանջումներ:

«Թանին» - Օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք, 1908-ին կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած օրաթերթ: Հիմնադիրներն էին Հիւսէյին Ճահիտ, Թեվֆիք Ֆիքրեթ եւ Հիւսէյին Քազըմ Քատրի: Թերթը յայտնի էր իր իթթիհատական կողմնորոշմամբ:

«Ճենին», «Սենին», «Էնին» - Հիւսէյին Ճահիտին կոչտ ոճին պատճառով «Թանին» յաճախ կը դադրեցուէր, սակայն ան այս կամ նման անուններով կը շարունակէր հրատարակել իր թերթը:

ՀԱՑՐԵՆԻ ՏԱՆ ՅԱՆԿԸ ՔԱԿՈՂՆԵՐ
(էջ 221-224)

Փութիկոտ մարդ մը կ'ելլէ Եաֆայի մէջ... - Երուսաղէմի միաբան Աստուածատուր եպիսկոպոս Եաֆայի մէջ երկու խանութներ գնած էր, որոնք կը գտնուէին մզկիթի մը տակ եւ զորս վարձած էր «Քրետի լիոնէ» դրամատունը: Եաֆայի նաւահանգիստի պետը Շերիի դատարանին առջեւ դատ կը բանայ՝ առարկելով, թէ այդ երկու խանութները կը պատկանին մզկիթին: Դատարանը որոշած էր խանութները վերադարձնել մզկիթին: Շէյխիւլիսլամութիւնը հաստատած էր դատարանին վճիռը՝ առանց նկատի առնելու, թէ դատավարութեան ընթացքին կոչնագիր չէ ուղարկուած Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան ներկայացուցիչին: Եաֆայի տեղական իշխանութիւնը, հիմնուելով դատարանի վճռին վրայ, կ'որոշէ փլցնել մզկիթն ու կալուածները՝ աւելի մեծ մզկիթ մը կառուցելու նպատակով: Պոլսոյ պատրիարքական փոխանորդն ու Երուսաղէմի Պոլսոյ պատրիարքական փոխանորդը քանիցս բողոքած էին չէյխիւլիսլամին ու դատական նախարարին, որոնք խոստացած էին հարկ եղած կարգադրութիւնները ընել:

Ուրիշ մը, նոյնչափ եռանդուն ու իր տեսակէտով հայրենասէր ... - Նիւթը կը վերաբերի «Խասթահանէ» խանին: Վարչապետը էվքաֆի նախարարութենէն կը պահանջէ շուտով լուծել հարցը: Այս մասին պատրիարքարանը տպագրած է նաեւ թրքերէնով գրքոյկ մը, որ կը պաշտպանէ խանին վերաբերեալ հիւանդանոցին իրաւունքները:

Ուրիշ մը Բաղէշի մէջ կը բանտարկէ... - Մուշի երեսփոխան Գեղամ Տէր-Կարապետեան ներքին գործոց նախարար Խալիլ պէյին դիմումի մը ներկայացնելով կը տեղեկացնէր, թէ Մուշի մէջ ձերբակալուած են հայեր ու քիւրտեր, որոնք հանրագիր մը ստորագրած էին իրենց վրայ բռնացողներուն դէմ բողոքելու համար, սակայն ստորագրողները, ինչպէս նաեւ տեղւոյն տ. Խաչատուր քահանան ձերբակալուած էին: Այդ օրերուն նաեւ հրաժարական ներկայացուցած էր Մուշի առաջնորդ Ներսէս եպսկ. Խարախանեան:

Ուրիշ մը, ասիկա բոլորովին տարօրինակ... - Տէր-Կարապետեան կը տեղեկացնէր նաեւ, որ քիւրտեր հայերու դէմ արեան դինի (տիեթ) նոր դատեր կը բանան, եւ կը խնդրէր, որ հրաման տրուի նման անհաճոյ արարքներու տեղի չտալու համար:

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐՈՒԱՆ ԱՆՑԵԱԼ ՄԸ
(էջ 225-228)

Եսիդուլէի ս. Փրկչեան ազգային հիւանդանոցին... - Յարութիւն Պեզճեան ամիրայի նախաձեռնութեամբ եւ սուլթան Մահմուտ Բ-ի հրովարտակով 1832-ին հիմնադրուած հիւանդանոց (շինարարութիւնը աւարտած է 1834-ին):

Դեռ անցած ուրբաթ օրուայ նիստին Բաղէշի առաջնորդին քարբերը անգամ լացնող... - Կ'ակնարկէ 20 Մայիս 1911 թուակիր հետեւեալ հեռագրին. «Նոր սպանութիւններ: Խութի Նաղուանկ գիւղացի տ. Սարգիս քհնյ., Մխթար Կիրօ եւ Զեթօ հողային խնդրի համար էլքի աշխրեթէն Եունուս եւ իր վեց ընկերներու կողմէ, որոնց դէմ դատ բացուած էր, Խութի Սերգինի կոչուած տեղը չարաչար սպաննուած են: Նոյն օրը յիշեալ քահանայի տղան եւ իր չորս հայ ընկերները Մուշի Կիւլիւսպէք լերան վրայ ուրիշ քիւրտերու կողմէ սպաննուած են: Գիւղացիներ յուզման մէջ: Անապահով վիճակ: Եթէ փութով հարկ եղածը ի գործ չդրուի առաջքը չ'առնուիր: Պիթլիսի առաջնորդ Սուրէն»:

Էջմիածնի, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռները թափուր են... - Ս. Էջմիածնի մէջ տեղապահ էր Գէորգ Սուրէնեան, Երուսաղէմի մէջ՝ Դանիէլ Յակոբեան, իսկ Պոլսոյ մէջ՝ Վահրամ Մանկունի:

ՆԱԽ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ ԱՊԱՀՈՎԵՆՔ, ԵՏՔԸ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒ ՓՆՏՌԵՆՔ
(էջ 233-236)

Պատրիարքարանի Բ. դրան հետ ունեցած... - «Կառավարութիւնը ի՞նչ ըրաւ սահմանադրութենէն ետք հայերուն», 29 Օգոստոս-11 Սեպտեմբեր 1911: Որպէս մուտք խմբագրութիւնը կցած է քանի մը պարբերութիւն, որմէ կը քաղենք հետեւեալը. «Ստորեւ հրատարակուած տեղեկագրէն կը տեսնուի, թէ 4 տարւան շրջանի մը մէջ կատարուած սպանութեանց եւ թալանի հետիններուն, կեդրոնական կառավարութիւնը ոչ մէկ պատիժ տուած է, հակառակ անոր որ հարիւրաւոր թաքրիրներ տրուած են այս խնդրոյն մասին: Արդի դահլիճը, ինչպէս իր նախորդները, չի կրցան հասկնալ Անատոլուի վէրքը, եղած առաջարկները նկատեցին ուրիշ ցեղի մը դէմ սնուցուած նախանձ, կամ զանոնք անվստահ ցոյց տալու միջոցներ: Այս տեսակէտը մասնաւորապէս պաշտպանեցին գաւառային իշխանութեանց գլուխ գտնուողները, որոնք ըստ իրենց հնաւանդ սովորութեան կը շարունակեն հայոց բողոքները լալկաններու սովորական մէկ հեծծիւնը նկատել»:

ՄԵՆՔ Ի՞ՆՉ ՊԻՏԻ ԸՆԵՆՔ ԻԲՐԵԻ ՕՍՄԱՆՑԻ
(էջ 237-239)

Իտալիոյ այս յարձակումը... - Ափրիկեան Տրիպոլսոյ չուրջ Իտալիոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ ծագած հակամարտութեան կ'ակնարկէ: Իտալիա նախ յղած էր վերջնագիր մը եւ ապա պատերազմ հռչակած Օսմանեան կայսրութեան դէմ, Սեպտեմբերի 16-ին:

... Իտալիա ու իր համախոհ տէրութիւնները... - Խօսքը կը վերաբերի Անգլիոյ եւ Ֆրանսային:

ԱՐԺԱՆԱՒՈՐ ԳԼՈՒԽ ՄԸ ԸՆՏՐԵՆՔ ԱԶԳԻՆ
(էջ 242-244)

... ազգը չունի պատրիարք մը կամ տեղապահ մը... - Եղիշէ Դուրեան հրաժարած էր պատրիարքութենէ, տեղապահութեան պաշտօն կը վարէր Վահրամ Մանկունի եպիսկոպոսը:

ՋՆՋԵ՞ՆՔ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 245-248)

Յօդուածին դրդապատճառ հանդիսացած կ'երեւի Նիկոմեդիոյ թեմակալ առաջնորդ Ստեփանոս Յովակիմեանի նամակը, ուր կ'ըսուի, թէ Գաւառական ժողովը չէ կրցած մեծամասնութիւն կազմել եւ ընտրել կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակները: Առաջնորդը կը տեղեկացնէ, թէ սընտուկը ի վիճակի չէ երկու պատգամաւորի ճանապարհածախսը հոգալու, հետեւաբար տեղացիներէն ոչ ոք կը փափաքի իր ծախքով երթալ ս. Էջմիածին:

Աւետարանի առակը... - Ղուկաս ԺԴ, 16-24:

... երբ ռուս կառավարութիւնը նոր օրէնքով մը թրքահայոց ընտրողական իրաւունքը... - Ռուսաստանի ներքին գործոց նախարարութիւնը Մայր աթոռին ուղարկած էր հեռագիր մը, որով կը հրահանգէր, թէ թրքահայերուն կողմէ Կովկասի մէջ նշանակուած կաթողիկոսական պատգամաւորները չեն կրնար ընդունուիլ եւ թէ իւրաքանչիւր թրքահայ թեմի պատգամաւոր անձամբ պէտք է գայ ս. Էջմիածին ու իր քուէովը մասնակցի Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրութեան:

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԹԻՖԼԻՍԱՀՆԱԿ ԵՂԲԱՐՍ
(էջ 249-253)

... ձեր ընդարձակ հեռագրին պատճէնը... - Հեռագիրը հրատարակուած է «Թիֆլիսցիներ Օրմանեան սրբազանը կ'ուզեն» խորագրով, 20 Հոկտեմբեր-2 Նոյեմբեր 1911-ին: Հեռագիրը ստորագրած է վաճառականներու աւագ Արշակ Միլոֆ՝ ի դիմաց Թիֆլիսի Ազգային ժողովի: Հոն կը կարդանք հետեւեալը.

«Վաճառականներու աւագին եւ արհեստապետներու կողմէ ընդհանուր ժողովի հրաւիրուած 300-ի մօտ զանազան դասակարգի (մտաւորական եւն.) ներկայացուցիչներ քուէարկեցին հետեւեալ որոշումը.

Նորին ամենապատուութիւն Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը ճանչնալ իբրեւ առաջին եւ միակ արժանաւոր ընտրելի էջմիածնի կաթողիկոսական գահուն, եւ այս որոշումը հաղորդել Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովին, ինչպէս նաեւ իր խորին ցաւը յայտնել Ազգային ժողովին, անորոշ կերպով յետաձգելուն համար Օրմանեան սրբազանի պատուոյ վերահաստատութեան խնդիրը: Ազգային ժողովին արժանապատուութեանը համար կը միջամտենք եւ կը պահանջենք որ անյապաղ Օրմանեան արքեպիսկոպոսին պատուոյ վերահաստատութեան վճիռը տրուի: Այս մասին ոեւէ յապաղում անգամ մը եւս պիտի ապացուցանէ մեզ թէ այդ մեծանուն եկեղեցականը բոլորովին անմեղ է»:

... դուք զինքը տեսաք ճեմարանին մէջ ... - Մակար Թեղուտցի կաթողիկոսի հրաւէրով Մաղաքիա Օրմանեան տարի մը կը պաշտօնավարէ Գէորգեան ճեմարանին մէջ, 1888-ին:

...Մուշեղ, Վահրիճ, Կորիւն, Թաթուլ... - Կ'ակնարկէ արմաշական հետեւեալ հոգեւորականներուն՝ Մուշեղ Սերովբեանին, Վահրիճ Շահլամեանին, Կորիւն Սահակեանին ու Թաթուլ Դուրեանին:

Օրմանեան այսպէս մէկն է եւ ի զուր չէր որ սահմանադրութեան առաջին օրերուն... - Սահմանադրութեան վերահրաւիրումէն քառասի քանի մը օր վերջ՝ Յուլիսի 16-ին Օրմանեան կը հրաժարի պատրիարքութենէն: Քասիմի յիշատակած ցոյցը տեղի կ'ունենայ Յուլիսի 25-ին: Ամբոխը Օրմանեանի Բերայի տան առջեւ ցոյցեր կը կատարէ՝ զինքը բռնի պատրիարքարան

տանիլ եւ հոն վար դնել ուզելով: Ոստիկանները կը միջամտեն եւ նախկին պատրիարքը կ'առաջնորդեն ոստիկանութիւն՝ ապահովութեան տակ առնելու համար զինքը: Ամբոխը ճանապարհին կը տիրանայ կառքին ու զայն կ'ուղղէ Գումգաբու: Օրմանեան միշտ ոստիկաններու հսկողութեան տակ կը մտնէ պատրիարքարան ու հոն կ'առանձնանայ: Ցոյցերը կը շարունակուին սակայն դուրսը: Միջոց մը ետք իթթիհատական քանի մը գործիչներ (Իսմայիլ Հաքքը, Թալէաթ ու Նեճիպ) կու գան պատրիարքարան, կը խօսին հոն խռնուած ամբոխին, հարկ եղած կարգադրութիւնները կատարելէ ետքն ալ Օրմանեանը կառքով կը տանին իր բնակարանը, Թաքսիմ:

Օրմանեան լատին վանականի կրթութիւն ստացած է... - Ան իր կրթութիւնը ստացած է Հռոմի զանազան հոգեւոր դպրոցներուն մէջ, որպէս Անտոնեան միաբանութեան անդամ:

Թողունք զինքը, թողունք իր գրական աշխատութիւններուն մէջ... - Պատրիարքութենէն հրաժարելէ վերջ Օրմանեան կեդրոնացած էր իր պատմական ու կրօնական աշխատութիւններուն վրայ: 1911-ի Փետրուարին ան հրատարակած էր «Համապատում»ը, քիչ վերջ նաեւ «Հայոց եկեղեցին»ը (Ֆրանսերէնով): Սկսած էր մամուլին յանձնել «Ազգապատում»ին առաջին պրակները:

ՀԱՑ ԱԶԳԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՊԱՏԿԱՆԻ
(էջ 254-257)

Իթթիհատի օրով... - Սահմանադրութեան վերահռչակումէն ետք կառավարութեան գլուխ անցած էր Իթթիհատ եւ Թերաքքի (Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն) կուսակցութիւնը:

Ազատութեան եւ համերաշխութեան նոր կուսակցութեան օրով... - Խօսքը Հիւրրիյէթ եւ Իթթիլաֆ կուսակցութեան կը վերաբերի, որ իշխանութիւնը ձեռք առած էր 1911-1913 թթ. միջեւ: Ամենաուժեղ ընդդիմադիր ուժն էր Իթթիհատ եւ Թերաքքի կուսակցութեան դէմ:

Բաղէշի եւ Մուշի առաջնորդները... - Բաղէշի առաջնորդն էր Սուրէն Քալեմեան, իսկ Մուշինը՝ Վարդան Յակոբեան:

ՎԱՐՉԱՊԵՏԸ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ԿԸ ՍՊԱՌՆԱՆ ՀՐԱԺԱՐԻԼ
(ԷՋ 258-261)

Հայ թերթեր գրեցին, թէ... *- 28 Նոյեմբեր-12 Դեկտեմբեր 1911-ին պատրիարքական տեղապահ Վահրամ Մանկունի, գործակատար Գամէր Շիրինեանին հետ Բ. դուռ երթալով կը տեսակցի ներքին գործոց նախարար Ճելալին հետ: Ան նախարարին կը ներկայացնէ Բաղէշի առաջնորդ Սուրէն վարդապետէն հասած նոր հեռագիր մը. «Կացութիւննիս խիստ մտահոգութիւն կը պատճառէ մեզի: Ապտիւրրեզզաք հակասահմանադրականներուն գլուխ անցած լուրջ գործունէութեան մէջ է: Կառավարութեան ոյժը անբաւական է. կարեւոր դիմումներ եւ ազդու հրամաններ անհրաժեշտ են»: Մանկունի կը խնդրէ, որ միջոցներ ձեռք առնուին: Նախարարը կը յայտնէ, որ կառավարութիւնը բաւականաչափ զօրք ղրկած է աւազակները հետապնդելու համար: Տեղապահը կը նշէ, թէ ցարդ կառավարութեան եղած դիմումները ապարդիւն մնացած են:*

Այս հանդիպման մասին խառն ժողովին կը կարդացուի Շիրինեանի տեղեկագիրը, որ կ'ամփոփէր Բ. դրան ու պատրիարքարանի միջեւ հայաբնակ նահանգներու ապահովութեան մասին կատարուած բանակցութիւնները: Ըստ այս տեղեկագրին, ներքին գործոց նախարարը կը յայտնէր, թէ ինք նախապարագ խորհուրդին առջեւ պայման դրած է, որ եթէ Անատոլուի ապահովութեան համար իր առաջարկած ծրագիրները չընդունուին եւ մինչեւ քսան օր որեւէ գործնական արդիւնք մը յառաջ չգայ այդ նահանգներու աւազակներուն նկատմամբ՝ ինք պիտի հրաժարի:

Օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններն ու ծերակուտականներն ալ այս նիւթով կը պատրաստեն յիշատակագիր մը, որով կառավարութենէն կը խնդրեն հոգ տանիլ Անատոլուի հայաբնակ նահանգներու ապահովութեան: Յիշատակագիրը պատուիրակութեամբ մը Բ. դուռ կը տարուի, որուն կ'ընկերանան Պետրոս Հալաճեան, Գր. Զօհրապ, Վարդգէս, Համբարձում Պօյաճեան, Արթին Պոչկեզենեան, Յակոբ Պօյաճեան, Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Վահրամ Փափազեան, Գարեգին Փաստըրմաճեան, Նազարէթ Տաղաւարեան, Ստեփան Սպարթալեան:

Զիրենք կ'ընդունի վարչապետ Սայիտ փաշա, ի ներկայութեան ներքին գործոց եւ պատերազմական նախարարներու: Յիշատակագրի մատուցումէն վերջ, երեսփոխանները վարչապետին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն հայաբնակ նահանգներու մէջ երկու տարիէ ի վեր գործուած ոճիրներուն վրայ, որոնք այժմ ջարդի մը հանգամանքը սկսած են ստանալ: Վարչապետը կը յայտարարէ, թէ խիստ միջոցներ ձեռք առնուած են եւ դեռ պիտի առնուին ու անտես պիտի չթողուին հայ երեսփոխաններու ու պատրիարքարանի պահանջները:

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԿԱԶՄԵԼ Կ'ՈՒԶԵՆ ՀԱՑԵՐԸ
(ԷՋ 262-265)

Իթթիլաֆ *- Հիւրրիյէթ եւ Իթթիլաֆ (Ազատութեան եւ Համերաշխութեան) կուսակցութիւն, հիմնադրուած Նոյեմբեր 1911-ին, որպէս ընդդիմութիւն իթթիհատականներու: Կուսակցութեան առաջնորդներն էին Տամատ Ֆերիտ, Միրալայ Սաղըք եւլն.:*

Հայ մեսուններու դիմումին առթիւ վարչապետին ու ներքին գործոց նախարարին... *- տե՛ս «Վարչապետը եւ նախարարը կը սպառնան հրաժարիլ» յօդուածին ծանօթագրութիւնը:*

... Սայիտ փաշայի երեսփոխանական ժողովի բեմէն տուած խոստումները... *- Վարչապետ Սայիտ փաշա Երեսփոխանական ժողովի 3-16 Դեկտեմբեր 1911-ի նիստին կը յայտարարէ. «Մեր հայ եղբայրները հիմա շատ կը տառապին: Մենք պիտի գործադրենք անոնց վիճակը բարելաւելու համար հարկ եղած բարենորոգումները»:*

... նախարարական յանձախումբին կազմութիւնը... *- Նախարարական յանձնախումբը կը կազմուի կառավարութեան կողմէ, 5-18 Դեկտեմբեր 1911-ին: Կ'անդամակցին պատերազմական նախարար Մահմուտ Շեվքեթ փաշա, ներքին գործոց նախարար Ճելալ պէյ, հանրային շինութեանց նախարար Խուլուսի պէյ եւ դատական նախարար Մեմտուհ պէյ: Այս յանձնաժողովին նպատակն էր քննել հայաբնակ նահանգներուն վերաբերեալ բոլոր դանգատներն ու դիտողութիւնները եւ ընել կտրուկ ու վճռական կարգադրութիւններ:*

... ինչպէս գրած էինք շաբաթ օրուան թիւով... *- «Իթթիլաֆի եւ Իթթիհատի համաձայնութիւնը», 10-23 Դեկտեմբեր 1911:*

Տրիպոլսոյ պատերազմը... - Ափրիկեան Տրիպոլսոյ պատերազմը Իտալիոյ եւ Օսմանեան կայսրութեան միջեւ տեղի ունեցած է 1911-1912 թթ.: Աւարտած է Իտալիոյ յաղթանակով: Պատերազմի արդիւնքին ստորագրուած է Ուչիի պայմանագիրը:

Եւ այս պահանջը... - Նամոյէ Ռեչօ աւազակապետին ձերբակալութիւնը կը հաղորդուի 8-21 Դեկտեմբեր 1911-ին: Ան կը ձերբակալուի Բատուայի մէջ, եղբօրորդւոյն վրանին տակ՝ Իպրահիմի որդի Ապտուլլահ անուն ժանտարմայի մը ձեռքով, որ մաս կը կազմէր աւազակապետը հետապնդող ջոկատին: Նամոյէ Ռեչօ ի շարս բազմաթիւ չարագործութիւններու, Սիլվանի մէջ սպաննած էր Մարտօ անուն հայ մը եւ հարսանիքի մը պահուն առեւանգած՝ Փերուշան անուն հայ կին մը: Զինուորները կ'ազատագրեն նաեւ այս կինը:

ԷՋՄԻԱԾՆԱՑ ՄԷՋ ԶԻՐԱՐ ԿԸ ԲԶՔՏԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ
(Էջ 266-268)

...միւս կուսակցութիւնը... - «Միւս կուսակցութիւն» ըսելով նկատի առնուած են Օրմանեանի կողմնակիցները:

ՄԻԹԷ ԿՐՆԱ՞Ր ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀՌՉԱԿԵԼ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ
(Էջ 269-272)

Պոլոժեննիա - Ռուսական կայսրութեան սահմաններէն ներս Հայ եկեղեցւոյ վարչական կեանքը կանոնաւորող վաւերաթուղթ, որ հաստատուած էր 1836-ին, Նիկոլայ Ա կայսեր կողմէ: Ցարական իշխանութեան անկումով դադրեցաւ գործել նաեւ այս կանոնադրութիւնը:

Ցարսքոէ սելոյի պալատին մէջ - Ցարական ընտանիքին նստավայրը, ս. Փետերսպուրկի մօտ: Բառացի կը նշանակէ՝ Ցարական աւան:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՆՔԱՆ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԳՆԱՀԱՏԷ ՀԱՑ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆՆԵՐԸ
(Էջ 273-276)

«Տէ՛ր, եթէ հնար է անցո՛ զբաժակս զայս ինձէն» - «... ամենայն ինչ քեզ հնարաւոր է, անցո զբաժակս զայս ինձէն...» (Մարկ. ԺԴ, 36):

Օսմանեան պանքա - Հիմնադրուած է 1863-ին: Եղած է կայսրութեան պետական դրամատունը:

Իրաւ է որ հայկական պանքան... - տե՛ս «Հայկական պանքա» յօդուածին ծանօթագրութիւնը:

ՄԻՆԱԿ ՀԱՑ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՆ ԵՆ ՈՐ ԳՈՐԾ ՁԵՑԵՍԱՆ
(Էջ 277-280)

Խորհրդարանը լուծուեցաւ - Օսմանեան անդրանիկ խորհրդարանը կը լուծուի 6-19 Յունուար 1912-ին:

...Սալը փազարի պալատը... - Խորհրդարանի նիստերը կը գումարէր Ճեմիլէ սուլթանի ապարանքին մէջ:

... խաթեթը հիւմայուն... - Այսպէս կը կոչուէին այն հրովարտակները, զորս անձամբ կը գրէր սուլթանը: Կայսրութեան կարեւորագոյն գրաւոր հրահանգներն էին եւ կը պահուէին կարմրագոյն անօթներու մէջ:

...մեր ընտրած ներկայացուցիչները... - Օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններն էին՝ Գրիգոր Զօհրապ (Պոլիս), Գարեգին Փաստերմաճեան (Կարին), Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Մուշ), Յովհաննէս Սերենկիւլեան (Կարին), Համբարձում Պօյաճեան (Ատանա), Ստեփան Սպարթալեան (Զմիւռնիա), Նազարէթ Տաղաւարեան (Սեբաստիա), Պետրոս Հալաճեան (Պոլիս), Վահան Փափազեան (Վան), Յակոբ Պապիկեան (Ռոտոսթօ), Յակոբ Պօյաճեան (Ռոտոսթօ), Արթին Պօշկեզենեան (Հալեպ):

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՎԱՐՁԱՊԵՏ ՍԱՑԻՏ ՓԱՇԱՑԻՆ
(Էջ 281-285)

Մեծ ուշադրութեամբ կարդացի այն հատորները... - Սայիտ փաշային յիշատակները հրատարակուած են 1912-ին:

Երէկ կրկին ձեր յիշատակներուն... - Բանկալթըի գերեզմանատան վերաբերեալ Սայիտ փաշայի հրամանագիրը Խառն ժողովի յատուկ նիստին կը կարդացուի 18-31 Յունուար 1912-ին: Վար-

չապետը կը պահանջէր 8 օրուան մէջ վերջ տալ գերեզմանատան շուրջ ընթացող բանակցութիւններուն, այլապէս գերեզմանատան պատը պիտի փլցուէր:

ԵԹԷ Բերայի Մեծ պողոտային վրայի... *- Խօսքը այսօրուան «Զիչէք փասաժը»ի մասին է, զոր 1908-ին իր տիրոջմէն՝ Խրիստաքիէն գնած էր վարչապետ Սայիտ փաշա:*

...Թուիդաքուի գերեզմանատան... *- Ցիչեալ գերեզմանատան պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ ԺԷ դար: Վերջին թաղումը հոն կատարուած էր 1896-ին: Գերեզմանատունը այժմ գոյութիւն չունի, քանի որ ապօրինաբար գրաւուած է պետական իշխանութեանց կողմէ:*

... Եըլտըզի ետեւի գերեզմանատունը... *- Հաւանաբար կ'ակնարկէ Պեշիկթաշի ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ պատկանող գերեզմանատան, որ 1950-ական թուականներուն ապօրինաբար գրաւուած է պետութեան կողմէ:*

Հոգեւոր տէրը... *- Ցակոբոս Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը, որու շիրիմը կը գտնուէր Բանկալթըի հայոց գերեզմանատան մէջ: Վերջինիս բռնագրաւումէն յետոյ շիրիմը փոխադրուած է Բերայի ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ բակը:*

... հօթնեակ նահատակներ ... *- ԺԷ դարուն գլխատուած կամ կախաղան հանուած նահատակներ:*

ՊՈԼՍԵՑԻ ԵՂԲԱՑՐԸ
(Էջ 286-290)

...«Լուսաւորեա»... *- Զատկուան ճրագալոյցին, նախքան Եսայի մարգարէէ «Լուսաւորեաց»ի ընթերցումը, դպիրները կ'երգեն «Լուսաւորեա Երուսաղէմ» շարականը, որու ընթացքին կը վառուին եկեղեցւոյ ջահերն ու կանթեղները: Հաւանաբար փոխան նուիրատուութեան, տաճարը լուսաւորելու պատիւը ատենօք կը տրուէր հաւատացեալի մը:*

ՀԱՑԵՐԸ ԿԸ ՄԿՍԻՆ ԳԱՂԹԵԼ
(Էջ 291-294)

Պուենոս Այրեսի մեր պատուական թղթակիցին նամակը, զոր հրատարակեցինք... *- «Պոէնէս Այրէսը եւ հայ գաղութը», Նազարէթ Պօղոսեան, «Ժամանակ», 5-18 Մարտ 1912:*

ԿՏԱԿ ՄԻ՛ ԸՆԷՔ
(Էջ 300-304)

Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի Պոլսոյ խնամակալութիւնը Կարնոյ առաջնորդ եւ Սանասարեան հոգաբարձութեան նախագահ Սմբատ եպսկ. Սաատեթեանին հրահանգած էր, որպէսզի հրաժարեցնէ հոգաբարձութիւնը եւ այդ պաշտօնը առժամաբար յանձնէ կարնեցի երեք ծանօթ ազգայիններուն՝ Մարտիրոս Քավաֆեանին, Զաքար Խերպեկեանին եւ Անդրանիկ Տիգրանեանին, որոնք նախապէս արդէն վարած էին հոգաբարձութեան պաշտօնը: Խնամակալութեան նախորդ որոշման համաձայն, մինչեւ նոր տեսուչի մը նշանակումը, դպրոցին տեսչութիւնը կը յանձնուէր Գէորգ Աբուլեանին (մատակարարական ճիւղ) ու Սարգիս Սողիկեանին (կրթական ճիւղ): Խնամակալութիւնը կ'որոշէր նաեւ լուծարել ուսանողական միութիւնը եւ չարտօնել, որ աշակերտները միջամուխ ըլլան դպրոցին գործերուն: Առաջնորդին իրաւասութիւն կը տրուէր նաեւ ի պահանջել հարկին առժամաբար փակել դպրոցը:

Սանասարեան վարժարան *- Հայկական կրթական հաստատութիւն Կարինի մէջ: Հիմնադրուած էր 1881-ին, Մկրտիչ Սանասարեանի բարերարութեամբ:*

Կ. Պոլսոյ խնամակալութիւնը *- Սանասարեան վարժարանի վարչութիւնը կը պատկանէր չորս մարմիններու՝ Կ. Պոլսոյ խնամակալութեան (պատրիարքի նախագահութեամբ), Կարնոյ տեղական հոգաբարձութեան (թեմակալ առաջնորդի նախագահութեամբ), վարժարանի վերատեսուչին եւ վարժարանի ուսուցչական մանաւանդ ողովին:*

...որբանոցի... *- Կային երկու որբանոցներ, մին՝ ս. Փրկիչ հիւանդանոցի հովանիին ներքեւ եւ միւսն ալ՝ Գալֆեան միաբանութեան: Հաւանաբար նկատի ունի Գալֆեան որբանոցը, որու խնամակալութիւնը եւս կեդրոնական ու մնայուն մարմին մըն էր, ինչպէս Սանասարեանինն ու կեդրոնականինը:*

...կեդրոնականի... *- 1886-ին հիմնադրուած ազգային վարժարան, Ղալաթիոյ թաղին մէջ: Կրթօճախին կառավարումը յանձնուած էր խնամակալ մարմնի մը:*

«բացի ու գոցի» խնդիր *- Նկատի ունի այն վէճերը, որոնք կը*

վերաբերէին եկեղեցիները ժողովրդային կամ քաղաքական հաւաքներու առջեւ բանալու կամ փակելու նիւթին:

Եռնեսքուին կտակը - Փաստաբան Անդրանիկ Եռնեսքու, որ հետաքրքրութիւն ունէր նաեւ լեզուաբանութեան հանդէպ, 600 հազար ֆրանքի հարստութիւն մը կը թողու ազգին: Այս գումարին մէկ մասով պէտք է տպագրուէր իր կողմէ պատրաստուած բառարան մը:

Իզմիրեանց կտակը - Գրական մրցանակ մը, որ 1884-ին հաստատուած էր Ցովսէփ Իզմիրեանցի կտակին համաձայն:

ԱՐԹԻՆ ԵՒ ՀԱՑՏԱՐ
(էջ 305-307)

Ղալաթիոյ նոր կամուրջը... - Ոսկեղջիւրի երկու ափերը իրարու միացնող կամուրջը կառուցուած էր 1912-ին, գերմանական ընկերութեան մը կողմէ:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՑՆ ՈՒ ԹՈՒՐՔԱՀԱՑԸ
(էջ 308-310)

... Բերա Վարիեթէի թատրոնին մէջ... - 1875-ին Բերայի Մեծ պողոտային վրայ բացուած թատերասրահ, որ աւելի վերջ ստացած է տարբեր անուններ, ինչպէս՝ Էլտորատօ, Օտէոն, Վերտի: Ապա վերածուած է չարժարուեստի դահլիճի:

«Մշակ» - Հասարակական, քաղաքական, գրական օրաթերթ, որ 1872-1921 թթ. միջեւ հրատարակուած է Թիֆլիսի մէջ: Հիմնադիրն ու առաջին խմբագիրը եղած է Գրիգոր Արծրունի: Թերթի աշխատակիցներու կարգին էին Րաֆֆին, Շիրվանզադէն, Ռափայէլ Պատկանեանը:

ՇԵՖԻՔ ՓԱՇԱՑԻ ՊԱՍԹԻՃԻՆ ՔԱՆԴՈՒՄԸ
(էջ 311-312)

Պաստիյլ - Փարիզի մէջ միջնադարեան բանտ, ուրկէ սկսած է ֆրանսական յայտնի յեղափոխութիւնը, 1789-ին:

Հէյլեը թահքիքիէ - Ոստիկանութեան նախարարութեան մականին տակ գործող քննիչ յանձնախումբին կ'ակնարկէ:

ՔԻԶ ՄԸ ԲԵՐԱՆՓՈՒԹԻՒ ԿԸ ՀԱՃԻՒ
(էջ 313-320)

... իտալեւթուրք պատերազմէն - Ափրիկեան Տրիպոլսոյ համար Օսմանեան կայսրութեան եւ Իտալիոյ մղած պատերազմը, 1911-1912 թթ.:

Ռոտոսի գրաւումէն - Իտալական զօրքերը Ռոտոս կղզին գրաւած էին 4 Մայիս 1912-էն սկսեալ:

Ռուսիոյ պատրաստութիւններէն - 18 Ապրիլ 1912-ին Իտալիա կը սկսի ռմբակոծել Տարտանելի նեղուցը: Օսմանեան կառավարութիւնը կը փակէ Տարտանելի ու Վոսփորի նեղուցները: Այս պարագան տնտեսապէս ծանր վիճակ մը կը ստեղծէ յատկապէս Ռուսաստանի համար:

ալպանական ապստամբութիւն - Ալպանական ապստամբութիւնը կը ծագի Ապրիլ 1912-ին, երբ կեդրոնի կառավարութիւնը զօրք կ'ուղարկէ Ալպանիա՝ կանխելու համար իտալական հաւանական յարձակում մը այդ տարածքին վրայ: Տեղացիները անհանգիստ էին զօրքէն: Երեսփոխանական ընտրութիւններն ալ նոր աւարտած էին եւ իշխանութեանց կատարած միջամտութեան արդիւնքին ալպանական ծագումով երեսփոխաններ չէին ընտրուած: Այս պարագան եւս դրդապատճառ մըն էր:

Հինդլեան-Մալաթեան ՆՈՐ ԴՊՐՈՑ - Վարժարանը հիմնադրուած էր 1909-ին: Ան իր գործունէութիւնը Պոլսոյ մէջ շարունակեց մինչեւ 1988-ը: Վարժարանը այժմ վերաբացուած է Հայաստանի մէջ:

... օսմանեան ազգային քայլերդը - Օսմանեան կայսրութիւնը արդի իմաստով ազգային քայլերդ մը չ'ունէր, այլ իւրաքանչիւր սուլթանի համար կը յօրինուէր յատուկ քայլերդ մը՝ ինչպէս Մահմուտիէ, Համիտիէ եւլն.: 1909-էն ի վեր կ'երգուէր Ռեշատիէն, զոր յօրինած էր իտալացի Իտալօ Սելվելլի:

«Թիթանիք» աղէտը - «Թիթանիք» իր ժամանակուան մեծագոյն շոգենաւն էր: Սառցալերան մը բախելով խորտակուած էր 15 Ապրիլ 1912-ին, երբ կը կատարէր իր առաջին ուղեւորութիւնը Անգլիայէն դէպի Միացեալ Նահանգներ:

Ենի ճամի - Պատմական մզկիթ մը Էմինէօնիւ թաղամասին մէջ, կառուցուած է 1597-1663 թթ. միջեւ:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՑՔ Ի՞ՆՉ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻԻՆ ՈՒՆԻՆ ԱՑՍ ԵՐԿՐԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
(էջ 321-325)

Մեքթեպը միլքիէի տնօրէնը - *Խօսքը կը վերաբերի Մեհմետ Հիքմեթ պէյին, որ վարժարանի տեսչութիւնը վարած է 1911-էն մինչեւ 1915 թուականը:*

... կամ քայմաքամութիւն մը իսկ կը ղրացուի: - *Օսմանեան կայսրութեան օրօք թէեւ հայեր կրցած են քայմաքամութեան պարտականութիւնը կատարել: Այսպէս, 1910-ին, ներքին գործոց նախարարին որոշմամբ քայմաքամի պաշտօնի վկայական ստանալու համար մրցում մը յայտարարուած էր: Մասնակցած էին նաեւ 3 հայ, որոնցմէ երկուքը՝ Նշան Խորիկեան ու Սարիմ Զուքասըզեան կը շահին: Խորիկեան նախապէս քայմաքամի փոխանորդ եղած էր Վիզէի մէջ, Սողիկեան ալ՝ Արաբկիրի: Վերջինս պաշտօնավարած է նաեւ Սըվազի, Ամասիոյ եւ Կիւրինի մէջ: Ցաջողած է Կիւրինի չարդերու ժամանակ առեւանգուած 42 հայ աղջիկները ազատել տեղւոյն բռնակալ չարագործներուն ձեռքէն:*

Մեքթեպը հուքուք - *Իրաւաբանական վարժարանը այդ թուականներուն որպէս առանձին բաժանմունք կը գործէր Համալսարանին (Տարիւլֆիւնուն) մէջ:*

Հանրօգուտ շինութեանց նախարարութիւնը... - *Նախարարութեան մէջ բարձրաստիճան պաշտօններ վարած են հայերը, որոնք մինչեւ իսկ եղած են նախարար, ինչպէս՝ Գրիգոր Աղաթօնը, Գաբրիէլ Նորատունկեանը, յօդուածի գրառման ժամանակ այդ պաշտօնը վարող Մկրտիչ Սինապեանը եւլն:*

Նոյնպէս Հեռագրական եւ թղթատարական նախարարութիւնը - *Այս նախարարութենէն ներս ալ կչիռ ունէին հայերը, որոնք գտնուած են նաեւ նախարարի աստիճանին վրայ, ինչպէս՝ Ոսկան Մարտիկեանը:*

Բժշկական ֆաքիւլթէն - *Հիմնադրուած է 1839-ին: Աշակերտներու ու դասախօսներու կարգին եղած են հայեր ալ:*

... առաջին չրջանէն ալ երկու երեսփոխան պակաս ունեցանք... - *Օսմանեան խորհրդարանի 1908-1912 թթ. առաջին չրջանը ունէր 12 հայ երեսփոխան՝ Ցակոբ Պօյաճեան (Ռոտոսթօ), Ցակոբ Պապիկեան (Ռոտոսթօ, կը մահանայ 1909-ին, իր փոխարէն կ'ընտրուի Սմբատ Քեաթիպեան), Պետրոս Հալաճեան (Կ. Պոլիս), Գրիգոր Զօհրապ (Կ. Պոլիս), Ստեփան Սպարթալեան (Զմիւռնիա), Նազարէթ Տաղաւարեան (Սեբաստիա), Գարեգին Փաստըրմաճեան (Կարին), Ցովհաննէս Սերենկիւլեան (Կարին), Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Մուշ), Արթին Պոշկեզենեան (Հալեպ), Համբարձում Պօյաճեան (Սիս), Վահան Փափազեան (Վան): Խորհրդարանի երկրորդ չրջանը ունեցաւ հազիւ քանի մը ամսուան կեանք՝ 1912-ի Ապրիլէն մինչեւ Օգոստոս: Խորհրդարանի 10 հայ անդամներն էին՝ Ցակոբ Պօյաճեան (Ռոտոսթօ), Պետրոս Հալաճեան (Կ. Պոլիս), Գրիգոր Զօհրապ (Կ. Պոլիս), Վահան Պարտիզպանեան (Զմիւռնիա), Կարապետ Փաշայեան (Սեբաստիա), Գարեգին Փաստըրմաճեան (Կարին), Ցովհաննէս Սերենկիւլեան (Կարին), Գեղամ Տէր-Կարապետեան (Մուշ), Օննիկ Դերձակեան (Վռամեան, Վան), Արթին Պոշկեզենեան (Հալեպ):*

ԱԶԳԸ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՍՊԱՍԷ
(էջ 330-332)

...հին մարդոց նոր դահլիճը... - *Նոր դահլիճը, որ «չէզոք» կը կոչուէր, կազմուած էր Ղազի Ահմետ Մուխթար փաշայի վարչապետութեամբ: Պետական խորհուրդի նախագահն էր Քեամիլ փաշա, պատերազմական նախարար՝ Նազըմ փաշա, ներքին գործերու նախարար՝ Թերիւտ փաշա, արտաքին գործերու նախարար՝ Գաբրիէլ Նորատունկեան եւլն.: Ոչ մէկ իթթիհատական կար դահլիճի կազմին մէջ եւ կ'ակնկալուէր, որ կառավարութիւնը չուտով լուծարէ խորհրդարանը: Այդպէս ալ կ'ըլլայ արդարեւ:*

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԼԻՏՐ ԹԱԼԷԱԹ ՊԷՑԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 337-341)

...գրած էինք, թէ նախկին ներքին եւ թղթատարական նախարար... - *Կ'ակնարկէ հետեւեալին. «Թալէաթ պէյի համար կ'ըսուէր, թէ կառավարութիւնը հրաման ղրկած է ձերբակալել զայն Տիմոթեաքայի մէջ, ուր լսուած է, թէ հակակառավարական փրոփականտ կը մղէ» (30 Յուլիս-12 Օգոստոս 1912):*

«Իշխիրաք» - Հիւսէյին Հիլմիի կողմէ Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած ընկերվարական հանդէս մը, Փետրուար 1910-Հոկտեմբեր 1912 թթ. միջեւ:

... որ, խորհրդարանի լուծման կայսերական իրատէին եւած ըլլալը... - Օսմանեան խորհրդարանի լուծարման կայսերական հրամանը արձակուած էր 22 Յուլիս-4 Օգոստոս 1912-ի իրիկունը: Յաջորդ օրը կայսերական հրամանագիրը կ'ընթերցուի խորհրդարանին մէջ, ուր ներկայ էր միայն 8 երեսփոխան:

... թէ Իթթիհատը Սելանիկի մէջ մասնաւոր դահլիճ մը պիտի կազմէ ... - Կ'ակնարկէ այդ օրերուն ձեւավիտ պէյի «Տէյլի քրոնիքլ»ին կատարած յայտարարութեան, ինչպէս նաեւ «Նոյէ ֆըրայէ պրեսէ»ի մէջ հրատարակուած լուրերուն: Ըստ որոնց կը տեղեկացուէր, թէ «մասնաւոր դահլիճ»ին վարչապետը պիտի ըլլայ արտաքին գործերու նախկին նախարար Ասըմ պէյ, իսկ ներքին գործերու նախարարը՝ Թալէաթ պէյ: Թղթատարութեան նախարար պիտի նշանակուէր Հալաճեան:

... երեսփոխանական նոր ընտրութիւններ պիտի ըլլան... - Ղազի Մուխթար փաշայի յանձնարարութեամբ լուծարուած խորհրդարանը երկար ժամանակ պիտի չկրնար գումարուիլ նոր կազմով մը: Պալքանեան պատերազմի հետեւանքով չուտով արտակարգ դրութիւն հռչակուեցաւ: Այս լարուած մթնոլորտին մէջ Իթթիհատականները (Թալէաթի ու Էնվերի գլխաւորութեամբ) 23 Յունուար 1913-ին իշխանութիւնը բռնի ձեռք անցուցին՝ յարձակելով Բ. դրան վրայ (այս յարձակումի ընթացքին սպանուեցաւ ռազմական նախարար Նազըմ փաշա, բռնութեամբ իր հրաժարականը ստորագրեց վարչապետ Քեամիլ փաշա): Ընտրութիւնը կայացաւ 1914-ին: Իթթիհատ եւ Թերաքքի ամբողջութեամբ ձեռք անցուց խորհրդարանը, որ ողջ աշխարհամարտի տեւողութեան «գործեց» (իթթիհատական երեսփոխաններու կարգին էին՝ Ստեփան Զըրաճեան, Գրիգոր Զօհրապ, Յովհաննէս Սերենկիւլեան, Արթին Պոշկեզենեան, Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Պետրոս Հալաճեան, Օննիկ Իհսան, Կարապետ Թոմայեան, Մատթէոս Նալպանտեան, Տիգրան Պարսամեան, Մատաթեան):

... ձեր ըրածին պէս բռնի քուէ չպիտի կորզուի... - Իշխանութեան ղեկին գտնուող Իթթիհատ եւ Թերաքքի կուսակցութիւնը տեսնելով որ ընդդիմադիր Հիւրրիյէթ եւ Իթիլաֆ կուսակցութիւնը պիտի յաջողի խորհրդարանական ընտրութիւններու ժամանակ, դիմած էր խարդախութիւններու: Մինչեւ իսկ բռնութեան ենթարկուած էին ընդդիմադիր թեկնածուները: 1912-ի խորհրդարանական ընտրութիւնը պատմութեան մէջ կը յիշուի որպէս «ընտրութիւն բիրերով» («սոփալը սեչիմ»):

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԻՆՉ ՏԵՍԱԿ ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ ԿՈՒՉԷ
(էջ 342-347)

Որպէս ենթախորագիր կան հետեւեալ նախադասութիւնները. «1880-ի բարեկարգիչ յանձնաժողովները - Ապտիւլ Համիտի հրահանգները յանձնաժողովներուն - երկու հարիւր տերեւպէյի ձերբակալուած»:

Պերլինի վեհաժողովը - Ռուս-թրքական պատերազմէն վերջ 13 Յուլիս 1878-ին Պերլինի մէջ գումարուած էր: Արդիւնքին Օսմանեան կայսրութիւնը, Աւստրօ-Հունգարական կայսրութիւնը, Գերմանիա, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա եւ Ֆրանսա ստորագրեցին դաշնագիր մը:

61-րդ յօդուածը - Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին համաձայն, Բ. դուռը յանձն կ'առնէր կայսրութեան հայկական 6 նահանգներուն՝ Կարինի, Վանի, Խարբերդի, Տիյարպեքիրի, Սեբաստիոյ ու Բաղէշի եւ հայաբնակ այլ վայրերու մէջ անյապաղ իրագործել տեղական պահանջներէ բխող բարենորոգումները եւ պաշտպանել հայոց ապահովութիւնը քիւրտերէ ու չերքեզներէ: Այդ նպատակով ձեռնարկուած քայլերուն վերաբերեալ Բ. դուռը պարտաւոր էր պարբերաբար տեղեկացնել մեծ պետութիւնները, որոնք պիտի հսկէին գործընթացին:

Առաջին յանձնաժողովը... - Համիտ անգլիական եւ ռուսական ճնշումներուն ընթացք տալով Հոկտեմբեր 1879-ին հայերու ու թուրքերու մասնակցութեամբ կազմած էր երեք յանձնախումբեր, որոնք պիտի այցելէին հայաբնակ վեց նահանգները ու պիտի ճշդէին հայերու դժգոհութիւնները՝ ենթահող մը պատրաստելով նաեւ կատարելի բարեփոխումներուն համար:

Հիմա երբ կրկին բարեկարգիչ յանձնաժողով մը... - Այդ միջոցին սաստկացած էին հայաբնակ գաւառներէն հասնող սարսափի լուրերը: Վանի 16 եւ Բաղէշի 2 ողբալի նահատակներուն համար ազգային ընդհանուր սուգ հռչակուած էր: Իրադարձութիւնները ալ անկարելի կը դառնար որակել որպէս մասնակի դէպքեր՝ ստացած ըլլալով ընդհանուր բնոյթ մը: Պատրիարքն ու եկեղեցական պատուիրակութիւնը դիմում կատարած էին Բ. դուռ: Որպէս արդիւնք, վարչապետ Ղազի Ահմետ Մուխթար փաշայի նախագահութեամբ նիստ մը կը գումարեն ներքին գործերու, ելմտական, էվքաֆի եւ երկրագործական նախարարները՝ նիւթ ունենալով Հայաստանի բարեկարգութեան հարցը: Երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ կ'որոշուի լիազօր իշխանութեամբ բարեկարգիչ յանձնաժողով մը ղրկել հայաբընակ նահանգները: Յանձնաժողովին պիտի անդամակցէին զինուորական, դատական, ելմտական, երկրագործական նախարարութիւններէ մէյ մէկ անձ, ինչպէս նաեւ իրագէկ հայ մը: Կը նշանակուի նաեւ նոր կուսակալ մը Վանի համար՝ Իզզեթ պէյ:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ ԵՐԲ ՀԱՋԱՑ ԵՐԿԻՆՔ-ԵՐԿԻՐ ՊԷՏՔ Է ԹՆԴԱՑ
(էջ 348-351)

...այդ երեք նահանգները... - Նկատի ունի Էրզրումի, Խարբերդի եւ Բաղէշի նահանգները:

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍ
(էջ 351-355)

Գրութեան ենթախորագիրն է. «Ոճրագործութիւնը ի՞նչպէս վերջ գտաւ Եգիպտոսի մէջ - Մարդասպանին տեղ ո՞վ կը տուժէ - Գողութիւնները ի՞նչպէս կը փոխարինուին»:

Սուտանի ըմբոստութեան... - Մուհամմետ Ահմետի գլխաւորութեամբ ժթ դարու երկրորդ կէսին ծագած ապստամբութիւն՝ անգլիական իշխանութեան դէմ: 1899-ին անգլիացիները յաջողեցան ետ գրաւել Սուտանը՝ զայն կապելով իրենց ազդեցութեան տակ գտնուող Եգիպտոսին:

Համիտիէ ալայի - Համիտի կողմէ կազմուած էր 1891-ին, հայաբընակ արեւելեան նահանգներուն մէջ: Նպատակն էր կանխել հայկական շարժումները, նաեւ հսկողութեան տակ պահել տեղացի ժողովուրդը, արգիլել Հայաստանի մը կազմութիւնը: Այս զօրքերուն զինուորները քիւրտեր էին, ինչպէս նաեւ չերքեզներ, թուրքեր եւ այլ իսլամ տարրեր: 1913-ին Համիտիէի ջոկատները միացան կանոնաւոր բանակին: Աշխարհամարտի տարիներուն պատերազմեցան ռուսական զօրքին դէմ: Անոնք «աշխուժօրէն» մասնակցեցան նաեւ հայկական տեղահանութեան:

ՈՐՊԻՆ ՀԱՇԻՒՈՑՆ Է ՈՐ ԿԸ ՋԱՐԴՈՒԻ ՀԱՑԸ
(էջ 356-360)

«Ալեմտար» - կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած ընդդիմադիր օրաթերթ, 1912-1922 թթ.:

... Շէյխ-իւլ-իսլամ էֆենտին ալ իր Անատոլու ուղղած շրջաբերականով... - տե՛ս «Շէյխ-իւլ-իսլամութեան շրջաբերական-հեռագիրը», «Ժամանակ», 10-23 Սեպտեմբեր 1912:

Երեսփոխանական անցած ընտրութեան պահուն... - Կ'ակնարկէ 1912-ի խորհրդարանական ընտրութեան, որու ժամանակ իթթիհատականները դիմած էին բիրտ միջոցներու՝ գրաւելու համար իշխանութիւնը:

Քազազեան էֆենտիի հրապարակաւ սպանութիւնը... - 55-ամեայ Քազազեան Հաննայի սպանութիւնը տեղի ունեցած էր Օգոստոսի 28-ին, իր տունէն հօրեղբօրորդւոյն՝ Ապտիւլ Մսեհին այցելութեան երթալու ճամբուն: Սպանութեան կը վերագրուին քաղաքական պատճառներ, քանի որ Քազազեան ուշիմ, կարող եւ Տիգրանակերտի թէ՛ հայ եւ թէ օտար հասարակութեան համակրութեան արժանացած անձ մըն էր: Մտադիր էր թեկնածու ըլլալ խորհրդարանական ընտրութեանց ժամանակ:

Մարտինէն գաղթած հայ կաթողիկէ ընտանիք մըն էր Քազազեան: Հաննա շրջանաւարտ եղած էր կալաթասարայի վարժարանէն: Նախապէս կ'անդամակցէր նահանգային վերաքննիչ ատեանին եւ անդամ էր Մեճլիսի իտարէին:

... ինչպէս մեր խմբագիրին հետ երէկուան ունեցած տեսակցութենէն... - տե՛ս «Նախարարաց խորհուրդի երէկի նիստը - Հայաստանի նահանգներու ոճիրներուն համար նոր

հեռագիր կը քաշուի», «Ժամանակ», 10-23 Սեպտեմբեր 1912: Ներքին գործոց նախարար Տանիէ պէյ նկատէն յետոյ «Ժամանակ»ի Բ. դրան թղթակցին կը յայտարարէ հետեւեալը. «Այո՛, իմացայ պատահածները, սպանութիւններու ցաւառիթ լուրեր կը տարածուին ամէն կողմ: Բայց կը յիշէք անշուշտ, թէ անցեալ անգամ 2 հոգի էր սպաննուած, մինչդեռ պատրիարքարանը այդ 2 հոգին կէօթիւրիւ փաղար 14 հոգիի բարձրացուցած էր: Այո՛, կը հասկնամ, ոճիրներու դէմ կարելի է բողոքել, բայց ոչ թէ այս եղանակով: Մեզի որոշ անուն, տուներ, փողոցի, արհեստի եւ զբաղմունքի մասին որոշ հասցէ պէտք է, որպէսզի պատկանեալ իշխանութիւններէն ստուգենք թէ այդ անձերը ո՞ղջ են թէ ոչ: Եթէ ողջ են, մենք պիտի պահանջենք որ այդ անձերը իրենց ողջ ըլլալը յայտնող հեռագիրներ ուղղեն մեզի»:

Ցուզումը այն աստիճանի կը հասնի, որ պատրիարքը կը հրաժարի... - Ազգային ժողովի 7-20 Սեպտեմբեր 1912-ի նիստին պատրիարք Ցովհաննէս Արշարունի կը ներկայացնէ իր հրաժարականը, որու վերջին պարբերութիւնը պատկերացում մը կու տայ այդ քայլին պատճառներուն մասին: «Արդ, նկատելով որ տարւոյն Ցուլիս 12-էն ի վեր յարականոն կերպով եղեռներ կը գործուին հայաբնակ նահանգաց մէջ եւ մեր բազմաթիւ դիմումներն ու թախանձանքները մնալով ապարդիւն, չարագործները չեն ձերբակալուիր, այլ ընդհակառակը քաջալեր կը գտնեն տեղական պաշտօնէութեանց անտարբերութեան, չըսենք գաղտնի համաժտութեան ու մեղսակցութեան չնորհիւ, չարունակելու նորանոր ոճիրներ՝ խժդուժ խուժանի մը գլուխ անցած, նկատելով որ հայ ժողովուրդը անզէն, անպաշտպան կը գտնուի զինեալ աւազակներու առջեւ խաղալիք թողուած անոնց մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարաւը կը զգան իրենց երբեմնի կոտորածներն ու աւարը չարունակելու, նկատելով որ այս դժնդակ կացութիւնը զմեզ պատասխանատուութեան կ'ենթարկէ առաջի ազգին, պատկառելի ժողովիդ եւ մեր գերագոյն հոգեւոր պետին՝ ամենայն հայոց հայրապետին, նկատելով նաեւ որ բովանդակ մերազնէից կողմէ ի սփիւռս աշխարհի, հետզհետէ բողոքի բուռն արտայայտութիւններ տեղի կ'ունենան

յուզումը կը ծաւալի եւ իրաց վիճակը տակաւ ծանրակշիռ ու փափուկ հանգամանք մը կ'առնէ, խղճի խայթ կը զգամ մնալու այլեւս պատրիարքական աթոռին վրայ՝ այնպիսի պարագայից մէջ, ուր այլեւս կարելի չի լինիր մեր պաշտօնին էն էական պարտականութիւնը կատարել, եւ կու գանք մեր հրաժարականը մատուցանելու պատկառելի ժողովիդ, եւ իբր ներկայացուցիչը Թուրքիոյ հայոց, անոր լուրջ ուշադրութեանը յանձնելու, ներկայ դառնագին եւ սպառնալից կացութիւնը: Մաղթելով որ տիեզերաց նախախնամողը ինքը պաշտպան լինի եւ զօրավիգ մեր մարտիրոս ժողովրդեան, կը մաղթենք նաեւ որ կար եւ զօրութիւն չնորհէ Ազգային ժողովիդ, եւ դիւրէ ու բեղնաւորէ անոր ծանրահոգ ու թախծալից աշխատանութիւնը»: Պէտք է նշել, թէ այս հրաժարականը չ'ընդունուիր: Նոյն նիստի ժամանակ կը հրաժարի նաեւ Քաղաքական ժողովը:

... Հայոց առաջնորդը... - Տիյարպէքիրի առաջորդն էր Զաւէն Տէր-Եղիայեան, որու Սեպտեմբերի 6 թուակիր հեռագիրը «Ժամանակ» հրատարակած էր 8-21 Սեպտեմբեր 1912-ին. «Քաղաքիս երեւելիներէն Քազազեան Զնա (կամ Հաննա) էֆենտի հրապարակաւ սպաննուեցաւ: Սիլվանի միւֆթիին պայրամի առթիւ խօսած քարոզին մէջ քրիստոնեաներու եւ ի մասնաւորի հայոց դէմ գործածած լեզուն ժողովուրդը յուզեց: Հաւանական է որ խռովութիւններ յառաջ գան: Լուրջ միջոցներ ձեռք առէք: Տիգրանակերտի առաջնորդ Զաւէն»:

ԱՅՍ ԵՐԿՐԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԷՆ ԿԱԽՈՒՄ ՈՒՆԻ
(էջ 361-365)

Ահաւասիկ Բաղէշի եւ Մուշի առաջնորդներէն հասած երկու նամակները... - Կ'ակնարկուի 11-24 Սեպտեմբեր 1912-ին հրատարակուած, պատրիարքարան ուղղեալ երկու հեռագիրներուն՝ Բաղէշի առաջնորդ Սուրէն վրդ. Քալեմեանէն՝ Օգոստոսի 29-ին, ու Մշոյ առաջնորդական փոխանորդ Եղիշէ քահանայէն՝ Օգոստոսի 30-ին:

Կը հաղորդուէր, թէ Դատուանի քայմաքամ Իպրահիմ էֆենտի Խոյթի բռնակալ քիւրտերը հաւաքելով Թաղվանք

գիւղը գացած է եւ ըսելով, թէ հողերուն կէսը քիւրտերուն կը պատկանի, հայերէն մուրհակ առած է՝ յայտնելով, թէ պայրամէն վերջ միւս գիւղերն ալ պիտի հանդիպի եւ նման կարգադրութիւններ պիտի ընէ: Քայմաքամը գացած է նաեւ Շնիսա, ուր հաւաքուած էին նաեւ Պոեցի ու Շեկո քիւրտ ցեղերուն գլխաւոր ռազմիկները: Հայերը մուրհակ չտալու համար անդրդուելի մնացեր են թէեւ, սակայն հնարաւոր չէ եղած: Քայմաքամը ահաբեկած է զանոնք ըսելով. «Այս դինեալ քիւրտերը սուրէ կ'անցընեն ձեզի, եթէ մուրհակ չի տաք»: Եւ բռնութեամբ մէյ մէկ մուրհակ կ'առնուի հայերէն: Հեռագիրները կը գուժեն նաեւ սպանութիւններու, աւարառութեան նման դէպքեր:

Հոգւոց վանք - Հոգւոց կամ Հոգեաց ս. Աստուածածին վանք: Կը գտնուէր Վանի ու Աղբակի միջեւ՝ Կորդուկ լերան ճորը, Տիգրիսի ափին: Հայ միջնադարու նշանաւոր վանքերէն եղած է: Հոս կը գտնուէին Տրդատ Թագաւորի եւ Աշխէն տիկնոջ գերեզմանները: 1895-ին վանքը քանդուած ու մատենադարանը թալանուած է քիւրտերու ձեռքով:

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՑ ԹԵՐԹ ԶԻ ԿԱՐԴԱՐ
(էջ 366-370)

Նոր դահլիճի գործի ձեռնարկելէն ի վեր... - Այսինքն 21 Յուլիս 1912-էն ի վեր:

... մեծ դահլիճ... - Ահմետ Մուխթար փաշայի գլխաւորութեամբ կազմուած դահլիճը վերկուսակցական բնոյթ ունէր: Նախկին երեք սատրազամներ պաշտօն ստանձնած էին: Այս պատճառով ալ այդ դահլիճը պատմութեան ծանօթ է այս անունով:

«ԹԱՆԻՆ»Ի ԿԱՑԾԱԿՆԱՑԱՑ ԶԱՑՐՈՑԹԸ «ԺԱՄԱՆԱԿ»Ի ԴԷՄ
(էջ 371-379)

Մինչդեռ հայոց սրբազան պատրիարքն ալ... - Ժամանակի պատրիարքն էր Յովհաննէս Արշարունի: Պատրիարքը յաջորդող օրերուն կը հերքէ իրեն վերագրուած ու կառավարութիւնն ու յատկապէս ներքին գործոց նախարար Տանիշ պէյը նեղ կացութեան մատնող յայտարարութիւնը: Ըստ «Թանին»ի, պատրիարքը ռուսական «Ռաննէ ութրօ» թերթի Պոլսոյ թղթակից Ֆիլիփ Քուփչինսքիին ըսած էր, թէ Իթթիհատն է որ հայերը ջարդել կու տայ արեւելեան Անատոլուի մէջ: Պատրիարքը իբր կռուան նշած էր, թէ այս տեղեկութիւնը իրեն տուած են կառավարական անձնաւորութիւնները, նախարարներէն ոմանք: **«Հայերը այս անգամ որո՞ւ հաշուոյն կը ջարդուին»** - կարդալ էջ 356-360:

... խզեց Իթթիհատի հետ նախապէս կազմած դաշինքը... - Դաշնակցութեան եւ Իթթիհատի միջեւ դաշինք կնքուած էր 27-29 Դեկտ. 1907-ին, Փարիզի մէջ կայացած համաժողովի աւարտին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնները մասամբ կը խզէր Յուլիս 1912-ին, վերջնական խզումը սակայն պիտի գար Օգոստոս 1913-ին:

«Միզան» - 1886-1909 թթ. միջեւ պարբերաբար Կ. Պոլսոյ, Քահիրէի, Փարիզի ու Ժընեւի մէջ հրատարակուած քաղաքական ու գրական օրաթերթ: Հրատարակիչն էր Մեհմետ Մուրատ (Միզանճը):

«Թաթլը էմելլեր, աճը հաքիքաթլար» - Գրքին ամբողջական անունն է՝ «Քաղցր նպատակներ դառն ճշմարտութիւններ կամ քաղաքական վարքի դասեր (Յուշեր Մարտի 31-ի դէպքէն)»: Հրատարակուած է 1912-ին: Գրքին վերջին հրատարակութիւնը կատարուած է Ապրիլ 2005-ին, Պոլիս:

... որուն աշակերտներն են... - Մեհմետ Մուրատ կը դասաւանդէր Միւլքիէ վարժարանին մէջ, հեղինակած էր դասագիրքեր:

քանի որ ամէնէն գործօն անդամներն էին որ Իթթիհատէն բաժնուելով... - Իթիլաֆի հիմնադիրներն էին Իսմայիլ Հաքքը փաշա, Նազարէթ Տաղաւարեան, Մուսթաֆա Սապրի, Տամատ Ֆերիտ փաշա, Ռըզա Նուր, Թահիր Հայրեթթին եւլն.: Կուսակցութեան անդամակցելու փութացած էին նաեւ նախկին երիտթուրքեր, իթթիհատականներ, որոնք հիասթափուած էին Իթթիհատի վարած քաղաքականութենէն:

ՍՏԻՊՈՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ
(էջ 380-383)

Երէկի ընդհանուր եռեւեփին եւ արտասանուած հարիւրաւոր... - Մօտ էր Պալքանեան պատերազմը: Հոկտեմբերի 4-ին երկու մեծ

հանրահաւաք կայացած էր Սուլթան Ահմետի հրապարակին վրայ՝ մին Իթթիհատի եւ միւսն ալ Իթիլաֆի կողմէ կազմակերպուած:

ՀԱՑ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 384-388)

... տոքթ. Արշակունիի «Մեռելները կը գրեն» յօդուածին... - Կ'ակնակէ տոքթ. Յովհաննէս Արշակունիի «Մեռելները կը գրեն ալ» յօդուածին՝ տպագրուած 7-20 Սեպտեմբեր 1912-ին:

... դիչերը, ժամը 6:30-ին... - Օսմանեան շրջանին կը գործածուէր ժամանակի տարբեր համակարգ մը, որու համաձայն մայրամուտը հաւասար էր ժամը 12:00-ին: Հետեւաբար դիչերուան 6:30-ը մօտաւորապէս կրնար համապատասխանել դիչերուան 2:30-ին (եթէ ընդունինք, որ մայրամուտը եղած է ժամը 20:00-ին):

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍՈՎՈՐ ՆԻՍՏԸ ԵՒ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ
(էջ 393-396)

... նախարարական արտասովոր նիստ գումարուեցաւ... - Նիստը կը կայանայ 13-26 Հոկտեմբեր 1912-ին, Տոլմապահչէի պալատին մէջ, վարչապետ Ահմետ Մուխթար փաշայի նախագահութեամբ:

ՀԱՑ ԶԻՆՈՒՈՐԻՆ ԲԱՑ ԿՈՒՐԾՔԸ
(էջ 397-400)

... «Ժէօն Թիւրք»ի մէջ ի լուր աշխարհի կը յայտարարէ, թէ... - Հետեւեալ լրատուութեան կ'ակնարկէ. «Սպայակոյտի բարձրաստիճան սպայ մը «Ժէօն Թիւրք»ի խմբագիրներէն մէկուն յայտարարեց, որ Քըրք-Քիլիսէի ճակատամարտին մէջ օսմանեան հայ զինուորները թուրք զինուորներու կողքին մեծ քաջութեամբ կռուած են: Մինչդեռ պուլկար, սերպ եւ յոյն զինուորները զէնքերնին ձգելով կը փախչէին, օսմանեան հայ զինուորները առիւծի նման կը կռուէին թուրք զինուորներու քով, իրենց կուրծքը քաջաբար բանալով պուլկար գնդակներուն առջեւ» (16-29 Հոկտեմբեր 1912):

ԶԳԵՑԷՔ ԱԶԳԱՑԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ՕՋԻՔԸ
(էջ 401-403)

Բռնապետութեան օրերուն, երբ Ազգային ժողովի անունն անգամ բերան առնելու չէինք համարձակեր... - Ապտիւլ Համիտ 1891-ին լուծարած էր հայ հասարակութեան գերագոյն մարմինը հանդիսացող Ազգային ժողովը:

ՕՏԱՐԱՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԻՆՋՔԸ
(էջ 404-408)

«Ով որ չապիկդ ուզէ՝ բաճկոնդ ալ տուր անոր: Ո՛վ որ սուր առնէ՝ սուրով պիտի իյնայ» - Երկու տարբեր աւետարանական խօսքեր: Առաջինը՝ Ղուկ. Զ, 29 («... եւ որ հանէ ի քէն զբաճկոն քո, մի՛ արգելուր ի նմանէ եւ զշապիկս»:), երկրորդը՝ Մատթ. ԻԶ, 52 («... զի ամենեքեան որ սուր առնուցուն՝ սրով անկանիցին»):

...սիոնիզմը... - Ժթ դարավերջին սկզբնաւորուած հրէական քաղաքական չարժում, որ նեցուկ էր Պաղեստինի տարածքին հրեաներուն համար պետութիւն մը հիմնելու ծրագրին:

ՊԱՐՈՆ ՏԸ ՀԻԻԿՆԵՆ ԵՒ ՊԱՐՈՆ ՏԸ ՀԻՐՇ
(էջ 409-403)

Նորատունկեան էֆենտի երէկ մանրամասնօրէն պարզած էր «Ժամանակ»ի խմբագրին... - «Զարամիտ հրատարակութիւն մը Նորատունկեան էֆենտիի մասին - Ի՞նչպէս կը զրպարտեն հայ նախարարը - Նորատունկեան էֆենտիի յայտարարութիւնները», 29 Հոկտեմբեր-11 Նոյեմբեր 1912:

ՎԵՐԱԾՆՈՂ ՕՍՄԱՆՑԻՈՒԹԻՒՆԸ ԹՕԹԱՓԵՆՔ ՀԻՆ ՄՏԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
(էջ 414-419)

«Ցարիցէ ազգ յազգի վերայ եւ թագաւորութիւն՝ ի թագաւորութեան եւ եղիցին սովք եւ սրածութիւնք» - Մատթ. Ի Դ, 7:

...պալքանեան ներկայ պատերազմէն... - Պալքանեան առաջին պատերազմը սկսած է 8 Հոկտեմբերի 1912-ին եւ չարունակուած մինչեւ յաջորդ տարուան Մայիսի 30-ը, երբ Լոնտոնի մէջ ստորագրուած է խաղաղութեան դաշնագիր մը:

1870-ի ֆրանքեւպերման պատերազմին... - Տեւած է 19 Յուլիս 1870-էն մինչեւ 10 Մայիս 1871-ը: Աւարտած է գերմանական յաղթանակով: Պատերազմի արդիւնքին հիմնադրուած է Գերմանական կայսրութիւնը, տապալած է Նափոլէոն Գ-ի իշխանութիւնը եւ հիմնադրուած՝ ֆրանսական երրորդ հանրապետութիւնը:

...ռուսեւճաբոն եւ մանաւանդ անգլեւպոէր պատերազմները... - Ռուսեւճաբոն պատերազմը տեղի ունեցած է 1904-1905 թթ. միջեւ: Իսկ Հարաւային Ափրիկէի տարածքին պատահած անգլեւպոէր պատերազմները երկու հատ են՝ 1880-1881 թթ. եւ 1899-1902 թթ. միջեւ:

... խորհրդարանէն քուէարկուած տարեկան 10.000 ոսկիի նպաստը... - Ատանայի դէպքէն յետոյ խորհրդարանը նպաստ կը յատկացնէ աղիտեալներուն: Գօշունեան 10 հազար ոսկի նըշած է, թէոդիկ 20 հազար ոսկիի մասին կը խօսի՝ յայտնելով, թէ յետոյ 30 հազարի բարձրացած էր այդ գումարը: Նախարարաց խորհուրդն ալ Ատանայի հայ որբերուն համար 24 հազար ոսկի յատկացուցած էր պետական գանձէն եւ 64 հազար ալ՝ եկեղեցիներու եւ բարեգործական հաստատութիւններու վերաշինութեան համար (տե՛ս «Ժամանակ», 2-15 Մարտ 1910):

Վանէն հեռագիր կու գայ, թէ գիւղական վարժարաններու քննիչը... - Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Եղնիկ վրդ. Ներկարարեան կը հեռագրէր պատրիարքարան, թէ Կարկառ եւ Զիքօ գիւղերու ճամբուն միջեւ Վանի կուսակալութեան հայ վարժարաններու ընդհանուր քննիչ Ռաֆայէլ եւ սպարկերտցի տ. Մարտիրոս քահանայ սպաննուած են, բոլոր գիւղացիներու դիտութեամբ ու միաբանութեամբ: Կորուած էին նաեւ սպանեալներուն լեզուները («Ժամանակ», 27 Հոկտեմբեր-9 Նոյեմբեր 1912): Այս խնդրի առնչութեամբ, Վանի կուսակալ Իզզեթ պէյ Բ. դրան կը յայտնէ, թէ եզնիկ վարդապետ յատուկ շահ մը ունի եւ չափազանցեալ լուրեր կը տարածէ՝ պահանջելով վարդապետին տեղափոխութիւնը այլուր («Ժամանակ», 21 Նոյեմբեր-4 Դեկտեմբեր 1912):

...Հալաճեան էֆենտի այսօր քաղաքական պատճառներով երբ բանտը կը գտնուի... - Պալքանեան պատերազմի օրերուն հա-

սարակութեան մէջ ծայր կ'առնէին խռովութիւններ, որոնց դէմ պայքար կը մղէր կառավարութիւնը: Կատարուած մեծ ցոյցի մը որպէս գլխաւոր կազմակերպիչներ ամբաստանուեցան նաեւ նախկին վարչակարգին ներկայացուցիչները՝ էթթիհատականները, որոնց պարագլուխները հետզհետէ ձերբակալուեցան: Պետրոս Հալաճեան ալ ձերբակալուած էր որպէս էթթիհատական գործիչ:

ՊՈԼՍԷՆ ՍԿՍԻՆՔ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ
(էջ 420-423)

...Ռուսիա յառաջիկայ դեսպանախորհուրդին պիտի առաջարկէ իր հովանաւորութեան տակ... - Քասիմի ակնարկած լրատուութեան համաձայն, «Տէյլի Թելկրաֆ»ի Պոլսոյ թղթակիցը կը հաղորդէր, թէ Հայկական խնդիրը լրջօրէն մէջտեղ պիտի դրուի Պալքանեան պատերազմի աւարտին կայանալիք բանակցութիւններու ժամանակ: Ըստ իրեն, հայերը որոշած են խնդրել, որ Մեծ տէրութիւնները ձեռք առնեն Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին բացարձակ գործադրութիւնը: Բացի այս մէկէն, կը հաղորդուէր, թէ Ռուսաստանի յառաջդիմական կուսակցութեան պաշտօնաթերթը՝ «Ռուսքօյէ Սլովօ»ի համաձայն, ռուս կառավարութիւնը Անգլիոյ հետ պէտք չէ անտարբեր մնայ արեւելեան Անատոլուի եւ վեց նահանգներու խնդրին հանդէպ:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ Ի՞ՆՉ ԱՐԴԻՒՆՔ ՈՒՆԵՑԱՆ
(էջ 424-427)

Վարդանեան ընկերութիւն - Հիմնադրուած էր 1867-ին, կրթական առաքելութիւն իրականացնելու նպատակով:

...Լեւոն Զ-ի թագաւորութիւնը... - Կ'ակնարկէ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան, որու վերջին գահակալն էր Լեւոն Զ (1374-1375):

«Բամբ որոտան» - Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի յայտնի բանաստեղծութիւնը, «Հայրունի»էն: Խորագիրն է «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնենոյ ի Շաւարշական դաշտին վրէժք»: Գրուած է 1849-ին: Քերթուածը երգի վերածած է Փիեթրօ Պիանչինի (1828-1905): Ազգաչունչ յայտնի երգը ի դարուն դաշնաւորուած է Բարսեղ Կանաչեանի կողմէ:

մէկը Վէնետիկ, միւսը Վիեննա - Կ'ակնարկէ Մխիթարեան միաբանութեան:

«Հնչակ» - Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան պաշտօնաթերթը, որ 1887-էն 1940 թ. հրատարակուած է զանազան քաղաքներու մէջ՝ ինչպէս ժընեւ, Աթէնք, Լոնտոն, Փարիզ:

«Դրօշակ» - Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը, որ Քրիստափոր Միքայէլեանի կողմէ հիմնադրուած է 1890-ին, Թիֆլիսի մէջ: Ժընեւ, Փարիզ, Պէյրութ, Աթէնք հրատարակուելէ վերջ, 1999-էն ի վեր լոյս կը տեսնէ Երեւանի մէջ:

...«Հայաստա՞ն, թէ Քիւրտիստան»... - «Հայաստա՞ն թէ Քիւրտիստան», Արտաշէս Գալփաքճեան, 30 Նոյեմբեր-13 Դեկտեմբեր 1912:

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿԱԽԱՂԱՆԸ ՊԷՏՔ Է ԳՈՐԾԷ
(էջ 428-433)

Ինչպէս մանրամասնօրէն գրած էինք երէկ... - Հանդիպման մասնակից նախարարներն էին արտաքին գործերու նախարար Գաբրիէլ Նորատունկեան, ներքին գործերու նախարար Ռեչիտ պէյ եւ կրթութեան նախարար Տամատ Շերիֆ փաշա:

11-24 Դեկտեմբեր 1912-ին հայ պատուիրակները վերստին հանդիպում մը կ'ունենան կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ: Երկու ժամ տեւած խորհրդակցութեան արդիւնքին հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցան ժողովականները. «1. Փոխանակ չորսի վեց նահանգի մէջ պիտի գործադրուի բարենորոգումը՝ Վան, Պիթլիս, Խարբերդ, Տիյարպէքիր, Էրզրում եւ Սվազ: 2. Բարեկարգիչ յանձնախումբը փոխանակ մէկի երկուք պիտի ըլլայ՝ երկու օտար խորհրդականով եւ չըրջուն հանգամանք պիտի ունենայ: 3. Այս վեց նահանգները երեքի պիտի բաժնուին եւ իւրաքանչիւր երեք նահանգի համար մէկ կուսակալ պիտի կարգուի, ինչպէս ընդհանուր քննիչ մը, այսինքն երկու ընդհանուր քննիչ իւրաքանչիւր բաժանումի համար զատ զատ: Կուսակալներէն մէկը Խարբերդ պիտի նստի, եւ միւսն ալ՝ Էրզրում: 4. Միւթեսարըֆներուն, քայմաքամներուն եւ միւտիրներուն թիւը պիտի աւելնայ: 5. Դատարաններու

մէջ հայերէն լեզուն պիտի ընդունուի թէ՛ աղերսագիրներու եւ թէ դատավարութեան համար: 6. Ժանտարմըրիի, ոստիկանութեան եւ դատական իշխանութեանց մէջ օտար մասնագէտներու ու քննիչներու ներկայութիւնը պիտի ընդունուի: 7. Հողային հարցը լուծելու համար առայժմ 200.000 ոսկի պիտի յատկացուի»:

ՀԱՑԵՐԸ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՄԻԹԷ
(էջ 434-438)

«Նոյէ Ֆրայէ փրես» - Neue Freie Presse, Վիեննա հրատարակուած օրաթերթ՝ 1864-1938 թթ. միջեւ:

... «Հայերը նոյնիսկ Հայաստանի մէջ մեծամասնութիւն չեն կազմեր»... - Հիւսէյին Հիլմի փաշա յայտարարած էր, թէ Հայաստանի մէջ կայ միայն 500-600 հազար հայ եւ քիւրտերն ու միւս իսլամները անոնցմէ շատ են:

Եղեսիայի ջարդը - Կ'ակնարկէ Հոկտեմբեր 1895-ին պատահած ջարդին, որու հետեւանքով նահատակուած էին հազարաւոր հայեր:

Հոգելոյս Ներսէս պատրիարքի օրօք... - Վարժապետեանի օրօք կազմուած էր Հայաստանի բարենորոգմանց յանձնաժողով մը, նոյնինքն Ներսէս պատրիարքի նախագահութեամբ: Յանձնախումբը կ'ընտրէ երկու եկեղեցականներ՝ Գարեգին Սրուանձտեանց եւ Վահան Պարտիզակցի վարդապետները, որոնք թեմակալ առաջնորդութիւններու բաժանման հիման վրայ կը պատրաստեն Հայաստանի ազգահամարը: Ներսէս Վարժապետեան այս տուեալները ֆրանսերէնի թարգմանել տալով կ'ուղարկէ եւրոպական վեց մեծ պետութիւններուն: Ըստ այդ աշխատութեան, հայոց թիւը կը կազմէր 3 միլիոն:

ԻՐԱՊԷՍ ՄԵԾ ՄԱՐԴ ՈՒՆԻՆՔ ՄԵՐ ՄԷՋ
(էջ 439-443)

...Տարիւշէհքաքայի որբանոցին մէջ... - Բառացի կը նշանակէ գթութեան բոյն: Հիմնադրուած է 1873-ին:

«Մանզումէ» - Հայատառ թրքերէն ու հայերէն օրաթերթ, շաբաթաթերթ: «Մանզումէի էֆքեար» կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած է 1866-1917 թթ. միջեւ (երկու շրջան): Բառացի կը նշանակէ «կարծիքներու շարք»:

«Մասիս» - քաղաքական, տնտեսական, գրական եւ բանասիրական օրաթերթ, շաբաթաթերթ, ամսաթերթ: Լոյս տեսած է Կ. Պոլսոյ մէջ, 1852-1908 թթ. միջեւ:

«Արեւելեան մամուլ» - Ազգային, գրական եւ քաղաքական պարբերական: Հրատարակուած է Զմիւռնիոյ մէջ, 1871-1909 եւ 1919-1922 թթ.:

Հիներուն մէջ ամէնէն կարողը, ամէնէն զարգացածը... - Մամուրեան յայտնի էր իր հետեւեալ հրապարակախօսական հատորներով՝ «Հայկական նամականի» (1872), «Անգլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը» (1881), «Սեւ լեռին մարդը» (1871-1881) վէպով, դասագիրքերով ու Վոլթերի, Վեռնի, Կէօթէի, Լեսինկի, Թոլսթոյի եւլն. գործերէ կատարած թարգմանութիւններով:

«Քրդք ամպար» եւ «Տաղարճըք» - Պարբերականներ, զորս հրատարակած է Ահմետ Միտհաթ:

«Հասան Մելլահ» - Հրատարակուած է 1874-ին:

«Հիւսէյին Ճելլահ» - Հրատարակուած է 1875-ին:

«Ճելաթուն պէյ իլէ Ռաքըմ էֆենտի Զենկի» - Հրատարակուած է 1875-ին:

«Ընթացք ի գրոց բարբառ» - Գրաբարի դասագիրք, հրատարակուած Պոլիս՝ 1880-ին եւ երկրորդ մասն ալ 1883-ին:

Արմաշի դպրեվանք - Արմաշի դպրեվանքը հիմնադրուած է 1889-ին: Ան իր գործունէութիւնը չարունակած է մինչեւ 1915-ը:

«Ենի կազեթա» - 1908-1918 թթ. միջեւ հրատարակուած, Ապտուլլահ Ջիւհթիւի կողմէ:

ՄԱՑՐ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ ԵՒ ՊՈԼՍՈՑ ՄԵԾ ԹԱՂԵՐՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԷՆ ՈՄԱՆՔ ՓԱԿՈՒԵԼՈՒ ՎՏԱՆԳԻՆ ՏԱԿ (էջ 444-446)

... Մայր եկեղեցիին... - Գումգաբուի ս. Աստուածածին աթոռանիստ մայր եկեղեցի, որ Կ. Պոլսոյ դրաւումէն վերջ Օսմանեան կայսրութեան կողմէ տրամադրուած է հայոց: Պատրիարքանիստ է 1641-էն ի վեր:

... Մայր վարժարան... - Մայր եկեղեցւոյ կից կը գտնուի այս վարժարանը, որ կը կոչուի Ցարութիւն Պեզճեանի անունով:

Հիմնադրուած է 1830-ին, թէեւ ունի աւելի հին անցեալ մը, որ կ'երկարի մինչեւ 1719 թուականը:

ՏԵՌՈՐԻ ՇՐՋԱՆԸ ՍԿՍԱ՞Ւ ԱՐԴԵՕՔ (էջ 447-451)

Շաբթուս ամէնէն կարեւոր դէպքը եղաւ... - Վանի քաղաքապետ Պետրոս Քափամաճեանի սպանութիւնը կը պատահի 23 Դեկտեմբեր 1912-5 Յունուար 1913-ին, Վանի մէջ, իր տան առջեւ, երբ կառք կը նստէր:

...վեց նահանգներու... - Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան վեց նահանգները՝ Կարին, Վան, Խարբերդ, Տիյարպեքիր, Սեբաստիա եւ Պիթլիս, որոնք կազմուած էին 1878-ի Պերլինի դաշնագրի հիման վրայ: Կը համապատասխանէր պատմական Հայաստանի տարածքին եւ առաւելապէս ունէր հայկական բնակչութիւն:

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ԽՆԴՐՈՑՆ ԱՌԹԻՒ (էջ 452-455)

Եւրոպիոյ հայոց հոգեւոր հովուութիւնը յանձնած ըլլալով հանդերձ... - Մաղաքիա Օրմանեան կաթողիկոսական տնօրինութեամբ պիտի նշանակուէր Եւրոպայի հայոց առաջնորդ: Սակայն կաթողիկոսին մօտ դիմումներ կը կատարուին, որպէսզի նախկին պատրիարքը որպէս առաջնորդ ուղարկուի Եգիպտոս: Այդ շրջանին Ազգային ժողովը Օրմանեանին առաջարկած էր նաեւ լիազօր իրաւասութեամբ դառնալ Երուսաղէմի պատւիրակ: Օրմանեան ընդունած էր այս վերջին առաջարկը:

... եղեւ առաւօտ... - Կը նմանակէ Մննդոց գրքին յայտնի տողերը՝ «... եւ եղեւ երեկոյ եւ եղեւ վաղորդայն, օր մի» (Մննդոց Ա, 5):

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբգար, Սէթ (189) - Նոր-Ջուղայեցի յայտնի գործարար:
Աբուլեան (300) - Գէորգ Աբուլեան, Կարինի Սանասարեան վարժարանի մատակարարական ճիւղի տնօրէն:
Աթա (342) - Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի Մեհմետ Աթայի (1856-1919), որ պաշտօններ վարած է ելմտական, Հանրօգուտ չինուվեանց եւ Արդարադատութեան նախարարութիւններուն մէջ: Եղած է յայտնի մտաւորական մը:
Ալթունեան, Պետրոս (131) - Հոգեւորական:
Ալիշան, Ղեւոնդ (71) - (1820-1901) Բանասէր, աշխարհագրագէտ, բանաստեղծ, Մխիթարեան միաբանութեան անդամ:
Ահմետ Միտհաթ էֆենտի (439-443) - Օսմանեան յայտնի արձակագիր, լրագրող, հրատարակիչ, ապրած 1844-1912 թթ.:
Աղաբեկեան, Սարգիս (342) - (1823-1892) Հասարակական ու ազգային գործիչ: Անդամ Պետական խորհուրդի աղերսագրերու յանձնաժողովի: Որպէս Հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցիչ, անդամակցած է Զէյթունի խնդրին առթիւ Բ. դրան կողմէ կազմուած յանձնաժողովին եւ իբր այդ այցելած է Զէյթուն, 1863-ին: Մեծ է իր դերը Մարաշի ազգային կեանքի ու յատկապէս կրթական ասպարէզի կարգաւորման մէջ: Եղած է նաեւ ազգ. երեսփոխան: Թաղուած է Ենիգիւղի գերեզմանատան մէջ:
Աղաթօն, Գրիգոր (128, 225) - (1823-1868) Օսմանեան կայսրութեան թղթատարութեան նախարար: Նշանակուած է նաեւ Հանրօգուտ չինուվեանց նախարար, սակայն վաղահաս մահը արգելք եղած է անցնելու պաշտօնի գլուխ: Ունեցած է նաեւ ազգային եռանդուն գործունէութիւն:
Այվատեան (439, 440) - Մատթէոս Այվատեան (1830-1876) խմբագիր, հրապարակագիր: Հրատարակիչ «Արարատ»ի:
Ապետին փաշա (342, 345, 346) - Ապրած է 1843-1906 թթ. միջեւ: Օսմանեան պետական պաշտօնեայ, վարած է նաեւ ներքին գործերու նախարարութեան պաշտօնը, 1880-ին: Ցայտնի գեղանկարիչ Ալիտին Տինոյի մեծհայրն է:
Ապտիւլ Մեճիտ, Սուլթան Մեճիտ (131, 322) - Օսմանեան կայսրութեան 31-րդ սուլթանը՝ 1839-էն մինչեւ իր մահը՝ 1861-ը: Թանզիմաթը հռչակուած է իր գահակալութեան ընթացքին:
Ապտիւլ Քաատը էֆենտի (354) - Շէյխ Ուլպետուլլահի որդին,

ծնած Հաքքեարի, 1851-ին: Իթթիլաֆ կուսակցութեան հիմնադրութեան աշխատանքներուն մասնակցած է: Պետական խորհուրդի նախագահութեան պաշտօնը իրեն վստահուած էր, 1919-ին: 1925-ին մահապատժի ենթարկուած է՝ Շէյխ Սայիտի ապստամբութեան մասնակցած ըլլալու մեղադրանքով:

Ասլանեան, Յովհաննէս (179) - Մատթէոս պատրիարք, երբ կը հրաժարի 1848-ին, կ'երթայ գիշերելու պատրիարքարանին կից Յովհաննէս Ասլանեանի բնակարանը:

Արամեանց, Մինայէլ Օսիպիչ (308) - (1843-1924) նաւթաարդիւնաբերող, ազգային բարերար:

Արշակունի (384, 385) - տոքթ. Յովհաննէս Արշակունի:

Արշարունի (326, 359, 395) - Յովհաննէս Արշարունի (1850-1929) Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1911-1913), ազգ. երեսփոխան: Վարած է առաջնորդական պաշտօններ եւս:

Աւազ քաֆթան (189, 399) - Հայ նաւապետ մը «Էսաեան-Ունճեան» չոգենաւային ընկերութեան մէջ:

Աֆրիկեան, Տիգրան (308) - արեւելահայ բարերար:

Գալփաքճեան, Արտաշէս (427) - (1866-1942) հրապարակագիր, խմբագիր, հրատարակիչ:

Գալֆայեան, Յարութիւն (449) - Դաշնակցական գործիչ, քաղաքապետական ժողովի մասնագէտ անդամ:

Գարակէօզեան (357) - Պոլսոյ անուանի ընտանիքներէն, որու ներկայացուցիչները յայտնի էին իրենց բարերարութեամբ ու ազգային գործունէութեամբ: Պոլսոյ մէջ ցարդ կը գործէ Գարակէօզեան ազգ. որբանոցը: Ընտանիքը ունի նաեւ հիմնարկ մը, որու կեդրոնը կը գտնուի Պէյրութի մէջ:

Գարայեան, Ստեփան (449, 454) - Ազգային վարչութեան ատենապետ, Վճռաբեկ ատեանի անդամ:

Գեղամ (213) - Գեղամ Տէր-Կարապետեան, Մշոյ Գեղամ (1865-1918) Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ, ազգ. երեսփոխան, բանասէր, արձակագիր:

Գէորգ Դ կաթողիկոս (88, 89, 93) - (1813-1882) Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1858-1860), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1866-1882), հիմնադիր ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի (1874):

Դիմաքսեան, Հմայեակ (53) - (1839-1919), հոգեւորական, խմբագիր: Վարած է պատրիարքական տեղապահի պարտականութիւնը:

Դուրեան, Եղիչէ (50, 51, 86, 87, 111, 112, 150, 153, 269, 441) - (1860-1930) Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1909-1911), Երուսաղէմի պատրիարք (1921-1930), Արմաշու դպրեվանքի վերատեսուչ, ազգ. երեսփոխան:

Դուրեան, Ղեւոնդ (112) - (1880-1933) արմաշական հոգեւորական: 1907-1912 թթ.՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական փոխանորդ: Վարած է առաջնորդական պաշտօններ: Նահատակուած է դաւադրաբար, Նիւ Եորքի ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ, արարողութեան ժամանակ:

Եղնիկ վարդապետ (417) - Եղնիկ վրդ. Ներկարարեան, Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ:

Եիւզպաշեան, Աւան (308) - արեւելահայ բարերար:

Երէցեան, Գէորգ (53, 227, 402) - (1852-1912) Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ ի Կ.Պոլիս, եղած է նաեւ կրօնական ժողովի անդամ, Բերայի քարոզիչ:

Զիյա փաշա (413) - Բուն անունով Ապտիւլ Համիտ Զիյաեթթին (1825-1880), օսմանեան յայտնի գրող, պետական գործիչ: Առաջիններէն մէկն էր որ պետութեան արեւմտականացման գաղափարը արծարծեց:

Զօհրապ, Գրիգոր (46, 47, 449) - (1861-1915) իրաւագէտ, արձակագիր, եղած է Օսմանեան խորհրդարանի պատգամաւոր, ազգ. երեսփոխան: Նահատակ Մեծ եղեռնի:

Էլ Մուէյետ, Շեֆիք (47, 49) - Հալեպի երեսփոխան:

Էրենթալ (185) - Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912), աւստրիացի դիւանագէտ:

Էօմերիզատէ Սամի պէյ (342, 345, 346) - Ապտիւլ Համիտի կողմէ Հայաստան ուղարկուած բարեկարգիչ Բ յանձնաժողովի անդամ:

Թալէաթ (282, 337, 338) - Մեհմետ Թալէաթ փաշա (1874-1921), իթթիհատի յառաջատար անուններէն, օսմանեան պետական ու քաղաքական գործիչ: Եղած է ներքին գործերու նախարար ու վարչապետ: Գլխաւոր պատասխանատուն Հայոց ցեղասպանութեան:

Թէոդիկ (288, 313, 314) - Թէոդորոս Լապճինճեան (1873-1928),

գրող, բանասէր: Ցայտնի է իր «Ամէնուն տարեցոյցը», «Տիպ ու տառ», «Ցուշարձան» եւլն. գործերով:

Թումանեան, Ցովհաննէս (179) - (1869-1923) բանաստեղծ, նաեւ հասարակական գործիչ: Ծնած է Լոռիի Դսեղ գիւղը, մեռած՝ Թիֆլիս:

Թոփալեան, Ալեքսան (50, 51) - Ազգ. երեսփոխան, գործարար:

Ժիրայր (53) - Իսկական անունը՝ Մարտիրոս Պօյաճեան, ազատագրական շարժման գործիչ:

Իզզեթ պէյ (450) - Քամպուր Ահմետ Իզզեթ պէյ (1871-1920), օսմանեան պետական գործիչ, Օգոստոս 1912-Մայիս 1913 թթ. եղած է Վանի կուսակալ:

Իզմիրեանց, Ցովսէփ (304, 443) - (...-1883) բարերար, որ գրական մրցանակ հաստատած է յանուն ս. Թարգմանչաց:

Իզմիրլեան, Մատթէոս (50, 88, 90-93, 249) - (1845-1910) Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1909-1910), Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1894-1896, Հոկտեմբեր 1908-Ցունուար 1909):

Իմամ Եահյա (382) - Yahya Muhammed Hamideddin el-Mütevekkil (1876-1948), Եմենի հոգեւոր առաջնորդը, որ օսմանեան իշխանութեան դէմ պայքարած է իր երկրի ինքնիշխանութեան համար:

Իպրահիմ փաշա (346) - Միլլի ցեղախումբը կը բնակէր Էրզրումի, Պիթլիսի, Վանի, Տերսիմի, ինչպէս նաեւ Իրանի մէջ: Ցեղախումբին պետը՝ Իպրահիմ, Համիտիէի ջոկատներուն հրամանատար նշանակուած էր Ապտիւլ Համիտի կողմէ: Իր բերած ծառայութեան չնորհիւ ալ ստացած էր փաշայի կոչում: Մեռած է սահմանադրութեան վերահռչակումէն անմիջապէս վերջ:

Իպրահիմ փաշա (352, 353) - Եգիպտոսի առաջին խըտիվ Կավալացի Մեհմետ Ալի փաշայի որդին կամ որդեգիրը (1789-1848):

Իսկենտեր (128-132) - Պատմութեան մատեաններուն մէջ ծանօթ է որպէս գինեպան, որ գործած է ԺԹ դարակէսին:

Իսկենտեր պէյ (Ալպանացի Իսկենտեր, 128) - (ալպաներէն՝ Gergi Kastrioti-Skënderbeu, Skanderbeg, 1405?-1468) Ալպանացիներու ազգային հերոսը, պայքարած է Ալպանիոյ մէջ օսմանեան տիրապետութեան դէմ:

Իսմայիլ Հաքքը պէյ (243) - Պիթլիսի կուսակալ:

Իւթիւճեան, Կարապետ (439, 440) - (1823-1904) լրագրող, հրապարակագիր, թարգմանիչ, հանրային գործիչ: Հրատարակիչ «Մասիս»ի:

Լէօ (179) - Առաքել Բաբախանեան (1860-1932), հայագէտ, պատմաբան: Իր յայտնի գործերն են եռահատոր «Հայոց պատմութիւն»ը, «Անի»ն, «Հայկական տպագրութիւն»ը եւլն.: Ծնած է Շուշի, մեռած՝ Երեւան:

ԼոուԹեր, Ճերըլտ (405) - Sir Gerard Augustus Lowther (1858-1916), բրիտանացի դիւանագէտ, Կ. Պոլսոյ մէջ դեսպանի պաշտօն վարած է մինչեւ 1913-ը:

Խալիլ պէյ (183, 184, 338, 364) - Հալիլ Մենթեշէ (1874-1948), իթթիհատական յառաջատար անուններէն մէկն էր եւ կը նկատէր Էնվեր-Թալէաթ-Ճեմալ երրորդութեան չորրորդ անդամը: Մալթայի աքսորական: Երեսփոխական եղած է նաեւ հանրապետական Թուրքիոյ խորհրդարանին մէջ:

Խալիլ Ռըֆաթ փաշա (298) - Օսմանեան պետական գործիչ: Ապտիւլ Համիտի գահակալութեան ժամանակ եղած է վարչապետ (1895-1901): Նախապէս Սեբաստիոյ ու Զմիւռնիոյ մէջ վարած էր կուսակալութեան պաշտօն:

Խրիմեան, Մկրտիչ (89, 90, 93, 249,) - Խրիմեան Հայրիկ (1820-1907), Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1869-1873), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1892-1907), վարած է առաջնորդական պաշտօններ ալ:

Խոճասարեան (439, 440) - Օգսէն Խոճասարեան (1833-1878) հրապարակագիր ու խմբագիր: Հրատարակիչ՝ «Օրագիր»ի ու «Նոր դար»ի:

Խորէն (90) - Խորէն Խրիմեան (1843-1914), Խրիմեան Հայրիկի եղբօրորդին: Համալսարանական կրթութիւն ստացած է Զուիցերիոյ գերմանախօս բաժնին մէջ: Կրթական մշակ ու ազգային գործիչ: Եղած է Վանի գծագրութեան ու մարմնամարզի առաջին ուսուցիչը: Խրիմեան Հայրիկին անբաժան աջակիցը, թէ՛ աքսորավայր Երուսաղէմի եւ թէ Էջմիածնի մէջ:

Խուրշիտ պէյ (346) - Ապտիւլ Համիտի պաշտօնեաներէն:

Կարիպալտի (186, 187) - Giuseppe Garibaldi (1807-1882), Իտալիոյ կարեւորագոյն հերոսներէն:

Կիւլպենկեան (357) - Իր բարերարութեամբ, ազգային գործունէութեամբ յայտնի նահապետական ընտանիք, որու կարկառուն ներկայացուցիչներէն էր Գալուստ Կիւլպենկեան: Վերջինս հաստատած է հիմնարկ մը, որու կեդրոնը կը գտնուի Լիզպոնի մէջ:

Կիւլպենկեան, Պատրիկ (421, 431) - (1880-1934) Հանրային գործիչ:

Կլատսթըն (67) - William Ewart Gladstone (1809-1898), բրիտանացի ազատական քաղաքական գործիչ, Միացեալ Թագաւորութեան վարչապետ: Հեղինակ է Bulgarian Horrors and the Question of the East խորագրով գրքոյկի մը:

Կոմիտաս վարդապետ (204, 205) - (1869-1935) երաժշտագէտ, մանկավարժ, հոգեւորական:

Կոստանդին Բալէօլոգոս (263) - Բիւզանդական վերջին կայսրը, նահատակուած է 1453-ին, երբ մայրաքաղաքը գրաւուեցաւ Օսմանեան կայսրութեան կողմէ:

Կրետացի Մեհմետ Ալի պէյ (178) - Սամսոնի երեսփոխան:

Կրէյ, Էտուարտ (369) - Edward Gray (1862-1933): Միացեալ Թագաւորութեան արտաքին գործոց նախարարը, 1905-1916 թթ.

Համիտ, Ապտիւլ Համիտ (79, 82, 97, 83, 125, 126, 141, 143, 145, 151, 168, 187, 190, 237, 238, 250-253, 255, 260, 263, 264, 281, 297, 330, 342, 343, 346, 347, 364, 371, 378, 399, 427, 428, 435, 459) - Օսմանեան կայսրութեան 34-րդ սուլթանը՝ 1876-1909 թթ.: Մեռած է 1918-ին:

Հալաճեան, Բարսեղ (204-206) - (1850-1920) Հասարակական գործիչ, ազգ. երեսփոխան, յայտնի գործարար, շահագործող Զոնկուլտաքի հանքածուխներու:

Հալաճեան, Պետրոս (419) - (1871-...) Իրաւագէտ: Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, ազգ. երեսփոխան: Եղած է նաեւ հանրօգուտ չինութեանց նախարար:

Հաճի Թահա էֆենտի (424) - Այնթապի յայտնի հարուստներէն, որ մօրենական մեծհայրն է հասարակական-քաղաքական գործիչ Հասան Ճելալ Կիւզելի:

Հայկազն, Միհրդատ (102, 132) - Մնած Պէշիկթաշ, 1864-ին: Աւարտած է թաղի Մաքրուհեան վարժարանը: Ցեղափոխական գործունէութեան հետեւանքով աքսորուած է Տրիպոլիս, ուրկէ

վերադարձած է սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ: Իբրեւ պատգամաւոր երկիցս ս. Էջմիածին ուղեւորուած է, Իզմիրլեանի եւ Սուրէնեանցի ընտրութիւններուն համար: Ազգ. երեսփոխան Ռոտոսթոյէն: Նահատակ Մեծ եղեռնի:

Հասան փաշա (141) - Պէշիկթաշի ոստիկանապետը, պատմութեան յայտնի է «7-8 Հասան փաշա» անունով: Մնած է 1831-ին: Մասնակցած է ռուս-թրքական պատերազմի կովկասեան ճակատի մարտերուն: Մեռած է 1905-ին:

Հարուն էլ Ռաշիտ (193) - Ապպասեան խալիֆայութեան ամենածանօթ դէմքը, որ ապրած է 763-809 թթ. միջեւ: Կեանքին մեծ մասը անցուցած է Պաղտատի մէջ:

Հինդլեան, Յովհաննէս (314, 315) - (1866-1950) մանկավարժ, հիմնադիր Նոր դպրոցի (1909), որ այժմ կը գործէ Հայաստանի մէջ:

Հիւսէյին Ավնի փաշա (421) - Օսմանեան պետական գործիչ, վարչապետ, ապրած է 1819-1876 թթ. միջեւ:

Հիւսէյին Հիլմի փաշա (434) - Օսմանեան պետական գործիչ, ապրած է 1855-1922 թթ.:

Հիւսէյին Ճահիտ պէյ, Ճահիտ (217, 220, 282) - Հիւսէյին Ճահիտ Եալչըն (1875-1957), լրագրող, գրող, քաղաքական գործիչ, իթթիհատական: Վարած է նաեւ Օսմանեան խորհրդարանի նախագահութեան պաշտօնը:

Հիւսնիւ (31) - Գօչունեան հաւանաբար կ'ակնարկէ Հիւսէյին Հիւսնիւ փաշային (1839-1896), որ եղած է պատերազմական նախարար եւ վեզիր:

Հորոյ (363) - Նշան Ճիվանեան (1851-1933) եղած է արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնատարներէն, յօդուածներով աշխատակցած է պոլսահայ մամուլին:

Ղազի Մուհթար փաշա (338, 353) - Ահմետ Մուհթար փաշա (1839-1919): Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ եղած է կովկասեան ճակատի հրամանատար: 1912-ին կարճ ժամանակ մը եղած է վարչապետ: Պետական գործիչ: (Էջ 353-ին վրայ նշուած է որպէս Մահմուտ Մուխթար փաշա: Վստահաբար սխալ մը կայ, քանի որ յիշեալ անունը Ղազի Մուհթար փաշային որդին է եւ վարչապետ չէ եղած):

Ղեւոնդ վարդապետ (402) - Ղեւոնդ Մաքսուտեան (1852-1922), Ծնած է Դամասկոս, Երուսաղէմի պատրիարքութեան մշտական ելեւմտից տեսուչ, 25-ամեայ հաշուական խնդրին եւ յուզումներուն պատասխանատուն եւ գլխաւոր հեղինակը:

Ճանկիւլեան, Ցարութիւն (179) - (1855-1915) Հնչակեան գործիչ: Վանեցի: Ազգ. ժողովի անդամ, իբրեւ Կեդրոնական երեսփոխան: Հեղինակ «Ցիշատակներ հայկական ճգնաժամէն» քառահատորին: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Ճավիտ, Ճավիտ պէյ (163, 282, 337, 338) - Մեհմետ Ճավիտ պէյ (1875-1926), Իթթիհատական յառաջատար դէմք, ընդդիմացած է հայկական տեղահանութեան ու կայսրութեան աշխարհամարտի մասնակցութեան որոշումներուն: Ամբաստանուած է որպէս կազմակերպիչը Մուսթաֆա Քեմալի դէմ մահափորձի եւ կախաղանի դատապարտուած:

Ճեզայիրլի ամիրա (130, 132) - Մկրտիչ Ճեզայիրլեան (1805-1861): Կարեւոր դեր կատարած է հասարակական կեանքը ամիրաններու քմահաճութիւններէն ազատագրելու ուղղութեամբ՝ պատրիարքարանի երդիքին տակ հաստատել տալով ազգային ու կրօնական ժողովներ: Մտերիմ բարեկամն էր չրջանի սատրազամ Քոճա Ռեշիտ փաշային: Ինք կառուցել տուած է Ենիգիւղի այն գեղաչէն ապարանքը, ուր այսօր կը գործէ Աւստրիոյ աւագ հիւպատոսութիւնը:

Ճելալ պէյ (119, 258, 261, 349, 350) - Մեհմետ Ճելալ պէյ (1863-1926): Օսմանեան պետական գործիչ, որ զանազան քաղաքներու մէջ վարած է կուսակալութեան պաշտօններ, եղած է նաեւ ներքին գործերու նախարար: Ցեղասպանութեան տարիներուն եղած էր նախ Հալեպի ու ապա Քոնիայի կուսակալ: 10-13 Դեկտեմբեր 1918-ին «Վաքիթ» թերթին մէջ հրատարակած է յօդուածաշարք մը, ուր խոստովանած է, թէ տեղահանուող հայ քաղաքացիները պաշտպանելու համար գործադրած ջանքերը մնացած էին ապարդիւն եւ այս պատճառով ալ հրաժարած էր իր պաշտօնէն: Թաղուեր էր Թաքսիմի չրջակայքին, սակայն 1940-ականներուն կատարուած չինարարական աշխատանքներու ժամանակ չիրլիմը քանդուած է:

Մազհար փաշա (342) - Ահմետ Մազհար փաշա (1836-1892), օսմանեան պետական պաշտօնեայ, որ եղած է նաեւ Կ. Պոլսոյ քաղաքապետ:

Մալաթեան (313, 314, 315) - Գալուստ Մալաթեան (1860-1941), մանկավարժ:

Մակար Թեղուտցի (89, 90, 270, 271) - Մակար Տէր-Պետրոսեան (1813-1891), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, 1885-1891 թուականներուն: Վարած է նաեւ առաջնորդական պաշտօններ:

Մահմուտ Շեվքեթ փաշա (73, 138) - Օսմանեան ռազմական ու պետական գործիչ (1856-1913): Մարտի 31-ի ապստամբութիւնը ճնշած Ազատութեան չարժուն բանակին հրամանատարն էր, լուրջ դերակատարութիւն ունեցած է Համիտի գահընկեցութեան մէջ: Եղած է ռազմական նախարար, ապա վարչապետ: Իթթիհատական գործիչը սպաննուած է 1913-ին, Պայազըթի հրապարակին վրայ:

Մամոյէ Ռեչօ (262, 265) - Քիւրտ աւազակապետ մը:

Մամուրեան, Ղուկաս (443) - Մատթէոս Մամուրեանի կրտսեր եղբայրը, քաջ փրանսագէտ:

Մամուրեան, Մատթէոս (439, 440) - (1837-1901) Մատենագիր, հրապարակագիր, թարգմանիչ: Հրատարակիչ «Արեւելեան մամուլ»ին (Զմիւռնիա):

Մանաս էֆենտի (342) - Մանաս դերդաստանի անդամները դարեր շարունակ եղած են ո՛չ միայն Օսմանեան կայսրութեան արքունի գեղանկարիչները, այլ նաեւ վարած են դիւանագիտական պաշտօններ: Անկարելի եղաւ ճչդել, թէ խօսքը ընտանիքի որ մէկ անդամին կը վերաբերի: Ի դարասկզբին որպէս Մանաս էֆենտի ծանօթ էր խմբագիր Էտուար Մանաս (մահացած՝ 1927-ին):

Մանթաչեֆ, Ալեքսանդր (189) - Ալեքսանդր Մանթաչեան (1849-1911) ազգային բարերար, մեծատուն, որ կը զբաղէր նաեւ թաարդիւնաբերութեամբ:

Մանկուճի, Վահրամ (88) - (1846-1920) Պրուսացի, եղած է Գէորգ Դ կաթողիկոսի անձնական դիւանագլխիրը: Հեղինակած է կաթողիկոսին կենսագրութիւնը («Կենսագրութիւն Գէորգ Դ կաթողիկոսի», Էջմիածին, 1880): Կաթողիկոսի մահէն վերջ վերադարձած է Պոլիս, եղած է Օրթագիւղի քարոզիչ: 1911-ին դարձած է պատրիարքական տեղապահ:

Մանուէլեան, Յակոբիկ (131) - (1802-1870) 1838-ին բացուած Սկիւտարի ճեմարանին տնօրէնը, որ կարեւոր դեր ունեցած է 1840-1841-ի ճեմարանի վէճերուն մէջ:

Մատթէոս պատրիարք, Մատթէոս Ա. կաթողիկոս (132, 179) - Մատթէոս Զուխաճեան (1802-1865), Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1844-1848), Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1858-1865): Վարած է առաջնորդական պաշտօնները ալ:

Մեգերա (229) - Յունական դիցաբանութեան մէջ վրիժառութեան երեք աստուածուհիներէն մին, կատաղի բնաւորութեամբ կին:

Մելհամէ, Նեճիպ (31) - Մարոնի արմատներով վեզիր (Պէյրութ, 1856-1927, Փարիզ): Ապտիւլ Համիտի կողմէ 1880-ին կարգուած էր գաղտնի ոստիկանութեան պետ՝ սերհաֆիէ: 1909-ին, Համիտի գահընկեցութենէն ետք, հասարակութեան ոխէն վախնալով փախաւ Փարիզ:

Մելքիսեդեկ (89, 270, 271) - Մելքիսեդեկ Մուրատեանց (1836-1903) հոգեւորական, մանկավարժ, խմբագիր: Երկար տարիներ վարած է Զմիւռնիոյ առաջնորդութիւնը:

Մեհմեթ Ալի (31) - Համիտեան բռնակալութեան շրջանի գործիչ:

Մեհմեթ Ալի փաշա, Մուհամմեթ Ալի (351, 352, 353) - Կավալացի Մեհմեթ Ալի փաշա (1769-1849), Եգիպտոսի ու Սուտանի առաջին խըտիվն ու Կավալացիներու հարստութեան հիմնադիրը:

Մեմտուհ փաշա (407) - Կ. Պոլսոյ զինուորական կառավարիչը:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս (166) - Մեսրոպ Սուքիասեան (1834-1907), առաջնորդական պաշտօններ վարած է զանազան թեմերու մէջ, ինչպէս՝ Տրապիզոն, Ճանիկ (այժմ՝ Սամսուն), Եգիպտոս եւ հուսկ՝ Էտիրնէ: Իր կեանքի վերջին տարին եղած է Կրօնական ժողովի ատենապետ:

Միհրան էֆենտի (190) - Միհրան Նագաշեան (1850-1944), արտօնատէր «Սապահ» լրագրի, խմբագիր, տպագրիչ:

Միտհաթ փաշա (421) - Ահմեթ Միտհաթ Ռեֆիք փաշա (1822-1884), օսմանեան պետական գործիչ, վարչապետ: Եղած է օսմանեան անդրանիկ սահմանադրութիւնը կազմած յանձնաժողովին նախագահը:

Միր Մհէ (345, 363) - Քիւրտ աւազակապետ մը:

Մնակեան (308, 310) - Մարտիրոս Մնակեան (1839-1920) դերասան, բեմադրիչ: 1912-ին նշուած է իր բեմական գործունէութեան յոբելեանը, որու առթիւ սուլթանին կողմէ պարգեւատրուած է շքանշանով մը:

Մուսա պէյ (345) - Քիւրտ ցեղախումբի մը առաջնորդը: Համիտիէի ջոկատներուն մէջ աչքոյժ դեր կատարած է: Մուսթաֆա Քեմալ օգտագործած է Մուսա պէյի հեղինակութիւնը, Անատոլուի արեւելքին մէջ: Էրզրումի համագումարը կազմակերպած է Մուսա պէյ: Ան էր, որ Ղարսի գիւղապետ Միրոյի եղբօր աղջիկը՝ Կիւլիզարը առեւանգած էր 1889-ին: Մուսա պէյի դատը տեւած էր երեք տարի: 1892-ին Կիւլիզար ամուսնացած էր յայտնի գործիչ ու գրող Գեղամ Տէր-Կարապետեանին հետ:

Մուսթաֆա (46, 47) - Խօսքը կը վերաբերի Սերտարզատէ Մուսթաֆա պէյին, մեսուտիէյի: Եղած է նաեւ Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ: Մասնակցած է Էրզրումի համագումարին:

Մուրատ պէյ (376, 377) - Մեհմետ Մուրատ պէյ, Միզանճը Մուրատ (1854-1917), իր անունը նոյնացած էր «Միզան» թերթին հետ, զոր հրատարակած է 1886-էն մինչեւ 1909-ը, զանազան քաղաքներու մէջ, այնքան որ վերածուած էր մականունի: Պայքարած է սահմանադրութեան վերահաստատման համար: Թէեւ երիտթուրքերու առաջնորդներէն մէկն էր, սակայն 1908-էն ետք դարձաւ իթթիհատական կուսակցութեան ընդդիմադիրներէն:

Մուրատեան, Սիսակ (385) - «Ժամանակ»ի յօդուածագիր մը:

Յակոբոս սրբազան (132) - Յակոբոս Սերոբեան, Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1839-1840, 1848-1856): Վարած է առաջնորդական պաշտօններ ալ:

Յովհաննէս վարդապետ (364) - Հոգւոց վանքի վանահայր:

Յովհաննէսեան, Յարութիւն (131) - 1840-1841-ի ճեմարանի դէպքերուն մասնակից գործիչ:

Նազըմ (31) - Հիւսէյին Նազըմ փաշա 1854-ին ծնած էր Պոլիս: Աշխատակցած էր շրջանի զանազան լրագիրներուն: 1890-ին նշանակուած է ոստիկանութեան նախարար՝ մինչեւ 1896-ը, երբ պաշտօնէն հեռացած է առողջական պատճառներով: Վարած է

նաեւ կուսակալութեան պաշտօններ զանազան քաղաքներու մէջ, արժանացած պետական չքանչաններու: Բանաստեղծ ու թատերգակ: Մեռած է 1927-ին, Պոլիս:

Նշանեան, Մեսրոպ (94) - Ծնած է Պոլիս, Սամաթիա թաղը, 1871-ին: Եղած է Երուսաղէմի պատրիարք (1939-1944): Վախճանած է 1944-ին:

Նորատունկեան, Գաբրիէլ (301, 357, 398, 411, 412) - (1852-1936) Օսմանեան պետական գործիչ, դիւանագէտ, 1912-1913 թթ.՝ արտաքին գործերու նախարար: Ազգ. երեսփոխան: Ազգային պատուիրակութեան ղեկավար:

Նուբեան (342) - Յովհաննէս Նուբեան (1839-1900) Պետական խորհուրդի անդամ, Կարմիր մահիկի հիմնադիրներէն: Գործօն դեր ունեցած է նաեւ պատրիարքարանի ժողովներուն մէջ, վարած է Քաղաքական ժողովի ատենապետութիւնը:

Շահպաղեան, Յակոբոս (270) - Հոգեւորական, եղած է Մաղնեսայի առաջնորդ: Առանձին ոճրէն խելագար, 1909-ին ինքնասպան եղած է Նարլըգաբուի եկեղեցւոյ մէջ, որու քարոզիչն էր:

Շահրիկեան (319, 320) - Յարութիւն Շահրիկեան (1860-1915) դաշնակցական գործիչ, իրաւագէտ, գործակատար Մանթաշեանցի: Հեղինակ է բազմաթիւ հատորներու: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Շաքիր (363, 364) - Քիւրտ աւազակապետ մը, Միր Մհէի հօրեղբայրը:

Շաքիր փաշա (347) - Խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի Ճեվատ Շաքիր փաշային (1851-1900): Օսմանեան զինուորական, եղած է վարչապետ: Յայտնի է նաեւ Ահմետ Ճեվատ փաշա անունով:

Շեթվան, Եուսուֆ (47, 49) - Պինկազիի երեսփոխան:

Շեֆիք (31, 311, 312) - Սիւլէյման Շեֆիք փաշա, Սիւլէյման Շեֆիք Սէօյլեմեզօղլու (1860-1946), Ապտիւլ Համիտի ոստիկանական նախարարը, հետագային եղած է նաեւ կայսրութեան ռազմական նախարարը՝ հակառակ ընթացք մը որդեգրելով քեմալական չարժման դէմ: Քեմալի յաղթանակէն վերջ կը վտարուի քաղաքացիութենէն ու կ'աքսորուի:

Շէյխ Ճելալետտին (354) - Քիւրտ ցեղապետ մը:

Շիրինեան, Եդուարդ (403) - (1861-...) ազգ. երեսփոխան, խմբագիր:

Ունճեան, Աբիկ (264, 357, 399, 447, 448) - (1831-1906) ազգային բարերար, հանրային գործիչ: Սպաննուած է կուսակցականներու կողմէ, Ղալաթիոյ մէջ:

Ուպեռուլլահ Էֆենտի (346, 354) - Ապստամբ քիւրտ առաջնորդ մը, ծնած Շեմտինան, մեռած՝ 1883-ին:

Զերազ, Մինաս (124-127) - Ազգային գործիչ, ապրած է 1852-1929 թուականներու միջեւ: Եղած է Ազգային ժողովի նախագահ:

Զիլինկիրեան, Եղիշէ (91) - (1859-1929) Խարբերդցի, միաբան Երուսաղէմի: Երկար ժամանակ վարած է Բաղէշի առաջնորդութիւնը: Եղած է Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանի տեսուչ, Կ. Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ:

Պալաքեան, Գրիգորիս (179, 454) - (1877-1934) արմաշական եկեղեցական, ազգ. երեսփոխան, յայտնի է իր «Հայ Գողգոթան» վկայագրութեամբ:

Պալեան, Կարապետ (129) - (1800-1866) Որպէս ճարտարապետ իր աշխատանքի կողքին, ծանօթ է նաեւ ազգային եռանդուն գործունէութեամբ. բազմաթիւ անգամներ անդամակցած է Ազգ. ժողովին: Սկիւտարի ճեմարանի հիմնադրութեան նախաձեռնողներէն:

Պալիոզեան (447, 448) - Խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի Մատթէոս Պալիոզեանին, անդամ Զմիւռնիոյ թաղապետական խորհուրդի եւ նախագահ Առեւտրական ժողովի, սպաննուած է Հոկտեմբեր 1902-ին:

Պապանզատէ Մուսթաֆա Զիհնի (143) - Օսմանեան պետական գործիչ (1848-1929):

Պապիկեան, Յակոբ (66-71) - Պապիկեան ծնած էր Ադրիանապոլսոյ մէջ, 23 Փետրուար 1856-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր տեղւոյն Արշակունեաց վարժարանէն, ապա շրջանաւարտ եղած ֆրանսական Փեռ Ռեճեքցոնեստի ուսումնարանէն: 17 տարեկանին Սոֆիա կ'երթայ, պաշտօն վարելու համար պետութեան մէջ, երբ Օսմանեան կայսրութեան մաս կը կազմէր տակաւին այդ քաղաքը: Ռուս-Թրքական պատերազմի առեն (1877), Պոսնիա անցնելով արտաքին գործերու տեսչու-

թեան օգնական կը կարգուի՝ մինչեւ Աւստրիոյ առժամեայ տիրելը Պոսնիային, ուրկէ հեռանալով 1879-ին կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, ստանձնելով Առեւտրական ատեանի առաջին քարտուղարութիւնը: 1881-ին իրաւագիտական ճիւղին մեծ զարկ տալով կ'ըլլայ փաստաբան ու երկու տարի այդ ասպարէզին նուիրուելէ յետոյ Ադրիանապոլսոյ վերաքննիչ ատեանի անդամ կը կարգուի: 1891-ին Պոլիս գալով Մանեանի Ջատէ Ռեֆիք պէյի հետ փաստաբանական գործերով կը զբաղի: 1902-ին վերադառնալով իր ծննդավայրը հոն կը պաշտօնավարէ: 1908-ին Ռոտոսթոյի կողմէ 68-ի վրայ 46 քուէով Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան կ'ընտրուի, ուր նաեւ օսմանեան սահմանադրութեան քննիչ յանձնաժողովի անդամ կը կարգուի: Կ'անդամակցէր Իթթիհատ եւ Թերաքքի կուսակցութեան:

Պասմաճի, Հաճի Պետրոս (131) - 1840-1841-ի ձեմարանի դէպքերուն մասնակից գործիչ:

Պերխթոլտ (369) - Leopold Graf Berchtold von und zu Ungarschitz, Frättling und Püllütz (1863-1942), Աւստրօ-Հունգարիոյ արտաքին գործերու նախարար 1912-1915 թթ.:

Պէկեան, Թադէոս (45) - Դրամատէր, ապրած է 1838-1908 թթ. մինչեւ: Մահացած է Զուիցերիոյ Լիւսեռն քաղաքին մէջ: Եղած է ծանօթ ազգային դէմք մը, ճանչցուած է որպէս ընդդիմադիր ազգ. երեսփոխան:

Պէօյիւք Ալի փաշա (285) - Մեհմետ Էմին Ալի փաշա (1815-1871), օսմանեան պետական գործիչ: Քանիցս վարած է վարչապետի պաշտօն՝ Ապտիւլ Մեճիտի ու Ապտիւլ Ազիզի գահակալութեան շրջանին: Եղած է նաեւ արտաքին գործերու նախարար: Կայսրութեան բարենորոգման ու արեւմտականացման գործընթացին գլխաւոր դերակատարներէն մէկն էր:

Պողտանիչ, Դաւիթ (308) - արեւելահայ բարերար մը:

Պօյնուէյրիեան, Պօղոս (146) - հոգեւորական, ապրած ԺԹ դարուն: Հեղինակ՝ «Գործ կայ, գործող չկայ» (Պոլիս, 1879) գրքին:

Ռաշիտ (364) - Հաքքեարիի պէյերէն:

Ռիզա փաշա (129) - Հասան Ռըզա փաշա (1809-1877), օսմանեան պետական գործիչ, որ վարած է զինուորական ու կառավարական բարձր պաշտօններ:

Ռուսինեան, Նահապետ (128, 225) - (1819-1876) հասարակական գործիչ, բանաստեղծ: Ազգ. սահմանադրութեան պատրաստման գլխաւոր դերակատարներէն: Եղած է Ազգ. ժողովի երեսփոխան:

Սալիսպիրի (67) - Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil (1830-1903), բրիտանացի պահպանողական քաղաքական գործիչ, Միացեալ Թագաւորութեան վարչապետ:

Սայիտ փաշա (258, 262, 281) - Մեհմետ Սայիտ փաշա(1838-1914): Ցայտնի է նաեւ Քիւչիւք Սայիտ փաշա, Շափուր Զելեպի անուններով: Օսմանեան պետական ու քաղաքական գործիչ: Ապտիւլ Համիտի ժամանակ 7, սահմանադրութեան շրջանին ալ 2 անգամ զբաղեցուցած է վարչապետի պաշտօնը:

Սանասարեան, Մկրտիչ (301, 303, 304) - (1818-1889) մեծատուն, ազգային բարերար: Իր տրամադրած միջոցներով հիմնադրուած է Կարնոյ Սանասարեան վարժարանը:

Սասանոֆ (369) - Sergei Dmitrievich Sazonov (1860-1927), Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար, 1910-1916 թթ.:

Սեթեան, Յովհաննէս (131) - 1858-ին Կ. Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահ, բազմիցս անդամ Հոգեւոր ու Կրօնական ժողովներու: Վախճանած է 1873-ին ու կը հանգչի Քուզքունճուքի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ, որու քարոզիչն էր:

Սեֆերեան, Սիմոն (453) - հոգեւորական, Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ ի Կ. Պոլիս, ապրած է 1827-1896 թթ.:

Սերվիչէն (225) - Սերովբէ Վիչէնեան (1815-1897) անուանի բժիշկ, հանրային գործիչ, կարմիր մահիկի հիմնադիրներէն:

Սէյտ Իտրիս (382) - Sidi Muhammed Ýdris El Mehdi es-Senusi (1890-1983), Ափրիկեան Տրիպոլսոյ անկախութեան համար պայքարած է Օսմանեան կայսրութեան դէմ: 1951-ին դարձած է Լիպիոյ Թագաւորը:

Սողիկեան (301) - Փրոֆ. Սարգիս Սողիկեան, Կարինի Սանասարեան վարժարանի պատասխանատու վարիչներէն:

Սուլթան Ազիզ (142) - Ապտիւլ Ազիզ, Օսմանեան կայսրութեան 32-րդ սուլթանը՝ 1861-էն մինչեւ մահը՝ 1876-ը:

Սուլթան Մահմուտ (322) - Մահմուտ Բ, գահակալած է 1808-էն 1839: Օսմանեան կայսրութեան 30-րդ սուլթանը, որ երկրի արդիականացման ընթացքի սկզբնաւորողն է:

Սուլթան Մեհմմետ, Սուլթան Ռեշատ (139, 322) - Մեհմետ Ռեշատ ե (1844-1918), Օսմանեան կայսրութեան 35-րդ սուլթանը՝ 1909-էն մինչեւ մահը:

Սուտի, Սիւլէյման (117-120, 123) - Քաղաքական գործիչ (ազգանունը՝ Աճարպայ, 1866-1928), եղած է նաեւ Թուրքիոյ Ազգային ժողովի երեսփոխան:

Սուրէն վարդապետ (254) - Սուրէն ծ. վրդ. Քալեմեան (աշխարհական անունը՝ Պօղոս): Մնեալ Քուչնա, Արաբկիր: Արմաշական: Ձեռնադրեալ՝ 1909-ին: Քարոզիչ Սկիւտարի ս. Կարապետ եկեղեցւոյ: Առաջնորդ Բաղէշի (1911-1915): Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Սուրէնեան (128) - Կ'ակնարկէ Յովհաննէս Սուրէնեանին: Դաստաւոր եւ ազգային գործիչ, որ աշխոյժ դէմքերէն մէկն էր ամիրաներուն դէմ ժթ դարուն մղուած պայքարներուն մէջ:

Սուրէնեանց, Գէորգ ե (269, 359) - (1847-1930) Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1911-1930):

Վահագն (Թէոդիկի որդին) (313, 314) - Վահագն Լապճինճեան: Ծնած է Պոլիս: 1923-ին աւարտած է Նէօշաթեալի Առեւտուրի բարձրագոյն դպրոցը: Ապա տեղափոխուած է Փարիզ, որմէ յետոյ Չինաստան, ուր եղած է Նիւ Եորքի Գարակէօզեաններու դորգագործարանի Թիէնծինի մասնաճիւղի վերատեսուչի օգնականը: Չինաստանին եւ տեղւոյն Հայութեան վերաբերեալ թղթակցութիւններով աշխատակցած է Նիւ Եորքի «Հայաստանի կոչնակ»ին, «Ժամանակ»ին եւ սփիւռքահայ այլ պարբերականներուն՝ Թէոդիկորդի գրչանունով: Բ աշխարհամարտէն յետոյ տեղափոխուած է ԱՄՆ, ուր ալ մեռած է: Շահան Շահնուր «Զոյգ մը կարմիր տետրակներ»ին մէջ ակնարկութիւններ ունի Վահագնին մասին, որ զարմիկն էր:

Վարդգէս (213) - Յովհաննէս Սերենկիւլեան (1871-1915) Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, ազգ. երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Վարժապետեան, Ներսէս (70, 435) - (1837-1884) Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1874-1884), վարած է առաջնորդական պաշտօն ալ:

Վռամեան (451) - Օննիկ Դերձակեան (1871-1915), Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Տաղաւարեան, Նազարէթ (431) - (1862-1915) բանասէր, բժիշկ, հանրային գործիչ: Օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, ազգ. երեսփոխան: Եղած է ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի բժշկապետ: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Տերվիշ Հիմմ պէյ (363, 380) - Ալպանացի քաղաքական գործիչ, հրատարակիչ (1872-1928): Պայքարած է Ալպանիոյ անկախութեան համար:

տը Հիրշ (409, 410, 413) - Maurice (Zvi) von Hirsch (1831-1896), պայեռնցի յայտնի հրեայ գործարար, ելեմտագէտ, մարդասէր:

տը Հիւկնեն (409, 410, 411) - Հայտարփաչայի կայարանի առաջին տնօրէնը, ապրած է 1856-1926 թթ. միջեւ:

Տիվիթեան, Գրիգոր (131) - Հասարակական գործիչ, որ մասնակցած է ժթ դարուն ընդդէմ ամիրաներու եղած ժողովրդային յուզումներուն: (Քասիմ սխալած է, պէտք է ըլլայ Գէորգ):

Տէր-Անդրէասեան, Երուանդ (105, 267) - (1865-1945), Հրապարակախօս, թարգմանիչ, «Ժամանակ»ի խմբագիր: Ուսուցչագործած է Պերպերեան վարժարանին մէջ:

Տէր-Մովսէսեան, Դաւիթ (452-454) - ազգային երեսփոխան:

Փալլավիչինի (185) - Johann Markgraf von Pallavicini (1848-1941), աւստրիացի դիւանագէտ, որ Կ. Պոլսոյ մէջ որպէս դեսպան պաշտօնավարած է 1906-1908 թթ. միջեւ:

Փանոսեան, Կարապետ (439, 440, 443) - (1828-1905) անուանի լրագրող, հրապարակագիր: Հրատարակիչ «Մանզումէի էֆքեար»ի:

Փափազեան (91) - Կարելի չեղաւ ճշդել, թէ խօսքը որ մէկ Փափազեանի մասին է:

Փերիճճի Զատէ (45) - Ազիզ Ճէյդի Փերիճճիօղլու (Տիյարպէքիր 1878-1933), օսմանեան խորհրդարանի ու հանրապետական Թուրքիոյ Ազգային ժողովի երեսփոխան: Եղած է քաղաքաշինութեան նախարար ալ: Մալթայի աքսորական:

Քազազեան (357, 358, 449) - Հաննա Քազազեան (1857-1912), Տիգրանակերտի յառաջատար ու կարեւոր անուններէն մին, որ դաւադրաբար կը սպաննուի 1912-ին:

Քափամաճեան, Պետրոս (447-449, 451, 455) - (1840-1913) Վանի քաղաքապետ, յայտնի վաճառական: Քափամաճեան կը

սերէր վանեցի երեւելի ընտանիքէ մը: Ծնած էր 1840-ին: Ունեցած է աշխոյժ ու բեղմնաւոր ազգային կեանք մը: 1870-ին Պոլսոյ մէջ հիմնադրած է ս. Սանդխտեան ընկերութիւնը, որու նպաստով Վանի մէջ կառուցած էր Վանի առաջին աղջկանց վարժարանը՝ ս. Սանդխտեան դպրոցը: Վանի մէջ 1892-ին կազմած էր Հայկազեան ընկերութիւնը եւ անոր միջոցներով՝ Քենտրեզիի վրայ արական համանուն վարժարանը:

Քեամիլ փաշա (330, 422, 431) - Մեհմետ Քեամիլ փաշա (1833-1913): Օսմանեան պետական գործիչ: Ապտիւլ Համիտի ժամանակ եւ աւելի ուշ՝ սահմանադրութեան վերահաստատմէն յետոյ վարած է վարչապետի պաշտօնը:

Քելեկեան, Տիրան (431) - (1862-1915) լրագրող, հրապարակագիր, մանկավարժ, արձակագիր, պետական գործիչ: Նահատակ Մեծ Եղեռնի:

Քէօռ Հիւսէյին փաշա (117, 119, 121, 122) - Հայտերանցիներու ցեղապետ, Պայազըտի մերձակայ Պատնոսի Համիտիէի ջոկատներու հրամանատար: Ռուս-թրքական պատերազմի, ինչպէս նաեւ Ա. աշխարհամարտի տարիներուն «մեծ» ծառայութիւններ մատուցած է Օսմանեան կայսրութեան: Սպաննուած է իր փեսային՝ Մեհինէ փաշային կողմէ: Վերջինս որդին էր Մուսա բեկին:

Քույումճի, Անդրէաս (131) - 1840-1841-ի ձեմարանի դէպքերուն մասնակից գործիչ:

Քրիւկեր (415) - Stephanus Johannes Paulus Kruger (1825-1904), Հարաւային Ափրիկէի Հանրապետութեան նախագահ 1883-1900 թթ.:

Օտեան, Գրիգոր (128, 225) - (1834-1887) հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախօս: Գլխաւոր դերակատարներէն է Ազգ. սահմանադրութեան մշակման աշխատանքին: Մասնակցած է Օսմանեան սահմանադրութեան պատրաստման գործին ալ: Անդամակցած է Պետական խորհուրդին, եղած է Ազգ. ժողովի երեսփոխան:

Օրմանեան, Մաղաքիա (48, 52, 92, 93, 166, 249, 250-253, 267, 402, 431, 442, 453) - (1841-1918) եղած է կարնոյ թեմակալ առաջնորդ, Գէորգեան ճեմարանի դասախօս, Արմաշու դպրեվանքի վերատեսուչ, Կ. Պոլսոյ պատրիարք (1896-1908): Կարեւորագոյն գործերէն մէկն է եռահատոր «Ազգապատում»ը:

Ծաթիհ սուլթան (327) - Մեհմետ Բ, Օսմանեան կայսրութեան 7-րդ սուլթանը: Գահակալած է 1444-1446 եւ 1451-1481 թուականներու միջեւ: Կ. Պոլիսը նուաճելէ վերջ ստացած է Ծաթիհ մականունը:

Ֆերիտ պէյ (74) - Ծնած Քահիրէ, 1860-ականներուն, մահացած՝ 1937-ին: Մարտի 31-ի իրադարձութիւններէն ետք եղած է Պատերազմականատեանի անդամ: Եղած է 1919-ին հիմնադրուած հակաիթթիհատական «Սուլհ եւ սելամեթ» կուսակցութեան վարիչներէն:

Ֆերիտ փաշա (345) - Ավլոնիացի Մեհմետ Ֆերիտ փաշա (1851-1914), օսմանեան պետական գործիչ:

Ֆերտինանտ (186) - Ferdinand Karl Leopold Maria (1861-1948), անկախ Պուլկարիոյ առաջին ցարը՝ 1908-1918 թթ. միջեւ:

Ֆրանց Եոզեֆ (185) - Աւստրօ-Հունգարական կայսրութեան գահակալը 1848-էն մինչեւ մահը՝ 1916-ը:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աթէնք (75) - Յունաստանի մայրաքաղաքը, 1834-էն ի վեր: Աթէնքն ունէր հայկական հոծ գաղութ մը, որ գոյացած էր Օսմանեան կայսրութեան կոտորածներէն փախածներու հաշւոյն:

Ալեմ-Տաղի (101) - Անտառամէջ հայկական գիւղ, Սկիւտարէն մօտաւորապէս 20 քմ. դէպի արեւելք: Ունէր եկեղեցի մը՝ ս. Նշան, որ այսօր մզկիթի վերածուած է: Եղած էր հայ երեւելիներուն ամառանոց-ժամադրավայրը:

Ամասիա (177) - Հայերուն թիւը քաղաքին մէջ կը հասնէր 14 հազարի: Հայոց թաղին մէջ կը գտնուէր ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, առաջնորդարանը, ս. Յակոբ եկեղեցին, հիւանդանոց մը, Պարթեւեան վարժարանը, կաթողիկէ ու բողոքական հայոց աղօթատեղիները: Հայոց թաղէն դուրս ալ կային հայահոծ շրջաններ, ուր կը գտնուէին ս. Նիկողայոս եկեղեցին, աւելի քան տասը կրթօճախներ, «Իրիս» թատրոնը: Կը հրատարակուէին թերթեր, որոնցմէ կարեւորագոյններն էին «Ամասիա»ն, «Ապառաժ»ը:

Այնթապ (402, 424) - Ա աշխարհամատի սեմին Այնթապ ունէր 36 հազարի հասնող հայութիւն: Քաղաքին մէջ կար հայապատկան հինգ աղօթատեղի (երեք բողոքական, մէկական՝ առաքելական ու կաթողիկէ): Քաղաքի 25 վարժարաններու ամենայայտնիներն էին Վարդանեան, Մեսրոպեան, Հայկանուշեան, Հայկազեան, Ներսէսեան վարժարանները, Ճեմարանը: Աշակերտութեան թիւը կը հասնէր 5000-ի: Ի դարասկզբին հոն կը հրատարակուէր «Աստղիկ Վարդանեան», «Խոհեր», «Ուսում», «Ենի Էօմիւր», «Հաքիքաթ», (վերջին երկուքը հայատառ թրքերէնով) պարբերականները:

Այրարատ (113) - Մեծ Հայքի կեդրոնական նահանգը, կոչուած է նաեւ «Գլուխ երկրին Հայոց»: Պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններուն եղած է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կեդրոնը: Այրարատի պատմական նահանգին մեծ մասը այժմ կը գտնուի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ:

Անի (426) - Հայաստանի պատմական մայրաքաղաքը, միջնադարեան նշանաւոր քաղաք:

Անթաքիա (65) - Քաղաքին մէջ կը բնակէր չուրջ 200 հայ: Ս.

Աստուածածին մայր եկեղեցին բացի կար նաեւ հայկական վարժարան մը: Անթաքիոյ արեւմուտքին կը գտնուէր Մուսա լեռը՝ իր մեծ ու փոքր բազմաթիւ հայկական գիւղերով ու ստուար բնակչութեամբ:

Առանա (68, 71, 73, 114-116, 143, 194, 342, 356, 359, 373, 376, 408) - Առանայի հայ բնակչութեան քանակը կը հասնէր 12.500-ի: Բացի ս. Աստուածածին մայր եկեղեցիէն, քաղաքի կեդրոնին կը գտնուէր նաեւ ս. Ստեփաննոսը: Աբգարեան եւ Արամեան արական վարժարաններէն դուրս կար նաեւ Աչխէնեան օրիորդաց վարժարանն ու մանկապարտէզ մը: Հայ կաթողիկէ ու բողոքական համայնքներն ալ ունէին իրենց աղօթատունները: Կը հրատարակուէր հայերէն ու թրքերէն երկլեզու «Առանա» լրագիրը:

Առափազար (38, 39, 296) - Աւելի քան 10 հազար հայ բնակչութեամբ քաղաքը ունէր չորս եկեղեցի, որոնց անուններով ալ կը կոչուէին թաղերը՝ ս. Կարապետ, ս. Հրեշտակապետաց, ս. Լուսաւորիչ եւ ս. Ստեփանոս: Ամէն թաղ ունէր երկուական դպրոց, մին արական (Ներսէսեան, Արամեան, Ռուբինեան եւ Մեսրոպեան) եւ միւսը՝ օրիորդաց (Սանդուխտեան, Գայիանեան, Հռիփսիմեան եւ Նունեան): 1909-ին բացուած էր նաեւ կեդրոնական միջնակարգ վարժարան մը: Ստուար թիւ մը կը կազմէր հայ բողոքական համայնքը, որ ունէր եկեղեցի մը եւ երկու վարժարան: Առափազարը ունէր ընկերային ու հասարակական հարուստ կեանք մը՝ Ընթերցասիրաց, Կրթասիրաց, Ազգային ժողովատեղի ընկերութիւնները, թատերախումբեր, երգչախումբեր, մամուլ:

Արտահան (342) - Ի դարասկզբին հայաշատ բնակավայր, Ռուսական կայսրութեան սահմաններէն ներս: Հայերը այստեղ ունէին երկու եկեղեցի՝ ս. Աստուածածին եւ ս. Գրիգոր:

Ափրիկեան Տրիպոլիս (186, 187, 263, 457) - Օսմանեան կայսրութեան նահանգներէն մին, որ Ուշիի պայմանագրով Հոկտեմբեր 1912-ին յանձնուած է Իտալիոյ: Այդ տարածքին վրայ է որ հետագային պիտի ստեղծուէր Լիպիան:

Բանկալթը (199, 200-202, 282, 285, 419, 422, 454) - Ի դարասկզբին Պոլսոյ համեմատաբար նոր թաղամասերէն, թաքսիմի մերձակայքին, ուր էր հայոց ազգային գերեզմանատունը:

Բերա (53, 163, 199, 283, 308) - Մայրաքաղաքի հայաշատ թաղամասերէն՝ բազմաթիւ եկեղեցիներով, վարժարաններով: Հոս էր նաեւ կաթողիկէ հայոց պատրիարքարանն ու մայր եկեղեցին: Ցայտի էր բարձրաշխարհիկ կեանքով:

Գումգաբու (151, 328, 444) - Կ. Պոլսոյ հայաբնակ հնագոյն թաղերէն, ուր մինչեւ այսօր ալ կը գտնուի ս. Աստուածածին աթոռանիստ մայր եկեղեցին ու Ազգ. պատրիարքարանը: Թաղին մէջ կան այլ եկեղեցիներ, ինչպէս նաեւ եղած են վարժարաններ, որոնցմէ այսօր միակ գործողն է Պեզճեանը:

Դամասկոս (352, 353) - Սուրիոյ կամ Դամասկոսի նահանգը Օսմանեան կայսրութեան վարչային բաժանմունքներէն մէկն էր, Միջին Արեւելքի մէջ: Դամասկոս քաղաքին մէջ հայերու ներկայութիւնը նուազ եղած է անցեալին, առաւելաբար Ա աշխարհամարտէն վերջ է որ անոնք գաղթած են հոն:

Դատուան (361, 362, 363) - Պիթլիսի նահանգին մէջ բնակավայր, Վանայ լճի արեւմտեան ափին: Ա աշխարհամարտէն առաջ հոն կ'ապրէր շուրջ 1300 հայ, որոնք ունէին երկու եկեղեցի՝ ս. Սարգիս ու ս. Թէոդորոս եւ վարժարան մը: Դատուանէն դէպի Վան շոգենաւային փոխադրութիւնը հաստատած էին հայերը, որոնք ալ զայն ի գործ կը դնէին այդ թուականներուն:

Եաֆա (222) - Յոպպէ, հնագոյն բնակավայր Իսրայէլի մէջ, Միջերկրականի ափին (այժմու՝ Թել Ավիվը): Ունէր շուրջ 1000 հոգինոց հայկական գաղութ մը, երեք եկեղեցիներով:

Եզեսիա (434) - Մէկ այլ անունով Ուրֆայի մէջ եւ շրջակայքին նախքան Ա աշխարհամարտը կը բնակէր շուրջ 20 հազարի հասնող հայութիւն: Քաղաքին տնտեսական կեանքը կը գըտնուէր հայերու ձեռքին: Առաքելական, կաթողիկէ ու բողոքական համայնքները ունէին իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: Այնտեղ կը հրատարակուէր «Պայքար» պարբերականը:

Եսքիշէհիր (225) - Կ. Պոլսոյ պատմական պարիսպներէն դուրս բնակավայր, ուր կը գտնուի հայոց հիւանդանոցը, գերեզմանատունը եւլն.:

Երեւան (253) - Արեւելեան Հայաստանի վարչական կեդրոններէն մին, որ 1918-ին դարձած է Հայաստանի պետութեան մայրաքաղաքը:

Երուսաղէմ (48, 91, 112, 222, 228, 402) - Երուսաղէմի մէջ հայկական հետքերը բաւական հին են: Տեղւոյն պատրիարքութիւնը հիմնադրուած է է դարասկզբին: Հայկական թաղը կը զբաղեցնէ քաղաքին քառորդը: Կեդրոնն է ս. Յակոբեանց վանքը, կան այլ վանքեր, եկեղեցիներ եւ հոգեւոր ու աշխարհիկ վարժարաններ, տպարան, մատենադարան, գերեզմանատուն:

Զէյթուն (83) - Ա աշխարհամարտի նախօրէին ամբողջութեամբ հայերէ բնակեցուած վայր մըն էր Զէյթուն (պատմական անունը՝ Ուլնիա, ներկայիս՝ Սիւլէյմանլը), որ ունէր 14 եկեղեցի եւ միջնադարեան կարեւոր վանքեր: Բնակչութեան քանակը կը հասնէր 21 հազարի: Մարաշի մերձակայ աւանը մաս կը կազմէր Հալեպի նահանգին:

Զէյթուն Պուրնու (131) - Կ. Պոլսոյ պատմական պարիսպներէն դուրս բնակատեղի, որու մերձակայքին կը գտնուի ս. Փրկիչ աղջային հիւանդանոցը: Զէյթուն Պուրնուի մէջ կար ս. Յակոբ եկեղեցին ու ս. Փրկչեան դպրոցը:

Էյուպ (105) - Երբեմնի հայաբնակ թաղամաս Պոլսոյ մէջ, ուր կան երկու եկեղեցիներ՝ ս. Աստուածածին ու ս. Եղիա եւ վարժարան մը՝ Պեզճեան անունով, որ հիմա փակուած է:

Էջմիածին (88-94, 125, 179, 180, 182, 228, 245-247, 252, 266, 269, 359) - Քաղաք Հայաստանի մէջ: Ցայտնի է նաեւ Վաղարշապատ անունով, ուր կը գտնուի Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ հոգեւոր կեդրոնը:

Էսքիշէհ (166, 340) - Ի դարասկզբին Էսքիշէհի մէջ կը բնակէր մօտ 4500 անձէ կազմուած հայ հաւաքականութիւն մը: Կար երեք եկեղեցի՝ ս. Թորոս, ս. Կարապետ եւ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Քաղաքը ունէր նաեւ վարժարաններ՝ Արշակունեան, Հռիփսիմեան, Թորգոմեան: Հայ համայնքներ կը գտնուէին նաեւ շրջակայ գիւղերուն մէջ:

Էրզրում, Կարին (117-120, 194, 300, 302, 343, 348, 349, 410) - Աւելի քան 10 հազար հայկական բնակչութեամբ քաղաք, համանուն նահանգին մէջ: Պատմական Հայաստանի, Բարձր Հայքի կարեւորագոյն բնակավայրերէն մէկն էր Կարին, ուր Ի դարասկզբին կային բազմաթիւ կրթօճախներ, որոնցմէ կարեւորագոյններն էին Սանասարեանը, Արծիւեանը, Կեդրոնականը, ս. Թարգմանչացը, Մխիթարեանը եւլն.: Թէեւ կային բազմաթիւ աղօթատեղիներ, սակայն ստուար թիւ մը կը կազմէին նաեւ մզկիթի վերածուածները: Մայր եկեղեցին էր ս. Աստուածածինը: Հոն կը հրատարակուէր «Ցառաջ»ը, որ պաշտօնաթերթն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Կարինի մէջ հայերուն կողմէ հիմնադրուած էր նաեւ չարժանկարի դահլիճ մը:

Թալիմհանէ (199, 200) - Բառացի կը նշանակէ փորձարան, մարզարան: Տարածքը կը գտնուէր Թաքսիմի զօրանոցի մօտակայքին, ուր կը մարզուէին զինուորները: Հետագային զօրանոցը քանդուած է, Թալիմհանէի տարածքին ալ կառուցուած են բնակելի շէնքեր:

Թիֆլիս (92, 246, 249, 252, 253, 267, 308) - Վրաստանի մայրաքաղաքը, որ հասարակական, մշակութային կեդրոնն էր նաեւ ժամանակի արեւելահայ հասարակութեան՝ բազմաթիւ վարժարաններով, աղօթատեղիներով, միութիւններով, թատերախումբերով, մամլոյ միջոցներով:

Թութաք (122) - Բնակավայր Էրզրումի նահանգին մէջ, մերձ՝ Պայազիտ գաւառակին: Ի դարասկզբին ունէր շուրջ 1600 հայ բնակչութիւն:

Թոփգաբու (284) - Թաղամաս Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր կայ եկեղեցի մը՝ ս. Նիկողայոս եւ վարժարան՝ Լեւոն-Վարդուհեան:

Իզմիր (89, 142, 270, 271) - Ի դարասկզբին Իզմիրի մէջ եւ շրջակայքին կը բնակէր շուրջ 20 հազար հայ: Քաղաքին հայկական թաղը կը կոչուէր Հայնոց, ուր կը գտնուէր տեղւոյն պատկառազդու մայր եկեղեցին՝ ս. Ստեփաննոսը: Կային այլ եկեղեցիներ ալ՝ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ ս. Յարութիւն, բազմաթիւ կրթարաններ, ինչպէս՝ Մեսրոպեան, Հռիփսիմեան, Մխիթարեան, Ներսէսեան եւլն.: Քաղաքը ունէր հայկական հարուստ գրադարան մը, ինչպէս նաեւ ս. Գրիգոր Հիւանդանոցը: Օսմանեան կայսրութեան առաջին հայերէն օրաթերթը՝ «Արփի Արարատեան», հրատարակուած էր Իզմիրի մէջ, ուր լոյս կը տեսնէին նաեւ «Ծաղիկ», «Արեւելեան մամուլ», «Հայ գրականութիւն» պարբերականները եւլն.:

Իշխանաց կղզիները (319) - Մարմարա ծովու մէջ կղզեխումբ: Բիւզանդական կայսրութեան շրջանին այս կղզիները եղած են իշխաններու աքսորավայրը:

Իսկենտերուն (194) - Բնակավայր Միջերկրականի արեւելեան ափին: Մաս կը կազմէր Հալեպի նահանգին: Տեղւոյն հայ բնակչութեան թուաքանակը կը հասնէր 2.000-ի: Կար եկեղեցի մը ու վարժարան:

Լոնտոն (432) - Մեծ Բրիտանիոյ մայրաքաղաքը:

Խարբերդ (49, 296, 302, 342, 345) - Քաղաքի հայ բնակչութեան թիւը կը հասնէր 4000-ի, որ կը բնակէր չորս թաղերու մէջ առհասարակ՝ ս. Ծակոբ, ս. Կարապետ, ս. Ստեփաննոս եւ ս. Նշան: Բազմաթիւ վարժարաններու մէջ ամենայայտնին անկասկած Եփրատ քոլեճն էր, զոր կը ղեկավարէին հայ բողոքականները: Ի դարասկզբին հոն կը հրատարակուէին «Եփրատ», «Պատանի», «Գիւղատնտես», «Ամէնուն համար», «Լուսաշաւիղ» եւ «Դէտ» պարբերականները: Հայերը քաղաքին անունով կը կոչէին նաեւ նահանգը:

Կալկաթա (112) - Պատմական քաղաք Հնդկաստանի մէջ: Տեղւոյն հայ համայնքը կազմուած է ԺԷ դարուն: Կը գործեն ս. Նազարէթ ու ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիները: Քաղաքը ունեցած է հայկական նաւակայանը: Հոն հրատարակուած են «Հայելի Կալկաթեան», «Ազգասէր», «Շտեմարան», «Ազգասէր Արարատեան», «Նոր Ազդարար», «Եղբայրասէր» պարբերականները: Կային վարժարաններ, որոնցմէ մինչեւ այսօր կը գործէ միայն Մարգասիրական ճեմարանը:

Կարս (342) - Ի դարասկզբին Կարս մաս կը կազմէր Ռուսական կայսրութեան: 1913-ի տուեալներով, քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը բաղկացած էր հայերէ: Քաղաքը ունէր հայկական չորս եկեղեցի՝ ս. Առաքելոց, ս. Նշան, ս. Աստուածածին, ս. Գրիգոր, բազմաթիւ վարժարաններ: Քաղաքը 1921-ին ստորագրուած Կարսի պայմանագրով անցաւ Թուրքիային:

Կեսարիա (53, 194, 421) - Ի դարասկզբին Կեսարիա ունէր 20 հազար հաշուող հայ բնակչութիւն: Քաղաքը Ա աշխարհամարտը կը դիմաւորէր հայապատկան 5 աղօթատեղիներով: Բազմաթիւ վարժարաններու տէր էր կեսարահայութիւնը եւ ունէր մշակութային հարուստ կեանք՝ թատերախումբերով, միութիւններով, մամուլով, ինչպէս՝ «Տիգրիս», «Շեփոր», «Նոր սերունդ» պարբերականները եւլն.:

Կիրեսուն (319) - Քաղաք Սեւ ծովու ափին, ուր Ա աշխարհամարտի սեմին կը բնակէր շուրջ 2000 հոգիէ կազմուած հայ գաղութ մը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ ս. Սարգիս եկեղեցիներէն բացի գաղութը ունէր նաեւ երկու վարժարան: Քաղաքին մէջ կը հրատարակուէին «Կայծ», «Փեթակ» պարբերականները:

Կրետէ (368) - Միջերկրական ծովու մեծագոյն կղզիներէն, որ ունի ռազմավարական դիրք մը: Տէր է պատմական հարուստ անցեալի մը:

Հալեպ (60, 64, 342) - Հալեպ առանձին նահանգ մըն էր Օսմանեան կայսրութեան մէջ եւ կ'ընդգրկէր Սուրիական ու Միջագետքի անապատներն եւ Տաւրոսեան ու Անդրտաւրոսեան լեռնաշղթաներուն մերձակայ քաղաքները, ինչպէս՝ Մարաշը, Այնթապը, Ուրֆան, Իսկենտերունը: Հալեպ քաղաքը հայկական կեանքով հարուստ անցեալ մը ունէր. կային եկեղեցիներ, վարժարաններ, միութիւններ, մամուլ: Միսաք Գօչունեան ծնած էր Հալեպի մէջ:

Հաճըն (358) - Ատանայի նահանգին մէջ քաղաք, որու աւելի քան 25 հազար բնակչութեան գրեթէ ամբողջը հայեր էին: Բացի ս. Աստուածածին, ս. Գէորգ, ս. Թորոս եկեղեցիներէն, կային նաեւ հայ կաթողիկէներու ու բողոքականներու աղօթատեղիները: Ամենայայտնի կրթարաններն էին Սահակեան-Մեսրոպեան եւ Գէորգեան վարժարանները: Հաճընի շուրջ եւս կը գտնուէին հայկական գիւղեր, ուխտավայրեր:

Հերեքէ (313, 318) - Մարմարա ծովու արեւելքին բնակավայր, որ յայտնի էր իր գորգի արտադրութեամբ: Ի դարասկզբին մաս կը կազմէր Կ. Պոլսոյ սահմաններուն:

Հէքքեարի (364) - Վանի նահանգին մաս կազմող գաւառին մէջ Ի դարասկզբին կը բնակէր շուրջ 7500 հայ: Շրջանի կարեւոր գոյն վայրերն էին Աղբակի ս. Բաղթողիմէոսի վանքը, Խոշապի բերդը: Կային այլ եկեղեցիներ ալ, ինչպէս նաեւ դպրոցներ:

Հորան (171) - Կարելի չեղաւ ստուգել, թէ ուր է այս վայրը:

Ղալաթիա (146, 147, 305, 307, 314, 320, 403, 421) - Կ. Պոլսոյ հայաբնակ հնագոյն թաղերէն, Ոսկեղջիւրի հիւսիսային ափին: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կից էր Ազգ. երեսփոխանական ժողովին ժողովասրահը:

Մալաթիա (49) - Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տուեալներով Մալաթիոյ մէջ կը բնակէր 15 հազար հայութիւն: Կար հայ առաքելական, կաթողիկէ ու բողոքական հինգ աղօթատեղի, վեց դպրոց: Նախքան Ա աշխարհամարտը կը հրատակուէր «Կըրթասիրաց» շաբաթաթերթը:

Մաղնիսա (270) - Քաղաք Իզմիրի հիւսիս-արեւելքին, ուր կը բնակէր շուրջ 3000-նոց հայ գաղութ մը: Գաղութը ունէր ս. Սիոն եւ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիներն ու երկու վարժարան՝ ս. Գրիգոր եւ ս. Հռիփսիմէ: Մաղնիսայի շրջակայքի գիւղերն ալ (Քասապա, Աքհիսար, Քըրքաղաճ) ունէին հայ գաղութներ՝ եկեղեցիներով ու վարժարաններով:

Մարաշ (65, 416) - Նախքան Ա աշխարհամարտը քաղաքին հայ բնակչութեան թիւը կը հասնէր 22.500-ի, որ կէսն էր քաղաքի ընդհանուր բնակչութեան: Բացի ս. Աստուածածին մայր եկեղեցիէն, կային ս. Գէորգ, ս. Քառասուն մանուկ, ս. Ստեփաննոս, ս. Կարապետ, ս. Սարգիս եկեղեցիները, ս. Յակոբ վանքը: Հայ կաթողիկէները եւս ունէին եկեղեցի մը, իսկ հայ բողոքականները՝ չորս ժողովարան: Քաղաքի կարեւորագոյն վարժարաններն էին կեդրոնականը, Մալճեանն ու Ճեմարանը: Կը հրատարակուէին «Ճչմարտութիւն» ու «Կոչնակ» պարբերականները:

Մարտին (346) - Տեղւոյն հայ գաղութը կը բաղկանար 7000 հոգիէ: Ս. Յովսէփ աթոռանիստ ու ս. Գէորգ եկեղեցիներու կողքին կար նաեւ ս. Վառվառա վանքը: Քաղաքը մաս կը կազմէր Տիյարպէքիրի նահանգին:

Մեծ կղզի (314) - Իշխանաց կղզիներուն մեծագոյնը:

Մոսկուա (253) - Ռուսաստանի մայրաքաղաքը:

Մուշ (116, 138, 161, 172, 233, 239, 242, 256, 265, 357, 361) - Ա աշխարհամարտի սեմին Մուշի մէջ ու շրջակայքին կը բնակէին շուրջ 75 հազար հայ: Գաւառն ունէր 113 եկեղեցի, 66 վանք, 18 ուխտատեղի եւ 87 կրթօճախ:

Նախիջեւան (188) - Հայաստանի պատմական գաւառներէն, ուր ըստ աւանդութեան Արարատէն իջնելէ վերջ իջեւանած է Նոյ:

Նշանթաշի (314) - Կ. Պոլսոյ մէջ թաղամաս:

Շամտինան (345) - Վանի նահանգին մաս կազմող բնակավայր մը, որ կը գտնուէր Հէքքեարի գաւառին մէջ: Հէքքեարիի շրջակայքին ի դարասկզբին կար շուրջ 6000-ի հասնող հայ բնակչութիւն մը:

Շապին Քարահիսար (45, 46) - Ունէր շուրջ 5000 հայ բնակչութիւն, որ առհասարակ կը բնակէր երկու թաղերու մէջ. Վերին թաղ՝ ս. Աստուածածին եկեղեցիով եւ ս. Փրկիչ երկսեռ վարժարանով ու Քոփելի կամ Պարտիզաւոր թաղ՝ ս. Փրկիչ եկեղեցիով ու Մուշեղեան երկսեռ վարժարանով:

Շատախ (363, 364) - Վանայ նահանգին մաս կազմող այս բնակավայրը Ա աշխարհամարտի սեմին ունէր շուրջ 8500 հայ բնակիչ (այս թիւը 1880-ին կը հասնէր 26.245-ի): Շատախը ունէր բազմաթիւ պատմական վանքեր ու եկեղեցիներ:

Շիշլի (163, 410, 411) - Ի դարասկզբին Կ. Պոլսոյ համեմատաբար նորագոյն թաղերէն մէկն էր Շիշլի, ուր կը գտնուին հայ առաքելական ու կաթողիկէ համայնքներուն գերեզմանատունները:

Զարսանճաք (138, 157, 158, 161, 168, 293) - Կը գտնուէր Տերսիմի հարաւին, ներկայիս կը կոչուի Աքփազար: Ա աշխարհամարտի սեմին հայութեան թիւը կը հասնէր 8000-ի: Զարսանճաքն ու իր բազմաթիւ գիւղերը ունէին 51 եկեղեցի, 15 վանք եւ 23 կրթարան:

Պաթում (342) - Վրացական քաղաք Սեւ ծովու հարաւ-արեւելքին:

Պաղտատ (193-195) - Միջագետքի հնագոյն քաղաքներէն մին, որ 1534-էն մինչեւ Ա աշխարհամարտը գտնուած է Օսմանեան կայսրութեան կազմին մէջ:

Պայազիտ (117, 118, 123) - Արարատ լերան լանջին քաղաք, ուր Ա աշխարհամարտի սեմին 2500 հայ կար: Ս. Կարապետ եւ ս. Վարդան եկեղեցիներու կողքին երկու վարժարաններ ալ կը գտնուէին: Շրջակայքին ալ կային չորս հայաբնակ գիւղեր, վանքերով, եկեղեցիներով ու կրթարաններով:

Պայազիտ (410, 411) - Թաղամաս Պոլսոյ մէջ, Ոսկեղջիւրի հարաւային ափին:

Պեշիկթաշ (129, 140, 141) - Կ. Պոլսոյ երբեմնի հայաշատ թաղամասերէն, Վոսփորի ափին: Ունի ս. Աստուածածին եկեղեցին ու Մաքրուհեան վարժարանը (այժմ փակուած):

Պէյքոզ (443) - Կ. Պոլսոյ արուարձանը, Վոսփորի վերին հոսանքին, ասիական ափին: Թաղը ցայժմ ունի հայկական եկեղեցի մը: Անցեալին ունեցեր է նաեւ դպրոց մը:

Պիթլիս, Բաղէշ (116, 117, 222, 227, 233, 239, 242, 243, 254, 256, 259, 262, 265, 302, 343, 349, 350, 358, 361) - Ըստ հայկական աղբիւրներուն, Պիթլիս գաւառակին մէջ Ա աշխարհամարտի սեմին կը բնակէր աւելի քան 50 հազար հայ: Բնակավայրը ունէր 57 եկեղեցի, 8 վանք, 15 կրթօճախ: 1908-ին քաղաքին մէջ կը հրատարակուէր նաեւ լրագիր մը՝ «Զանգակ» անունով:

Պոլիս, Կ. Պոլիս (40, 50, 56, 57, 62, 64, 65, 75, 80, 90, 94, 100, 110, 114, 117, 124, 127, 142, 146-148, 193, 195, 197, 200, 205, 209, 214, 215, 217, 221, 228, 243, 251, 252, 254, 263, 268, 269, 271, 274, 275, 278, 286, 289, 295, 301, 305, 310, 313, 320, 333, 345, 346, 347, 358, 364, 367, 381, 382, 391, 405, 407, 411, 416, 417, 420, 423, 426, 430, 444, 445, 449, 453) - Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքը, ուր, ըստ Մաղաքիա Օրմանեանի 1912-ին հրապարակած տուեալներուն, կը բնակէր 161 հազարի հասնող հայ բնակչութիւն մը: Այստեղ էին երկրի Հայ առաքելական ու Հայ կաթողիկէ եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ հայ հասարակութեան աշխարհիկ իշխանութիւններուն կեդրոնատեղիները:

Պոլու (131) - Քաղաք Քաստամոնուի նահանգին մէջ, ուր հայերուն թիւը կը կազմէր 1500: Անոնք ունէին երկու եկեղեցի՝ ս. Կարապետ եւ ս. Աստուածածին եւ երկու վարժարան՝ Լուսաւորիչեան ու Հռիփսիմեան:

Պուէնոս Այրես (291, 292) - Արժանթինի մայրաքաղաքը:

Պրուսա (53, 148,) - Աւելի քան 10 հազար հայ բնակչութեամբ Պրուսայի աթոռանիստ եկեղեցին էր ս. Աստուածածինը: Կային Գէորգեան արական, Հռիփսիմեանց աղջկանց եւ Քալանթարեան երկսեռ դպրոցները: Հայ կաթողիկէ ու բողոքական համայնքները եւս ունէին իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները:

Ռանկուն (457) - Այժմեան անունն է Եանկոն, որ Միանմարի մեծագոյն քաղաքն է եւ նախկին մայրաքաղաքը:

Ռոտոսթօ (87, 112) - Աւելի քան 10 հազար հայութեամբ քաղաքին մէջ կար երկու եկեղեցի՝ ս. Թագաւոր եւ ս. Խաչ, բողոքականներու ժողովարան մը, ինչպէս նաեւ երկու կրթարան՝ Յովնանեան ու Ցիսուսեան երկսեռ վարժարանները: 1908-ին սկսած էր հրատարակուիլ «Կայծեր» հանդէսը: Քաղաքը այժմ կը կրէ Թեքիրտաղ անունը:

Սամոս (368) - Կղզի մը եգէական ծովուն վրայ, որ կը գտնուի Քուշատասրին անմիջապէս դիմացը:

Սամսոն (175, 176, 178, 194, 410) - Համաշխարհային Ա պատերազմի նախօրէին Սամսոնի բնակիչ էր աւելի քան 5000 հայ: Հայոց թաղը կը գտնուէր ծովափին, ուր էր նաեւ ս. Նիկողայոս եկեղեցին: Երեք կրթօճախներէն կարեւորագոյնն էր Ներսէսեան վարժարանը: Հայկական թատրոն մըն ալ կը գործէր Սամսոնի մէջ, ուր երկու թիւ միայն հրատարակուած էր «Դպրոց» պարբերականը:

Սասուն (138, 239, 242) - Սասուն 156 գիւղերէ բաղկացած լեռնային գաւառակ մըն էր, ունէր 127 եկեղեցի, 6 վանք, եւ շուրջ 15 կրթարան: Հայ բնակչութեան թուաքանակը կը հասնէր 24 հազարի:

Սեբաստիա, Սըվազ (47, 59, 60, 175-178, 194, 302, 342, 345) - Շուրջ 20 հազար հայ ազգաբնակչութիւն ունէր Սեբաստիա, ուր կային առաքելական, կաթողիկէ ու բողոքական հայոց պատկանող բազմաթիւ եկեղեցիներ, վարժարաններ, ինչպէս՝ Արամեան, ս. Թարգմանչաց, Ներսէսեան, Սահակեան, Մխիթարեան եւլն.: Ի դարասկզբին Սեբաստիոյ մէջ կը հրատարակուէին «Կէտ», «Անդրանիկ», «Հող դար», «Աղաւնի» եւլն. պարբերականները: Նահանգը եւս կը կոչուէր քաղաքին անունով:

Սելանիկ (340) - Պատմական բնակավայր Թրակիոյ մէջ, որ ունէր հայ գաղութ մը՝ եկեղեցիով, դպրոցով:

Սեվաստափոլ (197) - Ծովեզերեայ քաղաք Սեւ ծովու հիւսիսային ափին:

Սիւէյմանիէ (255) - Պատմական թաղամաս մը Կ. Պոլսոյ մէջ, Ոսկեղջիւրի հարաւային ափին:

Սկիւտար (101, 410) - Կ. Պոլսոյ հայաշատ թաղամասերէն, ասիական ափին: Մինչեւ օրս ալ ունի երեք եկեղեցիներ՝ ս. Կարապետ, ս. Խաչ ու ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Կրթական ու

մշակութային հարուստ կեանքով առանձին տեղ մը գրաւած է հայոց պատմութեան մէջ:

Սղերդ (85) - Բաղէշի նահանգին մաս կազմած հայկական բնակավայր: Աւելի քան 25 հազար հայ բնակչութեամբ գաւառը ունէր բազմաթիւ վանքեր, եկեղեցիներ ու կրթօճախներ:

Սուլթան Համամ (221) - Կ. Պոլսոյ թաղերէն, որ առեւտրային կեդրոն մըն էր:

Վան (113, 116, 117, 120, 138, 167, 168, 172, 233, 239, 242, 259, 265, 328, 343, 349, 350, 357, 358, 363, 364, 417, 447, 448-451) - Հայկական մայրաքաղաք համանուն լճի արեւելեան ափին: Բազմաթիւ պատմական վանքերով ու եկեղեցիներով լեցուն քաղաքին բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայ էր, Ա աշխարհամարտի սեմին: Վանը ունէր մշակութային հարուստ կեանք՝ դպրոցներով ու մամուլով (Ի դարասկզբին աւելի քան 20 պարբերական կը հրատարակուէր այնտեղ): Վանի քաղաքային իշխանութիւններուն մէջ հայերը միշտ տեղ ունէին:

Վիեննա (186, 196, 434) - Աւստրօ-Հունգարական կայսրութեան մայրաքաղաքը:

Տարսոն (180) - Սուրբգրային հնագոյն քաղաք Ատանայի մերձակայքին, որ կարեւոր նկատուած է նաեւ հայկական կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակ: Օսմանեան կայսրութեան ժամանակ այնտեղ կը բնակէին 4000 հայեր, որոնք ունէին բազմաթիւ աղօթատեղիներ ու Լուսինեան վարժարանը, մանկապարտէզ մը:

Տէյիրմեն Տերէ (313, 314, 317) - Մարմարա ծովու արեւելքին ծովեզերեայ բնակավայր:

Տիգրանակերտ, Տիյարպէքիր (45, 46, 49, 259, 302, 342, 345, 357, 358, 449) - Շուրջ 10 հազար հայ բնակչութիւն ունէր Տիյարպաքըր: Ս. Կիրակոս եւ ս. Սարգիս եկեղեցիներուն առընթեր եւ այլուր կային երկսեռ դպրոցներ: Ի դարասկզբին հոն կը հրատարակուէին «Ազատ Տիգրիս», «Ծոլքեր», «Տիգրիս», «Թուրուցիկ կարմիր տետրակ» պարբերականները: Քաղաքին անունով կը կոչուէր նաեւ նահանգը:

Տիմոթիքա (337) - Բնակավայր Թրակիոյ մէջ: Հոն կար հայկական եկեղեցի մը՝ ս. Գէորգ:

Փարիզ (163, 207, 210, 414, 432) - Ֆրանսայի մայրաքաղաքը:

Փեթերսպուրկ (179, 270, 420) - Ռուսական կայսրութեան մայրաքաղաքը:

Քարաման (148, 149) - Քոնիայի հարաւին բնակավայր մը, ուր կար մեծամասնութիւնը կեսարացիի արմատներու տէր, առաւելաբար Թրքախօս 1245 հոգինոց հայ համայնք մը՝ ս. Աստուածածին եկեղեցիով ու երկու դպրոցով:

Քերեք (171) - Կարելի չեղաւ ստուգել, թէ ուր է այս բնակավայրը:

Քեսապ (65) - Հայկական բնակչութեամբ գիւղախումբ Հալեպի նահանգին մէջ, Կասիոս լերան ստորոտին, Որոնտեսի հանդիպակաց ափին: Մինչ Ա աշխարհամարտը այս տարածքին կը բնակէր մօտ 9000-ի հասնող հայ ազգաբնակչութիւն: Այժմ Սուրիոյ մէջ է:

Քէօյիէլի (129) - Պէյիկթաշի կեդրոնական մասը:

Քըզըլ Թոփրաք (271) - Թաղամաս Կ. Պոլսոյ մէջ, ասիական ափին, մերձակայ՝ Քատըգիւղին:

Քըրք Քիլիսէ (386, 391) - Քաղաք Թրակիոյ մէջ (այժմ՝ Քըրքլարելի), ուր Պալկանեան պատերազմի օրերուն ճակատած են օսմանեան ու պուլկարական զօրքերը:

Քոնիա (340) - Աւելի քան 4000 հայ բնակչութեամբ քաղաք Փոքր Ասիոյ մէջ: Ս. Յակոբ եւ ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն առընթեր քաղաքը ունէր նաեւ դպրոցներ՝ Սահակեան, Ճէննանեան ու Սանդուխտեան: Ի դարասկզբին տեղւոյն հայերը կը հրատարակէին «Իկոնիա» ու «Ցուշարձան» թերթերը:

Ֆելիպէ (382) - Պուլկարական քաղաք մը (այժմ՝ Փլովտիվ):

ՕՏԱՐ ԲԱՌԵՐ ՈՒ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աժուռ - տեսակ մը ձեռագործ աշխատանք:
Ալայ - զօրագունդ:
Աղա - հասարակութեան առանձնաշնորհեալ ու հեղինակաւոր անձերուն օսմանեան շրջանին տրուող մակդիր մը:
Աչիրեթ - ցեղախումբ:
Աչըքտան - բառացի՝ բացէն: Հերթ ու աստիճան անտեսելով, քմահաճօրէն կատարուող նշանակում:
Բիւրօ - գրասենեակ:
Եատիկար - յիշատակ:
Եպարքոս - այստեղ՝ վարչապետ:
Զեվք - հաճոյք:
Էլտեքի եարա, տուվար տելիյի - ուրիշի վէրքը ցաւ չի տար միւսին:
Էմրը սամի - բարձրագոյն հրահանգ:
Էնթրիք - նենգամիտ խաղ, մեքենայութիւն:
Էշրաֆ - բնակավայրի մը հարուստ դասակարգը, հեղինակաւոր մարդիկ:
Էսնաֆ - արհեստաւոր, փոքրաքանակ առուտուրով զբաղող դասակարգ:
Էվեթ էֆեննիմ - արտայայտութիւն մը, որ կը վերագրուի չողոքորթներուն, քծնողներուն:
Էվքաֆ - Վաքըֆի կալուածները ղեկավարող հաստատութիւնը:
Էֆեննի - յունարէն ծագումով պատուանուն մը, որ որպէս աստիճան կը գործածուէր ուսեալ, կրթուած անձերուն, կրօնաւորներուն, ինչպէս նաեւ սուլթանին զաւակներուն համար:
Էքմէքճի - հացագործ:
«Թաթլը էմելլեր աճը հաքիքաթլար» - «Քաղցր նպատակներ, կծու ճշմարտութիւններ»:
Թապուր - գումարտակ:
Թավուքկէօքսիւ - հաւու կուրծքի միսով պատրաստուող, կաթնեղէն քաղցրաւենիք:
Թաքթիք - մարտավարութիւն:
Թաքրիր - պատկան մարմիններուն յղուող աղերսագիր:
Թէնսիքաթ - կարգադրութիւն:

Թեֆթեճի - վաշխառու:
Թիրեաքի - ափիոնի, ծխախոտի, սուրճի, թէյի եւլն. մոլի:
Թրավերս - երկաթեայ, փայտեայ կամ պեթոնէ հարթակներ, որոնց վրայ կը տեղադրուի երկաթգիծը:
Թուղրա - սուլթանական կնիք:
Ժուռնալճի - այն անձը, որ մատնագրեր կը պատրաստէ:
Իմամ - իսլամ կրօնաւոր:
Իշկիւզարութիւն - անհարկի միջամտութիւն:
Իտարեթեն - առժամեայ:
Իլեմա - կրօնական գիտուններ:
Լիվա - 1) օսմանեան շրջանին զինուորական աստիճան (անգ.՝ Brigadier General), 2) վարչական միաւոր մը:
Լոնճա - միութիւն, որուն կ'անդամակցին որոշ ասպարէզի մը աշխատաւորները:
Խազան - կաթսա:
Խաթըրլը - երեւելի, յարգելի:
Խարա ընել - խարդախութիւն կատարել:
Կեավուր - անհաւատ, անկրօն, ոչ-իսլամ:
Կէօթիւրիւ փազար - չուկայական սակարկութիւն:
Կիւվենմիշ (ըլլալ) - վստահիլ:
Հախ - իրաւունք:
Հայ-լայֆ - բարձրաշխարհիկ:
Հարամ - իսլամութեան տեսակէտէ անընդունելի, աւանդոյթներուն հակասող:
Հաքիմ - այստեղ՝ իշխող:
Հաֆիէ - հետախոյզ:
Հելալ - իսլամութեան կողմէ ընդունելի, աւանդոյթներուն չհակասող:
Հոճա - իսլամ կրօնաւոր:
Ղրուշ - օսմանեան դրամական միաւոր (1 լիրան համապատասխան էր 100 ղրուշի):
Ճախա - ցոյցի համար:
Ճերիմէ - ուրիշի մը կողմէ կամ սխալմամբ գործուած յանցանքի մը հատուցումը:
Ճէօմաաթ - կրօնական համայնք:

Մաթարա - տափաշիշ:
Մահզեր - Կեդրոնի եւ գաւառի իշխանութիւններուն միջեւ թղթակցութիւններու ժամանակ գործածուած փաստաթուղթի տեսակ մը, որ դիւանագիտական բնոյթ ալ կ'ունենար: Բնակավայրի մը բնակիչները զայն կը պատրաստէին իրենց հասարակաց փափաքը կամ բողոքը արտայայտելու համար:
Մահլիւլ - ժառանգորդի չգոյութեան հետեւանքով պետութեան սեփականութիւնը դարձող իր:
Մահքիմ - դատապարտեալ:
Մաղազա - ընդարձակ խանութ:
Մանթօ - կնոջական վերարկու:
Մապէյն - պալատին հասարակաց յարկաբաժինը:
Մապէյնճի - սենեկապետ:
Մավունա - տեսակ մը նաւ:
Մեսլեք - զբաղմունք, աշխատանք:
Մեպուս / մեպուսան - երեսփոխան / օսմանեան խորհրդարանը:
Մէարիֆ - կրթական եւ ուսումնական համակարգ:
Մէյտան - հրապարակ:
Մըխթար - գիւղապետ, թաղապետ:
Մխթինկ - հանրահաւաք, հանրային բանախօսութիւն:
Մխթրայէօզ - ինքնագործ զէնքի տեսակ մը:
Միլլեթ - ազգ:
Մինտեր ալթը - այստեղ՝ ընթացք չտալ աղերսագրի մը:
Միւզեվիր - քսու:
Միւթեղալիպէ - փոխադարձութիւն:
Միւթեսարըֆ / միւթեսարըֆութիւն - Օսմանեան կայսրութեան մէջ վարչական միաւորի վարիչ / վարչական միաւոր:
Միւլք - կալուած:
Միւշիր - 1) օսմանեան շրջանին զինուորական ամենաբարձր աստիճանը, մարշալախտ, 2) սուրհանդակ:
Միւֆթիի - զրպարտող:
Միւֆթի - քաղաքներու ու թաղերու մէջ իսլամի վերաբերեալ գործերը տնօրինող անձ:
Մոստուրա - նմոյշ, օրինակ:
Մուհալլեպի / մուհալլեպիճի - կաթնեղէն քաղցրաւենի / զայն վաճառողը:

Նամեհրամ - օտարական:
Նեֆեր - զինուոր:
Նուֆուսլու - աղքեցիկ անձ:
Շարքի - երգ:
Շերեֆիէ - տուրք, որ կը գանձուէր քաղաքաշինական կարգադրութիւններու արդիւնքին արժէք ստացող շրջակայ կալուածներու տէրերէն:
Շերի - Շերիաթ, իսլամական օրէնսդրութիւնը:
Զալըը - նուագարան:
Զանթա - պայուսակ:
Զիպունա - ծխելու համար գործածուող ճողիկ:
Պաշլըխ - Փեսացուին կողմէ հարսնացուի ընտանիքին տրուած դրամը:
Պարութհանէ - վառօդարան:
«Պաքալըմ էլ մի եաման, պէյ մի եաման» - բառացի՝ «պիտի տեսնենք՝ ժողովո՞ւրդը, թէ իշխանն է հզօր»: Կ'ըսուի ինքնավստահ մէկու մը կողմէ, որ գիտէ, թէ հետագային իրաւունքը պիտի ըլլայ իրը:
Պեկ - յարգուած անձ, պատուանուն:
Պետել - բանակային ծառայութիւնը կրճատելու կամ բոլորովին չընդելու համար պետութեան վճառուող գումար:
Փինպաշը - զինուորական անտիճան մը (անգ.՝ *major*):
Պոնօ - պարտամուրհակ:
Պոշ - պարապ:
Պուլրուլթու - գրաւոր հրահանգ:
Պուռժուա - քաղքենի:
Պօյ - հասակ:
Պօյլու-պոսլու - հասակաւոր:
Պօյքոթ - գործ մը, վարմունք մը չկատարելու որոշում:
Ռահնէյլման - տեղեկութիւն:
Ռայլ - երկաթգիծ:
Ռէյխ - նախագահ:
Սայը - սուրհանդակ:
Սալոն - դահլիճ:
Սանսիւռ - գրաքննութիւն:

Սատրազամ - Օսմանեան կայսրութեան վարչապետը:
Սալը եըլտըզ, փարլաք եըլտըզ, սանա քեվրան քըրան տելլեր եըլտըզ - ժողովրդական յայտնի երգի մը բառերը (Դեղին աստղ, փայլուն աստղ, քեզ կը կոչեն քեվրան քըրան -Հիւսիսային աստղ-):
Սելամլըք - այն հանդիսութիւնը, որ կը կատարուէր սուլթաններու դէպի Ուրբաթի աղօթքը երթին ժամանակ:
Սենեաը հաքանի - կալուածաթուղթ:
Սերայ - պալատ:
Սերմայէ - դրամագլուխ:
Սիլահ պաշընա - ի գէ՛ն:
Սոփա - բիր, ցուպ:
Սոֆճի - կերպասավաճառ:
Վեզիր - Օսմանեան կայսրութեան բարձրաստիճան պաշտօնեայ, որ ունէր փաշայի տիտղոս:
Վիւքեալա - այստեղ՝ նախարար:
Վլուռ - թաւիչ:
Վուր ապալըյա - բոլոր յանցանքը բեռցնել տկարին, անուժին, անպաշտպանին վրայ:
Տաղտա թիլքի տոլաշըր, տերտի պիղէ պուլաշըր - գայլը ման կու գայ լերան վրայ, սակայն իր ցաւը մեզ կը բռնէ:
Տերեպէյի - Ընտանիքներ, որոնք սկզբնապէս Օսմանեան կայսրութեան պաշտօնեաներն էին, սակայն դարձան պետական իշխանութեան ընդդիմադիրները, եղան անկառավարելի տարրեր:
«Տերտէ ուղրար քիմ սաթաքաթ էթսէ էլպէթ տեվլեթէ / Իսթիքամեթ մահկամ ճինեթ տիր պու միլլէ իւ միլլեթէ» - Ով որ հպատակի այս պետութեան՝ փորձանք մը կը պատահի իրեն / Այս պետութեան ու ժողովուրդին հանդէպ ազնիւ ըլլալ՝ խենթութիւն կը նշանակէ:
Տեֆտերխանէ - Օսմանեան կայսրութեան հողային բոլոր արձանագրութիւնները, տոմարները կը գտնուէին այս կառոյցին մէջ:
Տիեթ - Իսլամական օրէնքին համաձայն, ոճրագործին կողմէ իբրեւ հատուցում վճարելի դրամ կամ գոյք, արեան գին:
Տիւտիւկ - սուլիչ:

Տիքթէ - թելադրել:
Տոնաթմիշ (ընել) - զարդարել:
Փաթրիք - պատրիարք:
Փաթրոն - առեւտրական կամ արդիւնաբերական ընկերութեան մը սեփականատէրը:
Փալթոզըզ / փալթոլը - Մէկը որ վերարկու չունի / ունի: Արտայայտութիւն մը, որ կը գործածուէր քնորոշելու համար ենթակային դասակարգային պատկանելիութիւնը:
Փայլկ - սուրհանդակ:
Փաչա - աշխարհական բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն եւ գնդապետէն բարձր զինուորականներուն օսմանեան շրջանին տրուող պատուանուն:
Փասօ - փաստաթուղթ, որ հանրային փոխադրութեան ընթացքին զեղչ կ'ապահովէ:
Փարա - օսմանեան դրամաթուղթ, ղրուշէն ցած միաւոր (100 ղրուշը համապատասխան էր 4000 փարայի):
Փարըլ փարըլ - շողշողուն:
Փարթի - կուսակցութիւն:
Փերիւշան - վհատած, ողորմելի:
Փերտէ չավուշի - այն անձը, որ օսմանեան շրջանին կը պահակէր կուսակալներու ու զօրավարներու նստավայրերու սեմին:
Փէք - շատ:
Փէշման - զղջացած:
Փիւրիւզլիւ - կնճռոտ:
Փոլիթիքոս - քաղաքագէտ:
Փոսթահանէ - նամակատուն:
Փրոթեսթօ - իրաւական հետեւանքներ ունեցող բողոքագիր, որ ենթակային կը յղուի, երբ ան չէ կրցած վճարել պարտքի մուրհակ մը:
Փրոլեթարիա - բանուորական դասակարգ:
Փրոփականթիսթ - քարոզիչ:
Քազա - վարչական միաւոր մը:
Քազասքեր - Օսմանեան կայսրութեան կրօնական դատաւորներուն գլխաւորը, որ իրաւասու էր լուծելու Շերիին առնչուած զինուորական հարցերը:

Քամպիօ - այն գումարը, որ կը ծախսուի պարտք հատուցելու կամ նիւթական արժէք ներկայացնող իրերու, դրամի փոխադրման համար:
Քայմաքամ / քայմաքամութիւն - արուարձանի մը գլխաւորը, որ կը ներկայացնէ պետական իշխանութիւնը / արուարձան, որու կառավարիչն է քայմաքամը:
Քանալ - անցք, միջոց:
Քանտիտա - թեկնածու:
Քարըն աղրըսը - բառացի՝ փորի ցաւ: Կ'ըսուի մէկու մը համար, որ ցանկալի, սիրելի չէ:
Քափալըտան - «գոցէն», «աչրքտան»ի հետ կատարուած բառախաղ:
Քաֆկանմիշ ըլլալ - մահամերձ ըլլալ:
Քելեփչէ - ձեռնաշղթայ:
Քեպապճի - խորոված միս վաճառող:
Քեսքին խըրսըզ մալ սահիպինի աստըրըը - «ճաշող» դողը տանտէրը կախաղան կը բարձրացնէ:
Քէօհլան - արաբական ազնուացեղ ձի:
Քէօչէք - կանացի տարազով պարող այր:
Քի - որ (չաղկապ):
Քլիւպ - ակումբ, հաւաքատեղի:
Քոնթրոլ - հսկողութիւն:
Քոմիթէ - քաղաքական նպատակի մը հասնելու համար կազմուած զինեալ, գաղտնի խմբակ:
Քոմիսեր - ոստիկանական աստիճան:
Քոմփլիման - հաճոյախօսութիւն:
Քուշճի պաշի - թռչուններէն պատասխանատու անձ:
Քուփոն - կտրօն:
Քուչքա - խամաճիկ:
Քրեփ - 1) փոխ առնուած կամ տրուած դրամ, ապրանք, 2) վարկ:
Օխա - օսմանեան շրջանին գործածուող կշիռի միաւոր, կը համապատասխանէր 1.282 քմ.-ի:
Օրկան - պաշտօնաթերթ:
Ցալախա / սըրա ֆալախասը - ներքաններուն տրուած բրածեծ / հերթով բրածեծ:

Ֆանֆառ - փողային գործիքներով նուագախումբ:
Ֆեզահաթը լիսանիտէ պուլունտու - ստոր արտայայտութիւններ կատարեց:
Ֆեթվա էմինի - այն անձը, որ կը ղեկավարէր Շէյխիւլիսլամութեան կրօնական հրահանգներու՝ ֆեթվայի բաժինը:
Ֆելլահ - եգիպտացի գիւղացի, մշակ:
Ֆերիք - օսմանեան չրջանին զինուորական աստիճան (անգ.՝ Lieutenant General):
Ֆերման - սուլթանական հրովարտակ:
Ֆիրմա - առեւտրական ընկերութիւն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հեռագիրը՝ խորագիր
Իչխան Զիֆթճեան 7

ՕՐՈՒԱՆ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ (1908-1913)

Թէ ի՞նչ չահեցանք ազատութենէն 29
Ազատ ապրելու արուեստը 35
Հայկական պանքա 40
Անձրեւէն փախանք, կարկուտի բռնուեցանք 45
Ի՞նչ ձիրքերով պատրիարքի մը պէտք ունինք 50
Զինուոր պիտի ըլլա՞նք, թէ ոչ 55
Ինչո՞ւ կը գաղթեն օսմանեան երկրէն 59
Պէտք է որ Պապիկեան էֆենտի խօսի 66
Կարելիականութիւնը 70
Պատերազմական ատեանը եւ «Ժամանակ» 74
Քորեպիսկոպոս եւ «աչքբտան» եպիսկոպոս 79
Ազգի՞ն, թէ խղճին ձայնը 84
Ընդհանուր հայոց հայրապետութեան չուրջ 88
Բարկանայք եւ մի՛ մեղանչէք 95
Տօնախմբութի՞ւն, թէ հոգեհանգիստ 102
Օսմանեան բանակին հայ զօրապետները 106
Հայրապետական կոնդակին վերլուծումը 110
Նամակը բացո՞ղը, թէ գրողը 114
Օսմանեան ազգը ի՞նչպէս կը վարձատրէ 124
Ժողովրդական ճչմարիտ հերոս մը՝ Իսկենտեր 128
Սահմանադրութեան երկրորդ տարեդարձը 134
Համիտին հայաջինջ ծրագիրը ո՞վ կը չարունակէ 140

Գործ կայ, գործող չկայ 146
Պատրիարքներու գործակցութիւնը 150
Ազգերու համերաշխութիւնը ո՞վ կը քայքայէ 154
Պատրիարքարաններու յօշոտումը 159
Երկու աղջնակներու ուղեգինը 163
Բռնապետական շրջանին որոշումը միայն գործադրեցէք 166
Ո՞րն է հայուն ապագայ ասպարէզը 170
Գործի մարդոց նոր ասպարէզ 175
Եպիսկոպոսները ամուսնացնենք 179
Ջուլո՞ւմ, թէ միացում 183
Ծովերէն չփախչինք 188
Հարսանիքի լաթ չունեցողները 193
Ցիսուն հազար ոսկի կը կորսնցնենք ամէն տարի 199
200 փրոլեթարիաները 203
Աղջիկ չի տար դրսեցիին 207
Սպաննուած հայերը եւ մասնակի դէպքեր 213
Պատրիարքները ինչո՞ւ միացան 217
Հայրենի տան ցանկը քակողները 221
Ցիսուն տարուան անցեալ մը 225
Աղջկան մը ստիպողական նամակները 229
Նախ պատրիարքութիւնը ապահովենք,
ետքը պատրիարքցու փնտռենք 233
Մենք ի՞նչ պիտի ընենք իբրեւ հայ եւ իբրեւ օսմանցի 237
Պօյքոթ պիտի ընե՞նք, թէ ոչ 240
Արժանաւոր գլուխ մը ընտրենք ազգին 242
Ջնջե՞նք կաթողիկոսութիւնը 245
Թուղթ առ թիֆլիսաբնակ եղբարս 249
Հայ ազգը քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանի 254
Վարչապետը եւ նախարարը կը սպառնան հրաժարիլ 258
Հայաստան կազմել կ՚ուզեն հայերը 262
Էջմիածնայ մէջ զիրար կը բզքտեն կաթողիկոսական
պատգամաւորները 266
Մթթէ կրնա՞նք կաթողիկոս հռչակել առաջին ընտրելին 269
Օսմանեան պանքան ի՞նչպէս կը գնահատէ
հայ առեւտրականները 273
Մինակ հայ երեսփոխաննե՞րն են որ գործ չտեսան 277
Բաց նամակ վարչապետ Սայիտ փաշային 281
Պոլսեցի եղբայրը 286
Հայերը կը սկսին գաղթել 291
Հաւկլթին մէջ մազ փնտռողները 295
Կտակ մի՛ ընէք 300
Արթին եւ Հայտար 305
Կովկասահայն ու թուրքահայը 308
Շեֆիք փաշայի Պասթիյլին գրաւումը 311
Քիչ մը բերանփոխ եթէ կը հաճիք 313
Քրիստոնեայք ի՞նչ մասնակցութիւն ունին
այս երկրին վարչութեան մէջ 321
Էրմենի միլլեթի՞, թէ ճէօմաաթը. հայը ա՞զգ է, թէ ժողովուրդ 326
Ազգը ի՞նչ կը սպասէ 330
Հե՛մ լանք, հե՛մ երթանք 333
Իթթիհատի լիտր Թալէաթ պէյի ձերբակալութիւնը 337
Հայաստան ի՞նչ տեսակ բարեկարգիչ յանձնաժողով կ՚ուզէ 342
Էրզրումի կուսակալը երբ հազայ
երկինք-երկիր պէտք է թնդայ 348
Հայաստան եւ Եգիպտոս 351
Որո՞ւն հաշոյն է որ կը ջարդուի հայը 356
Այս երկրին կեանքը պետական պաշտօնեաներէն կախում ունի 361
Նախարարութիւնը հայ թերթ չի կարդար 366
«Թանին»ի կայծակնացայտ զայրոյթը «Ժամանակ»ի դէմ 371
Ստիպողական շրջաբերականներ 380

Քասիմ - Միսաք Գօչունեան
Օրուան մտածումներ
(1908 - 1913)

Kasim - Misak Koçunyan
Günlük Düşünceler
(1908 - 1913)

Աշխատասիրութեամբ՝
Սեւան Տէյիրմէնճեանի

Yayına hazırlayan
Sevan Değirmenciyan

Կողքը պատրաստեց՝
Սայաթ Սաղպազարեան

Kapak tasarımı
Sayat Sağbazaryan

Թեքնիք պատրաստութիւններ
ու տպագրութիւն՝

Teknik hazırlıklar ve baskı

ՓԱՐԱՆԱԿ

Տպաքանակ՝ 500 օրինակ
2014, Իսթանպուլ

500 adet basılmıştır
2014, İstanbul

Մատթէոս Մամուրեանէն սրացած քաջալերանքով սկսած է աշխատակցիլ Զմիւռնիոյ «Արեւելեան մամուլ»ին՝ պատրկերելով պոլսահայ կեանքը: Մեծանուն իզմիրցին՝ Մատթէոս Մամուրեան, Միսաք Գօչունեանի գրական ծածկանուան կնքահայրն ալ եղած է: 1896-ին Քասիմ կ'ամուսնանայ ոսկերիչ Կարապետ Քիւրքճեանի աղջկան՝ Արփէմին հետ: Այդ տարիներուն «Մանզումէ» վերջապէս կ'անցնի Յովհաննէս Գայէրեանին, որ Թէոդիկի թելադրութեամբ թերթին խմբագրապետութիւնը կը յանձնէ Քասիմին: Իր խմբագրապետութեան շրջանը կը տեւէ մինչեւ 1908-ը՝ Օսմանեան սահմանադրութեան վերահռչակումը, որմէ յետոյ, 28 Հոկտեմբեր 1908-ին, իր եղբօր՝ Սարգիս Գօչունեանին հետ կը հիմնէ «Ժամանակ»ը, որու հրատարակութիւնը կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Միսաք Գօչունեան մահացած է 15 Մայիս 1913-ին ու թաղուած՝ Պալըքլըի ազգային գերեզմանատան մէջ: Միսաք Գօչունեանի երկերն են «Կեանքի տեսարաններ», «Կարապետ», «Խորհրդաւոր աղջիկը», «Ժողովուրդին գիրքը», «Բախտախնդիրը», «Ժառանգորդը», «Կնճռուր հանգոյց մը», «Ոսկիներու ճամբուն վրայ», «Տունէն ներս», «Կրակին մէջէն» վէպերն ու պատմուածքները եւն.: Իրեն կը պատկանի Գրիգոր Նարեկացիի «Մատեան ողբերգութեան»ը առաջին անգամ աշխարհաբարի թարգմանելու պատիւը:

9(56)
Հ-26
Հ 2

Եւ սակայն անօգուտ,
անցեալին մէջ անկարելի եղաւ այս փարթական
ճշմարտութիւնը հասկցնել մեր թուրք հայրենակիցներուն:
Մենք քանի՛ անուց մօտեցանք թեւ-թեւի փուած
առաջանալու համար, անոնք մեր ոտքը սահեցուցին
եւ գոհ եղան, որ ո՛չ իրենք պիտի կրնան առաջ անցնիլ
եւ ոչ ալ մեզի թոյլատրեցին առաջ անցնելու: